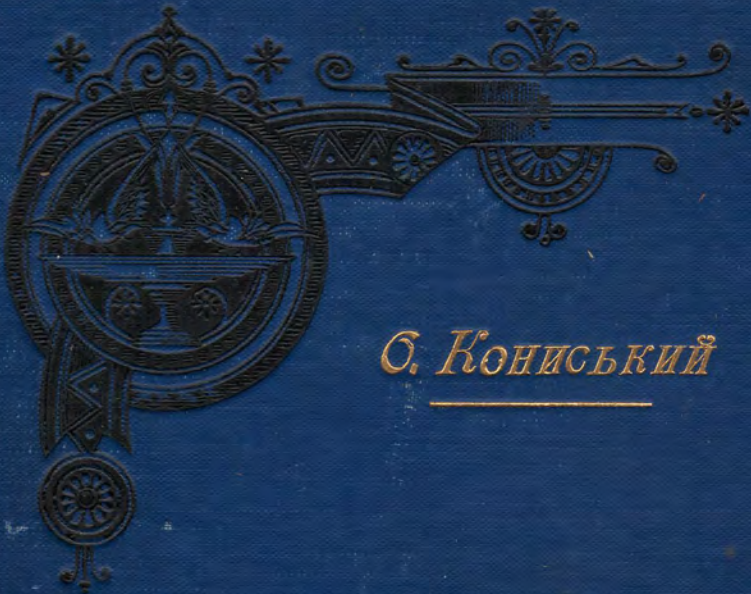
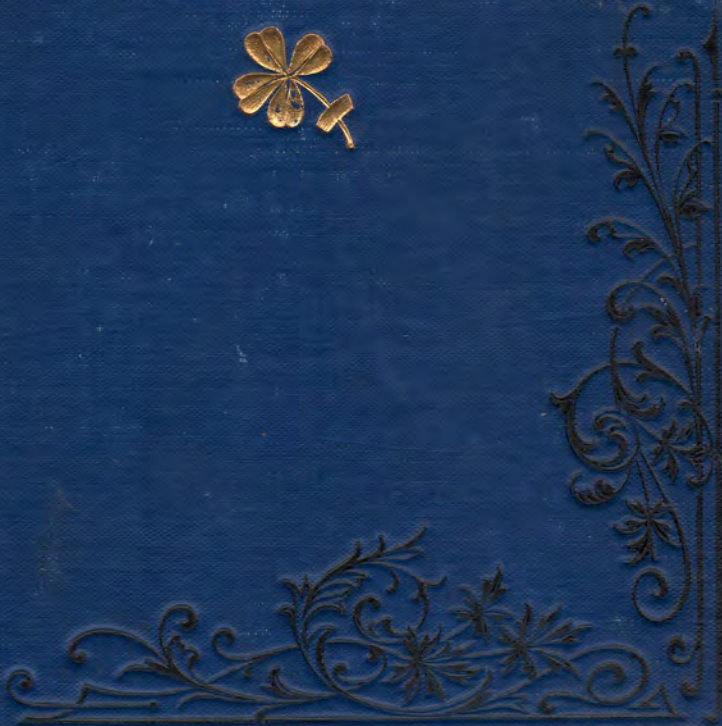

Б. Кониський

ТАРАС ШЕВЧЕНКО-ГРУШІВСЬКИЙ

ЛННБ України ім.В.Стефаника

01167051 (L)

Т. ШЕВЧЕНКО.

В. 3666 / 14.
10

ЗБІРНИК ФІЛЬОЛОГІЧНОЇ СЕКЦІЇ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА
Т. I.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО-ГРУШІВСЬКИЙ,
ХРОНІКА ЙОГО ЖИТТЯ.

Написав

Олександр Кониський.

ТОМ I.

Ювілейне видання Товариства.

У ЛЬВОВІ, 1898.

В ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА
під зарядом К. Беднарьского.

Збірка М. С. ВОЗНЯКА

Львівська бібліотека
АН УРСР
№ И 37 969

и 27793/1

ВСТУПНЕ СЛОВО.

Життя Т. Г. Шевченка завжди інтересовало мене до високого ступня, а про те до р. 1891 не приходило мині ніколи на думку взяти ся до написання його життєписи. — Спонукало ж мене до праці, що нині подаю, от що:

Коли р. 1891 стало знати, що справу реорганізації Товариства ім. Шевченка на Товариство Наукове можна уважати доведеною до здійснення, я бажав, що б першим виданням зреформованого товариства — була можливо повна, докладна життєпись патрона Товариства, написана рідною його мовою. З просьбою написати таку життєпись вдавав ся я до чотирох учених Українців, що, як я запевне відав, інтересувались життям нашого поета і працювали — хто коло життєписи, хто — коло розгляду творів поета. На жаль „брак часу“ не дав шановним ученим сповнити се. Відаючи, що Вп. М. К. Чалий злаштовав друге видання своєї праці „Тарас Шевченко и его произведения“, я вдав ся до його, просячи чи не переложив би він свою працю на рідну мову і дав видати нашому Товариству. Д. Чалий перекладу на себе не взяв, але, нехай здоров буде, згодив ся, щоб я переложив його працю і охоче дав мині перечитати першу главу своєї праці злаштованої до другого видання. Перечитавши її в гурті з близькими до мене людьми і порадившись, ми впевнили ся, що брати ся за переклад не можна, а ще менш можна

сподівати ся можливості виконати умови перекладу. Тим часом наближала ся година друкувати першу книжку орґана зреформованого Товариства — „Записок“. А вже-ж та перша книжка повинна була містити невідмінно біоґрафічну працю про Шевченка. Тоді я за порадою Василя Вовка-Карачевського (земля йому пером!) написав і перечитав близьким своїм товаришам свій нарис „Дитинний вік Шевченка“ — і подавши його до „Записок“ став на тому, щоб збирати життєписний материял та переглядуючи його критично, написати нариси про ціле життя ієнія нашого слова.

Впродовж майже пяти літ я не жалів ні часу, ні праці, ні коштів на збирання материялу і на неминуче потрібні поїздки кільки разів на села, де перебував Шевченко під час важніших моментів свого віку до заслання. Як спроможно було і як зумів, я написав і надруковав в „Записках“ і „Зорі“ свою працю, обнявши ціле життя многотрадального поета.

Тим часом Виділ нашого Товариства вдав ся до мене: чи не взяв ся б я з своїх нарисів скомпонувати суцільну біоґрафію Шевченка? Я охоче згодив ся на се, спонуканий двома причинами: а) пишучи свої нариси я інде через власний недогляд не спожив иньшого материялу життєписного; опріч того, заким друкували ся нариси, поприходили до мене нові материяли, і де-котрі такі, що уважаючи на їх, треба перемінити де в чому не тільки деталі, а часом і ґрунтовий погляд на той чи сей факт — і б) Рік 1898 — рік ювілеїв (250 літ від початку Хмельнищини; 100 літ від часу першого видання „Енеїди“ Котляревського; 50 літ від часу скасування в Галичині крєпацтва) — є першим ювілейним роком нашого Товариства 25 літ його ієтновання. Невіддільною частиною сьвяткування того повинно бути видання присьвячене памяти патрона Товариства — дійсного родоначальника нашої літератури, яко сили національно-культурної; оновителя нашого слова і покажчика поступового шляху в сфері національних і гуманно-демократичних ідей.

Одначе зібрані і згуртовані мною материяли все ще не повні, а через те і чимало ще прогалин в життю Шевченка; до того ж ще не маємо ні історії його творчости, ні критичного

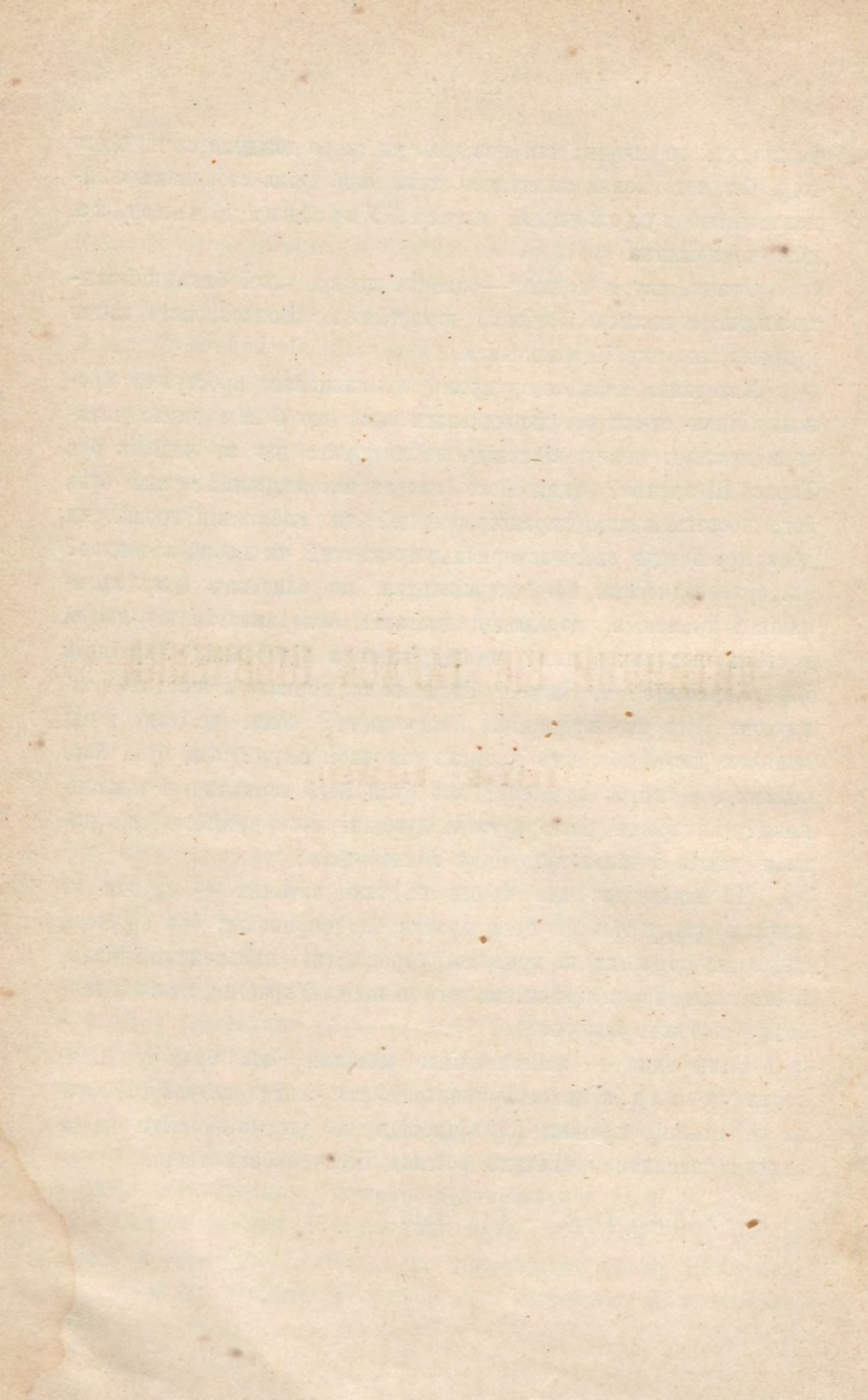
розгляду його творів; тай невідомо чи скоро дождемо ся ми всего того, без чого повна життєпись, така, щоб всіма сторонами обіймала життя художника, поета, Українця і чоловіка, діло не можливе.

Праця, яку я подаю — далека ще від такої бажанної життєписи; я вважаю її тільки хронікою Шевченкового життя і прошу як таку її трактувати.

Матеріал, яким я орудував, я пильновав, простуючи хронологічною стежкою, упорядковати так, що б він давав читачеві можливо певну відповідь на питання: що за чоловік був Тарас Шевченко? який його патрет матеріальний? яка була його постать, вдача, характер, серце? чи любив він гроші, чи дбав про вигоди свого матеріального життя? чи любив жіноцтво? які були відносини його до жіноцтва, до близьких йому кривняків і приятелів, до людей взагалі? чого вимагав від людей в своїх зносинах з ним? чи відрізняв в відносинах Українців і не Українців? що саме і більш за все сприяло і шкодило розвитку його яко художника і яко поета? коли, де саме і під впливом кого, або чого написав він свої твори? яка була його освіта і розвиток в загалі? хто були його керманічі і поклонники? і нарешті розгорнути ті душевні його прикмети, що давали, дають і даватимуть йому поклонників.

Чи відповідає моя праця на такі питання — судити не мині; я скажу тільки, що я зробив, що спроможен був зробити, і щасливий тим, що на краю моєї сороколітньої письменської діяльності стане праця про життя того чоловіка-Українця, якого я глибоко і побожно шаную.

Є ще одно — найголовнійше питання: які були у Шевченка ідеали в найважнійших сферах життя людського? але на се питання хроніка моя відповіді не дає; відповісти на се питання повинен критичний розгляд Шевченкових творів.

ДИТИННИЙ ВІК ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

(1814 — 1829).

ANTHONY DE TAPPA KIRKPATRICK

(GSS) 1967

... Як побачу
Малого хлопчика в селі,
Мов одірвалось од гіллі.
Одно однісеньке під тином,
Сидить собі в старій риднині,
Мині здасть ся, що се я,
Що се ж та молодість моя“.

Шевченко.

(Кобзарь 1876, т. I. ст. 233).

I.

Тарас Григорович Шевченко-Грушівський родом з Звенигородського повіту¹⁾ (в Київщині). З усіх 12-ти повітів Київщини повіт Звенигородський і тепер ще, коли майже усі ліси сплюндровано, видаєть ся красою своєї природи. Вітки Карпатів перерізують його і вдовж і поперек. Найвисший шпиль горбів сягає до 700 ступнів. Тим то більша частина повіту, найпаче куток південносхідній, горбковата, хвилясто-розлога.

1) Сучасний Звенигородський повіт межує: в головах з повітом Каневським; у ногах його лежить Херсонщина; на захід сонця повіти Уманський та Таращанський; на сході повіти Чигиринський та Черкаський. Обшир повіту займає ледві 63 квад. милі; людности на сему обширі більш 200 тисячів; людність мало що не вся — 90% українська, православної релігії, хоча за останні 25 рр. чимало православних перейшло на штундову віру; людність переважно — 85% прості селяне з колишніх крепаків. Панів, щоб признавали ся до національності маси народної нема. Пани здебільша Поляки та „обрусителі“ з Великоросів, або з Німців і вельми мало вони піклують ся про освіту та добробит народу. Народ живе з хліборобства; ґрунт землі дуже добрий, алеж землі у народа занадто мало. Колись заробляли ще з чумацтва, з пчільництва та з садівництва; але тепер все се зникло; чумацтво — натурально — не встояло проти залізниці; малоземеле знівечило садівництво і пчільництво. До того ж великі не вміру податки, темнота і брак впливу людей освічених. А через все отсе сучасна маса народня страшенно бідує всіма сторонами свого материяльного і духово-морального побуту.

З півночі на південь повіту плине річка Гнилий Тикач, приймаючи чимало невеличких допливів: Шполу, Попівку, Посоховату, Вільшану і інші. Взагалі місцевість повіту, найпаче тепер, коли лісів нема, не маючи характеру лісового, не набрала ся і характеру чисто степового; хоч і зустрінете степову розкошну рівнину, заслану зелено-оксамитовим килимом, але вона не велика і глянть впіраєть ся вона в гору, колись покриту було віковим гаєм! Зустрінете гарну долину між горбами, а за нею зараз байрак, підперезаний веселим гайком. Така різноманітність надає обширу характер країни середньої між степовою і лісовою. Не почувте тут того потужного стогону, що під час бурі реве в лісі; нема і того неблаганого приголомшування пустелі — яким дише степ в літку під час спеки; тут усе: і густа блакить неба, і зелений, або жовто-золотий килим поля, і гомін гаїв, і журливий та сумний вид могил, і тиха течія річок, і шкляний поверх ставів мають вдачу тиху, привітну, м'яку, що не тільки не дратує дух, не озвірює чоловіка, а лащить серце пестощами нені доброї, ніжної, гріє його теплом кохання, наливає в душу того ліризму, що вабить до життя спокійного, до волі та до згоди і братолюбія між людьми. Найбільшою красою видаєть ся північно-східний куток Звенигородського повіту. Тут навкруги містечок Вільшаної та Лисянки пороскидали ся густі та людяні села. Колись було вони тонули в густій сутінні темних лісів, та прегарних садів. Краса природи, мабуть, перш за все сприяла тому, що в сему кутку, як і в сусідньому з ним кутку Каневського повіту, пишало ся колись малярство, найпаче між духовенством: ледві чи було таке село, що б не було там свого маляря. Тепер за останні роки тут і малярство підупало. З сего кутка опріч добрих художників як Сошенко, Превлоцький і інші, вийшов не один письменник, не один учений, перенятий ідеєю свідомої глибокої національної любови до України.¹⁾

Так от в сему хвилястому та зеленому кутку Звенигородського повіту є двоє сіл: Моринці і Кирилівка,²⁾ яких до

¹⁾ Петро Гулак-Артемівський, Петро і Феофан Лебединці, Іван Левицький-Нечуй і ин.

²⁾ Моринці лежать трохи на південь, за 6—7 кілометрів від Моринців. Осажено отсі села не пізніш XVII віку; бо відомо, що р. 1730 в Моринцях було вже 30 дворів посполитих, а в Кирилівці р. 1741 було 130 хат посполитих і 900 людности. Запевне відомо теж, що в обох

віку вічного не забуде український народ: доки жити ме на сьвіті українське слово, доки лунати ме українська пісьня, доти Моринці і Кирилівка стояти муть перед очима історії відродження українського письменства і національно-культурного життя нашого, бо ймення сих сіл на віки нероз'єднано зросли ся з йменням ієнія українського слова Тараса Шевченка, що на сторожі биля нашої національності.

Кирилівка і Моринці належали до маєтностей Енгельгардта. Між кириловськими крепаками його з початку XIX віку була родина посполитого Івана і жінки його Марти Шевченків-Грушівських.¹⁾ Син його Григорій одружив ся з дочкою посполитого

селах в першій половині XVIII в. були церкви греко-католицької релігії, в обох, во імя св. Івана Богослова. З початку віку XVIII Кирилівка і Моринці входили в склад величезного ключа Вільшанського маєтностей хорунжини коронної княгині Яблоновської, потім маєтности ті перейшли до відомого в історії Катерини II — Потьомкіна, а від його до Василя Енгельгардта, що доживав віку і вмер у Вільшаній. Після його Вільшану, Кирилівку і Моринці оділичив намирований син його Павло Енгельгард. Перегодом маєтности Енгельгарда, невідомо мнї якою стежкою, перейшли до рук польського пана Еразма Фльоровського: останній під кінець рр. 60 збанкротовав, добра його пішли на ліцитацію; Кирилівку придбав Микола Терещенко, а Моринці графиня Браницька. Нині в Кирилівці більш 4, а в Моринцях більш 3½ т. людности. В обох селах церкви і школи, але школи, звістно, мовою не народною, а чужою.

Треба зауважити, що опріч Вільшаної недалеко від Кирилівки і знаменита Лисянка та й иньші села, де р. 1768 гуляли Гайдамаки. В Лисянці хозяйновали ватаги Романченка, Богуна Джурджи і иньші. Трохи далі в сусідних селах навкруги Кирилівки гуляли ватаги Носа і иньші.

¹⁾ Рід Шевченків і Грушівських в Кирилівці дуже давний. На превеликий жаль, недостача до р. 1806 в Кирилівській церкві метрик не дала мнї з'ясувати родовід Шевченків з початку роду. Відомо (див. Запис. Наук. Тов. ім. Шевченка т. V), що на просьбі Кирилівців до переяславського єпископа Ієрвасія між підписаними 80 селян на 10 місці стоїть Грицько Грушівський, а далі є Захар і Евстрат Шевченки. Можлива річ, що якийсь Грушівський побрав ся з Шевченковою або Шевченко з Грушівською і став писатись Шевченко-Грушівський. В „Іспов'їдн. Записи“ р. 1806 стоїть: „Іван Шевченко 64 літ; жінка його Марта; діти: Омелян, Савва, Павло, Григорій; дочки: Домнікія, Олена, Домнікія. У Григорія жінка Катерина і дочка їх Катерина. По тім по книгам 1814, 16 і ин. та сама родина пишеть ся вже: Шевченко-Грушівський. В метриках шлюбу Катерини Григорівни і смерті матері її вони записані — Грушівськими. Варфоломей Шевченко теж повідав (див. Правда 1876 р. стор. 24), що Тарас в школі іменовав ся Грушівським.

з Моринець — Якіма Бойка — Катериною, і жив з нею при батьках в Кирилівці. Невідомо певно з якої причини Григорій, поживши кілька років з батьками, перебрався в Моринці? Мабуть тісно було жити, бо у батьків опріч його було ще шестеро дітей, а у його теж було двоє: Катерина і Микита. Тим часом сусідня з хатою його тестя, межа в межу, хата посполитого Копія¹⁾ опустіла; Яким Бойко — не відомо мині якими заходами — придбав собі Кошіїв ґрунт і хату і переселив туди свого зятя Григорія Шевченка. Тут ото 25 лютого ст. ст. р. 1814 Катерина Шевченчиха повила сина Тараса. Дитину хрестили 28 лютого, хрещеним батьком був моринецький посполитий Григорій Дяденко. Хрестив съв'яз. Іван Базаринський.²⁾

Під кінець 20-их рр. остання назва по книгах церковних зникає. З сего можна гадати, що чи не Іван Шевченко побравшись з Грушівською був першим з двома родинними йменнями.

Опріч Тараса у батьків його були ще сини: Микита і Йосип, та дочки: Катерина (побралася з Красицьким), Ірина (Ярина, побралася з Бойком) і Марія (вмерла в дівках). У Микити сини: Петро і Прокоп та дочка Ірина (подружилася з Ковтуном). У Йосипа, женатого з сестрою Варфоломея Григоровича Шевченка — Мотрею, сини: Трохим, Іван і Андрій.

¹⁾ Копій той (від його куток Моринець, де стояла хата його і доси зоветься Копіївщиною) був чодовік ледачий, злодій великий; за се Енгельгардт завдав його чи в Сибір, чи в москалі; а він „небудь дурним, взяв да і втік, набирав собі ватагу таких голінних молодців як сам, окукобився з ними десь в лісі (тоді навкруги Моринець були великі, темні ліси, просто самі нетрі непроходимі“ (Див. Зоря 1892 ч. 5). З того кубла і „почав Копій набігати на людей, та грабовати робом розбишацьким, по гайдамацьки з ножем за халявою“. Кільки разів серед ночі нападав він і на Григорія Шевченка, за те що взяв його хату. Прийде було серед глухої ночі, стукається в вікно. Шевченко відчинить квартиру, питає: „Хто і чого треба?“ а той відповідає: „Копій, от-хто! з товариством прийшов до тебе в гості. Забрав еси мій ґрунт і хату, дак тепер годуй нас. Не даси по чески, — так даси по песьки“. Отаким робом Копій чисто об'їв Шевченка; за недовгий час забрав у його дванадцятаро овечат і корову та ще й каже: „корову з'їмо, хату спалимо і самого тебе замордуємо. Не хочеш сего, дак геть з моєї хати вибирайся“. Такий переказ чув я від Петра Микит. Шевченка, від матери його і від Олексія Гончаренка. Опріч того і моринецький панотець Іван Березницький переслав до мене такий самий переказ, записаний із уст моринецьких стариків. „Мусів послухати ся“.

²⁾ Див. Метрич. випис з книг моринецької церкви надруковану двичі в Київській Старині і в Зорі 1891, стор. 97.

Григорій Шевченко — як і всі крпаки, бiдовав; але він був стельмах, де що заробляв і сьак-так перебивав ся б, коли б був не напосів ся на його Копій; а то, коли няти віри народному переказу, Копій, помщаючись за те, що Шевченко живе на його ґрунті, забрав у його розбишацьким чином і овець, і корову, і приневолив покинути його хату.

Батько і тесть Григорія бачили, що Копій руйнує побут їх дітей; тямилі, що з таким розбишакою нічого вони не вдіють і стали на тому, щоб Григорій кидав Моринці і перебивав ся в Кирилівку. Вони купили йому ґрунт і хату у Тетерюка, за 200 рублів „ассигнаціями“.

Коли саме Григорій перебрав ся назад в Кирилівку — за певне не відомо; але в усякому разі не пізнійш р. 1816; бо р. 1817 Григорієва родина, з сином Тарасом, записана вже в книгах не Моринецької, а Кириловської церкви. В Кирилівці вже й перебував Тарас перші 15 років свого віку, аж доки не взяли його до панського двору.

II.

З усього життя Тараса Шевченка — певного фактичного матеріялу про його дитинний і парубоцький вік ми маємо найменш. Матеріялом за сей вік перш за все мусимо брати автобіоґрафічний лист поета до Олександра Оболенського,¹⁾ та дрібні споминки його, пороскидувані, що в віршах, що в оповіданнях писаних мовою російською, а що в листах його до приятелів і до кривняків. На жаль, споминки ті короткі, часом невиразні, часом плутані, а інде і непевні, взагалі ж убогі вони. Шевченко не любив розповідати широко про своє життя, хмарне і тяжке, а коли що й розповідав, так завжди коротко, не доводячи до краю.²⁾ Коли заходила про се розмова, Шевченко не любив висловлюватись і взагалі в йому знати було скритість.⁴⁾

¹⁾ Народн. Чтеніє 1860 кн. за февраль.

²⁾ Поэмы, повѣсти и рассказы Т. Г. Шевченка, писанныя на русскомъ языкѣ. Кіевъ 1888.

³⁾ Костомаров „Кобзар“, Прага 1876 стор. VII.

⁴⁾ Русск. Слово 1861 кн. IV, СПбург. (Сей журнал видавав граф Кушелев-Безбородько. По царському приказу „Русское Слово“ і „Современникъ“ заборонено р. 1866).

Додавши до отого основного материялу життєписного деякі споминки Шевченкових крепаків; звістки переказані де-ким з старих людей з Кирилівки, що знали Тараса дитиною, перевіримо їх скільки можливо і згуртовавши все те, розповімо про дитинний вік поета, скільки можна ширше.

Як минали перші 6—7 літ дитинного віку Тараса — жадних звісток про се нема. З того, що Тарасові батьки були крепаками, не трудно вгадати яке вони провадили життє; які були у них обставини материяльні, які достатки. Батько Тарасів був людина тиха, рахманна, трохи письменна, вмів читати по церковному. Опріч хліборобства він стельмаховав, а інколи і чумаковав,¹⁾ (властиво фурмановав), але чи богацько ж він заробляв на себе? То був час (перша четвертина віку XIX) найвишого розцвіту крепацтва і утисків після втихомирення гайдамаччини і прилучення правобережної України до Росії. Всі крепаки, роблячи тоді майже день в день на панів, жили злиденно. Нема причини гадати, щоб і Тарасові батьки жили ліпше за інших і не зазнавали злиднів. „Хата²⁾ їх (в Кирилівці) була убога, стара, але з окола побілена; на ній почорніла, соломяна стриха з чорним димарем. Коло хати на причілку яблуня з краснобокими яблоками, а округ яблуні квітник старійшої Тарасової сестри Катерини, „його няньки незабутної, терпеливої, ніжної“. Біля брами стояла верба розлога з засохлим верхівем, за вербою клуня (стодола), біля клуні стоги збіжа, за клунею по косогорю йшов сад густий, темний, тихий. За садом левада, за левадою долина, а в долині ручай тихий, що ледві бренів; ручай обсажений вербами, берегами та калиною і закутаний темнозеленими лопухами“. В отсему ручаю під навислими лопухами купається було „оклецьковате, біляве хлопя (себ то сам Тарас), викупавшись перебіжить він через долину і леваду, прибіжить в сад, впаде під першою грушою, або яблунею і засне спокійним, дійсне незворушеним сном“.³⁾

Хата Шевченкових батьків, як знати по останкам печища і ин. що я бачив р. 1892, була невеличка, звичайна хата убогого селянина, ступнів 7—8 в довшину, до ступнів шість за-

¹⁾ Див. Поэмы и повѣсти, стор. 130.

²⁾ *ibidem* стор. 659.

³⁾ *ibidem*. — Року 1892 я був в Кирилівці і оглядував останок того саду і ручая. Звістно, через більш ніж 70 років не богацько лишило ся з того саду; але знати, що дійсне колись сад був добрий. Місцевість зовсім вірно описав Тарас в „Княгині“. Місцевість прекрасна.

вширшки. Задля тієї сем'ї, яка була у Григорія Шевченка, хата тісна; на той час, з якого Тарас памятає себе — в тій хаті опріч батьків його жили старійші за його сестра Катерина, брат Микита та молодший брат Йосип і сестра Ірина та Марія. Коли не помилив ся Петро Павлович Шевченко (брат Тарасів в третїх розповідаючи минї) дак вкупі з родиною Григорія якийсь час жили з родиною і його батьки. Вся родина Григорія була — малеча, напр. р. 1820, з якого, можна гадати, Тарас памятовав себе, старійшому хлопцеві Микиті йшов 13 рік. Значить, на таку родину був один єдиний робітник-дбаха, батько; тай той, може щодня, на панщині.

Очевидно, що з дітей не могло ще бути ні праці ні запомоги; всі вони були такого ще віку, що вимагали од батьків єдине годовання і догляду. І минї здасть ся зовсім певним, коли Тарас, згадуючи батьківську хату і життє в її, каже, що там була:

„неволя.
Робота тяжкая... Ніколи
І помолитись не дають“.¹⁾

Нужда, неволя та праця тяжка були в Шевченковій хаті такі великі, що поет рівнає хату до пекла. В тій хаті, каже поет, „я мучив ся колись, мої там сльози пролились“.²⁾

Панщина забирала у матери час, і тим самим забирала і у неї і у дітей неминуче потрібний, навіть хоч би один матеріальний догляд. Тим то Тарас, молодші за його брат і сестри, зростали майже без догляду. Нікому було доглядати: єдиною його „нянькою незабутньою, терпеливою, ніжною“ була сестра його Катерина, на вісім літ старійша за його. Алеж невеличкого догляду можна сподівати ся від дівчини підлітка, та ще коли у неї на руках опріч Тараса, троє менших за його. За доброго ладу Катерині Григоровні самій ще треба було догляду та матчиного піклування і научування.

Вже ж коли мати була на панщині, так Катря, опріч догляду за дітьми, мусїла доглядати і дбати і про господарство жіноче і в хаті і на дворі: корову до череди прогнати, з череди зустріти, нагодовати і подоїти; пригланути може й за овечатами і за дробиною. Таким чином, хоч би як вона запопадливо

¹⁾ Кобзар т. II, Прага, стор. 152.

²⁾ *ibidem*.

не пікловала ся про Тараса, а увесь її догляд не йшов, не можна було йому йти далі того, щоб вранці дитину вмити, розчесати, Богу помолити, та сніданнем нагодувати. Часом може те снідання було тільки й того, що дасть хлопцеві шматок хліба. Таким чином цілий день Тарас був під доглядом єдине Господа Бога! Ішов він собі з хати, ходив, бігав, вештав ся де-хотя, бавив ся собі на волі, як умів і бажав, чи сам, чи з иньшими такими як сам недоглядними крєпацькими дітьми. Ніхто його не спиняв, ніхто не навчав; гуляв він собі на вулиці, на городі, в саду, в леваді; хата їх стояла на краю села, дак, певна річ, ходив він гуляти і в ліс, і в поле. До господи вертав ся він, звичайно, замурзаний, часом з іулею на лобі, з підбитим оком, часом з різачкою в животі, коли було наїсть ся глини, а він любив її їсти... Так і за нашого часу зростає по селах без догляду велика сила дітей.

Повна воля дитині вештати ся і бігати де-хоче і скільки хоче, маючи свої лихі сторони, має і добрі: дитина мусить сама мірковати про свої забавки; привчаєть ся мізковати, придивляти ся до всего, що дієть ся навкруги, спостерегати і природу і людей. Так було і з Тарасом — і воля його не спинена зайвою, часом опекою догляду, мала добрий вплив на розвиток і склад його хисту і кебети. Ходячи по могилах, та по долинах, по ярах, та по гаях, сидячи біля ставу, або біля ручая в саду, він придивляв ся до всего і мірковав своїм дитинячим мозком. Хлопець з природи цікавий і перенятливий він придивляв ся до природи, прислухав ся до гомону її і переймав ся вражіннями її. Гайсання вітра по полю, гомін листви в дуброві, пісні соловя і щебетання птаства, глибоко западали в молоду його душу; природна краса місцевости брала його за очи, вабила його серце і наповнала незримими чарами; вона властиво, більш за все, не давала йому сидіти в тій хаті, де він бачив „пекло“. На волі, на просторі, найпаче на шпилю Пединовської могили, де був і вітрак і печера¹⁾, або в кущах густого саду Желеха, в душу до маленького Тараса западали перші зерна тієї широкої фантазії, що потім розгорнула ся так сяєвно, пишно, розкішно. В головці дитини природа будила прирожденну Тарасови допитливість, бажання довідати ся, спізнати що, як і через що так стало ся і так дієть ся в природі?

¹⁾ З листу Прокопа Шевченка і з розповіді Петра Павловича Шевченка.

Хата в Кирилівці.

Збірка М. С. ВОЗНЯКА

РДРГЕ

Лежачи було під грушею, чи під яблунею в батьківському саду „дивить ся він на супротилежну могилу, дивить ся, дивить ся і сам себе спитає: „а що там за горою? Там повинні бути залізні стовпи, на яких стоїть небо. А що коли б піти, та подивити ся, як там вони підпирають небо? Піду: аж воно не-далеко“.¹⁾

Про ті залізні стовпи, що підпирають небо, певна річ, нераз доводило ся йому чувати і від людей старійших за його.

І от раз якось, коли Тарасови йшло шесте або семе літо, заняло ся у його непоборене бажання піти подивити ся на ті залізні стовпи. „Пішов він через долину, через леваду просто на гору. Вийшов з села, минув царину, пройшов з пів верстви полем; на полі стоїть чорна могила — висока. Він зліз на могилу, щоб з шпилью подивити ся, чи далеко ще до тих залізних стовпів. Стоїть він на могилі, дивить ся навкруги: і по один бік село, і по другий бік село; там з темних садів визирає церква на три бані під білою бляхою і з другого боку визирає такаж церква. Ні, каже він собі на думці: сьогодні вже не піду до тих стовпів; нехай завтра укупі з Катрею. Вона пожене корову до череди, а я піду до тих стовпів. А сьогодні одурю брата Микиту, скажу, що бачив ті стовпи, що підпирають небо“. З такою думкою Тарас покотив ся котькома з могили і рушив до господи, та не вгадав дороги і взяв на чуже село. Іде собі і певен, що йде в Кирилівку. На щастє зустріла його валка чумаків. Один з них і спитав Тараса:

— А куди ти мандруєш, паробче?

— До дому.

— Де ж твоя домівка, небораче?

— В Кирилівці.

— Так чого ж ти йдеш на Моринці?

— Я не на Моринці, а на Кирилівку йду“.

— А коли на Кирилівку, так сідай на мою мажу; ми до-веземо тебе до дому.

Посадили його на віз; дали йому батіг в руки; він поганяє волів тай гадки собі не має. Під'їздячи до села, він пізнав свою хату і гукнув:

— Он де, он де, наша хата!

— А коли ти бачиш вже свою хату, то йди собі з Богом.

¹⁾ Поэмы и повѣсти стор. 660.

Чумак зсадив його з воза на землю і мовив до товаришів. „Нехай иде собі з Богом“.

На дворі вже смеркало, коли Тарас прийшов до свого перелазу. Глянув через перелаз на двір, там під хатою на темно-зеленому спориші оксамитовому сидять його батьки, брати й сестри і вечеряють; тільки Катерина не вечереє, стоїть біля дверей, підперши голову рукою і ніби позирає на перелаз. Ледві Тарас висунув голову зза перелазу, вона його побачила і скрикнула: „прийшов, прийшов!“ Підбігла до його, вхопила на руки, помчала двором і посадила вечеряти. „Сідай, прибуду, вечерй“. Нагодовавши, Катря повела його спати, поклала на постіль, перехрестила, поцілювала і, усміхаючись, знов назвала його прибудую. Тарас довго не засипав, все думав про залізні стовпи, та мірковав: чи говорити про них Катерині і Микиті, чи ні? „Микита, думає собі Тарас, був вже з батьком в Одесі і певно там бачив ті стовпи. Як же говорити му про їх, коли я їх зовсім не бачив? Катерину можна б обдурити, та ні, і їй нічого не скажу“, мірковав собі маленький Тарас.¹⁾

Отсей епізод з дитинного віку Тараса треба вважати цілком достовірним; бо про його, окріч самого Тараса, розповіли майже однаково і інші люди. Першим розповів його О. М. Лазаревський,²⁾ коли ще російські оповідання Шевченка, де в „Княгині“ розказав і поет про ті стовпи, не були ще надруковані, значить Лазаревському розповів хтось з Тарасових кривняків. Перегодом те саме читаємо в „Споминках“³⁾ Варфоломея Шевченка з додатком де яких подробиць, які здають ся мені непевними. Напр. Варфоломей каже, що коли Тарас вернув ся з своєї „подорожі“ до „стовпів“ дак брат Микита хотів його побити, але сестра Ірина заступила ся і не дала, за те б то Тарас і любив її більш за всіх своїх братів і сестер. Тут очевидна помилка: Микита не був такий старіший за Тараса, щоб останній дав ся йому побити; а Ірина була на два роки молодша за Тараса, і, очевидна річ, не спроможна була заступати ся за його, а тим паче „взяти на руки і положити в постіль“. Не певне й те, що Тарас пішовши до „стовпів“, коли прийшов в Пединовку (село верстов 4—5 від Кирилівки) дак здивовав ся, що є на світі

¹⁾ ibidem 600—601.

²⁾ Основа 1862 кн. 3.

³⁾ Правда 1876 стор. 68.

ще й інші села. Коли Тарас відав тоді, що є Одеса, так чудно б було йому не відати, що є Пединівка! Нарешті Варфоломей подав не певну звістку, що Тарасової матери підчас того епізоду не було вже на світі. Небавом побачимо, що Тарас осиротів після матери на десятому році.

В усякому разі головні риси наведеного епізоду свідчать нам, що Тарас на 6—7 роки був дитина допитлива, правдива, розважна і що сестра Катерина любила його і як змога піклувалася про його, вона з усієї родини більш за всіх і впливала на Тараса. Сама вона була вдачі доброї, ніжної; під впливом її вдачі зростала і розвивалася прирощенна Тарасови любов до природи, до людей і добрість його.

Тарасів патрет на 6—7 році здасться мені більш менш от-яким: білявий, оклецьковатий, меткий, непосидячий; хлопчик цікавий і допитливий; босоногий, часто замурзаний; обірваний; пустотливий, але розважливий, розумний, перенятливий і добрий.

Небавом в характері його спостережемо упертість, риси неслухняности, задирливости, хитрощів і замкненности в самому собі. Сприяли сему те безталання, ті нещасливі обставини життя родинного, що невилазно сиділи в хаті його батьків, що раз-у-все більшали і позбавляли його і сестриноного і матчиного догляду. Насовується хмара негоди, сліз, і недоля змалку обгортає Тараса так чітко, що не покидає вже його до останку. Похмурий обрій життя його все темнішає і не прояснюється за увесь час дитинного віку поета.

III.

Через два-три роки, каже Тарас, після отієї подорожі до стовпів — я бачу себе в школі у дядка Совгира.¹⁾

До кого саме і коли саме першим разом почав Шевченко ходити до школи і хто був отой Совгир? досі за певне не доведено і ледві чи буде вже коли доведено.

Лазаревський, а потім і Маслов,²⁾ а за ними і Чалий,³⁾ кажуть, що батько Тарасів віддав його першим разом в науку до

¹⁾ Основа 1862, кн. III, стор. 6.

²⁾ Т. Г. Шевченко, стор. 10.

³⁾ Жизнь и произведения Шевченка, стор. 11.

міщанина Губського. Хто був отой міщанин Губський, про се ніхто досі не повідав. В Кирилівці того часу була одна — єдина школа церковна; керували нею попи, властиво — дяки; значить годі гадати, щоб при церковній школі учителював міщанин. Тим то я стою за те, що коли справді Тарас учив ся у Губського, дак останній був ніхто иньший як кирилівський піп Василь Губський.¹⁾ Тарасів брат в третих і майже одноліток з ним Петро Павлович Шевченко²⁾ подав мені через Прокопа Шевченка звістку, що Тарасів дід Іван віддав його в школу до дяка Рубана. Є у д. Чалого ще одна звістка, що Шевченко від Богорського перейшов в школу до попа Нестеровського.³⁾ Проти цієї звістки змагав ся от. Петро Лебединець,⁴⁾ кажучи, що Шевченко у Нестеровського не вчив ся і не міг учити ся, бо отець Іван Нестеровський був такий вже старий, що не спроможен був учити дітей. Мені запевне відомо, що Нестеровському, тоді, як його 23 березня року 1819 прислано попом у Кирилівку, ішов 45 рік, а се ще не такий вік, щоб старість не давала учити дітей.

Усі оті три хоч і не однакові звістки я беру яко зовсім певні і знаючи, що у Кирилівці була одна тільки школа, стою

¹⁾ Василь Губський — син кирилівського попа Івана Губського, родив ся і зріс у Кирилівці і до р. 1795 був тут дяком, а того року його висвячено на попа в Кирилівку ж таки. Поповав він до р. 1819. Тоді, очевидно, Тарас був ще такий малий, що про науку його не може бути й речи. В кінці грудня р. 1819 кївська консисторія заборонила Василю Губському поповати і „отрѣшила його въ заштатъ“. Приводом до сего стало ся, як розповів Прокопу Шевченку старий Петро Павл. Шевченко, те, що Кирилівські попи от. Василь та от. Терентій (Помазанський) після одного похорону на кладовищі, не поскидавши ще риз (фелонів) завелись за одну молодицю „малмужку“ („погана була жінка“) бити ся прилюдно. До того ж Терентій не згірш як і от. Василь любив добре випивати. Певна річ, що Губський, опинившись „в заштаті“ за такий неморальний вчинок мусів довго ждати, щоб йому дали де інде другу парафію; але ж треба було якось хліб заробляти. Цілком діло можливе, що він пристав до кирилівських дяків, а може і в церкві правив за дяка, і учителював в церковній школі. Що отсей Губський і був той Совгир, про якого оповідає Шевченко в „Княгині“, запевняє мене і та вдача Совгирия, яку змалював нам Тарас у Княгині, на стор. 662. (З неоголошеного листу до мене Прокопа Шевченка, писаного 21 вересня р. 1893 і з архивних справок у книгах кївської духовної консисторії)

²⁾ Не оголошений лист Прокопа 21 вересня р. 1893.

³⁾ Жизнь и произвед. Шевченка, стор. 13.

⁴⁾ Кіев. Стар. 1882, кн. IX, стор. 563.

за те, що там одночасно учителювали і Губський і Рубан, під доглядом отця Нестеровського; значить про всіх їх можна сказати, що вони були першими учителями Тараса.

В школі отсих учителів і перебував Тарас, доки консисторія не прислала з Київського нового дьяка Богорьського. Богорьського прислано р. 1824;¹⁾ Тарас каже, що він у Совгиря вивчив псалтир. Задля такої науки в тодішніх школах треба було два роки. З сего без помилки можна вивести, що до школи Тарас першим разом пішов р. 1822, значить на девятому році свого віку, ще за життя матери. Вже ж все одно, хто був той Совгир, чи Губський, чи Рубан, а погляньмо що то була за школа, як у тій школі проважено науку і як тоді жилося Тарасови.

Кирилівська школа церковна була звичайна хата біля церкви на майдані,²⁾ обідрана, не обмазана, шибки у вікнах повибивані; від сусідніх хат вона відрізнялася тільки тим, що була більша за їх, стояла на майдані, на одшибі, без двору. А на Кирилівський шинок не походила тільки тому, що більш за його була не охайна, не чепурна і більш за його запущена. Тут жили і дяки, в Кирилівці їх було два і у кожного були свої школярі.³⁾ Через усю школу стояв довгий стіл, за ним і вчилися разом усі школярі. Кому не ставало місця, той сів просто на долівці. Кожен школяр повинен був піти в сусідній сад Грицька Пяного і там крадькома нарізати вишневих різок, принести їх у школу, ждучи доки тими різками учитель виб'є його. Не битим лишався тільки той школяр, до якого не доходила черга через те, що учитель утомить ся було бючи і ляже спочивати.

Науку починали звичайно з „Аз, буки, віді, глаголь“ і вивчившись азбуку починали складати слова. „Поскладавши було „тлю-тля“, каже Шевченко,⁴⁾ вийду я з школи на вулицю, гляну на яр, а там мої щасливі ровесники грають собі на соломі біля клуні, не знаючи, що є на світі і дяк і школа. Дивлюся було я на них тай думаю: чому я такий безталанний, на що мене сердешного мордують над букварем отим клятим? Махну рукою,

¹⁾ Справка з церковних клирових відомостей.

²⁾ На Україні колись трохи чи не в кожному селі була при церкві школа, — звичайна хата, часто на дві половини; в одній жили дяки (причт церковний), в другій, була школа.

³⁾ Правда 1876, стор. 23.

⁴⁾ Поэмы и повѣсти (Княгиня) стор. 662.

та драла через цвинтар в яр до отих щасливих ровесників в теплу соломі і тільки що почну барахтатись, аж ось ідуть два „псалтирники“; беруть мене під плечі, ведуть в школу, а в школі... самі знаєте, що чинять школярам за утікання“. Звістно — різки зараз від Совгиря. „Совгир той зростом був високий, широкоплечий, дивився б Запорожцем, коли б не був зизооким. (За те його і продражнили — сліпим). Вдачі він був суворой. „Більш за все не подобалося Тарасові те, що було як прийде субота, дак він своїм звичаєм і почне усіх нас годувати березовою кашею. Тай се б ще дарма, — така каша була у нас річ звичайна, — лихо в тому, що було б і наказує, щоб сам ти лежав, не кричав, а „не борзяся“ виразно читав „помни день суботній“. Було як дійде черга до мене, так я вже не прошу помиловання, а благаю тільки, щоб він змилосердився, та звелів ради суботи съватої, придержати мене хоч трохи. Він було й змилосердить ся, і звелить придержати та вже так винарить мене, що ліпше б було не благодати мині милосердия“.

Не диво, що Тарас часом тікав із школи. Одначе до науки він брався жваво; скінчив псалтир, постановив, старосьвіцьким звичаєм, кашу братії і на другий день взяв ся був вчити ся письму; аж тут саме прислали нового дяка Богорського. Совгир спершу комезив ся, не хотів пускати в школу нового дяка, але небавом мусів покорити ся: зібрав в торбу свою мизерію, взяв патерицю, взяв зшиток з синього паперу з псальмами Сковороди і рушив шукати собі иньшої школи. Небавом і школярі, наче ті вівці від вовка, розбігли ся з школи, бо новий дяк „був паниця паче всіх паниць на съвіті“. І я, каже Шевченко, найтерпеливіший з школярів, теж покинув школу, забравши свій каламар з крейдою і таблицю.¹⁾

IV.

З того часу починає лиха доля ходити нерозлучно з Тарасом.

Ще ранійш ніж покинув він Совгиреву школу, ледві минуло йому 9½ літ, як „матір добрую його, ще молодую, нужда та праця звалили в могилу“: 20 серпня р. 1823²⁾ неня його —

¹⁾ ibidem стор. 664.

²⁾ Метр. кн. кирил. церкви за р. 1823 про померших N. 6.

дійсне ще молода, померла на 32 році свого віку. „Помре батько, — каже народна мудрость, — дитина — пів сиротини, а помре мати — дитина кругом сиротина“. Отож, як померла Катерина Шевченчиха, на руках удівця Григорія лишило ся таких сиріт пятеро: Микита на 12, Тарас на 10, Ірина на 8, Марія на 4 і Йосип на 2 році. Старійша доня їх Катерина, Тарасова дбаха-люблениця, ще за життя матері, саме 29 січня р. 1823¹⁾ одружила ся з Красицьким і перебрала ся жити до Красицьких в село Зелену Діброву.

Коли в Тараса не стало ні матері, ні сестри-няньки, то вже ж лишив ся він без жадного догляду, та ще й сам мусів доглядати менших сестер і брата. Очевидно, що такий малечі не можна було лишати ся і на далі без догляду жіночого; треба було, щоб Григорій примірковав чимсь запомогти лихому побиту і своєму і своїх дітей. Взяти наймичку — нічим платити. Вдовіти, хоч на кого тяжко, а вдовіти зневоленному крепакowi, з дрібними дітьми — і не сказати, як тяжко! Усеї умови життя і хатнього і родинного, усеї обставини вимагали, щоб Григорій побрав ся вдруге. На Україні — тим паче того часу, — звичайно удовець береть ся з удовою; з дівчат „хиба вже яка остання“ згодить ся одружити ся з удовцем, найпаче, коли у його, отак як у Григорія було, ціла низка дрібних дітей.

Порадившись з батьком Іваном — Григорій взяв з Моринець вдову Оксану Терещенчиху з трома дітьми. В удови, сказано, два норови. Оксана віком була ровесниця Григорию, вдачі суворої, сварливої. В родину свого другого чоловіка не принесла вона кохання тихого да життя спокійного; не заступила вона сиротам Шевченка рідної матері. Навпаки — з нею прийшла така сварка, така колотнеча, що справді в хаті стало „неначе в пеклі“. „Хто хоч з далека, каже Тарас²⁾ бачив мачуху і зведенят, той, значить, бачив пекло в його торжестві найогидливішому. Не було години, що б між зведенятами (дітьми Шевченка і Терещенка) не було сварки, бійки і сліз! Не минало години, щоб Тарасів батько і мачуха не лаялись, не сварились. Мачуха зненавиділа Тараса за те, що він духопелив тендітного сина її Степана. Степан був трохи чи не на два роки молодший за Тараса, хлопа легкосиле і попсоване морально — як се зараз бачити мемо.

¹⁾ Метр. кирил. церкви 1823 N. 4. Вінчав от. Григорій Кошиця.

²⁾ Поэмы и повѣсти, стор. 664.

Раз якось отсей Степан спричинив ся тяжкій несправедливости над Тарасом, тяжкому мордованню його.

У хату до Григорія Шевченка приведено на постой якогось москаля. У його, якось пропали гроші: три злотих.¹⁾ Салдат зняв страшенну колотнечу, доводячи, що гроші його украдено, та трохи не повиганяв усіх з двору. Стали шукати злодія. Оксана звела вину на ненависного їй Тараса. Хоч як Тарас не кляв ся, не присягав ся, що грошей не брав у москаля і в вічі їх не бачив, йому не няли віри.²⁾ Тарас спостерігши, що його захожують ся бити, утік з батьківської хати і сховав ся у запущеному саду Желеха. Тут у буряні поміж кущами ховав ся він чотири дні. Опріч сестри Ірини ніхто не відав де він. Ірина нікому ні слова про Тараса, але нишком провідувала його, приносила йому пити і їсти, а часом і бавила ся з ним. Тарас між кущами калини змайстровав собі будку, поробив доріжки, посипав їх піском, зробив з бузини пукавку та й не гадки собі. Але на пятий день Оксанині діти височили де переховуєть ся Тарас і видали його. Тараса привели до дому і взяли на опит, допитуючись, щоб признав ся де дів украдені у москаля гроші? Тарас не винив ся. Тоді звязали йому руки і ноги і почали бити різками. Головним справником отсєї огидливої езекуції був рідний Тарасів дядько (по батьку) Павло Грушівський „великий катюга“, як говорила про його Ірина Григоровна. Довго Тарас переносив катовання, але на третій день знеміг ся і щоб спекати ся різок, приняв на себе крадіжку, сказавши, що гроші закопав у саду. Повели його в сад, щоб показав місце де саме закопані гроші. Звістно, сего вже не можна було йому зробити. Тоді знов почали його бити і скінчили на тому, що хлопця, ледві живого, замкнули в комору, та продавши юпку Тарасової матери, заплатили москалеви. Перегодом виявило ся, що гроші у москаля украв мачушин Степан.

Легко зрозуміти, як така жорстока подія несправедливости вразила хоч би кого. Тим паче глибоко вразила вона перенятливе і ніжне серце Тараса. Таких вчинків довіку не спроможеть ся забути той, над ким їх заподіяно. Тим то нема нічого чудного, що в Тарасовій душі на віки лишило ся не добре почуте до мачухи, до її Степанка і до дядька Павла. Річ певна, що після

¹⁾ Злот — стара срібна монета польська = 15 коп., 20 крейц.

²⁾ Жизнь и произведения Шевченка, стор. 10.

єїєї події у мачухи і дітей її з одного боку, а в Тараса і у його братів і сестер з другого закипіла ненависть озвірена і щоденна колотнеча. Такі родинні відносини занадто гризли Тарасового батька і діда Івана. Бачили вони неминучу потребу розлучити якось пасинка з мачухою і хоч трохи притушити хатне пекло.

Примірковали, щоб Григорій — їдучи куди під фіру в до-рогу, брав з собою і Тараса, а прийде зима віддати останнього знов до дяка в школу.

І ото в літку р. 1824 Тарас чумаковав з батьком.¹⁾ Зга-дуючи про одну таку поїздку, Тарас каже: „Вийздили ми з Гуляй Поля.²⁾ Я сидів на возі і дивився не на Новомиргород,³⁾ що лежить в долині над Тикачем (річка), а на степ, що лежить за Тикачем і думав... Що я тоді думав, те розгадає сам тільки Го-сподь Бог... От ми взяли бродом, переїхали Тикач, підняли ся на гору; дивлюся: знов степ, степ широкий, безкраю; тільки вліворуч мріє щось похоче на гайок. Я питаю у батька: „Що то таке?“ „То, каже він, „Девята рота“. Сего з мене не досить. Що воно таке „девята рота?“⁴⁾ Їдемо далі — степ і степ. Ми заночували в „Дідовій Балці“. На другий день — знов той самий степ і ті самі думки дитячі...

„Скорботно міні, сумно згадувати мою молодість, мій вік дитинний“...

Чи ходив Тарас в зиму з 1824 на р. 1825 до школи — жадної звістки не маємо. Певнійш, що не ходив; бо зараз по-бачимо, що, як і сам Тарас каже,⁵⁾ ходити до школи другим ра-зом почав він по смерті батька. Батько його в осені того ж року поїхав чогось до Києва, та в дорозі і занедужав. Не зду-жав він, очевидно вельми довго, бо помер 21 березія р. 1825.⁶⁾

¹⁾ Поэмы и повѣсти стор. 130. Тарас каже, що він чумаковав з батьком тоді, коли йому йшов 13 рік, але се або помилка, або описка, бо коли йому йшов 13 рік, себ то р. 1827, дак батька його вже не було на світі.

²⁾ Містечко Звенигородського повіту.

³⁾ Містечко в Херсонщині недалеко Єлисаветграда.

⁴⁾ Ротами звали села, де осажували примусом „військових поселеня“.

⁵⁾ Поэмы и повѣсти стор. 644.

⁶⁾ Метрики Кирилівської церкви про померших р. 1825 N. 9. За-писано там, що „Григорій Шевченко-Грушівський помер од натуральної болѣзни“ на 35 році. Останнє, певна річ — помилкою. В церковних кни-гах р. 1806 Григорію Шевченку показано 25 літ і у його доня Кате-

Тепер ми виразно бачимо, що Тарас помилився, говорячи в своїй автобіографії, що після батьків лишився він на восьмому році. Круглим сиротою зістався він на самім початку 12 року свого віку.

Вмираючи, Тарасів батько висловив вельми цікаве віщовання, та на превеликий жаль, лишилася на віки невідомою причина, що викликала у його те віщовання: які спостереження, чи які вчинки Тарасові? А річ певна, що не без причини склалася у батька така думка і такий заповіт: „Синови моєму Тарасови з спадщини після мене нічого не треба. Він не буде людиною аби якою; з його вийде або щось дуже добре, або велике ледащо; про його спадщина по мині, або нічого не значить мене, або нічого не допоможе“.¹)

V.

„По смерті батька“, каже Тарас,²) „одні з моїх дядьків (Павло), щоб вивести мене сиротку в люде, взяв був мене до себе, щоб я за хліб в літку пас його свиней, а зимою помагав його наймитови по господарству“.

Дійсне, як розповів і Павлів син Петро³) Тарас не довгий час жив у дядька Павла і помагав в роботі по господарству. „Оце було як оремо, розповідав Петро, на зеленому полі,⁴) так я і Тарас поганяємо волів; орали восьмириком. Як у добру злагоду, так Тарас і нічого, поганяє, аби ж хоч трохи розсердився — зараз покине і піде у бурян, да там „фонтали“ (сікавки) і робить. Батько мій було підкрадеться до його тай побі! Він тоді й зовсім покине тай піде на Могили до Пединовки у Кульбашів ліс. Той ліс від могили був з пів верстви. У лісі з допуків зробити

рина; значить — побрався він не пізніш року 1805; коли б справді він помер на 35 році, то виходило б, що він оженився на 15 році; діло — очевидно — неможливе. Але коли саме він родився, довідатися не можна, бо при кирилівській церкві до року 1806 метрик чомусь нема: певніш буде прийнята звістка 1806, що йому було тоді 25 літ, значить помер він на 45 році свого віку.

¹) Основа 1862, кн. 3, стор. 6.

²) Поэмы и повѣсти стор. 664.

³) Не оголошений лист до мене Прокопа Шевченка і устний переказ Петра Павл. Шевченка.

⁴) Цілинна земля.

щитку, щоб сонце не пекло, тай сидить тоді на могилі, або біля вітряка, а то у печеру залізе, що була на тій могилі“.

Одно слово: не гаразд було жити Тарасови у дядька, він подяковав дядькови і вернув ся до батьківської хати. Але тут нове лихо. Мачуха Оксана сподобала ся дяку Богорьському і почали вони з ним бештувати. „Маруєю сліну було вижене з хати, а сама з дяком пе“!¹⁾

Тоді ото чи з власної волі, як каже Тарас,²⁾ чи з примусу діда Івана, як розповів мині Петро Павлович, Тарас пішов вдруге в школу вже до Богорьського і „поселив ся у його яко школяр і робітник“.³⁾ Тут була обоюбісна вигода: Тарас, живучи у школі спекав ся ненавісної йому мачухи, а у Богорьського з його був робітник, що давав йому і заробіток, а до того йдучи до Оксани, він кидав школу на Тараса і щоб надати йому більшого авторитету і більш прикресити його до школи, зробив його „консулом“.

„З того часу, каже Шевченко,⁴⁾ починаєть ся моє життя практичне. Перебування моє в школі було доволі не комфортабельне, іронізує він далі; добре ще, коли трапляло ся, що хто вмере на селі, а то просто доводило ся голодувати по кільки день“.

Тарас знав тоді увесь псалтир по памяти, читав його виразно, голосно, і тямив, що людям подобаєть ся, коли над покійником читають виразно, голосно. Відав він і те, що читання над помершим псалтиря було привилеєм дяків, а дяки часто замість себе посиляли школярів. Нарешті розумів, що дяк, людина пияна, не завжди через підпиток спроможен читати псалтир, значить — охоче візьме його, яко доброго читачу і посилатиме читати псалтир. Згуртовавши все отее, бачимо, що Тарас може і з доброї волі пішов до дяка Богорьського, щоб добувати собі мизерний заробіток.

Виразне і голосне читання Тарасове подобало ся людям, його охоче кликали, де трапляла ся потреба читати псалтир.⁵⁾ І не було в селі поховано ні одного мреця, над яким Тарас не читав би псалтиря.⁶⁾ Коли було читання утомить хлопця, він, щоб

¹⁾ З тогож Прокопового листу.

²⁾ Поэмы и повѣсти стор. 664.

³⁾ *ibidem*.

⁴⁾ *ibidem*.

⁵⁾ Київ. Телегр. 1875 N. 25.

⁶⁾ Поэмы и повѣсти стор. 665.

швидче дочитати до краю, візьме було та на половині кафізми і почне „прийдите поклонімо ся“. Люде зараз христять ся, бють поклони, а він тим часом відвернувши від себе увагу слухачів, перегорне кілька аркушів не читаних.¹⁾ „За читання давали книш і копу грошей. Гроші брав собі дяк, а Тарасови давав з них пятака на бублики. Раз якось за читання псалтиря один селянин подаровав йому ремню на пришви, але дяк одібрав яко свою власність.²⁾

Заробіток Тарасів у дяка був дуже мизерний, а з того треба було одягати ся і обувати ся. Тим то й нема нічого чудного, що хлопець „ходив звичайно в сірій диравій свитці; завжді в брудній сорочці, бо випрати було нікому, мачуха про його зовсім не дбала, а про шапку та чоботи і спомену не було ні в літку ні зимою.³⁾ Замість шапки він сам пошив собі щось таке, що походило на польську конфедератку.⁴⁾ Коли трапляло ся, що він приходив в Зелену Діброву до сестри Катерини, так завжді босий, трохи не голий і з усякою нечистю в голові.⁵⁾ Опріч одежі страшенно бідував він і на харчі. Богорський, звістно, пючи та гуляючи з Оксаною, й не гадав про їжу задля свого „консула“. „Консульство“, хоч і поліпшувало трохи матеріяльний побут хлопця, за теж вельми псовало його морально. Головним обовязком „консула“ було сікти школярів різками; тим то школярі, щоб прихилити до себе ласку „консула“ і щоб він під годину езекуції, не дуже боляче бив різками, приносили йому гостинці. Тарас зробив ся страшенним хабарником. Хто приносив йому більше дарунків, тому він менш різок давав; одну, чи дві і то з легенька, та хватаючись швидче перерчитати четверту заповідь; а хто приносив мало, або зовсім не приносив хабаря, того бив боляче, читаючи повагом, та зупиняючись: „помни... день... суб.. ботній“. ⁶⁾

Школярів в школі було не багатько; через те самими хабарями не можна було прохарчувати ся і „консул“, голодуючи, мусів пускати ся на иньший „промисел“: він крав курей, гусей, поросят і серед ночі варив собі юшку отам в печері на Педи-

1) Київ. Телегр. 1875 N. 25.

2) Поэмы и повѣсти 665.

3) ibidem.

4) Основа 1862 кн. III.

5) Київ. Стар. 1882 кн. IX. Замітка Лебединцова.

6) Жизнь и произведенія Шевченка стор. 13.

новеській могилі. Кирилівці, помітивши, що в печері часом в ночі горить огонь, почали гадати, що в печері поселила ся „нечиста сила“ і прохали пона вигнати чортяку. Піп, взявши громаду, пішов до печери, вичитав молитви, окропив сьвяченою водою вхід в печеру і казав, щоб хто поліз туди та подивив ся, що там є. Ніхто не відважував ся. Тоді люде скинули ся і зібрали скільки там грошей, щоб заплатити тому, хто полізе в печеру. Охочим перш за всіх виступив Тарас; спершу громада не хотіла його пускати, жаль було, щоб там не знівечив його чортяка, а далі згодили ся: „нехай лізе, воно ще мале, до його нечиста сила не пристане“. А Тарас і виду не подав, що він добре відає, що в печері тій чортяки нема, а є тільки кістки з покрадених їм птахів та поросят. Навпаки, він вдавав, що боїть ся лізти і казав, щоб до його привязали веревку про всяк случай: коли, мовляв, нечиста сила скоїть над ним в печері що непевне, так буде принаймні яким робом витягти його. Люде послухали ся, вволили його волю і він на привязі поліз в печеру; там поприбирав сліди свого куховарства і виліз назад в доброму гаразді, повідаючи, що в печері жадного чортяки нема. От і заробив гроші¹⁾

„Консульство“ одначе не убезпечало самого Тараса від різок з рук Богорського, людини не тільки п'яної, але і жорстокої; до того ж, можна гадати, що проти його метива мачуха під'южувала дяка. „Тарас, як розповів П. П. Шевченко, був язикатий, мовчати не вмів; бачив, що мачуха поводить ся не добре, його не любить, лютує на його... він дорікав їй, що вона гуляє з дяком, а вона цьковала на його дяка. Вона і била його“. Мусів він з хати тікати до школи, а в школі дяк бє... треба знов тікати. Було так, що „доки дяк у Оксани не, доти Тарас у школі; дяк до школи, а Тарас в кущі, в калину до Желеха. Часом цілий день, а то й два ховаєть ся в кущах від мачихи да від дяка. Тоді сестра Ірина, як піде в яр по воду, то й однесе йому хліба,

¹⁾ Київський Телегр. 1875 N. 25 — звістки подані Козачковським.

Коли сей факт дійсне був, так не можна міні гадати, щоб той піп, що кропив печеру, був от. Ксшиця, бо він був чоловік доволі освічений і не пішов би потурати забубонам темного люду. Але другий піп Іван Нестеровський може і спроможен був се вчинити, бо був чоловік майже без освіти: вся освіта його була в тому, що він у батька свого, пона в селі Конончах черкаськ. пов. „пизучился російской грамотѣ и цифирному уставу“. (Див. „клировыя вѣдомости“ з Кирилов. церкви“).

а то було і сам він підкрадеться ся до хати, а Ірина нишком винесе йому попойсти.¹⁾

Дід Тарасів Іван стратив нарешті терпець з Оксаною. Брат Тарасів Микита навчив ся стельмаховати і „дійшов до хресту“; дід оженив його, гадаючи, що Оксана схаменеть ся і не бештоватиме з дяком.²⁾ Тим часом Тарасови з того ліпше не стало; дяк Богорський почав ще більш пиячити з своїм приятелем Іоною Лимарем. Вертаючи з читання псалтиря, Тарас трохи що не завжди заставляв в школі і Богорського і Лимаря „мертвецьки паними“.³⁾ Звістно, чим більш запивав Богорський, тим більш бив і школярів і Тараса. Безглузда причітність дякова зробила школярів в відносінах до нього — лукавими і мстивими. За всякої зручної нагоди школярі обдурювали свого учителя і чинили йому, які тільки спроможно було, пакости. „Отсей деспот, каже Тарас, в моєму серці закоренив на цілий мій вік глибоку огидливість до всякого надси́льства чоловіка над чоловіком. Моє дитяче серце міліони разів було ображене отим нащадком деспотичних семінарий і я скінчив на тому, на чому звичайно спинають ся люде беззахисні, у яких порвав ся терпець. Раз якось вернувшись у школу, Тарас побачив, що Богорський паний без памяти; тоді він ужив проти учителя власну останнього зброю — різки. Зв'язав його і вибив його різками, скільки стало дитячих сил і таким чином поквітовав з ним за його жорстокість. „З усіх позитків паниці-дяка Тарас уважав за річ найкоштовнішу якусь книжечку з кунштиками, себ то з гравірованими малюнками. Він не встояв проти спокуси забрати нишком ту книжечку, і не вважав тієї крадіжки за гріх; та серед ночі і втік з Кирилівки в Лисянку.“⁴⁾

Отож школою Богорського і скінчила ся шкільна наука Тараса Шевченка.⁵⁾

¹⁾ З устного переказу Петра Павловича Шевченка та з листа Прокопа Микитовича Шевченка, писаного до мене 20 вересня р. 1893.

²⁾ *ibidem*.

³⁾ Кобзар 1876 стор. XVII, автобіографія Шевченка.

⁴⁾ *ibidem* і Правда 1876. Споми́зки Варфоломея Шевченка.

⁵⁾ Може бути, що суд Шевченків над Богорським і осуд за жорстокість трохи не помірний. Не на те, щоб виправдувати Богорського, а єдине на те, щоб нам можна було безсторонне судити про його, мушу сказати от що. Богорський був попович з села Верещиків (нині в Звенигородському повіті). Учив ся в київській духовній семінарії, та не скінчив там науки, а дійшовши до „середньої класи риторики“ і повчившись в хорі архієрейському співам і церковній службі, пішов на 24 р.

VI.

Охота і кебета до малярства прокинули ся у Тараса Шевченка ще змалку. Де і на чому можна було, він виводив крейдою або вуглем свої „малюнки“. Річ певна, що ще в школі і учителі

свого віку дяком в село Кирилівку — р. 1824. (Див. „клирові відомости“ церкви Кирилівської). З сего знати, що він не вельми надив ся до науки і освіти. Зростав він і зріс, як і всі інші школярі усіх низших і середніх шкіл, на „березовій каші“. В школах не тільки часу Богорського, але й геть пізнійше напр. з самого початку рр. 1860 навіть у світських гімназіях різка і взагалі бійка школярів так панувала, що педагогі не гадали навіть можливим — учити не б'ючи. В ч. 73 урядового „Церковно-Общественнаго Вѣстника“ на рік 1879 попало ся мінї яскраве свідощтво того, як педагогі рр. 1830 — 1840 поводили ся з школярами в духовних середніх школах. От напр. як ректор Лубенської (потім Полтавської) духовної школи, еромонах Полікарп Волосевич виховував школярів, призначених іти потім на села „добрими пастирями стад словесних“. Школяр Дмитро Пославський раз якось не пішов до класи, говорячи, що у його хтось один чобіт украв. Ректор покликав на двір до свого рундука усіх школярів, які жили в одній з Пославських світилиці і велів усіх бити різками, допитуючись: хто вкрав чобіт? Ніхто на себе крадіжки не брав. „Та вже ж сам чобіт не втік, а хтось його да взяв!“ гукнув отець ректор: я сікним кожного з вас хоч по десять разів, а таки знайду виноватого“. Почала ся знова сікуція по черзі; чоловіка з десять вибили вдруге; тим часом хтось знайшов чобіт схований самим Пославським. Тоді от ректор звелів покласти Пославського серед двору і бити його усім, хто був висіченим за той чобіт: кого висікли раз, той бив Пославського п'ятьома ударами, а кого двичі — той десятьома. Пославського ледві живого зняли з землі. Ще гірш Волосевич власними руками катовав бурсаків тройчаткою з сиріці. Пуга та раз-у-раз мокла у його в горілиці; вийняв він її з горілки тільки тоді, коли треба було якого школяря „похристити“. „Христив“ тройчаткою от ректор вельми часто і менш 20 ударів ніколи не давав. Збере було школярів до свего кабінету на репетицію і велить учити ся. Сам сидить на каналі, тройчатка біля його, а бурсаки на підлозі. Іншим школярам от ректор казав заздалегідь попристроювати свою одежу так, щоб вона не забирала часу на роздягання, коли доведеть ся тройчатці хазайновати по тілу. Ні один школяр, хоч би як добре він учив ся, не виходив з кабінетних репетицій не покоштовавши з рук от ректора тройчатки.

За 20 рр. після того, як відаємо з півурядового „Журнала для виховання“ 1859 кн. XI, в Житомирській дїтській гімназії, де вчили ся діти майже самої шляхти да урядників за р. 1858 з 600 гімназистів вибито різками 290. Чогож, якої шкільної гуманності було сподівати ся крєпацьким дітям в сільській школі від годованця семинарських ченців!

і товариші школярі помітили за ним малярську кебету. Принаймні не можна було їм не помітити, бо як сам він каже:¹⁾

. Ще в школі
Таки в учителя дяка,
Гарненько вкраду пятака,
(Бо я було трохи не голе,
Таке убоге) тай куплю
Паперу аркуш і зроблю
Маленьку книжечку; хрестами
І везерунками з квітками
Кругом листочки обведу,
Тай списую „Сковороду“,
Або „Три царі со дари“.
Та — сам собі у буряні,
Щоб не почув хто, не побачив,
Висьпівую було та плачу“.

Тарасові малюнки, що робив він, коли був у школі у Богорського, були „коні і москалі намальовані на грубому папері сірому“. Варфоломей Шевченко²⁾ бачив їх поприліплюваними на стіні в хаті Гончаренка, шкільного Тарасового товариша.

Перебуваючи у Богорського, Тарас спізнав ся з малярами з сусідних сіл: Хлиннівки, Тарасівки і Лисянки.³⁾ Окрім великої природної охоти, до малярства вабило Шевченка ще й те, що малярський заріботок, здавало ся йому, дасть хліб. Навіть геть пізнійше, вже на віку підтонтаному Тарас був тієї думки, що „живопись його професия, його хліб насущний“.⁴⁾ Тим то покинувши Богорського, він пішов у Лисянку до маляра-дякона, щоб у його вчити ся малярству. Дякон⁵⁾ приняв його, одначе небавом

Уживання „Божої слези“ між бурсаками така звичайна річ, що й за нашого часу вона панує; тим паче панує горілка в архієрейських горах. Таким чином семинарія і не спроможна була виховати з Богорського нікого більш як не пияницю — „педагога“, у якого наука і різка були сіноніми.

Не можна сказати, щоб і нині уживання різок і взагалі кара по тілу були на віки вже похоронені в сільських, найпаче „церковно-приходських“ школах в Росії.

¹⁾ Кобзар 1876 т. II, стор. 105.

²⁾ Правда 1876 стор. 24.

³⁾ Київ. Стар. 1882 кн. X.

⁴⁾ Кобзар т. III, Записки стор. 40.

⁵⁾ Дякони тоді у Лисянці були в Михайловській церкві Климент Яроцький, а в Вознесенській Микита Ковальський. (З клирових відомостей).

спостеріг він, що дякон в своєму поведженні, звичаях і правилах мало чим відрізняється від Богорського. Тарас три дні терпеливо носив відрами воду з річки Тикача на гору та на залізному листу ростирив краску мідянку. Се був іспит і Шевченко не забував про його ніколи.

Переїздячи після того літ через 18 Лисянку, Тарас „довго шукав очима в лісу Лисянських груш та яблонь, давно і добре відомий йому домок отця дякона Єфрема,¹⁾ у котрого, каже він, я давно колись брав першу науку малярства. От Єфрем, щоб довідатись чи є у мене хист до сего хитрого діла, загадав мині на залізному листу терти якусь чорнобуру краску. Багацько після того зазнав я де-чого, але ніщо так не врізалося до мене в пам'ять, як отсей перший іспит простосердий“.

Іспит очевидно був не легкий, бо на четвертий день перебування у Лисянського маляра терпець порвав ся у Тараса; він покинув Лисянку і пішов в село Тарасівку до дяка-маляра, що вславив ся на цілу околицю мальованням великомученика Микити та Івана Воїна.²⁾ От до сего Апелеса вдався я, каже Тарас, твердо ставши на тому, щоб перетерпіти усі прикrostи, які, здавало ся мині, неминуче з'єднані з наукою. Загарливо бажав я переняти у того дяка-маляра хоч частину його штуки малярської. Овва! Апелес уважно подивив ся на долоню моєї лівни і прикмака відмовив, сказавши, що у мене ні до чого нема кебети, ні до шевства, ні, навіть — до бондарства.³⁾

Вже ж зашмило на серці у Тараса з такого присуду та ще з присуду такого авторитетного маляра. Надія зробити ся коли небудь „хоч аби яким малярем“ пропала була у його. Зажурений і приголомшений невдячею вернув ся він в Кирилівку під батьківську стріху. Тяжко було йому вертати ся ще й тому, що перед ним знов оживали сварки та лайки з мачухою та з дітьми її; але ж що діяти! більш нікуди було хилити ся.

Тарас, вернувшись в Кирилівку, переняв ся думкою „стати пастирем стад непорочних“, по просту — зробити ся пастухом громадської череди, та „ходячи за чередою, читати свою любу, украдену у Богорського книжку з кунштниками“.

¹⁾ Імєння очевидно переіначені. Див. Поєми и повєсти стор. 448.

²⁾ Кобзар 1876 т. 2 стор. XVIII.

³⁾ ibidem.

Але, каже він в своїй автобіографії,¹⁾ і се минї не вдало ся. Не вдало ся, мабуть, на завждї тільки, а якийсь недовгий час він таки спробував пастихувати. Сам він в своїх віршах каже: „Минї тринадцятий минав“ (так воно й приходить ся саме на р. 1827) „я пас ягнята за селом“. Тай старі Кирилівці Бондаренко і Петро П. Шевченко, пригадували, що Тарас „брав ся таки і за підпасача“.²⁾ Звістно, нічого було й гадати, щоб пастихуєм череди зробив ся той, кого природа, надїливши так щедро дарами духовими, призначила бути великим пастирем України і її слова і за отсі „овці“ положити душу свою.

Вигнавши череду навзлісе, чи що, річ певна, Тарас по самій природї своїй невдатен і не спроможен був пильно доглядати за нею: він поринав в книжку з кунштиками, або лежачи під розлогою вербою в холодку, оглядував синє небо, зелену рівнину, ширяв думками по над землею і „любо йому ставало, неначе у Бога“.³⁾ А череда тим часом росходила ся на всі боки. Не без того, мабуть, було, що з недогляду яка будь скотина з череди векочить в спаш, иньша заблудить ся. Людям клопіт! Одно слово — Тарас показав ся „до пастирства стад непорочних“ зовсім не дотепним. Мабуть „пастиреву“ увагу його, неминуче потрібну біля череди, чимало псовало і перше його, звістно дитяче цілком, кохання — якоїсь кучерявої Оксани. З нею, каже він:

„Ми в купочці колись росли,
Маленькими собі любились,
А матері на нас дивились
І говорили, що колись
Одружимо їх. Не вгадали!
Старі зарані повмирали,
А ми малими розійшлись,
Та вже й не зходились ніколи“.⁴⁾

Можна гадати (але тільки гадати), що ота Оксана — і була та сама дївчина, що беручи плоскунь, почула як Тарас плаче біля череди. Тодї ото як він за селом пас ягнята, йому...

„Так люблю, люблю стало
Неначе в Бога,
Уже прокликали до паю,

¹⁾ *ibidem*.

²⁾ З устних переказів.

³⁾ Кобзар 1876 т. II. стор. 110.

⁴⁾ *ibidem* т. I, стор. 245.

А я собі у буряні
Молю ся Богу і не знаю,
Чого маленькому мені
Тоді так приязно молилось,
Чого так весело було?
Господне небо і село,
Ягня, здаєть ся, веселилось,
І сонце гріло, не пекло“.

Але небавом вражіння і почуття перемінили ся. Тарасови
здадо ся, що

„Село почорніло,
Бже небо голубе
І те помарніло.
Поглянув я на ягнята —
Не мої ягнята;
Обернув ся я на хати,
Нема в мене хати,
Не дав мині Бог нічого!
І хлинули сльози“.

Тоді ото та дівчина

„Прийшла, привітала,
Утирала мої сльози
І поцілувала.
Неначе сонце засияло,
Неначе все на світі стало
Моє... лани, гаї, сади...
І ми, жартуючи погнали
Чужі ягнята до води“.¹⁾

З того кохання нічого не вийшло. Але першого кохання,
як і перших сліз, видавлених кривдою та несправедливістю, —
такі люде як Шевченко, до віку не забувають. Не забув і Тарас
своїї Оксани. Героїню ліпшої своєї поеми „Гайдамаки“ він на-
звав Оксаною. А вже ж річ звичайна, що письменники, найпаче
поети, ліпшим і більш любленим діячам своїх творів, дають імення
таких людей реальних, які найбільш подобали ся їм і які в серці
їх лишили добрі вражіння і спомини. Минуло, після отієї сцени
біля ягнят більш може 25 років і Шевченко згадав знов Оксану
і каже, перебуваючи в далекій чужині:

„А я так мало-небогато
Благав у Бога — тільки хату,
Одну хатиночку в гаю

¹⁾ ibidem т. II, стор. 111.

Та дві тополі били неї
Та безталанню мою,
Мою Оксаночку, щоб з нею
У двох дивити ся з гори
На Дніпр широкий, на яри!¹⁾

Минуло літ з десять після написання отсего віршу: скоро Тарас приїхав до рідного села, перед ним воскрес образ Оксани. „Чи жива ота Оксана кучерява, що з нами грала ся колись?“ питає він у брата. А брат на те йому...

„Помандровала
Ота Оксаночка в поход
За Москалями тай пропала.
Вернулась, правда, через год,
Та що з того? з байстрам вернулась,
Острижена...
Занапастилась, одуріла...
А що за дівчина була,
Так — так що краля!“²⁾

VII.

Після отого невдатного „пастирства“ Тарасового брат його Микита взяв ся привчити його до хліборобства, або до стельмаства; а дід Іван, щоб спекати ся щоденної сварки своїх внуків з мачухою їх і з дітьми її, прогнав її в Моринці, бо бачив, що вона все гірше та гірше не та гуляє з дяком; „іди, каже, на ґрунт свого першого чоловіка Терещенка“. Степана її віддали в москалі. Тоді усім получшало. Йосип служив у скарбу, Ярина побрала ся, дід Іван узяв тай собі оженив ся: узяв Маловіківну з Сухині.³⁾

Не брав ся Тарас ні до хліборобства, ні до стельмаства; жадної охоти не було у його ні волів поганяти, ні на стелюзі з стругом працювати. Покине було волів в полі, тай піде блукати по ярах, та по гаях. Часом було піде до сестри Катерини

¹⁾ ibidem.

²⁾ ibidem 150.

³⁾ З листу Прокопа Шевченка, по переказу старого Петра Павл. Шевченка. Діду Івану тоді було більш 80 літ, бо в „Исповѣд. росписи“ 1809 стоїть йому 64 роки. Побрав ся він втретє „і Маловіківна та те ж брала ся в третє: вперше була за Моргуном; вдруге за Денисенком, а в третє — ото за дідом Іваном“.

в Зелену Діброву. Сюди ходив він не шляхом, „а манівцями понад дібровою, через Гарбузів яр, через левади та могилками. Прийде було, сяде на лаві та й мовчить; нічого в сьвіті у його не допитаєш ся: чи його прогнали, чи його били, чи їсти йому не давали. Раз якось прийшов та так грудочкою упав, на лаві і заснув. Катерина зазирнула йому в голову, а там аж кишить нечисте. Ніхто тоді не сподівав ся з його чоловіка“.¹⁾

Невдовзі покинув Тарас батьківську хату і науку у Микити і пішов наймитом до Кириловського попа Григорія Кошиці. Тут він і коней доглядав, і за погонича їздив і за буфетчика правив, перемивав посуду, чистив ножі і виделка, топив груби і т. ин. Спершу жив він без плати, а потім платили йому, але не більш як три рублі на рік. З сном Кошиці Ясем він їздив часом в Богуслав, возив його туди в школу; трапляло ся, посиляли його й на ярмарки за покупками. У Кошиці був добрий сад; він посилав Тараса в Бурти і в Шполу продавати сливи і т. ин. У вечері, коли не було роботи, Тарас читав псалтир, або житія святих. Часом він мальовав вуглем на коморі або на стайні; мальовав півнів, людей, церкви. В загалі у Кошиців йому жити було не зле. Кошиці були люде хороші; от. Григорій був трохи скупий, але чоловік розумний, розсудливий і гуманний; а попадя його, так на предиво, людина добра. Жили вони не вбого і патріархально. Коли не трапляло ся гостей, піп і попадя перебували в пекарні у купі з слугами; тут же містив ся і Шевченко. Пекарня була простора і чиста. Ніхто тут Тараса не кривдив. Одначе поривання, незрозумілі тоді за для його, тягли його несвідомо, кудись інде і не давали йому призвичаїти ся, як треба, до господарства. От. Григорій і його пані-матка не помічали за Тарасом охоти пильно брати ся до свого діла і переняли ся думкою „що він ледащо, що до жадного діла господарського хисту у його нема“.²⁾

Нам очевидно, що ні добрість Кошиців, ні прихильність їх, ні робота коло їх добра і худоби не спроможні були задовольнити духові змагання Тарасової природи. Та змагань тих ніхто й не бачив і не помічав; нікому й на думку не впадо спостерегати душу його, зазирнути, що там дієть ся? Ніхто не подумав довідати ся що саме надить паробка? Яка сила і куди його тягне?

¹⁾ Київ. Стар. 1887 т. XIX, стор. 565—6.

²⁾ Київ. Стар. 1882 кн. IX стор. 563 і 1887 т. XIX стор. 565—7.

А прокинь ся така думка в отця Кошиці, він би зрозумів, що Тараса тягне несвідомо до світу, до науки, найпаче до малярської палітри та до пензля, за якими маячив Тарасови ідеал в постаті „хоч аби-якого маляра“.

Невістен я запевне чи довго пробув Тарас у Кошиців? На мою думку, не більш року.¹⁾ Подяковавши їм за хліб-сіль, він подав ся в село Хлипнівку, що славило ся тоді своїми малярами. Тут вдав ся він до одного з них, просячи взяти його в науку. Хлипнівський маляр не зразу згодив ся: знати, що він не врожив по хиромантиці як Тарасівський Апелес, а вимагав досвіду реального. Два тижні держав він Шевченка на іспиті, доки запевнив ся, що у паробка є і кебета і велика охота до малярства: він ладен був охоче взяти Тараса в науку, але ж тут спіткала ся така перешкода, що не дала йому справити свого бажання; стала поперек дороги Шевченкові і зробила великий вплив на все останнє життя Тарасове. Маляр відав, що Шевченко крепак; бачив, що він такого вже віку, що зاتого поженуть його на звичайну панщину. Значить на те, щоб взяти його в науку, неминуче треба панського дозволу. Без сего обережний маляр не відважив ся прийняти Шевченка. Він жахав ся, щоб взявши без дозволу, не вєкочити в халепу, не зробити ся „пристанодержателем“; а за „пристанодержательство“²⁾ була тоді вельми велика кара. Маляр порадив Тарасови піти в Вільшану, добути там панський дозвіл на папері і тоді вже приходити до його в науку.

Шевченків пан Василь Ентельгардт тоді був вже вельми старий і доживав свого віку у Вільшаній. Добрами його правив якийсь Дмитренко, а помічниковав у його Іван Димовський (Поляк). Тарас послухав ся малярової поради і пішов у Вільшану. Тим часом дід його Іван прохав Димовського, щоб Тараса взяли до двору.³⁾

¹⁾ О. Лобода каже (Кіев. Стар. 1887 т. XIX стор. 565—7), що Шевченко жив у Кошиців 2—3 роки; але се — річ не певна. Жадним чином такого часу вивести не можна. Лобода оповів з чужого голосу, і споминки його не мають характеру фактичної певности.

²⁾ „Пристанодержательство“ — термін правничий визначав передержуване кого-будь з панських крепаків-утікачів, або взагалі без панського дозволу.

³⁾ Устний переказ Петра II. Шевченка. Талько-Гриневич повідав (Кіев. Стар. 1889 кн. IX), що Димовський був управителем в Ентель-

Таким чином могло бути, що Димовський перш ніж Тарас прийшов до Дмитренка, говорив з останнім про його і розповів про його те, що саме чув од діда Івана. Тоді воно не буде нічого чудного в тому, що Дмитренко — така велика особа про крепаків — зацікавився Тарасом і коли останній прийшов в Вільшану, побажав очевидно подивитися на його і роспитати його. А вже ж, роспитуючи, не можна було йому не спостерегти, що отсей обірванець Шевченко, паробіка гострий, похіпний, меткий і своїм розвитком видається над ровесниками-крепакими. А Дмитренкові тоді саме треба було таких росторопних хлопців. Енгельгардів син Павло, що був тоді полковником імператорської гвардії — звелів набрати задля його з дотепних хлопців-крепаків теж „гвардію“ козачків, кухарів і т. ин. слуг. Дмитренкові здалося, що обірванець сирота, Тарас Шевченко, саме і єсть один з таких пожаданих некрутів до панської „гвардії“. Не дав він Тарасові дозволу йти в науку до маляра, а звелів йому зіставатися у Вільшаній при пекарні його і навчатися куховарству у куховаря.

І от Тарас з „пастиря стада непорочних“ та з попівського попишача зовсім несподівано попав в панську пекарню і став кухарчам; скинув брудну сорочку, дираву свитку; скинув шапку ніби конфедератку і мусів одягти в демикотонову куртку і працьовати в пекарні під кермою куховаря.

Сталося це р. 1829, коли Тарасові йшов шієнадцятий рік.

Нам не трудно вгадати, що діялося тоді на душі у Тараса Григоровича, яка хмара журби та суму обгорнула йому голову і серце! Вже ж йому здавалося, що тепер на віки пропала ясна надія його зробитися „хоч аби-яким малярем“. А вона, здавалося йому, була вже так недалеко: дав би тільки Дмитренко дозвіл! Овва! Тепер демикотонова куртка на віки загородила дорогу до хлипновського маляра. І Тарас, що звик жити і досі жив на волі, на просторі, по уподобі вештався з села до села, тепер, опинившись в пекарні кухарчам, певне, почував себе наче на приколні; почував те, що почувалоб молоде орленя, приборкане і зачинене в клітці! Не можна було тепер йому не жалковати за тим „раєм“, що ввіжався йому, коли він пас овечок за селом.

гардта. Про сего Димовського згадує і Тарас: просячи брата свого Микиту, в листі 2 березня р. 1840 поклонитися йому. (Кієвская Старина 1891 кн. 2).

Задля людей наділених огнем висшого дару Божого — воля, хоч би тільки й на полі биля ягнят, здасть ся раюваннем, коли її прирівняти до сидіння в панській прихожій, або в пекарні над полосканнем панської посуду. В полі — воля духу; в панських прихожих задля слуг раз-у-раз є пильновання і невпинне чатування панського голосу. Не можна не гадати, щоб Дмитренкова „конфірмація“ не оповила Тарасової душі густою журбою та скорботою безнадійности. Але ж проти волі панської він цілком не спроможен був бороти ся. Він був крепак, невольник німий, безправний; мусів корити ся панській волі, підлягати їй, хоч вона була перекірливо супротилежна його власній волі і бажанню.

Отоді то, гадаю я, в думках Тарасових не можна було не прокинути ся споминкам про тих гайдамаків, що з невеликим пятьдесять років назад буяли і в Вільшаній і скрізь по околицях Кирилівки. Про тих гайдамаків і про гайдамаччину доводило ся Тарасові чимало чути від діда Івана, а може і від иньших старійших людей. Дід Іван, як се казав Тарас Броніславу Залескому,¹⁾ сам був в гайдамаках; сам був свідком кривавих подій Коліївщини р. 1768, тоді Йванови було не більш як 25—26 літ; і може справді, він, як повідано в книзі д. Чалого,²⁾ „особисто знав головних діячів отієї кривавої драми. Значить, у діда Йвана було що розказувати про те „як Залізняк, Гонта з сьвяченим гуляв“,³⁾ за що і „як Залізняк і Гонта Ляхів покарав“. Розказувати про се своїм дітям і внукам Іван охоче розказував, а Тарас охоче і уважно слухав його і на молоду перенятливу душу його оповідання дідові про гайдамаків і події їх робили глибоке вражіння.⁴⁾

Додам до речи, що по переказу старих Петра Т. Шевченка і Бондаренка Тарас дуже любив народні пісні, знав їх „сплу без ліку“ і переймав з одного разу: „аби де почув яку нову пісню, так і перейме її на голос і всю її знає“.

1) Rocznik Towarzystw. historyczn. i literack. w Paryżu, 1867, стор. 96 і „Листочки до вінка на могилу Шевченка“, стор. 45.

2) Жизнь и прозведения Шевченка стор. 16.

3) Кобзар 1876 т. I, стор. 127—8.

4) Жизнь и произведения — ibidem.

VIII.

Кинувши тепер загальним поглядом на увесь дитинний вік Тараса Шевченка — не можна нам не переняти ся глибоким вражінням і сумною думкою! Ледві чи можна вказати якого иньшого ще великого поета, щоб у його був такий сумний, безрадісний, так скорботно охмарений вік дитинний — який був у нашого ґенія слова. Крепацька неволя вкупі з великими злиднями, сирітство, сварка, бійка, тяжке і несправедливе катовання; пекло в родині і в хаті... брудна сорочка, дырава свитина; ноги босі; голова і в літку і зимою не прикрита і повна нечисті... Голодовання і різки у дяка в школі; носіння відрами води на гору... Усе, що приголомшує людей, що знищує, нівечить у людей поривання до сьвіту, до добра, до любови чоловіка яко брата; усе що тушить, заливає сьвятий огонь висшого дару, — усе отсе немов наумисне згуртовало ся в одну густу, аж темну хмару і впало на Тараса Шевченка під час найліпшої доби віку людського, під час його віку дитинного. Усе, що обурює чоловіка проти людей, що озьвірює і заскоринює серце, що спложує почуте ненависти і мстивости, все отсе наче туман осінний огортало дитинний вік Тарасів. Одначе такі лиходійні умови життя щоденнього не підбивають під себе Тараса, він не підлягає; не сьвідомо і сьвідомо, як уміє і як спроможно йому, він з ними бореть ся. Він рветь ся з темного льоху неволі і темноти; він шукає хоч маленьку щилинку сьвіту в соціально-моральній темряві. Вбачаючи його сьвяті поривання і боротьбу, ми ще гірш сумуємо і вболіваємо серцем, що навкруги його не бачимо ніже единої поради, підмоги і підпори. Хоч би тобі один ясний промінь того сонця ласки, поради і за-помоги людської, що гріє серце, бадьорить дух, надає енергії, віри в надію та веде к сьвіту! Нема сего нічого. Сама неволя та темрява, темрява та неволя. Нехай вже маса зневолена і зубожена не спроможна була спостерегти іскри того „огню сьвятого“, що жевріючи в Тарасовій природі „дожидає рук твердих та сьмілих“, так би й не диво було, і жаль не брав би, а то бачимо, що й людина осьвічена, добра, як Григ. Кошиця і той не спостеріг які високі дари Божі носило в собі те „ледащо“, що наймитовало у його за попихача. Раз, єдиний тільки раз за увесь дитинний вік блиснув був Тарасови промінь надії з хати Хлипнівського маляра, але крепацтво рукою Дмитренка поспішило швидче затудити той промінь курткою панського кухарчати.

Отже усі отії занадто лихі умови і обставини не зламали Тарасової природи. Сказано: „жива душа поета“. Хто ж його зберіг нам? З людей єдине тільки сестра його Катерина „його нянька ніжна, терпелива“, доглядала його доки не пішла заміж в Зелену, та й вона „не сподівала ся, щоб з його вийшов коли чоловік“. Окрім Катерини ніхто. Зростаючи Тарас „хилив ся ні до кого“. Ніхто з людей не дав йому нічого, а не взяли люде у його тільки того, чого не спроможні були взяти. Оборонителем, хранителем Тараса, дбахою його стала сама тільки природа його духова, та природа околишня. Остання гріла і пестила йому серце і душу; вона будила і годувала допитливий мозок; вона наповала його фантазію і вигодовувала увесь його орґанізм духово-моральний. Вплив блакитного, зорями мережаного неба та срібловидого місяця; чарівна краса навкруги: сад, долина, байрак, гори, став — от хто разом з псалтирем та з народньою пісьнею були батьками, що зростили Тарасів дух!

Тепер, знаючи умови і обставини, за якими перейшло перших 15 років Шевченкового віку, не можна не дивовати ся незвичайно міцній його природі. Ніщо не спроможно було вияловити йому серце, виснажити йому душу, заморозити — сковати кригою егоїзму. Не можна не дивовати ся потужній силі орґанізму, що винісши на собі стільки лиха тяжкого, зберіг в собі євже почуття і до краси природи і до життя народного. З сего знати, яка то глибочезна криниця любови і гуманности була в серці Тараса Шевченка! І щоб спроміг ся дати людям такий потужний орґанізм, коли б люде дали були йому иньші умови віку дитинного! Замість ясної годинної молодости, люде та „право“ кривопальце дали Тарасови ту молодість, що, як справедливо мовив він¹⁾ „пролізла — проминула в неволі, в злиднях, в темноті, та в приниженню“.

¹⁾ Поэмы и повѣсти стор. 665.

ПАРУБОЦЬКИЙ ВІК ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

до викупу з креланцтва.

(1829 — 1838).

НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ЦЕНТР

ПО ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЕ

1981-1982

І скрізь на славній Україні
Людей у ярма запрягли
Пани лукаві... Гинуть, гинуть
У ярмах лицарські сини...

...Де нема сьвятої волі
Не буде там добра ніколи.

Шевченко.

I.

Отой Дмитренко, що правив з Ольшаної добрами Ентельгардта, взявши Шевченка, на 16 роцї його віку, до гурту челяди панської, невідомо з якої речі гадав зробити з його куховаря і повернув його до пекарні, навчати ся куховарству. Звістно, се була тільки спроба, щоб перш ніж виражати хлонця до панського двору, подивити ся, чи є у його кебета до штуки кулінарної. А вже ж, коли б стало знати, що з нашого кобзаря вийде добрий кухар, тоді б, певна річ, його віддали б в науку — деінде, чи в Варшаві, чи що; бо Ентельгардт — був великий пан й кухаря про його треба було не аби-якого.

Таким чином — недавнє пастуша, одягнене тепер в демикотонovu куртку, опинило ся в науці у Дмитренкового куховаря. Куховарство — те ж має свою систему і свою азбуку. Азбукою сією для Тараса було — вибирати попіл з печи, носити дрова, виносити помії. У маляря — він чистив би палітру, мив би пензлі і щітки, а на пекарні чистив пристрої куховарські — кострулі, ножі, сковороди, перемивав посуду. Нема що й казати, що нова, зовсім несподівана для Тараса, професія не вабила його до себе, не спроможна вона була знівечити в душі його поривання до малярства, викоренити в його серці несвідоме ще тоді йому почутте потреби сьвіту. Нова професія, не відповідаючи його кебеті і вдачі, стояла перед ним парканом, що загорожував йому стежку

до своєї любленої мети: — зробити ся малярем. Тарас се тямив, а ще більш — почував. Але не можна було йому не тямити й того, що проти волі панської нічого не вдієш... Покинути Дмитренка і пекарню? утікти? Добре! але ж — де діти ся, куди притулили ся, куди сховати ся?... Хто прийме волоцюгу без паспорту?... Навкруги скрізь те саме: панство, крєпацтво та неволя! Про степи, про Кубань — хоч Тарас може й чув, так то ж далекий сьвіт! Доки туди доплентаєш ся, тебе десять разів спинять десь на дорозі, яко волоцюгу, „безпаспортного“... Тоді що?... Ноги в пута, руки на зад і етапом до „владѣльця“ в Ольшану, а тут вже неминуче різки, а то може й „лоб!“ в москалі!... Ні! тікати не рука! Та нехай би і втік куди далеко, так з чого ж він жити ме? До роботи звичайної — він не пристане, бо він її і не вміє і вона його не тягне... От коли б до маляра... Але ж жаден маляр без паспорту не прийме; а паспорту нема... Нема й другої ради як нудити ся в пекарні, тихцем покорити ся панській волі, та крєпацькій долі... Так не така ж у Тараса вдача була, щоб корити ся, немов віл той в ярмі! Тай не легко йому, трудно було корити ся: благородний дар високих талантів ворухив йому душу; хлипнівський дякон-маляр бентежив йому серце; дим і чад пекарні не спроможні були заступити надію зробити ся „хоч аби-яким малярем“. Дмитренко і пекарня хоч і пригломшили ту надію, але не викоренили її і — певна річ — Тарас марів єю; вона зоріла йому на обрію життя, миготіла десь — хоч далеко — предалеко, так далеко, що хлопець не спроможен був сказати собі — де вона зоріє.

У таких людей — як Тарас — хоч би як вони не корили ся, хоч би як не підлягали волі гнобителів людського життя і духу, до віку не зникне та підойма до сьвіту і волі, якою наділила їх природа. Природа — се сам Бог! в які пута її не куй; хоч в які тюрми її не муруй, а вона, чи саяк, чи інак, змагати меть ся за своє право людське — і до останньої спроби протестувати ме за право жити по власній волі, відповідно своєму призначенню, аби тільки не шкодячи життю иньших. Так було і з Шевченком; та інакше і бути не могло з людиною, що носила в собі величезну силу поривання до сьвіту і волі. І хоч як багачко притерпів Тарас, а таки вийшов з ярма на волю, з темного льоху на сьвіт Божий. Енергія сьвіту завсїгди непомірно міцнійша за енертію темноти.

Де тільки можна було і які тільки трапляли ся — Тарас збирав собі до гурту малюнки. Малюнки ті були, вже ж пак, не

які більш, як так звані дубошні, „суздальської школи“, незграбної праці російських „богомазів“. Їх назбиралося у Тараса чимало і вони не давали спокою його молодій душі, стояли йому спокусою. Скоро траплялася хоч трохи зручна часиночка, Тарас кидав свої, часом недочищені — сковороди і кострелі, покидав пекарню, йшов в сад і там на деревах, та на кущах розвішував свою колекцію, любував з своєї галерії малюнків, придбаних інколи „нишком-тишком“. Один з біографів Шевченкових повідав, що коли траплялося, що який малюнок вельми вже подобався Тарасови, а придбати його — бракувало купила, Тарас купив його „так“... Основа такої звістки, як се відомо, взята з автобіографії поета і річ цілком можлива. Сам Тарас признався нам, що він не спроможен був устоювати проти спокуси, придбати собі „нишком-тишком“ яку річ чи потрібну в малярстві, чи тільки таку, що нагадувала про малярство: „іще в учителя дяка — було украду пятака“, куплю паперу, книжочку зроблю тай списую „Сковороду“. А кидаючи свого учителя-дяка, Тарас не встоював проти спокуси украсти якусь книжечку з ігрованими малюнками. До того ж треба сказати, що у таких натур як Тарас — звичайно буває так, що коли занялося яке поривання духа, вони доти не вгамовують ся, аж доки або не вдовольнуться бажання того загарливого, або не запевнять ся, що вдовольнити його нема жадної можливости.

Раюючи та разом з тим і сумуючи в своїй галерії, Тарас брався за олівець і списував сей чи той малюнок. Інколи він так поринав в оглядування своєї колекції, або в списування, що зовсім забував про пекарню і про свої обов'язки до неї, забував про невичищену або недочищену посуду; сидить було собі в саду, аж доки грізний голос куховаря, та кого иньшого з челяди, не покличе його до пекарні. І вже ж дурно не минали йому такі відлучки з пекарні: за них не раз траплялося йому покоштувати з куховарських рук, коли не „чубкової“, так „духопелика“, а то й лозини.

Не відомо який час Тарас перебував на іспиті в Вільшаній? Певна річ, що не більш за пів року; бо Дмитренко взяв його на весні, а під кінець осені того ж року (1829) бачимо його вже в Вільні.

З іспиту того Дмитренко спостеріг тільки свою помилку, побачивши, що для кулінарної штуки Шевченкови бракує кебети. Але ж Тарас хлопець меткий, розвинений і взагалі дотепний; через те Дмитренко, виражаючи Тараса в гурті з иншими кре-

пацькими дітьми до панського двору, атестував його, більш відповідно Тарасовому хисту, вдатним на маляра покоєвого. Нагадаймо собі, що великі пани того часу держали у себе з власних крепаків не тільки слуг і майстрів, а навіть музик, сьпіваків і акторів. Власні — з крепаків — хори, оркестри, театр, навіть балет були за річ звичайну не тільки на правобережній, але й на лівобережній Україні: от хоч би у Трощинського була трупа з крепаків; у Скоропадського хор і оркестер; у Галагана — концерти крепаків, та ще й з не аби якими солістами.

II.

Дідич Вільшаної, Кирилівки і ин. Павло Ентельгардт, хоч і був на службі в імператорській гвардії російській, але більш за все він перебував у Вільні і жадним чином не можна його брати яко Москаля, ледві чи був він і тим, що за нашого часу зоветься „общеруссом“, або „истиннорусским“ чоловіком. Павло Ентельгардт був, коли не зразок, так, в усякому разі, значний репрезентант тієї „мозаїки“, що за нашого часу аж кишить її по Україні. З батьків — ніби Німець; віри православної; з мови — або — Поляк, або Француз; з служби „вѣрноподанный“ офіцер російський; звичаями — космополіт-дука, пан; яко дідич — володар українських „душ“ на українській землі; душею і поведженням з народом і взагалі з людьми, яких вважав низше за себе, піндючна „животина в торжковських пантофлях“, ¹⁾ а з висшими „амфібія“, як мовив про його Брюлов; взагалі ж „пан — як пан“. Одначе ж коли зазирнути на саме дно сїєї „мозаїки“, коли брати обставини щоденного звичайного життя родинного і громадського, так спостережемо, що в Ентельгардта було найбільш звичаїв прищеплених польською культурою і цивілізацією: спостережемо в йому ополяченого „руссаго Нѣмца“. Усі впливові обставини того часу були округи його такі, що не тільки сприяли, а навіть вимагали ополячення.

Тоді ледві минуло тридцять літ з того часу, як безправне маси народної звалило Польщу в могилу, викопану руками панів польських і правобережна Україна відійшла до Росії. Одначе ж правобережне панство через те не перестало бути панством поль-

¹⁾ Художник, стор. 19.

ським і жити, як і до того жило, культурою і цивілізацією європейсько-польською. Нічим культурним Росія не могла привабити до себе панства правобережного. На правобережю освіта і культура були геть старішні і багацько вище ніж в Росії великій. Поміж шляхтою останньої трапляло ся під кінець XVIII віку чимало людей з високою освітою, але ж над масою „дворянства“ ледві займало ще ся на світ культури і цивілізації, та й то не власної національної, а завезеної з Заходу. Польща хоч і позбула ся самостійности державної, але Поляки не позбули ся культури і освіти національної. Росія не спроможна була підбити їх під ту культуру і освіту, яку сама мала; навпаки — хотя не хотя — велика сила Росіян переймала ся культурою і цивілізацією Поляків. Так воно було не тільки за часів Енгельгардта, але й геть пізнійш, на пр. навіть у самому Києві панувала і культура польська і мова польська. В сему разі я здам ся на таких свідків як Костомарів і Солтановський: першого з них ніхто не назове польонофілом; а про останнього ніхто не скаже, що він не полякофоб. „Мовою інтелігентною по цілому краю (правобережю) була мова польська, навіть хрестяни мусіли засвоювати її. Інакше, каже далі Костомарів,¹⁾ і не могло бути там, де маса народу (українського) православного була заневолена польськими панами — латинської релігії... Поляки приходили до університету (в Києві) з освітою більшою ніж „руссіє“. Се вже залежало не від науки шкільної, а від первісного виховання родинного. Українська молодіж лівобережна, опріч кількох, наділених видатним хистом, визначала ся тупістю, лінощами і апатією до праці духової“.

Так було в першій половині рр. 40-х, коли Костомарів учителював на Волині, а потім професорував у Києві. Минуло мало ще не 20 років і, як повідає в своїх записках Солтановський,²⁾ що учителював теж на Волині і на Поділю, „в школах учили по польськи. По тих родинях, що поприїздили з Московщини, звичайною мовою в бесіді — була мова польська. Православні слуги теж говорили по польськи“.

Таким чином — зовсім натурально — що в кінці 20 і з початку 30 рр. нашого віку — в домашньому побуті Енгельгардта

¹⁾ Литератур. Наслѣдіе, стор. 66.

²⁾ Киевск. Стар. 1892. Май, стор. 234.

панували звичай польських а не російських панів; а через те і перебував він більш по містах з культурою польською.

Звичаєм польських панів було держати „покоєвих козачків“. Сей звичай, каже Шевченко, вигадали цивілізатори задніпрянської України — Поляки, а пани інших національностей переняли від них отсю вигадку, — без слова — розумну. В краю колись козацькому (і, додаю я, вільному) приручити козака змалку, се те саме, що в Ляпландії підбити оленя бистроногого під волю чоловіка... Козачки опріч лакейських услуг, панам на втіху грали веселі пісні двузначні, скомпоновані народною музою з лиха під п'яну руку, і пускали ся перед панам, як кажуть Поляки: „сюди-туди навприсюди“.¹⁾

Отсею звичаю тримав ся і Павло Енгельгардт — і коли Шевченка привели до його у Вильну, він знехтував думку Дмитренка і повернув Тараса на козачка!...

Обовязки і праця козачків не були вельми великі, але задля душі живої були занадто нудні, осоружні.

Обовязком козачка Тараса головним чином було сидіти мовчки в кутку прихожой, доки не почує панського голосу з приказом: подати панови люльку, що стояла біля його ж, або налити йому в шклянку води. Годі було сподівати ся, щоб непосидяща Тарасова вдача покірливо підлягла панській волі і мовчки сиділа нерухомо, або рушала автоматично! Се б було все одно, що сподівати ся — що приборкане орленя забуде про широку вольную волю ширяти під хмарами, та сидячи в клітці, що зветь ся „прихожею“, — зробить ся покірливим ягням-саморуком! І дійсне натура Тарасова не витерпіла! „З прирощеного мені неслухнянства, каже Шевченко, я зрушав панську волю і, сидячи в прихожій, тихесенько співав сумні пісні гайдамацькі, та списував нишком малюнки суздальської школи, що оздобляли панські покої. Малюнки олівцем, що — признати ся — украв у конторщика“. Але-ж за отсю неслухняність, певніш мовити: за слухняність голосу незримої сили, — доводило ся Тарасови гірко розплачувати ся.

„Енгельгардт, повідає Шевченко далі, був людина діяльна; раз-по-раз їздив він то до Києва, то до Вильни, то до Петербургу; за ним в обозі їздив і я, на те, щоб сидіти в прихожій,

¹⁾ Кобзар 1876. XVIII.

подавати люльку і справляти иньші такі услуги. Не можна сказати, додає далі Шевченко з гіркою іронією, щоб мені в ваготу було тодішнє становище моє: воно тільки тепер (р. 1860) жахає мене і здаєть ся мені, що то був сон якийсь хижий!“ Переїздячи з своїм паном з одного міста до другого, треба було про спочинок спиняти ся по заїздах; залізниць тоді ще не було; їздили на конях. — Отут по заїздах, каже Шевченко,¹⁾ я користував ся з кожної нагоди зручної, щоб украсти з стіни лубочний малюнок і таким робом придбав собі кошовну колекцію. Найбільшими моїми люблениками були герої історичні: Соловей Розбойник, Кульнев, Кутузов, козак Платов і иньші. Примушувало мене до сего непоборене бажання змалювати з них, яко мога, вірнійші списки. Раз за таке списування патрета з „козака Платова“ Тарас заплатив незвичайно дорогою ціною!...

III.

Зима року 1829; грудень; на дворі — певна річ, холодно... День св. Миколая, день торжественний, царський... Вільна не тільки урядова, але й шляхетська — справляла се свято, справляла іменини царя Миколи — бучним бенькетом на „ресурсах“... В домі „Дворянского Собрания“ — „огні горять, музика грає“... Там натовп російської бюрократії і польсько-литовської аристократії... Пани віку поважаного — за зеленими столами; панії в покою гостинному; на хорах „музика квилить, завиває“, а в салі молодіж витинає вальса, мазура!... Весело!... Тут деє і Павло Енгельгардт... А там в кватері його, в прихожому покою „козачок“ Тарас Шевченко — не схотів сидіти самотою в темноті, та засьвітивши світло, розташував ся з своєю колекцією... Увесь стіл покрили малюнки з героїв історичних. Тарас нагнув ся над ними і стоїть нерухомо; очі його впили ся в „козака Платова“... Ясно голубі, майже що сірі, очі „козачка“ горять, з них летять іскри; вони пильно-препильно придивляють ся; вони міряють коня, міряють єнорала на коні; вдивляють ся в кінську гриву; в єноральські вуси... Нарешті Тарас присунув до себе шматок паперу... рука його спустила ся в кишеню, досягла з відтіль олівець. Тарас сів біля столу і взяв ся малювати список з єнорала

¹⁾ Кобзар, 1876. XIX.

Платова. Розважно пильнує наш маляр: він увесь, з усією душею, з усіма думками нирнув в свою роботу. Вже й північ минула, а Тарас працює, очий не зводить з своєї роботи. Платова він вже скінчив, вже малює „маленьких козачків, що гарцюють біля міцних копит єноральського коня“; от-от ще трошечки і доведе він малюнка до краю... Тарас так нирнув в свою роботу, так переняв ся єю, що ні на що більш не вважає; обовязки „козачка“ вилетіли йому з голови.. Не чує він як біля дому закрипів сніг під саньми, не чує, як біля рундука затупотіли і стали коні; не чує, як рипнули двері! Тарас тоді тільки схаменув ся, як почув, що чиясь рука вхопила його за вухо і скубе люто!... Зирнув Тарас — аж то його пан!... Енгельгардт вернувшись з „ресурсів“ і, заставши Шевченка за малюнками, розгнівав ся на його раз за те, що козачок не зустрів його в сїнях, не відчинив дверей, а вдруге за те, що Тарас „міг би спалити не тільки дім, але й місто“.

Вискубши за уши і нагодувавши свого козачка панськими ляпасами по тварі, Енгельгардт з того не задовольнив ся. І другого дня вранці Тарас мусів нагадати собі шкому Богорського з її суботами... Ми бачимо в понеділок 7 грудня р. 1829 огидливу сцену панського самовластя. В стайні на долівці лежить Шевченко: один з кучерів сидить у його на голові, тримаючи йому руки; другий на ногах, а кучер Сидорка, справляючи Енгельгардів наказ, на Тарасовому тілі малює різками везерунки — оздобу крєпацтва! Він пише хартію панського самовластя, хартію мордовання чоловіком — чоловіка! В дебелий руці Сидорки сумним посвистом хижим лунає довгий пучок різок! На той посвист німо відповідають цівки крови з Тарасового тіла, а сам Тарас не стогне, не кричить, не просить ся; він мовчки сцїпив зуби, стуливши міцно губи, силкуєть ся не пустити з грудий голосу; бо тямить, що з тим голосом вирвало ся-б не прохання, а глибокий проклін деспотизму... Тарас мовчки, чистими, як Божа роса вранці, слїзми росить брудну долівку стайні!..

Нам з вами, читачу! і гидко, і бридко навіть виобразити собі оту картину; а Енгельгардтови і справникам її вона була байдуже! Що-ж коли польсько-московське „право“ так вигодувало дух і звичаї людий, що отака картина катовання неповинного чоловіка була, на той час, річ звичайна, бо

„Поникли голови козачі
Неначе стоптана трава“...

Як отсей випадок, так — певна річ і чимало иньших — не могли не довести Ентельгардта до думки, що з отсего Шевченка не буде козачка. Не можна було йому не подумати, що він помилив ся, не послухавши Дмитренкової поради. Козачка з Шевченка не зробиш, а маляра, та ще може й доброго, втеряєш... треба полагодити помилку. І от, — перебуваючи в Варшаві, Ентельгардт віддав Шевченка в науку до якогось маляра. Ніхто з біографів не називає нам того маляра; кажуть тільки, що він „був таким совісним, що через пів року, прийшовши до Ентельгардта за грішми, повідав йому, як він розуміє Тараса;“¹⁾ себ то висловив йому, що у Шевченка вельми видатна кебета малярська. Яко людина практична, Ентельгардт зрозумів і власну користь, якої можна буде йому захити, коли він мати ме з свого крепака доброго патретника. Він, за порадою того маляра, віддав Шевченка в науку до патретника Лямпі. „Одначе останній не згодив ся брати Тараса до себе в дім, а пристав тільки на те, щоб він ходив учити ся в майстерню до його“.

Шевченкови тоді минуло 16 літ. Він тоді саме спізнав ся з якоюсь вродливенькою швачкою і вперше прокинула ся у його свідомість свого людського достоїнства. В серці у його заняло ся перше молоде кохання до дівчини, що належала до другого стану, себ то не крепацького і її незалежні думки зробили міцний вплив на пригнічену, приголомшену, але глибоко перенятливу Тарасову натуру. Отсе перше кохання, по словам самого кобзаря, облагородило його душу. „Я, каже він Сошенкови, тоді вперше прийшов до думки: чом би і нам крепакам — не бути такими ж вольними людьми“.²⁾

Трудно мені згодити ся, щоб отакі думки і почуттє людського достоїнства тоді тільки вперше прокинули ся у Шевченка: і до того в життю його трапляло ся чимало випадків і обставин, що не могли не зворушити йому таких думок. Досить згадати про його діда Йвана, що був свідком Гайдамаччини і свідомо знав і тямив сам і розповідав і Тарасови, за що „Залізняк і Їонта Ляхів покарав“. Певна річ, що під впливом кохання, почуттє людського достоїнства і думки про волю усіх людей у 16 літнього Тараса зворушили ся міцнійше, живійше і рух їх значнійше визначав ся; спричиняв ся більшому болю вольнолюбивої

¹⁾ Чалий, стор. 20.

²⁾ ibidem 21.

душі і ніжного серця. Коли б вже неминуче треба було вказати той мент, коли в голові Тараса більш менш свідомо прокинула ся думка: „чом би і нам — крепакам не бути людьми вольними“, так певнійш буде вказати на той час, коли Дмитренко не пустив його в науку до Хлишнівського маляра і закинув його до пекарні, що стала про його, таким чином, першою „широкою тюрмою“...

Далі з уст Сошенка д. Чалий повідає, що Тарасова коханка вимагала, щоб він відцуряв ся рідної мови на користь національності шляхецької, (то б то польської). „В бесіді інтимній вона не говорила інакше як мовою польською, і Шевченко мусів принести сю жертву і, чи хотів, чи не хотів, мусів учити ся по польськи“.

Хто була отся Тарасова коханка-Полька — д. Чалий не каже. У самого Тараса нігде про се кохання прямої, очевидно певної звістки в його автобіографічному матеріалі нема: двічі він тільки, та й то вельми невиразно натякає ніби. Раз вже року 1857 згадує він якусь Дуню Гашовську, „любу-чорнобриву“: йому на-снило ся, що бачив її, як вона молила ся в церкві св. Ганни у Вильні.¹⁾ Вдруге згадує про якесь кохання, „що отруїло його“.²⁾ От се і все! Нігде більш не згадує він ні про яку женщину за час свого побуту у Вильні, або у Варшаві. Я більш певен, що те перше кохання було у Вильні; в листі до Бр. Залеского Шевченко каже: „Вильна дорога моєму сердцю по споминкам“ і Д. К. Болсуновський переказував мині, що йому хвалив ся Сошенко, що те перше кохання Шевченкове була полька-варшавянка, але жила вона у Вильні.

На те, щоб образ якої людини ввижав ся нам більш як через 25 літ після того, як ми її бачили, треба, щоб вона — чи лихим чим, чи добрим глибоко запала в наше серце. А коли Тарас через такий довгий час так сердешно називає Дуню³⁾ Гашовську любою, так певна річ, що вона доброю стороною глибоко вплинула на його серце. Знаючи, нарешті з віршів Шевченка і з листів його до Федота Ткаченка, яку велику вагу смак його надавав чорним жіноцьким бровам, я гадаю, що не буде великою помилкою уважати, що ота „Полька“, про яку говорить Чалий, була — Дуня Гашовська.

¹⁾ Записки, 5 вересня 1857 р.

²⁾ Художник, стор. 61.

³⁾ Дуня — Евдокія, Євдоха.

Що до жертви, яку приніс би то Тарас своїй коханці — так про се трохи чудно й говорити! Коханка та — була Полька; чи жила вона в Варшаві, чи хоч би і в Вильні, то вже ж вона не вміла говорити, ні мовою московською, ні рідною для Шевченка українською, а балакала своєю рідною, польською. Остання не була зовсім чужою й для Шевченка; певна річ, що до неї він був тоді більш при звичаєний ніж до мови московської. Виходить, що інакше йому з коханкою бесідувати, як не по польськи і не можна було. А коли він навчив ся мови польської від своєї коханки, і коли се вже треба вважати за жертву, то се була „жертва“ не „шляхетській національності“, а — потроху — коханню; та більш над усе „жертва“ осявітї: дякуючи сій „жертві“, Шевченко спроміг ся читати трохи польських авторів, напр. Міцкевича, Лібелґта і ин.

Недовго одначе Тарас впивав ся раюванням свого першого кохання. Крепацтво і панська воля і тут напоїли його трутою розлуки. Наближала ся польська революція року 1830. Енгельгардт тямив, що йому неминуче заняти таке становище, щоб з приводу повстання не довело ся йому двоїти ся, не довело ся озирати ся ні на право, ні на ліво, щоб ні революційний, ні лєґальний уряд не зачепив його. Переїхати у Вільшану було небезпечно: революція могла зачепити і Київщину. Він приміркував — покинути царську службу і перебрати ся до Петербурга. За ним мусів подати ся і Шевченко. Яким чином останній туди достав ся — про се маємо не однакові звістки. Чалій¹⁾ повідає, що „Енгельгардт вирядив Тараса до Петербурга етапом²⁾ — у купі з иньшою челяддю і зробив так з обачности, щоб в дорозі челядь не повтікала“. В другому місці³⁾ читаємо, що коли Шевченко простував ото етапом, так у його на одному чоботі відірвала ся підошва і він, щоб не відморозити ноги, мусив перебувати добрий чобіт з однієї ноги на другу“. Я не можу прийняти отсіх звісток — яко не певних. Ледві можна гадати, що вся дворова челядь у Енгельгардта була така, щоб він стеріг ся, аби вона з дороги не повтікала: певнійше — думати, що між нею були й такі крепаки духом, що й самі не втікли б і других не пустили б. Ледві — знов, — щоб Енгельгардт допустив для себе самого такий сором, щоб виражав своїх слуг етапом, та ще й в порваних чо-

¹⁾ Стор. 22.

²⁾ Шупасом.

³⁾ Київ. Стар. 1882. Кн. X.

ботах. Нарешті: пересилка людей етапом коштувала б більш ніж вирядити їх фірами, а до того — пересилка етапом вимагала згоди на те урядової! Який би там не був уряд, хоч би як він не сприяв панам, а ледві чи згодився б він мордувати неповинних людей — 2—3 місяці етапом і етапними тюрмами.

Тим-то ближше до правди Мартосова¹⁾ звістка, що Тарас з Варшави поїхав до Петербурга укупі з иньшими слугами Енгельгардта з панським обозом, як се звичайно робилося. Хиба може було так, що Енгельгардт, виїздячи з Варшави, покинув там Шевченка, щоб не переривати йому науки у Лямпі. В такому разі — будемо вважати зовсім певною звістку в споминках Костомарова,²⁾ що Тарас підчас повстання р. 1830 — був у Варшаві, звідкіль уряд революційний випроводив його в гурті з иньшими „руськими“, давши їм гроший тодішніми асигнаціями³⁾ революційними. Ще певнійш буде брати звістку переказану мині д. К. Болеуновським, що Варшавський комисар Енгельгардтів в лютому р. 1831 вирядив з Варшави до Петербургу разом усю Енгельгардтову челядь, значить і Шевченка. Тоді вже не можна було достати коней стільки скільки треба було, через що на один віз сїдало по кільки чоловіка. Дорога була вельми грязька; звістно, на провесні, коли вже розтавало, через що слуги мусїли часом черговати ся і йти пішки біля возів. З такої причини не в одного Шевченка порвали ся чоботи і всім, хто їхав укупі з ним, доводило ся в дорозі бідувати.

Як вже воно там не було, але на весні року 1831, Шевченко був уже в Петербурзі.

IV.

Яким побитом Тарас перебув р. 1831 — про те не маємо звісток. Одначе запевне можна гадати, що він козачкував у Енгельгардта, що лякейовання тяжко впливало на його свободолюбну душу і що поривання до малярства його не покидало — Енгельгардт бачив, що з Шевченка не буде лякея. Року 1832, коли Тарасови минуло вже 18 літ, значить після 25 лютого, Енгельгардт, уважаючи з одного боку на невдатність Шевченка до

¹⁾ Вїстн. Юго-Зап. Россіи, 1863 стор. 32—42.

²⁾ Кобзар, 1876 стор. VII.

³⁾ Банкнотами.

лакейства, а з другого на його раз-у-разні прохання, згодився віддати його знов до маляра в науку і законтрактував його на чотири роки до Петербурського маляра Ширяєва.

Таким чином перемога була за Шевченком. Може останній тоді і не був свідомий тієї великої ваги, яку носила в собі отся його перемога, але — річ певна, — що він витав її, радів їй так як радіють зорі ранковій люде, істомлені темнотою довгої ночі.

Ширяєв — цеховий майстер малярства, людина неосвічена, темна, грубіянської вдачі, скупа, сувора і занадто строга. „Він, каже Шевченко, з'єднав в собі — вдачу дяка-спартанця, дякона-маляра і другого дяка-хиромантика“.¹⁾ Він держав у себе трох, а інколи й більш замурзаних учнів; одягав їх в звичайні халати з демикотону. Коли траплялося, що роботи більшало, Ширяєв наймав поденно, чи помісячно кількох школярів, та простих малярів-мужиків.²⁾ Учні його, а з ними й Шевченко, ходили справляти різні роботи малярські, на які посилав їх Ширяєв: окрашували паркани, штахети, підлоги, дахи і т. ин. Поводився Ширяєв з ними суворо, по грубіянськи, учні страшенно боялися його. Про відносини Ширяєва до учнів і учнів до його, Шевченко лишив нам яскраву, хоч і коротеньку ілюстрацію в своїх Записках. Що року в Петергофі, по наказу царя Миколи, справляли 1-го липня, в день народження цариці, велике свято „народне“. Оповідання про це свято причарували і Шевченка і от р. 1836, — зауважмо, що вже на 23 році Тарасового віку і на четвертому — перебування його у Ширяєва, — артистична натура його заняла ся бажанням, подивитися на Петергофське свято. Для таких натур, що задумане, те треба й зробити. Тарас тямив, що Ширяєв не пустить його в Петергоф; знав, що він сам туди поїхав з жінкою; тямив, що в Петергофі легко може зустріти ся в саду з своїм хазяїном і тоді — певна річ — сподівайся від його лиха. Одначе Тарас се все знехтував. Маючи в кишені 50 коп., він взяв за пазуху шматок хліба, і, не спитавшись хазяїна — поченчикував в Петергоф. Ходить він собі по саду, впивається його сяєвом і розкошами, аж зирк! серед натовпу Ширяєв з своєю піндючною жінкою! Тарас похолов! „Ся зустріч, каже він, так затуманила мені свято, що я не діж-

¹⁾ Кобзар, 1876. XX.

²⁾ Див. Художник, стор. 39.

давшись вже ілюмінації, вернув ся швидко до дому. На другий день мене знайшли сонним на горішці¹⁾

Ходячи по роботах, Шевченко заходив в „Літній Сад“, оздоблений, як се відомо, силою різних статуей. І вже-ж вони не могли не вабити, не приманити до себе перенятливого Тараса. В літку в неділю, або в св'ято, а часом і в будень, він заходив в „Літній Сад“, щоб змалювати собі ту, чи иньшу статую.

От в один з таких сеансів року чи 1835, чи, певніш, 1836, трапило ся Тарасови спізнати ся з своїм земляком, добрягою Іваном Сошенком, що вельми посприяв йому спекати ся науки у Ширяєва, і визволити ся з крпацтва, вступити до академії художеств і зажити собі слави безсмертної; — слави великого поета, художника, мученика, слави ієнія-оновителя українського слова. Першу знаємість Тараса з Сошенком — треба вважати за найважнійший мент в життю нашого кобзаря: вона перевела його через той Рубікон, що межував людей з крпаками, темряву з св'ітом, волю з неволею. Не можна вгадати, що стало ся-б з ієнієм нашого слова, коли-б він не спізнав ся був з Сошенком? Чи поталанила-б йому доля — яким иньшим робом вибити ся з темного льоху неволі на св'іт і „вийти в люде“, чи, може-б, під густою корою Ширяєвських красок та крпацького безправя і панського самовольства, на віки-б завяли і засохли ті величезні дари духові, якими природа наділила Тараса? Як знати! Маємо доволі прикладів, що такі незвичайні сили, як Шевченко, не погибали. Знаємо, що ієній ніколи не переходить всего свого віку шляхом битим; сам собі робить стежку через тернові кущі, сам себе вигодовує, окрилює і високо здіймаєть ся ширяти над масою, щоб з своєї високости пустити в ту масу темну і, так чи інак, зневолю, проміння св'іту і волі, кинути того огню св'ятого, „щоб людям серце розтопив“... Але-ж відаємо чимало і таких фактів, що тьма і неволя на віки приголомшують і нівечать величезні таланти, скоро доля не послала їм проводиря.

Про Шевченка таким проводирем доля послала Івана Максимовича Сошенка, сина злидаря-міщанина з місточка Богуслава, Київського повіту, кілька верстов від Вільшаної і Кирилівки: Сошенко наділений прирождением талантом малярським, на 24 р. свого віку, перетерпівши чимало всякого лиха, добрав ся до Петербурга, щоб учити ся малювати в академії. Українець Григо-

¹⁾ Кобзар т. III, стор. 39.

рович запоміг йому і р. 1834 Сошенко почав ходити до академії.¹⁾

Про першу зустріч Шевченка з Сошенком в книзі Чалого²⁾ розказано, словами-б то самого Сошенка так: „Як був я на „тіпсових головках“, чи здасться на „фігурах“, чи р. 1835, чи може 36, укупі зо мною приходив до академії шваґер Ширяєва. Від його я довідався, що між учнями Ширяєва є земляк мій Шевченко, про котрого я дещо чув ще у Вільшаній від свого першого учителя Превлоцького. Я упрохав Ширяєвого родича прислати Шевченка до мене на квартиру. На другий день в неділю Тарас прийшов до мене. Він був одягнений в сорочку і штани, пошиті з сільського полотна грубого і замазані в краски; халат демикотоновий на йому був замізканий. Тарас був босий, розхрістаний і без шапки. Він дивився понуро і соромливо. З першого-ж дня нашої знаємості я спостеріг у його велику охоту вчити ся живописи. Став він приходити до мене, не пропускаючи ні одного сьвята; бо в будні і мені було ніколи та й його Ширяєв не пустив би. Тарас переказував мені деякі епізоди з свого життя і майже кожен раз кінчав їх наріканням на долю“.

Отакє оповідання здасться мені не зовсім певним. З другої праці д. Чалого відаємо, що Сошенко Вільшану і Превлоцького покинув в листопаді р. 1831 і до Петербурга доставився в грудні того року, коли Шевченко в науці у Ширяєва ще не був. А Шевченко покинув Вільшану літом або на осени року 1829. Нема ніже єдиного натякання, щоб з того часу і до викупу його з крпацтва він навідувався на Україну. Ледві чи можна гадати, щоб за час свого короткого перебування у Вільшаній у Дмитренка, Тарас лишив який такий слід, щоб про його відав і Превлоцький і говорив про його Сошенкови. Не йметься мені якось віри і в те, щоб Тарас прийшов до Сошенка вперший раз в такому брудному убранні, босий, та ще й без шапки. Певна річ, що в його була чиста одежина про сьвято, ще певнійше, що він добре тямив, що Петербург не Кирилівка і ходити без шапки по вулицям столиці і неяково, та й небезпечно з огляду на поліцію...

Більш певною здасться мені звістка про оту першу знаємість подана от. Петром Лебединцовим — те-ж земляком Сошенка

¹⁾ М. Ч. — Ів. Мак. Сошенко.

²⁾ Стор. 22.

і Шевченка, переказана з уст того-ж таки Сошенка. Ся звістка більш відповідна до обставин і до оповідання самого Шевченка про першу зустріч з Сошенком.

Однієї літньої місяшної ночі, повідає Лебединцев¹⁾ — Сошенко, гуляючи в „Літньому Саду“, помітив, що біля статуї малює олівцем якийсь обірванець в пейстровому халаті замізьканому, босий і без шапки. Помітивши український тип, Сошенко зацікавився глянути на його роботу. Він зайшов з заду і побачив, що малюнок добрячий. Тоді він вдарив того маляра по плечу і спитав у його:

— А звідкіль ти, земляче?

— З Вільшаної.

— Як з Вільшаної!? Я й сам звідтіль... Хто-ж ти такий?

Тоді Сошенко довідався, що то Енгельгардтів крепак Тарас Шевченко, і перебуває в науці у маляра Ширяєва. До сего часу Сошенко про Тараса нічого не чув.

В автобіографії і сам Шевченко каже, що „не вважаючи на увесь гніт троїстого ієнія Ширяєва, я в ясні ночі весняні бігав в Літній Сад малювати списки з статуй і в один з таких сеансів познаємився з художником Сошенком“.

Нарешті, і в „Художнику“²⁾ Шевченко розповів майже так само, як і Лебединцев, про першу зустріч і знайомість з Сошенком. Коли Сошенко, розказано далі в „Художнику“, спитав: — „А покажи, що ти малював? — так „він (сам Шевченко) виняв зза пазухи чвертку сірого паперу і показав контури Сатурна, зроблені доволі добре. Я (Сошенко) довго держав малюнок і любувався замурзаною тварі автора його. В лиці його худорлявому було щось привабливе, найпаче в розумних очах його, кротких наче у дівчинки.

— Часто ти ходиш сюди малювати?

— Що неділі; а коли робимо де поблизу, так і в будень захожу.

— Ти учишся малярству?

— І живописи.

— А в кого?

— У живописця покойового, — у Ширяєва. Він (Шевченко) взяв в одну руку ведро з жовтою краскою, а в другу витерту щітку велику і хотів іти.

¹⁾ Київ. Стар. 1882. Кн. 9, стор. 564—5.

²⁾ Див. Кобзар т. 3. Оповідання „Художник“.

— Куди ти квапиш ся? — питає Сошенко.

— На роботу, бо вже й так спізнив ся; прийде хязяїн, так буде мені лихо.

— Приходь до мене в неділю вранці та колиб у тебе малюнки власної роботи, так принеси показати.

— Добре, я прийду.

Отак почала ся знаємість двох бідолашних художників, двох горопах!

V.

Першої-ж неділі після зустрічі в Літньому Саду — Шевченко прийшов до Сошенка. На йому був сертук коришневої барви; у руках у його сувійчик паперу. Вони зустріли ся в коридорі Сошенкової квартири. Іван Максимович протяг до його руку. Тарас хотів її поцілувати. Сошенкови се не подобало ся; він швидче руку до себе і мовчки пішов в свою сьвітлицю. Заким він там скинув сертук і одяг другу одежину — та вийшов в коридор покликати Тараса, останній подав ся швидче до господи. Здивований Сошенко цілий тиждень не тямив, з якої причини его земляк так швидко покинув его, не зайшовши навіть до хати. Другої неділі вранці вони знов зустріли ся в Літньому Саду біля статуї Аппольона. Шевченко робив з неї малюнок. Сошенко, привитавши Тараса, сів з ним пити чай в альтанці Літнього Саду і спитав: з якої причини у ту неділю він так зненацька пішов від його?

— „Ви на мене розгнівали ся, а я злякав ся того“...

Отся проста, щира відповідь яскраво показує нам, як тоді Шевченко був приголомшений, загнаний, заляканий! Не дати йому поцілувати Сошенка в руку — досить було, щоб з сего він спостеріг гнів, злякав ся і втік! Очевидно, що зворушена в душі його сьвідомість людського достоїнства не встигла ще розвинути ся: під утиском крпацтва та Ширяєвського поводження; — вона тільки тліла, жевріла. Хоч і минув йому тоді вже 21 рік — але обставини життя у Ширяєва і пазурі хазяїна не такі були, щоб сприяти розросту самосьвідомости чоловіка. Певна річ, що за час перебування Тараса в столиці не раз і не двічі ходором ходила в голові його думка: „чом би і нам крпакам не бути людьми, як і пньші люди вольні?“; та що-ж, коли на духових очах Тараса лежала полудою густа хмара крпацтва і не давала йому вгадати ту певну стежку, що може вивести з темних нетрів на

світ Божий. Порадити ся йому, очевидно, ні з ким було; він був самотній серед натовпу темних малярів і наймитів костромських; він „хилив ся ні до кого“; аж доки доля не прихилила його до щирого земляка Сошенка, доки вона не взяла його за руку і не привела в школу, тільки вже не „до п'яного д'яка“, а в школу людей освічених, де сяє світ братерства, де т'їне огрієливе тепло любови чоловіка до чоловіка.

Роздивившись Шевченкові малюнки, Іван Максимович, — як художник, — зразу звернув увагу на те, що вони незвичайно походять на оригінали, з яких їх малював Тарас.

— А чом у тебе нема ні єдиного малюнку відтушованого?

— Я малював їх до сходу сонця.

— Значить, не бачив їх освітленими?

— Бачив, але тоді ходили люди і не можна було малювати.

Вже після третього побачення Сошенко прилип до свого земляка-крепака; полюбив його — „справді в тварі його було щось таке, що не можна було не полюбити його: твар його — правда не вродлива, що години більш та більш вабила до себе“.

Сошенко вельми зрадив своїй „знаходці“. Лишивши Тараса обідати у себе, він по обіді ліг спочити, а йому пораяв, або книжку читати, або йти гуляти на бульвар. Заким Сошенко спав, Тарас прибрав і причепурич його світличку; вичистив палітру так, що вона аж блищала, а тоді сів біля вікна і взяв ся малювати маску з знаменитої натурщиці — Торвальдсена — Фортунати.¹⁾

На осей випадок треба зауважити хоч би вже ради того, що по деяких життєписах Шевченка і Споминках про його є непевні звістки, що він був людина неохайна. Тим часом усе життя його, найпаче на заслання — як легко запевнити ся з його листів і Записок, — свідчить нам, що він любив охайність, чистоту і сам був великий чистюк.

Розпитавшись у Тараса про його долю гірку; спостерігши у його велику кебету і ще більшє поривання до малярства, Сошенкови не можна було не спочувати йому, не можна було не вболівати над його долею; не можна було не загадати ся: чим би і яким робом допомгти йому? Але сам злидар, людина стільки-ж скромна, скільки добра й гуманна, — чим єму самому по собі без

¹⁾ Див. „Художник“, стор. 9 (Кобзар т. 3).

поради і заплотоги людий видатнійших, можна було реально заплотоги крепакови, заневоленому до цехового деспота-маляра?

Між професорами академії художеств був тоді добряга чоловік Венециянов; відав Сошенко за ним велику силу вчинків добродійних на користь художників. Тим то перш за все він і вдався за порадою до його. Людина досвідчена і практична, Венециянов жадної обіцянки зразу не дав, а пораяв Сошенкови спізнати ся з Ширяєвим і, скільки буде спроможно, впливати на подішання сучасного жорстокого побуту Тараса.

Сошенко так і вчинив і на другий день пішов до Ширяєва і упрохав його, не боронити Тарасови приходити до його в сьвята, та й в будень, коли, як от зимою, нема часом роботи. Ширяєв згодив ся, хоча й мовив, що се сама тільки пустота і ні до чого путнього вона Шевченка не доведе.

От з сего часу починає більш розвиднювати ся, більш займати ся на сьвіт, починає дніти в горопашному життю ієнія українського слова.

VI.

В Петербурзі завжди перебуває велика сила Українців;¹⁾ чимало їх було і того часу, про який у нас бесіда; були між ними письменники, педагоги, художники і, вже — річ звичайна, найбільш урядників: в синоді, в сенаті, по канцеляриях міністрів і т. ин. Ледві, чи є в сьвіті друга така нація, щоб її інтелігентні люди жили так вростич, як Українці, доки вони живуть на рідній землі, так мовити: у власній господі. Не до речі-б було тут здійсмати широку бесіду про те, що спричинювалось і спричинює ся такої ростиці, але не можна не вказати на одну найголовнішу рису — яко на прародительку ростиці нашого часу: — се брак самосьвідомости національної, або инакше, густа хмара темноти національної, а через те і нетямок дійсних першорядних інтересів України. Отже скоро доля закине Українця на чужину, тут — иньші обставини життя, иньші умови, чуже сонце, чуже небо, чужі люде, чужа мова і психольогія, — все отсе зразу розбужує в Українцях інстинкти національні і отся незрима сила стягує Українців до купи, гуртує їх і вони

¹⁾ Нині кажуть, в Петербурзі більш 20.000 Українців.

пильнують визначити себе навіть прилюдно, що вони „хахли“, і часом визначають так не добре задля української ідеї, що не можна тоді не сказати: бодай би ви на світ не родилися. В роках тридцятих нашого віку бачимо в Петербурзі між освіченими Українцями, що в життю Шевченка мали більшу, чи меншу вагу, письменника нашого Гребінку, художника і секретаря Академії художеств Григоровича і ин. Гребінка, покинувши службу військову, був тоді урядником в комісії „духовныхъ училищъ“.¹⁾ Ще року 1834 він видав в Петербурзі перші свої байки українські під назвою „Малороссійскія приказки“, а року 1836 видав їх вдруге і окремо переклад поеми Пушкіна „Полтава“. Певна річ, що Шевченко, ще до знайомости з Сошенком, читав Гребінчині твори і впивався їми, бо вони живо переносили його на рідну Україну під рідну стріху. Василь Григорович — був вже кілька років конференц-секретарем академії художеств. З обома їми Сошенко був знайомий і познайомив з ними і Шевченка, розповівши їм і про його гірку долю і про його незвичайну кебету. В товаристві отіх двох людей Тарасови поталанило спізнати знов иньших освічених людей: знаменитого тоді художника Карла Брюлова і московського поета Василя Жуковського — напів Українця і иньших. Брюлов, Жуковський та граф Вельгорський більш за всіх спричинилися визволенню Шевченка з крпацтва. Про першу знайомість з Брюловим Шевченко в „Художнику“ ось як розповідає: раз якось Брюлов зайшов до Сошенка, він любив провідувати своїх учеників. Вони умовилися йти у вечері в театр. Треба було послати записку по білеті. Брюлов написав її. У Сошенка, тоді саме був Шевченко, але він доти не знав ще особисто Брюлова. Сошенко прохав Тараса збігати з запискою. Шевченкова твар зацікавила Брюлова; заким Тарас ходив з запискою, Брюлов розчитав у Сошенка: хто він, роздивився його малюнки; з них спостеріг кебету і сказавши Сошенкови, що про Тараса треба подумати, прохав привести Тараса до його (Брюлова) на квартиру. Небавом після того Шевченко був вже в квартирі Брюлова...

Таким чином впродовж часу, може вельми недовгого, Тарас опинився, можна сказати — в „иньшому царстві“. Легко зрозуміти, що тоді коїлося в душі у його! Впервах, мабуть, Тарас не ням віри такій переміні, не ням віри в реальність фактів,

¹⁾ Ліцей князя Безбородька, 1881, стор. 279.

з якими так несподівано зустрів ся; і, може не раз хватав ся обіруч за голову і питав ся сам у себе: чи се все правда? чи се не галюцинації? чи не сон? Дійсне і в обставинах і в людях була занадто різка переміна. Контрасти, — хоч би й не для крепака-маляра в замізьканому демикотоновому халаті, — були-б незвичайними; не могли вони не брати його за очі, не западати глибоко в душу і в серце, хоч би й не такі вражливі й пере-

ЕВГЕНІЙ ГРЕБІНКА.

нятливі, як у Шевченка. Не могли вони не зворушити усього духового і морального організму Тараса! Зауважте собі: з одного боку темна і сувора постать скупого, гнівливого маляра цехового Ширяєва і його піндючної жінки, а коло їх темні шклярі і малярі костромські — мужики; з другого боку — такі ясні зорі — такі добрі, гуманні, світлі люди — як Брюлов і Жуковський, а коло їх плеяда художників і письменників!... Там аби-яке помешкання робітників Ширяєва і брудне горіще, тут „червона світлиця“ Брюлова!... там брудна майстерня з партацькими ма-

люнками; тут галерії академії з ліпшими творами штуки з „Останнім днем Помпеї“; тут Ермітаж; майстерня великого художника з „Росп'ятієм Христа“; з головою „Заплаканої Марії Магдалини“, дивлячись на котру, Жуковський плакав!... Там у Ширяєва — темнота, сварка, бійка; тут у Брюлова — світ, любов, братерство братнєє!...

Якже можна було, щоб все отсе добре, ясне, гуманне і прекрасне не вплинуло животворною, чарівливою цівкою на пригноблений дух нашого кобзаря! І воно вплинуло! воно його живило, бадьорило, ростило його дух і кебету, наче те сонечко весняне, тепле, огрійливе, непалке впливає на людину, що після довгого недугу тяжкого, вивели добрі люде під плечі, привели в садок і посадили на зеленому муражку оксамитовому під вишнею, окритою білими шатами срібними, облітою ніжними пахощами весняними! Сиди!... вбирай в себе животворну силу весни та впивайся голосною піснею солов'я!... Одне слово: живи!

Радощі Тараса — певна річ — були невимовно великі, без краю глибокі; більші ніж тоді — як визволили його з крєпацької неволі Енгельгардта і Ширяєва. Визволення приходило повагом; його він ждав, на його він сподівався; воно не впало до його так зненацька; а про знайомість і приятельовання з Гребінкою, з Жуковським, з Брюловим, з Григоровичем, він, роблячи малюнки в Літньому саду, або окрашуючи паркани чи дахи, ледві чи й марів коли!

Одно слово: Тарас однією ногою стояв в реальному пеклі крєпацтва; другою в реальному раю світла. Не диво, що він з нових обставин і людей радів, раював і з радощів плакав; але „то були сльози райські, божественні“... Певна річ, що отсі сльози радощів не раз видавлювали йому з очей і иньші сльози. Вертаючи з „червоної світлиці Брюлова“ на брудне горище Ширяєва, він ще глибше почував, як невимовно тяжко пече його пекло крєпацтва. Тепер без міри більше бентежила його думка: „чом же і нам крєпакам не бути людьми?...“ Він тепер вже перечитав деякі книжки, що разом з тими розмовами, які доводилося йому чути в товаристві Гребінки, Жуковського, Брюлова і иньших людей освічених, розгорнули геть ширше його світогляд; геть більш поширили його свідомість і розвиток загальний. Крило підборкане в орляти відросло; і саме орля виросло; його рвало летіти, тим то й важше для його був той ланцюг, що держав його на приколі.

Нам трудно, навіть чи й можливо, уявити собі ті муки пекельні, що тоді саме зазнала Тарасова душа, найпаче, коли одного разу чорна хмара крепацького безправя трохи-трохи не линула була на його дощем кривавим, яким колись у Вильні линула вона з руки кучера Сидорки.

Раз в літку, можна гадати літом р. 1837, коли Енгельгардт виїхав з Петербурга, управитель його Прехтель покликав Сошенка змалювати патрет з його молоді жінки. Сошенко на той час перебрався в помешкання Енгельгардта. Шевченко — звичайно приходив провідати і його і декого з своїх земляків-крепаків Енгельгардтових слуг. Вже-ж йому не можна було не поділитися з останніми своїми радощами, що зазнав він з знайомости з людьми освіченими. Річ натуральна, що в бесіді не можна йому було не нарікати на свою крепацьку неволю, не можна було, щоб в бесіді не пролетіло слово проклону взагалі проти крепацтва. Те слово залетіло і в уши Прехтеля. За се він зненавидів Шевченка і велів різкими вибити з його „лібералізм“. В неділю скоро Тарас прийшов на двір Енгельгардта, його вхопили і потягли на стайню. Великої праці треба було ужити Сошенкови, щоб ублагати Прехтеля і його жінку, щоб не били Тараса. Управитель вгамував ся, змилювався, але наказав Тарасови бачити ся з челядю Енгельгардта.

Переказуючи се оповідання, не можна мені не звернути уваги й на те, що наймення Прехтеля ми зустрічаємо в оповіданню Шевченка: „Прогулка съ удовольствіемъ и не безъ морали“ („Матросъ“), де Тарас описав свою подорож по Київщині р. 1845—46. Тут Шевченко показує нам Прехтеля Степана Йосиповича людиною освіченою в Дорпатському університеті; потім військовим лікарем. Лишивши службу, Прехтель, — побрав ся в Ольшаній, придбав собі хуторець біля сего містечка і жив собі. Се людина доволі симпатична. Не можна запевне сказати, чи се той самий Прехтель, що хотів висікти Тараса, чи може й не він. Ледві чи він: мені здасть ся, що коли оповідання Сошенка, що до Прехтеля, факт певний, так вже саме лишень наймення не могло не бути Тарасови таким осоружним, що він не надав би його одному з симпатичних людей свого оповідання... Хоч і як добре було серце Тарасове, а проте таких вчинків, який загадав був Прехтель заподіяти над ним, не забуває ніколи і найдобрійше, найнезлюбивійше серце людське.

VII.

Нові знайомі і добродії Шевченка добре бачили і тямилі, що найважнійша запомога, яку треба зробити — се освіта Тараса і розвиток його кебети малярської. Про освіту шкільну систематичну, годі було й думати. Тарасови йшов 24 рік, а се не такий вже вік, щоб починати освіту шкільну, а починати її — доводилося трохи що не з букваря. А друга причина, що не давала й думати про освіту шкільну, або хоч би й не шкільну та систематичну — було соціальне становище Шевченка; він крепак, законтракований в науку до маляря і доки він крепак, даремна річ думати, щоб захистити його до академії художеств; деб і про загальну освіту і розвиток його можна-б було піклувати ся. Виходило, що першим ділом: треба доложити рук, щоб визволити Тараса з крепакства. Другої ради в сій справі не можна було й придумати, як тільки ублагати Ентельгардта, щоб він випустив Шевченка на волю, чи ради філянтропії, чи взяв викуп. Для останнього треба гроший; а гроший саме й не було. Подумати і орудувати сією справою взяли ся Брюлов, Венециянов та Григорович. А тим часом Сошенко піклував ся про освіту Тараса, порадив йому малювати акварелею патрети, і наділяв його, що сам, а що — і се певнійше, за порадою Гребінки, книжками. Шевченко загарливо кинув ся до читання. Чим більше він читав, тим яснійш бачив і тямив, яка його мізерна освіта; а вже-ж се ще більш примушувало його читати. Він, опріч книжок українських, яких тоді було вельми мало, читав історію Греції, читав романи Дікенса; читав усе, що трапило ся: Енеїду Котляревського — він знав на память. Але-ж — він перш за все був робітник Ширяєва і на його повинен був віддавати свій час і працю; на себе він споживав тільки час гулящий від праці і роботи на Ширяєва. На себе працював він — єдине або в сьвято, або у вечері в будень: „коли усі вже поляжуть спати“. Він засьвітить було стеаринову свічку, що наділив йому Сошенко і читає або малює.

Небавом приніс він показати Сошенкови перший свій твір малярський. Перед тим він прочитав трагедію Озерова „Едип в Афинах“ і заходив ся зробити малюнок на ту тему. Малюнок Сошенкови подобав ся: тут було тільки три постати: Едип з Антигоною та — віддала — Поліняк. Сошенко похвалив роботу і почув від Тараса, що у Ширяєва — хоч і є цілий портфель естампів, та

він не дає йому користувати ся з них „боїть ся, щоб не попеував“. А коли Шевченко сказав, що Брюлов бачив і хвалив його малюнки, так Ширяєв не поняв віри навіть тому, щоб Тарас хоч би бачив Брюлова і обізвав його „дурнем“.

Сошенко умовив ся тимчасом з Ширяєвим, щоб дав йому волю, ходити вчити ся малярству в салі в товаристві „Поощренія художеств“. За отсю волю — на один тільки місяць — Сошенко заплатив Ширяєву тим, що змалював патрет з його. Отсей щасливий місяць — місяць волі, поза порогом мешкання суворого Ширяєва, живучою россою бадьорности окропив душу кобзаря: „його виразна твар парубоча сяяла радощами і повним щастєм“... Тимчасом Брюлов працював над великою місією, що взяв на себе, визволення Шевченка з крпацтва. Перш за все, як се знати з „Художника“, він порадив ся в сій справі з Жуковським. Поет „бажаючи близше спізнати кебету Шевченка, загадав йому (певне зустрівши його в квартирі Брюлова) написати „Життя художника“. Не відомо, який був той твір Шевченка, але певна річ — він задовольнив Жуковського; бо Брюлов небавом, побалакавши з ним, сказав Сошенкови „фундамент есть“.

Брюлов вдав ся до Енгельгардта, але від його здобув ся не багатько; тільки й того, що спостеріг, що „се найбуйніша безрога в торжківських пантофлях“...¹⁾ Очевидно, що про філантропію з Енгельгардтом нічого було й розмовляти, бо він „побачивши раз якось у Сошенка, чи що, малюнки Тарасової руки, почав загадувати йому малювати патрети з своїх метрес“. І вже-ж, коли-б Тарасова робота не задовольнила його, так за неї він не дарував би йому, часом, по карбованцю.²⁾

Брюлов казав Сошенкови піти до Енгельгардта і спитати у його: яку він положить ціну на викуп Шевченка з крпацтва. Сошенко не взяв на себе сієї місії, і для ліпшого успіху упрохав Венеціанова, вдати ся до Енгельгардта. Кермувала Сошенка в сему разі думка зовсім справедлива: одна річ — коли з дукою балакати ме убогий художник — міщанський син з Богуслава, — і зовсім друга — коли прийде до його в тій справі Венеціанов, — людина поважана віком; професор академії, живописець царського двору... Овва! не про Енгельгардта були сі всі моральні і формальні ознаки поважання! Він тямив одну

¹⁾ Див. „Художник“, стор. 19 (Кобзар т. 3).

²⁾ Чалий, стор. 26.

лиш філософію московської приказки: „денегъ дай и успѣха дожидай“...

Рушив Венециянов до „амфібії“... Що-ж!? „Пан — як пан!“ Продержавши старого професора в прихожій, „амфібія“ покликала його до кабінету. „В кабінеті амфібії було усе розкішно, велеліпно; але велеліпно по японськи“. Венециянов спершу зняв бесіду про освіту взагалі, про філантропію. „Ат! годі про се, мовив Енгельгардт, ви просто скажіть, чого вам з Брюловим треба від мене?“ — і після відповіді Венециянова, мовив: „Отак би ви й давно казали, а то — філантропія! яка тут філантропія!? Гроші — тай більш нічого! дайте мені за його 2500 р. тай годі!“

Тепер значить — треба було придбати 2500 р. і заплатити „амфібії“ за те, щоб вона з крепацьких пазурів випустила на волю ієнія нашого слова. Де-ж його і яким робом надбати таку силу гроший? Не диво, що Сошенкови, а тим паче Шевченкови, (я певен, що від його не тайли ся, тай не можна було утайти заходів Брюлова) ціна положена Енгельгардтом — показала ся муром, через який не спроможно перелізти. Річ натуральна, що Тарас тяжко засумував і опинив ся на один ступінь від тієї розпуки безнадійної, що часто-густо доводить чоловіка до самотубства!...

Брюлов з Жуковським скомбінували стежку, щоб нею вивести Тараса з розпуки до життя, вивівши з пекла крепацтва на волю. Брюлов заходив ся намалювати патрет Жуковського, пустити його в лотерію і на зібрані гроші викупити Тараса. Але-ж і на се треба було часу; а становище Шевченка, журба його і сум ставали щодня виразнійше і більш лякали Сошенка. Місяць — на який Ширяєв відпустив його, близив ся к кінцю... За три дні до кінця, коли Шевченко прийшов до Йвана Максимовича, останній здивував ся: такий він був блідий і збентежений!... Сошенко покликав лікаря Жадовцева. Лікар спостеріг у Тараса горячку і порадив вирядити його до шпиталю. Тарас тяжко занедужав!

Заким він лежав в шпиталю, справа з патретом Жуковського і лотерією доходила до краю. З легкої руки Мартоса¹⁾ Тарасові біографи, а з ними і д. Чалий²⁾ розповідають випадок, що ніби то прискорив справу з лотерією і викуп Тараса. Розказують,

¹⁾ Вѣстн. Юго-Зап. Россіи, стор. 42.

²⁾ Чалий, стор. 30.

що якийсь єнорал в кінці р. 1837, чи з початку 1838 загадав Шевченкови, зробити олійними красками патрет з його, та потім і не схотів взяти його. Тоді Шевченко, замазавши на тому патреті атрибути єноральські, продав його в циркульню на вивіску. Єнораль люто розгнівав ся і вдав ся до Енгельгардта, щоб продав йому Тараса. Заким вони торгували ся, Шевченко довідав ся про се, і тямлячи, на що йому треба сподівати ся, коли єнорал його купить, кинув ся до Брюлова, бажаючи спасти його. Брюлов переказав про се Жуковському, а той — цариці і от Енгельгардтови наказано-б то було, щоб він спинив ся продавати Шевченка. Уважаючи на те, що про сей випадок д. Маслов, автор коротенької життєписи Шевченка, чув від художника Жемчужникова і від княжни Репніної, — д. Чалий каже, що вчинок з портретом єнорала факт певний. Тимчасом д. Чалий не звернув уваги на споминки Костомарова, надруковані за шість років раніше за його (Чалого) „Сводъ матеріаловъ“. Костомарів каже про сей випадок: сам Шевченко говорив йому, що з ним нічого й похого не трапляло ся, що се переказ, чи вигадка стара, істоптана, давно вона кружає між людьми і хтось припасував її до його зовсім не до речі. Яка се справді давня і повсюдна вигадка, так досить сказати, що в тій чи в иньшій формі я чув її про кого будь з місцевих малярів — і в Полтаві, і в Катеринославі, і в Херсоні, і в Чернигові, навіть в Вороніжі і в Вологді. Нарешті — ще як був я дитиною і ходив р. 1845 учити ся до повітової школи у Ніжині, де той самий Іван Максимович Сошенко був учителем „чистописанія и рысованія“, так між школярами чув я той самий анекдот про Сошенка, тільки що дїтвора самий вчинок переносила вже з Петербурга до Києва. Тим то Сошенко про таку пригоду з Шевченком нічого й не розповідав д. Чалому.

VIII.

Почала ся весна р. 1838, властиво наступив квітень: петербурський негарний, непевний квітень! зранку туман; к обідю ясно, тепло, через годину вітер з моря, дощ, а в ночі, приморозок, а то й сніг. Така весна не могла не завдати Шевченкови ще більшої туги! вона нагадувала йому весну — роскїш на його любій Україні! нагадувала „садок вишневий — коло хати“... нагадувала Україну, скуту і повиту крєпацтвом!... і ще більш гнобила його та надія — велика надія, що блисне на хвилину сяєвом

зорі-волі і сховасть ся, а замість неї стоїть страшною марюкою — крпацька неволя.

Отоді саме граф Вельгорський піклував ся укупі з Жуковським і Брюловим коло льотерії... Нарешті льотерія була розіграна, зібрані гроші, і за 2500 руб. Енгельгардт продав своє право на „ревижську душу“! 2500 р. розбили кайдани крпацтва, що сковували Шевченкові руки й голову... Тарасу Шевченку куплена була воля 22 квітня р. 1838!

Про отсю льотерію неоднакові у біографів звістки. Мартос і Петров кажуть, що „патрет Жуковського розіграно в льотерію між царською родиною“ і що Шевченко паскудно за те віддачив, (треба розуміти його поему „Сон“), а приятелі-б то його „затаїли і дійсний факт і добродіїв викупу“.¹⁾ А д. Чалий²⁾ додає, що „хоча патрет Жуковського дійсне розіграно між царською родиною, але Шевченко не згадав про се в своїй автобіографії не з „чорної невдячності“, як гадає Мартос, а єдине з скромности, не вважаючи за собою права говорити печатно про царські добродійства: одначе в розмовах приватних він не таїв ся з сим фактом“.

В автобіографії Шевченко дійсне нічого про факт участі в льотерії царської родини не згадує; та тільки може, чи з тієї причини не згадує він, на яку вказує Чалий. Досі ніхто ще не подав нестеменнопевних звісток про оту участь царської родини, як і про те: скільки зібрано гроший з тієї льотерії. Петров каже, що княжна Репніна повідала, що зібрано було 10 тисячів, се-б то „стілки, скільки давав за Шевченка Енгельгардтові отой мітичний єнорал.“³⁾ Звістку сю, буде певнішй прирахувати до таких вигадок, як і той єнорал. Певне тільки те, що Енгельгардтови заплачено за визволення Шевченка 2500 рублів. А що до участі царської родини в льотерії, так Шевченко не таїв її і де треба було до речи згадував про неї, як от на опиті р. 1847; але згадував, як про річ звичайну. Царська родина взяла білети на льотерію так само, як брали і люде приватні. Жадного добродійства Шевченко в тому не бачив і добродійство те, в записках своїх⁴⁾ називає „дурною байкою“. Доки не оголошено

¹⁾ Вѣстн. Юго-Зап. Россіи, 1863, ст. 37. Очерки изъ исторіи украинской литературы — Петрова, Кієвъ 1880, ст. 306.

²⁾ Стор. 29.

³⁾ Петровъ, стор. 306.

⁴⁾ Записки або журнал Т. Г. Шевченка. Кобзар т. 3, стор. 17.

певних фактів про оту лютерію, мусимо нати віри більш Шевченку, ніж Мартосу і Петрову, бо дійсно не можемо зрозуміти якої будь причини, щоб не давала Тарасови навіть самому перед собою признати ся, що царська родина викупила його з крпацтва!

І так Шевченко розкутий! Шевченко не крпак! Шевченко на волі!

Як же він прийняв першу звістку про визволення?

„Раз на весні — сижу я, розповідав Сошенко Чалому, та малюю; вікно було відчинене, аж ось плигає в вікно Тарас, перекидує мій малюнок „Луку — Євангелиста“, кидаєть ся до мене на шию і гукає:

— Воля! воля!

— Чи не здурів, оце ти, Тарасе? — питаю я у його, а він все гукає:

— Воля! воля!

Нічого не правдоподібного тут нема. Одначе-ж не можна пройти мовчки і повз те, що про се розповів Тарас в „Художнику“.¹⁾

Лютерію справили і заплатили Енгельгардтові гроші тоді саме, коли Тарас лежав у шпиталю. Про лютерію не відав і Сошенко. 22 квітня р. 1838 приходить до його від Жуковського цидулка, щоб завтра він невідмінно прийшов до Брюлова, а в Р. S—м'ї стояло: „приведіть з собою і його“, се-б то Шевченка. Сошенко догадав ся, про що річ і кинув ся до шпиталю порадувати Шевченка; але першим разом його туди не пустили; бо було ще вельми рано, а коли він прийшовши другим разом, спитав ся поради лікаря, чи можна Шевченкови, що ще зовсім не видужав, розповісти про викуп його, так лікар відрадив, щоб радість не пошкодила одужанню Шевченка. Сошенко послухав ся і рушив до Брюлова. Коли прийшли сюди Вельгорський і Жуковський — останній виняв з кишені і дав йому згорнений в четверо аркуш паперу. То була „відпускна“ (акт визволення на волю) видана Енгельгардтом і посвідчена підписами Жуковського, Брюлова і Вельгорського. Сошенко побіжно перехрестив ся і тричі поцілував той акт!

Заким Іван Максимович дожидав видужання Тараса і мордував ся нетерпелячкою порадувати його, вістка про визволення

¹⁾ Кобзар, т. III.

дійшла до Ширяєва, котрому сказав про се сам Енгельгардт, вимогаючи знівечення контракту. Ширяєв пішов до шпиталю і про все розповів Шевченкови. Другого дня приходить Сошенко провідати недужого Тараса. „Чи правда, що казав мені Ширяєв, що мене визволили, що...“ — спитав ся Тарас і не договорив! ринули слюзи і не дали говорити.

За кілька день Тарас вийшов з шпиталю на квартиру до Сошенка. „Він був цілком щасливий. Радість його переходила в тиху радість, що усміхаєть ся... Брав ся до роботи; але робота не йшла! поклав він свій малюнок в портфель; звідтіл візьме відпустку, перечитає її, перехрестить ся, поцілує її і заплаче“.

За кільки день після виходу з шпиталю, коли Шевченкови справили путящу одежину і коли акт визволення був вже затверджений урядом, так як про те прописано в законі, Сошенко пішов з Тарасом до Брюлова і з того дня, каже Тарас і в автобіографічному листу і в „Художнику“ — я став ходити до академії художеств і небавом зробив ся одним з люблених учнів — товаришів Брюлова.¹⁾

Бачимо, що з крпацтва „двері на волю“ відчинили ся Шевченкови через 24 роки і два місяці без двох день з того часу, як його мати повила у Моринцях! З Моринець у Вильну, у Варшаву, у Петербург — от який довгий шлях мусів Тарас зміряти на своїм парубочім віку, доки вийшов на волю! А чи за оті трохи не девять тисячів день крпацтва, чи зазнав він хоч девять годин щасливих? Ова! сміливо можна сказати: ні! Такі люде як Шевченко в неволі не можуть бути щасливими. Щастя в неволі, коли й зазнають, так хіба тільки самі

„Раби з кокардами на лобі,
Лакеї в золотій оздобі...“

Крпацтво не зламало великої душі і доброго серця Шевченка, але воно лишило і не могло не лишити свого сліду тяжкого. Як і в чому відбив ся сей слід, се ми побачимо далі.

¹⁾ Кобзар 1876 т. 2, автобіографія, Кобзар т. 3 „Художник“.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

від часу викупу його з крѣпацтва

до виходу його першого „Кобзаря“.

(1838 - 1840).

ТАБЛІЦА ДІЯЛЬНОСТІ

Відомості про діяльність

за період з 1 січня по 31 грудня 1940 року

Відомості про діяльність

за період з 1 січня по 31 грудня 1940 року

Відомості про діяльність

за період з 1 січня по 31 грудня 1940 року

Відомості про діяльність

за період з 1 січня по 31 грудня 1940 року

Відомості про діяльність

за період з 1 січня по 31 грудня 1940 року

Онъ край родной воспоминаль;
У Бога правды и свободы
Всему живущему молилъ
И кроткой мыслею слѣдилъ
Дѣла минувшія народовъ,
Дѣла страны своей родной
И горько плакалъ...

Шевченко: „Безталанний“.

I.

Визволення Шевченка з крѣпацтва, як вже сказано в горі, стало ся 22 квітня р. 1838, коли, значить, ледві розпочала ся двадцять пята весна його віку. З того-ж дня він став годованцем товариства „Поощренія Художествъ“; почав ходити учити ся малярству до класів Академії Художеств¹⁾ і небагом зробив ся одним з любленійших учнів професора Карла Павловича Брюлова.²⁾

Ще й до визволення з крѣпацтва, дякуючи заходам і піклуванню Сошенка, конференц-секретар академії Українець Григорович посприяв, щоб Шевченко ходив учити ся малювати людський кістяк в салі товариства „Поощренія Художествъ“. Пансион і салі сього товариства були в 7 лінії Васиївського острова (в Петербурзі) в домі Костюрина. До того часу Шевченко хоч і малював анатомічні фігури, але про кістяк нічого не тямив, та може й не бачив його. Хист Тарасів до малярства і тут зараз показав себе. Через два дні Сошенко, порівнявши його малюнки з кістяка до анатомічних літографованих малюнків Боссина, спостеріг, що подробиці у Шевченка виразніші і вірніші.³⁾

¹⁾ Автобіогр. „Кобзар“, 1876. XXI.

²⁾ „Художник“, 36. (Кобзар т. 3).

³⁾ ibidem, 25.

Та коли-б у Шевченка не було незвичайного хисту, то не став би він так швидко приятелем Брюлова. Товарисько-приятельські відносини Брюлова до Шевченка свідчать нам, що останній і всіма иньшими сторонами відповідав змаганням першого. Вони свідчать нам, що Шевченка природа наділила взагалі так щедро і такою незвичайною кебетою, що він, за два роки самоуком, встиг придбати собі такої освіти і зробити ся такою інтелігентною людиною, що товаришування з ним не нудило Брюлова. Останній, як знаємо, був великим приятелем російського поета Василя Жуковського, що був тоді учителем цісаревича, а потім і царя Олександра II. Шевченко в своїх „Записках“ малює Брюлова чоловіком з великим художницьким хистом; чоловіком з великим розумом, з високою освітою; чоловіком простим, гуманним і добрим. І ми з Шевченковою характеристикою Брюлова не можемо не згодити ся цілком, бо таку саму характеристику подають нам і иньші люди.

В попередньому нарисі я вже казав, що з першої знайомости з Брюловим Шевченка обгорнула велика радість. Непомірно більш раював він, коли учителя Ширяєва перемінив на учителя Брюлова. Наче на крилах, як признає і сам Шевченко, доля перенесла його з „брудного горища неотеси маляра-мужика до велеліпної майстерської найбільшого художника нашого віку“. Споминаючи отакий перехід, Тарас майже, через 20 років після того, каже: „Аж сам не йму тому віри, а так воно дійсне було! Я нікчемний попихач на крилах перелетів з брудного горища в чарівні салі академії художеств“.¹⁾

Ставши чоловіком вольним, вступивши до академії, Шевченко в жовтні року 1838 заквартирував укупі з Сошенком. У Сошенка небавом перед тим помер приятель його, земляк-художник Безлюдний. Смерть останнього вельми зажурила-засмутила добросердого Сошенка: йому треба було товариської розваги теплої, огрійливої: він квартирував вкупі з Безлюдним і тепер самотність гризла його. Перш за все треба було її спекати ся. Сошенкови здавало ся, що Шевченко заступить йому Безлюдного і стане йому тим живим чоловіком з теплим серцем, з душею приязною, — якого саме йому треба. Він і покликав Тараса жити укупі з ним. Не звернувши лишень Сошенко уваги на те, що ні вік, ні вдача, ні становище його і Шевченка неоднакові, а де в чому і супроти-

¹⁾ „Записки“, стор. 40. (Кобзар т. 3).

лежні. Сошенко потрохи був аскет; жив собі тихо, спокійно, ніби чернець той. А Шевченко, ледві скинув з себе ярмо крепацьке, досі він ще не жив; і тепер тільки повинен був почати жити, бо тепер тільки повинні були прокинуті ся у його усі сили життєві і переважно молода сила чуткого перенятливого серця. Тим то приятелі і не спромогли ся довго жити укупі і небавом мусіли розцурати ся. Сошенка перш за все не вдовольняло непосидяще життє Тараса. „Спізнавшись через Брюлова з ліпшими родинами в Петербурзі, Тарас почав часто-густо (так каже Сошенко) їздити на вечері. Він пійшов в моду; його скрізь приймали, наче яку диковину. Він почав гарно одягати ся; зробив ся модником-італянцем“. Сошенко був чоловік глибоко-демократичний; і не зауваживши на Тарасів вік, гадав, що таке повожденнє вже скидаєть ся на панські примхи і зовсім не личить воно „плебею, що живе задля самої штуки, певнійш задля шматка хліба насущного“. Тим то Сошенкови „і прикро і боляче було дивити ся на тодішне життє Тараса, що здавало ся йому розкидливим і нерозсудливим“. І він заходжував ся докоряти, усовіщувати Тараса, щоб він покинув життє світських модників-жирунів, та жваво брав ся до малярської роботи. — „Дак от — як він зрозумів волю, думав Сошенко: а воля та взяла стільки клопоту, стільки боротьби страшенної!“ І після таких вболівань Іван Максимович говорить було до Шевченка:

— Схаменись, Тарасе! Чом ти діла не робиш? Чому тебе нечиста сила носить по гостях, маєш таку протекцію, такого учителя...

Дак куди там! Не слухав ся Тарас! Інколи він і сидів дома, та нічого не робив; або сьпіває, або пише собі щось, та все до Сошенка.

— Ось ну! Соха! послухай, чи воно так добре буде! — і почне читати свої вірші.

А Сошенко до його:

— Відчепись ти з своїма нікчемними віршами. Чом ти настоящего діла не робиш?

З свого погляду, каже Чалий,¹⁾ Сошенко говорить істину: йому здавало ся, що чоловік, коли взяв ся до якої штуки — увесь мусить віддати ся їй: взяв ся до малярства — так вже геть поезию; а тягне до поезії, — покинь малярство.

¹⁾ ibidem, стор. 32.

Сердешний добряга Сошенко не розумів, що Тарасови, хоча-б він і бажав того, не можна було послухати ся його. На се треба-б було неволити свою душу, змагати ся з своєю природою, воювати її. А душа Тарасова, вибившись з крпацтва, вимагала життя вольного; їй треба було простору, а не тієї неволі, в якій перебувають звичайні слуги штуки, — ремісники її, що працюють „ради шматка хліба насущного“. Сошенко не розумів душі поета, не тямив потреб її. — До поезії, до писання віршів тягла Тараса і відривала його від „настоящего діла“ та незрима людям і необхідна сила, що зоветь ся призначенням.

Тоді (1838) і сам Тарас не розумів міці сієї сили, не розумів свого духового я. Він „добре тямив, що живопись його професія живуча, його хліб насущний“, а про те „замість того, щоб стежити тайни штуки, та за приводом такого керманіча, як був йому Брюлов, він віддавав ся“, — бо не спроможен був не віддавати ся, і віддавав ся несвідомо тій праці, до якої тягла його необхідна сила призначення до тієї праці, що „лилась, текла, неначе той Дніпро широкий“.

Те розкидливе і нерозсудливе життя Тараса, що докоряє йому Сошенко, було ніщо більше, як потреба і потреба натуральна молодого віку. Та й зазирнувши в те життя, ми не бачимо там нічого дійсне незвичайного, жадної розкидливості або нерозсудливості там не спостережемо; побачимо тільки, що Сошенко трохи через край згустив краски і приблизив докори і за знаємість і за гостювання.

Ще до визволення з крпацтва Тарас познаснів ся, як відаємо, де з ким з видатніших людей того часу: от як Жуковський, Вельгорський, Гребінка; відомий математик, Полтавець, Остроградський. Ставши чоловіком вольним, вступивши до академії, ставши товаришем і любленим учнем Брюлова, Шевченкови, натурально, не можна було не ширити своєї знаємости: сприяло тому товариство академіків, а ще більш товаришование з Брюловим. Про його, яко про поета, тоді ще ніхто не знав; яко художник, він те-ж ще не визначав ся так, щоб можна сказати „пішов в моду“. Приймали його в родинях зовсім не яко „диковину“ яку, а просто яко молодого, енергічного і веселого розмовника. Взагалі знаємість його не здасть ся мені якоюсь незвичайно великою. Навпаки — швидче можна сказати, що вона була р. 1838 вельми невелика. Про знаємість його під той час, ми можемо судити єдине по тому, що він сам нам дав в „Художнику“.

Вступивши до академії, Шевченко сприятив ся з товаришами академіками, переважно Українцями, або такими, що́ бували на Україні, от як Федот Ткаченко, Петровський, Пономарев, Штернберґ і иньші. Більш за всіх він товаришував і найблизше сприятив ся з Штернберґом. Останній геть перед тим скінчив академію, їздив по Україні і саме р. 1838 вернув ся звідтіля, привізши повний портфель малюнків з природи України. Сприятити ся Шевченку з Штернберґом запоміг і Сошенко і відносини до Штернберґа Брюлова, але більш за все — моральна сторона, вдача і характер обох художників; Штернберґ, так само як і Шевченко, був чоловіком добрим, честним і перенятливим. Він потім познаємив Тараса з иньшими освіченими родинами; про них буде ще річ.

Ріжниця віку, ріжниця характеру, а найбільше ріжниця духових потреб не давали Шевченкови довго жити укупі з Сошенком. До того-ж примішав ся тут ще й роман, та й довів наших приятелів до того, що вони розцурали ся і розлучили ся ворогами.

У тієї Нїмкинї, де кватирували Сошенко і Шевченко, жила небога її, молода вродливенька дівчина, доня Виборського¹⁾ бургомістра — сирітка Маня (Маруся). Сошенко закохав ся в ту Маню і гадав собі побрати ся з нею. Чи відав про те Тарас, чи ні, — не скажу. Але Маня подобала ся і йому. Сподобав ся і він Манї. Річ натуральна: обоє люде молоді; обоє того віку, що́ зоветь ся „віком весни і кохання“. До того-ж твар у Тараса, як знаємо про се від Ткаченка,²⁾ хоч і не була вродлива, але була принадлива; вона сьвітила ся великим розумом, а коли він балакав з жіноцтвом, лице його ставало незвичайно принадливим. Було, знати, щось такого чарівного в тварі Тараса, що він подобав ся жіноцтву. Отся чарівна сила, помічена Ткаченком ще року 1838, не покидала Тараса до віку і нагадає нам про себе ще не один раз.

Дак от Тарас і Маня закохали ся. Спостеріг те кохання Сошенко і почав ревнувати. Спершу одначе він ховав своє незадоволення. Але перегодом, коли помітив, що коханці зійшли ся близько, розгнівав ся Іван Максимович: став сварити ся, вилаяв

¹⁾ Виборг — місто в Финляндії, недалеко від Петербургу.

²⁾ Древняя и Новая Россія 1875. N. 6.

Тараса і прогнав від себе з квартири. Се стало ся в кінці січня р. 1839.

Даремне, одначе, Сошенко сварив ся. Хоч Тарас і перебрав ся на иньшу квартиру; та що з того для Сошенка! Сила кохання міцнійша за всяку сварку! Серце Манї знайшло Тараса і на другій квартирі: вона, голубкою тією, полинула до його... Сошенко додав, що кохання те не гаразд добре скінчило ся для Манї.¹⁾

Сварка з Сошенком, одначе, не виватрила з Шевченкового серця вдячності до його. Перегодом, коли Сошенко мусів покинути через недугу Петербург, Шевченко прийшов до його, прохав вибачення і вони розійшли ся приятелями, немов ніколи і не сварили ся.²⁾

II.

Розцуравшись з Сошенком, Шевченко перебрав ся в 5-ту лінію Василівського острова в дім Аренса і закватував тут з художником Михайловим, чоловіком вельми добрим, ласкавим, благородним: одначе Тарасови він не прийшов ся під мисли: „товариш з його благородний, але нема у його ні до чого поривання, ніщо не причаровує його“;³⁾ до того-ж Михайлов був людина й непосидища, в господі майже не бував. Тарас бачив ся з ним тільки у Брюлова та в клясі. Се трохи нудило Тараса. Віддавши натуральну платню першому почуттю волі, Тарас почув, що у його прокидуєть ся потреба товариського життя в господі. З сього боку Михайлов його не задовольняв. Його кликав перебрати ся на квартиру Брюлов; але-ж Тарасови здавало ся і не зовсім не певне, що Брюлов для його „вельми великий“, тай почуттє незалежності спинало його; він тямив добре, що „на своїй квартирі йому вільнійш“.⁴⁾ Нарешті він сподівав ся, що от-от вернеть ся з України Штернберґ, і закватує з ним. Штернберґа він знав вже з оповідань Сошенка і Брюлова і бажав, хоч „кільки місяців перебути з ним вкупі“.

Нарешті в осені вернув ся і Штернберґ і просто до Тараса на квартиру. Спершого-ж разу вони стали наче два брати. Дру-

¹⁾ Чалий, стор. 33.

²⁾ Чалий, стор. 34.

³⁾ „Художник“, стор. 30 і 40.

⁴⁾ *ibidem*.

того дня, по приїзді Штернберґа, Тарас, вернувшись до господи, бачить, що його новий приятель спить: „він сів біля його ліжка і любовав з його дитячої тварі непорочної; потім взяв олівець і папір і став малювати з його патрет. Тільки, що зробив усю постать, як Штернберґ прокинувся, помітив Тарасову роботу, засміявся чистосердешним сміхом і мовив:

— А покажіть, що ви робили?

Подивився, похвалив малюнок і сказав:

— Нехай коли-небудь і я поквитую з вами.¹⁾

Тарас радів парубочими радощами чистими з нового приятеля. Небавом радощі його ще побільшали, коли він побачив Штернберґів портфель малюнків з природи і життя України і почув з уст Брюлова хвалу і малюнкам і авторови їх. Брюлов, роздивлюючи ті малюнки, радів від нашої України, як мовив він „одноманітно-ріжноманітною і від задуманих земляків наших, так гарно змальованих Штернберґом!“ От зразки тих малюнків, що так сподобалися не тільки Тарасови, але й великому знавцю штуки — Брюлову: „На маленькому шматочку бібули проведена поземна лінія; на першому місці — вітрак, біля його віз, біля воза навантаженого мішками пара волів“. Або от другий малюнок: „На самому березі річки в холодку під вербою розлогою стоїть біленька хатина покрита соломою; уся вона, буцім в зеркалі, відбивається в воді. Під хатою бабуса, а на воді качки плавають. От і увесь малюнок, але який гарний, який живий малюнок“. Брюлов поцідував Штернберґа: він в одному ескизі його бачив усю нашу Україну. Україна і задумані постаті земляків наших так подобалися Брюлову, що він занявся бажанням осадити собі на березі Дніпра хутір з чарівною декорацією і з усіма угодами. Але було одно, чого Брюлов боявся і чого жадним робом не можна було спекати, се українські пани „феодалисобачники“, як називав їх Брюлов.²⁾

От з сего ми бачимо, який вже тоді склався у Шевченка погляд на штуку. Ще виразнійше спостережемо його погляд і вимагання від штуки малярської з того факту, який ми знаходимо в Тарасових „Записках“: „Року 1839, згадує він,³⁾ Жуковський, вернувшись з заграниці, привіз величезний портфель, напаква-

¹⁾ ibidem 42.

²⁾ „Художник“, 44.

³⁾ „Записки“, 55. (Кобзар т. 3).

ний творами Корнеліюса, Гессе і иньших сьвітил монахівської школи живописи. Твори Брюлова, на думку Жуковського, були занадто материяльні і штуку божественну придавлювали до грішної землі. Жуковський покликав Шевченка і Штернберґа до себе, полюбовати з тих заграничних малюнків і повчити ся у великих вчителів німецьких. Пішли і „що-ж ми побачили, каже Тарас: довгі, безживні Мадони, а навкруги їх ґотицькі херувими худорляві; иньші з них були суцї мученики живої штуки. Ми бачили Гольбайна, Дюрера, але не репрезентантів ХІХ віку. Роздивляючи ту колекцію ідеальної бридоти, ми з Штернберґом голосно висловили свої думки. Наша простодушність довела Жуковського до того, що він назвав нас попсованими учнями Брюлова“.

Штернберґ познаємив Шевченка з родинами своїх знаємих в Петербурзі: натурально, більшість їх з німецькими, як і сам Штернберґ, назвами. Всї вони були люде осьвічені і знаємість з ними доброю стороною впливала на духовий і моральний орґанізм Шевченка. Знакомить ся він з родиною Шмідтів, часто навідуєть ся до них по вечерах, а по неділях і обідає там і „виходить від них чистїйшим і добрійшим. Родина Шмідтів, як сам він признає, просто благодать Господня“. В родині інспектора університетських студентів Фіцтума Шевченко „рає, упиваючись квінтетами Бетховена та Моцартовими сонетами“. Небавом Штернберґ знаємить Тараса з родинами борзенського діди́ча, Грицька Терновського, каретника Йоахима, син котрого був художник, людина весела, прекрасно осьвічена; сердешні стосунки Йоахима не порвали ся і потім, коли Тарас опинив ся „в смердячій казармі“. Коли до отсіх знаємих додамо ще родину. Уварова, художників Пономарева, Соколова, Петровського, під кінець року діди́ча Мартоса, так либонь чи не всі́ отсе ті нові знаємості, яких переважно тримав ся Шевченко.

Штернберґ одначе не довго перебував в Петербурзі; на превеликий жаль Тарасови, він поїхав був до Оренбурщини і тоді саме Тарасови довело ся перебути тяжкий недуг. Мені здаєть ся, що недугу його спричинив недуг Брюлова, зві́стно, мимо найменшої волі і бажання останнього. Брюлов побрав ся був з донею якогось Тима, Німкинею-красунею. Шевченко не переставав бувати у Брюлових; пані Брюлова витала його приязно; грала з ним в „гальбер-цвельф“; вона добре грала на роялі і сьпівала; а Тарас загарливо любив пісню і музику. Одначе не довго Брюлов був жонатим. Через місяць чи що жінка його, пішовши з вечера до своїх приятелів Заурвайдів, не вернула ся вже до

чоловіка. Брюлов з того горя на другий день тяжко занедужав і нездужав цілих два тижні. Увесь той час Шевченко не відходив від його. Стомився він фізично, піклуючись біля хорого, але ще більш стомився душею і серцем. Як несподівана розлука супругів, так і добуток з неї — недуг Брюлова, не могли не збентежити до самого дна благородну душу і чутке, перенятливе серце Тараса: увесь його організм моральний страждав стражданнями свого благородного добродія і великого учителя-товариша. Ледві Брюлов почав одужувати, як занепав Шевченко. Приятель його художник Пономарев перевів його недужого з дома Арсена до себе на квартиру в академію художеств. Невідомо, чи довго хорував Тарас і чи довго жив з Пономаревим. Можна гадати, що недуг протягся доволі довго. Після недугу стався один випадок, про який варто згадати. Поруч з майстернею Пономарева була майстерня і квартира другого художника Петра Степановича Петровського, те-ж Тарасового приятеля і возлюбленника Брюлова. Тоді саме Петровський малював картину „Агар в пустелі“. За отсю картину академія коштом скарбовим вирядила Петровського потім до Італії. Там він і поліг. У Шевченка лишився він до віку в найсимпатичнішій пам'яті. Трохи чи не через 20 років після приятельського життя в академії, Тарас р. 1857 зустрів в Нижньому Новгороді далекого кривняка Петровського, Кудлая, і вельми радів, розмовляючи з ним про свого приятеля: „багато пребагато, каже він, ожило з тієї розмови в моєму серці про прекрасні дні минулого“, се-б то про ті дні, коли він перебував в академії з Петровським.

Дак на оту картину, як малював її Петровський, ходили дивитися Шевченко і Пономарев. Раз якось Петровський почав жалкувати, що не спроможеться розжити ся на такого здорового птаха, щоб з його змалювати крила янголови. Товариші слухали, жалкували, вболівали йому, але ради й самі неспроможні були дати, бо і в самих вітер ходив по кишенях; сиділи вони просто голодні, без хліба, гроший — хоч би тобі копійчина єдина, а кредиту й того менш. Петровський кличе їх до своєї нені старенької на Піски (частини Петербурга, немов би передмісте) на обід. Чому-б і не так! Чому-б голодним парубкам і не пообідати; так же Піски від академії вельми далеко, підеш та й спізнишся на лекцію до класу. Лекція починалася ся о 5-ій годині: і боязко і ніяково пропустити її. Хоч як там грало в животі, а про те Шевченко і Пономарев не здали ся; дали перевагу науці; подякували за обід, тай годі. Петровський пішов сам. Неня дала

йому карбованця, щоб купив гусака, з якого-б списав крила янголови. Вернув ся Петровський і ситим і веселим тай похвалив ся своїм товаришам про того карбованця. Тарас ту ж мить моргнув на Пономарева, щоб придержав руки Петровському, а сам до його в кишеню, вхопив того карбованця, да тоді з Пономаревим бігцем. Петровський за ними, благає: вернути гроші. Де там! зголоднілі товариші прибігли до „Риму“ і проїли гроші Петровського. А як же буде з птахом? Горопашний Петровський сумує. У вечері сидять вони у майстерні Пономарева; останній журить ся про Петровського.

— Чого ти, дурню, журиш ся! — зареготав ся Тарас: — ось ну, лишень, ходімо на полювання, так зараз і дамо ради Петровському.

— Яким се чином?

— Тоді бачити меш... ходім.

Скоро вийшли на академічний двір, тут, бачать зграя гусий. Гуси були власність помічника поліцмайстра з академії, Соколова. Шевченко накинув одного гусака плащем своїм; вхопив його під паху, стис йому дзюба, щоб не кричав; та на взоводи до квартири Петровського. Петровського нема в господі; квартира на замку. Треба було Пономареву і Шевченкови нести того гусака до себе, затуляти йому дзюба, щоб не кричав, але й уважати, щоб не задушив ся. Скоро вернув ся Петровський, вони зараз до дверей його, прочинили і нишком пустили туди гусака. Гусак заїграв, Петровський не стямив ся... Небавом все вияснило ся і він намалював крила янголови, а тоді сторож-москаль зарізав гусака і зварив з його молодим жартунам юшку. Небавом Шевченко розжив ся на гроші і заплатив за того гусака. Брюлов довідавшись про сей жарт, чимало сьміяв ся.³⁾

III.

Після недугу Шевченко перебрав ся на квартиру в д. булочника Даннеберга в 9-ій лінії Василівського острову. Що се була за квартира, про те повідав нам сам Шевченко: „Сьвітличка, казав би з меблями, так се була-б неправда. Вдовж передньої стіни над робочим столом висіло дві полиці: на верхній стояли

¹⁾ „Русская Старина“ 1880, март.

статуетки і коники барона Кльдта, а нижня без ладу була завалена книжками. В сьвітличці — єдине вікно, тай те на пів закрите. На стїні проти вікна порозвішувані виліплені з алябастру слїдки ніг і рук, а поміж них маска Лякоона із знаменитої натурщиці Фортунати.¹⁾

Не скажу я, чи в сїй самій квартирі жив Шевченко і тоді, як ходив до його на сеанси дідич Петро Мартос. Останній про Тарасову тодішню квартиру повідає, що вона була недалеко від академії, але „під небесами“, се-б то вельми високо: було дві сьвітлички: прихожа зовсім порожня, а друга, з вікном круглястим, така маленька, що ледві містило ся ліжко; та щось таке нїби стіл; на сьому столі були пороскидані без ладу малярські пристрої, та шматки паперу. Стояв ще мальберт, да покалічений дзінлик. Квартира не визначала ся з охайности; скрізь лежав товетим шаром пил; по підлозі валяли ся шматки паперу. По стїнах стояли рами з натягненим полотном. На декотрих з них були распчаті патрети і малюнки.²⁾ Менї здасть ся, що се та сама квартира, ріжниця між ними невелика. Мартос бував у Шевченка на сам кінець р. 1839, коли вже вернув ся і квартирував з ним Штернберт. Останнього в стінах кірїзьких постиг такий недуг, що він мусїв покинути Оренбурщину і вернути ся до Петербурга. Вернув ся він просто на квартиру до Шевченка 16 грудня і квартирував з ним до весни р. 1840. Тоді з Шевченком жив убогий молодий Поляк студент Демський. Вечером Демський вчив Шевченка мови французької. Поспїх в науці, мабуть, йшов добре; бо під час коли вернув ся Штернберт, Шевченко з Демським перекладали Поль-де-Кокового „Брата Якова“. Коли потім Демський помер, французькі книжки його перейшли до Тараса.³⁾

По приїзді Штернберта Демський перебрав ся на другу квартиру.

Жили вони убого, гроший браковало.

Зимою в Петербурзі дні незвичайно малі, просто, як справедливо писав потім Шевченко до Квітки „ні день ні ніч, а так, чорт зна що таке; прокинеш ся рано; тільки що заходиш ся малювати, диви ся, вже й ніч. Тільки пензлі миєш, більш нічого“. Одно слово без сьвітла не багатько встигнеш зробити за день!

¹⁾ „Поэмы и повѣсти Шевченка“, Київ, 1888. стор. 468.

²⁾ Вѣстникъ Юго-Западной и Западной Россіи. — 1863. стор. 32.

³⁾ Кобзар т. 3. „Художник“ 54, 59, 88.

Коли без сьвітла, на пр. у грудні, можна обійти ся з 10 до 2 години дня, то се ще й добре. Тим то Шевченко і Штернберґ мусіли „за останні гроші“ придбати собі робітницьку лампу. Якже вони зраділи, принісши її до своєї квартири! „Принесли її в свою келію, засьвітили, ще серед білого дня, посідали біля неї і наче діти ті маленькі забавляли ся єю“. Після першої радості Штернберґ взяв книжку і почав читати до лампи; а Шевченко взяв якусь малярську роботу і сів з другого боку лампи; та отак „у день з огнем“ і просиділи до 5-ої години, доки не пішли на лекції. В академії усій натурній клясі оповістили про своє придбання. Покликали декого з товаришів подивити ся на те диво і справили „вечірку“, се-б то чай з сухарями. Ми, додає Шевченко, були тоді убогими, але невинними дітьми. Боже, куди залетіли оті дні ясні, дні золоті! Куди поділа ся непорочна семя юнаків натхнених?!¹⁾

Таким чином бачимо, що через увесь 1839 рік житлом Шевченка була дійсне убога келія, коли не в землі, де, під чотирихосадною каменицею, дак десь „під небесами“. Але-ж, як легко було-б Шевченкови промінати убогу келію на ясні сьвітлиці в квартирі Брюлова! Та ні-ж: почутте волі, почутте незалежности не дало йому того вчинити.

В отсій убогій його келії разом з Штернберґом перебував якийсь час і знаменитий художник Айвазовський. Останній не сподобав ся тоді Шевченкови: наш поет спостеріг, що у Айвазовського „є щось несимпатичне, нехудожницьке, таке щось ввічливо холодне, щб відтручає від його“.²⁾

На весні р. 1840 Штернберґ і Айвазовський на одному пароході поїхали за границю. Провести першого зібрало ся чоловіка десять художників, а вже-ж між ними і Шевченко, а проводити Айвазовського не було нікого. З того часу не судило ся вже Шевченкови бачити ся з Штернберґом: останній помер в Римі того самого (1847) року, коли друга його Тараса постигла катастрофа заслання. Час, проведений з Штернберґом, лишив ся в Тарасовій памяті яко ліпші дні його віку. Вже на порозі з „смердячої казарми“ (1857) Шевченко згадавши Штернберґа, пише: „Незабутні, золоті дні! (1839) Ясним сном радощів прилетіли

¹⁾ Поэмы и повѣсти — стор. 469.

²⁾ Кобзар т. 3. „Художник“ стор. 65.

ви перед мене і лишили нестертий слід чарівних споминок. З Штернбертом — ми тоді (1840) були ще тільки юнаки, що ледві вбили ся в піре“.

IV.

Не можна сказати, що материяльне убожество Шевченка, в якому він перебував р. 1839, залежало від недостатчі заробітків. Заробітки трапляли ся йому, та раз бракувало йому на їх часу вільного, — а друге трапляло ся й таке, що замозольованого заробітку він в вічі не бачив; бо заказники роботи не платили йому за працю. Ми зараз запевнимо ся, що й Сошенко, а за ним ще гірш і Чалий, зовсім не по правді пострікали Шевченка гулянками. Останній пише,²⁾ що сьвітські гулянки і артистичні „кутежи“ (загри), від яких силковав ся Сошенко здержати Шевченка, але від яких не спроможен був здержати ся і сам великий учитель Шевченка — Брюлов, ідол академічної молодіжи, лишили сліди на увесь останній вік Тарасів і темною плямою лягли на дорогу нам пам'ять кобзаря.

З яких фактів д. Чалий вивів такий свій осуд, мені не відомо. Покладати ся на самого Сошенка — не можна раз через те, що й він не подав ніже єдиного факту, а друге те, що з Тарасом він розцурав ся з початку лютого р. 1839, і до виїзду свого з Петербурга, се-б то до осені того року, вони ворогували: знати, Сошенкови й не можна було докладно знати, яким життєм живе Шевченко; а коли й доходили до ушій його які недобрі вісти про Тараса, дак чи перевіряв же їх Сошенко? Чи звертав він увагу на те, що нема чоловіка без вади, і що „лихі вісти не лежать на місці“.

Стежачи по тих материялах, які є у мене, о скільки можливо день скрізь день життє Шевченка за р. 1839, я не бачу ніже єдиного факту на такий осуд, який висловлено в книзі Чалого. Навпаки, я бачу що иньше.

Перш за все я помічаю невсипущу працю Шевченка біля своєї освіти. Ми знаємо, що до визволення з крєпацтва Шевченко був людина майже темна. Се він і сам бачив і тямив. Викуплено його з крєпацтва тоді, коли йому йшов вже 25 рік; се такий час, коли велика більшість людей кінчає вже свою

¹⁾ „Записки“ стор. 55.

²⁾ Чалий, „Жизнь и произведения Т. Гр. Шевченка“ — стор. 35.

шкільну освіту. Годі було гадати й Шевченкови про освіту систематичну. Та для неї і матеріяльних достатків у його не було. Отже коли ми, памятаючи усе отсе, звернемо увагу на ту освіту, якої надбав собі Шевченко без шкільної заповомги, без системи, без керманича, так не можемо, за такими обставинами, не вважати освіти його доволі високою. Вже-ж, щоб надбати її, чоловікови хоч би з якою великою кебетою прирожденною, так треба на те перш за все часу. У Шевченка велика сила часу йшла на освіту і науку в малярстві.

За ту освіту, якої надбав собі Шевченко мусимо дякувати, опріч Гребінки, більш за всіх Брюлову. Тарас користується з його бібліотеки. Він читає з поради Брюлова Біблію; історию Греції; історию віків середних. Перечитує найліпші романи Вальтер-Скота і т. ин. Уважно читає твори польських і російських письменників; твори иньших письменників іноземних в перекладі на мову російську, як Гомер, Сократ, Іете, Шіллер, Шекспір і иньші. Перегодом бере до себе на квартиру студента Демського, щоб учив його мови французької і ходить з ним слухати відчити професорів університетських і академії медичинської: слухає відчити професора Куторги з зоології; професора Буяльського з фізіології і т. ин.¹⁾ До класів академії художеств Шевченко навідується так ретельно, що боїть ся хоча раз який не бути в класі.²⁾ От як Шевченко проводив свій час: „Вставши вранці, каже він, іду о годині 9-ій до класи живописи. О годині 11-ій іду чи до Карла Павловича, чи до господи поспідати, чим Бог послав, тай знов іду до класи і працюю до години четвертої. По обіді знов до класи. О годині 7-ій йдемо з Штернбергом до театру, або погулявши по набережжю Неви, вертаємось до господи. Я що небудь читаю голосно, а він працює коло малюнків, або він читає, а я малюю“.

З Брюловим він оглядає Ермітаж і иньші галерії малюнків і кожен раз такі оглядини були „блискучими лекціями в теорії живописи: кожен раз кінчив ся Танером, а найпаче його „Казармою“. Коли трапляло ся з своїм великим учителем бувати в театрі, або де на „островах“, у знаємих, навіть у ресторані Юргенс, і тут Шевченко пильнував користувати ся з освічених думок, досвіду і розуму Брюлова. До ресторану Юргенс Брюлов навідував ся те-ж задля спостереження. Тут він, яко суцций

¹⁾ Кобзар т. 3. „Художник“, стор. 57.

²⁾ ibidem 83.

артист, любив спостерегати різнохарактерне товариство: тут і художник і бідолашний урядник з сенату і бліді, худорляві студенти з університету. Але й тут, вечеряючи з своїми учнями, Брюлов здійснював бесіду про штуку і в товариській розмові, по-унав своїх учнів непомітно для них самих. Не диво, що, рівняючи, мимоволі, отього свого учителя, до колишнього, до неогтеси Шириєва, Тарас вважав Брюлова „кольосальним“, і „благоговів перед його розумом, тактом, осьвітєю і добрістю“.¹⁾

Не без того, що може часом в веселому товаристві не обходило ся і без товариської чарки. Веселі гулянки товариські, властиві молодому віку кожної людини, а тим паче людям з душею артистичною; з серцем повним любови до чоловіка, огрійливої, наче сонечко весняне; не охолодженої ще гірким досвідом життя. Коли Шевченко і справляв веселі гулянки товариські, то опріч того, що вже я висловив про них, вони були ряди в годи, були неминучою потребою — раз яко спочинок після довгої дняної праці, а вдруге й на те, щоб залити тяжкі виразки життя минулого; а ті виразки тоді ще були доволі сьвіжими. Гулянки ті лишили на життю Тараса геть не ту пляму, про яку говорять біографи його, а „нестертий слід чарівних споминок про незабутні золоті дні молодого віку, що пролетіли сном радощів“. Нарешті бачимо, що скоро гулянки заходили і в квартирі товаришів Тарасових, що жили з ними, Елькан і Михайлов, дак Тарас пильновав від тих оргій утікати і відмовив в квартирі Елькану і Михайлову.²⁾ „Не хотів би я, каже він, та треба буде, коли оргії не зникнуть“.

На мою думку, такими гулянками не годить ся попірати. Молодість — найліпший час в життю чоловіка і тільки серце заскориніле, що не мало власної молодости, або забуло про неї, не хоче знати, що молодість двичі не буває!... на час прийде і швидч втікає. На мою думку, коли-б Шевченко і справді справляв навіть товариські загри, то вони не шкодили йому пильно працювати біля осьвіти і штуки малярської.

В академії над малярством Шевченко працював з добрим успіхом. Вже 29 квітня р. 1839 рада академічна за його малюнок присуджує йому в надгороду срібну медаль. В академії він ішов третим по успіхах, Брюлов був завжди задоволений з його і більшої хвали для себе, яко для художника Тарас не

¹⁾ Див. опов. „Художник“.

²⁾ Кобзар т. З. „Художник“, стор. 76—77.

шукав: одначе не можна сказати, щоб він байдуже стосувався до нагород за успіхи. Чувство самоповаги, що таки доволі високо і глибоко було розвинене у його, не давало йому нехтовати нагородами за успіхи в живописи. От що розповів нам Тарас про своє духове становище під годину доживання присуду йому нагороди радою академічною.¹⁾ „Я боявся йти в академію. Брама академічна здавалася мені пащою, роззявленою у якогось страшного звірюки. Одначе-ж втомившись, ходячи по вулиці, я перехрестився і перебіг через страшну браму. В коридорі другої осади блукали мої нетерплячі товариші, наче тіні ті біля Харонового перевозу. Я пристав до їх гурту. Професори були вже в конференційній салі. Жахлива хвилина наближалася. З круглої салі вийшов інспектор. Я першим зустрівся з ним. Проходячи повз мене він шепнув мені: „Поздоровляю!“ Ніколи на своїм віку я не чув, тай не почую, такого слова солодкого, гармонічного. Я прожогом кинувся до господи“.

Добре знати Шевченкові успіхи в живописи, найпаче в живописи патретній, ще й з того, що вже р. 1839 його знали яко доброго патретника і люде заможні, дуки вдавалися до його, щоб змалював патрети. На превеликий жаль, траплялося йому від тих дуків зазнати гіркі несправедливості. От приклади тому. Р. 1839 богатир, юнкер з полку керасирів Демидов, дідиць, поєднав Шевченка змалювати патрет молодій його. Для сієї роботи Шевченкові треба було їздити в Іатчину, де жила та наречена Демидова. Шевченко патрет змалював, а гроший Демидов йому не заплатив.²⁾ Другим разом дука Апрелев, ротмістер, кавалергард з полку цариці, поєднав Тараса намалювати з його патрет. Єднаючись, він прохав Шевченка, щоб не боронив йому, приїздячи на сеанси, привозити своє сніданнє. Шевченко згодився. Апрелев що разу брав на сніданнє 200 устриць, четвертину холодної телятини, пляшку джину та шість пляшок портеру. Знати, що їдуха був неабиякий! На третьому сеансі він сприяв собі з Тарасом „на ти“ і отсе приятельське „ти“ запили шампанським. Шевченко каже: „Я раював від такого друга-аристократа“. Але раюваннє скінчилося, скоро Тарас скінчив патрет і треба було Апрелеву заплатити за роботу убогого художника. Пішов Тарас до його по гроші. Апрелеву ніколи. Пішов вдруге — знов ніколи, нікого не приймає; пішов він третім

¹⁾ ibidem 68.

²⁾ Кобзар т. 3. „Записки“, стор. 144.

разом, четвертим, все те-ж съвяте: „Ніколи, неприймає“. „Тоді я, каже Шевченко, плюнув йому на поріг, та й ходити перестав“. ¹⁾

До слова сказати, що Шевченко був незвичайний безсребренник, грошолобства не було у його й на макове зерно. Коли трапляли ся у його гроші, він запомогає їм крівнякам і знаємим, і часто густо, як се буде знати потім з фактів, приятелі, як от Чужбинський-Афанасєв, і знаємі, як от Бархвіц, взявши у його злиденну копійку в позичку, не віддавали йому.

Переходячи через усе життя Тараса, ми дуже часто бачити мемо певні факти його доброти, запомогли ближньому і поруч з тим його безкористливість і негрошолобство. Тепер наведу один факт з таких, що належать до часу, про який тепер саме у нас бесіда. Брат його Микита написав до його, просячи в позичку грошей. Тарас, посилаючи йому 50 руб. відписує до його 2 березія р. 1840 тими словами: „Знай, що мені гріх позичати братам гроші; коли траплять ся, то так дам, а коли ні, то вибачайте.“ ²⁾ В тому ж листі, ми бачимо його піклування і теплу любов до крівняків: „Поцілуй, пише він Микиті, діда Івана, доглядай сестру Марусю (сліпу), помагай бідній Ярині, а малярєві (чоловіку її, п'яниці) скажи, коли не схаменить ся, то опинить ся там де йому і не снило ся. Літом може приїду, та навряд, треба спершу довчити ся. Скажи Федірці нехай до мене напише, та тільки не по московськи, а то і читать не буду“.

Все, що досі було висловлено мною про життя Шевченка з часу визволення з крєпацтва, запевняє нас, що і Сошенко і Чалий, говорячи про „роскидливе і нерозсудливе“ життя Тараса того часу, передали трохи густого, темного коліру, не наводячи для того фактів.

Бачили ми, що дійсне Шевченко бував між людьми, бував в театрі, в товаристві веселому, ³⁾ але про загра — не знаходимо ніже єдиного зерна. Гулянки ті, як я казав, були натуральним відпочинком після 8—9 годин праці що дня, без такої „загри“ праця художника стала-б про його не працею любленою, а тією каторгою крєпацькою, з якої ледві вибив ся Шевченко, покинувши Ширєва.

¹⁾ *ibid.* стор. 43.

²⁾ Лист 1840 р., марта 2. Київ. Стар. 1891, кн. 2.

³⁾ Кобзар т. 3. стор. 72 і инші.

Часами сам Шевченко іронізував над своїми „гулянками“. „От як я тепер гуляю: по театрах, по маскарадах вештаю ся; по ресторанах вечеряю; гроші сїю, як попало. Еге: а чи давно ж то саяв над Невою той ранок незабутній, коли мене зустріли ви (Сошенко) в „Літньому саду“ біля статуї Сатурна“.¹⁾

Справив він собі на великодні сьвята „непромоклого плаща“ і сам себе питає: „Чи не чудно, що я радію з такої обнови сьвяткової? Як добре подумати, так не чудно. Дивлячись на поли свого плаща лискучого, я думаю: чи давно то я в замізьканому халаті демикотоновому не відважував ся й гадати про отакій плащ, а тепер: сотню рублів викидаю на плащ! Просто Овидієві метаморфози!.. А то було розживеш ся на коповика і несеш його в театр, не розбираючи, який там спектакль. За коповика було до смаку нарегочу ся і гірко наплачу ся, да так, що иньшому й за цілий вік його не доведеть ся так плакати і так реготати. Чи давно се було? Не далі як учора, а яка переміна! Тепер я вже не інак іду в театр, як в крісла і дивити ся йду не на те, що трапиться, а вибираю або бенефіс або добрий спектакль“.

В літку велика частина людности вибираєть ся з Петербурга літовати де поблизу на „дачах“ (по хуторах); а тим, що літують в столиці, стають розвагою, хто спроможен, гулянки на „островах“. Опріч того цар Микола завів був річно справляти 1. липня в Петергофі „народню гулянку“. Довело ся й Тарасови побачити останні. Першим разом він був там р. 1836, як був ще крпаком і рабом Ширяєва: тоді він мусів ити до Петергофу нишком від Ширяєва. Тепер р. 1839, за иньшими обставинами, вже людиною вільною, навідав ся він на ту гулянку „народню“ в Петергоф. Тепер на те сьвято він поплив на пароході вкупі з своїм великим учителем Брюловим та з коханими учнями його, з Петровським та з Михайловим. Споминаючи про отєї дві гулянки в Петергофі, Шевченко каже: „Бистрий перехід з горища неотеси маляра-мужика, до велелїпної майстерської найбільшого художника нашого віку!... Аж сам тому не йму віри, а дійсне воно так було. Я нікчемний попихач перелетїв на крилах з брудного горища в чарівні салї академії художеств! Одначе, чим же я хвалю ся? Чим я доказав, що зумїв покористувати ся з напучування і з дружнього довіря художника, величезного на цілий

¹⁾ ibidem стор. 64.

світ? Що я робив тоді? Чим я займав ся? Я тоді писав українські вірші, а вони такою страшенною вагою упали на мою душу“.

V.

Хоча Тарасови і здавало ся, що живопись його пришла професія, його хліб насущний“, а про те иньша прирощенна йому сила не вважала на його думки: і тоді, коли він „стояв перед великими творами свого великого учителя в ясних салях академії художеств“, та всемогутна сила „чари діяла“ над ним. Вона водила його по степах наддніпрянських і показувала йому „тіни мучеників, бідолашних наших гетьманів“. Вона розстидала перед ним степи, засіяні могилами. Вона показувала йому його „прекрасну, безталанну Україну в усій її красі меланхолійній, красі непорочній“. Вона, ота сила всемогутна незримою рукою з незримої чаші напувала Тараса тими „чарами“, якими він на віки причарував до себе свою прекрасну Україну. З тими „чарами“ лив ся незримо до його в душу той „божественний глагол“, що устами Тараса розбудив „припану“ Україну. Прокинула ся Тарасова муза і позвала його служити Україні і всім людям в иньшій сфері. На сій службі Шевченко надбав собі на віки безсмертної слави, але-ж за те зазнав невимовно тяжких страждань і пекельної неволі в казармі смердячій. Муза вінчала його вінцем, що до віку людського не зблекне, не потемніє і до віку сяяти ме яко вінець тенія українського слова, яко колючий, терновий вінець величезного мученика і апостола правди, світу і волі людської.

Перед нами тепер стане вже не тільки художник Шевченко, перед нами розгортаєть ся суверток, де списане життя поета Шевченка.

Погляньмо, як розвивав ся, на якому ґрунті зростав прирощений Шевченкови талант поетичний.

Річ певна, що дар поезії був у Шевченка прирощений, але сего не досить і опріч прирощенности був ще і иньший ґрунт, на якому повагом зростала Тарасова муза; була ще та роса, той покорм, що поїли, годували і ростили його музу, — Шевченко не повідав нам, яким робом зростав і розвивав ся талант його;

¹⁾ Кобзар т. 3, стор. 39. (Записки).

якою стежкою і хто вів його, хто і чим згодував його. Та ледві чи й спроможен він був повідати про се: йому тільки можна було сказати нам, хто і як спинав зріст його таланту; хто і як держав його музу в темному льоху, не пускаючи її на світ, на волю. Він про се і сказав нам: крпацька темнота, неволя та злидні. Були ще й інші вороги його музи. Увесь політичний і соціально-моральний устрій державний ворогував ся з його музою і воювати її вирядив від себе те хиже військо, що зоветь ся неволею, темнотою і злиднями.

Даремна річ сподівати ся від таланту, щоб він дав широку відповідь на питання про історію свого зросту і розвитку. Талант і сам того не відає; сам не спостерегає і не може спостерегти, коли і як він росте. Чим більший у чоловіка талант, тим менш він відає про се, тим менш він спроможен спостерігати процес його зросту і розвитку. Поет не відає, коли і як зростала творча сила його таланту. Сущий поет єсть сущий, найпокірливіший раб, невольник свого натхнення. Він не відає, коли призначення пришло до його натхнення; а останнє прийде і скаже поетови: твори і поет слухаєть ся, творить, не питаючись і не відаючи того, з якої речі він творить так, а не інакше. Біографи і критики мусять самі вже доходити до ґрунту, на якому зростав талант, і до стежки, якою йшов процес його розвитку.

Ми, більш-менш, запевне можемо сказати, хто і чим годував, хто доглядав Шевченкову музу, коли ще вона була в пелюшках і доки не розбудило її дихання волі. Перш за все маємо високого достоїнства твір Шевченка, де він „неложними устами“ висловив нам ті обставини, серед яких зростав його могутній геній. Сей високо-художественний малюнок стає нарисом, або певніш мовити, канвою колиски, в якій зростав Шевченків талант поетичний. В віршу „До Музи“ поет промовляє:

„Ти сестро Феба, молодая,
Мене ти в пелену взяла
І геть у поле однесла;
І на могилі серед поля,
Як тую волю на роздоллі,
Туманом сивим сповила;
І колихала, і сьпівала
І чари діяла...“

Першими батьками, що вигодували Тарасів дух і дар поетичний, першими ніжними няньками, що пестили в крпацькому

тілі мужицької дитини кебету поетичну, була природа і історія України. Природа наповала його душу ще змалку високим ліризмом; а народна історія, переказана йому в піснях сліпих кобзарів, діда Івана, і більш за все в піснях народу взагалі, годувала серце поета високим народно-національним почуттям. Окрім того побут народу, його тяжка неволя, — все отсе незримою цівкою вливалося і годувало увесь духово-моральний організм Шевченка; росло його таланти „повитий сивим туманом“. В цьому сповивачі і зростає проквітливо мовчки велетенське наше слово. Доля перекинула Шевченка на чужину і тут місячні ночі в „Літньому саду“ починають потрошку ворухити його талант; але сповивач міцний ще, а у сповитого велетня мало ще духової сили, щоб порвати його. Другим духовим хлібом Шевченка, можна сказати, змалку і до останку, стає біблія і переважно з неї псалтир. Останній він трохи чи з першого і до останнього слова вивчив ще змалку і читав його з пам'яті. Біблію читав він і потім за порадою Брюлова. Читав її сидючи потім і в тюрмі, і в казематі і в казармі; тут читав її і по волі і по неволі, бо більш жадної книжки не давано йому читати. Вплив біблії яскраво і виразно відбивається скрізь і в поезіях Шевченка, і в прозі, писаній мовою російською, і в „Записках“ його і навіть в листах до приятелів і до знайомих. Вплив біблії не менш впливу народної пісні на творах Шевченка лежить червоною ниткою. Поруч з отсім впливом бачимо вплив історії України; історії переважно з тим духовим простованням, яким дине „Історія Русов“ Кониського. Правда, тоді ще (до р. 1845) не було друкованої історії Кониського, але ледві чи багатько було таких освічених Українців, тим паче патріотів, що б не мали у себе переписаної „Історії Русов“. Я пам'ятаю, як був ще малою дитиною, як батько було виймає з скрині, бережно загорнений в сувій полотна суверток синього паперу, то і була „Історія Русов“. Пізнійш знов р. 1847—49 такий самий суверток з переписаною історією Кониського я бачив в Чернігові у діда свого Феоктиста Ротмистрова; р. 1853 теж саме бачив і вперше сам вже перечитав ту писану історію в золотоношському повіті у Іскри; ще пізнійше р. 1856 піп в Переволочні, прилудського повіту, нарешті р. 1859 столяр Гавриленко Грицько в Полтаві показували мені такі самі попередписувані історії Кониського.

Вже-ж не можна гадати собі, щоб отієї історії не було в Гребінки і щоб він не давав її читати Шевченкові. З листів

Шевченка до Бодяньського Осипа Максимовича (професора в московському університеті) відаємо, що Шевченко і пізнійш, коли історія Кониського була вже надрукована, вельми інтересувався єю.

Знаємо, що ще до визволення з крпацтва Шевченко спізнався з Гребінкою і вже-ж певна річ, що останній давав йому читати твори Котляревського, Гулака Артимовського, Квітки, Бодяньського і свої. Все оте годувало і ростило поетичний талант Шевченка. „Наські казки“ Бодяньського, видані ще р. 1835, напевне теж мали вплив на Шевченка; найпаче передмова до їх Запорожця Іська Материнки, підписана ініціалами Бодяньського. В серце до Шевченка не могли не запасти отсі слова Бодяньського до земляків: „Може хочете, щоб який ворог нетружений нашою батьківщиною поживив ся? нас же да нашим же добром почаствовав? Глядіть, щоб з нашого хворосту, да не загнули нам якої чуденної карлючки“. ¹⁾

Вплив всего отсего разом з „диханням волі і місясних ночий“ згуртовавшись, розбудив Шевченкову музу. Коли властиво вперше, голосом яких саме віршів озвала ся Шевченкова муза — запевне ми сего не відаємо. Шевченко нам сего не сказав, а опріч його ніхто й не знав. Він в своїй коротенькій автобіографії повідав нам тільки, що „українська строга муза довго цурала ся його смаку, попсованого в кирилівській школі, в панській прихожій, по заїздах, да по міських кватирах. Але коли дихання волі вернуло почуттю чистоту перших літ дитинного віку, що перейшов під убогою батьківською стріхою, муза обняла і пригорнула його до лона на чужині“.

Оте „дихання волі“, ні що більш, як визволення з крпацтва, а воно стало ся 22 квітня р. 1838. Значить — з того часу своє натхнення поетичне Шевченко почав виливати на папір.

Не відомо який перший твір написав Шевченко, він тільки повідав в автобіографії, що з перших творів його написаних в „Літньому саду“ надруковано тільки „Причинну“.

Живучи з Сошенком на квартирі, Шевченко писав поему „Катерина“. ²⁾ Того-ж року він написав „Перебендю“, „На вічну память Котляревському“, ³⁾ „Івана Підкову“ і иньші. Твори свої

¹⁾ „Наські українські казки“, 1835, стор. XIII.

²⁾ Чалий. Жизнь и произведения Шевченка, стор. 32.

³⁾ Котляревський помер в Полтаві 29 жовтня 1838 р.

Шевченко читав Гребінці.¹⁾ Річ певна, що у них заходила бесіда і про надрукування їх; але коштів на те не було. Гребінка, однак, пікловав ся, щоб видати український альманах.²⁾ Була у його думка і робив він з ініціативи Квітки деякі заходи, щоб р. 1839 почать видавати мовою українською при „Отечественныхъ Запискахъ“ Краєвського, „Литературныя Прибавленія“ чотири книжки на рік. Листуючись з Квіткою, Гребінка писав 18 листопаду р. 1838: „є тут один земляк Шевченко, що то за завзятий писати вірші! Як що напише, так тільки цмокни, да вдар руками об поли, він дав мині гарних стихів на Обіжник“.

На жаль, з Гребінчиних заходів нічого не вийшло, і видання сподіваного Альманаха, мабуть, через недостачу грошей задляло ся; а через те і Шевченкові твори не являли ся друкованими. Друкуванню їх допомогла знаємість його з Мартосом.

Зимою з 1839 на р. 1840 перебував в Петербурзі полтавський дідич, близький земляк і знаємий Гребінчин Петро Мартос. В Гребінки спізнав ся він з Шевченком і прохав його намалювати з його патрет. Умовили ся. Приїхав Мартос до Тараса на сеанс і бачить: на долівці порозкидано шматки писаного паперу: зняв він один з них, списаний олівцем; бачить, нечітко і дрібненько, написані вірші; він читає їх!... Там було написано чотири рядки віршів:

„Червоною гадюкою
Несе Альта вісти,
Щоб летіли крюки з поля
Ляшків-панків їсти“.³⁾

— Що отсе таке, Тарасе Григоровичу? — спитав ся Мартос у Шевченка.

— Та се, добродію, не вам кажучи, як нападуть іноді злидні, то я й нівечу папір, — відповів Тарас.

— Так се ваші вірші?

— Еге-ж.

— Багацько у вас такого? — питає Мартос.

— Та є чималенько.

— Де-ж воно?

— О там під ліжком у кошику.

¹⁾ Украинская Старина Данилевського стор. 275.

²⁾ ibidem 274.

³⁾ „Тарасова Ніч“, „Кобзар“, 1876; т. II. стор. 4.

— А ке-те, покажіть.

Шевченко витяг зпід ліжка дубяний кошик, повен шматків ісписаного паперу. Мартос почав був розбирати, але бачить — річ трудна, на швидку толку не добереш ся; він і каже до Шевченка:

— Дайте мені до дому отсі папери, я їх перечитаю.

— Цур йому! Воно не варто праці.

— Як не варто! тут є щось дуже доброго.

— Сількись! візьміть, да тільки будьте ласкаві, нікому не показуйте, і не говоріть нікому.

— Та добре-ж, добре.

Взяв Мартос ті папери і повіз їх до Гребінки і там вони з великою працею уладнили ті папери і що розібрали, те перечитали.

На другому сеансі Мартос нічого не говорив Шевченкови про вірші, сподіваючись, що Шевченко сам здійсме про них бесіду. А Тарас мовчав собі. Тоді Мартос каже до його:

— Чи знаєте що, Тарасе Григоровичу: я перечитав ваші вірші; дуже, дуже добрі. Хочете — надрукую?

— Ой, ні, добродію, не хочу, не хочу!

Доволі праці зазнав Мартос, заким згодив ся Шевченко. І от таким побитом, коштом Мартоса надруковано в Петербурзі р. 1840 вперше українські вірші Шевченка невеличкою книжечкою з назвою „Кобзар“. До сего „Кобзаря“ були заведені: „Думи мої“, „Перебендя“, „Катерина“, „Тополя“, „На що мині чорні брови“, „До Основ'яненка“, „Іван Підкова“ і „Тарасова ніч“.¹⁾

Так розповів нам Мартос²⁾ історію першого „Кобзаря“. Ніхто иньший не подав нам якої другої звістки, може через те, що коли Мартос надруковав сю історію, так не було вже на сьвіті ні Гребінки, ні Шевченка. Через те Мартосову звістку я беру яко факт; хоча гадаю, що могло бути трохи инакше. Мені не йметь ся віри, щоб Гребінка до того часу не розповів Мартосови, що Шевченко пише вірші; і щоб Шевченко був таким недбалим до своїх віршів, що скидав їх в кошику.

¹⁾ Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. VIII. стор. 6.

²⁾ „Вѣстникъ Ю. и З. Россіи“ 1863 р.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

підчас від виходу „Кобзаря“ до укінчення Академії
Художеств.

(1840 — 1845).

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

УМЕР 1861 ГОДА В КИЕВЕ

УМЕР

1861 ГОДА

I.

Уся Україна щиро повитала Шевченкового „Кобзаря“. Се була та перша „зоря“ нашого оновленого слова, що в сяєві її поліг останній кобзар і народив ся перший великий поет український; поет народно-національний! Україна побачила і повитала поета-мужика, зрощенного на ґрунті національно-мужицької історії; вона побачила початок того огню, що горить і сьвітить; промінь того сонця, що „йде і за собою день веде“. Шевченків „Кобзар“ положив вже не завязь, як Котляревський „Енеїдою“, а міцний початок того, що називаєть ся національною літературою.

Коли Україна раділа „Кобзарю“ — критика російська зустріла його глузованням, глузом¹⁾ з української мови і народности. Так само російська критика витала і раніш і тоді-ж саме і трохи перегадом наше слово і в творах иньших письменників, як от в творах Котляревського, Квітки, а потім і в „Гайдамаках“ Шевченка. Українське слово, що було тоді ще в пелюшках, петербурські критики зустріли не тільки неприхильно і вороже, а навіть антипатично. Поезію Шевченка вони охрестили „штучною пустотою“, мову українську в його творах назвали „уродованнямъ русскаго языка на хахлацкій ладъ“²⁾ — або „нарѣчіемъ, котораго даже не существуетъ...“ такою, бачте, мовою, чи, говорячи точними словами критиків, „языкомъ“³⁾ не бывалымъ, котораго ни одна изъ всѣхъ возможныхъ Россій, ни великая, ни малая, ни черная, ни бѣлая, ни красная, ни старая, ни новая не могутъ

1) Чалий, Жизнь и произведения Шевченка. Стор. 35.

2) „Сынъ Отечества“, 1840, т. 2.

3) „Библиотека для чтенія“, 1840, т. 39.

признати за свій". На думку того ж таки критика — мова українська „єсть мішанина слів хохлатих, бородатих; голених і не-голених; південних і північних; се просто — гебридський, мовляв, діалект...¹⁾ „Енеїду“ Котляревського, „Отечественныя Записки“ не соромили ся назвати книжкою „пресловутою“, „що до письменства зграбного належить стільки, мовляв, скільки нікчемні „кумеді“ належать до штуки драматичної“. Ворожі, антипатичні відносини до українського письменства висловила не тільки дургорядна критика російська, а й голова критики російської взагалі — Висаріон Белінський.²⁾

¹⁾ ibidem.

²⁾ Ось що писав Белінський до П. В. Анненкова в грудні р. 1847 з Петербурга: „робив я справки про Шевченка і нестемно запевнив ся, що по за релігією (виб' релігій) віра єсть річ нікчемна. Ви памятаєте, що друг (мабуть Бакунін) казав, що він йме віри, що Шевченко чоловік поважаний і прекрасний. Віра робить чуда; вона творить людей з ослів і дубия; значить вона може і з Шевченка зробити мученика за волю; але здоровий розум повинен бачити в Шевченку „осла, дурака и пошлеца“; а до того ще й пияницю гіркого, охочого до горілки по патріотизму „хахлацкому“. Отсей „хахлацкий“ радикал написав два пашквілі. Читаючи один з них — цар реготав; імовірно, що на тому-б і справі край, і дурень не зазнав би кари („не пострадалъ бы“) за те тільки, що він дурний. Але коли цар перечитав другий пашквіль, дак переняв ся великим гнівом. І се зрозуміло, коли зауважите в чому славянська гострорумність тоді, як вона звернена на жінчину. Я не читав тих пашквیلів і ніхто з моїх знайомих їх не читав (а се між иньшим доводить, що вони ні трохи не злі, а тільки дурні) але я певен, що другий пашквіль — повинно бути — занадто гидкий; з причини, про яку я казав вгорі, Шевченка заслали на Кавказ салдатом. Мені не жаль його; коли-б і я був суддею — я покарав би не згірше. У мене особисте вороговання до таких лібералів! Се вороги всякого поспіху. Своїми „дерзкими“ дурниціями вони дратують уряд, роблять його приздrenним і викликають заходи гострі, погибельні задля освіти і письменства. От вам докази. В „Современнику“ спинили друковати „Пиччинино“, а через що? Один з „хахлацких“ лібералів — якийсь Куліш в „Звѣздоч“-ці, часописі, що Ішимова видає задля дітей, напечатав історію України, де сказано, що Україна повинна, або відокремити ся („отторгнуться“) від Росії, або погібнути. Цензор Івановський не догледів ся до цієї фрази і її надруковано. І не дивно! в дурному та бездарному творі дуже легко не додивити ся і за те попасти ся. Минув рік: нічого; аж ось цареві хтось прислав ту книжку, зауваживши на ту фразу. А треба сказати, що стаття та вийшла і окремо; пропустив її Куторга; він покладаючись на Івановського, пропустив її не читаючи. Зараз же велено було Куторгу закинути до фортеці в тюрму. На талан встигли заздалегідь повідомити графа Орлова (шефа жандарів) він якось затушив справу; Івановського простили; але

Тим часом небавом у слід за „Кобзарем“ виходить в Петербурзі р. 1840 окремою книжкою Шевченкова поема „Катерина“. За нею виходить Гребінчин альманах „Ластівка“, харківський „Молодик“, і там і там були Шевченкові твори. Нарешті видав він поему „Гамалія“. З отсего знати, як Українці повитали Шевченкові твори. Знати, що „Кобзар“ ластівкою весняною полинув на Україну і розбудив там приспаних дітей її. Українці почули, що заговорило до них „нове, огненне слово“, і почали більш інтересувати ся рідною мовою. Були і до „Кобзаря“ твори писані мовою українською: повісти Квітки, — „Полтавка“ і „Приказки“ Гребінчині; твори Котляревського, Гулака-Артимовського, Левка Боровиковського, Костомарова і де-що инше; як каже Чужбинський,¹⁾ все оте читали висні стани на Україні якось мляво; а „Кобзар“ одним ментом розігнав апатию і викликав любов до рідного слова, що було тоді вже вигнане з ужитку в розмові не тільки між панами, а навіть і в розмові з хрестянами... Після „Кобзаря“ пани взяли ся читати Квітчині повісти.

Таким чином Шевченкове ймення швидко стало відомим скрізь по Україні і заняло зразу місце на покуті, по правді приналежне авторови „Кобзаря“ яко „першому великому поетови нової великої літератури в славянському світі“, як промовив се, вже після смерті Шевченка, російський критик Григорєв. Україна зрозуміла душу Шевченкових творів; зрозуміла, що його пісня — пісня цілого народу, виведена голосно; що вона єсть зорею оновлення нашого письменства, задобреною ідеями народно-національними і демократичними. Пісні з такими ідеями до віку не вмирають.

Щиро, радісно витав „Кобзаря“ тодішній ветеран нашого малого ще письменства Грицько Квітка. Шевченко, скоро вийшов „Кобзар“, дак один примірник його доручив якомусь Українцеві, що їхав до Харкова і прохав піднести „Кобзар“ Квітці. Одначе щось пошкодило тій людині їхати до Харкова і він передав

виобразить собі, який жах переяв міністерство осьвіти, найпаче цензурний комітет! Мусин-Пушкин накинув ся на переклади оповідань французьких гадаючи, що з них Куліш набрав ся „хахлацког“ патріотизму. От що роблять оті „скоты, безмозгле либералишки! Ох, уже мині оті „хахли!“ Либеральничают во імя галушок і вареників з свинячим салом!“ (Див. П. В. Анненковъ и его друзья 1835—1885. Изданіе Суворина, Спб. 1892, стор. 604—606).

¹⁾ „Воспоминанія о Шевченкѣ“, стор. 4.

„Кобзаря“ Мартосови, а сей вже переслав його до Квітки. Старенький Григорій Федорович, „одержавши „Кобзаря“ притулив його до серця“ і 23. жовтня р. 1840, дякуючи за його Шевченкови писав: „Ваші думки кріпко лягають на душу. Гарно, батечку, гарно. Вже так що думки! Утніть ще; потіште душу; мов теплого маслечка злийте на неї; а то від московських побрехеньок, щось дуже вже до печінок доходить“. В тому-ж листі Квітка просить Шевченка переказати віршами його, Квітчину, „Панну Сотниківну“, надруковану мовою російською в 3 книжці „Современника“ 1840 р. „та ще й патрет з неї змалювати“. Не відаємо, чи брався Тарас перевіршувати „Сотниківну“, але з листу його до Квітки 8. грудня р. 1841¹⁾ відаємо, що він „малював її і хотів скінчити ще до Різдва, тай не знаю, пише він; бо тут (в Петербурзі) ні день, ні ніч, а так чорт зна що: прокинешся рано, тільки що заходишся малювати, дивись: вже й ніч; тільки пензлі миєш, більш нічого“. Щирі і приязні відносини Квітки до Шевченкових творів, не могли добре не вплинути, не підбадьорити Тараса. Квітка прохав у його поезій до якогось свого альманаху, Тарас післав до його 8. грудня якусь невідому нам свою поезию Ганнуся і писав: „Оце сьогодні скомпонував її на швидку, тай сам не знаю, чи до ладу, чи ні. Подивіть ся на неї гарненько, тай скажіть щиру правду. Як побачите, що вона дуже вже безецна, (бо вона такою міні здається) то не давайте її друкувати; нехай іде, звідкіля взяла ся“.

Як перейшов у Тараса останній час року 1840 і початок р. 1841 — певних звісток не маємо, окрім того, що він кватирував укупі з художником Михайловим, і зазнав скорботи, похоронивши свого друга-учителя студента Демського. Відомо ще, що з виходом його „Кобзаря“ ширшає його знайомість між Українцями, що поприїздили жити до столиці. Між ними треба назвати Грицька Тарновського, дуку-дідича з борзенського повіту. Йому тоді було років під 50; дітий у його не було; в годованках у його були небоги і в одну з них закохався був Штернберґ. Тарновський любив товариство художників, письменників, учених і артистів, чимало їх і між ними Ілінка, знаменитий музик, перебували в селі Качанівці, маєтности Тарновського, де у його був прекрасний розкішний дім і невимовно гарний парк. Тарновський належав до тих українських панів-дуків, що хоч по троху пам'я-

¹⁾ Київ. Стар. 1894, кн. IV, стор. 323.

товали свій національно-народний родовід і не цурали ся ідей національно-демократичних, звістно, на стільки хоча, на скільки давало те панське поводження. Маєтність Грицька Тарновського перейшла по його заповіту до Василя Тарновського. Останній (род. р. 1809, помер р. 1865) був чоловік доброї освіти і прихильник народу. Він з'умів зібрати доволі значний український музей, а син його, Василь же — збогатив той музей новими придбаннями, найпаче придбанням власноручних манускриптів Шевченка і иньших речей, що належали останньому — і подарував сей музей черниговському земству.

З Григорієм Тарновським познаємив Шевченка Мартос, одначе до р. 1842 нема у нас певних фактів, щоб характеризували відносини між Шевченком і Тарновським за час 1840 і 1841 р. З двох пізнійших вже листів Тараса до Тарновського, треба гадати, що відносини їх були прості, приязні і щирі. Року 1841 Шевченко наділяє Україну новою своєю поемою історичною „Гайдамаки“. Довго її держала в своїх лабетах цензура. „Було мині з ними (з „Гайдамаками“) лиха, писав 26. марта 1842 р. Шевченко до Тарновського.¹⁾ На силу випустив цензурний комітет. „Возмутительное“ тай годі! Ледві сак да так впевнив їх (цензорів), що я не бунтівник. Тепер хватаю ся розіслати, щоб не схаменули ся“. З тих помилок, з якими надруковано „Гайдамаків“ (друкарня Сичова в Петербурзі) справді знати, що Тарас хватав ся швидче їх надрукувати, боячись, „щоб не схаменули ся“ і не заборонили їх цензори. На помилки він нарікає і в листі до Тарновського 26. марта р. 1842²⁾ і в листі до Квітки 28. марта.³⁾ „Надрукував, пише він до останнього, бодай йому очи повилазили... Не лайте дуже, коли що знайдете не до ладу, бо і написано і надруковано навмання“. Шевченко добре добачав, що інде в „Гайдамаках“ є де-що таке, що інакше-б треба його переробити, є таке, „що аж самому соромно“. Одначе не вважаючи на се, „Гайдамаки“ вельми швидко розійшли ся; в грудні 1841 р. вони не були ще викуплені з друкарні⁴⁾, а в березілі року 1842 непроданих „Гайдамаків“ лишило ся тільки сотня примірників.

¹⁾ Основа, 1862, май.

²⁾ ibidem.

³⁾ Русск. Старина, 1880, кн. 2, стор. 593.

⁴⁾ Киев. Стар. 1894, кн. 2.

Тут варто спинити ся над питанням: звідкіль Шевченко взяв сюжет на „Гайдамаків“ і коли саме писав сю поему? Про се неоднакові звістки і думки. На думку д. Чалого, висловлену спершу в „Основі“, а потім і в книзі його „Жизнь и произведенія Тараса Шевченка“, так першим зерном, з котрого зросла поема, були оповідання Тарасового діда Івана і подорожі Тараса з сестрами в Лебединський-Мотронівський монастир, де на цвинтарі було чимало могил коліїв. Над могилами були плити з написами. Тарас читав прочанам ті написи, а між прочанами були може такі діди, що пам'ятали і розповідали про страшенні події гайдамаків. Тарас слухав їх, переносив ся думками в минуле і в фантазію до його на цілий вік запали ті місцевости,

„Де ходили Гайдамаки
З сьвятими ножами,
І ті шляхи, що він міряв
Малими ногами“.¹⁾

Мартос ще р. 1863 доводив що иньше. Він писав:²⁾ „Ще року 1840 хотів я про Барську конфедерацію довідати ся більше, ніж давав Плюшарів лексикон і часто про се розмовляв з Гребінкою. При тих розмовах бував і Шевченко і слухаючи те не подав і знаку, щоб йому тоді було що небудь відомо про події гайдамацького часу. Нарешті я дав Шевченкови прочитати новий роман Чайковського „Wernyhora“. З того роману він і взяв зміст „Гайдамаків“ і більшу частину подробиць“.

Д. Чалий³⁾ зовсім знехтував Мартосову звістку; навіть не згадав про неї і за джерело до „Гайдамаків“ взяв єдине передмову до них, написану Шевченком; але ж і передмова показує, що цілком не можна нехтувати Мартосової звістки. Шевченко в передмові каже, „про те, що діяло ся по Україні р. 1768, розповім я, як чув від старих людей. Про Гайдамаччину я не читав нічого друкованого“. Одначе-ж він подав в „Припису“ реєстер, що свідчить і про ті джерела, які він читав, перш ніж написав „Гайдамаків“. Він згадує і про Плюшарів лексикон і про історію Кониського і Бантиш-Каменського. Певна річ, що перше зерно „Гайдамаків“ запало в Тарасову душу з народніх переказів і переважно з переказів діда Івана; але воно не було і не могло

¹⁾ Чалий, стор. 16—17.

²⁾ „Вѣстникъ Ю. и З. Россіи“, 1863.

³⁾ Стор. 248—250.

бути таким, до якого розрослося в поемі, коли-б автор її не познасмився з подіями гайдамаків по иньшим ще літературним джерелам. А що до гадок про вплив подорожі до монастирів, то їх треба або зовсім залишити, або уважати їх, коли вони дійсне були, на стільки, на скільки можливо сподівати ся впливу їх на хлопця 11—13 років. Як що й доводило ся Тарасови подорожувати, так певна річ, що до року 1827, коли йому було не більш 13 років, а сестрі Ірині 11. До того-ж ми й не відаємо, до якого саме монастиря ходив Тарас „з сестрами“ на прощу. (Зауважмо, що Тарасова сестра Катерина ще р. 1823 вийшла за муж в друге село, а Маруся тоді була ще вельми мала). Д. Чалий каже про „Лебединський-мотронинський монастир“, але такого монастиря не було й нема.¹⁾

Зерно „Гайдамаків“ розрослося відповідно тому, як Шевченко знасмився з історичними фактами минулої України: хоч він і каже, що не читав про події р. 1768 нічого надрукованого, але додає: і критикованого; от в отому слові і вся сила і вага, на яку не звернув уваги д. Чалий. Задумав писати своїх „Гайдамаків“ Шевченко коли не в 1838 так в 1839; бо, як відаємо з його „Записок“, він тоді вже, стоячи перед малюнками Брюлова, задумував ся про ілюстрації, про сліпого кобзаря до „своїх лютих гайдамаків“. Значить очевидна річ, що з „Wergnyhory“ Чайковського коли Тарас чим і покористував ся, так

¹⁾ Се два окремі монастирі, обидва вони в Чигиринському повіті. Жіночий монастир Лебединський Миколаївський стоїть біля р. Гаптурки в лісі, що зоветь ся Лебедин, верстов за п'ять біля села Лебедина. Сей монастир осаджено р. 1779 черницями з волошського кажгурського монастиря, що був зруйнований Турками. Будовацію монастиря сього найбільш запоміг князь Ксаверій Любомирський. Саме отсей монастир і згадує Шевченко в „Гайдамаках“, не відаючи, що монастир „Лебедин дівочий між Чигрином і Звенигородом“ осаджено більш ніж через десять років після подій, списаних в „Гайдамаках“ його. Що до монастиря Мотронівського, так дійсне се монастир вельми стародавній. Стоїть він в темному мотронівському лісі, за 9 верстов від Ведмедівського монастиря. Осадила монастир, як каже переказ, якась княгиня Мотрона ще до Батия-б то. Татарва зруйновала була його, але князь Ольгерд року 1568 запоміг оновити його, а гетьман Сагайдачний р. 1620, 1621 наділив його землями, король Ян Казимир р. 1664 затвердив права монастиря на землі. Турки р. 1676 спалили сей монастир; оновлено його р. 1686 а потім р. 1717 польський князь Ян Яблоновський запоміг йому і затвердив за ним усі його землі, не вимагаючи, щоб монастир пристав до Унії. (Дивись Памят. кн. Київск. Епарх. 1882 г. стор. 84 і 92).

хйба невеличкими подробицями, які і додав до готового вже образу цілої поеми.

До того-ж часу реєструю я написання Шевченком віршів „Хустина“ і другої поеми „Черниця Маряна“, бо посилаючи до Тарновського „Гайдамаків“, Тарас р. 1842 пише: „Будьте ласкаві не давайте їм (дівчатам, небогам Тарновського) читати і не показуйте їм мої „Гайдамаки“, бо там є багато такого, що аж самому сором. Нехай трошки підждуть; я їм пришлю „Черницю Маряну“, к великодню (1842) думаю надрукувати. Се вже буде „не возмутительное“. Оригінал „Черниці“, писаний власною рукою автора з посвятою з малюнками до неї і пісню (Хустина) Шевченко відіслав в Харків до Корсуна, щоб надрукував в своєму „Снопі“, ¹⁾ що мав видати на р. 1842.

II.

Нові українські видання і нові Шевченкові твори знов викликали неприхильні, ворожі рецензії в журналістиці російській. Рецензію Белінського на „Гайдамаків“, наш письменник Трохим Зіньківський називає: „нахабною, недотепною і недостойною тирадою“. ²⁾ Але ще ранійш „Гайдамаків“, розбираючи Гребінчин альманах „Ластівка“, так само як і в рецензії про Квітчине „Сватання“, Белінский, як се признає і Пипін, ³⁾ висловив строгий осуд і взагалі антипатію до українського письменства. Від себе додає, що в одній з тих рецензій висловлена і чудна зневага до народу. По думці Белінського, ⁴⁾ так на Україні ще, бачте з Петра Великого почав ся поділ людности на стани. Дворянство (шляхта) силою історичної неминучости приняло „русскую“ мову і переняло ся „русько“-европейськими звичаями в життю. Мова народна почала псовати ся і тепер (1841) мови української нема вже, а є тільки „областное (провинциальне) нарѣчіе“. По думці Белінського „поезия есть идеализованне життя реального. Чиє-ж житте ідеалізувати муть українські поети?“ — питаєть ся Белінский: — Житте висших станів на Україні переросло українську мову і остання лишила ся тільки в устах простого народу. Мовою

¹⁾ Русск. Архивъ 1891, кн. X, стор. 216.

²⁾ Правда, 1890.

³⁾ „Вѣстникъ Европы“, 1888, кн. 3, стор. 248.

⁴⁾ „Сочиненія Бѣлинскаго“, т. V, стор. 302—307.

„руССекое“ романіст у своєму романі може списати людий усіх станів і примусити кожного з них балакати мовою людий осьвічених; а життя мужика само по собі мало, мовляв, інтересне для людий осьвічених“. Тим то Белінського „жаль брав бачити, коли і невеличка кебета (себ то Квітка!) марнує свої сили, пишучи по українськи задля українських хрестян (себ то задля народу!). Зміст такої писанини завжди одноманітний; головний інтерес — мужича простосердність і простосерда привабливість мужичої балачки. Але все отсе вже надокучило! Тай гарне-ж те письменство — іронізує далі Белінський, — що „дышетъ простоватостью крестьянскаго языка и дубоватостью крестьянскаго ума“.

Що-ж спричинило ся таким відносинам Белінського і иньших критиків петербурських до творів Шевченка і взагалі до українського слова? Зінківський каже, що література російська тоді була дворянсько-урядницькою забавкою; її, як і всякий комфорт, потребували тільки люде осьвічені; а про те щоб повернути літературу на службу осьвіти маси народної; щоб силою її рушити простий люд з морального та економічного занепаду, про те не дбали навіть такі „радикали“, яким був Белінський“.

Не можна мені згодити ся з Зінківським, як з тим, щоб література російська спочатку рр. 1840-их була тільки забавкою, так і взагалі з тим, що ніби єдине висловлені їм причини сплели ворожі відносини критики російської до нашого слова. Д. Пипін¹⁾ подає ще иньші причини антипатії Белінського до українського письменства взагалі; тієї антипатії, що потім через кілька років відбила ся і в розмові одного з героїв Турґенієвського роману „Дымъ“. По думці д. Пипіна, дак „імовірно, що та антипатія не була чужою і самому Турґеневу. Корень її лежить, каже д. Пипін, в тому, що ліпші сили літературні в Росії рр. 1840-их були переняті питаннями штуки. По тих питаннях гуртували ся у них і питання філософські і питання практичного життя громадського. Тоді усею увагу покладали на філософію Гегеля і Шілінґа; або на Шекспіра, Гете, Байрона і т. ин. і тут вбачали поетичні віщовання духу загально-людського“. Дак от з сього-б то погляду „українське письменство здавало ся критикам вузьким провінціалізмом, що пильнує держати людий на низькім ступні прихильности до своїх звичаїв окільних, до мертвої давнини... Філософи російські рр. 1840-их бачили в українському

¹⁾ „Вѣстникъ Европы“, 1888, кн. 3, стор. 248 і далі.

письменстві чужу для них мову; заводити отсю мову в книжки їм здавало ся за річ несерйозну, непотрібну, неоправдану; вона роз'єднює освітні сили; а таке роз'єднання знесилює письменство російське". Одно слово, говорячи просто, по правді, по ширій, виходить, що д. Пипін признає, що філософи і критики російські ворогували властиво на українське слово за те, що воно стає перешкодою превподоблення, попросту — обрусіння.

Критик німецький Кавенан каже, що Шевченкови ніяким чином і не було можна сподівати ся, щоб пануюча критика московська ласкаво повитала його твори. Пригадавши собі тодішнє (рр. 40) становище московського письменства, треба дивом дивувати, каже німецький критик, юнацькій відвазі того, хто на придворному з природження російському Парнасі (розумієть ся, до сього Парнасу Белінский не належав), хотів прищепити перекірливі нарости демократичні.

Зупиняючись над тією думкою, яка мулить і в мене, Трохим Зінківський причину вороговання Москалів до нашого слова з'ясував ще і „тією національною нетолерантною московською, що поруч себе не стерплює, хоч би й не великої культурної самостійности української“.

Мене не вдовольняє і ся причина і я хочу пошукати ще иньшої, властивої критикам російським рр. 1840. Далі їх я не піду і, хто зна, коли-б не та причина, на яку я зараз укажу, то може-б про твори Шевченка і взагалі про розвиток українського письменства Белінский був би вимовив такі-ж думки, які потім вимовив Добролюбов, а за ним і дехто иньший з однодумних з ним наступників його.

Оцінювати твори народно-національних письменників чужої народности, хоч би і так близької расою і далеким-предалеким родоводом, як от народности наша і великоруська, діло не таке легке, як воно здаєть ся з першого погляду; найпаче, коли такі дві народности злучені під одним тим самим устроєм політичним, але розділені великою безоднею життя історичного аж до кінця віку XVIII. До того-ж одна народність панує, тримає другу в неволі і в темноті і пильнує шляхом неволення превподобити до себе отсю другу. А отся друга превподобити ся не може; бо у неї иньша природа, иньші обставини, иньша була історія, тай нині иньше соціально-моральне життя і світогляд.

В творах кожного письменника, до якої-б національності він не належав, тим паче в творах такого велетня, як Шевченко, єсть, правда, для оцінювання творів його, опріч ґрунту народно-

національного, ґрунт загально-людський, і на цьому ґрунті знайдемо матеріял для оцінювання творів, але тільки матеріял загальний, теоретичний: загальну основу головну, загальні людські риси загальних типів літературних. І що-ж з того? Принаймні цього для правдивого оцінювання творів народного письменника вельми ще мало. І земля — ґрунт загальний про всяку рослину і сонце загальна керниця тепла і серце людське загальний ключ любови і почуття взагалі. Одначе чому-ж на півночі не ростуть банани? Бачимо, що навіть під однаковим теплом сонця не всі дерева однакові: і кедр дерево і смерека і тополя дерево, а яка ріжниця між ними! Знаючи життя дуба, осики, берези, ботанік не відважить ся сказати, що він вже з того самого знає і життя всякого иньшого дерева. Знаючи загально-основні теоретичні закони загального життя з віря, зоолоґ з того одного не знає ще життя слонів. Бачимо знов, що сьвіт і тепло сонця не по всіх сьвітах і не на всіх людей однаково впливають. Не всі люде за однаковими обставинами окільними, однаково почувають любов або ненависть, радощі або скорботи. Отсього самого не можна не бачити і на народностях і не можна критикови знехтувати оттаку національну ріжницю. Так само не можна йому не уважати на другу ще сторону творів письменника: на кольорит їх. Кольорит твору надає не тільки часом, а трохи чи не завжди, без волі письменника, суми ознак національних укупі з впливом історичного життя нації. Жаден письменник не спроможен цілком спекати ся сього впливу і чим більша у письменника кебета, тим густійше на твори його ляже його кольорит. Тим то критикови, що оцінює твори письменника другої народности, треба, щоб не наробити великих помилок, добре знати історію і етноґрафію тієї національности, до якої належить письменник і його твори. Критик повинен опріч усього иньшого знати мову тих творів; знати, тямити і розважати окремоти расові; події історичні, всесторонній вплив їх; знати етноґрафію народа, до якого належать люде, чи ґрупи людей, списані в творах, за оцінку котрих він береть ся.

Мені здаєть ся, що отсього саме й бракувало тим критикам російським 1840-их рр., що так вороже, антипатично висловили ся про твори Шевченка, найпаче про твори його змісту історичного. Не можна їх за се вельми й винуватити. Звідкіль їм було придбати такого знання? Звідкіль було їм пізнати історію, етноґрафію і антропологию України? Історію вони знали хіба по

Кайданову, да може дехто по Бантин-Каменському; але-ж хіба то була історія? Тим паче не була то історія українського народу. Етнографія тоді була в пелюшках. Живої української мови, якою писані твори Котляревського, Квітки, Шевченка, вони, може, чи й чули. Та вони й гадали собі, що українська мова „та-ж сама русская мова, тільки поцесована“, і щоб знати її, досить, як от казав цензор Корсаков, проїхати кілька верстов по межі України. А через незнання мови і такі совісні критики, як Белінский, плели нісенітницю. На пр. розбираючи Гребінчину „Ластівку“, він помітив, що Квітка оповідання своє присвятив „любій своїй жінці“; тай і каже з сього, що „жінця по малоросійски значить жена“. Я не відважуся сказати, що слово „жінця“ Белінский ужив на більший глум з української мови. Се було-б занадто недостойно голови російської критики.. От через таке незнання, через темноту єдине Белінському наша мова народня і здавала ся „простоватою“ (партацькою) а Енеїда Котляревського — „пресловутою“. Тим то йому в Шевченкових творах ввижало ся повно „вульгарних і сороміцьких слів і виразів“. Тим то другому критикови ввижало ся, що Шевченко „уродуеть русскій языкъ, поддѣлюваясь подъ хахлацкій ладъ“.

Треба ще сказати, що Белінский, а тим паче критики „Сына Отечества“ і т. ин., не розумів ваги народної поезії взагалі. Чудно, але се факт: Довело ся йому розбирати в „Отечест. Запис.“ дисертацію Костомарова „Объ историческомъ значеніи русской народной поэзи“ і він вимовляє, що „поезия народня — така річ, що працювати коло неї може тільки той, хто не спроможен, чи не хоче працювати ні коло чого більш путящего“.

Темнота тодішніх критиків російських в тому, що треба було їм знати про Україну і її народ, коли вони бажали про се балакати, не дала їм зрозуміти і поезию Шевченка. Вони не знали, що Шевченкова Муза прорвала той підземний льох, де під семи замками і під семи печатями лежав закутий в кайдани дух волі і демократичний ідеал українського народу. Льох той засипано землею; наумисне зверху по йому виорано і засіяно, щоб живі крепаки не знайшли й стежки до того льоху, де сховано їх волю. Шевченкова Муза сміливою рукою відчинила двері до того льоху, ввійшла туди з своїм сьвітом волі і братерства, відкрила туди щелину соняшному промінню поступу. З льоху того тхнуло смородом тієї трути, що отруїла українську волю, демократизм, що люд вольний закріпостила та наплодила тієї „братії“, що донос і неволю довела до культу. Муза Шевченка

не побояла ся тієї лиходійної пари смердячої і понесла в льох сьвітло; те сьвітло, якого не потушить вже ніколи жадна трутá бюрократизму, станових каст і деспотизму; бо сьвітло поезії горить огнем неземним, огнем Прометея.

Чужим критикам, що не знали ні історії, ні етнографії українського народу, не можливо було зрозуміти те, що Шевченко в своїх поезіях стоїть на ґрунті національно-демократичному; що він не услідовує народній пісні, не підроблюєть ся під тон народу, а яко віщий пророк, він, наче сам народ, веде далі народню творчість поетичну. Поезії Шевченка не переказ народної пісні, а продовж її. Таку саме пісню засьпівав би тоді сам народ; Шевченко говорив те, що говорила народня душа; що сказав би на Україні кожен і крепак і козак, коли-б тільки був спроможен висловити свої думки, свої болі, що кипіли біля серця з тяжкої щоденної праці в ярмі. Так що-ж! „вѣщчесная благодѣтельница Украины“ і її „великі сподвижники“, як на пр. Потемкини, Зубови та по троху і Безбородьки і т. ин. закували український народ по рукам, по ногам, та ще й на уста наложили печать!... Критики Шевченка не зрозуміли, що, як каже Костомаров, Шевченка ніби сам народ вибрав і послав сьпівати замість себе.

Нарешті не треба ховати ся з тим, що Белінський ворожо дивив ся не тільки на Шевченка, але й на саму українську ідею, в сему легко запевнити ся перечитавши виписку з листу Белінського до Анненкова, яку я подав вище в примітці в дословному перекладі.¹⁾

III.

Річ зовсім натуральна, що ворожі рецензії на „Кобзаря“ і на „Гайдамаків“ не могли не вразити перенятливої душі і чуткого серця Шевченка; не натурально-б було, коли-б вони не образили його самолюбства. Натурально було йому, заняти ся бажанням довести рецензентам російським, що він спроможен писати і чужою мовою і що російською мовою може він орудувати добре, що він знає її, тямить.²⁾ І от він береть ся за писання віршів і драм мовою російською. Ще р. 1841 носилав він до Квітки російські вірші своєї роботи. То була пісня з драми

¹⁾ Див. ст. 104.

²⁾ Лист до Григ. Тарновського. Основа, 1862, кн. V, стор. 5.

„Невѣста“, що перше була трагедія „Никита Гайдай“. „Я її, писав Шевченко, перемайстрував на драму. Я ще одну драму майструю: називається вона „Слѣпая Красавица“. Не знаю, що з неї буде; боюся, щоб не сказали Москалі: „mois vais suget“, бо вона, бачте, з українського простого біту“. Не знаємо, що се була за драма. Драма на 3 дії „Назар Стодоля“ се та сама, що потім надруковано її по українськи в перекладі самого автора. З того, що Шевченко написав мовою російською, надруковано за життя його тільки частину з драми „Никита Гайдай“ в „Маяку“ р. 1841, да пізнійше трохи поему „Безталанний“ 1844 р., видану тоді-ж таки і окремо під назвою „Тризна“. Усе останнє, написане Шевченком не по українськи, а між ним і „Слѣпая“, надруковано вже після його смерті. „Слѣпую“ те-ж він хотів надрукувати ще р. 1842, але потім схаменувся. „Не хочеться її друкувати, писав він 30. вересня р. 1842 до Кухаренка, та не маю вже над нею волі. Переписав „Слѣпую“ тай плачу над нею. Який мене чорт спіткав і за який гріх, що я, оце, сповідаюся кацапам черствим кацапським словом! Лихо, брате отамане! Єй Богу лихо! Се правда, що опріч Бога і чорта в душі нашій є щось таке страшне, що аж холод іде по серцю, як хоч трошки його розкриєш. Цур йому: мене тут і земляки і неземляки зовуть „дурнем“. Але-ж хіба я винен, що я уродився не кацапом, або не Французом! Що-ж нам робити, отамане-брате! прати проти рожна, чи закопатися за живо в землю? Дуже міні не хочеться друкувати „Слѣпую“ та вже не маю волі“.

Ми відаємо вже за що „неземляки“ називали Шевченка „дурнем“: за те, що він, як їм здавалося, пишучи по українськи „уродоваль рускій языкъ на хахлацкій ладъ“. А за що таким титулом величали його земляки, можна, здається, вгадати без помилки.

Під кінець р. 1841 і з початком р. 1842 знаємість Шевченка особисто геть поширшала і він спізнався особисто між иньшими земляками з прилучаними: Корбе, Марковичем Миколою, істориком, далі з Семеном Артемовським, з Щепкиним, а найважнійша річ з Яковом Кухаренком. Яків Герасимович Кухаренко був людина жвава, перенятлива, як і Шевченко; чорноморець з глибоким почуттям національним; чоловік з палким темпераментом; з щирим серцем козака, непопсованим цивілізацією фінського „болота“. У його були сьвіжі традиції козацтва і козацької волі і сьвіжа любов, міцна чиста до України. Він бачив і тямив, яким „благомъ“ наділено Україну і тямив, що з тим

„благомъ“ тяжко жити людям колись вольним, жити у неволі під тими людьми, що ніколи волі не зазнали. Зимом на рік 1842 він приїздив до Петербурга. По дорозі в Москві він бачив ся з Бодянським. А сей глибокий демократ (попович з Варви, ляхвицького повіту), людина учена, свідомий Українець нагадував Костомарову тих наших далеких предків, що ніколи не страчували хоробрости і говорили: „Станьмо кріпко да не посрамим землі руської“. Скоро отсі два патріоти українські Кухаренко і Бодянський побачили ся, то вже ж не можна було їм не зняти бесіди про „Кобзаря“, про „Гайдамаків“ і про автора їх. І певне, що Бодянський притьмом радив Кухаренкови спізнати ся особисто з Шевченком. Скоро Кухаренко приїхав до столиці, він і познаємив ся з автором „Гайдамаків“ і зараз сприятелів ся; до віку були вони щирими друзями. Яків Герасимович не вельми довго пережив Тараса Григоровича: убито його у вересні р. 1862.

Отже такі освічені люде, як Гребінка і Бодянський, довідавшись, що Шевченко пише і по російськи, не могли не зауважити на се. Вони тямали, який великий талант показав Шевченко в своїх творах українських; тямали, що сей талант принесе найбільший урожай на ґрунті рідному. Тим то й бажали вони, щоб Шевченко з сього ґрунту не сходив. Інші знов Українці, Шевченкові знаємі, просто інстинктом чули, що Шевченкови не слід працювати не на своєму полі. Таким чином Українцям не можна було не з'ясувати Тарасови, що він вибираєть ся „в кожух не на його шитий“. Найбільший вплив в сьому разі, опріч Гребінки і Кухаренка, зробив на Кобзаря Бодянський, коли з початку р. 1843 Шевченко був у Москві і бачив ся з ним.

Не можна було Шевченкови не звернути уваги ще й на те, що иньші критики, як от Тихорський в „Маяку“, високо ставлять його талант. Та й ворожі йому критики „Сына Отеч.“, „От. Записокъ“, „Биб. для Чтенія“ і иньших признають за ним велику кебету поетичну і нападають на його єдине за мову, та за те, що він „мужичий поет“. Остання атестация доводила, що критики російські тоді ще не доросли до розуміння великої ваги мужичого письменника, мужичого поета, да ще й по роду, й по серцю, й по думкам мужичої дитини.

З усього того й виходило очевидячки, що Шевченкови треба зовсім знехтувати ворогованне до його критиків російських і покинути писати чужою мовою. І от він починає коло сього мірку-

вати. Ми читали вже каяття його в листі до Кухаренка; а в листі до Тарновського¹⁾ він каже: „Нехай я буду собі і мужицький поет, аби тільки поет, то міні нічого більш і не треба! Нехай собака лає, вітер рознесе“. Але-ж все ще якось вагаєть ся він, і в тому ж самому листі до Тарновського додає: „Обіцянку пришло вашим дівчатам к великодню, а може й ранійш, тільки не ту, що писав вам, а иньшу, по московському скомпоновану, щоб не казали Москалі, що я їх языка не знаю“.

Обіцянка ся була ніщо иньше як „Тризна“. Хоч після листу до Тарновського „Тризну“ надруковано геть більш як через рік, хоч присвяченне до „Безталанного“ датовано 11 днем листопада р. 1843 в Яготині, але-ж опріч отєїї „обіцянки“, скомпонованої по московському, я не відаю иньшого якого Шевченкового твору, щоб можна було ліпше принасувати ся до обіцянки висловленої в листі до Тарновського.

Запевне можна сказати, що після „Безталанного“ і до останніх років заслання Шевченка, не komponував вже нічого по московському. „Тризна“ була останньою боротьбою його проти призначення. Він взяв ся єдине до творів українською мовою і небагом скомпонував нову поему „Гамалія“. В листі до Кухаренка Тарас хвалив ся, що „Гамалія“ друкуєть ся в Варшаві. Не відомо мені, чому поема не була там надрукована, надруковано її вже року 1844 в Петербурзі. І „Гамалія“ не здобув собі прихильности від критиків російських. (Дивись 1844 „Москвитянинъ“ нр. 3 і „Литературн. Газета“ нр. 19).

Отож кінець 1842 і перша половина р. 1843, бачимо, що Шевченко перебуває в ваганню. Своє тодішнє становище він характеризував в листі до Тарновського²⁾ так: „Я... чорт зна що! не то роблю що, не то гуляю, сновигаю по отсьому чортовому болоту, та згадую нашу Україну. Ох, як би то можна було міні приїхати до соловя“, (себ то з початку другої половини квітня) „весело-б було, та не знаю“.

Рік 1842 Шевченко чимало працює коло малярства. Він намалював за літо р. 1842 кілька картин з українського життя. Одну з них „вимантачив“ собі Скобелев комендант петербургської фортеци, а другу „Катерину“ придбав собі Григорій Тарновський; вона й досі є у музею Василя Тарновського. На сій картині Тарас

¹⁾ Основа 1862 кн. III.

²⁾ Основа 1862 кн. V.

намалював Катерину „в той час, коли вона попросила ся з своїм москаликом і вертаєть в село. У царині під куренем дідусь сидить, ложечки собі струже і сумно дивить ся на Катерину. А вона, сердешна, тільки плаче, да підіймає передню червону запашину, бо вже, знаєсте трошки тес... А Москаль дере собі за своїми, тільки курява ляга. Собачка ще поганенька доганя його, та ніби то гавкає на його. По тім боці могила, на могилі вітряк, а там вже степ тільки мрів.¹⁾

З початку р. 1843 Шевченко висловлює думку видавати „Живописну Україну“, се-б то малюнки (і текст при них) з природи і історії України. Певна річ, що думка про таке видання сплодила ся в голові Шевченка геть ранійш, і сплодили її перш за все малюнки Штернберґа з української природи і картини історичні Брюлова.

Було в горі говорено, як радів Шевченко, роздивляючись малюнки пороблені Штернберґом на Україні і як любував з тих малюнків Брюлов, говорячи, що в одному ескизі Штернберґа він бачить всю Україну. Але-ж Штернберґ бачив природу тільки лівобережжя, а Шевченко знав і природу правобережжя і тямив, що остання більш роскішна, більш мальовнича, ніж лівобережжя. Річ зовсім натуральна, гадати, що в ту саме годину у Шевченка зародила ся думка, що було-б добре познаємити осьвічену Росію з роскішною природою України і з її етнографією. Зросту і зросту такої думки неминуче сприяли прохання видатнійших людей України, щоб Шевченко намалював той, чи иньший образ історичний, на пр. Кухаренко прохав змалювати Головатого. От що він писав до Кухаренка про сей малюнок: „Стоїть Головатий сумний біля царського зимного двірця, позад його Нева, а за Невою кріпость, де конав Павло Полуботок“. Шевченко гадав, зробивши малюнок сей, відіслати його в Париж, щоб там його відлітографували.

Більш за все зросту думки про видання „Живописної України“ „повинна була сприяти картина Брюлова „Осада Пекова“. Картину сю Шевченко називає „твором божественним“. Коли він подивив ся на неї вперше — йому „дух стисло“; перед ним „стояла не картина, а жива облога Пекова“. Дивлячись на неї йому здавало ся, „що він чує крики людей і ляск мечів об зелізні шеломи ливонські, польські і литовські“.

¹⁾ ibidem.

Картина, що зробила такий вплив на перенятливу душу поета-художника, повинна була неминуче перенести його думкою на рідну Україну. І певна річ, він переносив ся туди і думав: Ба! скільки таких малюнків можна взяти з історії України! Перед очима його не можна було не воскреснути облозі Буши, руйнуванню Батурина Меншиковим, батадії Виговського з Ромодановським біля Конотопу, або знов з часу Хмельницького битві біля Жовтої Води, біля Корсуня і т. ин.

Таку думку мою зміцняє і оповідання самого Шевченка,¹⁾ що коли він стояв і задумав ся перед чудовими творами Брюлова, він голубив в своєму серці сліпця-кобзаря до „Гайдамаків“; перед ним тоді „бовваніли тіни мучеників, бідолашних гетьманів наших“. Перед ним розстилав ся розкішний степ придніпрянський, засіяний могилами. Перед ним пишала ся наша Україна, безталанна в усій своїй красі меланхолічний і у його „не ставало сили відвести очі від рідної краси чарівної“. Дивлячись на малюнки Брюлова, — поет-художник бачив свій рідний край, де

„Кругом неправда і неволя,
Народ замучений мовчить“.

Поетови ввижаєть ся стара Україна, де „весело жило ся“; та Україна, що:

Пишалась вольними степами,
В садах кохали ся, цвіли
Неначе лилії дівчата;
Пишала ся синами мати,
Синами вольними“.

Поет згадував собі ті:

„Базари, де військо, як море червоне
Перед бунчуками бувало горить,
А ясновельможний — на воронім коні,
Блисне булавою — море закипить“.

Поетови не можна було від отсього колишнього не перелетіти думкою на сучасну Україну. Він перелітав і бачив, що там

„Латану свитину з каліки здійсмають,
З шкурою здійсмають, бо нічим обуть
Панят недорослих“.

¹⁾ Кобзар т. 3, стор. 40. Записки.

Він чув, що „могили з вітром в полі про волю говорять“, і бачив, що „над дітьми козацькими поганці панують“. Бачив, що Україна

„Буряном укрилась, цвілію зацвіла,
В калюжі, в болоті серце прогноїла,
У душло холодне гадюк напустила,
А дітям надію в степу оддала“.

Знаючи, який великий вплив на людей роблять добрі малюнки, Шевченко більш а більш переймався бажанням показати людям на малюнках мертву вольну і живу-зневолену Україну. Думка нарешті доспіла. Шевченко везе її на Україну, щоб поділити ся нею і порадити ся з тямущими земляками.

IV.

Бажання видавати малюнки історичної і живої України неминуче повинно викликати і викликало у Шевченка бажання і навіть потребу побачити власними очами історичні останки України і зробити з них малюнки власними руками. Тай бачив він живу Україну давно, бачив її геть не на всьому обширі, а на невеличкому просторонниці свого рідного кутка і дивив ся тоді иньшим поглядом, поглядом людини майже темної, поглядом крепака неосв'іченого. До такого бажання художника-патріота натурально єднало ся і друге, ще може глибше бажання чоловіка — подивити ся на рідне село, на батьківську стріху, обняти, пригорнути до свого лона вольного серце дорогої сестри-крепачки і любих йому рідних братів, Микиту і Йосипа, безталанних крепаків. Певна річ, що Тараса не могла не тягти на Україну нецבורена, властива людям, найпаче Українцям, сила бажання подивити ся на ті стежки і шляхи, „де ходив він малими ногами“, на той „тихий, журливий обсаджений вербами та калиною ручай“, де він купав ся, на двір батьківський, на леваду, на могилу і на все те иньше, де так хмуро минав його вік дитинний. Подорож на Україну задумав Тарас, певне, ще року 1842, бо в січні р. 1843 він з Петербурга, як вже я загадував, писав до Грицька Тарновського: „Сновигаю я по отьому чортовому болоту та згадую нашу Україну. Ох коли-б то міні можна було приїхати до солов'я,¹⁾

¹⁾ Соловії в Україні починають сьпівати під кінець квітня.

весело-б було, та не знаю. Спіткали мене прокляті кацапи так, що не знаю як і випручать ся. Та вже-ж, як не будь вирву ся хоч після Великодня і прямишенько до вас, а потім вже дальше".¹⁾

Нема у мене жадної звістки, щоб запевне можна було визначити, коли не день, так хоч місяць виїзду Шевченка з Петербурга і приїзду в Качанівку до Тарновського; певне тільки те, що в кінці червня, як каже Чужбинський, Шевченко був вже в Пирятинському повіті у селі Мосіївці на балю у Вільхівської, куди привіз його Гребінка. Могло бути, що й з Петербурга він поїхав укупі з Гребінкою просто до його в Убіжище (хутір в Пирятинському повіті, недалеко від Мосівки). В такому разі треба думати, що вони виїхали з Петербурга, де Гребінка учителював, з початку червня, коли скінчили ся вже шкільні роботи. Може вони спершу приїхали вкупі в Качанівку, де літом звичайно зїздили ся учені, письменники і артисти. З Качанівки може спершу вони поїхали до Гребінки, а звідтіль в Яготин до Репніна і в Мосівку до Вільхівської. В усякому разі річ певна, що в літку р. 1843 Шевченко спізнав ся з родиною князя Репніна. Ся знаємість в житю Шевченка мала велику вагу і я мушу довше спити ся на сьому пункті.

Князь Микола Репнін був в 30-их роках українським генерал-губернатором і належав, як і Грицько Тарновський, до тих українських панів, що вміли єднати свій аристократизм з новим прямованнем і з властивим Україні демократизмом. Людина високо освічена, гуманна, справедлива і, яко генерал-губернатор, доволі популярна в народі, князь Репнін попав в неласку у царя Миколи і мусів доживати свого віку в своїх добрах в містечку Яготині, Пирятинського повіту.²⁾

Д. Чалий розповідає, що Репнін, знаючи про художественний хист Шевченка і довідавшись, що Шевченко приїхав на Україну, покликав його в Яготин намалювати список з його патрета.³⁾ Невідомо з відкіль д. Чалий взяв отсю звістку. Професор

¹⁾ Основа 1862, май.

²⁾ Князь Репнін двічі вдавав ся до царя з щирою порадою — раз з докладом, вдруге з листом р. 1831, вказуючи на неминучу потребу полегкостей задля України і доводячи тяжке бідовання її від непомірно великих податків. Див. Русск. Старину р. 1888, кн. III, стор. 776 і 1896 том 88, стор. 62—64.

³⁾ Чалий, стор. 41.

Стороженко доводить, що вона непевна¹⁾ і з уст доньки Репніна, княжни Варвари, що була щирим другом нашого Кобзаря, зовсім инакше переказав про першу знаємість Шевченка з родиною Репніних. Грицько Тарновський прохав Шевченка намалювати йому патрет з князя Репніна. Загальний знаємий Тарновського і Репніна дідич О. В. Канніст в літку р. 1843 поїхав з Шевченком в Яготин. З першого разу Шевченко зробив на Репніних вражінне вельми симпатичне. Він поводив ся скромно, просто і з великою самоповагою. Не було в йому бажання виставляти ся з своїм поетичним призначенням, ні бажання підлабузювати ся під тон загальний. Першими днями він трохи варував ся; але-ж щирість і привітність, що панували в домі Репніних, небавом обгорнули його і розвіяли його здержливість. Чуючи серцем, що округи його люде добрі, що вони симпатизують йому, Тарас підбадьорив ся, зняв живу бесіду і почав єспівати українські пісні. Відомо, що єспів його робив на слухачів вплив глибокий. Княжна Репніна, споминаючи Шевченкові пісні, казала, що задушевність їх дивувала. Мягкий Тарасів голос, баритон з високими нотами теноровими, лунав журбою і мимо волі западав глибоко в душу. Ласкава привітність родини Репніних, що єднала в собі аристократизм породи з аристократизмом духовим, з високостю ідей і почуття, чарівливо вплинула на Тараса і він згодив ся лишити ся погостювати у Яготині у Репніних. Тоді то він сприятелів ся з прекрасною розумною княжною Варварою, котра, нехтуючи людськими заботонами, єсмівливо простягла руку через ту безодню соціяльну, що лежала між нею і Шевченком. Родина Репніних, найпаче Варвара Миколаївна, що стала потім близьким другом, сестрою і сумлінням поета, уміла цїнувати в Шевченку чоловіка внутрішнього і не вагала ся признати рівнею собі колишнього крепака.²⁾ Мабуть в перший приїзд в Яготин Шевченко не вельми довго був у Репніних, бо того-ж року він був „і в Межигорського Спаса і на Хортиці і скрізь був і все плакав, бачучи, як єсплюндрувала нашу Україну, катової віри, німота з Москалями; бодай вони переказили ся“.³⁾ Треба думати, що до Яготина кілька разів за те літо навідував ся Тарас, виїздив, куди йому подобало ся, і знов вертав ся до Репніних, яко бажаний гість.

¹⁾ Київ. Стар. 1888 кн. X. Первые четыре года ссылки Шевченка.

²⁾ Киевская Старина, 1888, кн. X.

³⁾ Лист до Кухаренка. — Див. Зоря 1894 ч. 5.

Червня 29. того-ж 1843 р. бачимо Шевченка у селі Мосі́вці на балю у дідички Тетяни Вільхівської. У Мосі́вку до Вільхівської, розповідає Чужбинський,¹⁾ з'їздили ся на балі пани з Полтавщини, з Чернігівщини і з Київщини; иньші приїздили на кількох екіпажах, з цілим поїздом слуг; жили по кілька день, їли, пили, гуляли, танцювали, грали в карти і „роз'їздили ся до 15-ого січня“ — день іменин Вільхівської. Р. 1843, як каже Чужбинський, Вільхівській було вже 80 років; майже сліпа вже була вона, а проте загарливо любила гру в карти. Сама вже не спроможна була грати, а проте цілі ночі присиджувала біля тих, що грали. Вона тоді вже й на память вельми підупала; більшости своїх гостей, — а їх з'їздило ся чоловіка 200, — вона й зовсім не знала. Балі Вільхівської були для України ніби той Версаль. Величезна саля на два світи, старосвіцька мебель, зеркала і занавіски XVII віку, квітки, тиск панства, прибраного в розкішну послідньої моди одержу, все отсе було незвичайно інтересним. В отьому Версалі, додаю я від себе, був властиво кажучи, вертеп панської деморалізації. Тут пани тільки проїдали і пропивали піт і працю своїх крєпаків, але й не гидунали обігрувати в карти стару, сліпу, бездітну Вільхівську, і коли у неї нічим було платити, брали з неї векслі. Коли Вільхівська померла, в Прилуцькому повітовому суді, вже за моєї памяти р. 1855—6 провадив ся величезний процес про довги небіжки. Такі пани, як Василь Петрович Тарновський, граф де Бальмен, Селецький і ин. подали в суд векслі Вільхівської на кілька десятків тисячів „позичених“ у них сліпою 80-літньою бабусею! Здаєть ся, Мосі́вку і веі иньші добра Вільхівської продано на ліцитації, щоб заплатити оті „версальські позики“.

До Вільхівської привіз Шевченка Гребінка, сам пирятинець і близький сусіда Мосі́вський. Гості Вільхівської сподівали ся, що 29-ого червня приїде і Гребінка, а його знали вже яко письменника. І от після снідання прибув Гребінка і з ним незнаемий нікому мужчина, середнього зросту, коренастий; з першого погляду твар його здавала ся звичайною, але очі світили ся таким розумним і виразним світом, що я, каже Чужбинський, мимо волі звернув на його увагу. Гребінка був знаемий з Чужбинським, вони вчили ся разом у Ніжині і вкупі тоді кватирували. Привитавшись з Чужбинським, Гребінка взяв його за плечі,

¹⁾ „Воспоминанія о Шевченкѣ“, Петербург, 1861.

пхнув до свого товариша і познаємив їх.¹⁾ Той приїзжий був Шевченко.

Року 1843 Шевченка знали вже українські пани з його „Кобзаря“. Звістка про приїзд Шевченка в один мент оббігла усіх гостей Вільхівської. В салі усі гості, навіть чепуристі пані, що інакше як не по французькому не балакали, дак і вони були зацікавлені. Біля дверей у салі цілим тиском дожидали гості Вільхівської нашого поета, щоб повитати. Знати було, що його зрушило, зхвилювало таке блискуче повитання. Своїм звичаєм Шевченка представили господині дому. Цілий день загальна увага гостей була звернена на поета. Шевченко небавом став з усіма як своя людина і був наче дома. Чимало вродливенького жіноцтва читало йому з голови його власні твори.²⁾ Така то велика, така міцна сила рідного слова! Воно, наче горячим духом огню ростоплює немов віск той навіть заскориніле серце; чистим митеlem обмиває на душі бруд антинаціональний і поцований організм духовий лагодить і гоїть, а на духові і моральні виразки впливає незримою цівкою цілющого бальзаму животворного! О, велика-превелика вага і міць рідного слова!

Баль, своїм звичаєм, повинна була розпочати сама господиня, танцем в першій парі з гостем, якого вважали найзнаменитішим. Таким гостем усі уважали Шевченка, але 80-літня Вільхівська не спроможна була танцювати. Шевченко сказав, що опріч господині він ні з ким не піде танцювати. Погодили ся на тому, що Шевченко вдарить трепака, а Вільхівська, сидячи в фотелю *vis-à-vis*, буде притупцювувати.³⁾

Сієї звістки я не подаю — яко певної; опріч того, що вона трохи чудна. Чужбинський не згадує про неї ніже єдиним словом; а вже-ж не забув би він про такий випадок.

Після вечері, читаємо далі у Чужбинського, одно веселе товариство мужчин взяло Шевченка до себе в світлиці, принесли сюди доволі напоїв і тут справляли гучні привітання Тарасови. Тарас признав ся Чужбинському, що не сподівав ся на такий привіт від панів. Що-ж то за товариство було? З кого воно складало ся? Се було „общество мочемордія“; на чолі його стояв дідич пирятинського повіту Віктор Закревський. В лексиконі то-

¹⁾ *ibidem*.

²⁾ *ibidem*.

³⁾ Библ. Запад. Полосы Россіи, 1880, стор. 12—17.

вариства не було слова: „пити“. Замість того уживали вираз „мочити морду“. Товариші називали ся „мочемордами“ і титулювали ся відповідно „заслугам“, се-б то відповідно тому, хто скільки випивав: чим більш хто з товаришів спроможен був випити, тим вище був і титул його; починаючи з мочемордія, високомордія і доходячи до „высокопьянїйшества“. За щире усерде були й нагороди, ніби то ордени: „символдай в петлицю, бокал на шию і велика пляшка через плече“. Були і дні призначені, щоб справляти сьвято на честь Бахуса. От як скликали „мочеморд“ на сьвяткування: Бас ревів: „ром! пунш!! ром! пунш!!“ тенори гукали: „полпиво, глинтвейн!“, а дишканти сьпівали: „біла, красна, сладка водка!“ Зійшовшись, великий магістер держав промову, яка личила, а по промові справляли „мочемордіє“, се-б то випивачку. Хоча мочеморди жадним напоєм не бредили, одначе суций мочеморда не повинен був уживати простої горілки; пити треба було „настоянку“. Як що-ж не трапляло ся настоянки справжньої, треба було вкинути в чарку з горілкою чи в пляшку, хоча яку-будь монету, на пр. хоч сороківку (10 копійок) і виходила „настоянка“. Голова товариства Закревський носив титул „высокопьянїйшества“ і мав ордер „велику пляшку через плече“. Закревський служив колись в гузарах, був людина розумна і благородна; з крепаками поводив ся незвичайно сумирно. Чужбинський додає, що товариство „мочеморд“ складало ся взагалі з людий розумних, гуманних і благородних. Се були люде, котрі в тодішній сфері не знаходили собі роботи, і єдиною „услодою“ вважали похмільє, становлячи собі девізою: „in vino veritas“.¹⁾

Звістно, з нашого погляду, не великого треба було розуму, гуманности і благородства на те, щоб пропивати піт і тяжку працю крепаків, але-ж не можна і осуджувати строго мочемордів: раз, що то був час, коли пригніченність життя і духу за царя Миколи були доведені до високого ступня і коли дійсне приватній ініціативі в сфері життя громадського не можна було, як кажуть, і носа показати. Се був той час, коли безпечно тільки й можна було справляти „мочемордіє“ да сьпівати під ту „катеринку“, що грала тільки „три родныя пѣсни“.

„Мочемордіє“ було консеквентним продуктом тієї „всероссийської“ культури, що йшла „з верху в низ“, з столиці на села.

Хоча ще з часів Володимира Сьвятого було „веселіє Руси пити“, одначе згадаймо, що першим організатором ірандіозного

¹⁾ ibid., стор. 8—9.

типично „самобытного“ мочемордія був цар Петро Великий. Організацію „всепьянѣйшаго собора“ Семеvський, не вгадаю чи для цензури тільки, чи щиро вважає продуктом „Петроваго юмора“. Може!... Одначе „юмор“ той був міцний, коренистий. „З молоду і до кінця свого віку Петро Великий раз-нараз працював над поліпшенням статутів „Всеппьянѣйшаго Собора“.¹)

Далі згадаймо, що через увесь XVIII вік червоною ниткою переходить по історії Росії простованне російських реформаторів і політиків великих і малих до асиміляції України, до повного, хоча й проквільного скасування на Україні автономії і до повного роз'єднання маси українського народу, з українською старшиною і духовенством, тими двома шарами, що, щоб не казали про їх, а були таки вони українською інтелігенцією. Закріпостивши український народ, зробивши старшину українську „благороднымъ російскимъ дворянствомъ“, давши їй право продавати людей „на равнѣ со всякою недвижимою собственностью“, скасувавши виборне духовенство і принцип вибору, реформатори, найпаче „вѣнценосная благодѣтельница Украйны“ Катерина II, геть чисто розєднали на Україні інтелігенцію з народом і викопали між ними страшенну безодню: по один бік безодні стояли люде, по другій пани; мостом між ними було тільки самовласте панів, поліції і т. ин. органів, та повне безправє народа. Болячку роз'єднання і недовіря людей до панів що дня роз'ятрувало „двуязычіє“. Колишні народні школи були скасовані. Нових майже не заводили, а коли й заводили, так з чужою мовою і школи ті простували плодити народніх пявок-писарів. Україну повила темнота! Навіть висші школи, як от ліцей у Ніжині, по закону р. 1840, після поганих доносів Михайла Білевича²) (Русин з Бистриці), а потім і иньших, повернули на школу бюрократизму, де студенти пильнували стежити майже тільки „Сводъ законовъ Россійской имперіи“. Така реформа посприяла між иньшим не тільки темноті, а й тому, що і серед студентів ліцея, дітий переважно української лівобережної шляхти, завелося „мочемордіє“.

І дійшло воно до того, що одночасно з пирятинськими „мочемордами“ і ніжинські студенти

¹) „Слово п Дѣло“, стор. 286 і далі.

²) „Гимназія Высшихъ Наукъ и Лицей князя Безбородько“, Петербург, 1881, стор. 57—117.

...Шкода Иванъ,
Министръ и баянъ,
Нашъ Ковисскій, Шрамченко, Макаровъ
Напивались со мной¹⁾
До того, что порой
Принимали людей за омаровъ“.

Таким чином і пирятинські „мочеморди“ були тільки „дітьми свого часу“. Не можна не жалкувати їх, але не поправді було-б осуджувати і ганьбити. Дак ото в сьвітлицю до голови мочемордів, Закревського, покликали і Шевченка. „Зібрало ся туди кілька чоловіка сущих мочеморд і ради знаємости з Шевченком гуляли до самого сьвіту“. В Мосівці Шевченко перебув два дні. Потім приїздив в село Ісківці, лубенського повіту, до Чужбинського і в гурті з ним їздив і до иньших знаємих. На жаль, Чужбинський не назвав в своїх споминках нікого з тих „иньших“ знаємих, а через те на віки пропав слід, у кого тоді ще бував Шевченко.

З споминок Чужбинського знати, що пани радо витали Шевченка і один перед другим кликали його до себе. „В Лубнах один пан покликав нас, — розповідає Чужбинський, не йменуючи того пана, — обідати. Ми прийшли доволі ще рано. В прихожій на лавці дрімав слуга. Господар визирнувши з дверей і помітивши, що слуга спить, розбудив його по своєму власною рукою. Тарас почервонів, надяг шапку і пішов геть собі. Скільки не прохали його, він не схотів вернути ся. За те-ж пан той, людина темна, і пімстив ся потім і немало горя заподіяв нашому поетови“.²⁾

Їздячи тоді з Шевченком, Чужбинський спостеріг, що Тарас, хоча і здавав ся людиною отвертою, але не любив висловлювати ся. Раз якось в осени, пючи чай на селі у Чужбинського, Тарас почав розказувати йому своє минуле життє, розказував до сьвіту і „тоді тільки, каже автор споминок, я вповні зрозумів Шевченка“.

Ледві чи було воно так справді, як розповідає Чужбинський! Коли-б Шевченко розповів йому своє минуле житє, так чом-же

¹⁾ З Н. Гербелем, годованцем того-ж ліцея, перекладчиком Шекспіра, Гете, Шевченка, Байрона і ин. (Дивись його „Введеніє къ поэмѣ“; *ibid.*, стор. ХСІХ).

²⁾ „Воспоминанія“, стор. 11.

³⁾ „Записки“ стор. 42—43.

Чужбинський не розповів того в своїх споминах? Кожному геть інтереснійше-б було довідати ся від Чужбинського про життя Тараса в кріпацтві у Енгельгардта і у Ширяєва, ніж про те, як автор споминок і Шевченко пили у ночі чай! Що Афанасєв-Чужбинський вельми любив чай, і той чай, властиво самовар, надавав йому натхнення поетичного, про се розповів нам і сам Шевченко в своєму журналі. Так він пише: „Самовар своїм сичаннем підбиває до діяльности. Самому на собі не довело ся міні зазнати впливу самовара, а запевнив ся в сьому чарівному впливі на других. Во дні оні був у мене приятель Афанасєв-Чужбинський. Р. 1846 доля звела нас в „Царгороді“ (готель в Чернігові). Доля затигла мене в Чернігів в справах моєї служби,¹⁾ а його як він сам казав, поривання серця. Я знав його за невпинного і невиводного віршотворця, але я не відав, яка потайна підойма надає руху тому невтомному натхненню його. Отсією підоймою був йому самовар. Спершу я тямив: чому мій товариш не робить так, як я, що коли забажаю чаю, так кажу подати собі з буфету, а він ні; він каже подати собі самовара. А потім вже бачу, що він загадує подати собі не самовар, а натхнення. Спершу я дивом дивував: з відкіль у його, з якого жерела випливають отакі довженні вірші, а потім бачу: еге, скринька відмикаєть ся дуже просто... Вкупі з ним і ми прожили великий піст. Не було в Чернігові панночки або молодичі, навіть старої баби, щоб він не написав їй в альбом віршів; та не на чотири рядки (він дрібницею нехтував) а величезну іділлю, а коли у якої чарівниці бракувало альбому, так він тоді на шістьох чи й більш аркушах, просто підносив найсентиментальніше посланіє.“²⁾ От через що я й певен, що Чужбинський помилив ся, думаючи, що він спізнав Тараса внутрішнього, спізнав його душу, і сприятелів ся з Шевченком. Знаючи, якої Шевченко був думки про Чужбинського, яко про чоловіка і про його кебету поетичну, ледві чи можна няти віри і тому, щоб Шевченко радив ся з ним про свої твори, хоч на приклад і про „Тризну“. Яко поета Шевченко уважав Чужбинського другим Третьяковським, а що до приятельства так от його слова: „Пошли Господи усім людям такого друга, як Лазаревський, але знівечи оту метлицю, що поросла на

¹⁾ Шевченко служив тоді в Археографічній Комісії у Києві. Про се буде далі.

²⁾ „Записки“, стор. 43.

ниві благороднішого чуття і викорени таких друзяків як Афанасєв, Борквіц і Апрелев¹⁾. Коли такої думки про Чужбинського Тарас тримав ся р. 1857, так не трудно гадати, що 14 років назад, коли вражінне від Чужбинського було зовсім сьвіже, вона не була ліпшою, а певнійш, що була гіршою.

V.

В вересні р. 1843 Шевченко, після 14 років розлуки, побачив ся з братами і з сестрами, приїхавши в свою рідну Кирилівку. Нема жадної звістки про те, коли саме він приїхав в Кирилівку і чи довго там був. Запевне тільки відомо з метрик кирилівської церкви, що 18 вересня у Тарасового брата Йосипа, жонатого з сестрою Варфоломея Шевченка — Мотрею, родив ся син Трохим і Тарас був йому хрещеним батьком.

Запевне не відаємо і того куди рушив Шевченко з Кирилівки. Може бути, що в Ісківці до Чужбинського; бо останній в своїх споминках²⁾ каже, що раз якось в осени того року у вечері довго сиділи вони з Шевченком, читаючи Мицкевичеві „Dziady“. Тарас сидів обпершись на стіл і закривши лице руками, а коли Чужбинський, перечитавши сцену розмови Густава з попом, спинив ся, Шевченко мовив до його: „А що втомив ся і хочеш спати?

— Ні, хочу покурити.

— А маєш що? добре-б було напити ся чаю, та хлопчик спить.

— А хіба ми без його не обійдемо ся.

Тарас взявши ведро пішов по воду сьпіваючи:

„Та нема в сьвіті гірш нікому,
Як сироті молодому“.

Під час того перебування у Чужбинського Шевченко багачко перечитав польських книжок. Коли на дворі була негодь, він було й з ліжка не встає, все читає. Поляків, каже Чужбинський, він не любив, але до Мицкевича його якось особливо вбило. Байрона він знав тільки по деяким перекладам російським,

¹⁾ ibidem.

²⁾ Воспоминанія, стор. 10.

Шевченко художницьким чуттєм вгадував вагу великого мирового поета; але читаючи Міцкевичеві переклади творів Байрона він приходив до захвату, найпаче від „Доброї ночі“ (Pożegnanie) з Чальд-Гарольда. Він любив часто деклямовати:

„Teraz po świetle błędę szerokim
I pędzę życie tułaczem,
Czegoż mam płakać, za kim i po kim,
Kiedy nikt po mnie nie płacze“.

Кільки разів він брався перекладати ліричні вірші Міцкевичеві, але не кінчав і рвав на дрібні шматочки, щоб і памяти не лишалося. Інші вірші виходили в перекладі незвичайно добре, але-ж скоро, хоч донебудь здавалося йому не допаду хоч трохи, він кидав і нівечив і попередній переклад. „Мабуть, говорив він, сама доля не хоче, щоб я перекладав польські вірші“. ¹⁾

І шкода і чудно, що Чужбинський не розповів нам далі нічого про перебування у його Шевченка; не сказав навіть, чи довго він був у його і куди від його рушив. Здається, не буде помилки сказати, що з Ісковець поет поїхав до Репніних. Принаймні з посвячення до поеми „Безталанний“ бачимо, що 11/23 листопада р. 1843 він був у Яготині.

Д. Чалий²⁾ каже, що княжна Репніна розповіла, що Шевченко написав його пізнійш, експромтом, на шматочку паперу, а приводом до того було ось що. У Репніних було чимало гостей, ішла весела розмова, а далі, коли зразу усі якось замовкли, княжна і промовила: „Тихий янгол пролетів“. Присвяченням Тарас бажав би то висловити, що він тоді тільки почав яти віри, що янголи перебувають і на землі, коли зустрівся з Репніною. Далі у Чалого є звістка, що поет наш написав „Тризну“ спеціально для Репніної, через те, що вона не гаразд розуміла мову українську. Жадних доводів на се нема, а тим часом є факти, що примушують мене неважати певною звісткою д. Чалого. З листу Шевченка до Бодяньського, писаного 13 марта 1844³⁾ р. відаємо, що „вже три тижні „Тризна“ і „Гамалія“ лежать у його, щоб переслати їх до Бодяньського. Очевидна річ, що згуртовавши час потрібний у нас в Росії на цензурний дозвіл, на друкування,

¹⁾ ibidem стор. 12.

²⁾ Жизнь и произведения Шевченка, стор. 42.

³⁾ „Русская Старина“ 1883, кн. IX.

брошурованне книжки і на новий дозвіл випустити її з друкарні, запевнимось, що „Тризну“ писав Тарас не тільки р. 1843, але ще й до знаємости своєї з Репніною, а може ще й під кінець р. 1842.

До часу перебування його р. 1843 на Україні належать два малюнки: власний патрет, поданий при книзі Чалого і вид батьківської хати, поданий при книзі Маслової. Д. Чалий каже, що Шевченко, живучи в Яготині, написав кілька віршів¹⁾ але на се нема жадних доводів. Принаймні міні невідомо, щоб опріч присвячення до „Тризни“ Шевченко написав в Яготині що иньше. В загальї р. 1843 був у Тараса на твори доволі убогий: по українськи „Гамалія“ да по російськи „Назаръ Стодоля“ і „Тризна“ тай годі.

З Яготина і з України Шевченко вертає до столиці під кінець року 1843. Не трудно буде вгадати, з якими думками Тарас покидав Україну. На весні він рвав ся швидче покинути те „болото“ — де „мов журавлі, муштровались москалі, нагородвані, обуті і кайданами окуті“. Він рвав ся до колишнього „раю“. Приязно витали його скрізь в сьому „раю“; а про те і в Качанівці у Тарновського, і в Мосієвці у Вільхівської і в Яготині у Репніної, і скрізь по Україні він бачив „пекло“; да таке ще пекло, що „українським полупанком можна здивувати Данта старого“. Тарас бачив, що скрізь по тому колишньому „раю“ мовчать люде „забиті в кайдани“; бачив, що „розпинають вдову за подушне“, а „сина єдину дитину, кують і в військо віддають“. Бачив скрізь по Україні, що „під тином опухла дитина голодная мре, а мати пшеницю на панщині жне“.

Таким чином Шевченко, яко людина перенятлива, з чутким серцем; яко певний і глибокий патріот горожанин рідної України, повинен був вивезти з своєї подорожі більше журби і сумовання, ніж радощів і надії на швидке поліпшання. Побут народу труїв його трутою скорботи. Кріпацтво серпом різало йому серце. Хоча він перебував і між панами, хоча де з ким з них ніби то і сприятелював ся, а про те всі оті балі, бенкети, гулянки, наповали йому душу гіркою трутою! Так щиро, так глибоко любити народ, як його Шевченко любив, і дивити ся як той народ мордують — о, се велика мука для душі благородної. Се та трута, що не тільки серце проймає до самого дна, а увесь організм чоловіка труїть,

¹⁾ Чалий, стор. 43.

робить йому сьвіт немилим. Чужбинський каже, що думка про крепаків раз-у-раз мучила Шевченка і часто труїла йому ліпші хвилини.¹⁾ Сам Тарас згадуючи про свою подорож 1843 р. писав до Кухаренка: „Був я торік на Україні; був у Межигорського Спаса, і на Хортиці і скрізь був і все плакав. Сплюндровали нашу Україну, катової віри, німота з Москалями, щоб вони переказили ся“.²⁾

І не було на Україні куточка, де-б можна було сховати ся Тарасови так, щоб бути з людьми і не бачити того лиха, що огнем пекло йому душу. От де, на мою думку, причина тому, що Шевченко приятелював з „мочемордами“. Втікти йому — було нікуди; треба було болящу душу і побите серце патріота чимсь хоч на часину розважити. Треба було розваги, хоч п'яної, та розваги. В товаристві, кажуть, і вмирати легше. Шевченкові розваги треба було, се була не тільки психічна, а навіть і фізична потреба, горілкою хоч залити хоч на якийсь час той огонь, що палив душу і серце вольнолюбного Українця. Я цілком розумію ті незримі Шевченковим біографам спонукання, що примушували його товаришувати з „мочемордами“. Він добре тямив усю гидоту „мочемордія“; але розумів і те, що корень бідування України лежить не єдине в самих тільки панах, а в загально національній і соціяльно-моральній темноті і панів і людей. Не можна йому було не тямити, що і Тарновські, і Капністи і навіть Репніни теж „раби з кокардами на лобі“, раби з батьків, що вони отруєні чужоземним бюрократизмом і полудою галунів. Він розумів, що огидливе „мочемордіє“ є ніби щось похоче на протест проти режиму, що буяв скрізь по Росії і несамовито приголомушував найменші ознаки волі людського духу... „Мочемордіє“ наче ті деякі трути в медицині, напр. кокаїн, морфій, хоч і лишає в організмі недобрий слід, а таки хоч на якусь годиночку заспокоює, утихомирує біль.

От чому „мочемордіє“ Шевченкове мене зовсім не дивує; а дивують мене ті біографи його, що гукають: „Що могло бути спільного між автором „Катерини“ і „Гайдамаків“ — а мочемордою Закревським! Як можна було Шевченкові душі одночасно єднати в собі високі ідеали поезії і паскудність товариства того, що оточало його, як от Сьвічка і иньші...“

¹⁾ Воспоминання, стор. 11.

²⁾ Зоря, 1895, ч. 5.

Про яке будь єднання ідеалів поезії з „мочемордієм“ — ледві чи можна серйозно промовити хоч одно слово. Як само не треба говорити й про те, що усім відома річ, як часто-густо величезні таланти, навіть генії не без гріха! Шевченко бачив і тямив, що хоч як не високо на сходах моральних стоять „мочеморди“, одначе геть більша сила „сухомордів“ стоїть на тих сходах геть низше за них. Певна річ, що не раз, може й не два, огортала його думка: чи не ліпше буде йому розцурати ся з усіма і „сухо“- і „мочемордами“; але-ж де-б він сховав ся від них, коли без них не було кутка по всій „неісходпій“ Росії! Та чи не ліпше буде, чи не користнійш буде, може думав він, не цурати ся їх взагалі усіх, а спробувати хоч де в кого з них роздмухати іскру почуття волі, національного демократизму і гуманности? І бачимо, що Шевченко під осінь р. 1843 вже скептично дивить ся на декого з панів і провідує тільки декого з „мочемордів“. Причиною того стало ся не брак привітливости і уваги до Кобзаря; ні, не яка будь піндючність панська відтручала його від панів, свідчить нам Чужбинський,¹⁾ а скорботне право крпацьке, що в тій, чи в иньшій формі лиходійній нагадувало про себе Шевченкови, воно навівало на благородну душу йому тьмяну хмару найжурливішого сумовання. Одначе не з усіма панами він розцурав ся; з тими, що здавали ся йому ліпшими, він тримав ся, і через рік, спізнавши їх ще ліпше, обізвав ся до них з посланням, благаючи:

„Обніміте, брати мої,
Найменшого брата...
Благословіть дітий своїх
Твердими руками,
І обмитих поцілуйте
Вольними устами“.

От з якими вражіннями вернув ся Шевченко до Петербурга, до свого товариства, до любой йому академії.

VI.

Вернувшись, він заходжуєть ся тут, укупі з иньшими земляками, спорудити українські спектаклі аматорів. Український репертуар тоді був занадто убогий, чи було й з півдесятка пєс;

¹⁾ „Воспоминанія“, стор. 11.

певне через те, тієї зими спектаклі й не були споруджені. А може піклувати ся коло їх у Шевченка й часу бракувало: треба було скінчити академію, придбати собі звання „свободного художника“. Він сподівався поїхати за границю, повчитися ще там малярству.

Один з біографів Шевченка каже, що хоча у Тараса і була кебета художника, а проте „на ниві малярства трудно було сподіватися від його великих успіхів“. Одначе факти і люде більш за біографа компетентні в малярстві кажуть нам що иньшого. Правда, як було вже говорено вгорі, всемогуща сила призначення, мимо волі Тараса, тягла його більш до пера, ніж до пензля, одначе-ж бачили ми вже й те, що й пензлем він працював з великим успіхом. Знаємо, що 29 квітня р. 1839 академія дала йому в нагороду срібний медаль; а в вересні 1840 р. він знов бере медаль за першу спробу малювати олійними красками. Варто уваги, що малюнок сей був „Хлопець-старченья дає собаці шматок хліба“. Малюнок сей показує нам не тільки реальний напрямок Шевченка в штуці, але й ті симпатії, що носило серце його до злидарів; показує ту гуманність і любов до вбогого брата, з якими він ніколи не розлучався, перекаланавши увесь свій вік. За рік Шевченко знов бере нагороду за успіхи в живописи історичній і патретній. Успіхи його були, як знати з академічної постанови, „доведені роботами його, поданими в академію“.

Не відомо чиїм коштом сподівався Шевченко поїхати за границю? Коли коштом академії, то знов не відомо, чому академія не вирядила його? Хиба спинити ся біля тієї думки, на яку наводить мене дещо з „Художника“. Може бути, що він не справив заданого академією програму. Може бути, що сього не дало йому справити призначення до поезії і почуття патріотичної потреби будити приспану Україну: віддаючись, мимо волі своєї, більш поезії і Україні ніж малярству, Тарас не мав вже ні часу ні охоти пильнувати біля програму. Він не властен був спинити поривання почуття поетичного і патріотичного. Тай марне-б він мордував сам себе силкуванням на перше місце постановити малярські роботи. Поривання поета і сущого свідомого патріота так само не можна спинити, як не спиниш вітра в степу, або течії Дніпра. Нема їм спину; шлях їм скрізь битий.

Не можна не згодити ся з думкою, висловленою художником Микешиним про художницьку кебету Шевченка. Не можна й на хвилину бути непевним в тому, що коли-б доля, як каже Микешин, не поглумила ся з Шевченка, коли-б його не постигла

нечувана в світі кара, жорстка, нелюдська, з його вийшов би художник знаменитий. Скарб, що природа наділила Шевченкові, пограбовано у його 28. мая р. 1847 заборонаю малювати, і проковтнула той скарб великий тяжка неволя в казармі смердячій.

Окрім праці обов'язкової, зимою під кінець р. 1843 і з початку р. 1844 Шевченко працював над малюнками задля „Живописної України“ і виготовив три естампи: „Печерська криниця у Києві“; „Судня в селі рада“ і „Дари Богданови і Українському народові“.

В першій половині лютого р. 1844 Тарас рушив в Москву; запевне не відаємо, чого він туди їздив: можемо тільки гадати, що він їздив порадитись з Бодянським про видання „Живописної України“.

Перебуваючи в Москві, Шевченко, певна річ, здіймав довгі бесіди з Бодянським і про свої твори і про історію і сучасний побут України, як се знати з листу його до Бодянського.¹⁾ І от під впливом якоїсь бесіди історичної він написав там один з ліпших віршів „Чигирин“. В тому вірші, датованому 10. лютого, з душі поета вилили ся гіркі сльози за зневолений народ; в той день серце поета „плакало, просило святої правди на землі“. Поет віщує, що його слово тихе „викує до старого плуга новий леміш і чересло; вноре переліг, а на перелозі“

Я посію мої сльози,
Мої щирі сльози.
Може зійдуть і виростуть
Ножі обоюдні,
Роспахають погане
Гниле серце трудне...“

День в день через сімнадцять років (19 лютого р. 1861) справдили ся потроху пророчі слова Кобзаря: для маси українського народу блиснуло коли не повне сонце волі і правди, так принаймні хоч один промінь його, що розбив кайдани кріпацтва і освітив стежку, що повинна вести до тієї „оновленої землі“, де

„Врага не буде супостата,
А буде син і буде мати
І будуть люди на землі“.

Недовго був тоді Шевченко в Москві і вернувшись до Петербурга небавом (13 березія) пише він до Бодянського: „Я її

¹⁾ Рус. Стар., 1883, кн. IX.

(Україну) намалюю в трох книгах; в першій будуть види чи то по красі своїй, чи по історії прикмітні; в другій — теперішній людський бит, а в третій — історію. Три естампи вже готові: Печерська київська криниця, Судня рада в селі і Дари Богданови і Українському народови. У тім місяці пришло в Москву з білетами на подписку. В год виходить ме 10 картин. На види і на людський бит тепер сам писати му, або Куліна просити му, а на історію потурбуйтеся, будьте ласкаві, виписати три листочки на рік, тільки по нашому. Текст думаю випускати раз на рік, а картини тричі"...¹⁾

Тойже лист показує нам, що Тарас пильновав тоді і над роботами в академії: „Не здивуйте, каже він, що так мало пишу: далебіг — ніколи; іду в академії малювати“. Теж саме пильнування його коло малювання бачимо і з листу до його від княжни Репніної, писаного 17 мая р. 1844. „Душею раділа я, — пише вона, — читаючи, що ви з успіхом працюєте коло живописи. Сподіваю ся, що й перо ваше не лежить бездіяльно. Було-б се страшним злочинством. Вашим же слівцем я висловлю вам мою добру раду: „Не погашай твое світило“.

Тут до речі не можна не висловити великого жалю, що досі не оголошено упорядкованих хронологічно листів до Шевченка від знаємих і приятелів його. Скільки-б світлі дали вони на невизначені виразно дні і вчинки в Тарасовому життю і, певна річ, там, де тепер у нас самі лишень гадки, тоді-б були певні факти. Знаючи, що листи до Шевченка передані одному з його біографів, я вдавав ся до його, просячи дозволити мині переглянути їх. Але ж міні в сьому разі не поталанило. А на мою думку, уся Шевченкова переписка єсть добро громадське і ніхто не має права держати її у себе в шуфлядці, а повинен, або оголосити її, або передати до якого публичного музею.

А може-б з тих листів ми довідали ся-б як перебував Тарас весну р. 1844? Жадних звісток про сей час нема; лишень з дати під віршами „Сон“ знати, що 8. червня він перебував в Петербурзі.

Ще й 29. червня він був в Петербурзі і звідтіл знов турбовав Бодяньського: „Чи ви на мене розсердилися, чи не добре вас знаю; вже другий місяць жду од вас звістки, хоч якої небудь. Нема тай годі! Чи получили ви Тризну і Гамалію,

¹⁾ Чалий, стор. 43.

чи ні і як їх там у вас привітали? Я рисую тепер Україну і для історії прошу вашої запитки... З теперішнього побуту України посилаю вам одну картину для штампу, а ще три будуть готові в серпні; а на год виходити ме десять з текстом; а текст історичний будете ви компонувати; бо треба, бачте, по нашому або так як в дітописи. А ви, як що небудь начитасте таке, що можна нарисувати, так зараз міні і розкажіть, а я нарисую. Будкова і Стороженка я теж об сім турбую. Грабовський буде міні польські штуки видавати; а Куліш компоновати ме текст для теперішнього бити народного. Так от яку я лемішку замісив; як би тільки добрі люде помогли домісити, а потім і вийти".¹⁾

Таким чином р. 1844 Шевченко рушив на Україну коли не ранійш, так ні в якому разі не пізнійш липня. Думаю, що перш за все він заїхав до Репніних, а потім до рідної Кирилівки.²⁾ Тут саме в жнива тужила душа його, дивлячись, як його рідні брати й сестра на панщині пшеницю жали. Туту свою і скорботи він вилив в листі до княжни Репніної. І певне, що туга його була тяжка, бо княжна 19 липня відписує до його: „З скорботного вашого листу у мене слези навернули ся. О, напишіть до мене, коли ви будете цілком заспокоєні про долю ваших братів! Далєбіг не було у мене відваги розпитувати вас про них. Слова замірали на устах“.

Д. Чалий,³⁾ подаючи частину сього листу, каже: Яке вражінне обгорнуло поета від перебування в Кирилівці, можемо довідати ся з одного місця його „Тризни“, де він пише:

„Когда при тысячѣх огней“... і т. д.

Шан. біограф не звернув уваги на те, що сам же він казав по переду, що „Тризну“ Шевченко написав р. 1843 до листопада, значить жадним чином в Тризні годі шукати того вражіння, яке довело ся пережити Тарасови в липні р. 1844!... Коли не в кінці серпня, дак в першій половині вересня Шевченко навідав ся до Закревських і звідтіль через Марусю Седецьку переслав до Репніної три гравюри і коротенький лист. Княжна 22 вересня відписує до його: „честь і слава вам, добрий

¹⁾ „Русская Старина“, 1883, кн. IX.

²⁾ Правда, 1876, стор. 25.

³⁾ Чалий, стор. 46.

трудолюбче! Да благословить Господь ваші події. Сегодня одержала вашого маленького листочка. Боляче міні, що люде так часто здійсмають ся похитати вашу віру в добре і сьвяте. Прощавайте, добрий поете; не покидайте ні пера, ні пензля; ідіть чистою, сьвятою стежкою і да покрие вас благодать Господня“...

З другого листу княжни до Шевченка, писаного через два місяці, бачимо, що поета обгорнули знов скорботи, що він „згорнув крила і упав на землю усеєю своєю вагою“. Спричинили ся тому якісь покліпи про його і недобра слава.

Слава і популярність Шевченка яко поета і художника тоді була вже велика і скрізь лунала по Україні. Вже отсе єдино повинно було спродити і явних, а ще більш потайних ворогів йому з гурту тих низьких душ, що з заздрости щедрою рукою і зза плечий сіють покліпи і брехні. Се звичайно зброя людей низьких; нею воюють вони завжди проти людей видатніших. Покліпи і брехні вразили чутке серце Тарасове і воно вилило свій біль в листі до друга-сестри. Друг-сестра, очевидно не вгадала, що саме було причиною брехень і гадала собі, що вся сила в „мочемордії“. Тим то вона, заспокоюючи Шевченка додає: „Прикро міні було почути від брата, що тими днями був у його Закревський і хвалив ся, що одержав від вас листа. А я сподівала ся, що ви вже не листуєтесь з ним. Я вельми бояла ся про вас сієї знайомости. Любіть, кільки бажаєте Капніста, Борковського, Галагана, Пл. Лукашевича. З ними усе добре, благородне, що є у вас, розвивати-меть ся більш а більш. Який мене жаль бере, що ви не знайомі з А. (Андрієм) Лизогубом! З яким теплим спочуттєм він цінить ваші поеми і якже він жалкує, що не знає вас особисто“.

Ще й ранійш того княжна Репніна остерегала Шевченка від товариства „мочемордів“ і щиро вельми вболівала, що він товаришує з ними. „Мосівка, писала княжна до Тараса, нагадує міні ті сумні хвилини, коли щира моя прихильність до вас давала міні право говорити вам щиру правду, але я сього не чинила, бо бачила, що в ті хвилини саме ви були нещирим і не настроєним на мій лад... Кільки разів істина рвала ся з моєї душі, бажаючи і сподіваючись, що душа ваша прийме її, яко лїпший доказ мого сестриноного пікловання про вас; і що ви з молитвою в серці та з волею міцною візьмете ся перемайструвати себе; подіпшите, осьвятите усе прекрасне, усе сьвяте, високе, чим так щедро природа вас надїлила і викорените тяжку ваду, що принижує вас. Не кажіть, що люде на вас нападають. Обвино-

вачують вас не заздрісники, не „надлеци“, а я обвиновачую, я — сестра ваша, найщиріший ваш друг. Я не суджу вас по переказам, а кажу вам, яко братови, що не раз, а часто бачила вас таким, яким не бажала-б бачити ніколи... вибачте мене за щирість“. Перегодом княжна Репніна знов вболіває, що Тарас „злігав ся з такими людьми як Закревський! Куди-б дінше було для вашого духового чоловіка, — пише вона, — коли-б ви сприймали ся з Галаганом, з Капністом і з його жінкою; з Борковським і з Вол. Пл. Лукашевичем: їх щедро наділено розумом і душею. Та чи не можна оті слова: „вино веселить серце“ — розуміти в значінню духовому? Так: малодушність ссть велике нещастє, але вже й то багацько, що ви себе знаєте. Треба, значить, признану ваду не голубити, а воювати її. Зброєю проти неї: віра, користна праця, громада чиста, сьвята, хупава. Через що ви завжди згадуєте Мосівку? А скажіть лишень, чи ваше сумління не нагадує вам і иньших місць, де ви хилили ся до недостойного і до недостойних?“

Читаючи таку щирю, приязно-сердечну пораду, Тарасови не можна було не спитати ся: „А де-ж міні знайти, де його в сьвіті взяти оту „громаду чисту, сьвяту, хупаву?“ Де вона? Чи вже-ж таки і друг-сестра була певна, що такою громадою може стати товариство Галагана, Вол. Пл. Лукашевича і иньших володарів душ людських? Хиба-ж Галаган, Тарновський, Борковський і т. ин. не так само як і „мочеморди“ запрягають людей в ярма? Де була тоді на Україні така панська громада, щоб була вона хоч не забруднена болотом зрабовання і неволення українського народу? Певна річ, що коли-б Шевченко спитав про се друга-сестру, так ледві чи спромоглась би вона на певну відповідь. Княжна знала український народ хиба здалека, менш ніж знав його Гоголь; вона не відала, тим паче не бачила очевидно „як люде плачуть живучи“. Вона і здалека ледві чи бачила гольцем-голе лихо кріпацтва, а Тарас 24 роки коштував його на собі. Тим то княжна і не розуміла реально тай теоретично — вона більш почувала своїм добрим серцем ніж розуміла ту глибоку рану, що була на серці у Тараса. Вона через те й не тямил, яка причина тягне Шевченка до „мочемордія“ і до „мочеморд“. Не тямил вона і ліків дійсне рациональних проти вади — яка так прикро вражала її серце. Тим то вона щиро радила незриму їй, тяжку болячку, що мордувала найліпшого сина народу, гоїти вірою да таким товариством ідеальним, що його й ознаки на Україні не було. Княжна розуміла деспотизм в загалі, але ро-

зуміла його аристократично, по панськи; Шевченко тямив його демократично і тямив всіма сторонами.

При всіх своїх певних достоїнствах високих княжна Варвара Рєшніна була дитиною свого кодла, панночкою, аристократкою, а отсе саме й не давало їй зрозуміти ту труту, що труїла демократичне серце великого горожанина України, воно-ж не давало їй бачити, що і в Галагана і в Закревського і в Лукашевича, під неоднаковою трохи покриншкою, лежить однакова в істоті душа „рабовладѣльческая“. Коли-б княжна розуміла отсе, вона-б не радила Шевченкови сприятелити ся з Галаганом, з Лукашевичем і т. ин. панством. Такого чоловіка-Українця, щоб вдовольнив Шевченків дух, як тоді так і пізнійш тяжко було знайти на Україні. Напр. з самого початку рр. 50-их лиха доля примусила була і мене вештати ся по селах лівобережжя і переважно по тих, де перебували і „сухоморди“ і „мочеморди“. Стрівав я і Віктора Закревського і Плятона Лукашевича; знавав не згірше і Скоропадських і Тарновських і Родзянок і Галагана і Миколу Маркевича (історика, поета і музика). Та не тільки тоді, навіть і тепер, коли вже на минуле я дивлю ся зовсім безстороннім оком, я не скажу, хто з них був ліпший? У кого з них було більш почуття українського горожанина? Хто з їх гидував кріпацтвом? Хто з них не неволив кріпака? Хто не був „російським дворянином“ з кокардою на лобі і в кого була більша іскорка почуття демократичного? В останньому разі я дав би перевагу Закревському та В. В. Тарновському! Закревський, правда, більш за всіх „мочив морду“, хоча напр. і Маркевич, не дурень був випити; але-ж Закревський ні у вік би не написав такого доносу, який подав Маркевич на молодого ще студента, Константина Масальського!¹⁾

¹⁾ Останній жив у Маркевича у Турівці здаєть ся учителем його дітей і закохав ся в небогу його Настю. Маркевич, скоро спостеріг те кохання, зараз відмовив Масальському і звелів відвести його в Прилуку. Закоханий парубок, сидячи в Прилуці, з розпучки випив і — підплий написав до своєї коханки лист повний палких, але зовсім дурних фраз: до свого кохання, до своєї злости на Маркевича, він приплів і такої нісенітницї, що „поля Чугуєва і Борисполя давно жаждуть крови“... Маркевич перехопив того листа, зробив з його донос на Масальського і останній, по наказу генерал-губернатора Кокоскіна, просидів у Прилуці в острозі щось чи не більш двох років, доки його не визволили вже по маніфесті нового царя.

А про Плятона Лукашевича Чалий розповідає такий факт. Треба було Лукашевичу чогось до Шевченка, котрий перебував тоді в Яготині. От він, написавши лист і послав туди за 30 верстов в холод, в мороз пішки свого кренака, наказавши йому, щоб він невідмінно того ж самого дня приніс відповідь. Шевченко уважав Лукашевича в відносинах до кренаків за ліберала і не хотів няти віри, щоб Лукашевич заподіяв такий нелюдський вчинок. А про те факт стояв перед очима. Тарас зараз же написав відповідь, повну жовчи і гидовання і додав, що більш він з Лукашевичем не знаємий. Лукашевич відповів листом Тарасови, що у його 300 чоловіка таких „онуків“, як Шевченко. Тарас, читаючи ту відповідь Репніній, ридав наче дитина та.¹⁾ Тоді тільки княжна повинна була запевнити ся, що „з Лукашевичем, Капністом, Галаганом і ин.“ геть далеко не все „хороше і благородне“.

Тієї-ж осени Шевченко був в Суботові, там змалював руїни Богданового будинку і суботівську церков. Альбом малюнків його, зроблених р. 1844 (альбом сей бережить ся в музею Василя Тарновського), показує нам, де тоді був Шевченко: бачимо його в Густинському монастирі біля Прилуки; бачимо в Переяславському повіті в селі Вюнищах, в Переяславі.

Потім знов він навідав ся до Яготина і здаєть ся до сього часу треба ресструвати факти, що нагадує він княжні Репніній вже з заслання в листі, писаному 7 березня р. 1850, трохи що не останньому до неї. „Усі дні перебування мого колпсь в Яготині, — пише він — були і будуть низкою прекрасних споминок. Один лишень день вкрила була тінь легенька, але останній лист ваш і той день осьвітив. Чи не забули ви? Якось була між нами бесіда про „Мертві Душі“ (Гоголя) і ви обзивали ся про них надто сухо. Се мене прикро вразило, раз через те, що я завжди читав Гоголя раюючи з його; а вдруге — тому, що я глибоко шанував ваш ум благородний, ваш смак і ваше чутте ніжно-високе. Міні стало боляче; я й подумав: от який то я не осьвічений, що не вдатен тямити і почувати прекрасне... Тепер же мене невимовно радує ваша теперішня думка про Гоголя і про його твори безсмертні. Я радю, що ви зрозуміли його суще християнську мету. Так! перед Гоголем треба благоговіти“.

Не скажу, чи довго тим разом Шевченко перебував в Яготині. Знаємо тільки, що він тоді саме простав протраму „Живо-

¹⁾ Чалий, стор. 39.

писної України“. Княжна Репніна щиро спочувала його замірам і допомагала простати програму. „Невідмінно треба прислати до мене, — писала вона Тарасови — два примірники програми вашої „Живописної України“, щоб можна було зробити передплату на неї підчас виборів дворянських в Полтаві і в Чернігові. Я щиро бажаю успіха в вашій єввятій справі. Не сумуйте і працюйте, а ми тут будемо пікловати ся, щоб допомогти вам скільки буде спроможно“.

Далі відомо нам, що під кінець листопада р. 1844 Шевченко був вже в столиці. Подорожуючи по Україні, він довгий час не обзивав ся до Кухаренка; нарешті 20 листопада він пише до його: „Отсе другий рік як я не балакаю з тобою, а чому і сам не знаю... вернувшись отсе в Петербург заходив ся ігравіровати і видавати в картинах останки нашої України. На тім тиждні вийде шість картин“.¹⁾

Таким чином бачимо очевидну помилку у д. Чалого,²⁾ що „поет наш цілу зиму р. 1844 перебув в Яготині, загарливо прихилившись до осьвіченої і гостинної родини Репніних“. До речі помітити і другу помилку: на тій самій стороні своєї книжки д. Чалий розповідає, що любов і шанування до „ветхого деньми“ князя Миколи Репніна визначив Шевченко між иньшими і тим, що раз якось в переддень нового року, коли князь йдучи спати, зайшов до своєї доні сказати їй і її гостям „на добраніч“, дак Шевченко кинув ся чуло обнімати його, палко поцілував його в руку і мовив потім: „Отаких старих я дуже люблю“. Все отсе річ не неможлива, але тільки не в переддень нового року. Ми вже знаємо, що Шевченко спізнав ся з Репніними в літку р. 1843 і перед новим, ні 1844 ні 1845 р. він не був в Яготині, а був в Петербурзі.

За життя князя Репніна Шевченко в листопаді р. 1844 був в Яготині останній раз. Під кінець грудня князь занедужав; а в січні р. 1845 княжна писала до Тараса: „Виплачте пісню на пам'ять про чоловіка, що ви так уміли любити і шанувати. Мого доброго тата нема вже між нами. Після довгого і тяжкого недугу він віддав Богови душу 7 січня“. Перегодом, 22 лютого, княжна переказує Тарасови, що коли з Яготина перевозили тіло її тата в Густиню, щоб там похоронити в монастирі, так скрізь

¹⁾ Зоря, 1895, ч. 5.

²⁾ Жизнь и произведения Шевченка стор. 41.

по дорозі народ виявляв свій жаль, а в Прилуці народ випряг коний і, не вважаючи на страшенну хуртовину, самотужки повіз сани з труною. Потім того княжна ще тричі писала до Шевченка, питаючи, чого він замовк і не пише? Очевидна річ, що душа поета, переживши журливі звістки з Яготина, нирнула туди, де живою цівкою було живе життя. Річ натуральна: живий живе гадає.

Перш за все Шевченко, як ми бачили вже, був заклопотаний виданням „Живописної України“. Друге знов, земляки заходилися на Різдвяних євяхтах спорудити в медичинській академії українські спектаклі. „Я думав, — писав Тарас до Кухаренка, — ушкварити твій „Чорноморський побит“; але вже пізно тепер; піде на Великдень; а тепер учать „Москаля Чарівника“, „Сватання на Гончарівці“ і мого „Назаря Стодолю“. Сю драму з мови московської Тарас переложив на мову українську 24. X, 9. XI 1844.¹⁾ Значить, спектаклі забирали немало часу у Шевченка: а головна річ в тому, що він, яко натура глибоко перенятлива, бачачи, що його „огненне слово“ серед молодіжи в Петербурзі глибоко зворушило національне почуття, рвався ще більш гуртувати Українців, більш виховати і гартувати в них євхате почуття національне. Ентузіязм молодіжи так пронизував і самого Шевченка, що він в листі до Кухаренка писав: „Як би ти знав, отамане, що тут робить ся! Тут робить ся таке, що кур йому й казати! Козацтво ожило!...

Оживуть гетьмани
В золотім жупані,
Прокинуть ся доля,
Козак засьпіва:
Нема в краю нашім
Ні Нїмців...²⁾

До сього часу припадають і останні роботи Шевченка в академії; бо диплом на звання „свободного художника“ присуджено йому радою академії в березілі р. 1845.

Хто був в школі-взагалі, той добре відає, що відєєвхатко-вати скінченне школи — річ звичайна; можна сказати, що се потреба психічна; найпаче вона властива і потрібна яко спочин, яко перехід до життя нового, таким перенятливим душам, як Шев-

¹⁾ Записки Тов. ім. Шевченка т. VIII, ст. 9.

²⁾ Зоря, 1895, ч. 5.

ченка. Натурально, що й Шевченко, як „здав екзамєн“ (на жаль, не відаємо коли саме), так наробив такого, що сором і згадувати. Опамятав ся тільки тоді, як минуло два тижні. Хазяйка і перекупщик почали править набір. „Спас мене — признаєть ся Шевченко, — Полевой. Задумавши видати 12 полководців, він наказав міні патрети. Взявши завдаток, я поквітував довги“. Отсе виданне було зроблене доволі розкішно, на гарному папері; ціна

Яків Кухаренко.

йому була вельми висока — пять руб. Було воно присвячене царю Миколі. Реклямовано, що патрети зроблені „відомим художником Шевченком“. Вже і се такий факт, свідок слави і популярности Шевченка яко художника, що нехтувати його не можна.

Тут треба зауважити ще на одну помилку Шевченкових біографів: вони кажуть, що Тарас зване „свободнаго художника“ одержав р. 1843. Тим часом постанова академічної ради про призначення за Шевченком права на се звання відбула ся 22 бере-

зіля р. 1845. Академія, своїм звичаєм, видала Шевченкови на се звання і диплом, чи атестат. Чудна доля стала ся з тим дипломом. В грудні р. 1846 Шевченко, просячи собі посаду професора малювання при київському університеті, подав свій диплом кураторови київського учебного округа. Перегодом, коли Шевченко був вже на заслання, дак прохав своє військове начальство відібрати з Києва і доручити йому той диплом. Новопетрівський комендант майор Усков 7-ого січня (ст. ст.) р. 1855 написав про се до київського куратора. Куратор відповів, що Ускову треба в сій справі „вдати ся через начальство“, се-б то написати до батальонного командира, а той до полкового і т. д. Не скажу, чи послухав ся Усков такої чудної поради, чи ні; але річ про Шевченків диплом так і припинкла до р. 1891, коли в „Галицькій Русі“ якийсь М. В. Домбровський оповіщає, що Шевченків диплом у його; до його він перейшов від дядька, діставшись йому від якогось урядника, що дістав його з канцелярії київського куратора після того, як Шевченко опинив ся на заслання. Тепер стала ясною і відповідь куратора Ускову: якийсь урядник „взяв“ нишком з канцелярії куратора Шевченків диплом.

На другий день після постанови академії Шевченко 23 березія писав до Кухаренка: „Я сьогодні Петербург покидаю. Літом буду в Таганрозі. Напиши до мене, як там шлях знайти до твого гнізда, бо мині дуже треба побачити ся з тобою. Я якось писав до тебе, та, мабуть не дійшло, або ти записав ся, або тобі ніколи і ждеш півтора року, щоб заплатити мині, так як я за твоє сало, ласку і добре слово заплатив. Не згадуї злого, а помяни добре і напиши мині хоч де ти живеш, щоб я знав як долетіти до тебе. Пиши до мене в Миргородський повіт, в село Маринське, на імя Александра Андрієвича Лукиновича.¹⁾

Р. 1844 теж небогацько написав Шевченко: опріч віршів „Чигирин“ і „Сон“, він переложив на рідну мову „Назара Стодолю“ і написав поему „Наймичка“, опріч того переложив з Давидового Псалтиря кільки псалм. Куліш 25 мая р. 1845 про ті переклади писав до Бодяньського,²⁾ що Шевченко переложив псалми 146, 149 і иньші „съ блистательнымъ успѣхомъ“. На жаль, переклад псалми 146 досі не був надрукований і не відомо, чи він у кого зацілів.

¹⁾ Зоря, 1896, ч. 5.

²⁾ Русск. Архивъ 1891, кн. II, стор. 292—3.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

підчас перебування на Україні.

(1845 — 1847).

I.

В 24 день березіля р. 1845 Шевченко рушив з Петербурга на Україну.¹⁾ По дорозі спинив ся в Москві; бачив ся тут з своїми приятелями професором Бодяньським, артистом Михайлом Щепкиним²⁾ і з иньшими. Щепкин був „світлим, бадьорим, добрим“. В Москві був недовго — виїхав в кінці березіля; їхав почтовими кіньми гостинцем через Тулу, Орел на Глухів. Хоча з Москви до Орла тільки три сотні верстов, але поет каже, що він їхав би то три тижні і в дорозі набрав ся великого лиха. Звістно, на весні; вода і болото поняли шлях, кільки разів віз перекидав ся і поет мусів купати ся в калюжах, падаючи з воза. Харчі, яких набрав з Москви на дорогу, теж падали кільки разів з воза, попсовали ся; Тарас мусів повикидати їх, а через те довело ся, як каже він, подорожувати „на харчах сьвятого Антонія“. В Тулі, коли він сидів в готелю, якийсь чоловік приніс до його продавати рушницю і заправив за неї три карбованці. Тарас, не роздивлючись рушниці, купив її за карбованця. Доїхавши до Орла і зраховавши свої гроші, Тарас побачив, що з тієї сотні карбованців, з якою він виїхав з Москви, у його лишило ся ледві 2¹/₂ карбованці. Значить, далі їхати почтовими кіньми ні з чим вже було; а про те він з тих 2¹/₂ карбованців купив собі ще „гармонійку“ за карбованця. Тоді поєднав якогось фурмана Єрмолая і поїхав далі на Глухів, умовившись, що гроші заплатить приїхавши. На якомусь заїзді, вже біля Есмани, коли стали вони, щоб поговорити коней,

¹⁾ Зоря, 1894, ч. 5. Повісти и поеми Шевченка, Київ, 1888, стор. 364 і далі.

²⁾ Кобзар т. 3, Записки, стор. 45.

ні у фурмана, ні у Шевченка нічим було заплатити за сіно. Тарас імкнув, що отут то і здасться ота придбана їм у Тулі нікчемна рушниця; він сподівався лишити її господареві заїзду в застанову доки приїхавши на хутір до свого знайомого Віктора Александровича, пришле гроші. Тим часом доки коні їли, Тарас заходився вчити господарську дівчину грати на гармонійці. Наука пішла добре; гармонійка подобалася господареві заїзду Омелькови Тумані, а коли заграла на неї Олена, старий Туман спитав Тараса:

— Чи не продасть він тієї музики?

— Продати я її не продам, а коли хоче Олена, я їй подарую; а ти, діду, купи у мене рушницю.

Дід огледів рушницю і мовив: „На чорта мині ваша турська рушниця, коли я і стреляти не вмію“.

Мусів Тарас признатися, яке у його безгрошів'є. Дід усміхнувся і мовив: „Ну, Олено! музика наша, неси її в хату“. Таким чином поквітовали за сіно і Тарас поїхав далі на хутір до свого приятеля, що жив верстов за дві до Глухова.

Се було в суботу перед великоднем¹⁾ (значить 14 квітня). Чи довго гостював Шевченко у Віктора Александровича, куди і кудю рушив далі — звісток нема. Можна гадати тільки, що з Глухова він поїхав до Києва, а з відсіль подорожував по Правобережю, властиво по Київщині, і що ото і була та подорож, про яку він потім написав в своєму оповіданні „Прогулка съ удовольствием и не безъ морали“; хоча проти такої думки знайдемо в сему оповіданні деякі змагання і противоріччя. Погодити їх я однак відважуся, ставши на тому, що подорож описана Тарасом в названому оповіданні і в „Капітанші“ одна та сама. Тоді вийде, що його їзда в продовж трох тижнів з Москви до Орла, просто поетична гіпербола, а що виїхавши в кінці березня з Москви, він ще до великодних свят приїхав до Києва, а з відсіль ще перед святами поїхав по Київщині, та через Васильків, Білу Церкву і Лисянку приїхав на свята в село Будища до якогось свого знаємого. Тут він і святакував. В п'ятницю під вечір, гуляючи по парку, він почав згадувати минуле України „йому було весело і приємно, його хвилювали сумні, задушевні наші історичні думи; він був зачарований їми; він переняв їх сумним тоном, пішов в свою світличку, взяв папір і написав

¹⁾ ibidem.

епиграф до першої частини своєї нової поеми. Епиграф взяв з думи про Олексія Поповича „По морю синьому, по каменю білому“. Потім ліг на ліжку і віддав ся споминкам про своє життя в академії, так щиро віддав ся, що аж заплакав: „сльози оновили, воскресили його“. Він зненацька почув в собі ту свіжу силу духа, що вдатна в нашому виображенню чудо сотворити. Перед ним повстав чудовий, прекрасний мир захватних, найграціозніших видінь. Він бачив, він мацав ті чарівні видіння, він чув небесну гармонію, він почував, що в йому воскрес дух живої пісні сьвятої. Трохи заспокоївшись, він взяв ся за роботу. Певна річ, за написання поеми і в середу на проводах вже перед світом написав останній вірш; положив перо, зітхнув, перехристив ся, і мовив: „Слава тобі, Господи!“ і хотів заснути, але не заснув.¹⁾ Очевидно, що писання поеми переймало всю душу, всі нерви поета.

На превеликий жаль, запевне не відаємо яка то була поема. Можна тільки гадати, що то був „Єретик, або Іван Гус“. До такої думки прихожу я, уважаючи, раз — на обставини, серед яких поета переняло натхнення (весна, дивна природа, історичні думи, страстна п'ятниця, потім великдень; відповідне їм богослуження з піснями і мотивами, що хоч у кого переймають увесь духовий організм, оживляють і високо підносять дух) а вдруге на те, що, як каже Чужбинський,²⁾ Шевченко літом того-ж року читав йому Єретика і хвалив ся, що перечитав велику силу джерел, які належать до гусситів і до попередньої перед ними епохи; а щоб не наробити помилок, він у кожного Чеха, якого стрівав у Києві чи де інде розпитував про етнографічні і топографічні подробиці.

В Гнилах Будищах він спізнав ся з попом Савою Нестеровським. В світлиці отця Савви був різаний дубовий сволок, з словами хто і коли збудовав той дом; на покуті образ Почаївської Богоматері і перед ним воскова свічка; стіл покритий килимом, а поверх килима білий наче сніг, настільник; лавки липові, на другому столику гусли, над ними патрет Богдана Хмельницького, над патретом полицька з килимками; далі груба з кахіль; на кахлях між квітками і птахами орли. Вони нагадали мині, каже Шевченко, розповідку Конїського про українця, що

¹⁾ ibidem 470 і далі.

²⁾ „Воспоминания“, стор. 13.

за такі малюнки на кахлях покомствовав „пытки“ і заплатив життєм“.¹)

Цілий май подорожував Шевченко по Звенигородському та Каневському повітах через Шендерівку, Богуслав, Росаву, Потоки і Трипіліє. З Трипілля він з Прехтелями поїхав, темним бором понад Дніпром до Києва, спиняючись на попаси біля мальовничого ручая, або на широкому лузі біля Дніпра. На попасах, заким пані Прехтель варить каву, або лагодить їжу, Шевченко малював або сосну, або березу; на останньому попасі намалював групу сосон і коня, що пасеть ся. В Києві Тарас заквартировав в домі будівничого Береті; але в Києві довго він не всидів. Він каже в оповіданню, що рушив на Подоле та на Волинь.²) З останнім не можна мині погодити ся, я бачу, що се у Шевченка, певне наумисне помилка; пізнійшу поїздку свою на Волинь і Подоле він зареєстрував до червня р. 1845.

Мабудь, чи не до часу отсієї подорожі треба зареєструвати і той Шевченків вчинок, що переказав він р. 1859 д. Чалому. „Був я в гостях у пристава, говорив він: Під великдень пішли ми з ним на діяння. Постоявши в церкві, я, щоб часом не заснуть, вийшов з церкви і приліг собі під орішиною, над ровчаком, повним води. Через рів була кладка. Люде йдуть до церкви, весело гомонять, несуть паски і поросята. Дивлю ся: йде і панотець у своїй празничній ризі. Тільки що зійшов він на середину кладки, я на його: Тю! а він шубовість в воду... Я драла, увійшов у церкву став між людьми і нічирк“.³)

II.

Тоді в Києві в „Дворянському“ училищі на Подолі учить-лював Куліш. Шевченко був ще з року 1842⁴) з ним знаємий і листовав ся, але після першої знайомости вони і досі не ба-

¹) Поэмы и повѣсти Шевченка, стор. 473.

²) ibidem 506—556.

³) Чалий, стор. 149.

⁴) Так посьвідчив Шевченко на опиті в „III отдѣленіи“, але не повідав де саме він спізнав ся з Кулішем, але сказав тільки „въ одну изъ отлучокъ изъ Академіи“. Беручи отсю „отлучку“ в значінню поїздки на Україну, і знаючи, що до р. 1843 на Україну Тарас не їздив, можна гадати, що на опиті він помилив ся і замість р. 1843 — взяв рік 1842.

чили ся; Шевченко, через те мабуть, гадав, що за такий довгий час він так перемінив ся, що Куліш не пізнає його. Тим то, прийшовши до Куліша, Тарас, замість звичайного привітання, мовив своїм чарівним голосом:

— А вгадайте, хто я?

Тодішній душі Куліша не можна було по першому-ж слові не вгадати, хто перед ним.

— Ніхто більш, як не Шевченко, — мовив він.

— Він самий.

Вже-ж можна без помилки гадати про що тоді була у їх бесіда, не могли вони не зняти бесіди про те, як би його і Тарасові примостити ся у Києві? У Куліша на той час поміж знаємими його, опріч таких людей, як Михайло Юзефович (помічник тоді куратора київського шкільного округу), були у Києві і такі щирі Українці, як Михайло Максимович, а серед молодіжи такі жваві ентузіясти як Дмитро Пильчиків, Юрій Андрузський, Василь Білозерський і ин. Гурт молодіжи тієї був глибоко освічений Св'ятим Письмом; се була молодіж, як каже Куліш, високої чистоти духової; апостольство любови до ближнього доходило у неї до ентузіазму. От серед цієї молодіжи благодатної з'явив ся Шевченко з голосним плачем своїм по нещасливій долі земляцькій і засьпівав:

„Св'іте тихий, краю милий,
Моя Україно!
За що тебе сплюндровано,
За що, Мамо, гинеш?“

Сьпів сей для молодіжи був во істину гуком воскресної труби архангела. Як що коли було говорено по правді, сьвідчить Куліш,¹⁾ що серце ожило, що очі загоріли ся, що над чолом у чоловіка засьвітив ся полум'яний язик, то се було у Києві р. 1845. Серед цієї молодіжи сплудила ся думка проповідувати між освіченими панами українськими визволення народу з кріпацтва шляхом просьвіти заразом християнської і наукової. Молодіж київська перш за все хотіла духом своєї любови натхнути луччих людей з панських родин, з'єднаних з нею високими інтересами науки і поезії.

Задля такої молодіжи Шевченко був чоловіком бажаним; немов само небо післало його до неї і молодіж, як каже Куліш,

¹⁾ „Хуторна поезія“, стор. 8.

взирала на його як на якийсь світильник небесний. Такий погляд був погляд правдивий. Про його великого, хоч де в чому і пригніченого духа, можна сказати, що він буде світильник „горі и свѣті“. Шевченко з'явився посеред нас, яко видиме оправданнє нашого натхненнє звиш.¹⁾

Річ натуральна, що київська ота молодіж рада-радісенька була усіма заходами пікловати ся, щоб Шевченко лишив ся жити у Києві, тим паче, коли люде довідали ся, що й Шевченко бажає саме того-ж. Молодіж тоді вже добре знала Шевченкові твори; студенти без ріжниці національної читали їх з жадобою, переписували, виучували на пам'ять. Інші, хто не вмів мови української, навчав ся її, єдине на те, щоб читати і розуміти Шевченкові твори.²⁾ Жадної помилки не зробимо ми, сказавши, що тоді саме у когось з людей того гурту, і може ні в кого більш, як не у Кудіша сплodiла ся спасенна думка примостити Шевченка, яко доброго маляра, до „Комисіи, для разбора древнихъ актовъ“, організованої у Києві р. 1843. Обставини склали ся тоді так добре, що немов наумисне так, щоб посприяти Шевченкові. Комісія тоді саме була зреформована і повинна була взяти ся стежити археологічні і історичні пам'ятники нашої старовини.³⁾ Про се комісії треба було добрих освічених малярів. А наймення Шевченка, яко художника, було тоді доволі добре відоме на Україні скрізь, а в Києві і поготів: виданнє „Живописної України“ і „Русскіе Полководцы“ Полевого були відомі людям освіченим і разом з „Кобзарем“, з „Гайдамаками“ і з ин. творами Шевченка надбали йому популярности. В складі тієї комісії був, яко „сотрудник“ і Кудіш і його приятелі Максимович, Юзефович, Іванішев, Селін і инші. Головою комісії був Писарев. Всі вони були знайомі з Репніними. Взагалі, склад комісії, так само її мета і простованнє були переважно українські. Значить, не вельми великої праці треба було спожити на те, щоб Шевченка примостити до комісії. За певне не відаю, а гадаю, що більш за всіх попрацювали в сій справі Репніни да Кудіш.

Ото-ж, заким приятелі Шевченка пікловали ся, щоб приділити його у Києві до комісії, він рушив на лівобережну Україну.

¹⁾ ibid. стор. 8—9.

²⁾ Біб. Зап. п. Россіи, 1880, ст. 12—17.

³⁾ „Пятидесятилѣтіе кievской комисіи для разбора древнихъ актовъ“, Київ, 1893 р.

Спершу поїхав в Броварі і Оглав, потім в село Баришовку провідати свого старого приятеля Боришпольця.¹⁾

Про сю подорож більш жадних звісток не маємо; а небавом стріваємо нашого поета в Миргородському повіті у приятеля його Лукяновича. Тоді ото він написав у Миргороді прегарну свою містерію „Великий Льох“. Від Лукяновича він через Лубні поспішив до Закревського в Пирятинський повіт. В Лубнах зустрівся з ним Чужбинський і запросив до себе в Ісківці.²⁾ Мабуть не вельми подобалося йому в Ісківцях, бо гостював він тут тільки два дні. Гостюючи у Чужбинського, він перечитав йому чимало своїх нових поетичних творів. „Предивні були твори у Шевченка“, каже Чужбинський: з великих творів його найбільш уподобав Чужбинський поему „Іван Гус“ і містерію без назви. „В першій — каже автор „Воспоминаній о Шевченкѣ“, — Тарас підняв ся до свого апофею; містерія змістом своїм була слабійша за „Гуса“, однак-ж і там Шевченко розсилав силу квіток української поезії“.

Знаємо, що досі ще не знайдену поему „Іван Гус“ або „Єретик“ Шевченко присвятив Шафарикови; присвяту він датовав: 22 листопада 1845 р. в Переяславі; однак з сього треба гадати тільки те, що присвята написана поетом пізнійше, ніж поема. Містерією, про яку згадає Чужбинський, був, певна річ, ніщо більш, як „Великий Льох“, датований автором р. 1845 в Миргороді.

Вже з отсіх двох творів Шевченка добре знати, як широко тоді розгорнув ся світогляд художника-поета. Стоячи на ґрунті національному, Кобзар ширяє в сфері загально-людських ідей: волі, правди і братолюбія. Вболіваючи за минулою волею України, поет бачить, що й скрізь по світах: „кругом неправда та неволя, народ замучений мовчить“; бачить він своїм пророчим оком, як „чернець годований людською правдою торгує і рай у найми оддає“, і переймає ся серце поета високо-гуманним бажанням: „щоб усі Славяни стали добрими братами і синами сонця правди“. Небавом, як будемо бачити, ідеалу поета тісно стає в межах Славян і він обіймає бажанням волі і правди усіх людей.

¹⁾ Поэмы и повѣсти Шевченка, стор. 559.

²⁾ Воспоминанія Чужбинського, стор. 13.

У Чужбинського була Тарасова „Тризна“. Побачивши свою поему, Шевченко засміяв ся своїм симпатичним сьміхом і спитав:

— Ти читав?

— Читав.

— І треба-ж було мині вискочити з нею, наче той Пилип з конопель. Чому не писать, коли сверблять руки, а друковать не годилось. Де хто хотів зачепить моє авторське самолюбство, але я й сам бачу: швець знай своє шевство, а у кравецтво не мішайсь“. І з сими словами кинув „Тризну“.¹⁾

У Закревських певне Тарас те-ж перебув не що довго і в гурті з ними поїхав на знаменитий тоді ярмарок в Ромнах. Ярмарок сей відбував ся об Іллі (20 липня) і стояв цілий місяць. Ярмарок той мав велику вагу, найпаче для панів лівобережної України. Тут пани спродували ріжну худобу, надбану за рік кріпацькими руками: збіже, лен, вовну, тютюн і т. ин. Набравши грошей, пани купували тутечки-ж запас, те-ж трохи що не на рік, усякої бакалії, потрібної для свого життя по селах. Пані і панночки дбали про свій модний крам і т. д. Одно слово, Роменський ярмарок був тоді осередком купівлі і продажі усячини, яку лівобережна Україна продавала і купувала. Разом з тим ярмарок був і карнавалом про лівобережне панство: пани і полупанки з своїми родинами, кому і як спроможно було, переводили на ярмарку і марновали ріжні продукти кріпацької праці людей. На ярмарок звичайно приїздила трупа драматична і хори московських циган веселити українське панство хижими „концертами“. Готелів про всіх приїзжих браковало: звісно, готелів треба було тільки під час ярмарковий, бо на останні одинадцять місяців місто пустіло: готелі стояли-б порожніми. Ромни — місто невеличке, через що під час з'їзду ярмаркового більшість мійської людности перебирала ся жити в комори, а світлиці свої наймала приїзжим, беручи з них великі гроші. Через те з приїзжого панства тільки самі багатирі спроможні були наняти собі квартири в домах; та й то по таких квартирах перебувало майже саме жіноцтво. Мужчини привозили для себе і роспинали на ярмарковому майдані катряги, шатри, а то й просто намети — і тут вже справляли ярмаркове сьвято Бахуса.

Приїхавши в Ромни подивити ся на лівобережний „карнавал“, Шевченко перебув тут тільки три дні, в катрязі Павла

¹⁾ Воспоминанія стор. 13 і 14.

Вікторовича Сьвічки. Сьвічка сам каже було про себе, що він „недогарок великої сьвічки і недогарок лосвий“. На ярмарку Шевченко вперше бачив геніяльного артиста українського Соляника¹⁾ в ролі Михайла Чупруна (жарт Котляревського: „Москаль Чарівник“). „Мені, згадує в своїх „Записках“ Шевченко,²⁾ здавалося, що Соляник вдавав Чупруна більш за Щепкина природно і хупаво“. І циган московських вперше тоді бачив і чув Шевченко „бачив як вони гарцювали перед ремонтерами і иншою пяною публікою; чув, як вони на сам кінець свого хижобрудного концерту сьпівали:

„Не пылитъ дорога“ і т. д.

¹⁾ Карпо Трохимович Соляник родився р. 1811. На 18 році свого віку він вступив на математичний відділ виленського університету; але не скінчив його, бо р. 1832 університет той цар Микола скасовав. З університету Соляник пішов в трупу Штайна, що перебувала в Харкові. Спершу він став за суфлера, але суфлював недовго і р. 1832 вперше бачимо його наймення на афіші в ролі слуги Провори, в комедії Шепталова „Неслыханное диво, или честный секретарь“. Через два роки актор з Штайнової трупи Млотковський організував власну трупу; до неї вступив і Соляник. Трупа переважно перебувала в Курському. Року 1841 Карпо Трохимович побрався з харківською акторкою Протасовою. З того часу він грав з різними трупами в Києві, в Вороніжі, в Полтаві, в Кишиневі, в Одесі, але переважно в Харкові. Року 1837 довелося йому з трупою Брехіна бути у Вознесенському підчас перебування там царя і грати там разом з Щепкином. Соляникова гра так подобалася публіці, що його запрошували до Петербурга на столичну сцену. „Ні, — відповів на те Карпо Трохимович — я Українець: люблю Україну і мені велим жалко було-б покинути її“. — В Харкові наймення Соляника було незвичайно популярним; публіка щиро витала і шанувала його. На весні р. 1851 він занепає на сухоти і вмер 4/19 жовтня того-ж року. Окрім артистичної кебети Соляник вславився за свою добру, просту і благородну вдачу. Його добрість і чесність були популярні в Харкові не менш як його артистична гра на сцені. Якою великою була слава Соляника, яко артиста, можна знати з того, що Гоголь, піклуючись ставити в Петербурзі першим разом свого „Ревізора“, клопотався, щоб покликати Соляника, хоча очевидно його й не знав. „Без порівняння незабутнім був і буде Соляник в українських ролях: Макогоненка („Наталка Полтавка“), Чупруна („Москаль Чарівник“), Стецька („Сватання на Гончарівці“) і Шельменка („Шельменко волостний писар“ і „Шельменко денщик“). „В тих ролях, що грав Соляник, особа Українця виходила не вялою, — каже Мизко, в „Основах“ 1861 р., — не просто-сердю, цемов дурень, а повною життя внутрішнього і глузду“. В історії театру українського Соляник повинен зайняти перше місце яко артист з такою сценічною кебетою, якої ні до його, ні після його ще не було на Україні.

²⁾ „Записки“, стор. 75.

Циганські концерти на художницько-поетичну душу Шевченка робили вражіння прикре. Згадуючи про їх через 12 років, він пише: „Чи гадав коли великий германський поет, а за ним і великий Лермонтов, що їх глибоко-поетичні вірші співати муть отак хижо п'яні цигани перед оравою п'яних ремонтерів? Їм і в сні не ввижала ся така народня брудна!“

„Тоді-ж, розповідає далі Шевченко, я спізнав ся з старим роспустником Якубовичем, батьком відомого декабриста¹⁾ і з його молодшим братиком Квазимодою. Сьому останньому під слово чести позичив я „до завтраго“ два півімперіяли. Так вони за ним і пропали. Ще спізнав ся з одним поростком нечисленного роду Родзянків. Поковтавши три дні в Ромнах куряви, купив собі на жилетку якоїсь матерії і з отсієї ковбані поїхав шляхом Ромоданом з Родзянкою. Поїхали вони в село Веселий Подол. Аркадій Родзянко писав вірші і вважав себе за поета; „своєю тупою естетикою і своїми найбруднійшими віршами по українськи“, він так остогид Тарасови, що сей мусів утікти від його до брата його Плятона, „найблизшого сусіда і лютого ворога Аркадієвого“.²⁾

Читаючи такі певні характеристики, нам не трудно зрозуміти, чи було що справді спільного у Шевченка з такими людьми як Родзянки, Якубовичі і ин. Чужбинський каже, що „Тарас ще ранійш розчаровав ся де в кому з панів і рідко до кого з них навідував ся“. Хіба зовсім не тямлячи Шевченкової душі, можна гадати, що він був причарований до кого будь з полтавських панів опріч Репніної!... Коли він з ким з них і знаємив ся і наче-б то товаришував, так через те, що вони самі шукали знаємості з ним. А він, користуючись з того, бажав ліпше придивити ся і спостерегати їх побит і відносини до кріпаків; та може й сподівав ся впливати на панів, щоб поліпшити їх відносини до кріпаків. Нарешті будемо пам'ятати, що Шевченко з натури своєї був людина високо ввічлива і добра. Мягке, наче віск той, серце його ніколи, навіть в своєму ворогови особистому, не забувало чоловіка.

¹⁾ Олександр Якубович служив капітаном в Нижегородському драгунському полку; 34 літ його в гурті з иньшими „декабристами“ заслано на каторгу.

²⁾ „Записки“ стор. 53.

Може до сего саме часу треба відносити і анекдот з Шевченкових пригод, переданий їм Чалому р. 1859.¹⁾

„Покликали поета Полтавські пани на польовання! Приїхавши на польовання, вони роспустили псів і самі розійшлися, а Тарас лишився в тарантасі (бричка з верхом) доглядати харчі. Взяла поета нудьга; ждав він, ждав доки вернуть ся мисливці, тай годі сказав, і заходився коштувати усе, що було з харчів і напоїв: горілку, наливку, закуски; нічого не лишив без уваги тай заснув. Вернулися пани зголоднівши, кинулися до кошиків, а там нічого нема...“

З Веселого Подолу Шевченко вертав мабуть через Переяславський повіт і через Переяслав і в серпні спізнався з лікарем і професором духовної семінарії Козачковським. 19 серпня Козачковський покликав чимало гостей. Тарас був веселий з піднесенням духом, читав свої вірші і своєю горячою бесідою зробив на гостей такий вплив, що за вечером один з гостей, Німець, протестант, піднявши бокал на здорове Тараса, мовив: „От батько! далебіг Батько! будь здоров! будь здоров, батько!“²⁾ Гості, слухаючи Шевченкову бесіду, дивувалися його широкому розвитку.

З Переяслава Шевченко вернув до Києва. Тим часом приятелі його попилювали і встигли, що комісія згодила ся взяти його за співробітника, призначивши йому річної платні 150 карб.

Річ певна, що такий поспіх порадовав Тараса. Він бачив перший ступінь на тій стежці бажанній, якою, він сподівався, прийде до своєї мети, щоб осісти ся в Києві міцно.

III.

Ще вчорік, коли Шевченко був в Кирилівці, йому подобала ся мабуть попівна, доня отця Григорія Кошиці — Федосія. Тепер, їдучи на Україну, він голубив думку побратися з нею, „тай жити на світі, як добрі люде живуть“.³⁾ І от тепер, одержавши хоч дуже не значну посаду, він захожується здійснити своє бажання і їде в Кирилівку сватати молоденьку, на 17-ій весні Кошицівну. Приїхав він в Кирилівку перед храмом, себ то перед 26 вересня.

¹⁾ Життя і произведения Шевченка. Стор. 149.

²⁾ Київ. Телегр. 1875 N. 25.

³⁾ Русск. Ст. 1883, кн. IX, стор. 640.

Титарем і тоді був той сам Бондаренко і народнім звичаєм в храмовий день покликав до себе між иньшими гостями і свого шкільного товариша Тараса.¹⁾ Храмовий день виняв ся годинний, ясний, теплий, храмовали і медовали у саду під яблонею. Мабуть памятен був Тарасови той мед; бо він не забув про його і за 15 років: пишучи 7 грудня р. 1859 лист до Варфоломея²⁾ і просячи, щоб прислав йому ковбас, додає: „та щоб ковбаси були такі самі, які ми їли на меду у Гната Бондаренка“.³⁾

На меду був і сліпий лірник, та без лірника і мід не в мід би був! Одначе трапив ся такий лірник, що не вмів сьпівати українських дум; а Тарас вимагав, щоб він сьпівав думи. Лірник, пересьпівавши пісні, які вмів, вдарив — „козака“. Музика зворушила людей: жіноцтво пустило ся в танці. Весело витинав „козака“ і Тарас. Натанцювавшись, він взяв під плече Вартоломея Шевченка, став ходити з ним по саду і читати з голови: „За горами гори хмарами повиті“... Я слухав, — каже Вартоломей, — притаївши духа: волосся у мене на голові дибом ставало. Я став радити Тарасови, щоб він не дуже „заходив в хмари“. Тарас тоді-ж показував мені патрети якихсь людей і говорив, що все те його приятелі і всі вони умовили ся працювати коло народньої осьвіти. Кожен з них, відповідно своїм достаткам, визначав, які датки вносити ме в касу громадську. Каса та, звісно потайна від уряду, рости ме з датків громадян; правити ме нею виборна адміністрація. Коли каса розростеть ся, дак з неї давати муть запомогу тим убогим людям, що скінчивши гімназію, не мати муть достатків йти на університет. А той, хто брати ме запомогу, повинен буде, скінчивши університет, шість літ учителювати на селі. Учителям сільським гадали виклопотати платню від уряду та від панів, а як що платня та буде мала, дак додавати до неї з каси. Нарешті Тарас додав би то Вартоломееви, що думка завести по селах на Україні добрі сільські школи зародила ся йому в голові ще тоді, коли він перебував в школі у Кирилівці. Вартоломей

¹⁾ Правда, 1876, стор. 25. Жизнь и произведения Шевченка, стор. 51.

²⁾ Правда, 1875, стор. 927.

³⁾ Тарасова невістка Микитиха казала мині, що сей мід був тоді як Тарас останнім разом 1859 був у Кирилівці. Те саме казав Прокопу Шевченку і сам Бондаренко. Але зауваживши, що р. 1859 Бондаренко вже не титаровав і розібравши деякі иньші подробиці, переказані мині в Кирилівці, я прийшов до впевнення, що і Микитиха і Бондаренко помилив ся.

каже, що він дуже тому зрадів; одначе йому здавало ся, що ніключись про осьвіту народню Тарасови не слід пускати такі твори як „За горами гори“ (се-б то „Кавказ“). Він висловив свою думку Тарасови і Тарас замислив ся.¹⁾

Мушу сказати, що в наведених споминках Вартоломея є чимало такого, чого не можна признати певним. Почнемо от хоч би з патретів. Які то могли бути патрети? Фотографії, здасть ся, тоді ще не було; літографії, або дагеротипи були річ дорога; хіба гадати, що все то були патрети, намальовані самим Тарасом. Далі знаємо, що поема „Кавказ“ тоді не була ще написана.

На другий чи що день Шевченко навідав ся і до попа. У старого отця Кошиця був тоді син його молодий піп і ще один піп з сусідного села. Вони пильновали провадити з Шевченком бесіду про сучасні справи, але він не охоче якось розмовляв про те і цілий вечір говорив з старим попом про старовину. Коли Шевченко пішов вже до господи, до Кошиця прийшла баба Лемериха і спитала молодого попа: А що, бачили Тараса? як він вам здасть ся?

— Та бачив же! Але коли-б ти знала, бабо, який він дурний! Сів собі з старим, та тільки й речи у його, що роспитує про голодранців; та ще наче на глум казав покликати свого старого товариша Смальяка, що сторожем при церкві і ну з ним ціловати ся“.

— Чудне отсе ви говорите, відповіла баба: з нами він ніколи не мсвчить, все балакає, з вами мабуть не знав про що говорити.²⁾

Мабуть батьки Федосіїни спостерегли Шевченкову думку побрати ся з їх донею. Уже-ж їм не під мисль було дружити свою доню з Шевченком. Вони хотіли хитрощами відвернути Шевченкові заміри. Тоді як Шевченко гостював у Кирилівці, жінка Прокіпа Демченка повила дитину. Стара Кошичиха умовила Демченків покликати кумами Тараса з Федосією. Думка у неї була, що молода доня не спостереже куди мати верне. Але доня перехитрила матір. Вона пішла до Демченків, взяла дитину, пішла з нею до другого попа і перехристила з иньшим кумом.³⁾ Тоді Тарас по-

¹⁾ Правда, 1876, стор. 23—28.

²⁾ Правда, 1876, стор. 23—28 і Жизнь и произведения Шевченка, стор. 51.

³⁾ З устних переказів кирилівських людей.

сватав ся; але взяв у батьків гарбуза. Воно й не диво! Згадаймо, що не далі як років тому 17 назад Тарас у Кошиця наймитував за погонича. Річ не можлива, щоб піп віддав дочку свою за колишнього свого „попихача“!... Попівна не відважила ся йти проти волі батьків і вони не побрали ся. Вельми плачливого добутку зазнала безталанна дівчина з батьківської незгоди: попівна збожеволіла.¹⁾ Року 1883 вона лічилась у Києві в університетській клініці, а року 1884 вмерла дівкою.²⁾

Засмучений і зажурений невдачою в сватанню покидав Тарас Кирилівку. Брати його, Микита і Осип, розказує Вартоломей, пішли провести його і, річ звичайна, завернули до коршми випити на прощання. Випили більш ніж треба було. А тут жид-шинкар заходив ся ганьбити і лаяти якогось християнина. Скоро почув Тарас, як жид знущаєть ся з християнина, зараз озвав ся до людей, що були в коршмі: „А чого, хлопці, дивите ся мовчки? Ось нуте лишень — простягніть жида да різками!“ Тарасові слова, немов огнем тям, запалили хлопців: не встиг жид і озирнути ся, як вже готові були різки і жид лежав на долівці: били його аж доки Тарас не сказав: „Годі, хлопці!“ Жиди з сього зараз зробили цілий „бунт“. Пішли доноси, що Шевченко простає коліївчину; зібрав би то сотню чоловіка селян і хотів вирізати в Кирилівці усіх жидів. Поліція підняла ся на диби; але скінчила ся буча на тому, що брати Тарасові відкупили ся і покрили собою усіх, хто був замішаний в жидівську хлосту.³⁾

Факт сей здаєть ся мені непевним. Нехай би ми й не змагали ся, що Тарас на підбитку підбив людей до такого паскудного вчинку, нехай згодимо ся й на те, що зайва прощальна чарка так затуманила йому голову, що він не зауважив на те, що вчинок з жидом неминуче нашкодить йому: поспеє йому стежку до служби в комісії; але коли-б була правда про доноси, що Шевченко простає коліївчину, то вже-ж тим доносам не можна-б було не дійти до Києва і там вони зачинили-б перед Тарасом двері в комісію. Хто-хто, а Бібіков⁴⁾ би довідав ся про такий вчинок і тоді не стосовав ся-б він так приязно до покликання Шевченка рисовальником в комісію!

¹⁾ „Зоря“ 1885 р. Ч. 15.

²⁾ Метрика кирилів. церкви.

³⁾ Правда 1876 стор. 23—28.

⁴⁾ Київський генерал-губернатор того часу.

З Кирилівки Шевченко приїхав до Київa і небавом подав ся в Полтавщину справляти наказ комісії... Наказ генерал-губернатора Бібікова, щоб Шевченко поїхав по Полтавщині „для нѣ-которыхъ разысканій“ і 150 руб. на подорож, дано Шевченкови в листопаді р. 1845; але альбом Тарасових малюнків і иньші певні факти свідчать, що він поїхав в Полтавщину ранійш, ніж дано йому Бібіковський наказ. Треба гадати, що вернувшись з Кирилівки і запевнившись, що його беруть до комісії і виражають в Полтавщину поробити малюнки з пам'ятників старовини, він не ждав урядового оповіщення і наказ Бібікова переслано до його вже потім. Бібіков наказував йому довідати ся: які є по Полтавщині могили, давні руїни і взагалі останки життя і подій історичних і, коли можна, поробити з них малюнки. Очевидна річ, що справити сей наказ можна було тільки, доки ще не вдарили морози, доки не випав сніг.

Здасть ся, перш за все Шевченко поїхав в прилуцький повіт в густинський монастир, „збудований коштом гетьмана Івана Самійловича р. 1674“.¹⁾ Опріч інтересу історичного Густиня вабила до себе Шевченка і інтересом моральним: тут похоронені були останки князя Миколи Репніна, батька княжни Варвари. Не можна не гадати, щоб у Шевченка не було бажання поклонити ся останкам чоловіка, якого він шановав і в родині котрого зазнав щирого привіту і ласки.

З Київa в Густиню треба їхати на Прилуку. Тарас зупинив ся в Прилуці; взяв з собою щирого Українця і знавця рідної старовини протопопа Іллю Бодяньського і вкупі з ним поїхали в Густиню. Густиня за Прилукою верстов п'ять буде. Ще під кінець XVIII віку рука вінценосної гнобительки української волі і культури скасовала була Густинський монастир яко монастир. Одначе будівля його була доволі міцною, бо простоявши майже без догляду, більш ніж пів віку, вона не знівечила ся. Спочатку рр. 40-их комусь соромно стало за зневагу українських народніх св'ятищів. Не скажу з чийого приводу заходили ся оновляти Густинський монастир. Оновителем прислано з Нижнього Новгорода суворого Росіянина-черця Паїсія. Паїсій оновленням своїм виявив сущий вандалізм, властивий взагалі черцям з Росії, скоро вони приїдуть на Україну господарювати по стародавніх монастирях наших. Першим ділом таких оновителів — знівечити

¹⁾ „Музыкантъ“. (Поэмы и повѣсти Шевченка). Київ, 1888 р.

в монастирі і по церквах його усе, що нагадує українську окремість, усе, що не підходить під міру і смак московсько-византийського чернечого деспотизму і аскетизму. Так діяв і Паїсій в Густині. Стародавні фрески по стінах в церквах монастирських він звелів малярам позамазувати. Але вандалізм його на тому не спинився: він велів знівечити і патрет Михайла Вишневецького, а потім добрався і до кісток небіжчиків похоронених навіть в церкві. Під віттарем головної церкви був склеп родинний прилуцьких полковників Горленків. Склеп велено знівечити: кістки померлих, що покоїли в тому склепі, зсипали десь у кутку в один гурт а склеп засипали і замурували. Не пошановали навіть святих образів: дорогоцінні шати з гербами гетьмана Самійловича і полковників Горленків поздіймали з образів і попереливали... Одно слово: справили „обрусеніє“!

Шевченко бачив Густинський монастир, коли „обрусеніє“ не було ще справленим до краю. Монастир нагадав Тарасови „суше абатство сенклерське: тут є і рів глибокий, та широкий, що наливався колись водою з тихого Удаю; є і вал, а на валу тому високий з цегли мур зубчастий з внутрішніми ходами і з бойницями; є безкраї підземелля і склепи а на цвинтарі поміж величезних дубів суховерхих намогильні плити, що повростали в землю“.¹⁾ Шевченко змалював в Густині вид з головної церкви в монастирі, вид з трапезної церкви і вид брами з розваленою на ній церквою св. Варвари.

Гадаю я, що з Густині Тарас поїхав до якогось прилуцького пана, здається, в Дегтярі, до Грицька Галафана.²⁾ Тут трапився баль, що нагадував потроху Мосієвський „Версаль“ Вільхівської: гостей зїхала сила; баль був пишний, розкішний; але на душу художника-поета з кріпаків він зробив тяжке вражіння. „Баль скінчився найроскошнішою вечерею, залитою шампанським вином“. Роскіш того балю „просто жахала“ Шевченка. Але більш за все збентежила його душу, вколола в серце стару глибоку рану історія і вид віолінчеліста з крепацького оркестру, що грав на балю тому. Віолінчеліст більш за все звернув на себе увагу поета: то був чоловік молодий, худорлявий і блідий.

¹⁾ ibidem стор. 590.

²⁾ Запевне не затвержую сего. Не можна сказати запевне і того, коли саме був той баль: чи в вересні, чи може й раніш. Більш стою за перше, бо раніш вересня Шевченко не мав препоруки комісії.

„Сольо своє він грав так, що хоча-б і самому Серве так не на сором би було“. Поет, слухаючи те сольо, дивовав, що ніхто з гостей, ні сам господар не дав оплесків віолінчелістови за його суцце артистичну гру? Коли-ж віолінчеліст, скінчивши сольо на віолінчелі, взяв скрипку і заграв арию „Преціози“, дак душа поета не втерпіла. Тарас гукнув: „браво!“ і став плескати в долоні. Усі гості подивили ся на поета, наче на божевільного; а сам пан-господар так глянув на його, що Тарас схаменув ся, догадав ся, що крепакам не дають оплесків, замовк і пішов собі в сад, щоб там розвіяти журбу, що нагнали на його оті суворі і здивовані погляди господаря і гостей. Не можна було Тарасови в тих поглядах не прочитати усю історію недавнього свого життя крепацького; не можна було йому не подумати: чи вже-ж крепаки не такі люде як і пани?.. Тяжкі думки, гірке вражінне повіряв Тарас німим деревам да теплій, спокійній місячній ночі. Але вражінне так глибоко переняло його, що скільки він не ходив по саду, скрізь чув чарівні гуки віолінчелі. Немов живий скрізь стояв перед ним образ віолінчеліста. Де я його бачив? де я його стрівав: питав ся Тарас самого себе, і нарешті, після довгого пригадування, згадав... Новим болем на серці у його обізвала ся та згадка... Тараса від болю аж занудило, коли він згадав, що за обідом той самий віолінчеліст стояв за стільцем у господаря яко лакей. Ментом думки Шевченка повинні були опинити ся в прихожій Енгельгардта і нагадати Тарасови як і він, геній українського слова, повинен був лакеювати у Енгельгарда!... Охмарений споминками гіркого минулого ходить Шевченко по саду та вболіває про долю віолінчеліста, аж ось на зустріч його і сам віолінчеліст. Він кинув ся до Тараса дякувати, говорячи: „ви єдина людина, що слухаючи мою гру, зрозуміли мене“, тай заплакав!... Крепак-віолінчеліст був учнем Шпора...

— Що-ж ви гадаєте далі чинити з собою? — спитав Шевченко: — ви-ж суций артист!

— Що-ж мені робити? Хіба тільки повіситись.

Кервавим кипятком слова ті повинні були обдати Тарасове серце. „Чи давно і я був в такому-ж становищі?“ певно думав він. Картина крепацтва скрізь була однакова: „Пани бенькетували, а християни голодовали“. В селі, де ото справляв ся той баль, де голодні і темні крепаки мусіли веселити панів своїм концертом, в тому селі Шевченко не бачив вулиці, де-б не було шинку, а в шинку витинала „катеринка“, щоб покрити гуки того „концерту“, який чутно було кожному неспанілому уху, який

„грали“ наболілі струни народнього зневоленого серця... „Катеринка“ приманювала людей до шинку і там горілка заливала струпе крпацтва. До такого вражіння ще більшого суму додає Тарасови віолінчеліст, розповідаючи скорботну історію свого життя. „Батька, розповідає він поетови, я не зазнаю. Мати ніколи нічого про його не говорила. Хати у нас своєї не було, жили ми в підсуєдках. Мати бажала стати за наймичку на рік, але ніхто її не брав, така вона була тендітна та бліда. Нарешті наняла ся у жида в шинку. Не скажу, чи довго вона служила у жида. Я був вже чималим хлопцем, коли вона померла. Вмерла на сухоти. За кілька день до смерти прийшла вона в свою кімнечину, лягла та вже й не вставала. За кілька хвилин до смерти я приніс їй води; але вона не спроможна вже була ні пити, ні говорити. Ледві, ледві спромогла ся доторкнути ся рукою до моєї голови; поцілювала мене; дві сльозини викотили ся з очей у неї... зітхнула вона і вмерла. Соцький поховав її на того карбованця, що заробила вона у жидів... Я пішов за міхоношу до сліпого кобзаря... Потім пани забрали мене до двору і віддали в науку“...¹⁾

Я наумисне виписав з „Музиканта“ отсею сумну історію: Зауважмо на контрасти! В однім кінці села розкішний бал з концертом, пани бенкетують, пють, гуляють, а в другому — крпачка-покритка з голоду мре! Якого ще контрасту, якої ліпшої ілюстрації не тільки до крпацтва, а і взагалі до несправедливости в соціальному устрою людей!

Густинський монастир своїми руїнами і своїм „оновленням“ зворушив в душі Шевченка споминки історичні, а бал в Дегтярях і оповідання віолінчеліста показали йому живий малюнок живого життя, що зазнала Україна. Душа поета, ізмучена живими малюнками, обізвала ся „Посланням до мертвих, і живих і ненароджених земляків в Україні і не в Україні сущих“. В Густині і в Дегтярях, немов наумисне згуртовало ся усе те, що повинно було глибоко-преглибоко вразити душу поета, налити її повну, до краю пророчим натхненням. Мертві будівлі Густині нагадували Тарасови колишню боротьбу за волю; Паїсєва реставрація, бал в Дегтярях, оповідання віолінчеліста і сам він показували наче в зеркалі увесь культ політичної і соціально-економічної неволі України. Поет бачив, що Україну:

¹⁾ Див. „Музыкантъ“. (Поэмы и повѣсти Шевченка). Київ, 1888 р.

„Гірше Ляха свої діти
її розпивають:
Так як пиво праведную
Кров із ребер точать...”

Жива дійсність була в вічн: кожен, хто не осліп духом і серцем, бачив, як вона руки здіймала до неба і голосила благаючи Бога, щоб послав „апостола правди і науки“. Ото-ж, на мою думку, дегтярівський бал з усіма своїми обставинами і був тією лабораторією, горном, де увесь матеріял, зібраний доти Шевченком, перелив ся, і вилило ся з його „Послання“...

IV.

Близила ся зима; треба було до снігу справити наказ комісії. Старезне місто Переяслав ставало Шевченкови пунктом, де мусів він попрацювати для комісії; а тут було коло чого працювати. І от в жовтні бачимо Шевченка в Переяславі. Сюди він приїхав певне з початку другої половини жовтня, бо 16-го він був ще у Лукіяновича в Маріїнському і тут написав поему „Невольник“. В Переяслав він приїхав трохи хорий.¹⁾ Козачковський гоїв его. Час перебування в Переяславі він віддав переважно змальованню видів з Переяславської старовини. Раз якось з Козачковським вони їздили в село Андруші, де у Козачковського було дворище і він заводив там сад. Краса місцевости, гостинність і щирість Андрія Козачковського так глибоко запали в душу Шевченка, що він не забув їх і через десять років. В листі до Козачковського, писаному 14 квітня р. 1854, поет, згадавши про Андруші, пише: „Друже мій милостивий! як получиш отсе не хитростне послання, вибери хороший, погожий день, да повели запрягти у бричку коний, та візьми посади коло себе жіночку свою і діточок своїх невеличких та поїдьте собі з Богом в Андруші, та погуляйте собі гарненько в архієрейському гаю; та гуляючи попід дубами, та попід вербами, згадай той день, як колись ми з тобою в Андрушах гуляли. Міні тепер здаєть ся, що й раю кращого на сьвіті не було, як ті Андруші: а вам там так, може, остило на сьвіт дивити ся і на сині Тратемирівські гори. Боже мій! Господи єдиний! чи гляну я на ті гори коли

¹⁾ Київ. Телегр., 1875, N. 25.

небудь, хоч єдиним оком!...“ Далі в тому-ж листі Тарас питає: „чи великі виросли дерева, що посадив ти в осені р. 1845? Міні так і здається, що я, як пишу отього листа до тебе, або як просто згадую про тебе, то так неначе дрілю ся на тебе, як ти коло паркана рядочком в осені дерева сажаєш... Чи памятаєте прогульку нашу в Андруші і за Дніпер в Монастирище на гору? Згадайте той дивний вечір, ту широку панораму, а посеред неї довгу широку смугу масакову а за нею блищить, наче з золота кутий собор Переяславський? Яка чудова тиша торжественна! Памятаєте: ми довго не спроможні були слова вимовити, доки, нарешті біла, ледві примітна пляма не засьпівала:

„Та яром, яром за товаром“...

Чудовий вечер, чудовий край і пісні чудові! Багацько добрих споминок зберіг я про старий Переяслав і про тебе, мій щирий друже!“¹⁾

Вражіннє, якого зазнав Шевченко під впливом Андрушів, Переяслава, Монастирища і Трахтемирова він вилив потім в віршах „Сон“ („Гори мої високі“). Згадуючи усе те, поет гірко плаче, що гетьмани „недоуми занাপастили Божий рай!“ і так занапастили, що „за Уралом Киргізам лучче жити ніж нам на Україні“...²⁾

В Переяславі Тарас намалював види з трох стародавніх церков: з Михайловської; з Покровської збудованої полковником Мировичем і з Вознесенського собору, збудованого гетьманом Мазепою. А з Переяслава подав ся на села і поробив малюнки в селі Потоках, у Василівці, у Вюнищах і в иньших. До Козачковського, як бачили ми, Шевченко приїхав хорим і хоча Козачковський гоїв його, але-ж наступила холоднеча, грудень а через те і не слід би було Тарасови рушати з Переяслава; треба-б було пересидіти тут, доки недуг зовсім минеть ся, або принаймні вернути ся до Києва. Так де-ж! Тарас бажав показати, що він не дурно бере гроші з комісії; він бажав подати їй яко мога більш своєї праці: тим то він не вважаючи на недуг і холоднечу, подав ся на села. Певне, з початку грудня, бо 22 листопаду він був ще в Переяславі, і написав тут своє прекрасне послання до Шафарика, присвячуючи йому „Єретика“. Тай Ко-

¹⁾ Основа 1862 кн. IV.

²⁾ „Кобзар“, II, стор. 101.

зачковський каже, що в Переяславі тим разом Шевченко був трохи чи не два місяці. Козачковський під той час спостеріг, що Шевченко писав не потрібуючи надумувати ся; писав він наче жартома, слухаючи бесіду коло себе, а часом і сам брав участь в бесіді, не покидаючи писати.¹⁾

У Вюнищах недуг так розходив ся, що поет мусів спинити ся тут. Здаєть ся, що тут він просидів трохи чи не два тижні: у Вюнищах він 14-го грудня скінчив „Кавказ“, а 17-го грудня, як бачимо з дати, написав „Холодний яр“. „Кавказ“ стає нам новим свідком зросту і розширення ідеалів Шевченка: бачимо, що Тарасова Муза, ширяючи високо поверх кавказьких гір, вболіває за зневолених людей, до якої-б народности вони не належали. Воля чоловіка, братолюбіє людей, положені на ґрунті національному, от що стає, між иньшим, ідеалом Шевченка. Поет тяжко вболіває, що Українці примушені були воювати вольний народ кавказьких гір і заганяти його в кошару неволі. Згадавши про свого приятеля графа Де-Бальмена, убитого на Кавказі, Шевченко тужить, що його загнали воювати Черкесів і не за Україну, „а за її ката проливати кров добру не чорну!“ Не можна було Шевченкови не почути образи українському патріотизмови з того, що вольнії колись діти України, вольні козаки чорноморські, під проводом такого патріота як Кухаренко мусіли йти нівечити волю Черкесів на користь неволі і деспотизму. Поет справедливо вболіває, що Де-Бальмену „довело ся пити з московської чаші, московську отруту“.

Природою і долею Кавказького народу Шевченко заінтересовав ся геть ранійш; певна річ, спершу з оповідань Кухаренка, коли останній приїздив до Петербурга. Потім, коли Чужбинський вернув ся з Кавказу, Тарас багацько розпитував у його про життя і побут Черкесів, про природу Кавказу,²⁾ і серце і душа поета переймали ся скорботними думками про долю вольнолюбних гірняків. Коли недуг приковав Тараса до ліжка у Вюнищах, йому, згадуючи картини життя на зневолений Україні, не можна було не перелетіти думками на Чорноморе і на Кавказ! Скорботним слёзам за зрабований „чурек і саклю“ не можна було не вилити ся разом з слёзми за долю України, за долю цілої Росії, де

¹⁾ Київ. Тел. 1875 N. 25.

²⁾ „Воспоминанія“, стор. 13.

„...Сибір неісходима,
А тюрм, а люду! що й казать!
Од Молдована аж до Фінна
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує...“

Не скажу, чи довго Шевченко хоровав у Вюнищах. Звідтіл він поїхав в Яготин.¹⁾ Переїзд сей став ся в усякому разі після 17-го грудня.

Перечитавши ті твори, що написав Тарас у Вюнищах, легко зрозуміти потребу душі поета — спочити, потребу якої небудь розваги, аби-б вона розвіяла-розважила його тяжке становище духове. В тих творах бачимо і чуємо, що кожне слово тхне кєр-вавими слїзми за чоловіка; з кожного слова дише глибокою любовю до України, взагалї до людїй зневодених; з кожного слова поета плине палке, чисте бажанне людям волї, свїту і добробуту. Я бачу, які пекельні муки буяли в серці поета в ту хвилину, коли слаба з недугу рука його виводила:

„А тим часом перевертні
Нехай підростають,
Та поможуть Москалеви
Господарювати,
Та з матері полагану
Сорочку здїймати!
Помагайте, недолюдки,
Матїр катувати“...

Де-ж було Шевченкови знайти місце для спочинку? Недолудки кишіли комахнею навкруги. Нарешті близили ся Рїздвяні свята: натурально було бажати провести їх серед веселого то вариства; а в Яготинї стояла ще журба, ще не минув рік після смерти князя Миколи. Тарас тямив, що і Закревський — недолюдок; але він тямив, як се свідчить нам і Чужбинський, що недолюдок Закревський стає трохи не янголом, як прирівняти його до Лукашевича, до Родзянки і т. ин. „дітїй України“... „В гостинному домі Закревських, каже нам Чужбинський,²⁾ Шевченко був своїм, був наче у себе в господї“. Тим то з Яготина він поїхав до Закревських. Того часу, се-б то на Рїздвяні свята р. 1845 і з початку р. 1846, до Закревських, хоч і приїздили

¹⁾ Київ. Телегр. 1875 N. 25.

²⁾ „Воспомяніа“, стор. 14—17.

декотрі з поклонників Бахуса і справляли знамениті сьвята „мочемордія“, але-ж Шевченко не раз-у-раз гуртовав ся до них, частійш і зовсім не приставав, уникав того товариства. Він більш перебував в жіночому товаристві; воно його більш вабило до себе. В гостинному покою пані Закревської Тарас поринав або в веселу розмову жіноцтва, або в прекрасну гру на роялі і сьпіві самої Закревської і її гостей; а то й сам своїм гучним оксамитовим голосом сьпівав українські пісні журливі. В такі години з товариства жіночого поклонники Бахуса жадним чином не спроможні були вирвати Тараса. Навпаки: „мочеморди“ мусіли самі приходити вже до жіночого товариства і просиджували тут геть за північ. Одного разу Закревські з своїми гостями поїхали верстов за десять до своїх крівняків. Там пані Закревська, розповідає Чужбинський, чудесно грала на роялі Шопенові твори. Шевченко був того вечера веселим і говірким. Звичайно, веселому в товаристві час швидко йде. Не помітили, як спізнали ся. Тим часом розпочинала ся хуртовина. Одначе на те, ні на пізню годину товариство Закревських не звернуло уваги і опівночі поїхали до господи. Небавом після виїзду розходила ся страшенна низова фуґа: вітер зривав сніг з землі, підносив його в гору, крутив його всіми сторонами, та, виючи і голосячи, носив ся над землею. Коні спершу добре бігли, але небавом кучер помітив, що збили ся з дороги. Хотіли вертати назад, та ба! ніхто не тямив, в яку руку треба брати назад; вітер крутив ся і міняв ся, віючи то з сего, то з того боку. Жіноцтво, своїм звичасм, переполошилось. То була саме така пора [з початку січня], коли голодна вовковня тиняєть ся по степу. Що-ж його діяти? вже-ж не стоять під фуґою. Відважили ся їхати навмання, сподіваючись, що кудись таки та прийдуть, до якого будь житла та прибють ся. Підшилий Закревський їхав окремо в кибітці, спав собі, нічого не чув, нічого не бачив. Їдуть, а хуртовина все більшає. Шевченко радив привернути до першої, яка зустрінесть ся, скирти сїна, розвести багатте та й гріти ся до сьвіту. Жіноцтво на се не згодило ся і казало їхати далі на око. Минула північ; шляху нема, вітер реве, замітаючи сніг. Шевченко, щоб підбадьорити товариство, завів: „Ой, не шуми дуже“, а за ними і всі останні, але-ж вітер ревів ще більш і не давав сьпівати. Нарешті так закурило, що коні стали. Сани загрузли в замет: треба було злазити з саний та виратувати їх. Виратовали. „А що, Тарасе? — спитав Чужбинський, — не гаразд?“ А Тарасови байдуже; не вважає він на хуровину та своїм гучним голосом виводить:

„Ой которі поспішали,
Ті у Січі зимовали,
А которі зіставали,
Ті у степу пропадали“.

Жіноцтво з переполоху починало переймати ся розпукою і Тарасови треба було ужити великої праці і вмілости, щоб заспокоїти перелякане жіноцтво. Скінчивши пісню, він почав імпровізувати вірші, але вітер так квилів, що квилинне його покритвало вірші і не давало їх чути... Нарешті помітили, що ген ген в степу огонь блимає. Зраділи гаразд; значить, житло чиясь недалеко; бери на огонь. Справді небавом вибили ся на великий київський шлях і прибили ся до заїзду. Тут розжили ся на самовар та й чаювали до сьвіту. Того саме часу, як Шевченко з Юнищ перебрав ся на Різдвяні сьвята р. 1845 до Закревських, княжна Варвара Репніна прислала до його звістку, що вона примірковала щось на користь Тарасових братів. (Лист княжни з тією звісткою відібрано у Шевченка підчас ревізії і арешту; він і досі є в архіві колишнього „Ш отдѣленія“). Не знати, що саме примірковала княжна; може вона гадала збирати гроші на викуп з кріпацтва Тарасових братів. Та ледві чи так; бо, можна гадати, що за викуп їх Ентельгардт не загнув би більш того, скільки взяв за Тараса, а такі гроші княжні зібрати було-б не трудно. Не кажучи вже про власні достатки Репніних, приятелями у неї були такі дуки, як Тарновський, Галаган, Борковський, Лизогуби і иньш. Видавали вони з кишені по кільки тисячів на балі, і коли-б вони справді бажали визволити Шевченкових братів з кріпацтва, так чи трудно-ж би було кожному з них виїняти з кишені сотню чи дві карбованців...

Посилаючи до Тараса дві книжки „Отечествен. Записокъ“, княжна переказує, що приятелька її і Шевченка Глафіра Пьєолівна засватана за Борковського. Княжна вболіває, що Шевченко „так легкодушно відцурав ся доброго діла на користь кривих своїх. Жаль їх, каже княжна, і соромно мені перед тими, кого я притягла до сієї справи. Але те вже добре, що ви маєте тепер роботу. Час вже відцурати ся вам не поезії, а того, що ви називаєте життям поетичним“.¹⁾

Я певен, що під „роботою“ княжна розуміла ніщо більш, як не працю Шевченка в київській комісії, а „поетичне життя“,

¹⁾ „Кіевская Старина“ 1893, кн. 2.

на мою думку, було — „мочемордіє“. Трудно мені згодити ся з професором Миколою Стороженком,¹⁾ що оте „добре діло на користь кривних“ — було збирання грошей на викуп останніх з кріпацтва; в горі я вже висловив потроху свій погляд, а тут додаю ще, що знаючи глибоку любов Шевченка до своїх кривних і скорб його про долю їх, не можна виобразити собі такої причини, щоб примусила поета цурати ся такого діла, що допомогло-б поліпшенню соціально-економічного побуту його братів. А вже коли він справді таки відцурав ся тієї справи, коло якої заходила ся княжна Варвара Миколаївна, дак певна річ, що коли не в самій справі, то в заходах коло неї було щось такого, що відтучало від них Шевченкову благородну душу.

Ота поїздка з Закревським і блукання серед степу в глупу ніч підчас хуртовини, не минули Тарасови дурно. Невигосний до краю недуг, на який він хорував у Вюнищах, знов прокинув ся і прокинув ся вже тифом. Нездужав він трохи чи не цілий місяць. Видужавши Тарас поїхав в Ісківці до Чужбинського: він був блідий, з обголеною головою, через що й носив на голові чорну шапочку оксамітову. Се було перед масницею р. 1846. Знаючи, що Великдень того року був 7. квітня, можна без помилки сказати, що в Ісківці він приїхав саме в половині лютого. Підчас того недугу, каже Чужбинський, Тарас написав багатько віршів.²⁾ Одначе дати визначені в „Кобзарі“ сього не показують. Мабуть Чужбинський перемішав час недугу Тараса у Вюнищах в грудні р. 1845, з часом недугу у Закревських. В усякому разі до кінця р. 1845 або до самого початку р. 1846 належить написання Шевченком свого заповіту: „Як умру“, бо що иньше, як не тяжкий недуг змогло-б викликати вірші такого змісту?

V.

До Чужбинського в Ісківці Тарас приїхав, щоб покликати його подорожувати в гурті з ним по Полтавщині і по Чернігівщині, та подорожуючи поробити малюнки з останків історичної старовини по церквах і по монастирях. Гадали вони поїхати через Лубни та через Ніжин на короткий час до Чернігова, а з відтілю до Києва. Рушили. Тоді саме в Лубнах був ярмарок:

¹⁾ „Кіевская Старина“, 1893, кн. 2.

²⁾ „Воспоминания“, стор. 17 і далі.

до міста наїхала сила панства і одно перед другим кликало до себе наших подорожних. Але останні чомусь не схотіли їздити по панах і рушили на Ніжин через Пирятин і Прилуку (від Лубен до Прилуки 85 верстов, від Прилуки до Ніжина 65).

Переїздити через Прилуку довелося серед ночі. В Прилуці тоді саме трапила ся одна лиха пригода, що дає нам помітити ще раз благороднійшу рису в характері Шевченка. Заняла ся і горіла убога хатина якихсь жидів. Шевченко і Чужбинський кинули ся на пожежу. Виносити ся і гасити помагали переважно жида; християни якось мляво брали ся допомагати. Шевченко кинув ся виносити з горілої хати жидівське добро. А коли скінчила ся пожежа, він став дорікати християнам за їх млявість і жваво доводив їм, що людина в нещасті та в біді, хто-б вона не була з національності і з релігії, кожному з нас повинна бути найближчим братом.

Була саме масниця, коли наші подорожні приїхали до Ніжина. Ніжин — місто невеличке. На той час воно було осередком освіти задля Чернігівщини і для північно-західної Полтавщини. Тут пишав ся тоді Безбородьків ліцей. Хоч рука царя Миколи і приголомшила ліцей, а проте все-ж він притягував до себе лівобережну молодіж і надавав Ніжину значної ваги. Окрім ліцея у Ніжині була гімназія, дві чотирикласових і кілька однокласових шкіл. Се вже робило Ніжин містом інтелігентним. До того ж за Ніжином була добра минувшина історична, найпаче крамарська, через що серед людности його було доволі людей з достатками; між ніжинськими Греками були богатирі, навіть мільонники.¹⁾

¹⁾ Коли властиво осаджено Ніжин — запевне невідомо; думають, що вже в XI віці Ніжин існував. За Хмельницького у Ніжині був вже магістрат; місто кермовало ся правом магдебурьським. Хмельницький організовував Ніжинський полк; між полковниками сього полку стріваємо видатних діячів українських як Сухия, Золотаренки. Ваги крамарської Ніжину надавали найпаче Греки. Богдан, уважаючи на ту користь, якої можна надбати з крамарства Греків, універсалами 2. мая і 16. червня р. 1657 надав Ніжинським Грекам значних вільгот і навіть автономії, скасованої вже за нашого часу, не що давно. Богдан не помилив ся: небагом Ніжин зробив ся головним крамарським містом на Україні, осередком торгу, крамом далекої Азії і західної Європи. Крамарство, а через те і стосунки з народами західної Європи сприяли розросту Ніжина, оздобі його добрими будівлями і церквами і нарешті культурі і освіті його людности. З початку XIX в. у Ніжині коштом Безбородьків

Коли Шевченко і Чужбинський (останній до того-ж і годованець Ніжинського ліцея) приїхали в Ніжин, дак про приїзд їх зараз залунала чутка по місту і „двері нашої кватири, розповідає Чужбинський, не зачиняли ся найпаче від студентів: між ними тоді ще був і відомий потім перекладник творів Шекспіра, Шіллера, Гетого, Шевченка і ин. — Микола Гербель“. В четвер на масниці у ніжинському клубі (касині) був балъ. Тарас і Чужбинський пішли на балъ. Один з старшини клубної, побачивши, що у Шевченка на голові шапочка і не відаючи хто він такий, чю голову вкриває та шапочка, не хотів пустити його на балъ. Але-ж суворому старшині зараз з'ясували, що шапочка вкриває голову — генія України і в якому-б убранню не був Шевченко, він, зайшовши до клубу, робить останньому честь і шанобу. Звістно, поетови й на думку не впало гнівати ся на таку пригоду; він вельми сьміяв ся з неї. Витали Шевченка Ніжинці дуже добре, найпаче молодіж, під проводом Гербеля. Гербелеви він написав тоді в альбомі отсі вірші:

„За думою дума — роєм вилітає,
Одна давить душу, друга роздирає,
А третя тихо, тихесенько плаче
У самому серці, може й Бог не бачить“.

Виїздячи з Лубен, Шевченко гроші свої віддав Чужбинському, просячи його хазайнувати в дорозі, сам він не змів, каже Чужбинський, орудовати грішми; був занадто безкористним і не любив грошових рахунків; а коли з ким сприятелів ся і жив з ним якийсь час у купі, дак віддавав товаришови свої гроші і прохав господарювати. Так він зробив і тепер. Гроший в обох їх було не густо: а про те живучи обережно — на місяць би стало на прожиток. Тим то Чужбинський, ведучи дорожню господарку, озирав ся, щоб не перехлябити видатків за бюджет. Одначе Тарасова добрість зараз у Ніжині зрушила ту обережність.

Гадали вони в ночі проти неділі, відбувши балъ у Ніжині, зараз же рушити на Чернигів. До Чернигова треба було, добре

заведено спершу гімназію, а небавом і ліцей. З Ніжином або з його ліцеєм на віки зросли ся наймення таких людей, як Степан Яворський Прокопович, Григорій (потім в черцях Юрий) Кониський, Орлай, Гоголь, Гребінка, Гербель, Глібів і ин. Таким чином з початку рр. 40 нашого віку Ніжин було місто торгове, замітне, інтелігентне з добрими традиціями рідного краю.

іхавши, їхати годин десять; треба було зробити на дорогу запас харчів. Чужбинський вранці в суботу пішов до міста в крамниці, щоб скупити ся на дорогу. Шевченко ще не вставав. Чужбинський, виходячи і каже до його, щоб зготовав чаю.

— Ну його, — відповів Шевченко, — не хочу вставати. Я такий утомлений, що лежав би цілий день. Я підожду, заким ти вернеш ся, тоді пити мемо.

Чужбинський пішов. Вернувшись хвилин через 20, бачить він, що Шевченко вже одягнений. За столом сидить якийсь юнкер, не чай да підсипає туди рому.

— От нам Господь послав гостя, — мовив Шевченко до Чужбинського.

Глянувши на юнкера того, Чужбинський спостеріг, що він прийшов до них не того, щоб познаємити ся з Шевченком, а чогось иньшого; одначе він повитав гостя ввічливо. Юнкер весело балакав; а переогодом, коли в пляшечці вже не стало рому, юнкер гукнув слугу і казав йому подати другу пляшку рому... Хильнувши ще рому з чаєм, юнкер покликав Шевченка в куток, щось побалакав з ним нишком і пішов. А Тарас зараз же попрохав у Чужбинського три карбованці.

— „На що се? мабуть тому от?“ Чужбинський кивнув головою на ті двері, в які вийшов юнкер.

Шевченко махнув рукою і добрістно дивив ся. Потім, взявши три карбованці, надів шапку і пішов за двері. Вернувшись, розповів, що юнкер той, прийшовши до його, признав ся, що він програв в карти казньонні гроші і прохав дати йому пять карбованців; бо, коли він не заложить тих гроший, — лихо йому буде. Тарас з своєї добрости, обіцяв запомогти паробкови і прохав його наптити ся з ним чаю. Юнкер згодив ся. Одначе, коли він за чаєм спорожнив пляшку рому, і ще казав дати другу, дак Тарас спостеріг, що за птах отой юнкер і замість пяти, дав йому тільки три карбованці. Нарешті прохав Чужбинського шуткома не розповідати про се Закревському, бо той може гнівати ся за те, що вони були байдужими до такого певного „мочемордія“, яке показав юнкер.

Розповідаючи в своїх споминках про отого юнкера, Чужбинський додає, що Шевченко раз-у-раз носив у кишені дрібні гроші, щоб подавати милостиню. Часто Шевченка обдурювали і вимагювали у його просячи „на бідність“ останні гроші. Довідавшись про шахрайство, він гнівав ся і давав слово бути обачним. Але-ж небавом який-будь пройдисьвіт-жебрак, стрівши його, жалістним

голосом прохав на „бідність“ і Тарас забував обіцянку про обачність. А коли йому знаємі радили, щоб був більш уважним і до власних фінансів і до жебраків, він на те говорив:

— Я й сам тямлю се, але нехай ліпше мене тричі одурять, а я все таки подам і в четверте і може подам саме тому, хто справді не бачив шматка хліба.

Андрій Лизогуб.

Не забув Шевченко побачити ся хоч на коротенький час з своїм добродієм Сошенком, що учителював тоді в Ніжині. Сошенко висловив йому дорікання за його поему мовою російською „Тризна“.¹⁾

У суботу в ночі після балю наші подорожні рушили на Чернігів. Приїхали туди під вечір в неділю. Се був останній день масниці. Чернігівці, звичайно, те-ж справляли балі, і наші при-

¹⁾ Чалий, стор. 54.

їзжі пішли на балъ. Тараса вельми цікавило: чи не трапить ся і тут якої пригоди з його шапочною? чи в шапочці пустять його на балъ в зібраннє, де у його не було ніже єдиної знаємої людини. Але ж в Чернигові було доволі таки освічених людей, ознаємлених з найменнем автора „Кобзаря“, і поклонники його повитали його щиро.

На балі Шевченко не довго був: „Спізнавшись з кількома своїми поклонниками, каже Чужбинський, Тарас небавом покинув з ними балъ і кудись поїхав“. Певна річ, що між тими поклонниками Тараса був дідич з містечка Седнева, Андрій Лизогуб. Хоча Шевченко й Лизогуб очевидно ще не знали один одного, але вони інтересовали ся один одним. Ще в грудні р. 1844, про що я вже й згадував, княжна Репніна писала до Шевченка: „Шкода, що ви не знаємі з Лизогубом. З яким горячим почуттєм він оцінює ваші поеми і як жалкує, що очевидно не знаємий з вами“. Хоч би у нас і не було про Лизогуба такого певного свідка, як княжна Репніна, то все таки ми запевнили ся-б, як бачити мемо переогом, з иньших фактів, що Андрій Лизогуб був така людина, що не могла не спочувати творам Шевченка і народно-національним ідеям його.

Чернигів місто днедавнє, ровесник Київу. Його минувшина, його останки історичного життя були для Шевченка, яко робітника археологічної комісії, і широкою і богатою нивою; працювати йому було коло чого. Одначе, хоч у його і був наказ генерал-губернатора Бібікова, а все-ж на те, щоб оглянути і змалювати списки з історичної старовини по церквах та по монастирях, треба було згоди головного господаря останніх — єпархіального єпископа. Тим то Шевченко перш за все вдав ся в Чернигові до архієпископа Павла, в резиденцію його в Іллінсько-Троїцький монастир. То були перші дні великого посту, через що монастирським звичаєм Шевченкови дано дозвіл оглянути монастирські церкви і ризниці, і змалювати з них, що йому треба буде, тільки з четвертого дня посту.

Таким чином перший тиждень посту нашому художникови і його товаришови по неволі нічого було робити; ходити по гостях в доми родинні — те-ж ніяково було, се не в звичаю. Мусіли вони сидіти собі в „Царгороді“, ¹⁾ та приймати у себе гостей, хто завітав до них. Чужбинський вигадав тоді таку роботу, що була вельми нашкодила їм обом.

¹⁾ Назва готелю в Чернигові.

На другий день після балю в Чернигові, Чужбинський загадав собі ранком подати самовар і пючи чай заходив ся писати вірші про вчорашній балъ. Жіноцтву, яке він бачив на балю, він подавав назви різних рослин і квіток. Треба сказати, що Чужбинський любив писати вірші свої саме тоді, як на столі шумить самовар. Я вже згадав, як Шевченко жартував з сього в „Записках“. „Самовар, каже він, своїм сичаннем підбиває до діяльности. Самому на собі не доводило ся мені зазнати вплив самовара, одначе я його розумію. Запевнив ся в сьому чарівному впливови на других. Во дні они був у мене приятель Афанасєв-Чужбинський. Року 1846 доля звела нас в „Царгороді“, вже-ж пак не в столиці Отаманської імперії, а в одному з готелів міста Чернигова. Доля закинула мене туди в справах служби, а його затигла туди непоборена любов до розкиданости, чи, як він сам казав, поривання серця. Я знав його за невпинного і невиводного віршомазу, але я не відав, яка потайна підойма надає руху тому невтомному натхненню. Сю підойму спізнав я тоді лишень, коли ми з ним вкупі заквартировали. Се ми вчинили раз на те, щоб зменшити грошеві видатки наші, а вдруге на те, щоб яко товариші по ремеслу, один одного доглядали по всяк час дня і ночі. Отсією підоймою і був йому самовар, тоді саме, як він шипить, сичить і парує. Спершу я не тямив: чому товариш мій не робить так як я, що коли забажаю чаю, так кажу подати собі шклянку з буфету; а він ні: він каже нагріти самовар. А потім вже, коли я пильнїйш придивив ся до свого товариша, так бачу, що він загадує подати не самовар, а натхнення, чи ту підойму, що зрушує його таємничі сили. Спершу я дивом дивовав: з відкіль у його, з якого жерела випливають отакі довженні вірші, а потім бачу: еге, скринька відмикаєть ся дуже просто. Та се все байдуже! хто з нас без вади. Головна річ в тому, що як прийшло ся платити дань господареві „Царгороду“, так у товариша мого по ремеслу не було готовика, щоб заплатити дань. Муєїв платити я. Не кажу вже про иньше, спожите нами в готелю, а за саму лишень ту льокомотиву, що рушила натхнення, треба було заплатити 23 карб. Отсіх гроший він, не вважаючи на чесне слово і досі (се-б то до липня р. 1857) мені не вернув. От звідкіль я довідав ся про вагу і вплив самовара на моральні сили чоловіка... Двичі я писав до Чужбинського у Київ про ті 23 карб., а він мені навіть віршами не відповів“.¹⁾

¹⁾ „Записки“, стор. 40—41.

Так ото під впливом самоварного натхнення, Чужбинський обписав в формі квіток Чернигівське жіноцтво. Коли проснув ся Шевченко, Чужбинський перечитав йому ті вірші. Вони, як запевняє сам Чужбинський, так би то подобали ся Тарасови, що він прохав перечитати їх вдруге і зараз же сів до столу, взяв олівець, і намалював до віршів ілюстрації, на скільки памятав тих, що бачив на балю. Похожости, звісно, не було, бо за одну годину часу, що був він на балю, не можна було добре закріпити лица незнайомих людей. Але-ж в інших фігурах рослин було чимало комізму; найбільш сьмішними вийшли капуста, морква і півонія. Шевченко, каже Чужбинський далі, пильно припав до тієї роботи, взяв би то її близько до серця і мовив до автора „Воспоминаній“ :

— „Ось знаєш що: перепиши ти гарненько, да лиши мені більш місця на малюнки, я гарненько ілюструю.“

Заким Шевченко пив чай, Чужбинський переписував свої вірші. К обідю була готова ілюстрація, зроблена Тарасом по майстерськи. Небавом зайшов до них хтось з провідачів, помітив зшиток з тими віршами і з ілюстраціями і почав читати. Хоча в тих віршах не було нічого образливого і нічне наймення не було назване, до того-ж ми, каже Чужбинський, за два тижні гадали покинути Чернигів, а про те — кількох людей довідали ся про наші пустоти. Хоча Шевченко й нагадав тому провідачеві, що „хата — покривка“, і він дав слово не простати по місті звісток про ті вірші і малюнки, одначе з тієї обідянки нічого не вийшло і небавом гутірка покотила ся по місті. Винна тому була і необачність самого Чужбинського. Один знаємий став їх прохати, щоб дали йому ті вірші до дому, прочитати жінці. Чужбинський згодивсь, уважаючи на те, як каже він, що „нам за кілька день приходило ся покинути місто, і, може на віки“.

— А він (той, що випрохав вірші) збреше — мовив Тарас до Чужбинського; — не самій тільки жінці покаже він їх, та дарма вже!

Так воно і стало ся. І не диво, що частина чернигівської публіки була обурена проти авторів віршів і малюнків. Мабуть обурення було доволі таки значне, бо Чужбинський признаєть ся, що вони „стали були на тому, щоб жити в Чернигові анахоретами, але небавом усе те втихомирило ся“.

Переказуючи отсі всі епізоди, так як їх переказав Чужбинський, я мушу одначе сказати, що у мене нема до їх певної віри. Ми вже бачили, яка противоріч виходить, коли порівнати

споминки Чужбинського до „Записок“ Шевченка що до грошей а тепер не можна не звернути уваги ще й от на що. В усякому разі ті вірші про чернігівський баль були сатирою, а може й просто пашквилем. Коли сього не розумів автор їх, так певна річ, що розумів те Шевченко і коли він жартом може й намалював до їх ілюстрації, то вже-ж ні за що́б він не згодився давати і вірші і малюнки возити по місту. Вчинок, що найменш був не ввічливий, Шевченкови не можна було йому спочувати. Та нарешті помітимо, що й до самого Чужбинського не було у Шевченка таких симпатий, про які розповідає Чужбинський. В купі з ним Шевченко прожив у Чернигові увесь великий піст і я вже мав нагоду наводити слова Шевченка про час перебування їх в Чернигові. „Не було в Чернигові не тільки паночки або молодіці, а навіть старої баби, щоб Чужбинський не написав в альбом їй віршів, та не на чотири рядки (він дрібницею нехтував), а величезну іділлю. Коли-ж у якої будь чарівниці бракувало альбому, як от було н. пр. з старенькою Дороховою, вдовою відомого з року 1812 генерала, так він (Чужбинський) на шістьох чи й більш аркушах просто підносив найсентиментальнійше „послание“.

Не високої думки був Шевченко і взагалі про Афанасєва Чужбинського, і думку свою він висловив в „Записках“ 2/14 липня 1858 р.: „Торішньої зими, пише він, на безкрайїх аркушах „Русск. Инвалида“ бачу я безкрайї вірші українською мовою. Не згадаю тепер, яка нагода викликала ті вірші, памятаю тільки, що то було гідке і підле влещування московській армії. Ба, подумав я собі: чи не мій отсе приятель так відзначаєть ся? Дивлю ся: — справді він: А. Чужбинський! Так ти, мій голубе, живий і здоровий, та ще й підхліблювати навчив ся! Жичу тобі успіху на сій ниві, але стрічати ся з тобою не бажаю“. Переходом, одначе, довело ся Шевченкови зустріти ся з Чужбинським: останній провідав його в академії в Петербурзі і, як се знати з тих же самих „Воспоминаній“ Чужбинського, Шевченко не ховав своєї неприхильности до його і стосовав ся до його холодно.

Все отсе дає мені основу ще раз висловити непевність, щоб Тарас брав в отій чернігівській „сатирі“ таку участь, як розповідає Чужбинський.

Далі споминки Чужбинського про час перебування Шевченка в Чернигові сходять ся з тим, що й мені доводило ся чути від старих людей. Шевченка витали Чернігівці щиро, приязно: скрізь він був бажаним гостем. Інакше й не могло бути. Слава

Шевченка яко українського поета була дорогою для Чернигівців, що свідомо почували себе Українцями. „Шмат гнилої ковбаси“ тоді ще між Чернигівцями не пановав. Люде освічені, тримаючись поступу, не бігли за вітром в якусь „ширь, та глуть“, не лякалися прилюдно своєї рідної мови і не відрікалися від своєї національності. Тим то й між висшими урядниками до таких Українців була повага, тим то і такий Миколаївський слуга-кріпак, як Чернигівський губернатор того часу Павло Гессе, мусів витати і шанувати Шевченка — українського поета. На вечерах у губернатора і у губернського маршалка Шевченка завжди витали радо.

Того часу в Чернигові перебував і впізнав ся з Шевченком відомий потім жандар, а далі, здається, сідлицький губернатор і гнобитель уніятів Степан Громека. Він тоді був молодим підпоручником у війську і певна річ, що жадного ні доброго ні лихого впливу на Шевченка не зробив. Принаймні і натякання на те я нігде не спостеріг.

За піст разів кілька Шевченко їздив гостювати в Седнів¹⁾ до Лизогубів; а на останньому тиждні він поїхав туди на всі Великодні свята.

¹⁾ Седнів — стародавнє, колись і сотенне містечко стоїть за три милі від Чернигова на правому березі річки Снови. Рід Лизогубів те-ж давній козацький надбав собі маїстности у Седневі вже в XVIII віці. Рід Лизогубів вперше стрічаємо з початку другої половини XVII в. Між козаками містечка Глемязова (нині в Золотоношському повіті) був козак Кіндрат Лизогуб; а у його два сини: Іван та Яків: обидва люде вдатні, з військовим хистом. Небагом вони стали полковниками на правобережжю: Іван 1661 р. Уманським, а Яків — 1662 р. Канівським. Підчас усобиці між гетьманами Петром Дорошенком і Іваном Самійловичем, коли останній з військом московським забрав Канів, Лизогуб перейшов під руку лівобережного гетьмана.

На лівобережжі Лизогуб осів ся в Конотопщині і став дбати на себе „вольні“ та „пустовські“ землі. Надбав їх силу силишу. От від сього Лизогуба і пішли ті Лизогуби, яких ми застали в Седневі. Хто цікавий знати, яких заходів уживав Лизогуб, щоб нагарбати собі силу земель і як він „підвертав“ в кріпацтво вольних козаків, той нехай перечеитає працю д. Лазаревського „Нѣжинскій Полкъ“. Ту працю автор скінчив Іваном Лизогубом, що родив ся р. 1762. Я подам про сей рід далі коротесенькі звістки. Іван одружив ся 12. листупаду р. 1783 з донєю Василя Дуніна-Борковського, Ганною; у їх було шість синів, сема доня. Між синами мусимо помітити Іллю (род. 1787) і Андрія (род. 1804 червня 17 в селі Сорочинцях миргородського повіту). Знати, що брати Лизогуби були люде добре освічені, добре розвинені; обидва ділстанти: Ілля — музика, а Андрій — маляр. З одного листу, писаного

В Седневі Шевченко прожив увесь Великдень, на Проводах поїхав до Києва. Тут він закватировав укупі з Чужбинським

Андрієм 29 червня р. 1836, знати, що вдача його була проста, щира, гуманна і незалежна. Страх, як не шановав він отєї служби в канцеляриях, просто гидовав нею. Йому „нудно було жити з темним натовпом“; його тягло на село до господарства; однак-ж — тоді ще панували на Україні звичаї патріархальні і слухняність до старійшого в родині: а старійший в родині брат його Яків вимагав, щоб Андрій взяв собі службу в Одесі. Шануючи брата і родинні традиції, Андрій зволив його волю і записався на якийсь вельми короткий час на службу. Потім він поїхав до Седневу з донею Дмитра Дуніна Борковського — Надією. Природу рідного краю, рідну мову, пісню обидва Лизогуби яко люде освічені і не до пня ще попсовані чужою псевдо-цивілізацією — ще любили. В домі Лизогубів часто було можна чути українські пісні. Часто там в літку гостювали художники, артисти і иньш. Відомий Л. М. Жемчужников, приятелюючи з обома Лизогубами, перебував там по два й по три місяці. Певна річ, що таких людей, як Шевченко, Жемчужников і т. п., вабила до Седнева не тільки сама гостинність щира Лизогубів і їх освічене товариство, а й сама краса природи. У Лизогубів був прегарний будинок (згорів 19 березня р. 1883; огонь пожер тоді силу книжок, силу стародавніх актів і мемуарів і всі ті малюнки, що лишив Шевченко). Будинок виходив у великий сад, розквітнений на горі, поетично підперезаний річкою. В ліворуч на кінці саду прехороша мурована церква, а недалеко біля неї — останок старої козацької будівлі, прозваної „каменницею“. Опріч усього иньшого головою краси і оздоби седнівського саду не можна не вважати — липу. Ніхто не скаже, не вгадає її віку. Досить сказати, що навкруги її стовбура ступнів з двадцять буде. На висшній більш саяня з стовбура йде широчезне гілля, віття його покривають велике просторонище землі. Сівши у холодку під тією липою, да задивившись на Снов, на луги за нею, гадаю я, що й людина не з поетичною душею перейметься впливом краси-природи. Що-ж дивного, що Шевченко упивався в Седневі красою природи і гостинністю Лизогубів і любив і Седнів і Лизогубів, найпаче-ж Андрія, про котрого буде ще у нас бесіда. А тепер додаю, як мені переказували щевні люде, що Лизогубівський дім в Седневі був дім інтелігентний: „кріпакам Лизогубівським у Седневі жити було не згірше, їх добре одягали, добре годували і роботами не обтяжали. Траплялося, що пан дасть „чубкової“ (про кару різками не чуто було), але-ж Андрій Лизогуб з опалу добре було чубить і власних дітей“.

У Андрія діти Ілля, Дмитро і Федір. Ілля суддею в Тифлісі в судовій палаті; Федір — маршалком городницького повіту, а Дмитра повішено в Одесі 10 серпня р. 1879. Військовий суд обвиновав його, Чубарова і иньш. яко товаришів потайного політичного товариства і т. ин. і присудив Лизогуба, Чубарова і ще трох чоловіка покарати на горло на шибениці. Такої незвичайно жорстокої кари Лизогубови — ніхто не сподівався!... Тут не до речи говорити про той процес; однак не можна не сказати, що історія жорстоко осудить і того зрадника, що видав Лизогуба, і того, хто затвердив такий суворий присуд...

і з своїм товаришем-художником Михайлом Сажиним. Небавом він спізнав ся і сприятелював ся з иньшим чоловіком, до якого тягло його непомірно більш, ніж до кого другого з тодішніх його приятелів київських. То був Костомаров...

VI.

Очевиста знаємість Шевченка з Костомаровим мала для обох їх велику вагу; тим то не тільки варто, а й неминуче потрібно з'ясувати запевне, коли саме спізнали ся очевисто отсі наші трудники-ратаї — один на ниві письменства, другий — на ниві науки.

Костомаров в перших своїх споминках про Шевченка¹⁾ сказав, що з Шевченком він вперше спізнав ся очевисто на весні р. 1845. Перегодом він перемінив отсей час на цілий рік пізнійше, кажучи: раз²⁾ — що спізнав ся з Тарасом в маю р. 1846; вдруге³⁾ — що в квітні після Великодних свят, а втретє⁴⁾ вже місяця не визначив. В життю таких людей, як Шевченко, не тільки місяцями, але й днями треба надавати ваги. Тим паче не можна нам нехтовати такою ріжницею в часі, як цілий рік. Геть не все однаково, чи спізнав ся Шевченко з нашим істориком до написання на пр. „Єретика“, чи вже потім?

Пантелеймон Куліш⁵⁾ запевняє, що він познаємив Шевченка з Костомаровим. Коли-б се було так і справді, тоді-б нічого й змагати ся, що знаємість стала ся ще року 1845; але-ж маємо звістки супротивленні. Костомаров, як се запевне відомо, в першій половині р. 1845 учителював на Волині; через що і приїхати йому до Києва можна було хіба на великодні або на літні вакації. Але на Великдень Костомаров не приїздив до Києва. З автобіографії його знаємо, що він перед Великоднем рушив подорожувати по Волині: в страстну п'ятницю (значить 13 квітня) він був в Кременці, а в суботу поїхав до Почаєва, і тут перебув і перший день Великодня. Потім, оглянувши Вишневець і Берестечко, історик наш вернув ся в Ровно.⁶⁾ Значить — очевидна

¹⁾ „Основа“, р. 1862, кн. IV, стор. 48.

²⁾ „Кобзар“, р. 1876. т. 2, стор. VII.

³⁾ „Русская Старина“, р. 1880, кн. 2.

⁴⁾ „Литературное Наслѣдіе“, стор. 63.

⁵⁾ „Новь“, р. 1885, кн. V, стор. 64.

⁶⁾ „Литературное Наслѣдіе“, стор. 59.

річ, що того часу Костомарову й не можна було бути у Києві. Та й Шевченка тоді там не було. Великодні вакації скінчилися, звичайно, на Проводах — 23 квітня. Небавом почалися в гімна-

М. Куриш

зії іспити і вже-ж під такий час не пустили-б з гімназії, та й сам Костомаров не покинув би своїх учнів підчас іспитів. До Києва він поїхав вже після іспитів, з початком літніх вакацій, значить в липні. Тут, довідавшись, що вже усе зроблено, що треба було

на те, щоб перейти йому учителювати до Київа в першій гімназії, Костомаров поїхав через Глухів і Курськ в Острожський повіт до матері і звідтіль вернув ся до Київа вже в серпні. Під час

Микола Костомаров.

літніх вакацій ми бачимо Шевченка в Полтавщині, то в Миргородському повіті у Лукияновича, то в Лубенському в Чужбинського, то в Пирятинському у Закревських або знов в Ромні,

а звідтіль у Родзянок в Хорольському і Кременчужському повіті. Далі з споминок Куліша¹⁾ відаємо, що він з Київа переїхав на службу до столиці в осени р. 1845. З початку тієї осени, як вже було говорено в горі, Шевченко був у Київі. От до сього часу і треба реєстровати першу очевидну знаємість Костомарова з Шевченком і треба признати, що перший з них помилив ся, говорячи, що спізнав ся з Шевченком на весні після Великодних сьвят р. 1846. Річ неможлива справді, щоб Шевченко, перебуваючи з початку осени р. 1845 у Київі, і знаючи, що Костомаров учителює тамечки-ж, не спізнав ся з ним!... Неможливо знов і те, щоб Костомаров, „знаючи Шевченка яко поета, занадто цінячи його талант“, і відаючи, що він у Київі, не інтересовав ся пізнати ся з ним очевидно. Помилку Костомарова легко спостерегти ще й другою стороною. В своїй автобіографії на сторони 63 він каже, що Шевченко „тоді-ж“, се-б то з початку р. 1846, приїхав на Україну, щоб тут у Київі знайти собі службу... Згадаймо собі, що в жовтні р. 1845 Шевченко був на службі при київській комісії і нам кинеть ся в вічі помилка Костомарова.

І так, признаючи певним фактом, що перша очевидна знаємість Шевченка з Костомаровим стала ся з початку осени р. 1845, певнійш за все у вересні, — не можна не признати певним і того, що познаємив їх Куліш.

Ми вже знаємо, що з того часу, як Шевченко став на службі при комісії, він, аж доки не вернув ся з Чернигівщини, се-б то до квітня р. 1846, перебував на лівобережжю і ледві чи навідував ся до Київа. Тим то перша знаємість його з Костомаровим проминула задля останнього непомітно, не зіставивши в пам'яті його жадного сліду. А коли він на весні р. 1846 сприятелив ся з поетом, дак той час і вважав він за першу знаємість. Я, признаючи за час їх першої знаємости — осінь р. 1845, не надаю їй жадної ваги — і за час першої впливової знаємости беру той, який взагалі подає Костомаров — квітень р. 1846. Але в усякому разі видатніші твори Шевченка змісту історичного і політичного написані поетом до очевидної знаємости його з Костомаровим і з иньшими впливовими „Кирило-Методіївцями“, опріч хіба Куліша.

Ото-ж, як вернув ся Шевченко з Чернигова до Київа, дак закватирував недалечко від дома Сухоставського (на Крещатику),

¹⁾ „Хуторна поезія“, стор. 10.

де поселив ся Костомаров з своєю ненею. Вона, продавши маєтність свою в Вороніжчині, переїхала до Київа, щоб жити укупі з своїм одинчиком-сином, і гадали вони придбати собі денебудь поблизу Київа хутір. Отоді то Шевченко близько спізнав ся і сприятелів ся з Костомаровим. „З першого погляду — каже Костомаров в своїй автобіографії¹⁾ — не було у Шевченка нічого привабливого, нічого теплого; навпаки — він був сухий, холодний, хоча простий і нецеремонний. З недовірем він міряв мої слова і рухи. Він поводив ся так, як дуже часто поводить ся вельми честна людина і добрий Українець, стрічаючись з чоловіком незнаємим: чим більш останній пильнує виявити свою щирість, тим більш він обережний. Інакше воно й не може бути в народі, що часто бачить округи себе лукавство, оману і двоєдушність.“²⁾ Одначе не треба було ні довгого часу, ні глибокого спостереження на те, щоб помітити, що під тим, ніби холодним, покрівцем, лежить палка душа і чисте гаряче серце. Тим то художник-історик зараз же так сприятелів ся з художником-поетом, що вони стали говорити один одному „ти“. Щирість і простота Тарасової вдачі, його добросердий гумор; його весела безпечність, помішана з тугою; його ідеалізм, змішаний з практичною розсудливістю; любов поета до людей, готова на саможертву; тонка вмільсть відріжнати суцщу щирість від підступности і влєсливости, — зараз відзначили ся перед істориком, відтіняючись тією ознакою поезії, що властива тільки таким душам, як Шевченкова.³⁾ Поет причарував художника-історика, в жилах котрого те-ж потроху було кріпацької крови демократичної.⁴⁾ Нєня Костомарова Тєтяна Пєтрівна вєльми сподобала Тараса, щиро полюбила його і потурала його „слабостям“.⁵⁾

¹⁾ „Русская Мысль“, р. 1885, кн. V.

²⁾ „Основа“, р. 1862, кн. IV.

³⁾ „Русская Мысль“, р. 1885, кн. V. „Русская Старина“, р. 1880, кн. II.

⁴⁾ Тєтяна Пєтрівна була кріпацького роду: батько її Пєтро Мильник був кріпаком Івана Костомарова — Миколлиного батька. Щє підлітком пан взяв Тєтяну Пєтрівну до свого двору в покоївки. Дівчина була красуня, розумна і так сподобала ся Костомарову, що він відвіз її задля науки в Москву. Потім він покохав її; вона родила йому сина Миколу. Батьки не давали Іванови благословєння взяти шлюб з своєю кріпачком; але він пішов проти їх волі і одружив ся. Жінку і свого сина Миколу він вєльми любив; але до кріпаків своїх був таким лютим, що вони його замордовали. (Див. Рус. Вѣд. 1885 N. 144).

⁵⁾ „Новь“, р. 1885, кн. V.

У Сухоставського, де жили Костомарови, був невеличкий садок вишневий; там Микола Іванович любив сидіти під вишнями. Раз якось, небавом після приїзду Шевченка з Чернигова, історик з поетом сиділи в тому садку. Весняний день був чарівний:

Василь Білозерський.

вишні і слива розповнили ся цвѣтом, на яблунях пишали ся вже пупянки, хоч ще й не розпустили ся; бузок починав цвѣсти і наповав садок своїми тонкими пахощами. В кущах і на деревах щебетали пташки; а попід деревами стояло кілька пнів з бжолами; бжілки своїм гудіннем додавали ще більш українського кольориту¹⁾.

¹⁾ Рус. Стар., 1880, кн. III.

Запевне були тут і інші приятелі Костомарова: Білозерський Василь, Пильчиків Дмитро і Гулак, що вже скінчили університети, перші два у Києві, а останній у Дерпті; були й молоді студенти київського університету Опанас Маркович, Юрій Андрузський і Посащенко. Шевченко приніс зшиток своїх недрукованих ще поезій і почав читати їх. Костомаров не повідав нам про назви тих поезій, але не буде помилки гадати, що то були: „Сон“, „Кавказ“, „Єретик“, „Послання“ і т. інші. Від тих творів обгорнуло Костомарова, як він каже¹⁾ універсальне, але-ж разом з тим він перейняв ся острахом. Вразінне прочитаних Шевченком творів нагадало йому Шілерову баладу „Статуя в Саїсі“. „Я, каже він, бачив, що Шевченкова муза розірвала завісу життя народного. І страшно, і солодко, і боляче і смачно було зазирнути туди“.

Вірші і мова Шевченка чарівливо впливали на київську молодіж того часу. „Усі ми, признаєть ся Куліш, знали Шевченкові твори напам'ять і були очаровані ними. Мова його впливала на всіх нас і на Костомарова страшенно. Шевченко вихований читанням „Історії Русов“ Кониського, зробив з нас людей, що ненавиділи Москалів і всіх, що були винні бідованню нашої рідної України. Москалів ми тоді вважали за народ грубіянський, нездатний ні до чого високого. Ми їх звали кацапами. Про кацапів у Шевченка було без краю багацько сарказмів, анекдотів і приказок. Багацько де в чому Тарас підлягав думкам Костомарова — додає Куліш; але-ж і Костомаров не був волен від впливу його“.²⁾

Тут до речі сказати, що і Костомаров і Куліш і Пильчиків і Чужбинський і інші, хто добре тоді знав Шевченка, в одно слово говорять, що Тарасова муза була тоді саме в розцвіті, в апогею своїх сил, і взагалі Тарас тоді саме розповнив ся всіма духовими і моральними сторонами. Тоді ледві минуло тридцять років його віку. Україну і народність її, додає Костомаров, він любив загарливо, без краю, але більш за все сночував він простому народови. Заповітною думкою його було визволення народної маси з кріпацтва. „Усі ми відали, що наш поет вийшов з кріпаків; він не таїв ся з тим і не соромив ся сього родоводу, хоча не любив багацько про се балакати. В розмовах його взагалі не чути було тієї злости проти гнобителів народніх, яку

¹⁾ „Русская Мысль“ 1885, кн. V.; „Основа“, 1862, кн. IV.

²⁾ „Новь“, 1885. Май.

він часто-густо висловлював в своїх творах поетичних. Навпаки він дихав любовю, бажанням погодити всі національності, уладнати неправди соціальні. Мрією його була загальна воля і братерство усіх народів. Орудуючи до того природженим сьвіжим і багатим розумом, Шевченко ніколи своїми розмовами не наганяв на розмовників нудоти; він умів до речі жартувати; умів зручно бавити і звеселяти своїх розмовників придатними оповіданнями, жартами, гострим словом. В бесіді він майже ніколи не виявляв того загарливого настрою, який пронизує чимало його творів поетичних¹⁾

Коли до сього патрету, намальованого Костомаровим, ми додамо ще глибоку Шевченкову віру в свою ідею; надію його на певне поліпшення людської долі, надію, що поет „хоч крізь сон побачить сонце правди“, то перед нами стояти ме вірний малюнок фізичної, духової і моральної постаті того Тараса Григоровича, яким він був в Києві на кінці весни і з початку літа року 1846.

VII.

Де, в чому і яким чином відбився вплив Костомарова як історика на поетичні твори Шевченка, про се не будемо тут здійсмати бесіди, тепер річ про той лишень вплив Костомарова, що прилучив Шевченка до так званого Кирило-Методіївського братства чи товариства. Звістно, не можна вгадати: чи зазнав би Шевченко сапдатчини, заслання і казармово-яремної неволі і тоді, коли-б не істнувало того братства? Обставини складали ся так, що можна було йому і без братства вскочити в лабеті; але можна було і остерегти ся. В усякому разі перед нами певен той факт, що приводом до арештовання Шевченка, приводом до доносу студента Петрова було істнування Кирило-Методіївського товариства, через те і мусимо спинитись трохи коло сего товариства.

Про нього досить чимало було друковано в пресі російській, а про те нестеменно-певного ми й досі відаємо вельми мало. Та й в тому, що було надруковано — вельми трудно розібрати ся. Противорічі сила! Без помилки не можна запевне сказати навіть того, хто саме був першим ініціатором і організатором товариства? Скільки в товаристві було товаришів і чи почало товариство яку будь свою реальну роботу? З документу уря-

¹⁾ „Кобзарь“, 1876, т. II, стор. 7.

дового, властиво з конфірмації над Шевченком, Костомаровим і иньшими¹⁾ виходить, ніби то товариство те „істновало тільки

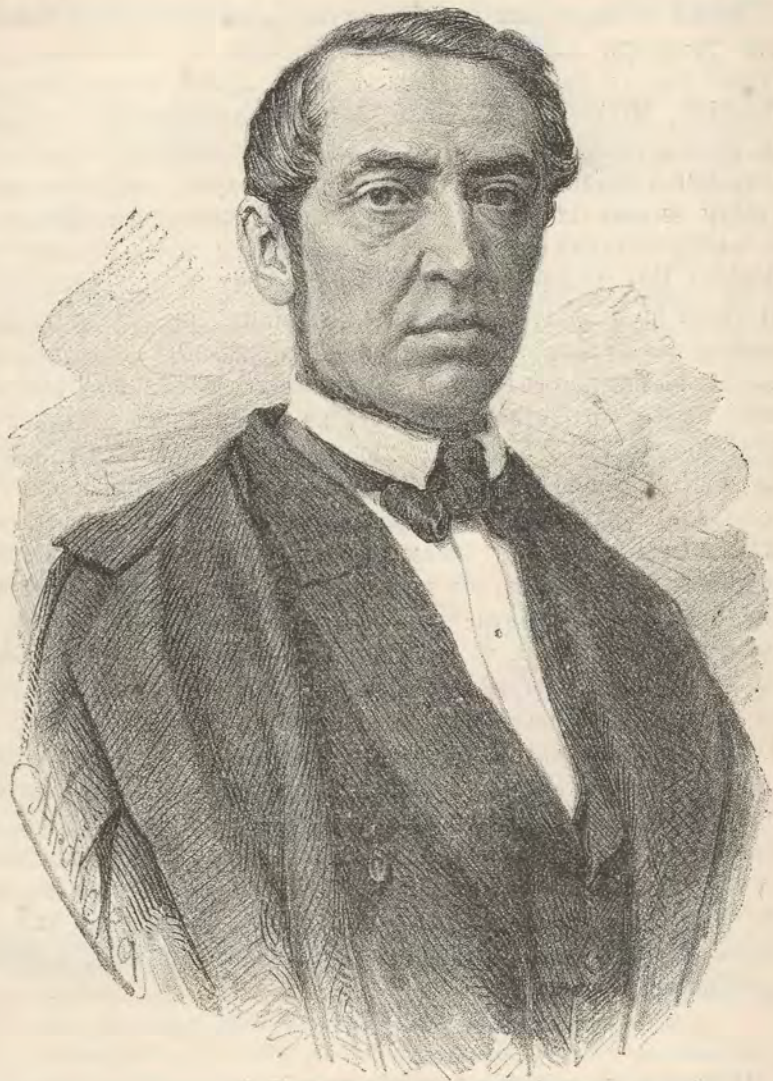

Микола Гулак.

кілька місяців під кінець року 1845 і з початку 1846 і складували його тільки три чоловіки: Гулак, Костомаров та Біло-

¹⁾ „Русскій Архивъ“, 1890, ч. 7, стор. 334—347.

зерський. Трудно визначити, сказано в „докладъ“ графа Орлова, тодішнього шефа жандармів російських, кому першому прийшла думка організувати товариство; бо всі вони однаково були при-

ДМИТРО ПИЛЬЧИКІВ.

хильними до славянських ідей; але думка назвати товариство іменем св. Кирила і Методія і носити перстень або образ сих святих вийшла від Костомарова. Небавом, каже Орлов, Гулак,

Костомаров і Білозерський запевнилися, що теоретичні гадки їх про з'єднання Славян були тільки мріями учених; тим то в половині р. 1846 вони спинили діяльність товариства і покинули називати свій кружок товариством.

Таким показує нам те товариство „доклад“ графа Орлова; більш урядових звісток про се товариство не оголошено досі. Слідство про се товариство береже ся в архіві колишнього „III отдѣлення“. Міністер вн. справ Дурново дозволив був професорови московського університету Миколі Стороженку переглянути той процес і слідство Шевченка. На мою думку, звідсіль можна придбати чимало нового материялу задля життєписи Шевченка. Але, на превеликий жаль, з того материялу досі вельми мало оголошено Вп. професором, може й не по його вині. Таким чином нині треба по неволі обмежувати ся даними, що подали по троху Костомаров і Куліш, та що зібрав я приватно з джерел зовсім певних, але ще не оголошених. З останніх людей, що були притягнені до того слідства ніхто досі не подав своїх споминок про Кирило-Методіївське братство; лишень Дмитро Пильчиків переказав мені в розмові деяку дрібницю. Споминки Костомарова те-ж, на скільки вони досі відомі, доволі убогі. За життя свого, коли трапляло ся Костомарову здійсмати прилюдно бесіду про Кирило-Методіївське товариство, він не говорив усїєї правди; та й не можна було сього зробити; навіть після смерти його цензура накладала своє veto і на ті невеличкі споминки, що лишив Костомаров в своїх автобіографіях. Так от в автобіографії, що переказав він д. Білозерській, не можна було „Русской Мысли“ надрукувати споминок автобіографічних про назване товариство і ледві вже в „Русской Старинѣ“ з'явив ся той шматочок. В „Литературному Наслѣдію“, надрукованому р. 1890 в автобіографії Костомарова не надрукована уся та глава, де наш історик розповідає про події р. 1845 і 1846 у Києві, а потім про арештування його, про слідство і заслання. Можна гадати, що там Костомаров подав більш подробиць, ніж в автобіографії, списаний Білозерською.¹⁾

¹⁾ Вважаю не зайвим подати кілька слів коротких про самого Костомарова. Вперше виступив він, як український поет, видавши у Харкові р. 1838 драматичні сцени „Сава Чалій“, а за рік знов свої „Українські балади“, потім збірник поезій з назвою „Вітка“. Небавом, в Харкові-ж таки, він виступає як учений, як історик український, подавши до університету учену свою працю: „О причинахъ и характерѣ уничиженія“.

Костомаров застав в Києві готовий ґрунт ідейний і готовий, тільки що не з'організований, континент молодіжи, перенятої тією ідеєю і бажанням служити їй. По думці Костомарова, а вже-ж і по думці київських його товаришів молодих: Гулака, Білозер-

Западної Росії". Отя праця наробила великого шелесту; розпочав її харківський архієпископ Інокентій Борисов. Читаючи працю Костомарова, він помітив найпаче те місце, де говорено було про змагання царгородського патріарха з папою і було висловлено, що „власлюбність єрархів посягла ворожнечу в миролюбній церкві христовій“. Борисову здалося, що такий осуд несправедливий. „Про папу можна так говорити, а про патріарха — ні“. Далі Борисову не подобалося, що Костомаров згадував про неморальність духовенства до унії ще; про великі хабарі, що брав патріарха з України і т. ин. Архієпископ Борисов не дав Костомарову прилюдно боронити в університеті отсю дисертацію на звання магістра і обциркував її в доносі до міністра освіти. Міністер граф Сергій Уваров, відповідно рецензії історика Устрялова, звелів спалити працю Костомарова і дозволити йому написати нову, иньшу. Тоді Костомаров написав: „Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи“. Коли Костомаров подав отсю працю до факультету, проти неї озвалися ворожі голоси. Професор філософії Протопопов висловив, що така річ, як мужицькі пісні, понижають учену працю, написану на те, щоб придбати учене звання. Навіть наш письменник Петро Гулак-Артемовський був проти вибраної Костомаровим теми, хоча він добре знав українську народність і сам колись добре писав по українськи. Одначе-ж факультет мусів таки прийняти дисертацію і після прилюдного диспуту, признав автора її маістром історії. Скоро праця отся стала відомою пресі російській, „Бібліотека для Чтенія“, а найпаче „Отечеств. Записки“ рукою Белінського, висловили ворожі відносини до неї. „Знаменитий і прославлений потім критик російський, каже Костомаров, не спроможен був побачити вагу народної поезії і висловив в рецензії своїй, що народною поезією може займатися тільки той, хто, мовляв, не хоче, чи не спроможен працювати коло чого будь більш путящого. (Див. „Литературное Наслѣдіе“).

Того-ж часу Костомаров надруковав в „Молодику“ Бецького між иньшими своїми творами перші свої історичні писання про минуле України, про повстання Наливайка. В названих працях взагалі знати було, що у Костомарова вже зріс певний погляд на історію України і на долю народу українського. Вже в спаленій праці про унію визначився той його „сепаратизм“, що потім він так широко висловив в монографії „Дві народности і в ин. Таким чином з поглядами сьвідомого вже на ґрунті етнографії і історії України Костомаров пішов учителювати на Волинь в Рівне. На Волині він спостеріг тяжкий соціяльно-економічний побут українського народу, що перебував в яремній кріпацькій неволі у польських панів; в неволі, що підтримував і зміцняв політичний устрій Росії. Не можна було Костомарову не зрозуміти і не запевнитися, де і в чому головний корень тяжкого лиха народнього на зневоленій

ського, Марковича, Андрузького, Навроцького і иньш. бажана спілка Славян не повинна була обмежовувати ся сферою поезії да науки; вона з'являла ся їм в образах, в які повинна втілити ся задля пришлої історії. Одно слово: ідея славянської спілки, сплджена на ґрунті письменства і науки, розросла ся вже до сфери життя політичного і соціально-економічного і з'являла ся вже в формі устрою на подобу стародавніх республік Греції або сучасних сполучених держав південної Америки. По думці Костомарова і його товаришів, Славяне повинні з'єднати ся, але-ж при тому з'єднанню кожна славянська народність задержує власну автономію. Федерация по самим тільки народностям не вдовольняла більш за все через те, що не кожна народність має однакову кількість маси. Тим то до славянської федерації брали иньшу міру для поділу, одначе-ж цілком зберігаючи право кожної національності. Гадали, що відповідним був би адміністративний поділ земель, незалежно від національності. Гадали, щоб по всіх частинах бажаної федерації Славян, були-б однакові права ґрунтовні і закони; однакова вага, міра і монета; торгівля-б була вільною; кошар кордонних і ця щоб не було; кріпацтво щоб по всій федерації було скасоване і т. ин. Міркуючи, яким шляхом

і зрабованій Україні. Бачив він, що корень той доти буде пишати ся, доки панувати ме по Україні над масою народною темнота, крепацька і иньша неволя. І тямив він добре, що ратовати народ можна і треба тільки сьвітом і волею; а на те треба позитивної праці і роботи добре з'організованих сил інтелігентних.

Перебравшись в серпні р. 1845 до Києва, він зустрів тут невеличкий гурток української молодіжи інтелігентної, що була однієї з ним думки політичної і соціально-економічної. В розмовах з людьми того гурту не можна було не виникти думці про неминучу потребу організації. Розмовляючи про ґрунт організації зовсім натурально і консеквентно було спинити ся на славянській ідеї, а на Україні для неї було вже і своє історичне і свої прихильники. Звістно, що ще р. 1818 була з'організована у Києві льожа масонів з назвою „З'єднаних Славян“. До сієї льожи між иньшим належав і сєднівський дідиц Ілля Лизогуб; в сьому заповнив мене виданий йому льожею 27. мая диньлом (знайдений вже після смерті Іллі Лизогуба). Ідея Славянства основала ся знов через пять років, коли з тою-ж назвою було зорганізоване на Україні потайне товариство. Як у Києві, так і в Харкові — ідея національного відродження Славян не переставала існувати і ширити ся. Розросту її, а значить разом з нею і зросту українській ідеї сприяла література і праці етнографічні. Звістно, ідея зростала доволі мляво: коли Костомаров перебрав ся в Київ, дак, як каже він: „Ідея славянської спілки була в пелюшках, за те-ж відбивала ся вона такою сьвіжою, якою потім вже ніколи не була“.

найшвидше можна прийти Слав'янам до такої спільки, зупинили ся і стали на шляху, єдино і тоді і за наш час, певному: се-б то вигодованне громади духом отих ідей. Звідсіль вже сама собою виходила неминуча потреба організації шкіл, та щоб по школах учителювали люде щирі, переняті вимовленими вгорі ідеями і вдатні пересаджувати ті ідеї в молоді покоління. Консеквентно далі — щоб придбати яко мога більш таких людей, треба завести таку організацію, щоб гуртовала людей, виховувала їх в ідеях слав'янської, і простала ті ідеї шляхом письменства, федерації науки і взагалі широким шляхом виховання. От такою стежкою і прийшли до думки організувати те слав'янське братство, що потім охрещено його Кирило-Методіївським товариством. Вперше думка про організацію товариства була висловлена в квартирі Гулака з самого початку січня р. 1846, коли ні Шевченка ні Куліша, як знаємо, в Києві не було: перший був в Полтавщині, а останній в Петербурзі. До товариства, ще тільки проєктованого зараз, опріч Костомарова і Гулака, пристали Навроцький, Пильчиків, Маркович і Білозерський Василь. Статут товариства уложив Костомаров. Білозерському прийшла думка, щоб товариші носили перстені з словами: „Кирило і Методий, — січень 1846“. Через се „III отдѣленіє“ і охрестило товариство Кирило-Методіївським. На печатці товариства були вирізані слова: „Розумійте істину і істина ослобонить вас“. Програму товариства Костомаров в своїй автобіографії переказав так: метою товариства стоїть — простанне ідеї слав'янського з'єднання і сподіваної федерації Слав'ян на ґрунті повної волі і автономії народности. Повна воля віри і однакові права кожної релігії. Усяка пропаганда, яко при повній волі не потрібна, не повинна бути; одначе гадали прихилити Слав'ян латинської віри, щоб в Богослуженню уживали мови слав'янської. Що до мови, яка-б ставала загальною усім Слав'янам, дак сього питання не обрадили; гадали тільки, що такою мовою може стати великоруська, яко більш за всі иньші слав'янські мови розповсюджена. Далі: для народу обовязкова школа; скасування кріпацтва, усяких привілеїв, кари по тілу і кари на горло. Бакали, щоб Слав'яне пристали до Росії і організували федерацію; Росія була б поділена на держави чи частини: північну, північно-східню, південно-східню, горішню і низову, волзькі, дві українських, одну середущу, дві південних, дві сибірських, одну кавказьку. Біла Русь, як і Польща, Чехи, Морава, Сербія і Болгарія становили-б кожна свою державу. Поділ сей не вважали за нестемений, а гадали, що його можна і переіначувати, від-

повідно потребам економічним і иньшим. Київ, не належачи до жадної держави, був би осередком, де збирала ся-б рада загальна. Раду складали-б дві палати: одна з міністрів і виборних сенаторів, друга з виборних заступників. Рада збиралась би що чотири роки, а коли треба, то й частійш. У кожної держави була-б опріч того власна рада, що збирала ся-б що року. У кожної держави свій виборний голова і сенат: головна власть центральна — в руках голови, вибраного на чотири роки, і в руках міністрів. Про случай оборони федерації від ворогів околиншніх була-б регулярна армія, але не велика, бо у кожної держави була-б власна міліція. Про злучай війни муштровалась би військовій штуці уся вдатна до того людність.

„Ідея отього товариства з'організованого мною, — каже Костомаров, — пронизала усього мене до фанатизму і я простав її скрізь, де можна було.“ Найбільш за всіх розповсюджував її Дмитро Пильчиків; він більш за всіх впливав на молодіж своєю умілостю поводити ся з нею і своєю честною вдачею.¹⁾

В паперах одібраних потім у Костомарова, Гулака і иньш. був статут товариства і „Правила“ задля братчиків. Статут складав ся з 6-тьох, а Правила з 11 §§-ів. §. 2. становив: „кожен народ славянський повинен мати свою самостійність; такими народами признають ся: українці, велико- і білорусини, поляки і иньш. §. 3. кожен народ повинен мати управу народню і оберегати рівноправність громадян. §. 4. Управа, законодавство, право власности і осьвіта повинні бути засновані на св. релігії Ісуса Христа. §. 6. Загальний собор Славян складаєть ся з заступників усіх славянських народів. §. 2. Правил наказував присягу братчиків.

Як шпарко зростала численність братчиків — сього Костомаров не повідає; але від Пильчикова доводило ся мені чути, що під час арешту братчиків (березіль р. 1847) в товаристві було вже мало не сотня братчиків. Реєстру братчиків не було на папері і взагалі товариство пильнувало яко мога уникати канцелярщини. Таке розумне поводження стало в великій пригоді і коли з доносу Петрова линув на брацтво дощ арештів, дак в лабеті попало ся вельми мало братчиків, тільки ті, яких стрівав Петров у Гулака і знав їх наймення. Таким чином доволі братчиків київських і ніхто з провінціяльних не вскочили в при-

¹⁾ Див. „Литературное Наслѣдіе“. „Русская Мысль“, 1885 р., май: „Русская Старина“ 1880 р., кн. 2; „Русскій Архивъ“ 1892 р., ч. 7.

году і не зазнали арештів. А слідчі „ІІІ отдѣленія“ запевнили ся, що товариство складало ся лишень з трьох чоловіка.

Приєднати Шевченка до сього товариства було вельми легко. Ґрунт до того був заздалегідь виготовлений; сам Шевченко був перенятий тими національними, славянофільськими і демократичними ідеями, що Костомаров поклав яко основу брацтва. Ще за пів року до знаємости з Костомаровим, Шевченко плакав ся, що

Кругом неправда і неволя,
Народ замучений мовчить“...
і бажав, Щоб усі Славяни стали
Добрими братами
І синами сонця правди“.

Не трудно з'ясувати, з якої криниці Шевченко набрав ідей всеславянського братолюбія. Певна річ, що він був знаємий з творами польських письменників, таких славянофілів, як Залеский, Ґрабовский і иньші. Хоч Шевченкови і бракувало освіти систематичної, але керманичем його простовання був такий славянофіл, як Осип Бодянский, і Шевченко історію рідного краю знав на стільки добре, на скільки можна було тоді її знати при тогочасному убожестві на материял для вивчення історії. Він тямив історію ідейно і там, де бракувало йому знання, він вгадував своїм чутким серцем. Погляди його на події історичні взагалі, о скільки можна нам спостерегти їх, були доволі певними. От на пр. говорячи про революції по Европі західній і на Україні, він каже: „Одно, чим Українці відрізняли ся від Европейців в революційних вчинках було те, що кроваві траґедії на Україні були справою цілої нації і ніколи не здійсмали ся ті вчинки з волі одного якого будь пройдисвіта на подобу на пр. Катерини Медічі“.¹⁾

Таким чином скоро Костомаров розповів Шевченкови свої думки і заходи коло товариства, поет зараз згодив ся пристати до останнього, хоча до ідеї поєднання з Москалями стосовав ся задирливо і нетолерантно.²⁾ Такі відносини до Москалів, певна річ, виходили з того, що Шевченко відав про московське славянофільство і тямив, що простовання останнього єсть превподоблення, яскраво висловлене Пушкіним, щоб „славянськіє ручьї слилися въ рускомъ (в московському) морѣ“; се-б то, щоб

¹⁾ Див. Оповід. „Прогулка съ удовольствіемъ и не безъ морали“.

²⁾ „Русская Мысль“ 1885 р., май.

Москалі асимілювали Славян і панували над ними. А Шевченко розумів славянофільство як братолюбіє, як спілку Славян, з'організовану на ґрунті повної, реальної рівноправності і волі автономічної для кожної народності. Перед очима у Шевченка стояла ще свіжою московська нетолерантність до України і до розвитку її мови і письменства, висловлена російськими критиками на чолі з Белінським. Річ натуральна: не можна, шануючи самого себе і свою націю, почувати достоїнство власної особи і нації, не можна бути толерантним до того, хто до тебе виявляє грубіянську нетолерантність. На те, щоб зникла або хоч не буяла нетолерантність у Шевченка до Москалів, треба було таких фактів, щоб під впливом їх почуття уступало своє місце розуму. Скоро Шевченко бачив такі факти, він ставав високотолерантним чоловіком. Про се яскраво свідчать його „Записки“: там часто густо бачимо його толерантність і шанобу до людей, не вважаючи на їх національність. На пр. перед декабристами, перед Герценом Шевченко поводив ся, можна мовити, побожно, як перед апостолами правди і волі.

В споминах Куліша¹⁾ ми читаємо, що його і Шевченка „не прийнято до тайного політичного товариства задля того, що ми й самі по собі працювати мемо задля славянської і української свободи, а тим часом на злучай ігемонського гонення до нас ніхто не причепить ся“. Ледві чи можна уважати сю звістку певною, після того, що повідав нам Костомаров. Що Шевченко належав до товариства як братчик, про се говорив мені і Пильчиков, нарешті в листі до Костомарова, писаному в Борзни 1. лютого р. 1847, Шевченко говорить: „О брацтві не пишу, бо нічого й писать“. Я певен, що ні про яке більш братство говорить тут Шевченко, як не про Кирило-Методіївське!

VIII.

Переїхавши до Київа, Шевченко так переняв ся працею коло роботи малярської, як співробітник археологічної комісії, що майже увесь свій час, окрім вечерів, віддавав сій роботі. Тим то, мабуть, рік 1846 був у його доволі скупим на твори поетичні. Вабила його до себе не тільки праця коло малюнків історичних, вабили до себе і красовиди київської природи. Мертві

¹⁾ „Хуторна Поезія“, стор. 28.

останки історичні і жива природа притягали його, говорячи йому яко поетови і художникови вельми багацько. Окрім того він взагалі вельми любив природу і „навіть не тямив, як можна її не любити“. Чужбинський згадує, що коли був Шевченко у його в Ісківцях, дак ходили вони по берегах Сули і Сліпорода і Шевченко сяде було біля нірки якого небудь жучка і спостерегає його звичаї і життя. А тепер у Києві укупі з Сажиним він часто ходить було на берег Дніпра, сідав на горі і любовав з розкішної панорами, сьпіваючи українські пісні. Малюючи списки з останків старини і київських красовидів, Шевченко не виділяв з природи і людей. Побит злидарів, людей убогих, безталанних, побит люду робочого інтересовав його не менш, як і природа. Яко художник-реаліст Шевченко й не міг відрізнити чоловіка від природи. Він до того-ж був великим горожанином рідного краю і для його добро і воля людей і краса природи були нероз'єднаними елементами життя, що достойне чоловіка. Він і єднав усі отсі елементи і тим то пильно придивляв ся навкруги до життя людей і до краси природи; усе спостережав, на все звертав увагу, скрізь учив ся. Споминки Чужбинського за час перебування Шевченка у Києві з початку літа р. 1846 дають такий добрий характерний життєписний матеріал, що я візьму його майже слово до слова.

Коли Шевченко малював списки з малюнків по стінах в галеріях, що ведуть в лаврські печери, він чимало намалював нарисів з жебраків, калік, яких завжди натовп по тих галеріях. За доброї години Тарас зранку до вечера був на роботі, а коли трапляла ся година дощова, сидів в господі і читав або нові журнали або які історичні книжки.

Одного дня пішов він намалювати список з руїни Золотих Воріт: пішов з самого ранку, сказавши, що до вечера не вернеть ся. Тим часом Чужбинського хтось покликав до себе на вечер у гості, просячи, щоб з ним прийшов і Тарас. Чужбинський пішов до Золотих Воріт, щоб переказати Тарасови, що його кличуть на вечір. Приходить туди, дивить ся, аж Тарас, розістлавши на землі хустку, посадив на неї чийсь дівчинку літ трьох і бавить її, роблячи їй іграшку з паперу. Тарас розповів, що о годині п'ятій, малюючи образ з Золотих Воріт, почув, що за валом вельми голосить дитина. Він пішов на крик; в рові за валом сиділа дитина і жалістно плакала. З людей — навкруги нікого. Мусів він спустити ся в рів і забрати дитину. Сяк-так з'умів він забавити дитину, але як не силковав ся — не можна

було довідати ся від неї, чие воно. Тоді Чужбинський і Шевченко стали на тому, щоб заявити поліції. Тарас взяв дитину на руки. Пішли. Аж ось з переулка вибігла молода жінка і з переполошеним видом вона кинула ся на зустріч Тарасови.

— „Мати!“ — промовив він і подав їй дитину.

А мати розповіла йому, що нянька, пішовши гуляти з дитиною, мабуть з'устріла по дорозі когось знаємого, добре з ним випила і заснула в рові біля валу; а дитина тим часом пішла собі геть... Ми ще не один раз з'устрінемо більш яскраві докази на те, як Шевченко любив малих дітей взагалі.

Шевченко взагалі любив товариство: знаємих у Києві було у його чимало; одначе він з більшою охотою ходив в гості туди, де панували прості звичаї. Але де-б і у кого-б він не був, він хоч і поводив ся не варуючись, але з великим тактом і ніколи не вживав в бесіді тривіалізмів. Тут до слова сказати, що з цілого життя Шевченка знати, що він ніколи не забував на естетику.

Чужбинський розповідає, що було в Києві у Шевченка доволі знаємих і з так званого „висшого кола“; скрізь Тараса витали щиро і з пошанованням.

Шевченко, розповідає Чужбинський,¹⁾ любив жіноче товариство; трапляли ся у його і поривання сердешні, та не на довго. Але до однієї якоїсь пані поривання його вертали ся тричі. Ще в перший рік знаємости поета з Чужбинським, він якось на балю довго сидів біля тієї панночки та все прохав, щоб вона на спомин подарувала йому хоч одну голубу квітку з тих, що було так богацько у неї на суку. Та жартуючи відмовила, але Шевченко якось таки тихцем одірвав квітку; та на сему усе й скінчило ся. Потім років через два, коли Чий, побачивши у поета ту квітку, останній мовив: „Гарна молодичка, і така привітна... Здаєть ся і забудеш про неї, а побачиш, так тебе і потягне“.

Закохав ся був Шевченко в одну київську красуню, закохав ся не в жарт, мальовав голівку її і писав би то вірші до неї; але небагом розчаровав ся. Красуня, просячи, щоб він прийшов ранком та прочитав їй свою поему, запевняла, що у неї нікого не буде; але-ж коли поет прийшов до неї, дак там було вже аж три її обожувателі: студент, гусарин і генерал. Поетові стало ніяково; він небагом попрощав ся і більш вже ніколи не навідувався до тієї красуні.

¹⁾ Воспоминання стор. 32—35.

Третім разом закохався був в якусь вже заручену панночку. Коли він був закоханий, природа його ставала ще більш художницькою, і тоді працював він геть з більшою енергією. Взагалі він любив жінок жвавих, веселих, загарливих, таких, „щоб під нею земля горіла на три сажні“.

Жіноцтво підупале не вабило його до себе, жадної потіхи не давало йому провідування веселих захистів продажних іграцій і ніколи до таких не заходив. Однак ніколи не осужував строго.

Гуманність його знати було в усеми; ласкаву ніжноту його можна було спостерегти в відносинах його навіть до животин. Не один раз спостережав Чужбинський, як він обороняв малих котенят або щенят від злих заходів вуличних хлопчат; іноді куповав пташок і випускав їх з клітки на волю. Якось ідучи вулицею, побачив він, що собакою тяг по вулиці живого ще пса, зачепивши його круком за ребро; він спершу почав дорікати собакою, а коли той став по грубиянськи змагати ся, Тарас заплатив йому коповика, щоб швидше добив собаку і довго-довго Тарас був збентеженим і не спроможен був заспокоїтись і прийти в себе.

Довелося Шевченкови того часу спізнати ся і з відомим Віктором Аскоченським, що був тоді професором в духовній Академії і гувернером генерал-губернаторського небожа Сипягина. Аскоченський про свою знаємість з Шевченком розповів в своїй часописи „Домашня Бесѣда“¹⁾ що видавав р. 1861 в Петербурзі. З тих споминок, коли що й можна взяти задля характеристики поета, так хіба зовсім зайві факти, що свідчать про його толерантність. За те про характеристику самого Аскоченського дещо з його споминок можна і треба взяти.

Раз якось з початку червня Аскоченський покликав до себе на чай нашого поета. Між гостями був і жандарський офіцер. Між иньшими своїми творами Шевченко прочитав частину „Івана Гуса“.

— Ех, Тарасе! — почав його усовіщувати Аскоченський — покинь, а то не доведуть тебе до добра отакі погані вірші.

— А що-ж мені зроблять? — спитав Шевченко.

— Москалем (салдатом) тебе зроблять.

¹⁾ Споминки Аскоченського Н-въ в „Русск. Инвалидъ“ р. 1861 N. 268 здебільша назвав брехнею і про самого автора обізвав ся геть не добре.

— Нехай! — відповів Тарас і, махнувши рукою, почав читати ще красші річи.

— Мені, — каже Аскоченський, — становило ся ніяково...

Річ натуральна: гувернереві Бібіковського небожа зовсім таки „ніяково“ було, не личило слухати, та ще при жандарі такі вірші, як на пр. „Сон“. Аскоченський пильно позирав на сусідні двері, щоб хто не відслухав. Нарешті він так переполошив ся, що заходив ся мірковати, яким би його робом спекати ся гостей, найпаче Шевченка і випровадити його зпід генерал-губернаторського даху? Вийшовши з кабінету, де сиділи гості, Аскоченський звелів своєму лакеєви, щоб перегодом обдурив гостей: щоб прийшов в кабінет і сказав, буцім би то Бібіков кличе його, Аскоченського, до себе. Лакей волив волю переполошеного професора. Гості, видима річ, мусіли розійтись.

Не треба дивовати ся, що Шевченко зайшов в гості до такої людини, як Аскоченський: не забуваймо, що вдача у Шевченка була занадто м'яка. Навіть Аскоченський, пильнуючи в своїх споминках показати Тараса паницею, мусів признати, що „серце у його було прекрасне, повне любови і був він суцїй Українець“. Аскоченський додав: „Не був він атеїстом. Наука не спроможна була поцесовати чистого і простого його погляду на релігію. Оті проґресієсти да цивілізатори збили його з „пантелику“, а обставини озв'їрили його прекрасну душу вразливу“.

Кажу вдруге, що лишень для характеристики Аскоченського я зробив отї виписки. А що Шевченко потім був зневажної думки про Аскоченського, се знати з віршів його, писаних 17. червня р. 1860, за проводом смерти петербургського митрополита Григорія:

„Умре муж велій в власниці,
Не плаче сироти-вдовиці;
А ти Аскоченський восплач:
Во утріє на тяжкий глас“... і т. д.

Найчастійш Шевченко провідував Костомарова. Тут в садку шклянка по шклянці випивав він їх з десятків густого чаю, підсипаючи до чаю рому. Він вельми любив ром з чаєм; випивав його багацько, але се не мало жадного впливу на його голову. Всякий иньший, як здавало ся Костомарову, випивши стільки, лежав би кілька годин без почуття. Чудна річ! Люде, що бачили Шевченка рідко, часом один раз тільки, що знали його здалека, славили його якимсь трохи що непросипущим паницею.

Тим часом люде, що знали його близько, говорять що иньше. На пр. Костомаров, в споминках про Шевченка за р. 1846, каже: „Шевченко справді спроможен був багацько випивати і любив випити, але пияним я його не бачив до кінця його віку. Він так пив, як не багацько людей; для иньшого така випивка шкодила-б, а про його байдуже; навіть непомітно було, що він, як кажуть, на підпитку“.¹) Так само чуємо і з уст Катерини Юніе (доня графа Федора Толстого²).

Під кінець мая р. 1846 київський університет покликав Костомарова професоровати на кафедрі історії. Більшість професорів зовсім не знала його і пожадала, щоб він висловив спершу в університеті відчит на тему; „З якого часу треба починати „русскую“ історію?“ Костомаров згодився на те: відчит відбувся на раді університетській 4. червня: лектор висловив, що „русская“ історія єсть історія того славянського народу, що живе в Росії, через що і починати „русскую“ історію треба з того часу, коли спостерегаємо ознаки селитьби тих Славян на землях сучасної Росії. Відчит зробив такий величезний вплив на раду, що вона в один голос вибрала Миколу Івановича професором. Веселим і щасливим вертався молодий професор до господи. Переходячи через величезний пляц, що був тоді перед університетом, художник-історик з'устрів художника-поета і вже-ж не спроможен він був не поділитися з Тарасом своїми радощами найяснішого і найпам'ятнішого в життю його дня. Душа Шевченка так переняла радощами свого друга щирого, що він з радощів почав співати пісню про козака, що звінчався з дівчиною, не відаючи, що вона йому сестра рідна. Байдуже було обрадованому Тарасови, що повз їх проходять люде: він ні на що не звертав уваги; окрім свого друга щасливого нікого не бачив і співав собі на весь голос.

ІХ.

Небавом почалися літні вакації. Товариші пороз'їздилися з Києва: хто на села, а хто до иньших міст, Костомаров поїхав до Одеси купатися в лимані, а Шевченко з професором Іванишовим, що був тоді головним орудником в комісії, поїхали в васильківський повіт на археологічні розкопування. Біля місточка

¹) „Русская Старина“, 1880 р., Марг., стор. 598.

²) „Вѣстникъ Европы“, 1883 р. Серпень, стор. 837.

Фастова розкопували вони могилу Перепетиху. Окрім Перепетихи було тут багацько інших могил, насипаних крігом. Над отсіми могилами Іванишов з своїми помічниками Шевченком і Прушинським працювали усе літо. Шевченко робив малюнки; розпитував у людей і записував перекази про ті могили. Між іншими знаходками в могилах був череп людський, що доволі добре зберіг ся. Шевченко привіз його у Київ і подаровав Костомарову.¹⁾

Вернувшись перед кінцем університетських ваканцій з сієї екскурсії, Шевченко не довго перебував у Києві; небавом комісія вирідила його на етнографічні і археологічні розвідки по правобережній Україні. 21. вересня іменем генерал-губернатора Бібікова було наказано Шевченкови²⁾ їхати по Київщині, на Волинь і на Поділе і 1) зібрати народні оповідання, перекази, казки, пісні і т. и. Збираючи сей матеріал, радили Шевченкови в наказі: „Записуйте усе, про що довідаєтесь, таке, що має інтерес етнографічний або історичний; а пісні, казки, легенди і т. и. записуйте, о скільки спроможно буде, слово в слово“. 2) Розвідати, які є в краю прикметні урочища і могили, які про них є відомости історичні і народні перекази; огледіти ті могили і зробити з них малюнки. 3) Огледіти, описати і зробити малюнки з монументальних пам'ятників історичних і стародавніх будівель. А коли трапить ся де придбати стародавні які грамоти або акти, дак подати їх до Бібікова. 4) Поїхати до Почаєва і там описати і зробити малюнки: а) з загального виду почаївської Лаври; б) з храму в середині і в) з виду лаврської тераси на околицю. На подорож дано Шевченкови 150 карбован. і доручено єму листи Бібікова до губернаторів і до архієреїв подольського і волинського, щоб вони давали від себе Шевченкови потрібної запомогі.

Перш за все Тарас рушив на Поділе до Каменця. Запевне не відомо, коло чого він працював у Каменці; бо праці його, зроблені тоді на правобережній Україні, дякуючи великому недбальству комісії, а може ще більш переполоху її, викликаному потім арештуванням і засланням Шевченка, не тільки не побачили сьвіту Божого, а здебільша просто, невідомо де, погибли.

З Каменця Шевченко поїхав до Почаєва і тут намалював акварелю дуже зграбно — види з Лаври: один з південного, другий з західного її боку.

¹⁾ „Русская Старина“, 1880 р., март.

²⁾ „Кіевская Старина“, 1894 р., кн. 2.

На тих акварелях, опріч будівль монастирських, художник намалював і убогі хатки селян, криті соломою. На другій акварелі вид лавреської церкви головної в середині; опріч іконостасу намальовано і дві людини, що молять ся Богови: Українець в довгій свитці з відлогою і молодиця на вколішках. На четвертій акварелі — вид з лавреської тераси: околиця і ген-ген манячить в Галичині біля річки Ікви стародавнє село Підкамінь. До того часу належать ще два малюнки тушем чорним; вони показують: один церкву в селі Вербках, за три верстви від міста Ковеля; в тій церкві поховано князя Курбського; другий — церкву в селі Сакуні, збудовану приятелем Курбського, Килиметом. До першого малюнку Шевченко додав нарис і того місця, де була могила Курбського. Отеї малюнки були подані Шевченком до комісії; се запевне знати з того, що на окремому аркуші паперу, доданому до малюнків, рукою члена комісії Судієнка, що потім з р. 1848 до 1857 був головою комісії, написано, що він ті малюнки показував Бібікову і останній зведів відлітографувати їх.¹⁾ Але-ж літографування того і сліду нема; бо ніхто його й не справив: один тільки малюнок церкви в Вербках був надрукований при книзі, виданій р. 1849: „Жизнь князя Андрея Михайловича Курбскаго въ Литвѣ и на Волыни“. Під малюнком не визначено наймення художника. Факт характерний: він свідчить, що комісію арештування і заслання Шевченка так переполошило, що вона не відважила ся під малюнком поставити його наймення.

Без помилки можна думати, що Шевченко, їздячи р. 1846 по правобережній Україні, зробив і подав до комісії не тільки оті пять малюнків, а геть більш, але вони дивним чином десь погинули. Ще чуднійш стало ся з отими пятьма малюнками, про які оце я говорив: якимсь чином малюнки з комісії опинили ся у професора Роговича, а від його придбав їх дідич з глухівського повіту, Дорошенко; у його вони й нині.. Коли ми зауважимо, що з подорожі до Києва Шевченко вернув ся в грудні, так легко зрозуміємо, яка сила його праці десь змарнована єдине з дурного бстраху!

Подорожуючи по Україні, Шевченко незвичайно бережно робив видатки з тих грошей, що дано йому з комісії на по-

¹⁾ ibidem.

дорож: проїздивши три місяці, він видав 115 карб. 31 коп., а останні — 31. грудня вернув в комісію.¹⁾

Прийшли Різдвяні Свята. У вечері першого дня Різдва братчики „Кирило-Методіївці“ забрали ся „колядувати“ до Миколи Гулака. Вже-ж тут був і Шевченко. Був і дідич з Полтавщини Савич, що простуючи до чужих країв, переїздив через Київ. Серед жвавого, освіченого і одностудного товариства йшла жвава та щира бесіда. Щиросерді братчики балакали про долю Славян взагалі, а найпаче про долю і побит України. Висловлювали надії про визволення українського народу з кріпацтва, про визволення України і інших земель славянських з неволі політичної, з темноти, і своїм звичаєм мріли про федеративне з'єднання Славян. Костомаров загарливо доводив велику потребу наукової славянської спілки, бо славянські народи вельми мало знають один одного. Звернули бесіду на історію України, на часи Хмельницького. Костомаров тоді саме працював коло подій Богданових. Не що давно він, як був на Волині, оглядав Берестечко. Зовсім натурально, що перед молодими і палкими дітьми України ожив образ колись вільної, з устроєм демократичним, а нині зневоленої і зрабованої Нені-України. Перед ними воскресла воля, козацька рада, гетьмани з усім виборним урядом. Натурально, що глибоко-перенятлива душа і чутке серце Тараса повинні були з такої бесіди високо підбальорити і напоїти його високим духом патріотизму; не можна було йому не прирівняти минулого до сучасного, а порівнявши, не можна було вдержати в душі слово глибокого жалю і вболівання; слово дорікання і ганьби сучасному!... Як його було не згадати, на пр. хоч гадяцьких фактів Виговського з широкою волею друку і слова, а згадавши — не можна і не порівняти їх до тієї „волі“, що при панованні її „від Молдавана аж до Фіна на всіх язиках все мовчить“... Упоений згадками і малюнками минулого життя України, Шевченко говорив голосно, жваво і нездержливо. Йому, як певна річ, і нікому з його товаришів і в думку не приходило, що може між ними ворог сидить, та сочить їх... Коли бесіда зійшла на тодішні „порядки російські“, на устрій державний і т. ин., Шевченко, як- повідає Костомаров, висловлював ся „не зовсім цензурно“.

Довго, геть за північ, гомоніли братчики і веселими розійшли ся вони з кватири Гулака (в домі попа з церкви св. Андрія),

¹⁾ „Кіевская Старина“ 1894, кн. 2.

не маючи й гадки, що отой „святий“ веселий вечір, що так ясно сьвітив їм, небавом стане про них хмарою, з якої вдарить блискавка, лине дощ, залле їх „огонь святий“ і молоде життя їх розібе, розтрощить в скипки...

Костомаров і його неня, продавши ото маєтність в Вороніжчині, заходжували ся купити собі землю недалеко біля Київa. Прочувши, що така маєтність продаєть ся на лівому березі у Броварах (містечко три милі від Київa), Костомаров на сьвятах, взявши Тараса, та слугу свого Хому, поїхали в Броварі купувати землю. Власниця землі — вдова, мати двох дорослих дівчат, — радо повитала купців тих. Як його було їй і не повитати! обидва не жонаті, молоді, доволі вродливі... може женихи!... Та й чи не женихи-ж! Один професор університету, другий відомий поет і художник. Пані радо та щиро приймала гостей; частувала їх наливками, а Тарас весело лицяв ся до панночок. Вже-ж не без того, може, що таки добряче випили. За ціну на землю з'єднали ся; купчий акт відложили зробити на весні; випили, нашим звичаєм, могорича і попросили ся. Вже-ж певна річ, що гостинна пані не забула й на Хому і його почаствовала... Поїхали „купці“. Мабуть Хома трохи переборщив: бо ідучи по Дніпру, не втрапив на дорогу. Усї сьвята стояла тоді відлига, інде кригу на Дніпрі поняла вода. А „купці“ забули якось про те. Як на те-ж, ніч була темна і веселі подорожні наші шубовтнули в ополонку! Ще добре, що попали на мілину і відбули ся тільки холодною купелію. До господи вернули ся вони мокрими, обмерзлими; усю верхню одежу покрила крига. Дякуючи молодій силі, та міцному здоровю, що природа наділила і Костомарова і Шевченка, вони не зазнали з тої купелі тифу.¹⁾

Небавом після сїєї пригоди Шевченко поїхав 9. січня р. 1847²⁾ в борзеньський повіт до знаємого свого Віктора Забіли.³⁾ Живучи не що далеко від села Качанівки, маєтності багатого

¹⁾ „Русская Старина“, 1880 р., кн. III. „Русская Мысль“, 1885 р., книга V.

²⁾ З документів ще неоголошених.

³⁾ Віктор Забіла — родом з борзеньського повіту. Куліш каже, що він учив ся разом з Гоголем у ніженському ліцею. Одначе в реєстрі студентів ліцея за увесь час його істновання я не знайшов наймення Забіли Віктора. Є Забіло, але — Яків; та сей помер ще р. 1833. Мабуть, коли Віктор Забіла і був у ліцеї, дак не скінчив його. Чоловік він був з великим талантом поетичним; та на превеликий жаль сам він не вмів, а навчити було нікому, довести той талант до пуття. Вмер Забіла р. 1869.

дідича Грицька Тарновського, Забіла бував у його доволі часто в літку, коли Тарновський жив в Качанівці. Тут ото Забіла спізнався і з Шевченком: обидва поети, обидва щирі Українці, обидва глибокі патріоти — вони швидко сприятелювалися. Кожен раз, коли тільки Шевченкові доводилося переїздити через Борзну, або бути де недалеко — він не минав Забіли, гостював і в сестри його Надії, що жила в Борзні. Але раз якось з невідомої причини Тарас, хоч і був в тих краях, однак не заїхав до Забіли. Віктор Миколаєвич зараз післав до його ганьбу і дорікання, нарікання, написане віршами в гумористичній формі. „Посланіє“ те показує нам, які близькі та щирі були відносини наших поетів. „Лютую я на тебе дуже“, признається Забіла в тому „посланію“, ¹⁾ за те, що в хутір не забіг,

„Якогось жида віз з собою,
Мерзеного і з бородою
І через те мене минув.
Який же ти земляк, який писака!
Неначе гнав тебе собака,
Бояв ся день подарувать,
Щоб побувать у мене в хаті.

В Борзні і в борзенському повіті, найпаче на хуторах під Борзною у Шевченка було чимало знайомих.

Х

Останнім разом перед своїм арештуванням Шевченко поїхав з Кієва в борзенський повіт властиво на весілля до Куліша, куди його запрошено за старшого боярина.

Як знаємо вже, Куліш ще в осені р. 1845 перейшов на службу з Кієва в Петербург; звідкіль ото під кінець року 1846 Академія наук вирядила його за границю, щоб він вистежив славянські мови і вернувшись до Петербурга, взяв катедру. З початку року 1847 Куліш, ідучи ото за границю, був і в Кієві.

„Не було, каже Куліш, може тоді й на всій Україні такого щасливого чоловіка, як я. Я їхав простісенько до учителя і до друга Пушкіна, до Василя Жуковського і мав у назусі лист від Плетнева. Лист той починав ся словами: „Посилаю до вас другого

¹⁾ Зоря, 1893 р., стор. 103.

себе“, а в Жуковського жив тоді Гоголь“. Та не в сьому єдине було тодішнє Кулішове щастє: їдучи за границю, він завернув на Україну, щоб одружити ся з сестрою Василя Білозерського — Олександрю.¹⁾

„Щасливим застав я, — каже Куліш, — своїх любих Киян, а найщасливішим між ними був тоді Шевченко; бо він сам у собі чув тоді і веї ми те чули, що він, яко поет подає надії грандіозні. Тоді вже муза його запротестувала з усією своєю енергією проти ледарства сильних мира сього“. З новими творами Шевченка Куліш тоді не був ще ознаємленим і коли перечитав їх, дак вони „здали ся йому, якимсь відкриттем з неба“. Півтора року Куліш не бачив Шевченка і тепер зустрівшись з ним, бачив, що „Шевченко зробивсь не таким, яким він його покинув їдучи з України до Петербурга. Се вже був не кобзар, а національний пророк“. Кулішеви здавало ся, що „стало ся те, чого зазнав на собі ветхозавітний посол Господень, — те, що змалював по його слову, такий же великий як і сам Шевченко, геній слова“.

Для Куліша, признаєть ся він, сяєво духа Тарасового було чимсь надприродним. Куліш бачив тоді, „що київська інтелігенція обгортала українського барда глибоким почитаннем.“²⁾ З других джерел³⁾ знов відомо нам, що того часу у Василя Тарновського збирали ся у Києві літературні вечери, де завжди бажаними гостями були Шевченко, Костомаров, Білозерський і иньші з їх товариства. На одному з таких вечерів Шевченко прочитав своє „Посланіє до земляків“. Зміст „Посланія“, найпаче ж ті місця, де говорить ся про гетьманів українських, зробили на веїх при- томних страшений вплив“. Знаємо ще, що губернатором тоді у Києві був Фундуклій, людина осьвічена, щедра і сам письменник. У його те-ж збирали ся письменники і иньші осьвічені Кияни, а між ними бував і Шевченко. І скрізь Шевченка шанували, і скрізь він робив свій вплив. Вже задля сього не досить було самої його кебети, яко художника і письменника. Хоч би яка велика була кебета, а до неї треба ще відповідного розвитку духового і морального на те, щоб художник мав вплив на публіку: треба, щоб твори художника, чи письменника стояли коли не висше, дак хоч в рівень з культурою людей, на яких він впливає. Отся, коли можна так мовити, спільність, зміцняє вплив письмен-

¹⁾ „Хуторна поезія“.

²⁾ „Хуторна поезія“, стор. 12—15.

³⁾ „Кієвская Старина“, 1882 р., кн. X. стор. 69.

ника, та й саму творчість його вона править на певну стежку і дає йому серед громади поважане місце і впливову вагу. От і з цього ми й бачимо ступінь духового і морального розвитку Шевченка і ймемо цілком віри Кулішевим словам, коли він каже, що „наші молоді мрії знайшли в Шевченкові благословенне оправданне і заруку своєї будучини“ і що Кияни „взирали на Шевченка як на якийсь світильник небесний, і се був погляд праведний... Шевченко з'явився між нас, яко видиме оправданне нашого натхнення звиш“. ¹⁾

Таким чином зовсім натурально було і Кулішу і його молодій бажати, щоб Шевченко бояриновав у їх на весіллі. Олександра Михайлівна Білозерська, тоді молоденька дівчина-красуня „була людиною хуторна, мало тямуща в рідному слові, бо московщина вкупі з французщиною прибивали його до землі. Але людиною вона „розумна і велико-чуйна до краси і сили рідного слова“. Коли Куліш став їй читати на память, (бо, каже він, всі ми знали їх, як „Отче наш“) Шевченкові плачі да пророкування, так творчість поета освітила і осіяла душу Олександри Михайлівни так, мов небесне обітованне чогось грядущого в перевазі світу над темрявою, правди над лжею, любови над ненавистю“. ²⁾ Слухаючи вперше поетичні твори свого сподіваного боярина, Олександра Михайлівна плакала. „Се були сльози воскресення в нову, вічну народню жизнь“. Певна річ, що Кулішева суджена і глибоко і щиро раділа бояринованню Шевченка на весіллі. Та й те мовити, хто-б з нас не бажав, не радів, щоб в день нашого шлюбу церковного вінчала нас сама слава України, держачи над нашою головою вінець рукою Тараса Шевченка.

І от 22. січня р. 1847 бачимо ми: в сільській церкві в селі Оленівці (борзенського пов.) стоїть перед аналоєм на рушничку незвичайно вродлива пара молодих: і віком і вродою, і серцем і мислями обоє молоді саме під пару: щирі Українці, ентузіясти, певні діти „заплаканої“ Нені України. На головах у молодих сяють церковні вінці. Церква гарно сяє свічками, ще більш сяють лиця і очі молодих і бояр. Здається — замість „Исаіа ликуй“ — співають: „Україно ликуй! воскресни, Мамо! відпочинь!“

Коли зіпід вінця молоді вернулися до господи на хутір Мотронівку, Шевченко, підійшовши до молодої з поздоровленням,

¹⁾ „Хуторна поезія“, стор. 9.

²⁾ *ibidem*.

мовив: „Чи ти царівна, чи ти королівна!“ — „На чужий ко-
ровай очий не поривай, а про свій дбай“, — відповів до його
жартуючи молодий.

Весільні гості, більш за всіх, після молодих, уважали на
старшого боярина, властиво на його пісні. Гостий на весіллі
були повні сьвітлиці: гули вони по всіх кутках, мов ті чмелі;
інде щебетали, наче горобці, взагалі стояв гомін великий. Аж
ось старший боярин, заложивши назад руки, почав ходити по
салі, та й засьпівав:

„Ой зійди, зійди ти; зіронько та вечірняя,
Ой вийди, вийди, дівчинонько моя вірная..“

Усі гості, почувши, як сьпіває Тарас, ушухли, наче зістав
ся сам тільки сьпівака. Та й сьпівав же він як! „Такого або
рівного йому сьпіву не чув я, — каже Куліш, — ні в столиці,
ні на Україні. Від того сьпіву заніміла розмова і між старшими
і між молодими: з усіх сьвітлиць гості походили до салі,
мов до якої церкви. Пісню за піснею сьпівав наш соловей, справді
немов в темному лузі серед червоної калини. Скоро він вмовкав —
його зараз благали сьпівати і душа поета обернула весілля по-
клонниці його таланту в національну оперу, якої, може ще не
швидко, чути муть на Україні! „Молода княгиня“ на спомин того
вечеру подарувала поетови дорогий клейнод, дорожший з усього
добра, яке коли мала, своєю квітку вінчальну. Отим подарунком
задушевним вона знаменувала в мислях своїх на нім і витала
його грядуще величчє, котрого так жаждала для щастя України.“¹⁾

Бажання Олександри Михайлівни хоч потроху справдило ся:
її старший боярин став і буде до віку славою, гордощами і ве-
личчєм України, але на превеликий жаль, шкода тому, що на оте
величчє нації трохи чи не першим підняв руку і кинув болотом
на музу ієнїя нашого слова, ніхто більш, як не Пантелеймон
Куліш!... Неокрасне самолюбство раз-по-раз доводить самолюбів
до того, що вони, як сказав один письменник: „Сьогодні палять
те, чому учора поклоняли ся, а поклоняють ся тому, що вчора
палили...“ Не такої вдачі був Шевченко: що раз добром впли-
нуло на серце, про те він до віку не забував. Так не забув він
і про вечір 22. січня р. 1847; він згадав про його через де-
сять років на засланні і згадав так приязно, ясно, огрійливо, буцїм

¹⁾ „Хуторна поезія“, стор. 26.

він згадав про таке вражіння, що тільки що вчора переняло його серце. В „Записках“ 11. липня р. 1857 Тарас пише: „Просьпівавши любу мою пісню („Ой поїзжає по Україні козаченько Швачка“), я перейшов на другу любу „Ой зійди, зійди ти зіронько та вечірняя...“ Оця меланхолічна пісня нагадала міні той вечір, коли я сьпівав отсю чарівну пісню на два голоси з молодю жінкою Куліша, на їх весіллі тяжкого року 1847. Чи я побачу ще оту прекрасну Українку? Чи засьпіваю з нею отєїі задумовної пісні?“¹⁾

Тут до речи буде сказати кільки слів про сьпівання Шевченком українських пісень. Згаданий в горі Віктор Асоченський в своїх споминках каже, що „Шевченко сьпівав не вірно, навіть погано“; а Білозерський повідав нам,²⁾ що Шевченко своїм сьпіванням робив велике вражіння на слухачів: „Мою неньку, — каже він, — Шевченко причаровав своїми піснями: ходить бувало по салі, заложивши руки назад, нагнувши свою думну голову; шия повязана шарфом, на тварі вираз журливий, голос тихий, тонкий. Мати було плаче від пісень його. Любленими піснями його були: 1) „Ой зійди, зійди зіронько“, 2) „У Києві на ринку пють чумаки горілку“, 3) Ой горе, горе, який я вдався“ і 4) Де-ж ти, доню, барила ся“. Отсіх пісень Шевченко понавчав і сестер Білозерського. „А то приїхав раз Шевченко в гості до Сребдолських в хутір їх Сороку біля Борзни. Сам Сребдолський був людина сувора. Шевченко став сьпівати і пісня його довела до сліз старого суворого Сребдолського“. Нарешті і Михайло Максимович каже, що він упивався Шевченковим сьпіванням. „Художественна натура Шевченка, хоч як розкішно виявляла себе в поезії і в малярстві, але ще міцнійше і краще виявляла ся вона в сьпіванню українських пісень народних“.³⁾ Одно слово: опріч Асоченського, я не відаю нікого иньшого з людей, що чули Шевченка, як він сьпівав, кого-б не причаровали його пісні, кому-б не подобало ся його сьпівання!

Тоді-ж таки під час Кулішевого весілля Олександра Михайлівна прирадила собі зробити велику услугу і Шевченкови і Україні і штуці взагалі: та на лихо не так стало ся, як ждало ся! Сам Шевченко і його приятелі, найпаче така тямуща людина, як Куліш, розуміли потребу поїхати Тарасови на кілька

¹⁾ Кобзар Т. III. Записки.

²⁾ „Кіевская Старина“, 1882 р., кн. X.

³⁾ „Собрание сочинений М. Максимовича“, т. I., стор. 529.

років за границю, та ще там повчити ся малярській штуці; побачити великі твори великих майстрів малярства; побачити красу природи в Італії. На перешкоді отсій потреби стояла перш за все недостача коштів; а потроху і труднація з тодішніми порядками російськими при добуванні пашпорту на виїзд за границю держави. Щоб дістати собі пашпорту, треба було ужити велику силу клопоту, часу і коштів. Одначе київські приятелі Шевченка заходили ся об'орудувати сю справу, хоча й вельми не швидко. Примірковали, що першим ступнем по сій стежці добре-б було, коли-б поталанило примостити Тараса при університеті у Києві учителем малярської штуки. Коли-б се стало ся, дак переогодом попильнувати, щоб або університет або міністерство осьвіти впрядили Шевченка за границю коштом урядовим. Здавало ся, що сї заходи, хоча річ вельми трудна, але можливо перемогли-б усякі труднації, бо можна бути певним, що тут допоможе своєю протекцією неня княжни Рєпніної — княгиня Варвара, родичка тодішнього міністра осьвіти графа Уварова. Розпочали справу. З початку грудня р. 1846 Шевченко, звісно після того, як дехто з його приятелів і значнійших в сьвітї бюрократичному знаємих, перебалакали приватно, вдав ся до куратора київського учебного округа з просьбою про учительство малярства. При тій просьбі він подав і диплом свій, виданий з академії художеств на звання „свободнаго художника“. Справа пішла по канцеляриях, звичайними шляхами бюрократизму і, звісно, йшла собі повагом, мляво, так що під час Кулішевого весілля ще не відомо було ні Шевченку, ні Кулішу, які з неї вийдуть добутки.

Отоді то Олександра Михайлівна Кулішиха і обізвала ся з своєю щедрою допомогою в справі поїздки Шевченка за границю. Вона прохала, щоб Шевченко її коштом поїхав за границю. Свої предківські, що переховували ся в роді Білозерських може ще з часів польської руїни, перли, коралі, намиста, перстені і сережки, та віно її грошеве — три тисячі карбованців — усе те бажала вона повернути на поїздку Шевченка, аби він три роки пробув за границею. Треба було тільки умовити Шевченка, щоб він згодив ся прийняти на щастє України отсей щедрий подарунок.

Хоча Шевченко до подарунків, та ще грошевих, був людина вельми щепетильна, одначе в сьому разі не вельми трудно було умовити його, щоб поступив ся на користь рідного краю. Міркуючи коло сподіваного учительства на університеті і поїздки за границю, наш поет-художник далеко сягав думками в будучину.

Перед ним мріла вже у Києві українська академія художеств. Умовити Шевченка прийняти подарунок Олександри Михайлівни, взяв ся Куліш. Він почав говорити йому, що він як артист-маляр буде у Києві самотником, а самотність — діло відоме, не підбадьорусь, а пригноблює дух чоловіка і вона не дасть йому розвинути свій смак художницький до повної повні.

— Та ні по чому-ж і бє, як не по голові, — мовив Шевченко, насунившись і вельми стукнув кулаком по якійсь товсто-лезній книжці.

Тоді Куліш сказав йому, що коли він роздобуде собі художницького пашпорту за границю, то гроші йому будуть видавати ся три роки, а скарбничим буде він — Куліш; нехай тільки поет не допитуєть ся, звідкіль взяли ся ті гроші. Почувши се, Шевченко зрадів простодушно як дитина. Стали думати про пашпорт. Справа ся, хоч і здавала ся мороковатою, але між панамі, каже Куліш, тоді було більш схожих на людей, ніж опісля, як розпочала ся українська мартирольотія. Поетови між ними жило ся не згірш¹⁾ і була надія повна уладнати справу з пашпортом.

Що поміж українським панством того часу було більш свідомости і почуття національного достоїнства і волі — так се факт. За нашого часу новий Шевченко, певна річ, не зустрів би між панамі тієї гостинности і привіту, яких зазнав Тарас; але-ж тоді не було і такого нелюдського гнобительства над усім українським, яке панує тепер і яке так переполошило і здеморалізовало на Україні і панство, і духовенство і взагалі інтелігенцію, що саме слово „український письменник“ жахає людей, немов якась смертельно заразлива пошесть! Тяжко було жити в ті часи, але духового кріпацтва серед інтелігенції було менше: принаймні Українці не жали ся признавати ся, що вони — Українці. Сфери урядові, хоч і гнітили дух людський і мисль, а про те, хоч потайно „по секрету“, а мусіли шанувати прирожденні Українцям національні ознаки і почутте їх національне.

XI.

Справивши весілля у Куліша, щасливий і веселий виїхав Шевченко з Мотронівки. Він тоді заходжував ся коло нового

¹⁾ „Хуторна поезія“, стор. 18.

видання своїх творів і хотів поїхати по Чернигівщині до знайомих і позбирати до гурту, де у кого позоставляв свої твори. Поїхав він перш за все по хуторах біля Борзни: був у Миколайівці, у Миколи Білозерського, був у Сорочі у Сребдолеського, у Забіли. Змалював тоді патрети з Забіли, з Сребдолеської і з малоге Білозерського. Прощаючись з Забілою, він подаровав йому свій картуз (шапку літню) і якийсь рослинний порошок, щоб настоювати на йому горілку „лікарственну“. До самої смерті (1869) Забіла беріг отой картуз і вишивану сорочку, подаровану йому Тарасом. Сорочку ту Тарасови сестра його Ірина сама пошила і напярда на неї полотно з конопель, що сама насіяла і обробила.¹⁾

Потім Шевченко поїхав у Борзну до Забілиної сестри Надії. 1. лютого він з Борзни писав по Костомарова: „Друже мій великий Миколо! Я оце й досі в Борзні і не роблю нічогоісенько, лежу собі та й годі. У Київ страх їхати не хочеть ся, а треба. Коли б то ви були такі трудящі і добрі, щоб розпитали в університеті, (хоч у Глушанівського синдика, він усі діла знає) чи я утверджений при університеті, чи ні. Та й напишіть до мене у славний город Борзну на ім'я В. М. Забіли. Та ще ось що: пошліть Хому до мого товариша, нехай він візьме у його портфель, скриньку з красками і Шекспіра, та ще й бриль: та все те і збережить у себе; бо товариш мій²⁾ хоче їхати з Києва. Як побачите Юзефовича, дак поклоніть ся від мене. О братстві не пишу, бо й нічого писать, Куліш блаженствує, а Василь Білозер поїхав в Полтаву одгедькувати ся від учительства. А я і кругом мене дієть ся ні зле, ні добре. Подвизаюсь потроху, то коло чарочок, то що. Коли-б то Бог дав міні притулить ся до університету; дуже-б добре було. Напишіть, будьте ласкаві, як що доброго почуєте. Свої композиції або сам привезу або пришлю з Чернигова“.

З Борзни до Києва верстов 150 буде. Почта ходила тоді не геть шпарко; на відповідь з Києва треба було що найменш тиждень. Значить, Шевченко гадав ще перебути то в Борзні, то в хуторі у Забіли не менш тиждня. Не скажу, чи довго ждав її Шевченко і коли саме з Борзни він виїхав до Чернигова; але виїхав він не діждавшись відповіді Костомарова: бо останній зовсім не одержав його листу. Про той лист так би люди й не

¹⁾ „Кіевская Старина“, 1882 р., кн. X.

²⁾ Мабуть сей товариш був Сажин.

відали, коли-б через 25 років після того небіжчик Маслов не спіткав його в Петербурзі в „Гостинному дворі“ у одного антикваря між старими паперами.¹⁾

Не діждавшись відповіді від Костомарова, Шевченко з Борзенського повіту поїхав Чернигів, а з відтілю у Седнів до своїх приятелів Лизогубів, щоб тут, спокійно, за добрими обставинами, з добрими приятелями, упиваючись красою Лизогубівського саду і споминками „того, що минуло“, улаштувати рукописи своїх творів.

Жадної звістки досі нема про те, що він робив тоді в Чернигові і чи довго там перебував. Здається, що масницю він перебув в Чернигові. Запевне відомо, що в Седневі він був вже з початку березіля. Тут він написав поему „Осику“, датовану 7. березіля і передмову до нового видання „Кобзаря“. Нї поема, нї передмова досі надруковані не були: лежать вони в архіві „III. отдѣл.“ Професор Стороженко бачив їх там, читав і каже, що „О с и к а“ єсть первообраз поеми „Відьма“. В „Передмові“²⁾ до „Кобзаря“, каже д. Стороженко,³⁾ Тарас Григорович захоплювався земляків писати рідною мовою і подавав вірші „Свячена вода“, скомпоновані Песьолівною...

Верстов чотири від Седнева є село Бігач, — тоді се була маєтність князя Кейкуатова. Яко сусіда Лизогубів, Кейкуатов приїздив до їх в Седнів, спізнав ся тут з Шевченком і запросив

¹⁾ Цікаве питання, яким чином отой лист Шевченків з Борзни, не дійшовши до рук Костомарова, опинив ся у Петербурзі у антикваря? На сю відповідь — фактів нема; можна відповідати самими тільки гадками. Міні здається, що більш-менш походить ме на правду така гадка. Може ще під кінець січня почали потайно стежити Костомарова і перелюстроувати листи до його і таким чином Шевченків лист, коли він з початку лютого прийшов у Київ, жандарі перехопили і вже після арешту Костомарова лист той відіслали до слідчих в Петербург. Нічого користного для слідства слідчі в тому листі очевидно не спостерегли; інакше-б лист пришили до процесу. В листі, правда, стоїть фраза про братство, але певна річ, що слідчі не зрозуміли її. Уважаючи таким чином лист той яко вікчемний — слідчі кинули його, яко річ непотрібну. А який небудь жандар-сторож з канцелярії, збираючи до гурту „непотрібні“ папери, взяв і той лист до коша і вкупі з иншими продав його за кілька копійок.

²⁾ Отя передмова була подана до надрукування в „Кіевской Старині“; але цензура не дала друкувати її. Тим більш цікаво і варто-б було завести ту Передмову до життяписи Шевченка... Я вдавав ся по неї, та не поталанило мені... Хоч гріх і не на мойй душі, а все-ж воно шкода.

³⁾ „Кіевская Старина“ 1894, кн. 2.

його до себе в Бігач намалювати патрет з його жінки. Про час перебування Шевченка у Бігачі, д. Демич розказує, що чув від свого дядька Демича, що спізнав ся з Шевченком тоді, як останній був у Бігачі. „Шевченко жив там у флітелі, де жили ті, що служили у князя при економії. Демич не згадав запевне, коли саме Шевченко приїхав до Кейкуатова і чи довго там був. Певне тільки те, що в Бігачі він був під кінець березіля р. 1847. Кейкуатов дав тоді Демичу, яко землемірови, що здіймав його землі на плян, атестат, і на тому атестаті за сьвідка підписав ся 26. березіля художник Тарас Шевченко. От і з сього доктор В. Ф. Демич¹⁾ і виводить, що Шевченко перебував у Бігачі „з початку лютого, до початку квітня“. Микола Білозерський те-ж переказує,²⁾ що Шевченко часто гостював у Кейкуатова“. Обидві звістки ледві чи певні. Люде, що добре знали старого Кейкуатова, казали мені, що він був людина сувора, геть не гуманна і навіть лиха до своїх крепаків: „Се був в відносинах до крепаків контраст Андрієви Лизогубови тому то просто річ неможлива, щоб Шевченко приїздив до його гостювати“. Їздив Тарас до Кейкуатова тільки на сеанси; часом з ним їздив і Андрій Лизогуб: може тоді Шевченко перебував у князя і цілий день; може раз чи два зістав ся й ночувати, але щоб жив у його — так се діло цілком непевне, неможливе“.³⁾

Демичів дядько розповідав, що Шевченко одягав ся тоді аби як, неохайно. Усе убоге добро його вміщувало ся в маленькому пакунку старенькому. „Що вечера, після дняної роботи, до тієї квартири, де жив Шевченко, збирали ся усі, хто служив у Кейкуатова. Шевченко — розповідає Демич — або читав їм, або розповідав про що небудь, та розповідав так цікаво, що всі незвичайно уважно слухали його. Іноді він розповідав з таким живим гумором, що слухачі його і старі й молоді однаково реготали. Привітний і говіркий з людьми простими, Шевченко не любив довго бути з панами і уникав князівських сьвітлиць, хоча його й часто туди запрошували“. Дак от навіть і в словах Демича доказ того, що звістку Білозерського про часте гостювання у Кейкуатова треба знехтовати.

Перебуваючи у Седневі, Шевченко, опріч праці поетичної, працював і коло малярства. Андрій Лизогуб був те-ж малярем,

¹⁾ „Русская Старина“, 1892 р., кн. V, стор. 430.

²⁾ „Кіевская Старина“, 1882 р., кн. X.

³⁾ З приватного листу до мене д. Шрага.

хоч і ділетантом, але добрим малярем. Почуття і смак художника у його були високо розвинені. Його майстерня або малярня була в мезоніні. З вікон того мезоніну був чарівний вид на річку Снов, що підперезує Лизогубський сад, і далі за річку на рівнину геть-геть далеко! На весну, коли Снов широко, хоч і не вельми глибокою водою, розкинуть ся геть далеко і пійме луги, вид з того мезоніну (тепер його вже нема, дім той згорів р. 1883) був незвичайно чарівний. В отій малярні і жив Шевченко у Лизогубів підчас свого перебування у Седневі і малював кілька зграбних малюнків, що були до самої пожежі не тільки художницькою, але й моральною оздобою Лизогубівських сьвітлиць.

Микола Білозерський каже в „Кіевскої Старинѣ“, що, як був він р. 1856 у Седневі, так чув від Андрія Лизогуба, що „Шевченко жив у його в окремому флітелі; і флітель той називав „малярнею“. Здасть ся, се була відома „камениця“, з намаляованим Запорожцем на дверях її. Там Шевченко і „малював“, а по ночах чарковав з слугами Лизогуба. До обіду рідко коли виходив“. Се такі невірні звістки, що я не певен, щоб Білозерський чув все те від Андрія Лизогуба.

Я їздив в Седнів умисне на те, щоб перевірити надруковані звістки про Шевченка. Дякуючи приязности і увазі Андрієвого сина Федора Лизогуба, мені спроможно було обдивити ся і сад і будинок Лизогубів і „каменицю“, що згадує Білозерський, і зібрати звістки про Шевченкове перебування у Седневі. Досі ще живе у Федора Андрієвича старезний чоловік Юрій; він року 1847 був дорослим вже парубком і досить добре пригадав де що про Шевченка.

Шевченко, як вже я й говорив, жив не в флітелі, а на мезоніні, де і була „малярня“. „Камениця“ стоїть геть від дому, на кінці саду. Се вельми стародавня будівля. (На превеликий жаль нині на пів зруйнована і без догляду). Судячи по цеглі, з якої вона зроблена, найпаче вважаючи на широкі стіни її, можна гадати, що її змуровано ще в XVII в. Підземелля сїєї будівлі, залізні гаки, на яких були там двері, грубі залізні каблучки в стінах і иньше, дають гадати, що в одній половині того льоху (в ліворуч, як вийти), була тюрма, а в правій, або скарбниця, або місце під склад військових припасів. В будівлі над льохом, певна річ, була сотенна розправа. (Знаємо, що Седнів був сотенним містечком). Хоча-б Шевченко й хотів, так не можна було в напів-зруйнованій камениці ні малювати, ні „чарковати“.

Перебуваючи у Лизогубів в Седневі, от як проводив Шевченко день. Вранці, коли була погода добра, ішов гуляти по селу; вернувшись, пив чай з Андрієм Лизогубом, а потім сідав чи малювати, чи писати. „Малюючи часом випивав чарку горілки“. Обідав завжди укупі з усією родиною Лизогубів; а „у вечері більш того, що пісні сьпівав або слухав, як Ілля Іванович Лизогуб грав на роялі“, а грав він, як казано мені, дуже добре.

З Седнева Шевченко виїхав коли не 2. так в ранці 3. квітня; бо 5. квітня він був вже у Києві. Певна річ, що щасливим і веселим поспішав Шевченко до Києва. Приїхавши з Седнева до Чернигова, він застав тут лист Костомарова. Останній, не одержавши від Тараса листа, писаного 1. лютого з Борзни, був певен, що Тарас в Чернигові і писав до його: „Тарасе! Доки ти сидіти меш у тій „Цареградській Гостинниці?“ Приїзди у Київ. Я запевне дознав ся, що тебе вже постановлено учителем малярського іскуства (штуки) в університеті у „видѣ опыта“, як кажуть. Іванішов тобі кланяєть ся і каже, щоб ти не гуляв у Чернигові, коли нема пильного казённого (урядового) діла“. Під листом дати нема; але не буде помилки, що післяв його Костомаров, або на самому кінці лютого або з початку березія, і лист прийшов до Чернигова тоді вже, коли Шевченко виїхав з відтіль до Лизогубів. Інакше-б він не гостював так довго в Седневі, а, певна річ, поспішив би він до Києва, щоб швидче взяти ся до бажаного діла — учительства малярству при університеті.

І от їде Тарас Григорович гостинцем. Весело дзвенить почтовий дзвоник; радісно бєть ся серце поета-художника. От вже він виїхав з темного броварського бору; на півдні перед ним блищить вже проти сонця хрест Лаврєської дзвіниці; а от і сизий Дніпро, що так величаво підперезав Київ! На тім березі сизого пояса на зелених горах розкинув ся днедавний наш Київ „сьвідок слави дідівщини“. Ген-ген на горі, стоїть, немов спущена з блакитного неба срібноголова, незвичайно зграбна, легесенька, церква сьв. Андрія: там зараз біля неї на Трохєсвятительській улиці домик Моньєіної-Шпонвилної; в тому домі — гадає Шевченко — великий друзяка Микола Костомаров з своєю благою ненею!... От і берег! Шевченко на поромі. Ясно-блакитні очі поета впили ся в красу Києва. Тихо, повагом рушає пором через Дніпер. Широко, високо й далеко ширяє думками геній нашого слова, літаючи в сферу своїх народно-національних, демократичних ідеалів. Ніщо не охмарює його великих надій, його благородних

думок. Йому й на думку не впадає, що лиха недоля злодієм-розбійником підкрадуєть ся нишком до його і стоїть вже за плечима у його і от-от хашне його і на віки проглине його щасте сподіване. Так, така тьмяна, жахлива думка не могла тоді прийти в голову до Тараса Григоровича. Навпаки, певна річ — на душі у його було надійно, ясно, простірно; на серці тепло!... Ще кілька хвилин, і він горяче поцілує руку Тетяни Петрівни і горяче притисне до свого дружнього лона Миколу Йвановича...

От вже пором біля берега. Пором вже став... поромники вже кинули кодолу, об'якорюють пором. Народ хоче рушати з порому на суходіл.. Вже й Тарас Григорович сів на бричку; але-ж! — поліціянти і жандарі загородили дорогу, нікого не пускають з порому. Ось старший з поліціянтів „частный приставъ“ підходить до брички, на котрій сидить Шевченко, і питає у його:

— Ви Шевченко?

— Він самий.

— Я повинен вас арештовати.

Жандар плигнув на бричку, де сидів Шевченко. Бричка рушила з порома.

Здивованого Тараса Григоровича помчали до губернатора Фундуклія... „Свободный“ художник Шевченко спинив ся в'арешті...

Стало ся се 5. квітня р. 1847.

Тарас Шевченко в арешті.

[5/17 квітня — 23 червня (4 липня) р. 1847].

I.

Арештованню Шевченка і тій тяжкій долі, яка потім випала нашому поетови, спричинив ся студент київського університету Олексій Петров. Батько Петрова був якимсь урядником в Суражі (в Чернигівщині); мати, повдовівши, жила з пенсії — за службу чоловіка; пенсія та була невелика, річно сотня карбованців; тим то Олексій перебивав ся з лекцій приватних. З початком листопаду р. 1847 він заквартировав у Києві в домі попа з церкви св. Андрія, Завадського. Тут квартирували два молодих Українці: Савва Бодилевський, урядник з канцелярії генерал-губернатора і Микола Гулак, що недавно скінчив університет в Дорпаті і шукав собі посади. Трапило ся так, що Гулакова сьвітличка приходила ся спостінь сьвітлички Петрова, значить, останньому чутно було те, що говорило ся у Гулака, де сходили ся братчики Кирило-Методіївського товариства. Небавом Петров помітив, що до Гулака ходить чимало студентів, професор університету Костомаров і ин. Людина цікава, метка і, очевидно, злидар моральний, Петров почав прислухати ся до бесіди у свого сусіди і почув, як сам він признав ся на опиті, що там балакають про волю, „про республіканський устрій, про потребу знівечити в Росії монархічний устрій“. Про республіку найбільш балакали Костомаров, дідич з Полтавщини Савич та студент Навроцький. Петров спостеріг з тих балачок, що розмовники організували потайне політичне товариство. Небавом на обіді у Завадського Петров спізнав ся з Гулаком особисто і почав ходити до його. Вже й тоді в голові у його куйовдила ся думка зробити донос на свого сусіда; але задля доносу не досить ще було того, що він з підслухів відав про товариство; треба було роздобути більш певних подробиць. Ходячи до Гулака, він прикинув

ся лібералом, ворогом уряду російського. Гулак поводив ся з ним довірливо, найпаче, коли він почав доводити певність Гулакових думок і потребу єднати ся людям ліберальним. За кілька тижнів Петров досяг того, що Товариство прийняло його до свого гурту.

9/21 січня 1847 р. Шевченко виїхав з Київа, як ми вже те бачили в попередньому нарисі. Петров запевне не відав, куди виїхав Шевченко, гадав, що до Петербургу „шукати собі посади“. В Київі були ще братчики Навроцький і Опанас Маркович, з котрими Петров приятелював та вивідував подробиці про діяльність товариства. Нарешті 28 лютого Навроцький поїхав в Полтаву а Маркович в Пирятин, чи в Переяслав (певнійш останне).

„Тоді Петров побачив, що вже годі йому спостерегати, нема над ким стежити“ і заходив ся, щоб випустити з за пазухи вигодовану гадюку.¹⁾

Одначе він не пішов з доносом ні до жандарів, ні до генерал-губернатора, а вдав ся до свого „начальства“, насамперед до помічника куратора київської шкільної округи до Михайла Юзефовича.²⁾ Звістно, останній не прийняв від Петрова доносу, тай не яково і не можна було Юзефовичові прийняти донос студента Петрова. Перш за все, хоч який-б там не був Юзефович, а все-ж не зручно було йому стати відкрито керманичем Петрова в справі доносу на професора Костомарова і інших, з котрими він приятелював; не могло хоч трохи не варовати його й приятелюванне Шевченка з ним, з губернатором Фундуклієм і з Репніними, кривняками міністра освіти графа Уварова. Нарешті з урядового боку теж не виходило Юзефовичови кермовати Петровим відкрито, у самого його був безпосередний начальник куратора округа генерал Траскин і сам він був урядником тієї археологічної комісії, в котрій Шевченко служив співробітником. Все отсе примусило Юзефовича поводити ся обережно та кермовати рукою Петрова потайно. Справити Петрова просто до жандарів, річ очевидна, Юзефович не хотів; бо в такому разі не було-б перед начальством жадної власної заслуги Юзефовича; навпаки, начальство бачило-б тоді недогляд Юзефовича за університетом і брак „патріотичного“ впливу його на студентів. В першому разі начальство задало-б великої догани і Юзефовичу і Траскину, а коли Юзефович виведе сю справу через Петрова,

¹⁾ З листу приватного.

²⁾ Хуторна поезія Куліша, стор. 28.

дак ніхто не скаже на його лихого слова і Петров стане доказом доброго „благодіятельного“ впливу Юзефовича на молодіж університетську.

Певна річ, що отакі думки примусили Юзефовича перш за все порадити Петрову спинити ся на день-другий з доносом, доки він обміркує з кого і як почати. А тим часом він зараз же, скоро довідався від Петрова про існування товариства, до якого належить і Шевченко, кинув ся до археологічної комісії і не говорячи, певна річ, нічого про те, про що довідався від Петрова, зняв річ лишень про те, що Шевченко, трохи не два місяці як виїхав з Києва і не відомо де він і що робить? Могло бути, що потайно Юзефович оповів сушу правду хіба тільки президенту комісії Писареву (головному секретарю генерал-губернатора Бібікова). Комісія 1-го березія зараз же зробила постанову, підписану опріч Писарева професорами університету Чеховським, Ставровським, Селіним і Іванішовим, щоб скинути Шевченка з посади в комісії за те, що він „без всякої згоди комісії, виїхав з Києва“.¹)

Лишень в третій день березія Петров, прийшовши до куратора Траскина, подав йому донос, що він „открылъ существованіе въ Кіевѣ тайнаго политическаго общества“; вкупі з доносом Петров подав і статут товариства.²)

Траскин з Юзефовичем взяли Петрова на опит. Розповідаючи своє зрадницьке з'ясування Петров додав, що він загаяв ся з доносом „єдине через те, що хотів зібрати яко мога більш певних подробиць“.

II.

Генерал-губернатор Бібіков був тоді в Петербурзі. Звістку від Траскина у купі з доносом Петрова він прийняв 16 березія і на другий день повідомив про се шефа жандарів графа Орлова, просячи звеліти зробити ревізію в Гулака, арештовати його і ви-

¹) Легко могло трапити ся і більш імовірно, що сю постанову комісія хоч і датовала 1 березія, але зробила її геть пізнійш, може вже годі, коли Шевченка арештовали. Ні за ту, ні за другу думку певних фактичних доводів нема; але знаючи приятелювання з Шевченком Селіна і Іванішова, про мене стає чудною така строгість комісії до Шевченка і саме тоді, коли над ним нависла хмара доносу.

²) З приватних листів, неоголошених.

рядити його під вартою в Київ до слідчої комісії. Думка була у Бібікова провадити слідство у Києві.

Ревізію у Гулака справили того-ж дня; полонили його і папери його. Роздивившись Гулакові папери, гр. Орлов і „III отдѣленіє“ царської канцелярії“, властиво голова останньої генерал Дубельт, побачили, що в паперах є статут Товариства св. Кирила і Методія, що переписка його непевна взагалі і що перед ними повстає ціла змова, добре організована і слідства про неї не можна доручити Києву, а треба провадити його в Петербурзі самому III отдѣленію.¹⁾ Тим то Орлов 22 березія написав до Бібікова, а Бібіков того-ж дня (естафетою, о 7 годині вечера, телеграфа тоді ще не було) до київського губернатора Фундуклія, щоб він взявши куратора Траскина, чи помічника його Юзефовича та жандарського полковника Білоусова, зробили ревізію у Костомарова, Посяденка, Марковича, Шевченка, Тулуба, Андрузького, Навроцького і Білозерського;²⁾ у кого з сих людей покажесть ся що будь непевне, того арештовати і під вартою вирядити в Петербург в „III отдѣленіє“, але все те чинити яко мога потайно, що-б ніхто в Києві про те не знав, не відав.³⁾

Наказ Бібікова прийшов до Фундуклія 28 березія. Костомаров в своїй автобіографії висловив, буцім Фундуклій в п'ятницю 28 березія прохав Михайла Юзефовича, щоб він побачив ся з Костомаровим і переказав йому, щоб він прийшов до його. Тоді-б то віч-на-віч губернатор остеріг його про ревізію. Час приховати папери ще був, бо з Юзефовичем Фундуклій бачив ся вранці, а ревізії тоді справляли звичайно серед ночі. Привід покликати Костомарова у Фундуклія був добрий: за кілька тижнів перед тим він дав Костомарову переглянути свою працю „Описаніє Києва“. Юзефович справді вранці 28 березія заходив до Костомарова, але не заставши його в господі, тим і вдовольнив ся. Може бути, що Юзефович дійсне не відав, на що Фундуклій кличе Костомарова, може тоді ще він не відав також, що тієї ночі будуть ревізії. Одначе небіжчик Пильчиків казав мені, що Юзефович

1) Оце „III отдѣленіє“ було жандарською інституцією „де перебував головний нерв кермовання внутрішніми справами Росії“. Див. Рус. Арх. 1889, кн. 2, стор. 398 та 1892, кн. VII, стор. 335.

2) Наказ про ревізію і арешт двох останніх Орлов дав 29 березія.

3) Від людей; у яких робили ревізію, брали звичайно на письмі обов'язок, як от на пр. і у Ригельмана, що вони про ту ревізію ніколи нікому й слова не скажуть.

добре відав, але наумисне не хотів, щоб Костомаров поберіг ся з паперами; бо коли-б у Костомарова не знайшли статутів товариства, тоді-б донос Петрова вийшов би брехнею, а Юзефович сего не хотів... Тепер, коли мені запевне вже відомо, що Петров подав свій донос 3/15 марта і того-ж дня стояв на опиті перед Траскиним і Юзефовичем, висловлена Пильчиковим думка стає нестеменно певною! Від часу доносу до часу ревізії і у Юзефовича і у Фундуклія був цілий місяць; коли-б дійсне хто з них щиро бажав остерегти Костомарова, так часу не бракувало. Очевидно, що і той і сей не гадали про застереження; а що до Юзефовича, так зараз буде знати, що не в його інтересі було остерегати свого приятеля; а навпаки, він попильшовав оплутати Костомарова, зрадити його, видати і пагубою його вислужитись перед урядом.

Костомаров вернув ся до господи у вечері; йому Хома переказав, що приходив Юзефович і казав, що його кличе губер-натор. Він був певен, що річ іде про „Описаніє Кієва“. Сієї праці він тоді не встиг ще перечитати, а до того він був вельми заклопотаний; бо позавтрому у його повинно було бути вінчання і весілля. Він не пішов до Фундуклія, а пішов до Заліської (директорки дівочої школи, де він учителював). Заліська теж прислала по його в той день, щоб зараз прийшов. Гадають, що буцім би то Фундуклій, не покладаючись на Юзефовича, прохав Заліську остерегти Костомарова, що в ночі у його буде ревізія. Фактів на се нема; а коли се правда, так не можна не жалкувати, що на лихо і собі і Україні, Костомаров не застав Заліську в господі і не схотів дожидати її; а вернув ся до дому і тут безпечний і огорнений сподіваним шлюбом, раював з старою своєю ненею! Аж ось о годині 11-ій в ночі прибіг до його Юзефович і тремтячим голосом мовив: „На вас зроблено донос; у вас зараз буде ревізія, коли маєте які небезпечні папери, зараз їх знівечить“.

Костомаров зумив ся, швидче взяв з шуфлядки статут товариства і хотів шматовати, але Юзефович ментом вирвав у його з рук і мовив: „Нехай воно буде у мене на схованці“ і з сим словом швидче з хати. За кілька хвилин прийшли Фундуклій, Траскин, Білоусов, поліцмайстер Голяшкин з поліціантами та з жандарами, зробили ревізію, забрали Костомарова і повели до губернатора.

Фундуклій покликав Костомарова до себе в кабінет, дав йому цигару, сам вийшов зараз же в другу світлицю, а його замкнув

в кабінеті. Костомаров, мабуть, не дуже турбував ся, знаючи, що папери у його на схованці у Юзефовича і в руки ревизорів не попались і сидів спокійно під замком, аж доки не приїхали голова канцеляції генерал-губернатора Писарев і комендант київської фортеці генерал Пинхоржевський. Тоді Костомарова привели в салю. Писарев взяв його на опит:

— Чи ви знаєте Гулака Миколу? — спитав його.

— Знаю — відповів Микола Йванович.

— А які у вас з ним стосунки?

— Дуже добрі, приятельські.

— А про те він подав до „ІІІ отдѣлення“ на вас донос і при доносі додав ваш рукопись, скомпонований вами статут товариства; ось маєте і список з його. Чи можете ви дати слово чести, що не відаєте про сей статут?

Костомаров був певен, що така моральна і стійна людина, як Гулак не вдатна зробити доносу; добре відав, що оригінал статуту він, годину назад, віддав на схованку в добрі руки приятеля свого Михайла Юзефовича; тим то він, не вагаючись ні хвилини, сьміливо відповів Писареву:

— Можу і даю.

— А гляньте, що отсе таке? — промовив Писарев, показуючи йому той самий, писаний рукою Костомарова статут, що повинен бути у Юзефовича.

Костомаров не стямив ся! Така очевидна і нахабна Юзефовичова зрада, немов та громовина приголомшила його! він зблід, затремтів, не встояв на ногах і впав на стулець!

Після опиту Фундуклій стояв за те, щоб закинути Костомарова в фортецу, доки повезуть його в Петербург; але комендант на те не згодив ся. Тоді професора університету повели серед ночі під вартою на Подол і тут закинули в „кутузку“, темну, сиру і незвичайно брудну хату, де сидять звичайно в арешті п'яниці та злодії. „Кутузка“ се кубло сьміття, всякого бруду, блощиць і смороду. Начальник „кутузки“, принявши серед ночі такого незвичайного „гостя“, засоромив ся, що „гостеві“ ні на чому навіть лягти, бо навіть соломи чистої нема: він зглянув ся і приніс Костомарову власну постіль.

Ранком другого дня (29 березія в суботу) навідав ся до „кутузки“ поліцмайстер Голяшким і позволив собі нечуваним робом глумити ся з Костомарова: „Сьогодні, мовив він, здасть ся призначене було ваше вінчання і весілля? мабуть отут вам не

так гарно перебувати, як би було в господі з молодою жінкою?" та з сім словом повернув ся і пішов швидче геть.

У вечері 30 березія „квартильный надзиратель“ з двома жандармами повезли Костомарова і папери його до Петербургу. Проїхавши кілька миль від Київа, вони зустріли студентів Андрущенка і Андрузького, що по съятах вертали до Київа. Костомаров розповів їм про свою пригоду і не відаючи, що й над Андрузьким вже висить лихо, дав йому гроші, щоб вирядив кого-будь з Київа остерегти Марковича і Шевченка. Останній тоді саме перебував, як ми вже бачили, у Лизогуба у Седневі; але київська адміністрація не відала де він саме в Чернігівщині, тим то й стало на тому, щоб дождити заким він вернеться до Київа і повідомила про се Бібікова, а останній, як і шеф шандарів Орлов написали до губернатора в Чернігів, щоб знайшов і арештовав Шевченка.

Поет наш нічого про се не відав, жадної звістки нікому не можна було до його подати; бо ніхто з приятелів його у Київі невідав де він, а до того всю справу тримали і урядники і приватні люде, хто чув про неї, в великій тайні.

Ледви Андрузький приїхав у Київ, його зараз-же арештовали і вирядили під вартою до Петербургу. За день, чи два вернув ся Маркович, зараз же і його потрусили, арештовали і закинули в тюрму в фортеці. Потрусили ще студента Тулуба, але у його нічого не знайшли, тому і не повезли його в Петербург, а лишили в арешті в Київі.

В ночі під 3/15 квітня, не відомо хто саме на паркані селитьби якоїсь Лазаревичевички на „Александровскомъ Сѣздѣ“¹⁾ наліпив таку „проклямацію“: „Къ вѣрнымъ сынамъ Украины. Братья! настаетъ великій часъ; часъ, въ который замъ представляется случай смыть поношеніе, нанесенное праху отцовъ нашихъ, нашей родной Украинѣ подлою рукою вѣчныхъ враговъ нашихъ. Кто изъ васъ не подыметъ руки за великое дѣло! За насъ Богъ и добрые люди! Вѣчно вѣрные сыны Украины, враги кацаповъ“²⁾.

¹⁾ Нині просто Олександровська вулиця, що йде з горішньої части Київа — (Печеревка) на Подол.

²⁾ Переклад проклямації:

До вірних синів України! Настає великий час, час коли вам трапляєть ся нагода змити сором заподіяний кісткам батьків наших, нашій Україні рідній підлою рукою віковичних ворогів наших. У кого з вас не

„Проклямація“ наробила страшенного переполоху і в Київі і в Петербурзі. Поліція, знявши її з паркану, подала до Фундуклія, він 4 квітня, відіслав її до Бібікова в Петербург, а поліції і жандармам велів, що сили є, шукати, хто наліпив „проклямацію“, сочити на березі Дніпра Шевченка і скоро він приїде, зараз арештовати і прямо з возом привезти до його.

В Перербурзі ще більше переполошилися. 15 квітня Бібіков вислав естафетою в Київ накази губернатору, куратору Траскину і комендантові, щоб якомога пильнійш спостерегати за усіма мешканцями Київа, найпаче-ж за військом, за студентами і за гімназистами „дабы не могли быть привлечены ни къ какимъ неблагоуразумнымъ дѣйствіямъ“. Окрім того Бібіков і Орлов уважаючи, що вистежено на Україні „между нѣкоторыми учеными и учащимися вредное направление“, порадили цареві і цар 15 квітня згодився скинути Траскина з посади куратора, а університет у Київі і всю шкільну округу віддати під догляд Бібікова, яко куратора; разом з тим велено було Бібікову зараз-же вертати до Київа¹⁾.

III.

Так ото саме під час того переполоху, що наробила наведена в горі „проклямація“, Шевченко приїхав в Київ 5 квітня. На йому був фрак і взагалі він був одягнений немов на баль²⁾.

підійметься рука на велику справу?! За нас Біг і добрі люди. До віку вірні сини України, вороги капалів“.

¹⁾ Матеріялом на все розказане в отсій главі стала мені — що автобіографія Костомарова, надрукована Н. Білозерською в „Рус. Мыслі“ 1885 р. кн. V і VI і в „Рус. Старині“ 1887; а що зібрані мною з найпевнійших джерел, ще нігде не оголошених, звістки про арештування Костомарова і поводжене з ним адміністрації і поліції. Хоч отсі звістки здебільш безпосередно до Шевченка не належать, але я уважав потрібним подати їх, раз через те, що вони не можуть бути не інтересними задля моїх читачів, бо розповідають цікавий епізод з життя нашого історика, а в друге й через те, що ми не маємо і ніколи вже не будемо мати таких подробиць про поводження адміністрації і поліції з Шевченком підчас арешту і слідства. З того-ж, як поводити ся з ученим „дворянином“ професором університету, можна без помилки вгадати і те, як поводити ся з художником з крєпаків!

²⁾ Рус. Мысль 1885 кн. V і VI автобіогр. Костомарова.

Фундуклій добре знав Шевченка і, побачивши, що він з дороги, а такий виголений, причепурений і в такому убранню, спитав його іронізуючи:

— „Чого се ви, Тарасе Григоровичу, так прибрали ся?“

— „Та, бачте, відповів Шевченко: я поспішав до Костомарова на вінчання; він прохав мене за старшого боярина; дак я ото, заким у Броварах перепрягали мині почтових коней, погодив ся і причепурился, гадав, щоб з воза, просто до молодого“.

— Еге! коли так — дак де жених, туди треба і бояринови“, мовив Фундуклій і казав потрусити Шевченка і його пакунок¹⁾. З пакунку забрали шість портфелів з малюнками; пакет з паперами, скриньку з красками і три пістолі (один з них попсовааний). Від Фундуклія відвезли Шевченка в „кутузку“, а потім з „квартильним“ вирядили в Петербург. Коли саме квартильний Гришков повіз нашого поета з Києва, певної звістки нема. Гришков привіз його і віддав в „III отдѣленіє“ під квиток 17 квітня саме в торжественне сьвято — день народження престолонаслідника, потім царя Олександра II. Вже-ж Гришков їхав день і ніч, значить, на подорож до Петербургу треба було не більш як 8 днів. З сего можна без помилки гадати, що в Києві Шевченка держали в „кутузці“ не менш 3—4 днів.

В дорозі III—ко був веселим, безпечним; жартовав, сьміявся, сьпівав і взагалі поводив ся так, що на одній станції смотритель, записуючи в книжку „подорожнюю“, мовив, „з виду не можна вгадати хто тут з вас арештований і хто кого „сопро-вождаєть“: чи Гришковъ Шевченка, чи навпаки“²⁾.

Шевченка замкнули в окрему келию тюремну при „III отдѣленіи“. Там по келиям сиділи вже приятелі його братчики: Гулак, Костомаров і Андрузський; небавом привезли арештованих у Києві Марковича і Посяду (властиво Посяденка) — з Полтави

¹⁾ В праці д. Чалого є звістки, що Шевченка остерігав на поромі, як переправлявся через Дніпер, якийсь гузарин і хотів пакунок його скинути в воду, але ся звістка, як і звістка подана Білозерським в IX кн. „Кіев. Стар.“ 1882 р., здають ся мині зовсім непевними. Про сочинне III—ка і сподіваний арешт його адміністрація держала у великій тайні, а колиб хто з людей приватних і довідався про те, так остерегти III—ка не можна було, бо ніхто не відав де він, а розшукувати його не було вже часу.

²⁾ Рус. Стар. 1880 кн. 3 стор. 600.

Навроцького і Білозерського; Куліша заарештовали в Варшаві, професора Чижова десь в дорозі, переняли, коли він вертав ся з за кордону, Савича — вернули в арешт із заграниці.

Слідство провадив начальник „III отдѣленія“ генерал Леонтій Дубельт під кермою і доглядом шефа жандарів графа Орлова. Цар велів, щоб при опитах був і секретар Бібікова — Писарев. З споминок Костомарова і з документів, які доводило ся міні бачити, знати, що головним помічником Дубельта був „дѣйствительный статскій совѣтникъ“ Михайло Максимович Попов, колишній, як каже Костомаров, учитель відомого критика російського Вис. Белінського¹⁾.

Слідчі перш за все розглянули на забрані в арештованих папери і иньші річи. У Костомарова опріч иньшого, був перстень з надписом „Св. Кирилъ и Меѳодій“, печатка з вирізаними словами „Іанна, глава XIII, стих. 32, Н. К.“; статут товариства і зшиток рукописний з творами Шевченка „превосходно иллюстрированными“. У Куліша, опріч иньшого, той самий, що і в Костомарова „Закон Божий“, зшиток недрукованих творів Шевченкових, між ними „Кавказ“ і „Сон“ і проєкт просьби до царя, щоб дозволено було заводити на Україні школи задля осьвіти народу. З паперів Марковича можна зауважити тільки на листи Пильчикова, та якоїсь родички Марковича Катерини Керстен, де вона доводила Опанасови „непристойность стихотвореній Шевченка и ничтожество малорусскаго языка“: на її думку, Шевченко тому писав по українськи, що „не силенъ былъ въ русскомъ языкѣ“²⁾. В паперах Гулака теж знайдено статут товариства, „Закон Божий“ і „Наддністрянку“; нарешті в паперах Шевченка³⁾ були: 1 вірш Чужбинського і Андрузького; 2) чотири листи до його Куліша: в одному з них 23 липня 1846 р. з Петербурга Куліш висловлює своє глибоке поважання до Шевченка; в другому пише на які добрі добутки він здобув ся подорожуючи по Україні; в 3-м каже, що коли вони взяли ся проясняти очи землякам, так повинні діяти так, щоб один одному помагав, по правилу Хмельницького: „Тим і стала козацкая

¹⁾ Див. автоб. Костомарова, записана Н. Білозерською. — Рус. Мысль 1885 кн. V і VI і Русск. Стар. 1887.

²⁾ Київ. Стар. 1893 кн. II стор. 461 і листи людей приватних, ще неоголошені.

³⁾ За се цар пошановав Керстен епитетом „благоразумной и разсудительной дѣвицы“.

сила, що у нас, панове-молодці, була воля і душа єдина“; на-
решті в четвертому була звістка, що Харківляне захожують ся
видавати „Записки о Южной Руси“ і кличуть до праці його,
Шевченка і інших. Два листи Квітки, в них останній „очень
дурно отзывается о москаляхъ и называетъ ихъ — дурными
кацапами“, Лист княжни Репніної писаний 9/21 грудня 1845 р.,
де княжна натякає, що вона примірковала зробити щось на ко-
ристь Шевченкових кривняків, — листи якогось Карпа і Штрад-
мана, що був учителем у Репніних. З власних творів у Шев-
ченка були „Сон“, поема „Осика“ написана 7 березія 1847 р.
у Седневі; кілька дрібних віршів; зшиток творів його злашто-
ваних до цензури з передмовою, в якій слідчі зауважили, що
він „бранить (лас) русских“ і каже: „промѣняли мы свою
добрую родину на пьяницу непотребную“ (Россію). Слідчим ки-
нуло ся в вічі, що у Шевченкових паперах нема статуту това-
риства, на руці нема у його перстень, нема і образка Кирила
і Методія. А се потроху свідчило-б то, що він не належить до
Братства.

Почались опити арештованих.

І Куліш і Костомаров в одно слово заповняють, що Ду-
бельт¹⁾ на опитах поводив ся занадто невічливо, по грубиянськи,
гукав, лаяв ся паскудними „площадными“ словами, тупотів но-
гами, загрожував карою на горло. Костомаров додає, що з Шев-
ченком Дубельт поводив ся геть зневажно і на одному опиті
мовив до Костомарова: „Тай гарне-ж було-б те товариство, до
якого-б належав і Шевченко“. Куліш в своїх споминках ха-
рактеризує Дубельта і Орлова „хлопцями під сивим вусом, тільки
що лиха доля московська звеліла їм правити дорослими. Та ще
як правити, без всякого закону“. Костомаров називає Дубельта
старою лисицею. Окрім того слідчі не соромили ся уживати спо-
куси і підступства. Михайло Максимович Попов, як оповідає
Костомаров, часто приходив в келії до узників і всякими захо-
дами влещував і спокушав їх, щоб на опитах говорили те, чого
бажав Дубельт, напр. що вони дійсно організували товариство,
але не політичне, а наукове, таке, щоб між Славянами простало

¹⁾ Дубельт — начальник „III отдѣленія“ — родом гишпанець.
Попередник графа Орлова — шеф жандарів і начальник Дубельта —
граф Бенкендорф держав його „въ полномъ подчиненіи“; в листах до
його Дубельт підписував ся „нижайшимъ рабомъ“. Див. Рус. Арх. 1892
кн. VII стор. 357—8.

православе і з'єднання усіх славян в одну державу під рукою імператора російського. Слідчим — очевидна річ — треба було довести тільки, що б самі арештовані признали ся, що товариство істнувало; а вже яке товариство: чи наукове, чи політичне, про те розсудила б сама „третєотділенська юстиція“.

За такими заходами слідчих не диво, що дехто з братчиків поплутав ся. Напр. погрози і похвалки карою на горло — з одного боку, а з другого — обіцянки царської ласки і нагороди за щирість так вплинули на Василя Білозерського, що він, як повідав нам Куліш, „впавши на вколішки, в усеїм признав ся, з щирим каятєм повинив ся і все росповів про товариство“. З вісток урядових знаємо, що Білозерський на опитах виявив „благородство і откровенность“ (— звісно — з погляду слідчих і гр. Орлова.). Плутав ся і Андрузський, говорячи на опиті, що „Шевченко був крайнім репрезентантом української партії в славянському товаристві, а товариство те мало на меті возродити гетьманщину;“ далі, що Шевченко „усіх монархистів називав падлецами; підбивав товариство до більш енергичної діяльності і до видання часописі мовою українською; а з гетьманів — більш за всіх хвалив і шановав Мазепу“, і нарешті що „противозаконні“ Шевченкові твори були на схованці у Навроцького.“²⁾

Більш за всіх стійко і з великою повагою до власного пошановання, до української ідеї і до Шевченка поводили ся на опитах Гулак, кривняк його Навроцький і Куліш. Про Гулака граф Орлов в своєму „докладі“ цареві каже: „що він незвичайно уперто не хотів відповідати на питання; не признавав ся навіть в тому, в чому признали ся Білозерський і Костомаров і „мабуть в душі своїй ховав такі думки злочинні, яких не повідав і своїм товаришам.“³⁾

В одному тільки разі усі арештовані, окріч Андрузського, говорили в одно: що Шевченко до товариства не належав; але переогодом, коли 15 і 17 мая Андрузського поставили віч-на-віч з иньшими і з Шевченком, він відрік ся від того, що говорив поперед, і сказав, що такі думки свої про Шевченка він виводив з самих тільки здогадів, а не з фактів.⁴⁾

¹⁾ Див. Хуторн. поезія.

²⁾ З листів приватних.

³⁾ Русск. Архивъ 1892, кн. 7, Докладъ Гр. Орлова.

⁴⁾ З приватних, неоголошених звісток.

Самого Шевченка слідчі брали на опит першим разом 21. квітня. На питання він відповів, що він з крепаків; що до панського двора взято його р. 1828; потім його викуплено, академію він скінчив р. 1844. Ще коли був в Петербурзі, дак чув дерзкі нарікання на царя і на уряд його; а вернувшись на Україну, почув ще гірше; нарікали і молоді і старі. На власні очі він побачив страшенне убожество в народі і жадливі утиски панами крепаків, і все те дієть ся іменем царя і його уряду. Признаючи себе автором творів „Сон“, „Кавказ“ і иньш., він додав, що гострих виразів ужив в них „по неразумію“. Илюстровали ж його твори — якийсь Башилов, котрого він не знає, та Граф Яків де Бальмен, з котрим бачив ся тільки один раз і котрого вбито на Кавказі р. 1844. До Кирило-Методіївського товариства — ніколи не належав; вірші почав писати ще р. 1837 в Петербурзі.¹⁾

Таким чином слідчі не здобули ся жадних доказів на те, що доносив Петров — ніби і Шевченко був братчиком; все йшло на те, щоб Шевченка відокремити; але прийшла з Києва нова звістка, і трохи затягла відокремлення. Бібіков, вернувшись до Києва, кинувсь всіма силами вистежувати „україно-славянське товариство“ і 3. мая за N. 14 прислав Орлову звістку, що у арештованих повинна бути на тілі випечена ознака принадлежности до товариства; ознака та — гетьманська булава.²⁾ Тоді слідчі усіх арештованих роздягали гольцем, оглядували їх всіма сторонами, але ж жадного тавра на тілі ні в кого не знайшли...³⁾

Нарешті 15. мая арештованих поставили віч-на-віч з доносчиком Петровим. Останній признав ся, що Шевченкових творів ніколи не читав, але стояв на тому, що Шевченко, Костомаров, Гулак і Савич говорили на царя „дерзкія, непристойнія слова“ і лайали його. Звістно, ніхто не повинив ся; Дубельт лютував і поставивши віч-на-віч Гулака проти Білозерського і Костомарова, мовив до його:

— „От вони признались, що ви з ними і з иньшими хотіли організовати потайне товариство, тільки не політичне, а наукове?“

Гулак на те відповів:

¹⁾ ibidem і Киев. Стар. 1893 кн 2.

²⁾ З листів приватних, неоголошених.

³⁾ Рус. Мысль 1885 і Рус. Стар. 1887 автобіогр. Костомарова.

— „Дайте міні лишити ся з тим, що я й попереду вам казав, що сего не було.“

Тут вже не тільки Дубельт, але й граф Орлов не всидів, розлютив ся і, наче стерявшись, почав тупотіти ногами і кричати, вигукуючи усякі похвалки страшенної карн.¹⁾

Ся сцена так вплинула на рахманну і полохливу вдачу Костомарова, так прогнобила його, що він зблід і руки опустив. Коли їх повели з сали по келиям, Шевченко, йдучи попліч з ними, мовив:

— „Не журись, Миколо! ще доведеть ся вкупі жити.“²⁾

Се були останні слова, які промовив тоді Шевченко до Костомарова; з того дня вони не бачились 11 років. Слова ті були пророчими і справили ся р. 1859.

IV.

Підчас слідства Шевченко завжди був веселим, бадьорним і спокійним. Перед опитом, якийсь жандар-офіцер, помітивши, що Шевченко — ніби зажурений мовив до його:

— „Господь милостивий, Тараче Григоровичу! ви виправдितесь, тоді-то залунає ваша муза.“

— „Та не який же чорт усіх нас отсюди і загнав, як не ота бісова муза“, відповів Тарас.³⁾

Справді журити ся і вбивати ся, здавалось, нема чого. Перед слідчими було тільки те павутиння, що самі вони з Петровими та з своїми павуками наплели; самі в йому заплутали ся і не тямили, як виплутати ся!... Товариство — наче б то й було, але було воно тільки кілька місяців під кінець р. 1845, та з початку р. 1846 і складало ся воно з трох чоловіка: Гулак, Костомаров та Білозерський; иньші арештовані — як Посяденко, Навроцький і другі тільки „сближались“ з ними; а за Кулішем і за Шевченком не було й сего; вони „чинили злочинно на власну руку.“⁴⁾

1) З листів приватних; *ibidem* і Хуторна поезія Куліша.

2) Рус. Стар. 1880 кн. III стор. 601.

3) *ibidem*.

4) Рус. Арх. 1892; N. 7, стор. 341.

За Шевченком усі „злочинні“ вчинки були єдине вірши його. Вже ж не можна було не гадати йому, що за вірши великого лиха не буде: нехай — на кілька місяців закинуть в тюрму, чи в хурдигу фортеці, — та на тому і край: „висежу своє тай годі!“ ...

Після 17. мая його вже не турбовали опитами; сидів він в келії самотою, читав Біблію (се єдина книжка, яку дозволено було йому читати) да часом творив вірши. 19. мая, сидячи біля вікна, він побачив, що блага неня Костомарова йшла в тюрму провідати свого дорогого одинчика.¹⁾ Постать, вирази на тварі Тетяни Петровни і всі тюремні обставини викликали з серця поета — один з найліпших віршів його. Наведемо його цілком, бо тут поет подає нам не тільки характерні риси тюремних обставин, але і становище свого духа.

„Весняне сонечко ховалось
В широких хмарах весняних,
Гостей зачинзних своїх
Холодним чаєм наповали
І часових²⁾ перемінiali —
Синь-мундірних³⁾ часових.
І до дверей на ключ замкнuth
І до решотки на вікні
Привик я трохи, і мийі
Не жаль було давно одбутих,
Давно похованих, забутих
Моїх тяжких, крiвавих сльоз;
А їх чимало розлилось
На марне поле... хоч би рута,
А то нічого не зийшло...
І я згадав своє село,
Кого я там, коли покинув?
І батько й мати в домовині...
І серце тяжко запеклось,
Що нікому мене згадати...
Дивлюсь: аж, брате! твоя мати,
Чорнійше чорної землі,
Іде, з хреста неначе знята...

¹⁾ Костомариха, Мазуриха і Крагельська небавом після арешту Миколи Івановича поїхали до Петербургу; їм дозволено було бачити ся з Костомаровим, на опит їх не брали.

²⁾ Вартових.

³⁾ Жандарі російські носять мундіри синьої барви.

Молю ся, Господи! молюсь,
Хвалить тебе не перестану,
Що я ні з ким не поділю
Мою тюрму, мої кайдани.“¹⁾

Здасть ся, опитами Шевченка і Андрузького 17. мая слідство скінчили і взяли ся розглядувати його і прибірати кому яку кару призначити. „Правителям імперії р. 1847, каже Куліш,²⁾ здавало ся, що Шевченкові твори занадто злочинні не тільки своїм змістом і ідеями; не тільки тими добутками, до яких можна прийти людям читаючи їх, але — головна річ, сама тільки думка, самий замір поета писати такі вірши як „Сон“.

Граф Орлов з Дубельтом, розгледівши все слідство про Шевченка і Кирило-Методіївців, скомпонували і подали цареві 26. мая „доклад“. В „докладі“ тому про Шевченка висловлено так: „Ш-ко, замість того, щоб до віку носити в душі своїй побіжне почуття до осіб царської родини, що викупила його з крпацтва, творив вірши мовою українською найбаламутнішого змісту. В них він то вимовлює плач про зрабовання ніби-то і бідовання України, то гукає про славу гетьманського урядовання та колишню волю козацтва; то неймовірно сьміливо виливає покліп і жовч на царську родину, забуваючи, що вона стала добродіями його.“³⁾ Опріч того, що все заборонене вабить до себе людей млявого характеру, Шевченко поміж своїх приятелів придбав собі славу знаменитого письменника українського. Тим то вірши його двічі шкідливі і небезпечні. З любленими віршами можна було на Україні посіяти ся, а потім і закоренити ся думкам — про ніби бутне раювання часів гетьманщини; про щастє вернути ся до тих часів і про можливість Україні істновати

¹⁾ Русск. Стар. 1880, мартъ стор. 602, 603.

²⁾ Хуторна поезія.

³⁾ Добродійство се досі річ темна. Ш-ко на опиті, хоч і згадав, що царська родина брала участь в лотереї на патрет Жуковського намальований Брюловим за для викупу його, Шевченка, але згадав про се лишень, яко про факт, не надаючи йому жадного значіння добродійства; а пізнійш в своїх „Записках“ він річ про добродійство царської родини називає „дурною байкою“ і каже: „бездушному сатрапові і прибічнику царя (графу Орлову) привиділо ся, що мене викуплено в крпацтва і виховано коштом царя („Кобзарь“ т. III. стор. 19) а я б то взяв, тай віддячив своєму добродієві тим, що намальовав з його карикатуру... Не тямлю звідкіля взяла ся отся дурна байка; тямлю тільки, що вона мині не дешево коштує“.

окремою самостійною державою. Уважаючи на те непомірно велике поважання, яке усі Україно-Славянисти носили в собі до Шевченка і до його творів, здавалося спершу, що Шевченко був по між них, коли не діячем, то хоча зброєю, з якої вони бажали користуватися в своїх заходах; але ж — з одного боку — заходи ті не мали такої ваги, яку бачили за ними з першого погляду (на початку слідства), а з другого вірші свої баламутні Шевченко почав писати ще року 1837, коли ідеї славянські ще не інтересували київських учених. Усе слідство доводить, що Шевченко не належав до Україно-Славянського товариства, а діяв собі окремо, під впливом попсованості власної. Одначе ж вважаючи на баламутний дух і сьміливість його, що перейшли за всякі межі, треба його признавати за одного з злочинців важких.¹⁾

А скоро він злочинець, то й треба прибрати до його відповідну кару. Такої кари Орлов з Дубельтом не шукали ні в статуті карному, ні в кодексі етики, або найпростішої справедливості, а знайшли її в звичаях того часу, властиво в тому ладу, що кермував тоді життєм імперії. Зовсім не знати: з чого слідчі і судді виевнилися, що природа наділила Шевченка міцним здоров'єм; але вони порадили цареві, що-б художника Шевченка, за написання баламутних і до високого ступня сьміливих віршів, яко наділеного міцним здоров'єм, віддати рядовим (звичайним) солдатом до війська оренбуржського з правами вислуги; наказати начальству, щоб строго доглядало за ним і щоб зпід пера його не виходило ні в якому разі баламутних і пашквільних творів“.

Імператор Микола I., розглядавши доклад, — пристав до поради, вимовленої Орловим і, конфірмуючи 28. мая, до присуду Шевченка додав: „Під найпильніший догляд, заборонивши писати і малювати!“

¹⁾ Русскій Архив. 1892, N. 7, стор. 341—2.

²⁾ *ibidem*. Тією самою конфірмацією присужена кара і всім иньшим арештованим: „Гулака — 25 років, яко головного керманіча товариства, закинути в Шлісельбуржську фортецю на три роки, а потім заслати його під пильний догляд в далекі провінції. Костомарова 27 років (властиво тоді 30) замкнути в фортеці на один рік, а потім заслати в яку великоросійську губернію на службу, але не по „учої часті“ і під пильний догляд. Білозерського — Орлов радив спершу замкнути в фортеці на чотири місяці, а потім повернути на службу, тільки не на Україні. Цар звелів: „за щирість просто на службу в Олонецьку губернію під догляд“. Куліша 26 років — Орлов радив замкнути

30 мая привели в хату „III отдѣленія“ Шевченка і товаришів його, щоб вичитати їм царський присуд. Шевченко, як росповів Костомаров,¹⁾ нестеменно спокійно вислухав той незвичайно жорстокий присуд і на запитання, що він скаже? мовив, що почуває, що заробив на тяжку кару і признає справедливість царської волі.

Жадної причини нема не няти віри словам Костомарова, але ж в словах його ми чуємо єдине іронію, звісно, не з Шев-

в фортеці на 4 місяці, а потім вирядити в яку далеку губернію на службу під догляд, не дозволяючи йому їздити на Україну і щоб цензура авертала найпильнішу увагу, коли він буде що писати і друкувати. Цар звелів: заборонити йому писати і вирядити на службу в Вологду. Навроцького закинути на пів року в арешт на габахтї, а потім заслати в яку далеку губернію на службу під догляд. Андрузького 19 років і Посяду (властиво Посяденка) вирядити в Казань, щоб там скінчили науку університетську, а потім заслати в далекі губернії на службу під догляд і не дозволяти їздити на Україну. Надруковані твори: Шевченка „Кобзар“, Костомарова „Українські балляди“ і „Вітка“ і Кулішеві „Повість объ украинскомъ народѣ“, „Україна“ і Михайло Чернышенко“ заборонити і не дозволяти більш продавати. І граф Орлов і цар не забули віддячити доносчикови Петрову: велено було взяти його на службу в те саме „III отдѣленіє“, надавши йому права укінченого студента, хоч він і не скінчив університету; видати йому 500 карб. на одержу „обмундурованіє“) а перегодом, уважаючи на його щирість на службі, зробити йому відповідну запомогу грошеву. З иньших джерел (Рус. Ст. 1888, кн. XI) відомо, що сей Петров служачи в „III отд.“ викрав якусь резолюцію царську про коней жапдарського дивізіону і вкупі з анонімним доносом на Дубельта, одіслав її до царя, „яко доказ, що в „III отд.“ за гроші можна добути все“. Цар звелів вистежити доносчика. Слідство довело, що донос зробив Петров; він повинився і признався, що зробив те, кермуючись помстою. Цар звелів закинути його в фортеці в тюрму на цілий рік, а потім заслати під догляд поліції в Олонцьку губернію. Випустили його з заслання лишень р. 1870. Помер він р. 1883; живучи на волі вже страшенно бідовав, перебиваючись заробітком з лекцій музики.

Матері Петрова цар велів давати пенсії не 100 а 200 р. Звернули увагу на матір і на невісту Костомарова: як відомо минає з джерел ще не оголошених, велено було матері Костомарова і жінці Куліша, доки син першої і чоловік другої сидіти муть в фортеці, видавати ту саму платню, яку брали на службі Костомаров і Куліш до арешту їх. На сам кінець велено було видати грошеві запомоги: Мизуровій з дочкою на дорогу в Київ три сотні карб. а Білозерському, Посяденку, Андрузькому і Навроцькому по дві сотні кожному „на обмундированіє“ (на одержу-б то). Знаємо, що Білозерський був людина геть не вбога.

¹⁾ Рус. Стар., 1880, кн. III, стор. 601.

ченка. Річ очевидна, що Шевченкової відповіді не можна брати за щиру. Шевченко не сподівався, тай не було жадної причини сподівати ся на таку жорстоко-тяжку кару. Почувши такий присуд, він, яко людина вдачі перенятливої, певна річ, зумив ся. Лишити ся спокійним не можна було; чоловік і з рибячою кровю здригнув би! Спостережений Костомаровим „спокій“, дійсне не був спокоєм; то була німа приголомшенність духа і всего організма, несподівано придавленого присудом такої кари. Відповідь Шевченка треба вважати просто за несвідому, автоматичну; вона стає перед нами свідком і того, як „третєодділенські“ судді поводити ся з нашим поетом! За тими обставинами, за якими перебував тоді Шевченко, иньшої відповіді і не можна було висловити. Найпростіша гуманність повинна-б була сказати Дубельтови, що не личить йому вдавати ся до приголомшенного поета з таким запитанням. Тай до чого і на що було те запитання? Можливе і потрібне воно тільки в суді, коли вичитують присуд, на який можлива апеляція, або касація; а тут про се і речи не могло бути! Поміркуймо тільки: що зробили-б Шевченкови, коли-б він на запитання Дубельта дав був щиру відповідь? коли-б він присуд назвав власним його йменням? Ми маємо спроможність запевне сказати, якої був думки Тарас про висловлений йому присуд. На другий день він написав вірші: „По над полем іде“. В них читаємо:

„Мужика й шинкаря,
Сироту кобзаря —
Присьпіває старий, косить,
Кладе горами покоси,
Не мине і царя.
І мене не мине,
На чужині зітне,
За решоткою задавить“.

Не трудно зрозуміти думку сих віршів і дух їх, а щоб виразніш став перед нас внутрішній образ поета в ту годину, коли йому вичитано конфірмацію, наведемо оцінку присуду, висловлену Тарасом в своїх „Записках“, ²⁾ тоді вже коли він відбув кару і був визволений, се-б то р. 1857. „Скільки памятаю себе, каже він, коли я був ще дитиною, мене салдати не вабили, як

¹⁾ Кобзар, р. 1876. т. I, стор. 216.

²⁾ Кобзар, т. II, стор. 18 і 19.

се звичайно буває з дітьми. А коли почав я приходити в ті літа, коли справи вже розумієш, так у мене прокинуло ся не переможене гидовання до „христолюбивого воїнства“. Відповідно тому, як ширшали мої зносини з людьми отсего „христолюбивого“ стану, гидовання моє більшало і зростало до нудоти. І треба-ж було облесливій долі моїй так люто поглумити ся з мене: взяла вона тай кинула мене в найсмердючу гущу отсего „христолюбивого“ стану. Коли-б я був душогубом, кровопивцем, то й тоді не можна-б було примірковати задля мене більш тяжкої кари, як завдати мене салдатом до війська. А до всего того мині ще заборонили писати¹⁾ і малювати і відібрали у мене найблагороднішу частину життя мого. Трибунал під проводом самого Сатани не спроміг ся-б виректи такого холодного присуду не людського. Бездушні справники огидливо до останньої ниточки справили його. Август поганин, засилаючи Назона до хижих Іотів, не боронив йому писати і малювати, а християнин Микола заборонив мині і те й друге. Обидва вони деспоти, але один з них християнин XIX віку. Республіка Фльорентинська напів-хижа, розбісована християнка середніх віків і вона, все таки, не поводила ся так з своїми непокірливими горожанами, от хоч з Дантом Альфєрі“.

Кару присужену царем Костомарову і Кулішеві Шевченко уважав (хоч і не зовсім вірно, як побачимо) ще більш тяжкою морально. „Я, писав він до княжни Рєпніної з Орєська 24. жовтня р. 1847,²⁾ все таки вважаю себе щасливим, коли прирівняти до Костомарова і Куліша: у першого блага неня старенька, а в останнього прекрасна жінка молода і я не тямлю за яке злочинство вони так страшенно покарані?“

Варто спинити ся та обмізковати питання: чи не прибільшує Шевченко лиходійної сторони присуду?

Розглянути присуд і обмірковати його поглядом права і закону — річ цілком не можлива. Бачимо, що в „докладі“ шефа жандарів ніже єдиним словом не згадано про який будь закон, не мов в Росії жадного закону нема. Тим часом, коли

¹⁾ Заборону писати в практиці російських кар стрічаємо не вперше. Відомо, що сьвящ. Федору Левицькому, засланоу в Монастир, заборонено було давати папер і атрамент. Див. Русск. Стар. 1885, кн I, стор. 119—127.

²⁾ Київ. Стар. 1893 кн. II, листи Шевченка до Рєпніної.

в Росії організовано інституцію жандарів, так потребу її доводили нічим більш, як потребою доглядати, щоб в Росії пановав закон. Доклад графа Орлова перш за все знехтовав ґрунтовний закон російський, що ні в кого і ніхто, окрім певного суду, не може одібрати приналежних йому прав горожанських, та й суд може одібрати тільки за злочинну подію, заборонену законом, доведену перед судом певними доказами, кваліфіковану судом і припасовану до відповідного їй закону карного. Бачили ми, що у Шевченка одібрано без суда права горожанина і художника і призначено йому кару — якої жаден закон не признає.

На Шевченка наложено чотирі кари: заслання без терміну; заслання в саддати, заборона писати і заборона малювати. Будемо далі бачити, на скільки люто-тяжкі за для поета-художника були отсі кари і яким невимовно-пекельним огнем вони мордовали його цілих десять років; тепер же нагадаємо лишень думку Куліша про ті кари: „Правителям імперії р. 1847, каже він,¹⁾ здавалося ділом дрібним запроторити в російську преисподню мужичу дитину, що писала вірши не знати якою мовою. Тепер отся дитина стоїть поруч дитини панської, поруч Пушкіна, і як усе чесне, усе благородне, усе високе умом в Росії йде слідом Пушкіна, так усе, що є істинно людського на Україні, іде за стягом Шевченка. Обидва поети обдаровані великими дарами природи; Шевченко ще більш ніж Пушкін. Коли б судді Шевченкові знали своє стійло і не мішалися б у такі речі, яких їм не дано розуміти, тоді б те серце, що засвітилося спасенною думкою, спокуювати гріх щербатої долі Тарасової, не пройшов би гострий меч.“²⁾

Виходить, що царська заборона Шевченкові писати стала забороною України, Славянщині і цілому світові, скористоватися тими великими дарами, якими природа наділила Шевченка, Хто зна! до якого б високого ступня загально-людських ідей добра людського і поступу розвився б Шевченків талант і в які б високохудожницькі форми він впливсь б, коли б не обтягла йому крил рука „III відділення“! Ті, що карали Шевченка забороною писати, добре тямали, що діяли, і мині не можна пристати на Кулішеву думку, що вони вважали дрібним ділом таку саме кару. Заборону писати вони виправдували в до-

¹⁾ Див. Хуторна поезія.

²⁾ ibidem.

кладі — тим, що Шевченко своїми творами надбав собі на Україні великої слави і поваги; от їм і йшло про те, що б знівечити не „злочинця“, а поета, що б знівечити на Україні твори, які здавалися їм „двічі небезпечними і шкодливими“ з їх погляду. Граф Орлов, немов на глум, вважає прибрані Шевченкові кари „милосердними“. Він вдає, що уважає на молодий вік, на „попсованність моральну“, яку треба полагодити; каже, що бажання царя завжди простує до милосердя, і радить покарати Шевченка засланням, салдатчиною, та заборонаю писати; а цар самотійно вже, без чужої поради і мотивів, додає нову кару: заборону малювати. Шевченко кілька разів в листах до приятелів і в записках своїх стоїть на тому, що до сієї кари і приводу не було, бо він ніколи не малював нічого такого, щоб простовало проти уряду!

Коли в „правосудії“ колишнього „III отдѣлення“ треба шукати якої доброї сторони, так се хіба те, що воно, нехтуючи всякий закон, відкидало формалізм, справляло свій суд дуже швидко: за два місяці воно над Шевченком і його товаришами справило і слідство і суд і виконало присуд.¹⁾

¹⁾ Хоча і як жорстокою здається нам кара III-ка і товаришів, однак, річ певна, що коли-б карав їх Бібіков, так він покарав би ще більш люто; бо проти жорстокости його змагалися інколи навіть голови „III отдѣлення“. На пр. довідавшись, що дідич Григорій Галаган (від р. 1881 радник ради державної) приймав у себе Шевченка і був близький приятель Чижова, Бібіков доводив 13/25 мая за Н. 21 шефу жандармів, що через те й Галаган „человѣкъ неблагонамѣренный“. Орлов відписав, що він не бачить „неблагонамѣренности“ в тому, що Галаган загарливо любить свій рідний край, однак-ж „проти українофілів буде ужито обережного і непомітного спостереження“. Дійсне, 30 мая, по наказу царя, велено було Київському і Харківському генерал-губернаторам стежити, чи не лишило ся у кого Шевченкових віршів і иньших творів „баламутних“; а тим паче чи не живуть між Українцями думки про колишню волю, гетьманщину, та про право на самотійне існування України. Більш за все звертати увагу на тих Українців, що займають ся українською давниною, історією і літературою і нильно брати ся, щоб в сій сфері знівечити всякі „надужиття“, однак чинити се обережно, не помітно і скільки мога не роздратовувати Українців („уроженцовъ Мало-росіи“). Див. Рус. Арх. 1892 кн. VII, стор. 346.

V.

В 31-й день мая жандарі відвезли Шевченка з тюрми „III отдѣленія“ і віддали на руки уряду військовому, щоб вирядив до Оренбургу. Костомаров, стоячи біля вікна своєї келії тюремної, бачив, як вартові жандарі вивели III—ка з келії на тюремний двір і посадовили на бричку. Сідаючи, поет підвів голову в гору і, глянувши на тюремні вікна, побачив Костомарова, зняв шапку, усміхнувся і привітно поклонився йому¹⁾.

Уряд військовий не гаяв ся справити царську конфірмацію: генія нашого слова одягли в салдатецьку шинелю. Військовий міністер граф Адлерберґ велів фельд'єтеру відвезти Шевченка в Оренбург і віддати начальникови війська Оренбуржського генералови Обручову.

Видлер 2/14 червня рушив з Шевченком з Петербурга, а 9/21 т. м. о годині 11 в ночі був вже в Оренбурзі²⁾, проїхавши таким чином за сім день 2110 верстов. Виходить, що за добу він пробігав не менш трох сотень верстов. (Верства на 25 сяжнів менш за кілометр). Не треба дивовати ся такий бистрий їзді, хоча тоді залізниця була тільки з Петербургу до Москви. Річ відома, що в Росії, коли везуть „державних злочинців“, дак везуть хоч би й кіньми день і ніч, сплячучись лишень на такий час, якого неминуче треба, щоб перепрягти коней; одно слово, тому хто супроводить „злочинця“, пильно наказували їхати „безостановочно“. Про спочин не було й річи. Пити, їсти, спочивати „злочинцєви“ можна тільки під той час, коли перепрягають коней, або їдучи на возі. Навіть коли б „злочинець“ занедужав в дорозі, дак супроводникови не забороняли при такому випадку спинити ся тільки в губерньському місті і тут спитати ся в урядового лікаря: чи дальша їзда не причинить смерти „злочинцю“ і коли ні, то їхати далі, не вважаючи на недуг. Супроводник стає повним господарем і паном „злочинця“, за ним є навіть право застрілити останнього, коли-б той побажав утікти.

¹⁾ Русск. Стар., март, 1880, ст. 641.

²⁾ Истор. Вѣстн. 1886, книж. I, стор. 159 і Киев. Стар. 1893, кн. II.

Згадуючи про отсю подорож, через десять років, Шевченко, вертаючись вже з заслання, писав в своєму Журналі¹⁾: „Вдруге переїзжаю через Симбирськ і вдруге не пайдить мині подивитися на пам'ятник Карамзину. Першим разом 1847 р. мене везли через Симбирськ, але тоді було не до пам'ятника. Тоді я ледви встиг пообідати. Тоді мене вельми треба було на щось в Оренбурзі. Тим-то фельд'єгер не дрімав і перегнавши тільки одну коняку поштову, на восьмий день примчав мене в Оренбург“.

Начальник війська Оренбуржського на другий же день (10 червня) дав за N. 25 приказ начальникови 23 пішої дивізії, щоб „колишнього художника С. Петербуржської Академії художеств Тараса Шевченка обвиноваченого і покараного за те, що писав мовою українською баламутні вірші найнахабнішого змісту, зареєстровати „рядовимъ“ салдатом („нижнимъ чиномъ“) і тримати його під найпильнішим доглядом, не даючи йому писати і малювати“²⁾). Начальник дивізії призначив Шевченкови служити в п'ятому баталіоні, що перебував — далі на схід в Азію в Орській фортеці.

Заким вирядили нашого поета до Орська, він мусів кілька день перебути в Оренбурзі. Оренбург був тоді містом невеличким, новим ще; „криницею“, з якої культура російська військовими походами простовала на Схід в середню Азію. Властиво се був осередок військовий, так мовити „двері“ з Росії європейської; тими „дверми“ вилітали птахи „гнізда Петрова“ на Киргизів і иньших перехожих, вільних тубильців степових. Разом з тим Оренбург був і містом заслання „державних злочинців“. Більш за все закидали сюди Поляків, але і з Велико-росів не мало таких злочинців покутували в Оренбуржському краю свої „гріхи“, напр. Плещеев Олексій, Достоевський і иньші. Нарешті Оренбург був осередком торгу з народами середньої Азії. Тут була таможенна комора під кермою таможенної комісії. Через се в Оренбурзі перебувало тоді чимало людей осьвічених, що по волі, чи по неволі, чи свідомо, чи не свідомо служили „обрусенію“. Були тут і наші земляки-Українці на службі в таможенній комісії, між ними були Сергій Левицький і Федір Ла-

¹⁾ Кобзар т. III, стор. 115 (9 вересня 1857 р.).

²⁾ Русск. Стар. 1891, кн. V, стор. 438.

заревський. Вони особисто Шевченка не знали, але відали твори його. Не скажу, від кого Лазаревський довідався, що Шевченка привезли в Оренбург. У його заняло ся добре бажання побачити земляка-поета. Але Ш—ко перебував в казармі військовій і щоб побачити ся там з ним, треба було дозволу начальства військового. Лазаревський вдав ся до свого знайомого полковника Матвієва людини, очевидно, доброї і прохав у його дозволу і чим можна попільжити гірку долю поета.

— „Добре! — мовив Матвієв, — зробимо усе, що можна буде¹⁾).

Прийшовши в казарму, Лазаревський застав, що Шевченко лежав горілиць на „нарахт“ (ніби ліжко), на йому була тільки сорочка та салдацькі штани з грубого полотна; він уважно читав Біблію, яку ще в Петербурзі він випрохав собі, щоб читати з страшеної нудьги; бо і в тюрмі і тут в казармі йому нічого иньшого читати не давали.

Поет особисто теж не знав Лазаревського, може й не чув про його. Маючи за собою недавний гіркий досвід, що з людьми незнайомими не треба поводити ся отверто, він повитав свого гостя здержливо, але рідна мова, щирість і сльози, що блищали на очах у гостя, перемогли обережність і він відчинив земляку-гостю двері до своєї „святої святих“. Перекинувшись кількома словами, Тарас з першого-ж разу сприятелів ся з Лазаревським, як колись у Києві з Костомаровим.

Дякуючи добрості Матвієва, Шевченкови не заборонено тогож дня у вечері провідати Лазаревського. Тут зібрали ся і иньші земляки, які були в Оренбурзі, і щиро повитали поета. Таким чином Шевченко трохи не через три місяці після виїзду свого з Седнева від Лизогуба, тепер вперше опинив ся не під арештом, не під доглядом дозорців, а серед щирих земляків освічених, почув рідне слово і щирю бесіду. Стало можна йому, коли не відпочити серцем і душею, то хоча болящі рани їх скропити тією росою спочуття щирого, дорогого кожному письменникови, що хоч не загойть виразки, так принаймні на якусь часиночку заціпить, вгамує біль. Той вечер у Лазаревського був Тарасови тим дрібним дощиком, що в спеку серед степу оживляє рослину.

¹⁾ Київ. Стар. 1888, кн. X, статя Стороженка.

З того дня і до самого виїзду з Оренбурга в Орськ Тарас що дня бував у Лазаревського і сприятелів ся де з ким з своїх земляків, як от з Левицьким, і з поклонників його Музи, як от з капітаном Герном і полковником Матвієвим. Нові приятелі заходили ся дуже клопотати чи не можна прихилити Обручова, щоб не засилав Шевченка до Орська, а лишив в Оренбурзі, але в сему разі їм не поталанило і військово начальство вирідило його до пятого баталіону.

Не відомо нам коли саме він рушив з Оренбургу, може не ранійш 23 червня; бо тільки в той день видано про се приказ і записано Шевченка на „дѣйствительную службу“. Таким чином 23 червня ми і беремо, яко день похорон, відповідно волі царя Миколи I, нашого поета-художника, властиво похорон його музи і пензеля. З 23 червня нестало поета-художника Академії, а був лишень „рядовой изъ политическихъ преступниковъ Тарасъ Шевченко“. Іеній нашого слова, краса України і Славянщини, наші національні гордощі, став безправним жовніром! З того незабутнього до віку дня не тільки офіцер, не тільки темний фельдфебель, навіть підпийлий жовнір „дядько“ мав „право“ знущати ся, глумити ся, мордовати Шевченка військовою муштрою і навіть бити своєю брудною рукою ізбранного Богом найкращого сина нашої України прекрасної.

Не трудно тепер зрозуміти, що діяло ся тоді в душі у Шевченка, які думки повинні були переняти і охмарити увесь його організм духовий і моральний? Річ певна, що тоді його переняло, обгорнуло почуте гірше за те, яке-б обгорнуло чоловіка вповні свідомого і дужого всіма сторонами, коли-б його зненацька силоміць закинули-забили в тісну, холодну труну темну. В труні чоловік не довго-б мордовав ся; він небавом задушив ся-б, а Тарас ішов на довге мордованне в широкій труні-казармі. Він тямив, що в тяжких стражданнях фізичних і моральних він мусить проквільно умирати.

Алеж, каже Шевченко в своїйому журналі, вислухавши при суд царський, я сказав собі на думці: не зроблять з мене солдата... і не зробили. Добре. Але яких же тяжких мук повинен був зазнати поет, борючись проти силкування зробити з його „бравого солдата?“ Про се буде у нас річ потім, а тепер зауважимо ось на що.

Кажуть-говорять: людина може до всего привичаїти ся, до всего привикнути, опріч хіба ніколи не привикне до тюрми. А я додам, що чоловікові лекше привикнути до тюрми ніж до заслання без терміну. Таке заслання гірше, важше усякої тюрми; бо воно повсяк час мордує, бентежить і дрочить чоловіка. В тюрмі можлива самотність, людині можна тоді, принаймні ніхто не перешкодить, на дно душі своєї зазирнути, ширяти неокрасними думками, впивати ся мріями, хоч одну хвилину спочити в царстві своїх ідеалів. Нічого сего не можна в казармі; товариство не дасть. Саме заслання без салдатчини, отаке-от яке постигло Куліша, Костомарова і ин. і то вже кара люта, бо воно переломлює у чоловіка усі обставини, переменяє йому побут материяльний і соціяльно-моральний. Тяжко було Костомарову покинути дорогу Україну, люблену професію та любов йому матір і свою наречену молоду Крагельську, та замість катедри у Києві, сидіти цілий рік в самотній келії тюремній, а потім опинити ся в Саратові в канцелярії і працювати в гурті сіпак. Тяжко було і небіжчику Кулішеви замість подорожі задля осьвіти і науки в Славянщину, мандрувати в темну Тулу, поховавши надію на сподівану професорську катедру в Петербурзі; та все-ж таки стежка до самоосьвіти не була їм перекопана; не були вони високим муром відгорожені від — хоч поодиноких людей осьвічених; їх не закидали в „смердячу казарму“, в товариство паних, темних, зневолених людей, під пильний і безупинний догляд темного „дядька“. Їх не неволили товаришувати з паницями, з злодіями, з варнаками. Їх не знесилювали убогою їжею салдацькою, важкою рушницею та щоденною муштрою осоружною.

Зовсім иньша річ з Шевченком.

З берегів красюка-Дніпра; з старезно-славетного діда Київа, з рідної України, прекрасної своєю меланхолічно-величавою природою, Шевченка закинули на берег „сухорлявої“ річки-калюжи Ори в голу пустелю, до невеличкого на пів дикого міста військового Ореська та ще й тут в смердячу казарму! Тут усе, чисто все було про Шевченка чужою чуженицею — гіркою, сумною, непривітною: замість ясно-голубого неба України — „небо не вмите“, замість розкішних степів зелених — тут „голий, рудий степ киргизський“; замість веселих сьвітлиць Тарновського, Лизогуба, Репніних і ин. — темна казарма, повна бруду та смороду; замість товариства таких сьвітлих людей, як Костомаров, Пильчиків, Гулак, Маркович, Лизогуби, Репніна, — товариство темних жовніврів та паниць-офіцерів! Перед Шевченком три місяці

назад була сподівана в Київському університеті катедра малярства, де він навчав би освічену молодіж, — тепер він ішов на науку муштри і „шагистіки“. Ясні мрії про блискучу надію на академію художеств в Києві, заступила густа хмара безнадійности жахливої; замість пензеля художника — рушниця важка; замість книжки і поезії — салдацька „словесность“ величання начальства; замість сьвіту взагалі — тьма і пітьма, неволя і пригнобленність духа... Перспектива перед Шевченком була в Орську занадто жахлива!

Підемо і ми за ним до Орської фортеці подивити ся, як він тяжко там жив своє велико-мучениче життя.

Видатнійші друкарські помилки.

надруковано :			повинно бути :
11 стор.	6 рядок	що на сторожі	що став на сторожі
11 "	18 "	намирований	нажирований
14 "	2 "	крепаків	кревняків
15 "	7 "	жили з родиною і його	жила родина і його
		батьки	батьків
21 "	28 "	вивчившись	вивчивши
26 "	15 "	сиротку	сирітку
30 "	4 "	до хресту	до зросту
30 "	11 "	причтість	причепистость
31 "	39 "	дїтський	хлопячий
32 "	30 "	горах	хорах
57 "	14 "	школярів	шклярів
58 "	34 "	київського	канївського
61 "	4 "	та коли-б	та коли б
84 "	34 "	спричинив	спричинив ся
92 "	2 "	Чувство	Почутте
105 "	10 "	"Полтавка"	"Полтава"
116 "	4 "	mois vais suget	mauvais sujet.
129 "	22 "	вкупі з ним і ми	в купі з ним ми
136 "	18 "	10 лютого	19 лютого
142 "	11 "	"опуків"	"олуховъ"
149 "	4 "	світлим	сьвіжим
150 "	8 "	Тумані	Туману
151 "	35 "	з килинками	з книжками
152 "	23 "	ризі	рясі
158 "	11 "	поростком	паростком

На с. 112 слова : „розумієть ся до сього Парнасу Белінский не належав“ додані від Редакції.

THE JOURNAL OF THE AMERICAN MEDICAL ASSOCIATION

PUBLISHED WEEKLY

Subscription price, Five Dollars Per Annum in Advance

Year	Volume	Number	Page
1914	51	1	1
1914	51	2	1
1914	51	3	1
1914	51	4	1
1914	51	5	1
1914	51	6	1
1914	51	7	1
1914	51	8	1
1914	51	9	1
1914	51	10	1
1914	51	11	1
1914	51	12	1
1914	51	13	1
1914	51	14	1
1914	51	15	1
1914	51	16	1
1914	51	17	1
1914	51	18	1
1914	51	19	1
1914	51	20	1
1914	51	21	1
1914	51	22	1
1914	51	23	1
1914	51	24	1
1914	51	25	1
1914	51	26	1
1914	51	27	1
1914	51	28	1
1914	51	29	1
1914	51	30	1
1914	51	31	1
1914	51	32	1
1914	51	33	1
1914	51	34	1
1914	51	35	1
1914	51	36	1
1914	51	37	1
1914	51	38	1
1914	51	39	1
1914	51	40	1
1914	51	41	1
1914	51	42	1
1914	51	43	1
1914	51	44	1
1914	51	45	1
1914	51	46	1
1914	51	47	1
1914	51	48	1
1914	51	49	1
1914	51	50	1
1914	51	51	1
1914	51	52	1
1914	51	53	1
1914	51	54	1
1914	51	55	1
1914	51	56	1
1914	51	57	1
1914	51	58	1
1914	51	59	1
1914	51	60	1
1914	51	61	1
1914	51	62	1
1914	51	63	1
1914	51	64	1
1914	51	65	1
1914	51	66	1
1914	51	67	1
1914	51	68	1
1914	51	69	1
1914	51	70	1
1914	51	71	1
1914	51	72	1
1914	51	73	1
1914	51	74	1
1914	51	75	1
1914	51	76	1
1914	51	77	1
1914	51	78	1
1914	51	79	1
1914	51	80	1
1914	51	81	1
1914	51	82	1
1914	51	83	1
1914	51	84	1
1914	51	85	1
1914	51	86	1
1914	51	87	1
1914	51	88	1
1914	51	89	1
1914	51	90	1
1914	51	91	1
1914	51	92	1
1914	51	93	1
1914	51	94	1
1914	51	95	1
1914	51	96	1
1914	51	97	1
1914	51	98	1
1914	51	99	1
1914	51	100	1

Published by the American Medical Association, 535 North Dearborn Street, Chicago, Ill.

З М І С Т.

	стор.
Вступ	1—6
Дитинний вік Тараса Шевченка (1814—1829)	7—42
Парубоцький вік Тараса Шевченка до викупу з крѣпацтва (1829—1838)	43—74
Тарас Шевченко від часу викупу його з крѣпацтва до виходу його першого „Кобзаря“ (1838—1840)	75—100
Тарас Шевченко підчас від виходу „Кобзаря“ до укінчення Академії Художеств (1840—1845)	101—146
Тарас Шевченко підчас перебування на Україні (1845—1847)	147—222
Тарас Шевченко в арешті [5/17 квітня — 23 червня (4 липня) р. 1847]	223—252
Видатійші друкарські помилки	253

110

ЗБІРНИК ФІЛЬОЛЬОГІЧНОЇ СЕКЦІЇ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

Т. IV.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО-ГРУШІВСЬКИЙ,

ХРОНІКА ЙОГО ЖИТТЯ.

Написав

Олександр Кониський.

~~~~~  
**ТОМ II.**  
~~~~~

У ЛЬВОВІ, 1901.

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

під зарядом К. Беднарського.

ЗІБІРНИК ФІЛОСОФІЧНИХ ТРУДІВ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

Т. IV

ТАРАС ШЕВЧЕНКО-ЛІТІСЬВЯНИН

ХРОНІКА ПОЛОЖЕННЯ

Збірка М. С. ВОЗНЯКА

ЛВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА

АН УРСР

№ И- 31970

7. Листопад 1901

ЗІБІРНИК НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

Видання 1901 року

Перший том отсеї „Хроніки“ вийшов ще 1898 року. Хоча в ту пору в головному готовий був уже й другий том, то проте видання його затяглося з деяких причин, незалежних від нашого Товариства.

Перша та, що пок. Кониський слідом за виданням свого першого тома Шевченкового життєпису видав в Одесі цілий життєпис по російськи (А. Я. Конисский, Жизнь украинскаго поэта Т. Г. Шевченка. (Критико-біографическая хроника), 1898) подавши в сьому виданню український текст декуди вкорочений або перемінений. Щоб українське видання другого тому мало самостійний інтерес (як того вимагають правила прийняті нашим Товариством), рішено було підождати троха з публікацією сього другого тома, з тим, щоб ш. автор міг доповнити його новими звістками й матеріялами, які почали напливати знов в значній масі.

Рівночасно з тим і з боку фільольогічної секції нашого Товариства були висловлені деякі бажання що до редакції сього другого тома. Кореспонденція в тій справі з автором, тоді вже недужим і змушеним часто переїздити з місця на місце, затяглася довше, ніж можна було надіятися. І хоча пок. Кониський де в чому й признав рацію бажанням секції і поробив деякі зміни в дусі висловлених йому листовно уваг, то все таки до повного порозуміння годі було дійти. Найголовніше бажання секції було, щоб автор використав ті нові матеріяли, які появилися в друку по виданню його російської книги, та пок. автор, мабуть чуючись не в силі до нових пошукувань, відповів категорично, що нічого нового за для нього в сих матеріялах нема.

Одержавши таку заяву секція постановила не гаючись приступити до друкування другого тома Шевченкової біографії. На жаль, авторови не судилось уже самому допилювати сього видання; воно виходить пів року по смерті його автора, сорок літ по смерті Шевченка. Сорок літ треба було, поки наше письменство змогло ся на першу докладну біографію свого найбільшого письменника. Кілько то літ мине ще, поки ми спроможемо ся на таку монографію про Шевченка, „щоб усіма сторонами обіймала життя художника, поета, Українця і чоловіка“, як писав Кониський у передмові до першого тома сеї праці? В усякім разі тепер, коли маємо докладну, хоч далеко ще не повну (див. передмова до I. тому, стор. 4) біографічну канву, осягнене сеї висшої мети треба вважати далеко ближшим, ніж се було можливе перед появою праці пок. Кониського.

Доглядом над друкуванням і коректою сього тома на просьбу фільольогічної секції Наукового Товариства ім. Шевченка займав ся дійсний член її Олександр Барвінський; показчик до обох томів зладив д. Михайло Крушельницький.

У Львові дня 15 червня 1901.

Від президії фільольог. секції Наук. тов. ім. Шевченка.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

НА ПЕРШОМУ ЗАСЛАННЮ.

(18/30 червня 1847 — 17/29 жовтня 1850 р.).

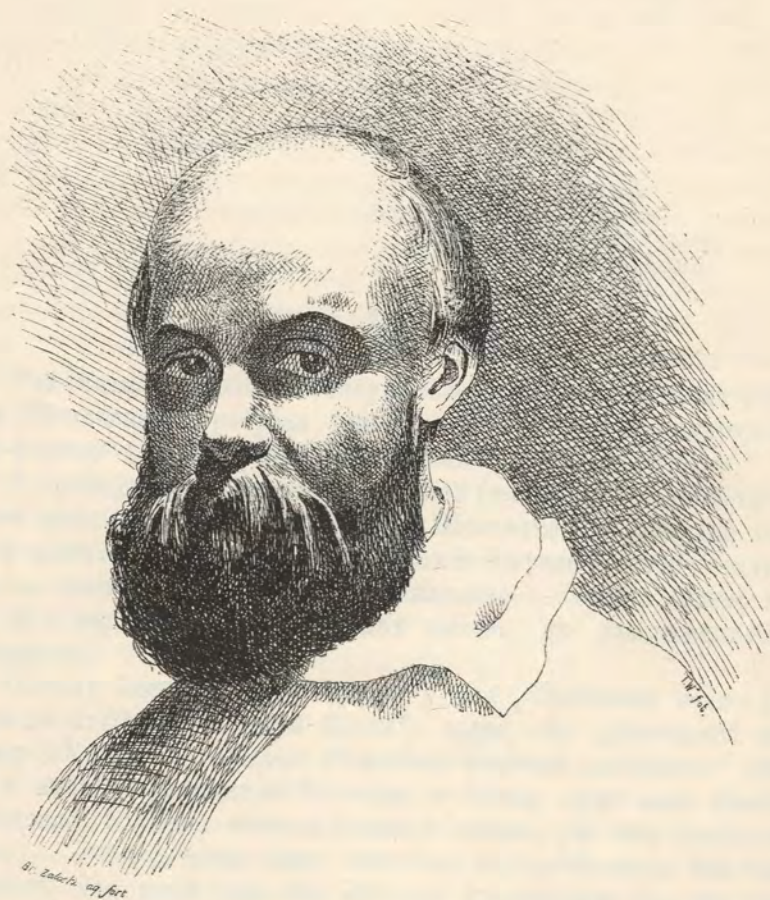
Содержание книги. Книга посвящена истории развития литературы в России. Автор рассматривает различные периоды и направления, начиная с древности и заканчивая современностью. В книге много цитат из произведений русских писателей, а также анализ их творчества. Книга будет полезна для всех, кто интересуется русской литературой.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

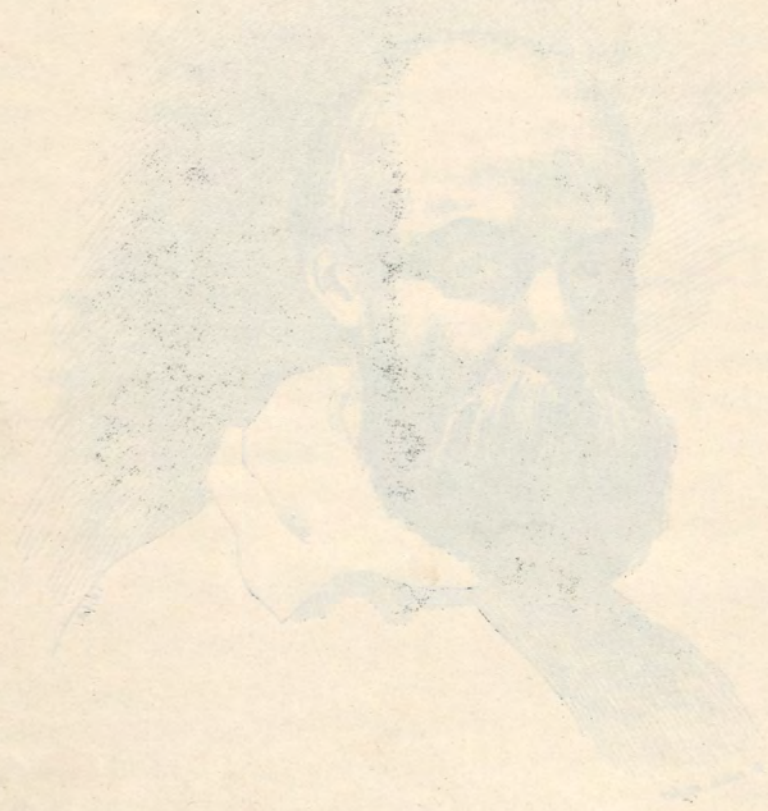
НА ПЕРИОДЪ ЗАКАЗНИКОВЪ
(1830-1860 гг.)

Ученый труд

Всего страниц 100

JOHN L. JONES

Збірка М. С. ВОЗНІКА

..... Горе нам
Невольникам і сиротам
В степу безкраїм за Уралом.
Т. Шевченко.

I.

Той п'ятий батальйон Оренбуржського війська, до якого записали Шевченка, перебував залогою в невеличкому повітовому місті-фортеці Орську: сюди і вирядили поета з Оренбурга.

З Оренбурга до Орська 265 верстов (майже 300 кілометрів). Цікава річ: яким робом спростовав Шевченко сей немалий степовий шлях: чи пішки, чи на конях? Виразної певної відповіді — доки-що на се інтересне питання — нема; мусимо добути її з тих розкиданих дрібних звісток, які нам трапили ся по жерелах.

Спершу Косарев подав звістку¹⁾, що „Шевченка препроводили в Орск“, а потім Юдин²⁾ додав, що „бригадний командир 14 червня вирядив Шевченка етапним „порядком“ (ладом) в команді поручника Почетова в Орск, куди поет прибув 22 червня“. З таких звісток можна-б гадати, що поет простовав пішки — і йшов вісім день; але таку гадку нівечить вже сама трудність, йти вісім день без спочину і проходити що-дня безлюдним степом під час літньої спеки і духоти, по 33 верстви! Нарешті таку гадку зовсім знівечила новіша урядова звістка³⁾: начальник етапу поручник Почетов подав 18 червня за N. 957 донесення, що „рядового Тараса Шевченка вирядив до Орська того же дня“. Значить в дорозі Шевченко був не більш пяти

¹⁾ Київ. Стар. 1890 кн. 2 стор. 130.

²⁾ Русс. Архив. 1898 кн. 3 стор. 464.

³⁾ Кам. Волж. Край 1897 N 307.

день; а за такий час вже цілком неможливо перейти 265 верстов, що дня-б то по 53 верстви! — Очевидно, що Шевченка з Оренбурга в Орськ повезли кіньми.

Ледви чи можна гадати, щоб військовий уряд дав свої кошти на переїзд Шевченка поштовими кіньми до Орська: у самого-ж Шевченка — річ певна — грошей не було. Але нестачу грошей легко було уладнати. Тепер вже запевне відомо міні, що з початку червня р. 1847 приїздив до Оренбургу, ранійш трохи ніж Шевченко, Василь Лазаревський¹⁾. Отож він і привіз братови своєму Федорови і инчим землякам, які тоді були в Оренбурзі, сумну звістку про долю нашого поета. Ми вже відаємо, як приязно, як щиро Федор Лазаревський і инчі Українці привитали „рядового“ Шевченка. Вже-ж — річ певна, що не можна було їм допустити, щоб віщий кобзар України простовав 265 верстов пішки: вони скинули ся і дали на ту подорож гроші, і поетови можна було прохати начальство, щоб дозволило везти його поштовими кіньми коштом його самого. Що Шевченко їхав, а не йшов з Оренбурга до Орська, так сю думку мою підпирає і власне оповідання Тараса про подорож Сокири до Орська²⁾.

На подорож Ваті (в „Близнятах“) варто зауважити ще й через те, що тут стріваємо порівнянне села й людности великоруської з українською. Село велико-руське малює Шевченко непривітним, нечепурним, як і саму людність. Навпаки — село Островна (по дорозі в Орськ) заселене зайдами-Українцями, і тут, як і на Україні в селі, „тіж верби зелені, такі-ж хатки біленькі, закутані в зелень; дівчинка в плахті, завітчана, жене корову“. — Побачивши Островну, поет „аж заплакав, так живо нагадала вона йому рідний край прекрасний“. Далі поет намалював картину щиросердої привітливости островнянських Українців³⁾. Островна так глибоко врізала ся в серце поета, що він сьпівав про неї і в віршах: „Ну щоб здавало ся слова...“

Не доїздячи кільки верстов до Орська, перед очима Тараса показала ся пустиня, що ледом поняла його душу. За хвилину після тяжкого вражіння пустині, я, каже Шевченко⁴⁾, почав

¹⁾ Василь Лазаревський род. 26 лютого р. 1817, помер 28 квітня р. 1890.

²⁾ Близнецы стор. 220 і далі.

³⁾ ibidem.

⁴⁾ ibid. 222 і далі.

придивляти ся до скорботної панорами і по середині її помітив білу плямку, облямовану червоно-бурою смужкою. — „То Орськ біліє“, промовив ніби сам до себе поштар-погонич. — „Так от вона знаменита орська фортеця! промовив я майже голосно: і мині стало тяжко, сумно, тужливо, наче, Господь знає, яке велике нещастє дожидало мене в тій фортеці; а страховита пустиня навкруги здала ся мині викопаною могилою, що налагодила ся похоронити мене живим“. „Під'їздячи ближше до Орська, я думав, чи сьпівають в фортеці пісні? І ладен був бити ся хоч на який заклад, що не сьпівають; бо за такою декорацією можливо тільки мертво мовчання да тяжкі зітхання, а не пісні“. Перегодом стало знати, що ота біла плямка — була церква на горі, а червоно-бура смужка — дахи будівель, казарми, комори і инче. Переїхавши дерев'яний міст (через річку Урал) поет опинив ся в орській фортеці. Киргизи називають її — Яма-кала і отся назва за надто вірно відповідає характеру місцевости. „Орська фортеця, розповів нам Шевченко¹⁾, як не треба більш в гармонії з місцевостю навкруги її, — таж сама рівнина і одноманітність; з кольориту загального виділяється тільки невеличка церква на горі. Під горою з одного боку брудні саклі татарські, а з другого двір інженерний, де стоять каземати задля каторжників (варнаків). Проти інженерного двору — довга, понизька, дерев'яна будівля з невеликими вікнами, — то баталіонні казарми, біля них дерев'яний екзецирс-гаус; а далі майдан і церква, за нею — слобідка з маленькими домиками.

Перше, що живого зустрів в Орську Шевченко, був гурт варнаків таврованих; вони лагодили шлях, бо сподівались приїзду корпусного начальника. За ними, ближше до казарми, муштровали ся на майдані жовнірі²⁾.

Орськ і тепер місто убоге, невеличке, менш 9000 людности; більшість її становлять Москалі, Татари, Киргизи да Мордва; місто таке некультурне, і в осени таке в йому болото, що навіть 10 літ назад серед міста загруз і потонув верблюд³⁾. Місто степове, рослини майже зовсім нема; зима там люта; сніг, часом засипає цілі аули⁴⁾. А що за місто був той Орськ 50 літ назад, про те, кажуть старожилі люде, трудно собі і виобразити! Було

¹⁾ Несчастный стор. 690.

²⁾ Кам. В. Край 1897 N 407.

³⁾ аул = село, хутор.

⁴⁾ Близицы стор. 225.

воно обведене земляним валом від гори, біля якої стоїть місто, аж до річки Уралу. В середині міста, oprіч казарм, було кілька домиків офіцерських да може з 20 козаких халупчин; а навкруги безлюдний степ, що й нині ще має вид сумної пустелі“.

Не треба міні говорити, яке вражіння на Тараса зробила отся картина першої знайомости з Орськом! Далі йшли не ліпші, а гірші зустрічі: він мусів ставити ся перед усім начальством, аж доки не дійшов до найгіршого „круга“ свого „пекла“ — до казарми і, певна річ, з уст кожного начальника, почавши від „дядьки“ до коменданта, вислухати тільки-ж осоружне, скільки одноманітне й образливе напучування: „водки (горілки) не пий, служити ретельно, слухати ся старших і памятовати, що „за Богом молитва, за царем служба не пропадають“.

Першим ділом в Орську постановили нашого поета 25 червня¹⁾ під аршин; зміряли, якого він зросту, завели його до „ранжирного списку“ (реєстру), записали в реєстр під N. 191 „рядовимъ 3-й роти“ і написали його „формулярный списокъ“. Подаємо останній, бо він стає нам портретом нашого кобзаря, намальованим в кінці червня р. 1847 рукою ротного писаря. як знати з правопису, чоловіка темного²⁾). В тім „списку“ читаємо, „що „рядовой“ Шевченко 2 роти на зріст 2 арш. 5 вершків; має лице чисте; волосє на голові і на бровах темно-русьє, очі темно-сірі; ніс звичайний. Був художником Петербурської академії художеств; а з якого він стану — невідомо; бо про се звісток не прислано. По царському приказу за злочинства прийшов на службу 23 червня р. 1847 в лінійний оренбуржський баталіон N 5. Читати і писати уміє. По царському приказу за писання баламутних віршів, прийшов на службу рядовим, з правом на вислугу, під найпильнійший догляд, з забороною писати і мальовати і щоб від його в ніякому виді не могли виходити баламутні і пашквільні твори. — Не жонатий“.

Про зріст Шевченка маємо не однакові звістки. Начальник його роти в Новопетровському форті Косарєв — раз каже³⁾, що на зріст Тарас був 2 арш. 3¹/₄ вершка; вдруге⁴⁾ 2 арш. 1¹/₄ вершка. — Очевидно, що останнє помилка. Ще більша помилка — звістка А. Матова⁵⁾, переказана йому якимсь Аг. Θ. Капфер, що

¹⁾ Кам. В. Кр. 1897 N. 307.

²⁾ Русск. Стар. 1891 кн. N. стор. 438.

³⁾ Київ. Ст. 1893 кн. 2.

⁴⁾ *ibid.* кн. 3.

⁵⁾ Русск. Вѣд. 1895 N. 242.

бувби то фельдфеблем тієї роти четвертого баталіону, до якої належав потім і Шевченко. — А. О. К. повідав, що „Шевченко був високого зросту“. Вже-ж при високому зрості не стояв би він в „ранжирному“ реєстрі 191!... Коли його записали 191, дак значить 190 чоловіка були в роті вищі за його на зріст. Я признаю найбільш певною звістку „формулярного списку“, себто 2 арш. і 5 вершків.

Записали Шевченка в 3 роту¹⁾, дали йому солдацьке убрання, приставили до його „дядьку“ і поселили в казармі. Мундир дали йому зовсім не на його шитий, вузький такий, що поетови треба було, йдучи на муштру, прохати заповоги у „дядька“, щоб надягти той мундир і защебнути на веі гудзіки²⁾). Надяганне, та зашібанне мундіра було чистою мукою Тарасови: було увесь обіллеть ся потом, доки приладнає свій мундир так як треба. — Виходити за вали Шевченкови було заборонено; мусів він нудити ся в дворі фортеці. В Орській фортеці служив тоді писарем Лаврентев; людина хоч і не освічена, але доволі розвинена, проста і гуманна. Лаврентев жив не в казармі, а на одшибі; з ним сприятелив ся Шевченко і за перше півроку перебування його в Орську тільки й спочину у його було, як заходив до Лаврентева. Перегодом він учив грамоти сина Лаврентева, звістно, учив безплатно, учив більш году, учачи ніколи не сердив ся „а все тільки ласкою та жартом“³⁾).

Салдацька казарма і за нашого часу, коли на неї звернено пильну увагу, — таке житло, якого і ворогови не можна зичити. Не кажу вже про недостачу повітря взагалі, а про повітре чисте годі й думати; не кажу вже про недостачу світла і про инчі антигігієнічні умови; головна річ сего тяжкого житя — повна недостача спокою через житте гуртове. В казармі містили ся люде ріжних народностей, релігій і характерів; не мало між ними було і дровичих і паних.

Тож не трудно виобразити собі салдацьку казарму 50 років назад, та ще в Орську, серед степу безлюдного! Нечисть і смород орської казарми розривала душу на шматки. Шевченко справедливо назвав її „смердячою хатою“.

¹⁾ Командирами тієї роти, доки в її був Шевченко, були спершу капітан Глоба (Українець), потім Степанов, далі Андрюков, Єланешников і знов Степанов.

²⁾ Кам.-Волж. Край 1897 N. 307.

³⁾ ibidem N. 313.

Подаю тут фотографію з художницьки зробленого Шевченком ще року 1847 малюнку з тієї казарми. Жаль бере, як глянеш на той малюнок! Я бачу довгу, понизьку хату, набиту людьми. На першому пляні „нари“, на них повно жовнірів, полягали горопашні — як хто спроміг ся: одному нігде примостити свої ноги; вони висять у його; у другого з „нар“ звисли руки, у того голова. Біля „нар“ поскидані чоботи; а інші лежать в чоботах. Знати, що люде в сій ірупі потомлені. — За ними йде друга ірупа, що розважає свою тугу горілкою, проганяє нею утому і нудьгу: тут іде, як кажуть „безшабашня“ гульня, сьпіви, галас, регіт, — щось дике, не людське. Праворуч від „нар“ під стіною на ослінчику примостив ся сам Тарас: він лагодить свою амуніцію: перед ним мале киргизча. Гляньте на стіни казарми: там порозвішувані штани, сорочки, салдацька муніція. В казармі повітре густе, аж темне. Легко уявити собі, яке воно чисте, який спокій в тій казармі! Додаймо до сього малюнку, що в казарму позганяли людей з різних країв „неісходимої“ Росії: люде різних народностей, релігій, різних характерів, різних темпераментів... люде загнані сюди силоміць, люде зневолені, примушені таїти свої думки і бажання; люде примушені зовсім згубити або сховати своє *Я*, своє почутте людської гідности, свій „образ Божий!“ — примушені „об'єдинити ся“ в автоматичній постаті жовніра, зневоленого, приголомшенного військовою дисципліною і зброєю її — бійкою!... В такому житті нема, тай не може бути чоловіка; тут тільки жовнір. Чоловіка тут сховано десь глибоко — преглибоко. Щоденне життя в казармі провадило ся таким чином. О 6 годині ранком барабан будив жовнірів, а за годину знов барабанили, щоб жовніри виходили на муштру. Муштровались з рушницями цілих три години! Годину спочивали, потім обідали хлібом да нікчемною стравою і знов спочивали годину, а спочивши знов на дві години муштровати ся. Після муштри, трохи спочивши, починали новобранців, значить між ними й Шевченка, навчати „словесности“, себто проказували на словах титули, наймення, наймення по батьку, призвище — усього начальства від фельдфебеля аж до військового міністра, разом з тим навчали, як витати і величати кожного начальника. Після „словесности“ вечеряли, ставали на молитву; о годині 9 барабан бив „зорю“ і в казарму приходила ніч. „Салдати — товариші починали тоді, писав Шевченко до княжни Рєчїної¹⁾,

¹⁾ Київ. Стар. 1893 кн. 2 стор. 264.

розповідати — кого били в той день, кого обіцяли вибити; галас, крик, балалайка“. Нерви Тарасові не виносили сього пекла; він інколи втікав до кого будь з офіцерів, офіцери приймали його по товариськи; але трапляло ся, що в квартирі офіцера, гірше ніж в казармі. Він вертав ся до „смердючої хати“ і тут, каже він:

„Осядуть думи; розібють
На стократ серце і надію
І те, що вимовить не вмію,
І все на сьвіті проженуть
І спивають ніч: часи літами,
Віками глухо потечуть...
І я кривавими сльозами
Не раз постелю омочу.
Перелічу і дні і літа,
Коли я, де, кого любив?
Кому яке добро зробив?“

Журба, нудьга, скорботи так гризли душу і серце, що поет-жовнір — благав Бога,

„щоб сьвітало.
Мов волі сонця сьвіту жду...
Цьвіркун замовкне; „зорю“ бють; —
Благаю Бога, щоб смеркало;
Бо на позорище ведуть
Старого дурня муштровати“¹⁾.

Так день — скрізь день минав тиждень. Приходила неділя. „Крадучи ся, неначе злодій“ поза валами фортеці, виходив Тарас понад Уралом в степ широкий, мов на волю. Ореська околиця з її степом — пустинею не заспокоювала його. „Місцевість тутешня, писав він до кн. Репніної 24 жовтня 1847 — сумна, одноманітна; худорляві річки Урал і Ор, сірії гори голі, та киргизький степ без краю. Інколи степ оживає, коли найдуть бухарські каравани на верблюдах; але вони своїм життям ще прибільшують тугу“. І у страдальника-поета

„Болящее побите
Серце стрепенеть ся,
Мов рибонька над водою
Тихо усміхнеть ся,
І полине голубкою

¹⁾ Кобзарь 1876 т. II стор. 108.

Понад чужим полем
І я ніби оживаю
На полі, на волі.
І на гору високою
Вихожу, дивлюся
І згадую Україну,
І згадать боюся.
І там степи, і тут степи,
Та тут не такі, —
Руді-руді, аж червоні,
А там голубії,
Зеленії, мережані
Нивами, ланами,
Високими могилами
Темними лугами...
А тут бурян, піски, тали,
І хоч би на сьміх де могила
О давнім-давні говорила:
Неначе люде не жили!
Од спокоя-віку і до нині
Ховалась од людей пустиня,
А ми таки її знайшли...
Уже й твердині поробили,
Затого будуть і могили...
„Айда в казарми, айда в неволю!“
Неначе крикне хто надо мною
І я прокинуся! Поза горою
Вертаюсь, крадуся поза Уралом
Неначе злодій той поза валами...“

В наведених віршах (з послання до Козачковського) поет так виразно намалював нам тяжке страждання душі своєї, що всякі коментарі здають ся міні зайвими; скажу тільки, що не зрозумівши того становища душі Тарасової, в якому була вона тоді, коли водила рукою його, як писав він отєї вірші, не можна зрозуміти і ваги не тільки послання „До Козачковського“, але майже що і всіх поетичних творів Тарасових, написаних на заслання. Сі вірші я вважаю за початок того циклу Тарасових творів, написаних на заслання, в яких без волі автора, червоною ниткою пробивається суб'єктивне почуття заподіяної над ним неправди. Кажу: без волі автора, бо Шевченко не був злопам'ятливим, але-ж, як і кожна людина, не спроможен був одірвати ся від самого себе. У кожного, хоч трохи талановитого письменника, трапляв ся на віку такий вчинок, що, так мовити, панує по всіх його творах, переминяючи тільки форму. Так і у Шевченка — почуття неволі переходить по всіх його

творах. Се почутте панує в творах його над усім; воно кермує талантом його з малку і до останку; воно виявляє, на мою думку, разом і вдачу того народу, вірним сином якого Шевченко був до останньої хвилини свого безталанного і повного великого трагізму життя. Тим то, найпаче в „невольничій поезії“ Шевченка, народне, літературне і авторське *Я*, — так суцільно злилися, що роз'єднати їх річ не можлива.

II.

Таким чином пересидівши два місяці в тюрмі і опинившись у „смердячій“ казармі, Шевченко перш за все мусів тяжко карати ся муштрою. До муштри не тільки не було в його жадного хисту, але він, мимо своєї волі, гидовав єю. „Ще як був я дитиною, читаємо в його журналі¹⁾, мене салдати не вабили, як се звичайно буває з дітьми. А коли почав я приходити до того віку, що вже розумієш справи, дак у мене прокинуло ся непереможне гидовання до „христолюбивого воїнства“. Гидовання моє більшало відповідно більшанню моїх зносин з людьми отсего „христолюбивого“ звання. Не скажу, чи воно случаєм, чи справді так є, але мині не трапляло ся навіть з івардії зустріти путящого чоловіка в мундірі. Коли трапить ся людина твереза, дак неминує темна і хвастун. А коли буде хоч з невеличкою іскрою розуму і світу, так теж хвастун, а до того ще й пияниця, лїнтюга і розпутник. Річ натуральна, що гидовання зростало у мене до нудоти. І треба-ж було облесливій долі моїй так уразливо і з такою злістю поглумити ся з мене: взяла тай пхнула мене в найсмердячу гущу отсего „христолюбивого“ стану. Коли-б з мене був душолюб, кровопивець, то й тоді не можна-б було примірковати про мене більш тяжкої кари, як завдати мене салдатом до оренбуржського війська. От в сьому причина не вимовних моїх страждань; а до всього сего мині заборонено писати і малювати; відобрано у мене найбагороднійшу частину життя мого. Трибунал під проводом самого сатани не спроміг ся-б виректи такого холодного нелюдського присуду, а бездушні справники справили його огидливо до ниточки. Поганин Август, засилаючи Назона до хижих Готів, не забороняв єму писати і малювати, а християнин Микола заборонив мині і те і друге“.

¹⁾ Кобзарь т. III. Записки, стор. 18.

На лихо Тарасови, найближше начальство його в Орській фортеці — командир роти був людина сувора, строгий формаліст і любив випити. Коли Шевченко вперше ставив ся перед ним, він не посоромив ся загрозити поетови різками, скоро він не добре поводити меть ся¹⁾. Невдатність Шевченка до служби військової була очевидна; кожен, хто-б глянув на його вайловату постать, се сразу-б зрозумів. У фрунт становили його наче на те, щоб поглумити ся. Уся постать його була важка, вайловата, зовсім не придатна для солдата²⁾. Але капітан Глоба на се не вважав і налягав, щоб вимуштровати з нашого поета „бравого салдата“.

Шевченко лишив нам споминки про те муштрованне: „тремтить було серце, каже він³⁾, аж замірає, а я мащу собі вуси, одягаю ся в мундир і стаю перед лицем командира; а лице у його з хмелю червоне. Здам іспит з муштри і на сам кінець вислухаю, хоч дурне та довге напучуванне, як бравий салдат повинен поводити ся; за що він повинен любити Бога і своїх начальників, починаючи з „дядьки“ та капрального ефрейтора. Тепер (1857, себто по 10 роках) сьміх тай годі, бо я вже при звичаїв ся, а тоді було не до сьміху. Тоді я мусів похоронити в собі усяке людське почуття, та мовчки, не червоніючи і не полотніючи, слухати моральне напучуванне з уст грабіжників і кровопійників“.

Баталіонний командир Мешков, людина очевидно розумнійша і гуманнійша ніж командири з роти, спостерігаючи, що Шевченко не завоює собі салдацької муштри, хотів вплинути на його самолюбство і казав до його, що коли він буде офіцером, дак не вміти ме ступити в гостинному покою, як що не навчить ся „витагувати носок“, так як се личить бравому жовнірови. Але на Тараса така остоорога ні на волосину не вплинула. „Мині здаєть ся, каже він⁴⁾, що бравий салдат менш ніж осел походить на чоловіка; отим-то я й подумати бою ся, щоб не походити на бравого салдата...“ А ще й те: „того до віку незабутнього дня, коли мині вичитали конфірмацію, я сам собі сказав, що з мене не зроблять салдата. Так таки і не зробили. Не тільки глибоко, а навіть і по верхам я не вивчив ні єдиного артикулу з рушницею“.

1) Чалій стор. 66.

2) Кам. Волж. Край 1897 N 313.

3) Кобзарь т. III. Записки Шевченка, стор. 21.

4) *ibidem* стор. 19.

Таке тяжке становище, в якому опинив ся Шевченко в Орську, можна-б хоч трошки полегшити якою небудь розвагою, властивою людям більш-менш культурним, освіченим. Такою розвагою могло-б стати ся товариство, листи приятелів і до приятелів Українців, нарешті, читання книжок. Погляньмо, чи було у Шевченка хоч одно що з сього?

Не відомо мині, з яких фактів один з Тарасових біографів — Маслов, а за ним і професор М. І. Стороженко¹⁾ кажуть, що Шевченкови було в Орську ліпше, ніж можна було сподівати ся. „Офіцери поводили ся з ним по товариськи, а коли Шевченко і страждав морально, так головним чином з туги за рідним краєм та з мордовливої свідомости свого безправ'я і нарешті через заборону писати і малювати“.

Певна річ, що й того, про що каже д. Стороженко, досить на те, щоб така людина, як Шевченко, жахливо мордовала ся. Але-ж в горі ми бачили вже і ще побачимо, як впливала на його муштра й казарма. А тепер річ поведемо про відносини до його офіцерів з Орської залоги.

В листі до кн. Ренніної Шевченко писав 26 лютого р. 1848 — „офіцери, спасибіг їм приймають мене по товариськи“; одначе се було таке товариство, що він мусів від його втікати, бо в тому товаристві „гірш ніж в казармі“, додає поет в тому-ж таки листі до Ренніної, „і сї люди, да простить їм Господь! претендують ще на освіту — через те, що декого з них прислано сюди з Росії. Боже мій! Не вже і мині судило ся таким-же стати? Страшно“. Та й таке товариство треба було прихилити до себе горілкою. Шевченко уживає простих, але відповідних заходів: купить було чимало горілки та закуски, покличе на полювання офіцерів, а з ними і свого ротного командира тай напоїть їх²⁾. — Вельми плачливий приклад моральної низини ми маємо в особі одного з тих офіцерів; приклад взятий з урядової звістки. Поручник з того самого 5-го баталіону — Бархвіц, не маючи з чим з'їздити з Орська в Оренбург, позичив у Шевченка 68 руб; та як взяв, так і забув про позичку. За два роки після позички Шевченко вдав ся до свого начальства, щоб виправило з Бархвіца ту позичку. На лихо, Шевченко, позичаючи Бархвіцу гроші, не взяв з його документа, а Бархвіц з того й покористував ся і відповів начальству, що грошей

¹⁾ Київ. Стар. 1888 N. 10.

²⁾ Чалий стор. 66.

у Шевченка не позичав, та ще й прохав, щоб начальство „поступило съ рядовымъ Шевченкомъ по всей строгости законовъ за ложное предъявленіе претензій“¹⁾.

Про товариство між темними жовнірами казарми — нема що й казати. Правда, були між ними теж заслані „господа дворяне“; але годї було й думати про товаришование з ними! „Доки не закинули мене до Ореської фортеці, каже Шевченко²⁾, минї й на думку не приходило, що є на сьвітї такі нащадки нашої православної громади, як отсеї конфїрмовані „господа дворяне“. Перший поганець з отсего лиходійного кодла вельми вразив мене своїм життєм лиходійним, найпаче, коли я почув, що й він „нешасний“, такий же, як і я засланець, значить — товариш мій і по долї і по кватері, себто по казармі. Слово „безщасний“ завжди викликало моє спочуттє, доки я не почув його в Орську; тут воно стало минї таким огидливим, що я й досї (1857) не спроможу ся вернути йому колишне значінне його. По приказу Обручова (начальник Оренбуржського війська) довело ся мнї сидїти в казематї вкупі з таврованими варнаками, і там я запевнив ся, що слово „безщасний“ більш личить отим таврованим, ніж тим „господамъ дворянамъ“.

Коли в Орській фортеці Шевченко і зазнав дійсно товариських відносин і розваги, дак єдине між засланими туди за справи політичні Поляками. Де з ким з них він небавом приятелів ся і приятелював щиро до віку.

Читати у Шевченка, опріч Біблії, спершу нічогоїсїнько не було; тим паче малювання було-б йому великою і користною розвагою; так малювати йому цар заборонив, і заборона тяжко нудила, мордовала його. „Скільки-б можна було зробити малюнків з Киргизів, коли-б не було заборонено минї малювати! писав поет-художник до Ренніної 24 жовтня 1847. Дивити ся і не сьміти малювати, се така мука, яку зрозуміє тільки суций художник“. Не маючи права малювати, художник бажав хоч трохи задовольнити потребу своєї душі, дивлячись на малюнки. Коли його арештовано у Київї, дак одібрали в його цілий портфель малюнків його з красвидів рідної України й иньших. Портфель той забрав київський губернатор Фундуклій. Прибувши до Орська і гадаючи, що Фундуклій лишив портфель у себе, Шевченко ще 20 червня прохав своє начальство, а потім вдав ся до Фун-

¹⁾ Київ. Стар. 1891 кн. 2 стор. 335.

²⁾ Кобзарь т. 3. Записки Шевченка стор. 26—28.

дуклія листом 16 липня р. 1847, щоб переслали до його портфель і иньші речі, які одібрано у його: „в портфелі тому є оригінальний малюнок відомого французького художника Вата. Коли бажаєте, писав Тарас до Фундуклія, придбати собі той малюнок, дак я охоче його продам вам за ціну, яку самі положите. Я уступив би вам і види з київських краєвидів, але-ж раз — що вони ще не викинені, а в друге — вони нагадувати муть мині тут наш Київ прекрасний“¹⁾. Фундуклій на те не відповів нічого, і от через що: коли Шевченко, ще як був у Петербурзі в арешті, довідав ся, куди його засилають, прохав він шефа жандарів графа Орлова забрати у Фундуклія скриньку з красками і портфель з малюнками і вернути їх йому, Шевченкови. Орлов казав Фундуклієви переслати ті речі до III отд. і коли останнє розгляділо ті краски і малюнки, Орлов 15 липня р. 1847 написав в Оренбург оповістити Шевченка, що ті речі не варто того, аби їх і пересилати, тим то він, Орлов, звелів лишити їх в III отд.“²⁾.

Таким чином мабуть на віки загинули усі оті малюнки Шевченкові і оригінальний малюнок Вата! Звістно — годі було „рядовому Шевченку“ змагати ся проти компетенції таких „знавців“ в живописи, як Орлов і Дубельт! алеж на серці художника, певна річ, вельми защеміло, коли він довідав ся, що художницьку працю його і Вата „художники III отдѣлення“ призначили мишві на снідання!

Кожна, хоч трохи осьвітчена і розвинена людина відає велику вагу листовання з кривними і з приятелями. Листи з рідного краю, рідною мовою прислані на чужину, мають невимовно велику, могутню вагу; вони не тільки наливають в серце утіхи й радощів; вони животворно бадьорять і підносять дух; вони стають певними ліками на нудьгу й сум; вони переносять дух в рідну країну; читаючи їх, якось забуваєш хоч на хвилину, що ти на чужині; тобі здасть ся, що в ту хвилину ти і сам там, звідкіль лист прийшов і ведеш розмову з тим, хто прислав листа.

Так дивив ся на листованнє і Шевченко; про се свідчать нам усі його листи, найпаче до Лизогуба, Репніної, до Козачковського, до Бодяньського і ин. Теж саме бачимо і в творах його, писаних на заслання; на пр.

¹⁾ Київ. Стар. 1894 кн. 2 стор. 321.

²⁾ Истор. Вѣсти. 1886 кн. 1 стор. 159.

„Хіба самому написати
Таки посланіє до себе,
Да все до чиста розказати,
Усе що треба і не треба?
А то не діждешся його,
Того посланія сьвятого,
Сьвятої правди ні від кого...“

Або друге:

І знов мині не принесла
Нічого почта з України...“

Розповівши про колишні братання і т. ин. і сумуючи, що нема листів від колишніх приятелів, поет каже:

„Вони (приятелі) в холери повмирали,
А то-б хоч клаптик переслали
Того паперу...“

Ой із журби та із жалю
Щоб не бачить, як читають
Листи тії — погуляю...“¹⁾

Отже великої утіхи листовання поет наш не мав на за-
сланню, трохи що не до самого кінця року 1847. Він вельми
нарікав за се: „було на собаку кинь, то влучиш у друга, чита-
ємо в листі його до Андрія Лизогуба, а як пришлося до скруту,
так сьвятий їх знає, де вони поділи ся! чи не вимерли, крий
Боже! ні, здраствують, та тільки відцурали ся свого друга без-
таланного! Бог їм звидить! як би вони знали, що єдине слово
ласкаве тепер для мене паче всякої радості! Так що-ж — не
догадливі!“

Одначе таке наріканнє не про всіх приятелів Шевченкових
було правдивим. Ледви хто з них і відав, куди саме доля заки-
нула поета і куди адресовати листи до його. А скоро в кінці
жовтня він обізвав ся і подав свою адресу до Репніної й Ли-
зогуба, дак вони не гаючись відповіли йому. Мині не відомо
жадного листу, писаного Шевченком після лютого р. 1847 аж
до жовтня того року, опріч наведеного в горі листу його до
Фундуклія. Але може бути, що він і писав, і легко можливо,
що були і такі „щирі приятелі“, що одержавши листи від „ря-
дового“, та ще засланого в далеку фортецю, не тільки не від-
важували ся відповідати, але з переляку палили швидче листи
засланця. Нічого в сьому разі дуже чудного і не відповідного

¹⁾ Кобзар 1876 т. I. стор. 232 і 248.

звичаям нашого заляканого духу і приголомшеного життя я не бачив би.

Запевне відомо досі тільки те, що з Ореська Шевченко вислав листи до дійсне щирх своїх приятелів — до Лизогуба і до Репніної 22 і 24 жовтня р. 1847, і знати, що вони не загаяли ся відповідати. В листі 11 грудня Тарас дякує Лизогубови за відповідь і пише: „я з самої весни не чув рідного щирого слова. Я писав туди (на Україну) декому, а вам першим Бог велів розважити мою тяжку тугу в пустині... Бодай і ворогові мійому лютому не довело ся так карати ся, як я тепер караю ся! Ви питаєте: чи не покинув я малювання? радий би я його покинути, так не можна і страшно мучу ся, бо мині заборонено писати і рисувати. А ночі, ночі! Господи! які страшні та довгі, та ще й у казармі! Добрий мій друже! голубе сизий! пришліть ящикок (скриньку) ваш, де є вся справа (малярська), альбом чистий і хоч один пензель Шаріона: хоч інколи подивлю ся, то все таки легше стане“¹⁾.

В першому листі до княжни Репніної, писаному з Ореська 24 жовтня р. 1847²⁾, горопашний страдальник каже: „я тепер чеврію в киргизькому степу, в убогій Ореській фортеці. Ви заготовили-б, коли-б тепер мене побачили. Виобразіть собі вайловатого салдата, гармизу розпатланого, не голеного, з величезними вусами. Ото і буду я. Сьміх, а сльози котять ся. Що діяти! Мабуть я мало притерпів на своїм віку, і колишні мої страждання, як прирівняти їх до теперішніх, дак то були сльози дитини. Гірко! невимовно гірко. А до всього того мині заборонено малювати і писати, опріч листів. А тут таки сила нового. Киргизи такі мальовничі, такі оригінальні і простосерді, самі просять ся під олівець, і я божеволію, дивлячись на них. Які прекрасні голови і раз-у-раз поважність без найменших гордошів. Дивити ся і не сьміти змалювати! Се такі муки, які зрозуміє тільки суций художник! От вже більш півроку я нічого не відаю про наше письменство. Перешліть до мене твори Гоголя — Письма къ друзьямъ — і Чтенія Московскаго Археологическаго Общества, що видає Бодянський“.

Княжна не загаяла ся відповідати. Лист її динше теплим та щирим спочутем і вболіваннем до свого друга безталанного.

¹⁾ Чалий стор. 68.

²⁾ Київ. Стар. 1893 кн. 2 стор. 262.

Княжна — знати і сама боліє душею, що не спроможна реально допомогти поетови і радить йому — бороти ся з тяжкою долею¹⁾.

Таким чином бачимо, що Шевченка з одного боку — гризла нудьга і скорботи, а з другого — геть чисто нічим і ні з ким було розважити йому тугу. Куди-б він не повернувся, до чого-б не взяв ся, замість розваги зазнавав ще більшої туги. Далека чужина, смердяча казарма, барабан, муштри, темне і п'яне товариство, сварка, лайка, бійка... Без краю голий степ, — Киргизи, — спокуса писати й малювати, — і заборона чинити те і друге! Яких ще гірших обставин пекельних можна було приміркувати задля поета-художника!

Є ще одна річ, що під таку тяжку годину стає іноді розвагою: се щоденні записки, куди й Тарасови можна-б було виливати хоч одну краплю гіркої трути з течії щоденного життя жовніра-засланця. Виливаючи в ті записки болі отруєної душі, — поет-художник був би лишив нам найкоштовніший матеріял життєписний. Чи захожував ся біля сїєї розваги Шевченко? Питанє цікаве, важне і занадто темне. З листу його до Репніної²⁾, писаного 27 лютого р. 1848, знати, що він наче-б то й брав ся за щоденні записки. „З того дня, як прибув я до Ореської фортеці, пише він, я пишу свій дневник. Я думаю переслати до Вас хоч одну сторінку з його. Але-ж таке одноманітне, сумне, що я сам злякався і спалив свої записки на сьвічці. Не гаразд я зробив: потім жаль мині стало моїх записок, наче нені своєї дитини, хоч би та дитина і каліка була“. Десять років після сього, коли Шевченко запевне вже знав, що цар звелів визволити його з заслання, він дійсно взяв ся з нудьги писати свої щоденні записки і там на першій стороні (12 червня р. 1857) написав: „Записки мої годило ся-б мині розпочати з того часу, коли мене висьвячено в новий сан, себто з року 1847. Досі був би вельми здоровий і вельми нудний зшиток. Згадуючи про ті минулі сумні десять років, я вельми радію, що тоді не прийшла до мене думка завести зшиток на записки. І про що-б я записував туди? Воно правда, що впродовж отих десяти років я дурно бачив те, що не всякому доведеть ся побачити. Але як я дивив ся на все те? Так, як з осторожного вікна через ірати дивить ся узник на веселий поїзд весільний. Самі споминки про те минуле, що бачив я за десять отих років,

¹⁾ Київ. Ст. 1898 кн. 3 стор. 424.

²⁾ Київ. Стар. 1893 кн. II стор. 262.

кидають мене в жар! А що-ж би було, як би я списав оту тем-равну декорацію і розповів про тих грубіянських лицедіїв, з якими судилося мені справляти монотонну драму десятилітню?“

Таким чином з одних тих самих уст маємо дві діаметрально супротивні звістки, написані тією-ж самою рукою. Яку-ж з них треба прийняти за певну? Чи року 1847 Шевченко, перебуваючи в Орську, писав чи не писав свій „дневник“?

Коло сього питання спинявся і професор М. І. Стороженко¹⁾ і став на тому, „що трудно няти віри, щоби поет в сьому разі зовсім забув про свої перші записки щоденні, щоб пам'ять не нагадала йому такого значного вчинку з його скорботного життя. Можна гадати, що він свідомо потаїв правду, бажаючи не підводити своїх добрих начальників; бо їм запевне дісталось би, коли-б дійшла звістка, що у Шевченка, на перекір забороні, була спроможність що небудь творити („сочинять“). Гадки і виводи проф. Стороженка мене не вдовольняють; жадним чином не можна мнні з ними згодити ся, бо маємо факти, що супротивно стоять проти них. Перш за все Шевченко був людина правдива, і найменшого приводу не було йому „таїти правду“ в записках р. 1857 і таїти її перед самим собою. Стерегти ся йому, як гадає д. Стороженко, зовсім нічого було: він в червні р. 1857 був визволений вже *de jure*, а *de facto*, дякуючи новопетровському комендантові І. О. Ускову, перебував за такими обставинами, що годі було сподівати ся йому ревізії паперів в його, а коли-б така й стала ся, дак він зовсім був забезпечений, що записки його в руки ревізорів не попадуть. Доказом сього, опріч фактів, про які буде ще річ, стає нам зміст записок. Ганебні вирази в тих записках про своє начальство, про Перовського, Обручова, Орлова і навіть про царя Миколу свідчать, що Шевченко не вважав на обережність і зовсім не турбовався бажанням, щоб не підвести свого начальства. Тай не можна було йому й підвести: він добре тямив, що коли-б навіть записки його р. 1857 і попались в небажані руки, дак згадка в них про записки р. 1847 ніяким чином не могла ні на зерно нашкодити нікому: раз через те, що з того часу минуло вже 10 літ; земля прийняла старого царя, а новий дав амнестію Шевченкови; а в друге, що зрушення заборони писати і він і начальство, яке було біля його р. 1847 — давно вже спокуювали. Та на заборону писати Шевченко на першому

¹⁾ Київ. Стар. 1888 кн. X.

засланню не дуже-й уважав, — як се небавом побачимо, — за що й заплатив вельми дорого.

Одначе-ж з того, що думки й виводи д. Стороженка не оправдані, саме питання не перемінило ся і стоїть, як і стояло.

Знаємо, що дійсно пам'ять у Шевченка була добра і зрадити йому в такому значному факті вона не могла. Чи вже то не була правда, коли Тарас писав до Репніної, що писав записки і спалив їх?

Записки щоденні — за сім місяців нового життя, за новими обставинами в чужині, — повинні бути великим, грубим зшитком; бо записувати було про що. Значить і спалити їх серед ночі в казармі на свічці діло не легке. Палячи, не можна було не надимити в казармі так, що дим шибонув би в ніс сочним жовнірам, розбудив би їх, і вони, певна річ, наробили-б галасу, Тарас не минув би карі.

Але-ж не можна гадати й того, щоб Шевченко в листі до Репніної писав неправду.

Таким чином питання зістаєть ся без певної відповіді; а на мою гадку було так: Шевченко не писав записок чи дневника р. 1847, а робив собі тільки коротенькі замітки і написав їх такий маленький зшиточок, що його легко було „спалити на свічці“, і ще легше забути про його.

III.

Сума обставин життя жовніра, найпаче життя в казармі, в неволі, на чужині, не могла не вплинути і на фізичне і на психичне здоров'я Шевченка. Він занепає спершу на ревматизм, а в осени р. 1847 в фортеці між жовнірами прокинула ся страшенна цинга, — не минула вона і Тараса¹⁾. Недуг ревматизму так розвивав ся, що начальство мусіло дозволити Шевченкови на час недугу перебрати ся з казарми на приватну квартиру — до якогось уральського козака. Здаєть ся, такому дозволу сприяв новий командир роті. Нема звістки, чи довго хорував Шевченко, і який саме час він жив не в казармі; але не буде помилки гадати, що час сей був невеликий, не більш як місяць²⁾, і скоро

¹⁾ У Чалого — лист до Лизогуба стор. 68.

²⁾ Отсе коротке перебування не в казармі сталося приводом якомусь Е-ву подати в „Самарській газеті“ звістку (передруковану в „Зорі“ 1894 р.) буцім Шевченко жив в Орську не в казармах, а окремо на квартирі у козака.

поетови полегшало від ревматизму, начальство, не вважаючи на цингу, перегнало його знов у казарму. З листів до Речіноїї і до Лизогуба знати, що в кінці жовтня Тарас перебував в казармі і про недуг нічого ще не писав; в листі до Лизогуба 11 грудня він вже каже: „до всього лиха треба було ще й занедужати; в осени мучив мене ревматизм, а тепер цинга; у мене її зроду не було, а тепер така напала, що аж страшно“. В листі до Василя Лазаревського Тарас 20 грудня р. 1848 між иньшого писав: „опріч всіх лих, що душу мою катують, Біг покарав мене ще й недугом тілесним. Занедужав я спершу ревматизмом — тяжкий недуг; та я все таки потроху боров ся з ним, і лікар, спасибіг йому, потроху помагав, і я прозябав собі (чеврів) хоч у поганій та вольній хатині; также бачте, щоб я не змалював (бо малювати мині заказано) свого недугу (углем у комині), то й положили за благо перевести мене знов в казарму до люльок, смороду і зику. Став я потроху привикати, а тут спіткала мене цинга люта, і я тепер, мов Іов той на гноїщі, тільки мене ніхто не провідає. Так мині тепер тяжко, так тяжко, що як би не надія, хоч коли небудь побачити свою безталанну Україну, то благав би Господа о смерті. —

Так Дніпро крутоберегий
І надія, брате!
Не дають мині в певолі
О смерті багати.

„Іноді нудьга так мене за серце здавить, що (без сорома казка) аж заплачу. Як би все те розказувати, що я терплю тепер, то й за тиждень не розказав би... Попросіть Перовського, щоб він хоч з казарми мене визволив... як би мині рисовати (малювати) тільки можна було, то-б я і не журился-б собі в сірій шинелі, поки дійшов би до домовини...“¹⁾

Ніщо-ж як не малювання і спричинило ся тому, що начальство, не вважаючи на цингу, перегнало поета-художника знов до казарми. Перебуваючи на приватній квартирі, Шевченко не спроможен був не малювати і „намалював (так писали до мене з Ореська) якусь картину на висше начальство і комусь її показав. А орське начальство, скоро довідало ся про ту картину, одібрало її, знівечило, а Шевченкови веліло зараз же перебрати ся знов до казарми“.

¹⁾ Київ. Стар. 1891 кн. 2.

Ось яка алегорія була намальована на тій картині, як розповів М. Н. Бажанов¹⁾: на малюнку стояло українське село з усіма аксесуарами південної природи. На першому місці стояла старенька хатка, обгороджена високим частоколом. Блакитне небо — іноді охмарене; зза хмар інколи пробиваєть ся соняшне промінне і через щилини високої горожи золотить хатку мальовничими узорами. Лицем до горожи, а спиною до хатки стоїть міністер освіти (граф Уваров). У його в розставлених руках розгорнена салдацька шинеля сіра; він наставляє її проти сонця, щоб затулити промінне, не дати йому сьвітити на хату і таким робом хату держати в темноті.

Що до психічного становища, то вже саме перебування 2 місяці в тюрмі, опити, не людсько-сувора конфірмація і заслання жовніром в Азію — повинні були пригнобити Тарасів дух. В Оренбурзі поклонники його земляки: Сергій Левицький, Лазаревські, Александровський і иньші своїм сердешним привітанням трохи підбадьорили були поетову душу; але-ж, коли він прибув до Орська — де все було новим для його і природа і люди і їх звичаї, і де він на власні очі побачив — яку „широку тюрму-могилу“ приготували йому судді III відділення — він не минуче повинен був підупасти і підупав духом.

Професор Стороженко з першого листу Шевченка до Ренніної виводить, що Шевченко, яко суцїй Українець, силкуєть ся вдарити лихом об землю і гумористично глянути на свою долю; але се йому не вдаєть ся²⁾. Правда: в листі до Лазаревського³⁾ 20 грудня р. 1847 Тарас признаєть ся, що він „спершу сьміливо глянув у вічі своєму лихови і думав, що то була сила волі, аж ні! то була гордість сліпа. Я не розгледїв дна тієї безодні, в яку упав. А тепер, як розгледїв, дак душа моя убога розсипалась, мов пилина перед лицем вітра. Не по християнськи, брате мій! знаю, пише він далі, а що-ж діяти? Опріч того, що нема з ким щире слово промовити, опріч нудьги, що в серце впила ся мов люта гадина, опріч веїх лих, що душу катують, Бог покарав мене ще й недугом тілесним...“

Те, що Шевченко називає в сему листі „сліпою гордостію“, була властиво натуральна реакція великого духа правди й само-свідомости — проти самовласти та лиходійних вчинків над ним

1) Русск. Вѣд. 1895 N. 242.

2) Кіев. Ст. 1888 кн. X.

3) ibidem 1891 кн. 2.

Дубельта, Орлова й інших: почала ся вона ще разом з арештом і стояла до приїзда в Орськ. Тим то бачимо, що коли везли арештованого Шевченка з Київа до Петербурга, коли він був в тюрмі і на опитах, він був веселий і жартовав. Але-ж Орськ хоч і не зламав його духа, бо суще великого духа не можна зламати, — але причавив, приголомшив. Ще і в Орську якийсь час, мабуть доки не занепав на ревматизм, а ще гірш на цингу, — Тарас силковав ся підтримувати реакцію свого духа; але вже в листі помічаємо, що в душі його починає творити ся все оте, що він висловив Лазаревському і в чому до того часу не хотів і сам собі признати ся. Почуття приголомшености і підупад духа, без Тарасової волі, пробили ся наоколо і показали себе незримо для самого його. В листі його до Фундуклія бачимо виразні ознаки того, що психічна сторона поета вийшла з нормальної колії. — Ознаками тими стають мині ортографічні помилки. Хто хоче уявити собі ненормальне становище змученої душі поета, нехай зауважить на ортографічні і стилістичні помилки в російських писаннях його. Правда, що Шевченко ніколи без ортографічних помилок не писав; але-ж ми бачимо, що з часу заслання його вони зростають, більшають, бачимо їх найбільшу ясноту в листах писаних 1847—1853. Потім вони потроху все меншають і вже під кінець року 1857 приходять, можна сказати, до своєї первісної норми. Взявши на увагу Тарасові листи писані р. 1842, 47, 50 і 57 — я спостерігаю в першому одну ортографічну помилку пересічно на 11 слів; в другому — на 6; в третьому на 7; в останньому на 12.

Річ давно відома, що в ортографії, і взагалі в писанню, як і в розмові, відбивається ся становище людського духа. Теж відома річ, який тяжкий вплив на душу чоловіка має цинга. Зазирнувши в Шевченків лист, писаний до Лизогуба підчас того недугу, ми помічаємо там незвичайно грубі ортографічні помилки. На пр. наймення власні: Біг, Одесса, Іванович і т. ин. Тарас починає з маленької літери. Трохи згодом у листі до Рєпніної бачимо ще більші гріхи проти російської граматики на пр. „какбы, отосна“ і т. ин.

Таким чином, хоч би Тарас і не сказав був нам того, що сказав у листах до Лизогуба, Рєпніної, до Лазаревського про тяжке становище його духа, дак ми-б довідались про останнє з самої лишень ортографії і стилістики його листів.

Та, кажу ще раз, при тих обставинах, в яких він опинив ся по приїзді в Орську фортецю, дух його жадним чином не міг

бути в тому нормальному становищі, в якому він був звичайно до арешту. Жадним чином не можна було йому не вийти з колії нормальної. Можна тільки дивовати ся тому, що пережиті Шевченком в Орську, потім в Оренбурзі і в Новопетровському обставини, утиски і гнобителство не довели його до божевілля. Се показує нам незвичайну міць його духа взагалі, міць його духово-морального організму.

IV.

Новий — 1848 рік поет наш зустрів „наче той Іов на гноїщі“¹⁾. „Лихо дієть ся зо мною, тужить він в листі до Лизогуба²⁾, та не одно, а всі лиха впали на мою голову: одно — те, що нудьга і безнадія давить моє серце, а друге те, що не здужаю: з того часу як привезли мене в сей край, перетерпів ревматизм і цингу, а тепер зуби і очі так болять, що не знаю де діти ся, і чи не чудно — скажіть: як принесли ваш лист, мині полегшало, так що на третій день мині вже можна було писати отсеї коротенький лист“.

Листи приятелів з України вельми радовали Тараса. З новим роком стали вони приходити частійш; але-ж почта тоді ходила так не хапаючись, що, напр. з Чернигова до Орська, лист ішов 25 день, а з Яготина цілий місяць. „Не знаю, чи зрадив би я так батькови, або матері, як вашому щирому слову“, пише він до Лизогуба 1 лютого; а коли одержав він від його скриньку з малярськими пристроями, дак зрадив так, „наче мала ненагодована дитина, побачивши свою матір“. Одержавши 6 березіля той подарунок, поет художник „цілісеньку ніч не спав, розглядав, дивив ся, перевертав, по трічці цілюючи всяку фарбочку, та, як її не ціловати, не бачивши рік цілий! — „Боже мій! Боже мій! пише він до Лизогуба на другий день, як одержав його посилку, який тяжкий та довгий рік! та дарма! — Біг поміг — минув таки. Взявши в руки скриньку, я наче перелетів в малярню в Седнев! сьогодні неділя, на муштру не поведуть, цілісенький день переглядати му твій подарунок! Передививсь, перелічив, все, все до крихотки ціле (в скринці) і Шекспір і фарби і цесарик!“ На сам кінець листу, просячи Лизогуба писати, Тарас додає: „тільки Біг святий знає, як я радію, коли дійде до мене хоч одно слово з моєї бідної країни“³⁾.

¹⁾ Київ. Стар. 1891 кн. 2.

²⁾ Чалий стор. 71.

³⁾ ibidem стор. 72.

Майже одночасно з Лизогубовими листами і подарунком малярським утішила Тараса своїм листом і „друг-сестра“ його, княжна Репніна. „Нї, писала княжна, я не засьміялась, а заридала-б,

Княжна Репніна в рр. 1840.

коли б побачила вас тепер, і молила-б Бога дати моему языку красномовности, щоб утішити вас, піднести дух ваш висше вашої долі гіркої. О! коли-б се від мене залежало! але-ж я бідодашна,

безсила і що зможу я зробити для вас, мій добрий Тарасе Григоровичу! Молити ся, щоб Господь укрупив вас, щоб вложив милосердя в серце до тих, що навкруги вас... Як тут усі зраділи, коли прийшов ваш лист. Я розумію ваші муки від заборони малювати. Се суцзя питка¹⁾“.

Отсей лист княжни, писаний 13 січня, Тарас прийняв лишень 12 лютого; одержавши його, поет „не мов від тяжкого сну прокинувся“. Лист друга-сестри „переніс мене, писав Тарас 25—28 лютого до княжни, з казарми темрявої до рідної України в прекрасний ваш Яготин. Яке чудове раювання виобразити собі тих, що споминають про мене! Безідуючи з вами, я святкую 25 лютого, хоч не так прекрасно, як колись, але тихо претихо і так весело, так весело, як ніколи не святковав. Отсю велику радість ви мині дали“.

Крапля — скрізь краплю починає падати на Тарасову душу цілющий духовий бальзам не тільки в листах Лизогуба і Репніної і в подарунках їх, але і в листах інших людей, як от — Сергія Левицького, Олександри Пьєолівни, Лазаревського, Чернишова. Лизогуб і Репніна прислали йому книжок, тих саме, яких він бажав, дві книжки творів Шекспіра, твори Лермонтова, „Євгенія Онегіна“ Пушкіна; дві книжки „Полного зібрання сочинень русскихъ авторовъ“ і „О подражаніи Христу“. А тим часом і ротним командиром став капітан Степанов, людина не пюща і не така прицеписта, як Глоба. Він, вже-ж не без впливу оренбуржських приятелів Тарасових — Александрійського, Герна, Левицького, Лазаревського і інших, почав, як кажуть, дивитися скрізь пальці на те, що Шевченко добув собі малярські потреби і часом малював — і писав. Нарешті і з Оренбурга прийшла дуже важна звістка — і вона, певна річ, мала велику вагу на поблажливість Степанова й иншого начальства. Стало відомо, що шеф жандарів, граф Орлов, питає у корпусного командира Обручова — як поводить ся Шевченко; який у його „образъ мыслей“ і чи заслуговує він того, щоб прохати у царя дозволу йому малювати? Начальник 23 дивізії, генерал Толмачов, зібравши звістки про Шевченка, відповів Орлову 30 березня, що Шевченко поводить ся добре, службою займаєть ся усердно „въ образѣ мыслей его ничего предосудительнаго не замѣчено“ і заслуговує дозволу малювати²⁾ Така відповідь, вже-ж, задля ореського

¹⁾ Київ. Ст. 1898 кн. 3 стор. 425.

²⁾ Истор. Вѣстн. 1886 кн. 1 стор. 160.

начальства стала прямою указкою, щоб воно поблажливо дивилося на малювання Шевченка.

Всі отці дрібнички дали поетови-художнику спроможність хоч трохи відірвати душу й думки від життя казарменного і хоч трошки заспокоювати серце читанням, писанням віршів і малюванням. Одначе перед ним ввижалося нове лихо: похід на весні в степ. Похід вельми жахав його. Знати, що в Орську ходила ще в січні р. 1848 чутка¹⁾ про сей похід, але очевидно, що Тарас не відав запевне, що то буде за похід, куди саме і задля якої потреби? Він тільки чув, що похід у степ річ тяжка, і боявся, щоб в гурті з иньшими не вирядили і його. Чутка про похід стала під кінець лютого виразнішою, і 28 лютого Тарас писав до Репніної²⁾, що „на весні сподіваються ся походу в степ на побереже Аральського моря, щоб будувати там нову фортецю. Хто бував в тих походах, той, рівняючи їх до життя в Орській фортеці, називає останнє едемом! Яково-ж то там, коли тут едем! Одно мене журить: туди не ходить почта і доведеться рік, а може й три, коли переживу, не листувати ся ні з ким близьким мойому серцю!... Лякає мене теперішня хвороба — цинга, а в степу, кажуть, вона жахливо люте! Страх! Перше я дивився на природу одухотворену і неодухотворену, як на найсуцільніший малюнок, а тепер буцїм у мене очі перемінили ся: ні лїній, ні барв, нічого не бачу. Чи вже-ж отсе почуття прекрасного я навіть загубив? А я-ж так беріг його! так голубив його! Ні, мабуть я тяжко прогрішив перед Богом, коли так страшенно караю ся!“

Жах того сподіваного походу в степ не покидає Тарасової душі; пишучи 7 березія до Андрія Лизогуба³⁾, він каже: „як пришло Варвара Миколаївна (Репніна) обіцяних книжок, тоді я і тяжкого походу і Аральського моря і степу безлюдного не злякаюся; одна тільки туга гризе моє серце: як заженуть у степ, дак не доведеться ні одного листа прийняти, ні самому послати; бо туди почта не доходить. От моє горенько! а може доведеться рік, або й другий простерегти нікчемне море“.

Похід, що так журив Тарасову душу, був ніщо більш, як приміркована урядом експедиція через степ на Аральське море, щоб описати береги його й збудувати форт біля моря Араль-

¹⁾ Чаллий стор. 70.

²⁾ К. Стар. 1893 кн. 2 стор. 265.

³⁾ Чаллий стор. 71.

ського. З експедицією, властиво морською, під кермою капітана-лейтенанта Олексія Бутакова, мусів іти до Раїму цілий відділ оренбуржського війська і валка Киргізів з верблюдами, везучи потрібні харчі, пристрої, а задля плавби по морю двоє розібраних суден. Більша частина війська того повинна була лишитися в Раїмі, яко залога, і там збудувати форт. Шевченко більш за все і бояв ся, щоб не потрапи до тієї раїмської залогі.

Бутаков родом був з Миколаєва, належав до чорноморського флоту, проживав часом в Одесі, де теж часто проживали і Репніна і Лизогуб. Я гадаю, що Бутаков — був з ними, або принаймні хоч з Репніною, — знайомий, і певна річ, яко людина освічена, він і без того відав про справу Кирило-Методіївців і Шевченка. Я певен, що він приїхав до Оренбурга з готовою думкою: чи не можна допомогти Тарасови, взявши його до своєї експедиції. А в Оренбурзі, се ще певніше, вдали ся до його з просьбою про се Тарасові приятелі, і між ними капітан генерального штабу Карл Іванович Герн.

Бутаков вдав ся до командира оренбуржського війська генерала Обручова, просячи нарядити до експедиції й Шевченка, яко доброго маляра-художника, неминуче потрібного в експедиції, щоб малювати береги Аральського моря.

Герн був в Обручова за ад'ютанта, і йому поталанило напутити останнього, щоб вволив волю Бутакова. І от 5 мая бригадний командир генерал Федяєв пише до командира 5 батальйону майора Мішкова: „по наказу начальника корпусу (Обручова) прошу, щоб ви рядового з вашого батальйону Тараса Шевченка завели в реєстр тих 200 жовнірів, що підуть в Раїм, і переписали до 4 батальйону“¹⁾.

V.

Експедиція Бутакова рушила з Ореська 11 мая в. 1848²⁾. Експедицію становили: дві роти жовнірів, дві сотки уральських козаків, гармати і 600 Киргізів. Так каже капітан Косарев³⁾;

¹⁾ Київ. Ст. 1896 кн. 2 стор. 130.

²⁾ Туркест. губ. вѣд. 1891 N. 15 і Київ. Ст. 1896 кн. 2 ст. 246. Шевченко в „Близнецах“ визначає 12 мая, а в другому місці 22 мая, але се очевидно — помилки у його.

³⁾ Київ. Ст. 1892 кн. 2 стор. 246.

Шевченко в „Близнецах“¹⁾ додає, що в обозі експедиції було 3000 возів і 1000 верблюдів.

До Раїму експедиція прибула 19 червня, значить цілих шість тижнів вона була в дорозі; а звернувши увагу на те, що з Ореська до Раїму — не більш 800 верстов, спостережемо, що експедиція що дня проходила менш трох миль. Воно й не диво: експедиція йшла то голим степом, то глибокими пісками, а спека стояла така, що в піску можна було спекти яйце. Подорож по отсій пустині записав Шевченко в своєму оповіданні „Близнецы“²⁾. „Першого дня, каже він, я нічого не бачив і не чув опріч хмари куряви та возів, Башкирів, верблюдів, на пів голих Киргізів-погоничів при верблюдах. Другого дня ранок був чудовий. Перед нами був рівний без краю степ, застелений ковилем, немов білою скатертиною. Ніде ні куща, ні балки, нічогісенько, опріч ковилю, та й той і не поворухнегь ся, наче скаменілий, ні шелесту в степу, ні щебетання пташки; навіть ящірки нема; одно слово — нічогісенько опріч ковилю. Німо, мертво. Сонце йшло в гору і от степ буцім здрігнувсь, поворухнувся і за кілька хвилин на обрію показалися білі хвилі срібні. Степ став морем, а бокові аванпости почали рости, більшати і в одну мить стали кораблями з розпущеними жагликами. Чари стояли не довго; за пів години степ приняв свій вид звичайний; а зза обрію стала показуватися біла хмара: то був дим. Горів степ. Під вечір перед заходом сонця стало видно і біле полум'я. Скоро прийшла ніч, полум'я все червонішало і наближалося до експедиції; стало видко червоні язики; увесь обшир, видимий в день, облився огняними цівками. Картина була дивна!“

Дійшовши обгорілим степом на четвертий день до річки Карабутихи, де був уже форт, експедиція цілий день спочивала. Рушивши далі, перейшли ще дві річки Ямин-Кайрокли і Якши-Кайрокли. Фізіономія степу — все таж пустиня. Перейшовши через річку Іргиз, експедиція зупинилася спочивати біля могили „багатиря“ Дустана, де стояв зліплений з глини пам'ятник. На сему саме місці учора натовп Хивинців напав на попередній обоз експедиції, кілька чоловіка було вбито, кількох полонено. „Тут, каже Тарас, я вперше бачив обезголовлені тулубища людські“.

¹⁾ Близнецы стор. 228.

²⁾ Стор. 228 і далі.

Пройшовши чотири форти, експедиція двічі спочивала біля озера, а потім ночувала й спочивала цілий день біля річки Амаловни. За отсією гнилою річкою починають ся жакливі Каракуми, себто — чорні піски, котрі тягнуть ся на протязі 80 верстов. День був тихий і палкий. Цілий день ішла бесіда про

М. Мавренко

Каракуми. Хто бував там — розповідав про них жакливі річи. Експедиція рушила геть досвіта, поспішаючи, щоб до спеки перейти піски. Але-ж замість спеки, подув такий північний вітер, що люде мусіли одягати ся в шинелі і три дні не скидали їх. Опівдня третього дня вітер почав стихати і під вечер зовсім зatih. До криниць було ще 10 верстов. Почала ся страшенна

спека. Ніколи до того Шевченко не зазнав такої великої жадоби пити і ніколи не пив такої паскудної води, як в той день. Передовий виділ, виражений, щоб знайти і вичистити криниці, не знайшов їх. Експедиція прийшла до гнилої, гіркої і кисло-солонної води: не процідивши її, не можна було в рот взяти, бо вона кишіла вошами і мікроскопічними п'явками. Спочивши експедиція рушила далі годин за три досвіта. Скоро почало сходити сонце, показала ся безкрая блідорожева рівнина. То було висхле озеро; дно його покрив тонкий пласт білої, наче цукор, соли. Такі рівнини попадали ся вже по дорозі, але-ж не такі безкраї, як отся. Сьвіт сліпив очі і не давав дивити ся. Чимало людей у вечері захоровало на очі; мусіли закривати очі волосяними сітками. Потроху — горби піскові меншали і показувала ся рівнина; а за нею далеко-далеко синіла гора. На четвертий день після того показала ся на обрії синя смуга. То було Аральське озеро-море. Два дні по тім експедиція простовала берегами гнилих солоних озер і потім знов вийшла на рівнину з кущами саксаулу. Звідсіль два переходи до озера Камишли-баша (затока річки Сир-Дарії); експедиція рушала в ночі, бо в день не спроможна була; спека стояла 40°; на піску за 5 хвилин можна було спекти яйце. На решті зробивши ще кілька переходів, експедиція підійшла до Раїмського форту¹⁾. На рівнині вал, а на валу довга казарма вкрита очеретом. Ог і увесь форт. На зустріч експедиції вийшла трохи чи не вся залога, з блідими, безрадісними, наче в узників тварами.

З сього коротенького нарису добре знати, яка то тяжка була подорож. Як же в сій подорожі поводив ся наш славний кобзар?

Про се маємо не однакові звістки.

Капфер, що був за фельдфебля в одній з тих рот, що перебували в Орську, розповів²⁾ от що: „До салдацької звичайної одежи, тим паче до походної Шевченко не був при звичаєний, бо йому трошки пільжили (!). Рушили в похід. День був гарячий, без вітру, сонце пекло немилосердно; Киртізи поскидали навіть верхні халати. Тільки що переправили ся ми через річку Ор і пішли зеленим тоді ще степом, як Шевченко зразу упав. Духота повалила його. Підбігли до його офіцери, лікарі, ротний командир почав був кричати на його, та бачить, що діло не

¹⁾ Раїм засновано р. 1847.

²⁾ Р. В. 1895 N. 242.

гаразд і пожалів його. Положили Тараса на віз і рушили далі. Небавом він очунав і поправив ся“.

Перший біограф Шевченків, небіщик Маслов, розповів, що увесь похід з Орська Шевченко зробив пішки, окремо від роти, яко художник-волонтер. Люде освічені, які були в експедиції, поводити ся з ним, яко з рівнею і де в чому услуговували йому. Перехоже життє повне інтересу, новина вражіння і привітливе поводжіннє начальника експедиції вернули Шевченкови колишній душевний спокій і примусили забути про сучасне. Привіллє широкого степену, яким переходила експедиція, нагадувало Шевченкови рідні його степи українські. Раз він був здивований випалюваннєм Киргізами травн в степу і зараз же змалював картину тієї пожежи.

Не відомо мині, звідкіль Маслов добув такі звістки; гадаю, що від княжни Репніної; а остання теж чула мабуть від когось такого, що сам не був в експедиції, а передавав з чужого голосу. — „Неісходима пустиня“ — як називав Шевченко киргїзський степ, не могла нагадати йому українських степів, не могли розважити його і ті картини подорожі, які ми бачили в горі...

У другого біографа — у д. Чалого, записано оповіданнє капітана Макшеева, що сам був у тій експедиції, через що звістки його мусимо признати більш відповідними дійсности. Макшеев в перший день походу спізнав ся з Шевченком і при-согласив його до своєї „джоламейки“ (повітяна кибітка). І Макшеев каже, що Шевченко усе йшов пішки, окремо від роти і не в одежі жовніра. Він був веселим. Походні обставини не тяжили його. В дорозі Шевченко багацько розповідав про дрібні пригоди з свого життя, але нічогісенько не говорив про політичні, чи иньші які великі пригоди. З ним була одна єдина книжка — біблія; але він мало читав і нічого не писав. Про пожежу в степу і Макшеев розповів те саме, додавши, що малюнок з неї Шевченко зробив на проханнє головного начальника експедиції генерала Шрейбера, і подаровав йому той малюнок.

Що увесь похід Шевченко зробив пішки, дак се знаємо і з листів його до Бодяньського і до Козачковського; але як йому тяжко й дорого дав ся той похід і плавба по морю, те ми бачити мемо трохи згодом.

VI.

Червня 19 експедиція прийшла в Раїм і заходила ся складувати судна — „шкуні“ — задля плавби по морю. Заким ті судна — одно звало ся Костянтин, друге Михайл¹⁾ — складали та риштували — минуло більш місяця. Увесь сей час Шевченко жив з Макшеевим у кибітці останнього і змалював портрет його акварелю. Нарешті 25 липня усе було „готово! Парусе розпустили“ і

„Посунули по свій хвилі
Поміж кугою в Сир-Дарю,
Байдари, та баркас чиматий ..“²⁾

Шість день пили лиманом Сир-Дарії і тільки 30 липня виплили в море³⁾.

Шевченко ішов на шкуні „Костянтин“, якою командував Бутаков. Судно було невеличке. Команди на йому було 27 чоловіка і між ними чотири офіцери. Про останніх була на судні невеличка каютка, де опріч офіцерів містило ся ще три чоловіка, між ними і Шевченко⁴⁾.

Опріч тісноти, доводило ся зазнати великої недостачи в харчи і в прісній воді. Харчі були заготовлені в Оренбурзі за довго до експедиції, а через те скоро попсовались, „сухарі поцвіли, солонина почервіла, масло так згіркло, що каші з ним не можна було в рот взяти, зацілів тільки горох, але його було так на омаль, що давали його раз на тиждень“⁵⁾.

Два місяці „Костянтин“ ходив по Аральському морю; плавба була вельми трудна; досить вже того самого, що море було невисліжене, майже нікому з плавців невідоме; а через те доводило ся коштувати плавцям усякого лиха. Увесь час плавби Шевченко змальовував береги Аральського моря.

Два місяці час вельми малий на те, щоб виспекти, виміряти глибину і обилити Аральське море. Але-ж — скоро наступила осінь — плавба по морю стала неможливою; тай харчів

¹⁾ Київ. Стар. 1893 кн. 2 стор. 246.

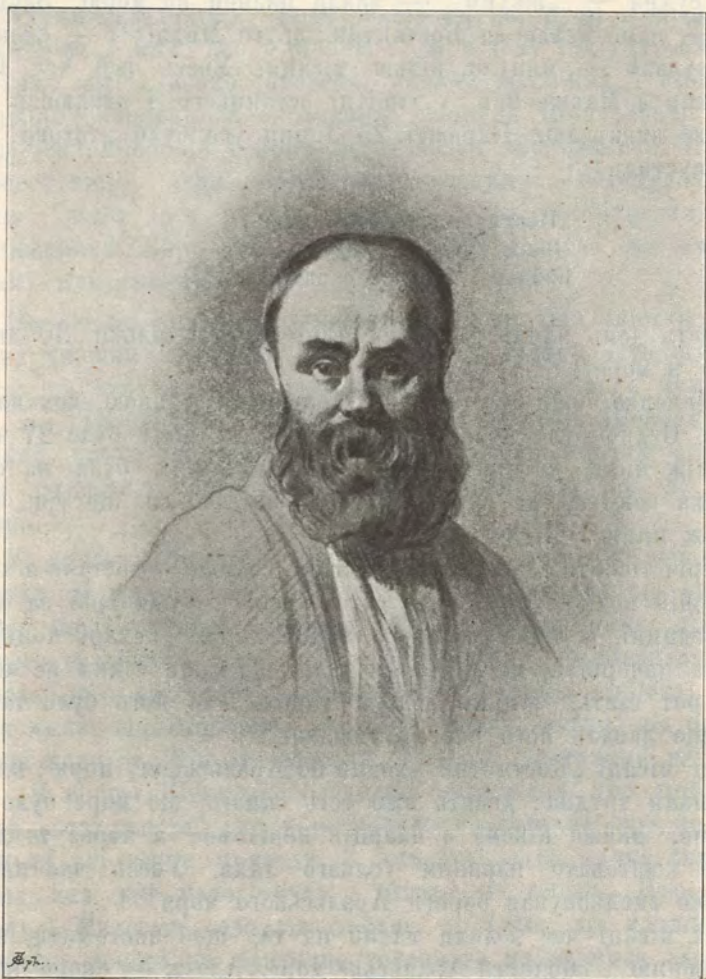
²⁾ Кобзарь 1876 т. I стор. 239.

³⁾ Оренб. Листок 1898 N. 41.

⁴⁾ Истор. Вѣст. 1886 кн. 1 стор. 165.

⁵⁾ Оренб. Лист. ibidem.

на суднах вже бракувало. Тим то 7 вересня мусів Бутаков повернути на зимівлю. Зимувати експедиція повинна була в новому форті — на острові Кос-Аралі — що не далеко від Раїму.

Власноручний портрет Тараса Шевченка роблений тушю.

До Кос-Аралу проплили 23 вересня. Тяжко було Шевченкови зимувати в отсій пустині. Бутаков, Макшеев і інші освічені офіцери а з ними і Шевченко зимували в тісній халупчині-землянці, харчі були у них дуже злиденні, напр. картопля була

великими розкошами. Залогу на Кос-Аралі правили уральські козаки, люде темні, грубіянських звичаїв і великі фанатики своєї „старої віри“. Розважав свою нудьгу Шевченко інколи тим, що ходив в Раїм; але небавом мусів лишити і сю розвагу, бо трапила ся йому чудна пригода. За увесь час, як виступила експедиція з Ореська, Тарас не голив ся; виросла йому широка борода. Вона то й спричинила ся тій пригоді. Скоро він приплив до Кос-Арала, Уральці, побачивши його бороду, імкнули собі, що вже-ж він ніхто більш, як не мученик за віру, і зараз подали про те звістку своєму командирови. Останній, покликавши нашого поета в захисток в очерет, упав йому в ноги і благав: „благословіть, батюшко! ми про все відаємо“. Тарас і собі імкнув: зрозумів, що його взяли Уральці за попа тай поблагословив чисто так, як благословляють попи у розкольників. Осавула зрадів, поцілував йому руку, а у вечері справив такого бенкету, який Тарасови і в сні не вважав ся. Але-ж Тарас догадав ся й собі, що треба бороду зголити і небавом після того пішов до Раїму. Тут Уральці з притасним захватом зустріли його. Начальник їх, взявши у поета благословення, сунув йому в руку 25 карб. Тарас не взяв. Таке незвичайне безкористе так вплинуло на старого розкольника, що він побажав одговіти ся по-тайно в кибітці і коли можна запричастити ся з рук такого надзвичайного „пастиря — як я“, каже Тарас¹⁾. Отже щоб не придбати собі якої незвичайної халени через таких-от дурнів — я швидче покинув Раїм і почав годити ся двічі що тижня. Коли-б, додає поет, отака сьмішна дурниця випала де будь на берегах Уралу, де-б було і жіноцтво, не спекав ся-б я так дешево“.

Найбільшої нудьги на Кос-Аралі завдавало Тарасови те, що не приходило до його жадної звістки від приятелів з рідної України. Почта туди приходила двічі на рік, і під той час коли вона приходила, Тараса саме тоді не було в форті. Через те він на Україну ні до кого не писав; а приятелі не писали до його, бо не відали, де він. Від 7-го березія р. 1848 аж до листопада р. 1849 не стрічаємо ніже єдиного листу ні до його, ні від його. „Хіба самому написать таки послание до себе?“ каже поет, нудьгуючи, що немає ні від кого листів, і тут же нарікає, що його усі забули! тяжко! ніби розпуку чуємо в його словах²⁾:

¹⁾ Кобзарь т. III. Записки стор. 168.

²⁾ Кобзарь 1876 т. I стор. 233.

„Неначе лютая змія
Розтоптана в степу здихає,
Заходу сонця дожидає...
Отак то я тепер терплю
Та смерть із степу виглядаю.
А за що...? їй Богу не знаю
А все таки її люблю
Мою Україну широко...

Зима, сніг, вітри з своїм скигліннем і хуртовиною наганяли в наболілу душу поета ще більш туги; а як прийшла кутя сьвята, з душі тієї вирвалися нікому не зримі ридання в посланні до Хведора Лазаревського. Він просить-благає свого друга — згадати

... в пустині
Далеко над морем
Свого друга веселого
Як він горе боре,
Як він свої думи тяжкі
І серце убоге
Заховавши, ходить собі.
Та молити ся Богу
Та згадає Україну...

... Наступає сьвято!
Тяжко його, друже-брате!
Самому стрічати
У пустині...

... Завтра в ранці
Завіє голодний
Зьвір в пустині і повіє
Ураган холодний
І занесе піском-снігом
Курінь — мою хату..
Отак мині доведеться
Сьвято зустрічати...“

Тяжко, смутно, скорботно...

„Треба-б вмерти, так надія
Не вмирає, брате!“¹⁾

¹⁾ ibidem 245.

VII.

Хмарно, журливо зустрів Шевченко рік 1849!

„Мов за подушне обступила
Мене нудьга на чужині...
Де-ж заховати ся мині?
Що діяти? Уже й гуляю
По цім Аралу, і пишу, —
Віршую, вищечком грішу,
Бог-зна колишній случаї
В своїй душі перебіраю
Та списую, щоб та печаль
Не перла ся, як той москаль,
В самотню душу! Лютий злодій
Вперасть ся таки тай годі“¹⁾.

Вже-ж на Кос-Аралі поета не мордовали ні салдацькою муштрою, не забороняли ні писати, ні малювати; про таку заборону кос-аральське начальство, як се потім виявило ся, і не відало; навпаки воно бачило, що Шевченко повинен обовязково малювати береги моря Аральського. Але-ж поетови, дійсно, опріч, казарми, нігде було діти ся, нігде сховати ся. Казарма, чужина, заслання із усіма своїми печалами і невсипущою тугою і на Кос-Аралі лишились не більшими, дак такі самісенькі, якими були і в Орську. В Орську була муштра, але-ж були і книжки і листи від приятелів з рідної України. А на Кос-Арал — листи не приходили. Тут тільки й було, що

„І небо не вмите, і заспані хвилі
Та понад берегом геть-геть,
Неначе паний, очерет
До долу гнеть ся. Боже милий!
Чи довго буде ще мині, — (тужить поет)
В отсій незамкненій тюрмі,
Понад отсім нікчемним морем
Нудити сьвітом?“

Нудьга страшенно гризе поета, жадної розваги нема. Показують ся ознаки душевного недугу — туги за рідним краєм... „О Господи!“ плаче він:

„Дай мині хоч глянуть
На народ отой убогий
На ту Україну!“²⁾

¹⁾ Кобзарь 1876 т. 1 стор. 237.

²⁾ ibidem т. II стор. 127.

Так нудив ся — сумовав Тарас цілу зиму й весну р. 1849, аж доки не розпочала ся знов плавба по морю. Певна річ, що вона, товариство Бутакова, і ясна літня година трохи розважили поета, трохи розвіяли його журбу, може хоч стільки, скільки розважає узника соняшний промінь, попавши через узеньку щелину до темної його келії-темниці!

На превеликий жаль не маємо жадних звісток, як поводив ся Тарас, як йому жило ся підчас нової плавби по Уралу. Можна одначе гадати, що не добре. Вернувшись вже з походу, коли, значить, вражіння його стали вже ділом минулим, Шевченко писав до професора Бодяньського¹⁾: „Перейшов я пішки двічі увесь киргизський степ, аж до Аральського моря, плавав по йому два літа. Господи! як погано! аж бридко згадати, не то що розказувати добрим людям! Нудьга! Не знаю, чи карав ся ще хто на сім світі так, як я караюсь і не знаю, за що?“ — Взагалі Тарас не любив розповідати подробиць про те, як йому жило ся підчас плавби по Аралу. Коли княжна Рєпніна вдала ся в серпні 1849 в Оренбург до Лазаревського просячи його ради всього сьвятого, всього дорогого, звістити її, де Шевченко і що з ним, бо вона вже більш року зовсім про його нічого не відає, і коли Лазаревський звістив про се Тараса, дак останній, пишучи до неї, вже вернувшись з експедиції, каже: „не багачько минуло часу, а як багато перемінило ся! Ви тепер би й не пізнали мене! колишнього поета з захватними пориваннями — нема тепер. Я став дуже розважним. Виобразіть собі: в продовж майже трьох років — ніже єдиної ідеї, ніже єдиної думки натхненої; проза і проза, або ліпше мовити: степ і степ!... У мене нема тепер ні туги, ні радощів; за те є мир душевний, моральний спокій, подібний до рибячого холоднокров'я. Будуще про мене — ніби не існує! чи вже-ж повсечасні нещастя спроможні так скорботно переробити чоловіка? — А вже-ж що так!²⁾ В киргизькому степу і на Аральському морі є доволі цікавого; але — ви відаєте, що я ворог усяких описів; тим то й не пишу вам про отсю неісходиму пустелю. Літо минає на морі, зима в степу, в занесеній снігом джеломейці (наче-б то шатро), де я убогий художник малював Киргизів і між иньшим намалював і з себе портрет і посилаю вам його на память про вашого безталанного друга“.

¹⁾ Русск. Стар. 1883 кн. IX стор. 640.

²⁾ Киев. Стар. 1893 кн. 2 стор. 267.

Пізнійш, вже три роки після експедиції Тарас в листі до Козачковського¹⁾ 16 липня р. 1852 писав, що далекий похід з Ореська на Аральське море і довге купання в морі спричинили ся тому, що у його по всьому тілу, найпаче на ногах, показало ся золотушне струпе.

Геть пізнійш, коли р. 1859 поет наш був у Києві, дак росповів д. Чалому такий епізод із своєї плавної по Аральському морю: на морі тому є острови, що повстали з перегнилих рослин. Острови ті рушають з одного місця на друге. Раз якось Шевченко з п'ятьма матрозами, плаваючи на човні, пристали до одного такого острова і вийшли на берег погуляти. Тарас відокремив ся, ліг самотний на траві і віддав ся оглядуванню неба; матрози, погулявши, поплили собі, а про його й забули, та вже пропливши чимало, схаменули ся, вернулись на остров і давай гукати; „а я, каже Шевченко: і чую да мовчу, лежу собі; думка була: чи не зістати ся там зовсім; але-ж бісові матрози таки знайшли“²⁾).

Що до відносин до Шевченка Олексія Ів. Бутакова і його помічника Поспелова, дак, певна річ, що вони були добрі, більш товариські. Пишучи 14 листопада до Репніної, Тарас просить її, як що доведеть ся їй зустріти Бутакова — „він мій друг, товариш і командир“, дак подяковати йому за братерські відносини. Таку-ж подяку висловляє він Бутакову і Поспелову і в листі до Залеського, писаному в січні р. 1854³⁾.

Ще перш, ніж скінчилась експедиція, Бутаков писав до начальника оренбуржського війська, що на суднах у його перебувають унтер-офіцер Хома Вернер⁴⁾ і „рядовой“ Тарас Шевченко. Першого, писав Бутаков, я взяв на те, щоб вистежив, чи нема на Аральському побережю камяного вугілля і задля геологічних і ботанічних спостережень; і він — Вернер був в експедиції дуже користний, бо винайшов шар камяного вугілля. Останнього (себто Шевченка) призначив до експедиції командир корпусу на те, щоб змалював кра-

¹⁾ Основа 1862, квітень, стор. 18—21.

²⁾ Чалий стор. 148.

³⁾ Київ. Ст. 1883 кн. 2.

⁴⁾ Чи не той отсе Хома Вернер, про якого довело ся мині чути в Дахнівці народні перекази — як він „писав ногами“, як „воював поліцію“, як поліція не могла його зловити і як „Бибик (київський генерал-губернатор) наняв чарівника, а сей заворожив Вернера, отуманив його і тоді поліція злупала його, набила йому на руки кайдани, на ноги колодки, а Бибик закинув його кудись, аж на край Сибіру“.

євиди в степу і на берегах моря“. Отже, коли він — Бутаков вернеться до Оренбургу, так щоб до краю улаштувати добутки експедиції, йому треба буде Вернера і Шевченка, щоб останній „зовсім обробив краєвиди, бо сього на морі зробити не можна було, та й гідрографічні види треба буде перевести на карту після того, як вона буде зроблена в Оренбурзі. Генерал Обручов не змагався і згодився, щоб Вернер і Шевченко укупі з Бутаковим прибули до Оренбурга¹⁾.

Бутакову треба було поспішити в Оренбург, щоб швидче злаштувати задля царя й військового міністра справоздання про добутки експедиції. Тим то він, передавши свою флотилію Поспелову, взяв з собою Вернера, Шевченка і ин. і 10 жовтня поїхав з ними з Раїма в Оренбург, куди й приїхали вони 1 листопада²⁾.

VIII.

Ледви Шевченко прибув до Оренбурга, зараз зустрів його щирий його приятель, поклонник його Музи, Хведор Лазаревський. „Він, писав Тарас до княжни Репніної³⁾, не посоромився моєї сірої (жовнірської) шинелі, першим повитав мене і спитав, чи є у мене що обідати“. У Лазаревського повитали нашого кобзаря й иньші Українці, які перебували тоді в Оренбурзі; повитав і ад'ютант Обручова Герн і запросив поета закатерувати у його. У Герна був окремий флігель (офіцина), де й поселився Тарас. Герн очевидно був не тільки чоловік освічений, високо розвинений, але й гуманний, вихований в любови до правди і до волі людської. Знаючи, що Тарасови небезпечно приймати листи на власну його адресу, він згодився, щоб листи до поета приходили на його адресу. „Адресуй, писав Тарас до професора Бодяньського⁴⁾, в Оренбург Карлу Івановичу Герну, а мене на адресі не поминай. Цур йому. Герн знатиме по штемплю (по знаку поштовому), до кого той лист“.

Пошановане Українцями свого поета бенкетом відгукнулося й між Поляками. Заслані до Оренбургу Поляки (між ними Броніслав Залеський, Сераковський і иньші) тямали добре не тільки

¹⁾ Ист. Вѣст. 1886 кн. 1 стор. 163.

²⁾ Київ. Стар. 1893 кн. 2 стор. 248.

³⁾ Київ. Стар. 1893 кн. 2 стор. 271.

⁴⁾ Русск. Ст. 1883 кн. IX. Інчі звістки (Р. Ар. 1898 N 3) кажуть, що Шевченко прибув в Оренбург 12 листопаду; але ця звістка здається мені не певною.

тяжку долю Шевченка, розуміли велику жертву в особі його принесену деспотизму і темноті, але розуміли й високі національні ідеї висловлені Шевченком в його українських творах. Та як би то люди з такою освітою як Сераковський і Герн, з таким високорозвиненим почуттем національним як Залеский і знов той же Сераковський, не зрозуміли-б віщих бажань нашого поета: „Щоб усі Славяне стали добрими братами і синами сонця правди“ і не тямили-б покликую його до „Ляхів“, де він каже:

„Подай же руку козакови,
І серце чистее подай
І знову іменем Христовим
Возобновим наш давний рай“¹⁾.

І от оренбуржські Поляки, а їх там було тоді чимало, спорудили на честь і славу українського поета-страдальника вечірку, запросивши туди і оренбуржських Українців — приятелів Тарасових, а також Герна і Бутакова. І з того часу гурток оренбуржських Поляків уважав собі за честь приймати у себе нашого віщого кобзаря²⁾.

Такі повитання, певна річ, оживили, звеселили і підбадьорили дух поета, пригноблений засланням і подорожжю на Арал, а найпаче повною до того часу невідомістю ні про своїх приятелів ні взагалі про Україну.

Здавалося, що над тією холодною кригою, що морозила Тарасове життя, займається промінь того тепла, що спроможен розтопити кригу. За п'ять днів по приїзді до Оренбурга Бутаков вдав ся до головного штабу оренбуржського війська й писав, що сам Шевченко не спроможеться скінчити усі малюнки по експедиції на той термін, який призначив військовий міністер, а тим часом у 2 баталіоні є жовнір Броніслав Залеский, що вмів малювати, дак він, Бутаков і просить прислати до його за помічника Шевченкови отого Залеского. Сю справу, певне під впливом Герна, поталанило швидко оборудувати, і на четвертий день, себто 9 листопада, прийшла до Бутакова відповідь, що Обручов звелів вирядити до його Залеского і Вернера, щоб вони вкупі з Шевченком швидче скінчили геологічне описання Аральського моря, малюнки і гідрографічні карти. Тоді-ж таки Обручов наказав, щоб Бутаков, подаючи роботи свої, додав йому і ширше справозданне про роботи Шевченка, Вернера і Залеского³⁾.

¹⁾ Кобзарь 1876 т. 2 стор. 31 і 209.

²⁾ Київ. Ст. 1888 кн. X стор. 13.

³⁾ Истор. В. 1886 г. кн. 1 ст. 164 і Київ. Ст. 1896 кн. 2 ст. 132

Таким чином Шевченкові стало можливим спекати ся казарми і муштри, жити в приватній квартирі без догляду й працювати в товаристві людей більш-менш освічених.

Такі умови, річ натуральна, зробили на поета добрий вплив. Лист його до Лизогуба¹⁾, писаний саме підчас наведеної в горі переписки Бутакова з Обручовим, написаний доволі спокійно. „Позавчора, пише він, вернув ся я з того степу киргизського та з моря Аральського до Оренбурга тай заходив ся отсе писати до тебе. Пишу, а ще й сам добре не знаю, чи живий ти на світі, чи здоровий; бо вже отсе трохи не півтора року, як ми не переписували ся з тобою ані одним словом, а за таке время богато води у море утекло, може і у вас кого не стало; бо холера, кажуть, здорово таки косила. Коли живий ти та здоровий, то напиши до мене, друже мій! не гаючись; то я тоді вже й відпишу до тебе геть про все, як мене носило по тому морю, як я у степу отім безкраім пропадав. Усе розкажу, нічого не потаю“.

Спокійним духом віє і від творів його, написаних в Оренбурзі під кінець року 1849. Написав їх Тарас тоді чимало. Знати, що скоро заспокоїла ся хоч трохи душа поета, муза його знов заспівала голосом, правда, звичайно журливим, але до тої журби часом примішано і жартовливої іронії і зовсім нема тонів розпуки, нарікання або лютого озв'єрення. Яким на пр. високохристиянським гуманізмом і спокійним ліризмом серця повного любови дишуть вірші його:

„У нашій раї на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим!...“

Як спокійно-художницьки висловлює поет свою печаль, що „охватить йому душу“, коли він, дивлячись на молоду матір з маленькою дитиною, згадає собі образ

„Тієї Матери сьвятої
Що в мир наш Бога принесла: —
А ми, — хвала нам і хвала!
Дарма що Бог, що ми не стоїм
І волосочка одного,
Таки повісили його...“²⁾

Одно слово! оренбуржеські Шевченкові твори, коли їх прирівняємо до творів писаних під час експедиції, стають нам певним

¹⁾ Чалий стор. 175.

²⁾ Кобзар т. 2 стор. 134.

зеркалом тієї доброї переміни в настрою Тарасової душі, скоро вона вернула ся з товариства казарменного, з „смердячої хати“ до товариства людей освічених, що живуть в людському житті!

Думками він, звичайно, і тепер раз-у-раз на Україні; і раз-у-раз болить його національне серце за зрабований край, за зневолений народ. Він співав, що

... „Кращого немає
Нічого в Бога, як Дніпро
Та наша славна Україна“.

Перед ним живцем встають картини крпацтва. Він відав, що

Скрізь по славній Україні
Людей у ярма запрягли
Пани лукаві. Гинуть, гинуть
У ярмах лицарські сини
А преногані пани
Жидаи, братам своїм хорощим
Останні продають штани...¹⁾

Одначе-ж, кажу я, про такі картини він говорить без розпуки, без озв'яріння.

Оселившись у Герна, маючи можливість не носити, хоч у хаті, салдацького убрання і з душею хоч на крихту утихомиреною, Тарас з своїми товаришами шпарко взяв ся доводити до краю потрібні задля Бутакова малюнки, карти й т. иньше, чого вимагав військовий міністер.

Тим часом вже-ж ніхто як не Герн до Бутакова, де і як тільки можна було, говорили на користь Шевченкови про його художницький талант, про його лиху долю і про тяжку заборону йому малювати і говорили так, щоб те доходило поза ними до ушей Обручова. Останній переняв ся тими розмовами і бажанням полегшити долю Шевченка. Пригадали собі, що майже два роки назад шеф жандарів питав ся, як поводить ся Шевченко і чи можна скинути з його заборону малювати? Пригадали, що з Оренбурга дано гр. Орлову відповідь користну задля Шевченка ще 30 березія р. 1848, але з того часу не приходило з Петербурга жадної звістки. Пригадавши се все, Обручов 20 листопада р. 1849 написав до Орлова, просячи у його відповіді, що стало ся з тією перенискою?²⁾

¹⁾ ibidem 128.

²⁾ Киев. Ст. 1896 кн. 2 стор. 133.

Небавом Бутаков подав Обручову опись Аральського моря, своє справозданнє за експедицію і роботи Шевченка, Вернера і Залеского і додав до того 1) зроблені Шевченком малюнки гідрографічні з берегів Аральського моря; 2) геологічне описання тих берегів зроблене Вернером; 3) сім скринок і в них 150 зразків геологічних і 4) дві скринки з 75 примірниками рослин.

Обручов був вельми з того задоволений. Д. Чалий оповідає¹⁾, що Бутаков прохав Обручова вдати ся до Петербурга, щоб Шевченка зробили унтер-офіцером в нагороду за його працю в експедиції. Обручов би то й згодив ся і вдав ся, але з Петербурга йому відмовили, та ще й докоряли, що він на перекір царської волі дозволив Шевченкови малювати. Д. Чалий, на жаль, не подав нам основи задля такої звістки і про неї нігде більш не доводилось мині читати. А вже-ж — коли-б се була певна річ, дак би про неї були звістки в оренбуржському архіві, і вже-ж д. Гаршин і Василев в своїх статтях не промовчали-б сего важного факту; тим паче, що Гаршин²⁾ згадує про сю звістку, беручи її тільки з книжки д. Чалого. На мою-ж думку Обручов з таким поданєм не вдавав ся до Петербурга, та й не треба було йому вдавати ся. Цар Микола повернув Шевченка в садґати, як се добре було відомо Обручову „з правом на вислугу“. В конфірмації се право нічим не було обмежено; не було сказано, що на те, аби зреалізувати се право, треба ще окремого царського дозволу. Обручов, яко самостійний начальник корпусу, мав повне право, аби тільки бажав того, сам зробити Шевченка унтер-офіцером; а скоро не зробив, значить не хотів; і не хотів от через що: про нагороду Шевченка Обручову ніяково було вдавати ся окремо за його одного, а вже хіба-б вдаючись про нагороду усіх жовнірів, які були в експедиції. Так Обручов і зробив і про нагороду вдавав ся 30 квітня р. 1850; але, як побачимо, небавом, тоді вже Шевченко був в арешті, і вже годі було й гадати про ласку до його Обручова.

По звісткам Косарева, кожен жовнір, що був в експедиції Бутакова, значить і Шевченко, дістав по царському наказу нагороду пять рублів; але ся нагорода прийшла вже тоді, коли Шевченко був на другому засланню, в Новопетровському форті³⁾.

¹⁾ Чалий стор. 74.

²⁾ Ист. Вѣст. 1886 кн. 1 стор. 164.

³⁾ Киев. Стар. 1893 кн. 2 стор. 248.

Але маємо певні доводи на те, що до доносу Ісаєва — про що зараз буде бесіда — Обручов не був від того, щоб полегшити Шевченкови долю иньшим яким робом. На його в сему разі впливали не тільки Бутаков, Герн і жінка його, але і ображене трохи самолюбство бюрократа.

В грудні прийшла до його вельми прикра задля Шевченка відповідь графа Орлова. Шеф жандарів 12 грудня писав до Обручова, що він вдавав ся до царя з докладом, щоб зняти з Шевченка заборону малювати, але-ж цар на те не згодив ся¹⁾.

Відмова не могла бути приємною Обручову вже через те, що коли Орлов запитував його, дак він відповів добре, на користь Шевченкови. Коли відмовили — значить його думку знехтовали; до того-ж треба зауважати, що й відносини особисті між Обручевим і Орловим не були добрі.

IX.

Не можна не гадати, щоб відповідь Орлова знов не пригнобила Шевченка. Так воно дійсно і було. Приголомшений поет став на тому, щоб спробувати ще деяких заходів, на пр. написати до поета російського Василя Жуковського, що богацько запоміг, десять літ назад, викупу його з крeпaцтвa. Жуковський, яко вчитель наступника трону, був добре відомий і царю і цариці. Натурально було сподівати ся, що цар не відмовив би його проханню зняти з Шевченка заборону малювати. Поздоровляючи 1 січня кн. Репніну з новим роком, Тарас писав до неї²⁾: „Задля нового року мині обявили, що на весні мене знов вирядять на Аральське море. Мабуть звідтіль мині вже не вертати ся. За минулі походи не згодили ся вдати ся до царя, щоб дав мині амнестию, та ще знов нагадали пильновати, щоб я не писав і не малював. От як я зустрічаю новий рік! Чи вже й кінець мого віку буде таким журливим, як сегоднішній день? В нещастю мимоволі стаєш забобонливим. Я майже переконав ся, що вже не бачити мині веселих днів; не бачити людей дорогих моему серцю, не бачити любої моєї України. Я сегодні пишу до Жуковського, щоб він випрохав мені дозвіл тільки малювати. Напишіть і ви до його, коли знаємі з ним; або напи-

¹⁾ ibidem 1896 кн. 2 стор. 134.

²⁾ Киев. Стар. 1893 кн. 2 стор. 268.

шіть до Гоголя, щоб він про мене написав до Жуковського: вони між собою приятелі. Мене жах бере, коли я згадаю про киргизський степ. Коли піду в степ, знов спинить ся, і може на довгі роки, а може й на віки, листовання з приятелями. Не допусти сего Господи! Пришлеть адресу Гоголя, я напишу до його, по праву українського віршомова; особисто я його не знаю. Я тепер, наче той, що падає в безодню: ладен за все вхопити ся. Жажлива безнадійність! така жажлива, що тільки одна фільо-

Вас. Жуковський.

софія християнська спроможна бороти ся з нею". Далі він просить прислати йому книжку Хоми Кампейського „О подражаніи Христу" і каже: „єдина моя втіха тепер сьвяте Євангеліє. Я читаю його що-дня, що-години. Колись думав я аналізувати серце матері по житю Св. Марії, Непорочної Матері Христової, але тепер! себ було взято мині за злочинство... В якому то я скорботному становищі! Нужденности материяльні — нікчемні, як порівняти їх до нужденности душі; а мене тепер кинули на

жертву обох їх... Добрий Андрій Іванович¹⁾ просить присилати до його усе, що я намалюю і визначати ціну; але що я йому пошлю, коли у мене закуті і голова і руки“.

В листі сему, опріч виразно висловленого суму, знов бачимо околишні ознаки підупадку духа і безнадійности, великі помилки ортографічні і стилістичні — і разом з тим стрічаємо певну звістку про те, що думка написати „Марію“ сплодила ся в поетовій голові майже за десять літ ще до того часу, коли він написав сю поему.

В листі до Жуковського²⁾, поет висловлюючи, що найтяжче нещастє його заборона малювати; каже: „згляньтесь на мене! виблагайте мині дозвіл малювати, більше нічого я не прошу. Згляньте ся! оживіть мою убогу, слабу, убиту душу! Напишіть до графа Орлова, чи до кого знаєте инчого і я гляну на божий сьвіт хоч перед смертю; бо життє в казармі і скорбут зруйновали моє здоровє. Для мене неминуче потрібно-б перемінити климат, але на се я неповинен сподівати ся. Я хотів би перейти і лікарі так радять, перейти до війська на Кавказі; але-ж мене знов посилають на Спр-Дарію; сей похід для мого здоровля — чисто душогубний“.

Як тяжко допекла душі художника заборона малювати, як вона мордовала його — се знати з того, що 10 січня він приневолив себе написати лист до свого гнобителя — до начальника „III отдѣленія“ — генерала Дубельта. Якого пекельного мордовання треба було зажити на те, щоб у геніального сатирика³⁾ зняла ся рука писати до Дубельта прозьбу! Короткий той лист, але який він характерний! не атраментом, а пекучими слізмами та горячою кровю він писаний! читаючи його так і чуєш, як ридає душа страдальника, покараного єдине за літературний твір такою жорстко-метивною карою! Шевченко благає Дубельта „випрохати у найяснішого монарха — одну тільки ласку: дозвіл йому малювати“. — „Що я на своїм віку, пише він, нічого злочинного не малював, так беру в сьвідки Всемогущого Бога. Дозволом малювати, ви, наче у сліпого, здіймете з очей темну полуду і оживите мою душу убогу. Літа і здоровє моє знівечене цингою в Орській фортеці, не дають мині сподіванки

¹⁾ Лизогуб.

²⁾ Русс. Архив. 1898 кн. XII стор. 553.

³⁾ Геніальним сатириком називає Шевченка і Вільбасов у своїй „Історіи Єкатерины II“, т. 1 стор. 359. Берлин.

на поліпшання від служби військової. Благаю вас — покажіть найменшу ласку до моєї долі¹⁾.

Кервав листи поета-художника до Лизогуба, Репніної, Жуковського не пішли в нівець: очевидно отсім благородним людям мусимо дякувати за те, що за нашого кобзаря вступалися графи — Гудович (Лизогубів свояк) і Олексій Толстой (відомий поет і родич братам Перовським — Льву і Василю): вони прохали Василя Перовського, щоб він вдав ся до Орлова і Ду-

бельта, аби вони випрохали у царя пільгу Шевченкови. Не без того, може, що Жуковський написав і до Перовського і до Орлова. Не скажу, чи знали Перовські особисто Шевченка; але вони були приятелями Жуковського і Брюлова²⁾ і добре знали про долю Шевченка в кріпацтві, про викуп його, про кару його за вірші і про обурення проти його царя Миколи. Тим то Перовський

¹⁾ Правда 1894, лютий і Київ. Стар. 1894, кн. II стор. 394.

²⁾ Брюлов род. 1799, умер в Римі 1852.

жадної надії на свої клопоти і не покладав, а радив не нагадувати царю про Шевченка, а підождати доки він забуде про його, або принаймні доки гнів одлигне хоч трохи. Одначе Андрій Гудович, а ще більш Олексій Толстой, що дуже високо цінив і шановав талант кобзаря України, притьмом стояли на своєму¹⁾. Перовський згодився і вдав ся до Дубельта з запискою. „Від часу заслання, писав Перовський, Шевченко поводить ся, як не можна добре („отлично-хорошо“), він двічі і з великою користю був в експедиції — Бутакова і користно працював над описом Аральського моря. Торік, коли Шевченко вернув ся в Оренбург з експедиції, корпусний командир генерал Обручов, впевнившись, що він поводить ся найліпше, служить добре і тримаєть ся доброго „образа мыслей“, прохав дозволу йому писати і малювати; одначе прозьби його не ввели в Петербурзі; через що генерал Обручов не насьмілюєть ся зробити Шевченка унтер-офіцером; хоча Шевченко вже кілька літ служить звичайним жовніром і не був покараний в салдати без вислуги. Перовський додав, що Шевченкови вже 40 літ (дійсне йому тоді йшов 37 рік), здоровем і на силу він вельми благий і підчас заслання кілька разів хоровав на скорбут²⁾.

Добутками сієї записки була відповідь Дубельта до Перовського: з неї знати — раз, що останній не помилив ся доводячи Гудовичу і Толстому, що його клопіт — буде марним; а друге, що наведена в горі звістка Чалого про відмову з Петербурга зробити Шевченка унтер-офіцером — єсть помилка. Дубельт 20 лютого відписав Перовському, що на думку графа Орлова рано ще прохати у царя попільжити Шевченка, а коли генерал Обручов тієї думки, що Шевченко заробив на унтер-офіцера, да від його-ж і залежить безпосередно ся справа³⁾.

Цікава річ: чому шеф жандарів граф Орлов і цар Микола так запекло не хотіли зняти з Шевченка найтяжчих для його кайданів: заборони малювати? З першого погляду, коли читаємо в конфірмації власний додаток самого царя про заборону малювати, дивуємось, що в докладі Орлова нема найменшого натякання на потреби, або на основу до такої тяжкої кари, як заборона художникови малювати. Дивуєш ся сему царському додатку і мимо волі шукаєш хоч зерна якого, щоб вивести потребу

¹⁾ З приват. листу Л. М. Жемчужникова.

²⁾ Київ. Стар. 1898 кн. III стор. 422.

³⁾ ibidem 423.

такої карі, що навіть і приміркувати її не кожен вдатен. Вже-ж, річ найпевніша, коли-б за Шевченком були які вчинки, яко за художником, коли-б своїми малюнками він видав ся перед III отдѣленієм так, як своїми поезіями, то-б про се було згадано в докладі, а тож ні слова там; а в конфірмації несподіваний додаток: „заборонити малювати!“

З'ясування, хоч і неповне, причини сего додатку (швидче тільки натякання) стріваємо в Шевченковому журналі¹⁾. Він каже, що „бездушному сатрапови і прибічникови царя привиділо ся, що мене випущено з крѣпацтва і виховано коштом царя, а я-б то віддячив своєму добродієви тим, що намалював з його карикатуру. Не тямлю, звідкіль взяла ся отся дурна байка, тямлю тільки, що вона мене не дешево коштує. Гадати треба, що отсю нісенітницю сплели на конфірмації, бо на кінці присуду сказано: „найстрожайше заборонити писати і малювати“. Писати заборонили за „баламутні вірші українські, а за що заборонили малювати — того не скаже і сам судя верховний“.

Дійсно, як я вже казав, в докладі шефа жандарів 26 мая р. 1847²⁾ про мальованє нема ніже єдиного слова. Граф Орлов радив цареві в докладі завдати Шевченка в салдати, з доглядом, щоб „від його ні в якому разі не виходило баламутних і пашквільних творів“. А вже сам цар власною рукою додав „заборонити писати і малювати“.

Мині здаєть ся, що царський додаток виник от з чого. Перечитавши доклад, цар мабуть спитав: які і про що саме „баламутні і пашквільні вірші“ написав Шевченко? Відповіли йому, що Тарас, маючи на думці „Сон“, з самого царя і цариці „змалював карикатуру“. Слова „змалював“ цар взяв буквально і з серця додав абсолютної заборони малювати, — тай доки живий був не спроміг ся забути про оте „змалював карикатуру“ і не хотів скинути з Шевченка тяжкої заборони малювати.

Нічим инчим не можна з'ясовати причину отєїєї метивої карі.

Дак коли ото прийшла від Орлова така прикра відповідь, Шевченкові приятелі в Оренбурзі стали пікловати ся і впливати на Обручова, щоб чим будь полегшити поетову долю, принаймні, щоб визволили його від казарменного догляду і життя та від муштри.

¹⁾ Записки стор. 19.

²⁾ Русск. Архивъ 1892 кн. VII стор. 345.

Тоді саме Шевченко, скінчивши вже роботу по експедиції, взяв ся малювати портрети з Оренбуржців і між инчими змалював і портрет з жінки Обручова¹). Вже-ж не без того, що Обручов про се відав, не без того, щоб і сама Обручова не промовила чоловікови своєму доброго слова на користь Шевченкови. Знайшов ся і добрий привід. Обручов пікловав ся вистежити шар камяного вуголя на півострові Мангишлаку. 22 січня р. 1850 Обручов писав до начальника 23 дивізії, що літом того року він хоче вирядити під проводом тямущого штейгера відділ на півостров Мангишлак, щоб вистежити в горах Кара-Тау (за 120 верстов від Новопетровського форту) камяне вуголє, знайдене там ще р. 1847. До сего виділу і звелів він вирядити Шевченка і Вернера, бо вони люде тямущі і бувалі в Аральській експедиції, вирядити їх так, щоб до початку навігації на морю Каспийському вони були вже в Гуревому-Городку, а звідтіл рушили до Новопетровського форту²). Се могло статись не ранійш квітня. Звістно, нічого вельми привабливого в отсій маленькій експедиції не було задля нашого поета, але-ж все таки не було ні казарми, ні муштри, ні догляду — і поет був би собі більш-менш чоловіком незалежним від „дядьки“ і п'яного фельдфебля. Правда, що не солодко було проміняти на степ киргизський товариське житє в Оренбурзі. Тут, осівшись на квартирі у Герна, Тарас тільки номінально, як повідав небіжчик вже Хведір Лазаревський, був жовніром; ходив собі дома в одєжі цивільній, військової служби на справляв, улаштовав собі в флітєлі у добряги Герна малярську майстерню, малював та писав. Трапляло ся і так, що він, пішовши з квартири, кілька день і не зазирає до неї, а перебував у Лазаревського. Одначе виходячи з дому, він завжді надягав солдатську шинєлю³). Опріч Лазаревського поет доволі часто ходив до одного офіцера з Українців. Прийде було, розповідала господиня квартири того офіцера: і коли нема того офіцера в господі, він ходить по хаті та єсїває. Господиня було подаєть горівки і шаткованої капусти. Дуже він любив капусту. А скоро вернєть ся той офіцер-приятель його, вони сядуть за стіл і розмовляють собі довго-довго, інколи гєть за північ, але завжді тихенько, без голосу. Раз якось, прийшовши в веселому дуєї до Лазаревського, він написав в його записну

¹) Київ. Стар. 1886 кн. X стор. 13.

²) Истор. Вѣсти. 1886 кн. 1 стор. 164 і Київ. Стар. 1893 кн. 2 стор. 134.

³) Русск. Арх. 1898 кн. 3 стор. 470.

книжочку ось які вірші, жартовливі і досі, як каже професор Стороженко¹⁾, невідомі ще:

„Ой у саду, у саду
Гуляли кокошки:
Чорнявая, білявая,
Дзюбатая трошки“ і т. д.

Дивом мене дивує, що професор Стороженко поняв віри, що оті нікчемні вірші як само і другі подані д. Стороженком в Київ. Стар. р. 1897 — то твори Тарасового пера. Я не змагаюся проти того, що вірші ті записані рукою Шевченка, але досить раз єдиний перечитати їх, щоб переконатися, що вони, хоч і писані Шевченковою рукою, та не Шевченкові твори. Шевченкові часто траплялося в „записні книжки“ вписувати чужі вірші, звісно, ніколи не видаючи їх за свої. По смерті поета не раз траплялося, що володарі тих книжечок друкували з них записані там Шевченковою рукою вірші, яко Шевченкові твори. Окрім того, я стрівав в „Русск. Кур'єрі“ 1889, нікчемніші, передруковані потім і в „Елисаветградському Вістнику“ і в „Київ. Старині“²⁾ вірші, ніби то Шевченкові.

„І драгуни і піхота
За Дунай ідуть,
Буде добра їм робота;
Так щасливий путь!
І Чернігів і Полтава
Вишлють козаків;
Нехай буде й наша слава
Між царських полків і т. д.

Отсі вірші „вшковорив“ би Шевченко підчас Кримської війни (1853—1856) і подаровав їх якомусь Українцю, що був „въ составѣ конно козацьего № 2 полка!!“ Згадаймо тільки, що Шевченка підчас тієї війни мордовали в Новопетровському форті, а з'організовані тоді українські-козацькі полки зараз же рушили до Петербургу. Цікава річ — яким чином, сидячи в Новопетровську, Шевченко подаровав оті кумедні вірші „Українцю“ в Петербурзі, та ще які вірші!? дияметральні супроти-лежні думкам і переконанням його!... Одначе не в тім сила, а в тому, що в ніби то Шевченкових віршах, поданих Лазаревським, нема нічого Шевченківського: ні складу, ні розміру.

¹⁾ Київ. Ст. 1888 кн. X.

²⁾ 1889 кн. IV стор. 242.

нії музичности і чистоти мови; нема зовсім навіть нічого й похожего на те, що зоветь ся поезією й смаком естетичним. Нема в них всего того, чого завжди повно в творах Шевченка.

Х.

Таким чином недалеко в будущині перед Тарасом манячив знов киргизький степ — і хоч не в казармі, але-ж в неволі і на далекій чужині. Не диво, що душу поета часом знов охмариувала тяжка нудьга й сум:

„Лічу в неволі дні і ночі
І лік забуваю — (каже поет)¹⁾
О Господи! як то тяжко
Тії дні мицають!

Журба й сум відбивають ся по всіх листах Шевченкових, по всіх поезіях його, написаних в продовж перших чотирох місяців року 1850. Пишучи 7 березія до Ренніної, він каже: „1 мая мене поженуть в степ на східний берег моря Каспійського; значить — знов спинять зносини з людьми. Отут то книжка „Мертвые души“ (Гоголя) буде мині другом в мой самотині: ради Бога і всего високого, пришліть мині її. Можна-б і самому виписати її з Москви, але овва! не можна мині тепер зробити видатків на таку розкіш. У мене давно була думка прохати вас про се, та не відважував ся я, памятаючи про один журливий вечер в Яготині. Пришліть ради всего сьвятого... Новий завіт я читаю благоговійно і у мене родила ся думка описати материне серце по житю Пречистої Діви Матери Спасителя, а друга думка — змалювати картину розпязтого її Сина. Молю Бога, щоб хоч коли небудь здійснили ся мої мрії. Коли-б мині дозволили, я бажав був в тутешню церкву римську змалювати запрестольний образ (безплатно), а на тому образі змалювати смерть Спасителя повішеного між розбійниками, але-ж ксьондз не хоче молити ся перед розбійниками. Що діяти! Мимо волі знаходиш похжість віку ХІХ і ХІІ“. Про отой яготинський вечер журливий, що згадав Тарас, він пише в тому-ж таки листі так: „якась у мене з вами зайшла була розмова про „Мертві

¹⁾ Кобзар т. 2 стор. 140.

Душі“ і ви висловили ся занадто сухо. Се було мині прикро, бо я завжди читав Гоголя раюючи, а ще й те, що я в глибині душі шановав ваш ум благородний, ваш смак і ваше ніжно-високе почуте. Мині стало тоді боляче і я подумав: от я такий нерозумний і грубий, що не спроможен ні розуміти, ні почувати прекрасного?... А з теперішніх ваших думок про Гоголя я вельми радію! ви зрозуміли суще-християнську мету його! Так! перед Гоголем нашим треба благоговіти, яко перед людиною, наділеною високим розумом і найважнішою любовю до людей... Наймудріший філософ, найвисший поет повинен благоговіти перед ним, яко перед чоловіколюбцем. Я ніколи не покину жалкувати, що мині не довело ся спізнати ся з ним особисто. В знаємости особистій інколи покажуть ся така привабливість, що жадне перо не вдатне її списати“).

Я наумисне подаю отсю довгу виписку: вона не тільки цікава, вона вельми характерна про Репніну і про Шевченка: з неї знати нам Тарасів погляд і думки про Гоголеві твори, властиво погляд на реальне змальоване художником Гоголем життя реального.

„Молю ся Богови і не трачу надії, писав далі Шевченко в тому-ж листі, що коли небудь буде край мого нещастя. Тоді поїду в Седнев¹⁾ і там змалюю в церкву образ „Смерть Спасителя“²⁾).

Надію — вернути ся на Україну голубить Шевченко і в своїх віршах того часу:

„Ось для чого мушу
Жити на світі, волочити
В неволі кайдани:
Може ще я подивлю ся
На мою Україну...
Може ще я поділю ся
Словами-слезам
З дібровами зеленими,
З темними лугами,
Бо не має в мене роду
По всій Україні;
Та все таки не ті люде,
Що на тій чужині“.

¹⁾ Себто до Лизогуба.

²⁾ Київ. Стар. 1893 кн. 2 стор. 269.

Далі поет благає Господа підтримати в душі його надію,

„Бо серце холоне,
Як подумаю, що може
Мене хоронять
На чужині...“¹⁾

Надію Тарасову більш за все гріла тоді заповзятість його приятелів оренбуржських, що прирадили собі ужити всіх можливих заходів і клопоту, щоб досягти коли не повної амнії Тарасови, так хоча пільги і скасування заборони йому писати й малювати.

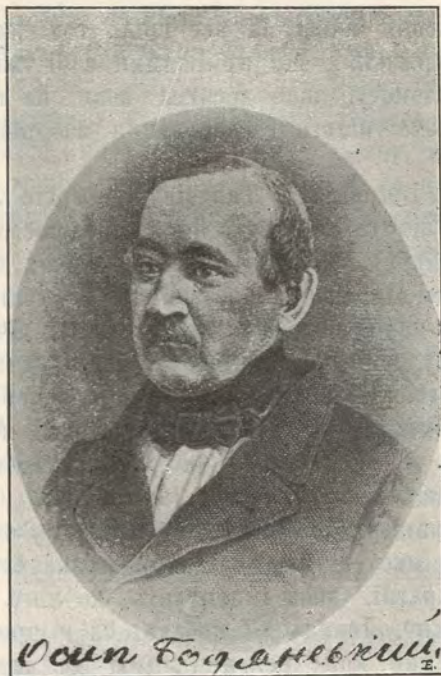
Приклонник і приятель Тарасів — Сергій Левицький, щирий Українець, що служив тоді на добрій посаді в Оренбурзі, поїхав до Петербургу, може в своїх особистих справах, але ж, як побачимо, він міркував клопотати ся в столиці і про Шевченка. Останній через його послав листи до академіка Остроградського, до художника Чернишова, до княжни Репніної і до проф. Бодяньського. Була сподіванка, що московські і петербурзькі земляки, приятелі і знаємі Тарасові та й взагалі добрі люде запоможуть в сій справі. Здаєть ся, найбільш уповали на запомогу Михайла Лазаревського²⁾ (Федорового брата): він був на службі „чиновникомъ особыхъ порученій“ у столичного губернатора, значить яко — людина добре ознаємлена з звичаями столичної бюрократії, знає і напутить до кого і як вдати ся. Їдучи через Москву, Левицький побачив ся з професором Бодяньським. Останній дав йому рекомендацію до земляка Редькина, що служив тоді при міністерстві вн. справ. 6-го березія Левицький між инчим писав до Тараса: „Ледви я достукав ся до Бодяньського; зате, коли сказав, що я від вас і маю до його лист, дак він так зрадів, немов би я говорив з ним про брата його, або про чоловіка, найблизшого його серцю. Довго розмовляли про Оренбург — як там жити, найпаче вам. Жалковали і тужили за вами у купі і набалакавшись — розійшлись немов крєвняки“.

Редькин теж ласкаво повитав Левицького і теж розпитував, як жити Шевченкови, але, мабуть, не подавав надії на поліпшення долі страдальника і не взяв ся клопотати за його. При-

¹⁾ Кобзар т. 2 стор. 141.

²⁾ Михайло Лазаревський — з Конотопського повіту, як і всі брати його: Василь, Хведір і Олександр — родив ся р. 1837; скінчив лицей у Нижині, помер р. 1866.

наймні Левицький в своєму листі писав: „мині здається, що сей Редькин не те що Боянський; знати, що він чогось боїть ся, або може він переняв ся паскудним петербурьським духом“²⁾).

Бутаков тоді вже був у Петербурзі. Левицький побачив ся з ним, і він сказав йому, що „справа розпочала ся і він рушив знаємих дам, щоб вони прохали за Тараса кого треба“. Взагалі, писав Левицький, в Петербурзі є чимало людей, що згадують

¹⁾ Родив ся 3/15 XI 1808, умер в Москві 6/18 IX 1877.

²⁾ Лист Левицького був писаний по українськи, але його одібрали у Шевченка при ревізії, як зараз побачимо, й одіслали в III отд. Мині не прислано ні оригіналу, ні перекладу, хоч і обіцяно. Не знаги чому д. Василев не відважив ся подати всего цілком листу д. Левицького в своїй статі (Кіев. Стар. 1886 кн. 2). Я беру виписки з листу Левицького в перекладі вже на мову російську, подані д. Гаршиним в Ист. Вѣстн. 1886 кн. I стор. 168 і перекладаю їх на мову нашу. З таких двоїстих перекладів можливі і похибки; та що діяти! Инакше не можна було мині.

про Шевченка. „Є між ними Головка, магістер з Харкова. От душа правдива: скоро зійдемо ся, перше слово про вас. Хлопець він дуже розумний; шкода тільки, що своєю правдивістю наробить того, що і його зашлють, він і тепер вже під доглядом поліції. Він каже, що хоч вас і не стало, але знайдець ся 1000 готових стояти за все те, що ви говорили“.

Не вгадати, які-б були добутки з клопоту Левицького й инч., коли-б в сій справі не нашкодів був стільки тяжко, скільки і несподівано, чоловік зовсім сторонній, що так люто і подло кинув новим лихом на голову поета страдальника

XI.

В одного з найширїйших Шевченкових приятелїв в Оренбурзі К. І. Герна, людини освіченої, гуманної, без краю доброї, у людини, що вельми багацько зробили задля Тараса доброго і лишила ся вірною йому до віку, була молода жінка красуня. До неї лицяв ся офіцер Ісаєв; вона й собі горнула ся до його. Про кохання їх ходила в Оренбурзі поголоска; тайною воно було, як се звичайно буває, тільки задля мужа. Помітив і Шевченко те кохання і спостеріг, що аби Г. з господи — Ісаєв зараз до його в господу; і доки Г. сидить на службі, доти Ісаєв сидить у його жінки. Трудно, навіть неможливо було Тарасови витерпіти таку наругу над своїм другом; глибоковдчливе серце його обурювало ся; він довгий час не тямив, що діяти: чи відкрити своєму другови очі, чи байдуже збочити і не втручати ся до сієї інтимної і занадто доскотливої справи? Мовчати совість не давала йому; та таки-ж чи чесно-б було дивити ся мовчки і не остерегти свого друга, бачучи, що під його стріху підкладають віхоть з вогнем. Нарешті помітивши раз-якось, що ледви Г. вийшов на службу, як до його жінки прийшов Ісаєв, Шевченко сїв на фіякра, поїхав до Г., взяв його і привів під самі двері того покою, де нанї Г. лицяла ся з Ісаєвим!... Не треба розповідати подробиць, що вийшло далї!... На паню Г. напала істерія, а Ісаєва Г. з Тарасом випровадили так, як звичайно чоловіки випроваджають таких гостей з своєї господи¹⁾.

Дорого-ж приплатив ся Шевченко за совістливе заступництво за родинну честь свого друга. На другий день — побитий вчора

¹⁾ Київ. Стар. 1888 кн. X.

Ісаєв зробив ся „патріотом“ і подав генералу Обручову донос, що Шевченко, на перекір царському наказу, ходить в цивільній одежі, пише вірші і малює портрети. Коли саме, себто якого дня Ісаєв подав донос — звістки не однакові, як се зараз бачити мемо. Обручов, одержавши донос Ісаєва, опинив ся, як кажуть, на роздорожі і якийсь час не тямив куди брати. Він, звісно, і сам відав, що Шевченко малює портрети, але відав про те приватно, від своєї жінки; тепер прийшла про те звістка до його, яко до корпусного командира. Офіцер з його корпусу обвиновачував жовніра з того-ж корпусу в „політичному злочинстві“, в неслухняности проти начальства і проти царя. Знехтовати донос трудно було тай небезпечно ще й через те, що в Обручова була опаска, що Ісаєв може послати, а то й послав вже потайний донос анонімний до жандарів, а між шефом жандарів і між Обручовим були не добрі відносини!... небезпечно було наряджати зразу звичайне слідство: бо як не як, а воно-б могло показати, що й з жінки його, Обручова, Шевченко малював портрет!... Обручов вибрав ніби середину, з якою може сподівався, що й кози наїдять ся, і сіно буде ціле. Він покликав Герна і наказав йому взявши жандарського офіцера потрусити Шевченка і зробити ревізію паперів його. Може бути, що він сподівався, що ГERN попередю остереже Шевченка і таким чином справить ревізію так, що у Шевченка нічого не знайдуть такого, щоб підтримувало донос Ісаєва. Так, мабуть, розумів сю справу і ГERN; побачимо; що так він і кермував нею; та не по його вині не так стало ся. Одержавши приказ Обручова, ГERN перш за все мегнув ся до Федора Лазаревського, щоб він остеріг швидче Тараса, що за 1½ години його труситимуть. Але-ж Тараса на лихо не було в господі і Лазаревському треба було ужити доброї праці, заким знайшов він поета. По доброму ладу треба було, не гаючи часу, зараз же усі папери, малярські пристрої і цивільну одежу винести куди небудь з Тарасової сьвітлички; та ні! Збентежені несподіванкою ГERN, Лазаревський і Шевченко взяли ся переглядувати папери та мірковати, що з тих паперів і малюнків знівечити, а що лишити? Знівечивши чималу долю того добра, Тарас, нарешті спинив ся і запевняючи, що у його нема нічого „предосудительного“ не дав більш нічого знівечити, забувши, що є листи у його з непевним змістом, які ліпше-б було знівечити, забувши, що малярські пристрої теж річ небезпечна. Правда, що до останніх, — дак може і він і приятелі його були певні, що в сій справі вивести ся легко:

скоро Шевченко малював Бутакову аральські види, дак не можна-ж було йому не мати фарб, пензлів і т. ин. — „Годі! буде! мовив нарешті Тарас, затуливши рукою листи! лишіть хоч що не будь про інквизиторів; а то вони подумают, що добрі люде й знати мене не хочуть“.

Переказую отсю сцену, як її подав проф. Стороженко¹⁾, записавши її, мабуть не від кого більш, як не від Лазаревського. Мене трохи дивує поблажливість Герна і Лазаревського, найпаче останнього; вже-ж не можна було йому не відати, що у Шевченка є і його листи і не тямити, що хоча в листах його „ніть ничего особеннаго“, але вони свідчили, що через його руки проходили до Шевченка листи від инчих людей, а за те, як потім і стало ся, не подякують йому. Справивши ревізію, у Шевченка забрали: 22 листи, між ними сім листів Лизогуба Андрія, писаних 21 жовтня, 31 грудня р. 1847; 7 січня, 7 і 28 лютого, 7 квітня і 15 липня р. 1848; два листи від княжни Репніної, листи від Олександри Псьолівни (поетки), від Сергія Левицького, п'ять листів Лазаревського, два від Чернишова, а останні „не відомо від кого“. Забрали книжки: Біблію, Євангеліє, О подражаніи Христу; дві книжки Шекспірових творів: дві творів: Лермонтова, Євгенія Онегіна Пушкіна і дві книжки „Полнаго собранія сочиненій русскихъ авторовъ“. Взяли дерев'яну скриньку з красками і пензлями, що прислав йому Лизогуб; два портфелі, і там два альбоми з українськими віршами, (між ними і „Свячена вода“ Псьолівни) з піснями і з малюнками олівцем, нарешті взяли цивільну одежу²⁾. Шевченко знов опинив ся в арешті.

Коли саме відбула ся отся ревізія і коли саме закинули Шевченка в арешт?

Д. Стороженко каже, що справили її в страстну суботу³⁾: значить би то двадцять другого квітня. (Який безталанний був про Шевченка квітень! нагадаймо, що і вперше арештовано його в квітні!) Але Гаршин з урядових звісток оповідає, що до 12 мая Тарас просидів вже в арешті 15 день. Значить, арештовано його 27 квітня. З сего можна-б гадати, що після ревізії Шевченко до 27 квітня, то-б то перші дні великодних свят, був на волі; а коли ні, і як що його арештовано зараз після ревізії,

¹⁾ Київ. Стр. 1888 кн. X.

²⁾ Истор. В. 1886 кн. 1 стор. 166 і Київ. Ст. 1896 кн. 2 ст. 136.

³⁾ Київ. Ст. 1886 кн. X.

тоді, значить, ревізію справляли 27 квітня. Я більш пристаю до останньої думки; опріч того що якось аж млосно стає думати, щоб безталанного страдальника закинули в тюрму саме за кілька годин до Великодня, і на се треба-б або надзвичайного злочинця, або не людського серця у того, хто звелів зараз по ревізії взяти поета в арешт! — Маємо у д. Василева дословну виписку з доношення Обручова військовому міністру, де сказано: велено було потрусити Шевченка і самого його „впередь содержать подъ арестомъ“. З другого боку, бачимо, що Обручов 27 квітня дав наказ, щоб Шевченка не посилати вже в експедицію на Мангашлик. Нарешті з конструкції оповідання про се д. Василева¹⁾ можна гадати, що приказ Обручова про ревізію, сама ревізія, арешт Шевченка і приказ не посилати його в експедицію — все се стало ся 27 квітня. Шкода, що д. Василев не оголосив дословно обох приказів Обручова.

В усякому разі річ певна, що 27 квітня р. 1850 Шевченко сидів вже в арешті в Оренбурзі на військовій гавитвахті.

Є ще инча редакція про причину арешта Ш—ка. П. Юдин (Р. Арх. 1898 кн. 3) розповідає, що „Шевченко, живучи у Герна, помітив раз дуже характерну сцену відносин пані Герна до Ісаєва; він змалював ту сцену і положивши малюнок у себе на столі, забув про його. ГERN, обов'язаний би то підпискою що тижня переглядувати Шевченкові папери, побачив той малюнок. З того вийшла родинна буча. — Не відомо, каже Юдин, чи дійсне І—в зробив донос Обручову на Ш—ка, але Шевченків малюнок опинив ся в руках Обручова, котрий страшенно розгнівався на художника і показав покликати його до себе.

— „Се ти намалював к...їя? спитав Обручов Шевченка, показуючи малюнок.

— „Я! відповів поет.

— „Ах ти, сякий такий! Так ти платиш за хозяйську хліб сіль! Я тебе заморю в салдатах.

Останні слова Обручов сказав з того приводу, що не задовго перед тим Бутаков прохав його зробити з Ш—ка унтер-офіцера. Обручов обіцяв, а тепер пішов назад і велів закинути Шевченка в арешт „на хліб і воду“.

¹⁾ Київ. Ст. 1886 кн. 2 стор. 135.

XII.

Річ певна, що ревізія у Шевченка не задовольнила Обручова, і він повернув тоді справу вельми круто проти Шевченка. Він не тільки скасовав 27 квітня власний наказ про виряд Шевченка з Вернером на Мангишлак, а звелів вирядити його до Орська; держати там у тюрмі і пильновати, щоб просто ні до Шевченка, ні від його не йшли листи; „усі такі листи, додав Обручов в своєму наказі до командира 5 баталіону — майора Мешкова, повинні приходити попереду до мене на перегляд; а за самим Шевченком, окрім начальників баталіонного і ротного, повинні поглядати ще добронадійні унтер-офіцер та ефрейтор; вони повинні строго стежити за усіма вчинками рядового Шевченка і коли помітять за ним що будь „предосудительне“, або неслухняність його, так зараз же подавати проте звістку начальникови баталіону, а сей зараз повинен донести мині, надписуючи на пакеті „потаємно, і до власних рук¹⁾“.

12 мая, значить — день в день через два роки після того, як Шевченко виступав вперше з Орська в степ, знов повели його степом в Орськ і тут закинули в каземат, — між колодників і таврованих варнаків²⁾.

Взагалі знати, що Обручов переполошився знайденими при ревізії у Шевченка річами. З переполоху, як небавом буде знати, він не вагався потаїти правду і ужити вчинків противних елементарним змаганням совісті. Переполошившись Обручов поспішив счинити бучу і в Петербурзі. 23 мая він одіслав до військового міністра усі одібрані у Шевченка папери і малюнки і писав: „стало мині відомим (а звідкіль саме — про те промовчав), що „рядовий“ Шевченко носить цивільну одежу, малює і пише вірші. Я тієїж години звелів потрусити Шевченка і самого його тримати в арешті. При ревізії знайдено у Шевченка тільки один поношений старий цивільний сурдут; листи від різних людей, писані переважно мовою українською; два альбоми з віршами та з піснями українськими і з малюнками на них олівцем. Найпаче між листами видається лист мовою українською писаний 6 березія з Петербурга урядником оренбуржської кордонної комісії — Левицьким. Подаю переклад з сего листу. Варт уваги

¹⁾ Истор. Вѣст. 1886 кн. 1 стор. 166.

²⁾ Записки Шевченка стор. 27.

і лист двох братів Лазаревських — один з них служить у Петербурзі при губернаторі, а другий теж „чиновникомъ особыхъ порученій“ при голові тутешньої кордонної комісії генералі Ладженському. Знати з листів, що декотрі листи до Шевченка пересилано через Лазаревського, та через урядника з тієїж комісії Александровського¹⁾ (родом з Чернигівщини як і Лазаревські, на ймення — Михайло).

Як бачимо, генерал Обручов звинувачуючи Шевченка за те, що не слухав ся царської волі і малював, потайв ся перед міністром і не сказав, що сам же він, по просьбі Бутакова вивів Шевченка в експедицію саме на те, щоб малював види і карти, і отся мета виразно висловлена в усій перепиці Обручова з Бутаковим про Шевченка. Мало сего: і потайвшись, Обручов, зовсім вже не совісно, звернув свій вчинок на другого.

В Петербурзі теж переполюшили ся; вдарили на івалт. Івалту допомогло й те, що про всю отсю колотнечу сполошений генерал Обручов написав навіть до державного канцлера графа Несельроде.

З яким поспіхом вели сю справу, знати з того, що за два тижні, з того дня як Обручов послав донесення військовому міністрови (23 мая), встигли з воєнного міністерства повідомити шефа жандарів, а сей — доложити царю, повідомити про царську волю військового міністра і нарешті 7 червня дежурний генерал головного штабу військового генерал-адютант Ігнатєв написав до Обручова, що цар, вислухавши справозданнє шефа жандарів про всю отсю справу, звелїв: „рядового Шевченка за се, що не послухав ся царської заборони писати і малювати, зараз же посадити в суворий арешт і держати в арешті, доки не буде зроблене слідство про винуватих, що не доглядали за тим, щоб Шевченко не писав і не малював. Роблячи-ж слідство, уважати, що начальник 5 баталіону і всі близші начальники повинні бути покараними за те, що допустили недогляд над таким злочинцем, про попередню вину якого вони відали“²⁾.

У купі з тим шеф жандарів граф Орлов немов умишене, щоб більш роздратовати Обручова проти Шевченка, не пропустив нагоди зачепити Обручова ще й з другого боку. Повідомляючи його 10 червня, що переписку про Шевченка він, Орлов, про-

¹⁾ Киев. Ст. 1896 кн. 2.

²⁾ Истор. Вѣст. 1886 кн. 1 стор. 168.

вадив тільки з військовим міністром та з ним, Обручовим, а більш ні з ким, та й то ще потайно, він прохав Обручова: „чи не буде він такий ласкавий, щоб відповів: з якої речі він уважав потрібним про всю отсю справу написати до державного канцлера?“

Хоч як хитро підступив Орлов, а проте Обручов зумів викрутити ся й вивести себе. Він відповів, що незадовго перед тим голова кордонної комісії генерал Ладиженський прохав його на посаду радного комісії постановити Федора Лазаревського. Тим часом з Шевченкових паперів стало знати, що Лазаревський листовав ся з Шевченком. Отже зовсім би було не зручно, щоб на посаді радного комісії була така людина, яка мала зносити з „рядовим“ Шевченком, що перебуває під строгим доглядом начальства. Тим то він, Обручов, і вдав ся до графа Несельроде, щоб не робив радним Лазаревського, а зробив Костромитинова.

Таким чином Орлов побачив, що не можна приченити ся до Обручова, та й замовк про Лазаревського. За те він вчепив ся до Левицького і Головка. Прочитавши в листі Левицького до Шевченка, що є 1000 чоловіка, готових стояти за те, що говорив Ш—ко, шеф жандарів переняв ся думкою, що в Петербурзі існує потайне політичне українське товариство і вмів вистежити його. 15 червня він велів жандарським полковникам Станкевичу і Левенталю зробити ревізію у Левицького і у Головка і арештовати їх і папери їх. В паперах Левицького нічого важного не було і він на опиті в III отд. сказав, що ніякого потайного товариства в Петербурзі нема. Дубельт запевняв Орлова, що в сій справі нічого політичного нема; але Орлов не няв тому віри і сам брав Левицького на опит і писав до Дубельта: „я провадитиму слідство, щоб в такій важній справі не пропустити ні найменшої подробиці і сподіваю ся, що пильне слідство може дещо виявити“.

Але слідство нічого не виявило і Левицького випустили.

З Головком стала ся подія дуже трагічна. Коли Левенталь, прибувши на квартиру до Головка, сказав йому, що по царському приказу мусить зробити ревізію і арештовати його, Головка пішов до другого покою одягати ся. Тимчасом Левенталь розглядував папери. Аж ось „квартильний“ (поліціянт) закричав: „Що ви! що ви робите!“ Левенталь обернув ся і побачив, що Головка з пістоля ціляв ся в „квартильного“, котрий швидко „ретировался“; тоді Головка став цілитись в Левенталья, ледві

сей встиг „одійти“; як Головка вистрілив. Заким Левенталь кликав унтер-офіцера, щоб „розброїти“ Головка, останній замкнув двері і там вистрілив. Коли розломали двері, Головка лежав на підлозі, облитий кровю. Коли прийшли лікарі, дак Головка був вже мертвий. Він вистрілив собі в рот¹⁾.

ХІІІ.

Одержавши наведений в горі наказ військового міністра з висловленою там царською волею, Обручов 23 червня дав наказ начальникови 2 баталіона підполковникови Чигирю справити формальне слідство над Шевченком, а на другий день послав наказ до орьського баталіонного командира, щоб тримав Шевченка в арешті і скоро слідчий скаже прислати Шевченка до Оренбургу, дак вирядити його етапом, під строгою вартою, посилаючи вартовими одного унтер і не менш трох звичайних жовнірів²⁾.

От яким страшним Обручов уважав нашого поета! Але, спасибіг Чигирю, він не покликав Шевченка до Оренбургу і тим не дав йому міряти пішки степом трохи не 600 верстов (до Оренбургу і назад) і мордовати ся по етапових тюрмах. Чигир сам поїхав до Орьска, і тут цілий тиждень робив слідство.

Липня першого привели з каземату до Чигиря на опит Шевченка. Перш за все Чигир казав попови Петру Тімашеву

1) По приказу Орлова робили слідство про Головка і довідали ся, що Микола Олексієвич Головка родив ся р. 1825 в Волчанському повіті в Харківщині. Скінчивши р. 1845 університет у Харкові, він р. 1846 здав іспит на маїстра астрономії і 15 липня р. 1847 боровив дисертацію „О падающих звѣздахъ“. Перебуваючи в Петербурзі — жив тихо, скромно; часто навідував ся до академика-земляка Остроградського і збирав материяли задля докторської дисертації. Був він чоловік серйозний з високою освітою, орудовав кількома іноземними мовами і багато читав іноземних книжок наукових. До того: чоловік промовистий, приязний, гостинний, своєю розмовою він притягав до себе людей; але чоловік нервовий і задумний. В папєрах його знайдено замітки мовою італіянською, з них знати, що він багато думав про смерть (Кієв. Ст. 1898 кн. 3 стор. 421—425). Нема жадної звістки про те, чи довідав ся Шевченко про сю драму і яке вражіння вона зробила на його. Певня річ, що коли він і довідав ся, дак хіба вже в Новопетровському і не ранійш р. 1853—54. Ще певнійше те, що коли він довідав ся, дак тужив: чому не звівечив листу Сергія Левицького.

2) Ист. Вѣст. 1886 кн. 1 стор. 168.

уєвістити Тараса, щоб він на опиті говорив правду. Питання Чигиреві і Шевченкова відповідь нічого нового і дуже цікавого не дають нам; знати, що річ вела ся звичайним шляхом формальним, і що Шевченко не дуже таїв ся. Цікаше за все те — показало ся, що Шевченко на вірність „службы Его Императорскому Величеству не присягавъ...“ З огляду формального недогляд се великий, і Чигир зараз почав питати начальника баталіону: чому Шевченко не присягав? Майор Мешков відповів, що військовим звичаєм до присяги приводять новобранців (некрутів) зараз скоро їх приймуть до військової служби. Шевченка прислано з Оренбурга до Ореська вже „рядовымъ“. Тим то він — Мешков — і гадки не мав, що Шевченка не привели під присягу в Оренбурзі і прислали не заприсягним в Ореськ¹⁾.

Правда була за Мешковим. Останній, довідавшись тепер, що Шевченко не заприсягав, зараз же казав привести його під присягу. До присяги приводив съвященник Павловський, і був при тому підпоручник Ростопчин.

Хтось Г. П. Даценко, що р. 1886—89 служив у війську в Ореську (людина очевидно мало освічена, бо у його Новопетровський форт на Аральському морі!) каже, що він на власні очі бачив в Ореському архіві лист тієї присяги, підписаний після слова „аминь“ так: „Рядовой Тарасъ Григорьевъ сынъ Шевченко“; але-ж д. Даценко „не пригадав собі ні року, ні місяця, ні дня, які визначені на тому листі“²⁾. До річи сказати, що д. Даценко примітив, що в архіві нема вже паперів урядових з тих, що належать до Шевченка. Даценко чув, що все, що було цікавого про Шевченка, „взято вже з архива (не відомо ким) і одіслано до Петербургу“. Є і друга звістка, що папери про Шевченка з Ореського архиву викрала „одна інтеллигентная личность, успѣвшая эты документы выгодно эксплуатировать“³⁾.

Слідчий Чигир на опиті притьмом питав Шевченка: „чи то твої твори вірші одібрані у тебе? якого року і місяця, і де ти їх писав? Хто був при тому, як ти їх писав, або виявляв, що то твої вірші? Коли, де при кому ти робив оті малюнки олівцем, що у тебе взяли при ревізії?“

¹⁾ *ibid.* і Київ. Ст. 1896 кн. 2 стор. 140.

²⁾ Київ. Стар. 1893 кн. 2 стор. 257—263.

³⁾ Кам. Волж. Край 1897 N 307.

Тарас відповів на се: „вірші „Свячена вода“ твір Олександри Пеіолівни, дістав я їх в Орську р. 1847, при листі, на який не відповідав. Вірші і пісні мовою українською не мої твори, а пісні народні. Я позаписував їх р. 1846 на Волині, Подолі і по Київщині, вони були вже в „III отд.“ і звідтіля мині їх вернули. Більшість малюнків одібраних у мене я робив р. 1846 на Україні, а деякі на Аральському морі по наказу Бутакова“.

На сам кінець опиту Шевченко додав, як він розумів заборону йому писати: „я розумів, що мині заборонено писати тільки твори, недозволені законом, тому то р. 1847 і писав я до начальника штабу корпусу жандарів (до Дубельта), просячи дозволу малювати портрети й пейзажі. Отсе й доводить, що я не гадав, що мині заборонено писати і листи до кривих і до знайомих“¹⁾. Певна річ, і цар Микола і Орлов і Дубельт — так само розуміли заборону писати; та инакше її і не можна розуміти; бо в конфірмації виразно іде річ тільки про „сочиненія“ (твори) а не про листи. Значить: річ очевидна, що Обручов, наказуючи 24 липня р. 1850 заборону Шевченкові писати листи без цензури його й инчого начальства, зробив се безправно і надужив своєї влади тільки тому, що Шевченкові, яко жовніру — годі було скаржити ся. Але-ж суд історії не може лишити без догани таке, цілком непотрібне надужитє.

Чигир, скінчивши слідство, подав його 5 липня до Обручова, а Шевченка лишив в арешті. Тим часом шеф жандарів Орлов повідомив військового міністра, що, розслідивши одібрані у Шевченка папери, він переконав ся, що „сей жовнір винен тим, що, не вважаючи на царську заборону, дозволив собі писати і малювати і часом носив цивільну одежу. Ні в віршах, ні в малюнках, які одібрано у його нема нічого злочинного, тільки в деяких малюнках є сцени „неблагопристойні“ так само і в тих листах до його різних людей, що одібрано у його опріч листу Сергія Левицького, висловлено саме тільки дружне почутє і бажанє клопотати ся про пільгу задля долі Шевченка. Взагалі Шевченкові папери не показують, щоб він тримав ся колишнього „образа мыслей“, або щоб писав, чи малював „пашквилі“.

Бачимо, що Орлов наче-б то й по людськи виводив Шевченка: і очевидна річ, що коли за Шевченком нема жадної

¹⁾ Киев. Стар. 1896 кн. 2 ст. 145.

вини політичної, опріч, в найгіршому разі, зрушення дисципліни, так ні за що й карати його. Такої думки був і Орлов і писав далі: „Коли слідство, яке зробило військово начальство, нічого инчого не виявить, дак досить з Шевченка й того, що він висидів в арешті, тільки треба строго впевнити йому, щоб він ні в якому разі не відважував ся зрушати царську волю — себто заборону писати і малювати, а начальству треба загадати, щоб пильно доглядало за тим“.

До такої думки Орлова пристав і цар, і затверджуючи її власною рукою додав: „в тому, що Шевченко ходив в цивільній одежі більш виноваті Шевченкові начальники, треба, щоб їх за те покарано“.

Отсе повідомлене Орлова дежурний генерал головного штабу генерал Ігнатєв переказав 30 червня Обручову.

Таким чином до Обручова майже разом прийшли і слідство зроблене Чигирем і повідомлення Ігнатєва. З першого йому видно було, що жадної нової провинности за Шевченком Чигир не вистежив. Значить, відповідно, не тільки справедливости й закону, але й царській волі, — годило ся Шевченка випустити швидче на волю і на тому покласти край його справі. Чоловік просидів вже в казематі більш трьох місяців: хіба сего мало, за те що в хаті замість шинелі — ходив в жупанині?

XIV.

Так ні-ж! Обручов не підліг ні під лотіку ні під справедливість, ні під закон! — Знати, що останні слова царської резолюції зачепили його самолюбство! Зза якогось там „рядового“ Шевченка, та ще політичного „злочинця“ цар зганьбив підручних Обручову Шевченкових начальників: тим самим він, хоч і не просто, а натяканнем, зробив догану й йому, генералу Обручову. В серці його прокинуло ся щось похуже на почуте помсти. Замість того, щоб відповідно царській резолюції випустити Шевченка на волю і не звязувати з волею останнього — рахунків і кари начальникам за недогляд, Обручов, лишивши Шевченка в неволі, в казематі, приміркував собі усе лихо за „недогляд“ звернути на голову майора Мешкова і 21 липня написав¹⁾ до міністра військового, що „провиною того, що Шев-

¹⁾ Київ. Стар. 1896 кн. 3 стор. 147.

ченко, вийшовши з Орська в експедицію Бутакова, листовав ся і малював на Аральському морі карти і види, було те, що коли Шевченка переписано з 5 в 4 баталіон, дак начальник першого Мешков не повідомив в Раім начальника останнього про царську конфірмацію р. 1847 над Шевченком. Але-ж, додав все таки Обручов: Шевченко малював види і карти задля уряду, бо вони потрібні були Бутакову; і Шевченка він — Обручов — тримає і тримати ме в арешті, доки не прийде відповідь його, міністра, на отсе останнє доношення¹⁾.

По наказу міністра, граф Ігнатев 9 серпня відповів Обручову, що слідство, зроблене Чигирем, нічого нового не показало задля обвинувачування Шевченка.

Тепер треба було виконати тільки царську резолюцію, що затвердила думку Орлова про те, що Шевченко досить вже покараний; але-ж міністер не завважав навіть на те, що після царської резолюції Шевченко, зовсім вже без всякої провини і без всякої потреби, сидить в казематі цілих два місяці, не кажучи вже про те, що до того просидів 1½ місяця, і таким чином та кара, яку і Орлов і цар признали відповідною, подвоєна. Міністер звелів Обручову, випустивши Шевченка з каземату, переписати його з 5 баталіону в який будь инчий, далекий, і вирядивши його туди, строго наказати начальству, щоб найпильніш доглядало, аби Шевченко не писав і не малював. Окрім того велів відповідно покарати і тих начальників, що не доглядали за Шевченком, як він ходив в цивільній одежі і виряджаючи його в експедицію, не написав до Раіму про заборону Шевченкови писати і малювати²⁾.

Знати, що й після сего оренбурзьке начальство не вельми хапало ся випускати Шевченка з каземату. Трохи не цілий місяць минув від часу наведеного в горі наказу військового міністра, заким Обручов 5/17 вересня р. 1850 звелів випустити Шевченка з орського каземату і під вартою вирядити його до Новопетровського форту; начальникови тієї роти, до якої піде Шевченко в Новопетровському форті, строго наказати, щоб пильно-препильно доглядав за Шевченком сам, як він поводитиметь ся, а окрім того і найпаче звеліти добронадійному унтер-офіцеру і ефрайтеру пильно стежити за всіми Шевченковими вчинками, і скоро помітить за ним що-будь таке, що не личить, або не-

¹⁾ ibidem.

²⁾ ibidem.

слухняність його, дак ту-ж годину оповіщали-б про те ротного начальника, а останній повинен зараз же подавати доношене до його, Обручова. Надписуючи: „секретно, въ собственныхъ руки“, нарешті ще раз строго наказати ротному командирю, що найменша поблажливість Шевченкови викличе сувору кару. Цивільну одєжу Шевченка „яко цілком непотрібну йому“, Обручов велів продати і гроші за неї віддати Шевченкови.

Але на сему не скінчила ся ще справа „недогляду“ за Шевченком, Обручов велів комендантові Ореської фортеці Недоборову взяти Шевченка на опит: „коли саме і до кого він ходив в цивільній одєжі?“ Шевченко відповів, що „кватеруючи в домі Герна, дійсно він мав у себе цивільну одєжу, носив її тільки у себе в хаті і нікуди в ній з хати не виходив“. Хоча супротивне словам Шевченка ні від кого і нічим доведене не було, але-ж Обручов велів спитати у підпоручника флотських штурманів Поспелова (Бутаков, виїздячи з Оренбурга з початку р. 1850 до Петербурга, передав команду Поспелову), з якої річи він допустив, що Шевченко ходив в цивільній одєжі? Поспелов відповів на те, що Бутаков Шевченка йому не передавав; Шевченко при йому не був і потреби в йому не було вже тоді, як Бутаков виїхав.

З формального боку помилка Бутакова була в тому, що виїздячи, він не сказав, щоб Шевченка, як скінчила ся експедиція, вирядити назад до роти, а Поспелов і скористовав з того, бо дійсно на руку йому було сказати так, як він відповів.

Бутакова тоді вже не було під начальством Обручова; але-ж останній хотів сяк чи так а допекти Бутакову, тим то він в листопаді написав до дежурного генерала головного штабу, що коли у Бутакова не має жадних доказів на те, що він, виїздячи з Оренбурга, лишив Шевченка при Поспелову, так треба усю вину скласти на самого Бутакова за те, що він не повернув Шевченка в корпусний штаб або до баталіону.

От на сему і край усіх певних звісток про Бутакова. А в справі за цивільну одєжу Шевченка прийшов кінець тільки 10 листопаду р. 1851, коли велено було за недогляд покарати майора Мешкова (начальника ореського баталіону) тим, щоб виправити з його 23 карбованці і 67 коп. тих грошей, що видані були Чигиреві на подорож його в Ореськ на слідство.

З Ореська повели Шевченка етапом через Уральск в Гурєв Городок. На превеликий жаль, не маємо певних звісток ні про те, коли саме рүшив той етап з Ореська, ні про те, скільки вер-

стов з Орська до Гурєва, а через те неможна за певне визначити часу — скільки мордовано поета на етапі, доки він прибув в Гурєв Городок. З Уральська виражено його 8 жовтня на човні під вартою унтер-офіцера Булатова¹⁾. До Гурєва приплив той човен 12 жовтня, а згадавши, що про висилку Шевченка Обручов дав приказ 5 вересня, ледви чи зробимо яку помилку, сказавши, що поет плентав ся по степу в етапі з Орська до Гурєва не менш як цілий місяць.

З Гурєва до Новопетровського форту повезли Шевченка 13 жовтня човном через Каспійське море під вартою. За чотири дні — 17 жовтня хорунжий Єрикленцов привіз в Новопетровський форт рядового з політичних злочинців Тараса Шевченка, записаного по наказу Обручова в 4 роту під догляд штабс-капітана Потапова²⁾. От на сему й край першого заслання Шевченка.

XV.

Таким чином, дякуючи доносу прапорщика Ісаєва і з „ласки“ генерала Обручова та військового міністра, геній українського слова Тарас Шевченко, зроблений „політичним злочинцем“, з першої своєї широкої тюрми-могили — в Орську перейшов в нову, як бачити-мемо — геть гіршу могилу в Новопетровському форті, викопану про него ніким більш як не Ісаєвим та Обручовим. Огея остання могила й доконала нашого поета. Не легкий задля його і не близький був шлях з однієї могили до другої. На те, щоб перейти його, треба було мордовати поета спершу п'ять місяців арештом в казематі, а потім більш місяця в етапі! — Як бачили ми, справа йшла черепашою ходю. Хватали ся арештувати, та не хватали ся випускати з арешту. Шевченко правду сказав, що „о скільки швидко і з запалом справляють у нас приказ арештувати, стільки мляво і холодно виконують наказ визволити; а наказ іде від тієї-ж самої особи і справляють його тіж самі органи. Чому така ріжниця?“³⁾.

Питанє не тільки цікаве, але вельми важне і варто воно того, щоб коло його поміzkовав кожен, кого природа наділила

¹⁾ Русская Стар. 1891 кн. 5 стор. 436.

²⁾ *ibidem*.

³⁾ Записки стор. 17.

мозком вдатним мізковати по людськи. Ріжниця, на яку зауважив поет-страдальник, відома всьому загалу і стає вона скрізь по світах певним доказом того сумного факту, що там, де вона панує, люде якомсь призвичаїли ся до неволі, не цінять навіть особистої свободи чоловіка і не досерли ще до того ступня культурного розвитку, на якому воля людська стає чоловікові дорожшою за все на світі. Серед нації дійсне культурної не можна нікому самовольно неволити чоловіка; зневолити горожанина можна тільки тоді, коли на те є певна потреба, викликана нестеменно певним фактом, фактом злочинного, законом забороненого вчинку такого, що за його закон наказує неволю особисту.

Шевченка Обручов неволив в казематі і в етапі пів року і покарав його новим, більш тяжким засланнем. Коли згадаємо, що Орлов з Дубельтом неволили Шевченка в тюрмі менш двох місяців, а знайшли за ним який таки злочинний факт — писання баламутних віршів мовою українською — так мимо нашої волі виникає питанє: за яке-ж саме злочинство так тяжко неволив і покарав Шевченка Обручов?

Спробуймо найти на се питанє безсторонню відповідь з погляду не кажу вже справедливости і права, але хоч з погляду бюрократизма і військової дисципліни.

Обвиновачували Шевченка, що він, яко жовнір ходив в цивільній одежі.

Сего обвинувачування нічим не доведено. Доведено тільки, що у Шевченка була цивільна одежа. Сего жадному жовніру не заборонено. Доведено — властиво тільки сам Шевченко признав ся в сему, що в цивільній одежі він ходив тільки у хаті у себе на квартирі, а більш ніде. В сему факті жадного злочинства нема; нема навіть найменшого зрушення військової дисципліни або простої неслухняности; бо жадному жовнірови не заборонено у себе в хаті носити цивільну одежу.

Далі обвинувачували Шевченка, що він писав (листовав ся-б то тільки). Але-ж з царської корфірмації ми бачили вже, що йому не було заборонено писати листи. Сам Дубельт пояснив Шевченкови, що заборонено йому писати тільки „сочиненія“ (твори), а не листи до кривних і до знаємих; він сказав Шевченкови, вичитавши йому царський присуд, що він має право писати листи. Се Дубельт довів і тим фактом, що прийнявши

від Шевченка листи до його з заслання, не обізвав ся проти його за писане тих листів. Инакше-б він написав до Обручова зараз, скоро одержав Шевченків лист. При ревізії не взято у Шевченка жадного його твору, значить перед очима міністра і Обручова зовсім не було ніже найменшого хоч би абиякого факта, яко доводу того, що Шевченко зрушив заборону писати. Знайдені у Шевченка листи, як признав ся і сам шеф жандарів, змістом своїм, опріч Сергія Левицького, нічого недоброго не виявляють. А лист Левицького, хоч і був змісту такого, що з погляду жандарів, не можна не уважати „недобронадійним“, так Шевченко-ж не відповідав на той лист Левицькому і зовсім ні з чого фактично не знати, як поет дивив ся на зміст того листу. То взагалі він ні в якому разі не повинен був ставати винуватим за зміст чужого листу: вина того — хто писав лист.

Нарешті останнє обвинувачуванє Шевченка було в тому, що він на перекір царській забороні малював. Дійсно Шевченко малював; але що? малював, правда, портрети, малював і портрет жінки Обручова, але-ж слідство сего не довело, воно навіть ніде й не згадує про се. Ні Чигир, ні хто инчий й не питав у Шевченка про малюваннє портретів, бо тямил, що виринув би і портрет пані Обручової. Таким чином винуватили Шевченка єдине за малюване краввидів і гідрографічних карт з Аральського моря. Але-ж Шевченко робив се за повною згодою самого Обручова.

Обручов, на некористь Шевченкови, навіть на шкоду йому, потаїв перед своїм міністром і перед шефом жандарів про свою згоду і дозвіл малювати Шевченку в експедиції Бутакова, одначе-ж і в його було на часок прокинулось спонуканнє хоч натякнути на правду і мусів він в доношеню своєму 21 червня 1850 N. 104 до військового міністра все таки сказати, що Шевченко малював „для служебныхъ надобностей Капитанъ Лейтенанта Бутакова, на которого было возложено описаніе береговъ Аральскаго моря“. Не послухатись Бутакова, яко свого на той час начальника, Шевченкови не можна було. Се було-б злочинство.

Таким чином навіть з погляду бюрократизму і військової дисципліни Шевченко цілком не заподіяв нічогісенько такого, за щоб треба було його покарати хоч би якою легенькою карою, напр. доганою. А Обручов за згодою на те військо-

вого міністра покарав страдальника незвичайно тяжко... За що-ж? Відповіді на те нема!... і не буде.

Кара, наложена Обручовим на Шевченка, свідчить тільки: що вона абсолютно незаконна, грубо несправедлива і жадним вчинком Шевченка не викликана і не виправдана. Вона свідчить нам тільки про самовольство корпусного командира над жовніром; про повне знехтowanie генералом Обручовим права і елементарної справедливости в відносинах до Шевченка, і про повне безправє останнього!

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

НА ДРУГОМУ ЗАСЛАННІ

1877. Львів. — 1878. — 2/16 сторінок. — 1877.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

НА ДРУГОМУ ЗАСЛАННЮ.

(17/29 жовтня р. 1850—2/14 серпня р. 1857).

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

НА ДРУГОМУ ЗАСЛАННЮ

(1729 жовтня р. 1850—21/2 вересня р. 1865)

„Моли ся, сину! За Бкраїну
Його замучено колись!“

„І плаче серце, оживає
І в тебе, Боже, і в святих
Та праведних твоїх питає:
Що він зробив їм?... і за що
Його сьвятого мордували,
Во узи ковали?“

Воскресни, м.мо! і верни ся!
В сьвітлицю-хату, опочий,
Бо ти аж надто вже втомилась,
Гріхи синовні несучи“.

Т. Шевченко.

I.

Форт Новопетровський, де наш поет карав ся з 17/29 жовтня р. 1850 до 2/14 серпня р. 1857, був про його тією тюрмою, що в кінець добила здорове й задушила його. Тим то не буде зайвим хоч короткими словами розповісти історію отсєї страшної живої могили.

В Азії на східній стороні Каспийського озера-моря суходіл випав ся в озеро двома півостровами: Бузачи, біля затоки Кайдик, а трохи на південь Мангишлак. З давних давен отсї півострови, як і взагалі східний берег Каспія, займав скотарський народ Киртізи, переходячи з своїми отарами з одного місця на друге широкої, не заселеної хліборобами, пустелі. Посовуючи свої межі на схід за річку Урал, Росія стала сусідити з перехожими Киртізами. Вважаючи себе носителькою культури і цивілізації з заходу на схід, Росія (звістно — уряд її) спостерегла, що їй судило ся сподобити і прикаспийських скотарів свої культури і цивілізації. А Киртізам, яко людям вольним, не призначеним до культури народів осілих, хліборобських,

зовсім не до вподоби було нове сусідство: якийсь час вони змагалися, інколи і відбивалися від російської культури, але сила взяла гору і мусіли вони стати підданками Росії. Звісно, підбиване Киргізів і посоване російської межі сталося не з одного разу: воно йшло собі повагом, бо Киргізи, цураючись тієї культури й цивілізації, часто ворохобили вже після того, як їх підбито під Росію.

Щоб утихомирити Киргізів і викоренити у них ворохобливі заходи, уряд російський, з ініціативи оренбурської адміністрації, почав будувати на східному березі Каспія форти, себто невеличкі фортеці. Отож і на березі Кайдацької затоки велено було поставити такий форт, найменовавши його Ново-Александровським. Осадчі і будівничі, вибираючи під форт місце, не зауважили, на скільки місцевість Мертвого Култука відповідає умовам людського здоров'я. Тимчасом вибрана місцевість показала себе такою лиходійною задля здоров'я залоги, що треба було її кидати й шукати донебудь поблизу инчої. Обібрали Мангишлак, і року 1846 перенесли туди форт, давши йому нове наймення — Ново-Петровське¹⁾.

Нова місцевість хоча й була трохи ліпша про здоров'я людей, за те була трохи чи не більш ще нудною і сумною. З одного боку було море, а трьома сторонами облягав безкрай степ-пустеля. Форт збудували на скелі, верстов зо дві від моря. Навкруги ні дерева, ні куща. З ранньої осені до пізньої весни скіглись — гірш голодного сіроманця — східний холодний вітер. „Не приведи Господи, як там тяжко та скорботно було жити! Нічого ні достати, ні купити не можна було. Не було навіть доброї води на питво; мусіли люде пити солоновату воду“²⁾, розповів Косарев, що більш 10 років жив в Новонетровському.

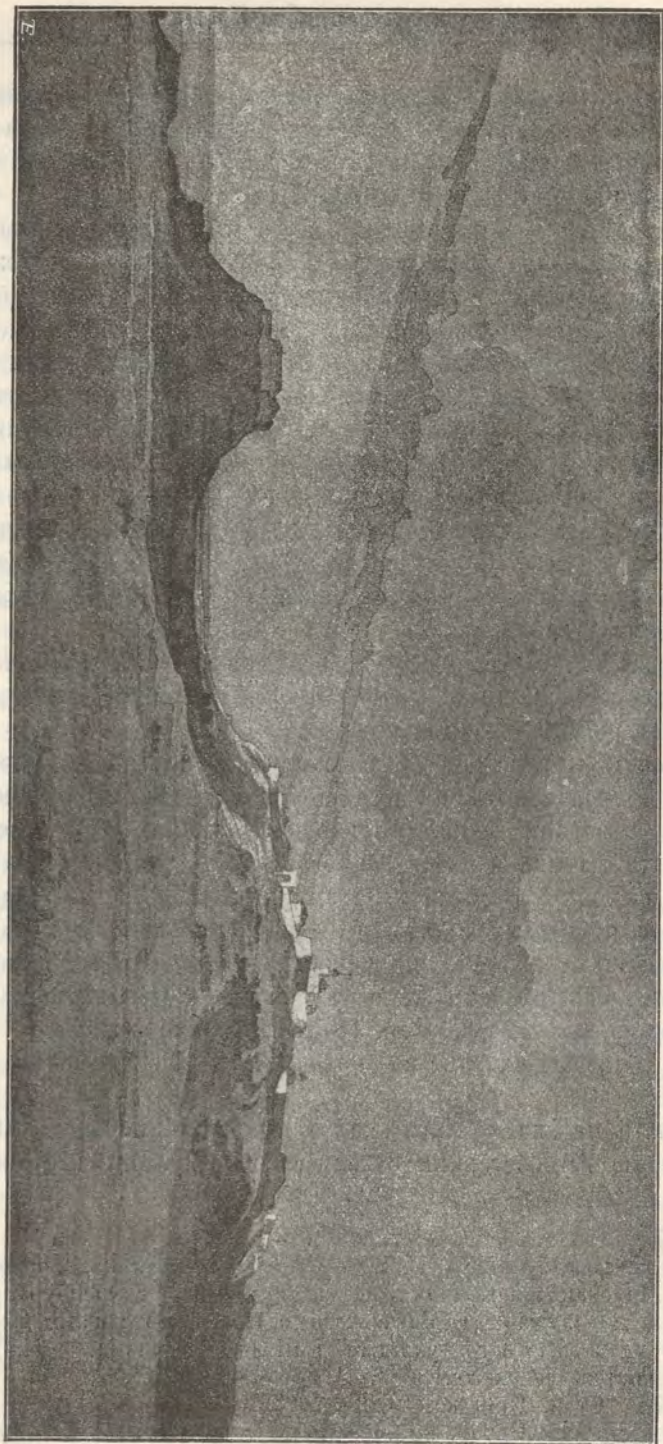
От-туди то, до отсієї „живої могили“ Обручов і заслав Шевченка. Привезено його до Ново-Петровського форту, як знаємо вже з попереднього нарису 17 жовтня р. 1850³⁾.

В форті було дві роти (чоловіка сотень зо дві) залоги, чоловіка з 20 офіцерів, лікар, піп; усієї „інтелігенції“, беручи не тільки військову, але й цивільних урядників і крамарів, було чоловіка 40—50. Крамарі і рибалки жили в слобідці біля форту;

¹⁾ Мейеръ : Кирг. степъ, Оренб. Вѣд. стор. 51—67.

²⁾ Киев. Стар. 1889 кн. 3 стор. 570 і Русская Стар. 1891 кн. 5 стор. 432—5.

³⁾ Русск. Ст. ibidem, стор. 436.

Вид Ионинского форта.

а людність військова в будівлях форту. Будівлі форту були: невеличка мурована церква, дім задля коменданта, гавитвахта, шпиталь та казарми задля офіцерів і жовнірів. Усі будівлі покрашені в жовтий колір. От се і все. Під горою, ближше до берега було кілька вірменських крамничок, та ще, звісно, шинок¹⁾.

На форті було десять гармат; звісно — не богацько; але досить про голоручних „ворохобників“ Киргізів. Одначе останні й не гадали ворохобити; спокійно пасли отари, через що і залога спокійно перебувала собі: в літку вона муштрувала ся, та збирала ся часом на берег подивити ся, як припливе пароход з Астрахани або поштовий човен з Гурева. Не богацько, значить, було розваги; а зимою ще менш, бо цілого півроку навігації не було, і з кінця осені до весни крига відрізувала новопетровську людність від цілого світу. Але ж чоловік без розваги не може жити: треба було і новопетровській людности якоїсь розваги: такою розвагою задля більшости і офіцерів і жовнірів була горілка і гра в карти.

Будемо ще бачити подробиці новопетровської розваги; а тепер спізнаємось де з ким з видатніших людей тієї громади, серед якої опинив ся Шевченко.

Головою Новопетровського форту був комендант полковник Маєвський; чоловік старий вже, добряга, одинокий²⁾. Він, каже д. Чалий, „вельми любив Шевченка, приймав його у себе не яко солдата, а яко розумного розмовника і часто кликав його до себе“. Хоча-б се було і певним фактом, дак такі відносини Маєвського не вельми пільжили Шевченкове жите в новопетрівських казармах; найпаче на перших порах, коли, як каже і Косарев, „не легке, вельми не легке“³⁾ було жите Шевченка, а Зорянко додає, що навіть і в р. 1853 Шевченкови жило ся вельми тяжко, і ближнє начальство поводило ся що до його вельми строго⁴⁾.

Хоча-б небіжчик Маєвський і як хотів пільжити Шевченкови, так же всі обставини склали ся так, що Маєвський з своєю

¹⁾ Київ. Ст. 1889 кн. 2 ст. 299; кн. 3 стор. 571.

²⁾ Так каже про його д. Чалий (Київ. Ст. 1889 кн. 2 стор. 299); але Іван Мировицький-Ефимовський казав мині, що в Оренбурзі він чув від писаря, що служив за Маєвського в Новопетровському, що Маєвський був удовець, у його були діти, і Шевченко учив їх. — На скільки се певна звістка, не скажу.

³⁾ Київ. Стар. 1889 кн. 3 ст. 571.

⁴⁾ *ibidem* кн. 2 стор. 298.

пільгою мусів озирати ся на вкруги і не вельми ширити свою прихильність до безталанного поета.

Закидаючи Шевченка в Новопетровську „широку могилу-тюрму“, генерал Обручов, строго наказав, щоб командир тієї роти, до якої піде Шевченко, яко мога пильнійш доглядав за Шевченком; щоб опріч догляду самого ротного командира за поведженем „рядового“ Шевченка, найбільший догляд за ним чинити добронадійному унтер-офіцерови і ефрайтерови: вони повинні строго стежити за всіма вчинками Шевченка і скоро спостережуть за ним що-будь „предосудительное“, або непокірливість його, так зараз би повідомили про те ротного командира; а сей повинен зараз же повідомити Обручова, надписуючи на пакеті свого доносу „секретно и въ собственныя руки“, і уважаючи, що він — ротний командир — строго відповідати ме за найменше пільжене Шевченкови¹⁾.

Таким чином Маєвський бачив, що й він опинив ся під доглядом того ротного командира, до роти якого записали Шевченка. Не можна було Маєвському не зрозуміти, що в своїх відносінах до Шевченка треба тримати ся ірунту формального, легального, а коли де на яку годину і звернути з сего ірунту, дак вельми обережно, бо инакше зараз же можна сподівати ся — полетить донос і на його, тим паче, що ротою, до якої пішов Шевченко, командовав чоловік, як зараз побачимо, небезпечний. Нарешті в наказі Обручова стояло таке елястичне слово „предосудительный“, що його можна було, в відносінах до Шевченка, розтягувати на всі боки, як хто бажав. Напр. легко можна було охристити „предосудительнымъ“ вчинком Шевченка і те, коли він заходив до коменданта не яко жовнір. Одно слово — становище Маєвського до Шевченка було оточене такими обставинами, що з найменшою пільгою до Шевченка мусів комендант бути вельми обережним.

II.

Головним чином побит Шевченка залежав від ротного командира і помічників його. Скоро прибув Шевченко до Новопетровського форту, його звістно закинули в казарми, де перебували і всі жовніри, і записали його до четвертої роти і для

¹⁾ Київ. Ст. 1896 кн. 2 ст. 148. Истор. Вѣст. 1886 кн. 1 ст. 166.

догляду за ним приставили „дядьку“ — простого жовніра, що повинен був раз-у-раз доглядати за ним і навчати муштри¹⁾.

Четвертою ротою командовав штабс-капітан Потапов; помічником у його був поручник Обрядін. В руках і під доглядом головним чином отсих двох офіцерів перебував Шевченко більш двох років. Щоб докладнійш зрозуміти нам, як важко було по-етови карати ся за той час, треба нам ближе і ширше спізнати ся з Потаповим і Обрядіним.

Потапов був чоловік темний, неосвічений, безсердечний, часто і без потреби грубіянин, строгий і лютий. Фухтелі було у його найзвичайний спосіб карати жовнів за дрібне зрушення дисципліни. Лютість його дійшла до того, що начальство переходом одібрало у його роту. Офіцери його не любили, а салдати просто ненавиділи. Таким показує нам Потапова й А. О. Ускова і вдова його товариша Воронцова²⁾ і його товариш капітан Косарев³⁾, що й сам був людина недалеко, фрунтовик і строго вимагав ретельної служби⁴⁾.

Помічника Потапова — поручника Обрядіна схарактеризовав наш Шевченко в своїх *Записках*, розповівши на стор. 50—52 з учинків сего офіцера факти не тільки гидкі, навіть жахливі. Певна річ, читач мій не ремствуватиме на мене, коли я цілком возьму з Тарасових записок оповідане про Обрядіна. З того оповідання знати буде ще й те, чи справедливо Шевченко більшість офіцерів новопетровської залози називає: „забрудненою ковбанею безмежних паскудств“⁵⁾.

„Починаючи з поручника Обрядіна“, пише Шевченко в своєму журналі в липні р. 1857⁶⁾, „ми з Куліхом⁷⁾ перебрали цілу роту (ту, до якої належав і сам Тарас) і дійшли до „рядового“ Скобелева. Отсей Скобелев, хоч у його і московське призвище, був моїм земляком; родом він з Херсонщини. Затамив я його найбільш за його українські пісні. Своїм м'яким молодим тенором співав він просто і прекрасно. Найбільш з душею співав він пісню: „Тече річка невеличка з вишневого саду“. Слухаючи отсєї чарівної пісні, я забував, що слу-

1) Київ. Стар. 1889 кн. 3 стор. 572.

2) Лист А. О. Ускової.

3) В. К. Край 1897 N 313.

4) Кобзарь т. 3. Записки стор. 48.

5) *ibid.* 50—52.

6) Куліх Поляк, унтер-офіцер, в Новопетровській залозі був „каптенормусом“.

хаю її в казармі. Вона переносила мене на берег Дніпра, на рідну мою Україну любу. Я до віку не забуду того сумирного, на пів-голоного горопаху, що було, латаючи свою сорочку, переносить мене своєю піснею далеко, далеко з душною казарми. Своїм складом і поведженнем Скобелев не скидав ся на бравого жовніра, от за се найпаче я і шановав його. Рота вважала його за людину чесну і розумну. Твар його була смагла, партацька, та ще й віспою подзьобана. Не вважаючи на те, сьвітила ся вона відвагою і благородством. Віч-на-віч признав ся він мині, що він утікач з крепаків. Коли-ж його зляпали, яко волоцюгу, він сказав, що він „непомнящий родства“, не памятає роду, ні рідного краю. Віддали його в салдати і тут дали йому призвище Скобелев, на честь відомого балаклія московського, інваліда Скобелева. Небавом після приходу до Уральська 2-ої роти, командир її Обрядін, спостерігши, що Скобелев людина чесна і твереза, але до фронту не здатна, взяв його до себе за „деньщика“ (слугу). Скобелев неумисне зробив ся знавцем таїн свого командира і сталим лакеєм його полюбовниці. Не минуло й пів року, як глетьяковатий лакей Скобелев, знов таки неумисне, став полюбовником полюбовниці свого командира. Раз якось, під годину сердешного поривання, отся облеслива зрадниця розповіла Скобелеву, що на його адресу прийшло два місяці тому назад з Москви 10 карб. Прислав їх Скобелеву колишній товариш його — волоцюга, що став тепер крамарем. Гроші ті прийняв Обрядін. В доказ сього вона показала Скобелеву куверту з п'ятьма печатками. Ще тоді як Обрядін був за баталіонного ад'ютанта, дак і тоді вже підстерegli його і довели, що він краде гроші, які приходять поштою на адреси салдатів. Довідавшись про такий вчинок свого начальника, Скобелев прийшов до його з порожною кувертою і вимагав віддати йому 10 карб. Обрядін на те відповів ляпасом по пиці, а Скобелев дав йому здачи, теж ляпасом. Коли-б се стало ся сам-на-сам, на тому-б і ділу квит; але-ж вчинок став ся прилюдно, були при тому шляхетні сьвідки з офіцерів. Посоромлений Обрядін, арештовавши Скобелева, доніс про сю подію начальству. Нарядили слідство; після слідства Обрядіну велено покинути службу, а Скобелева судили військовим судом. По присуду суда Скобелев перейшов, як кажуть салдати, через „зелену алею“, себто прийняв 2000 шпіцрутенів, тай пішов до Омська на сім літ в арештанські роти“. „Сумна пригода“, додає далі Шевченко: „Горопашний Скобелев! родив ся ти і зріс в неволі. Замануло ся тобі покоштовати широкої,

солодкої волі, і залетів ти в „радікуль“ (так жовнірі звуть Новопетровський форт). Сьпівуном-пташкою залетів ти до мосі тюрми з України, буцім на те тільки, щоб своїми піснями солодкими та журливими нагадати мині мій любий, мій безталанний край. Бідолашний, безщасний Скобелев! ти чесно і благородно вернув ляпаса шляхетному злодюзі, грабіжникови і за сей чесний вчинок ти пройшов „скрізь строй“ і поніс тяжкі кайдани на безлюдні береги Іртиша й Оми. Чи то в своїй тяжкій неволі зустрінеш другого такого уважного і вдячного товариша — слухача твоїх солодких, журливих пісень, яким я у тебе був? Стрінеш! та ще й чи одного такого як і сам еси невольника-сироту, земляка-варнака таврованого. Він на твої тяжкі кайдани пролле слезу подяки за радісні, рідні серцеві пісні. Горопашний, безталанний Скобелев!“

Наведена, доволі довга виписка з Шевченкових Записок — має для нас велику вагу не тільки задля характеристики того начальства, що тримало в своїх руках ієнїя українського слова, прибраного в салдацьку одежу: з наведеної виписки ми, наче в зеркалі, бачимо думки, душу і серце самого Шевченка і розуміємо, яких мук мусів він зазнати не за себе самого тільки, а ще й за других! Що діяло ся в тому ніжному серці під оту годину, коли Скобелева вели через „зелену алею!“ Я ладен признати, що навіть Потапов не допустив ся такого катовання, щоб вирядити і Шевченка до гурту справників „алеї“, бо ледві чи й винїс би Шевченко таке мордованнє; але я не запевнятиму, щоб так, чи інак начальство не загадало і Шевченкови бути хоч здалека сьвідком тієї тяжко-кервавої драми, в „зеленій алеї“.

Та чи одна-ж там була така драма?

Так от головними опікунами і доглядниками нашого поета, головними справниками в Новопетровському форті над ним лютої кари, призначеної царем Миколою І, — були Потапов та Обрядін, маючи в руках суворий наказ Обручова, „не дозволяти Шевченкови ні писати, ні малювати, ні навіть мати у себе які будь пристрої до писання або до мальовання“, себто папір, атрамент, олівець і таке инче¹⁾.

¹⁾ Київ. Стар. 1889 кн. 3 стор. 572.

III.

Погляньмо, яким чином Потапов з Обрядіним справляли свій догляд?

Коли Шевченко, прибувши в Новопетровське, першим разом ставив ся перед Потаповим, остатній, маючи вже приказ про його безпосередно від Обручова і відаючи, хто такий Шевченко і за що його заслано, спитав його:

— „Ти за політичні справи понав в солдати?“

— „Да (так), відповів Шевченко.

— „Не „да“, а точно такъ, ваше благородіє“, перебив його Потапов.

— „Точно такъ, ваше благородіє!“ поправив ся Шевченко.

— „Гляди ти у мене! промовив Потапов, киваючи на його пальцем: а то я вибю з твоєї голови, — оту „дурь (дурницю). Йди в казарми, і відтіль без мого дозволу ні ступня нікуди¹⁾“.

„Закинули Шевченка в казарму, приставили до його „дядька“, каже Косарев²⁾, стали ганяти на фортові роботи і на муштру. Все отсе само з себе діло вельми не легке задля всякого, навіть простого чоловіка, взятого на службу прямо від плуга, а для Шевченка, хоча він і не був пеступом долі, було тим паче тяжко, що він понав під начальство Потапова... Допікав Потапов Шевченка, каже далі Косарев, не тим, що не чинив йому жадної пільги, — про пільгу Шевченко й не гадав, відаючи, що Потапов тільки справник приказів висшого начальства. Ні! він допікав його усякими дрібними, нікчемними і зовсім непотрібними причіпками, зовсім наче він глумив ся, знущав ся з чоловіка, що й без того вже притерпівав³⁾“.

„Дядько“ пильно стеріг Шевченка: запопадливо побивав ся, щоб у його не було ні олівця, ні паперу, щоб він нічого не писав, не малював. В казармі він очей не зводив з свого узника; а коли Шевченко виходив з казарми, чи на муштру, чи просто подихати сьвіжим повітрям, „дядько“ трусив його шукаючи, щоб у його ні в кишені, ні за пазухою, ні в чоботах, ні де інде не було ні паперу, ні олівця. Так розповідав сам Шевченко Агаті Омелянівні Усковій⁴⁾. Зараз побачимо, що тут

¹⁾ Русс. Вѣд. 1897 N. 199.

²⁾ ibidem і Київ. Стар. 1889 кн. III стор. 572 і далі.

³⁾ ibidem.

⁴⁾ Лист Ускової.

не прибільшено ніже єдиної непевної риси, бо і Косарев свідчить нам, що і сам Потапов чинив з Шевченком те саме, тільки в гіршій ще формі, бо чинив се не в казармі, а на пляцу прилюдно.

Не треба дивовати ся щирости і запопадливости „дядька“ — темного жовніра; але ледви чи вдержить ся хоч яке заскориніле серце, щоб не забити ся, довідавшись, що витворяв Потапов.

„Отсе було“, повідає Косарев „ні з того ні з сього візьме Потапов і почне на пляцу вивертати у Шевченка кишені, щоб запевнити ся, що нема у його олівця, чи паперу, чи чого-небудь написаного, або намальованого. Або отсе, спитавши про що небудь у Тараса і почувши з уст його відповідь висловлену не зовсім так голосно, як повинен голосно відповідати жовнір, Потапов почне за се знущати ся з його. Або знов причепить ся і знущаєть ся з Шевченка, що не так він дивить ся, як треба; чому очі його дивлять ся не в гору, а в низ і т. ин.

Більш за все Потапов мордував Шевченка муштрою, вимагаючи, щоб поет докладно вмів „виправку“, муштру з рушницею і „шагістику“ (маршированне). Муштра, звістно, тоді (а може й тепер ще, на відаю) — становила ідеал салдацької осьвіти, але, немов наумисне, Шевченкови отся „осьвіта“ не давала ся.

З журналу поета²⁾ відаємо, що до військової служби і до військового стану у його була непоборена прирощенна антипатія. Знаємо, що коли йому вчитано конфірмацію, він сам собі сказав: „не зроблять з мене салдата“; відаємо, що по думці поета „бравий жовнір менш за осла походить на чоловіка“; тим то поет „жахав ся й думки походити на бравого жовніра“³⁾. Вже-ж і отсього самого досить на те, щоб військова муштра була про Шевченка не тільки осоружною, але пекельною мукою моральною. До того ще і фізична постать його не придатна була задля військової „осьвіти“. Досить було подивити ся на Шевченкову постать з рушницею на муштрі, щоб переняти ся і сьміхом і тугою⁴⁾. Людина він був трохи присадковата, пентюховата, не вдатен був ходити без перехилу з боку на бік, а від його вимагали маршировати з рушницею „рівно, наче по струні“.

1) Київ. Стар. 1889 кн. 3 стор. 573.

2) Записки, 19 червня.

3) *ibidem*, 20 червня.

4) Київ. Стар. 1889 кн. 3 стор. 573.

„Не досягти мині отєї премудрости“, говорив з розпущею інколи після муштри Шевченко.

На муштрі більш за все допікав його Потапов „тихимъ учебнымъ шагомъ“. Задля людини з такою вайловою постатю, яка була у Шевченка, ледви чи можна приміркувати гіршого мордовання і знущання, як муштровання „тихимъ учебнымъ шагомъ“. Я певен, що поміж моїх читачів вельми мало є таких, щоб тямили, що то таке „тихий учебный шагъ“? Тим то й не завадить сказати кілька слів про його.

Незабутнього р. 1847 заведено було військову муштру і в тій школі, де я вчив ся. Таким чином довело ся і мині зазнати того „шагу“. Я був тоді хлопцем-підлітком, значить — муштра не вельми гнобила мене; отже й тепер, майже по 50 роках, коли я згадаю про той „тихий учебный шагъ“, дак наче хто приском сишне на мене! Яково-ж то було коштувати той „шагъ“ Шевченкови, чоловікови 36 літнього віку? Мині здасть ся, що найбільший мудрець не вгадає тієї розумної причини, з якої виводили потребу, щоб жовніри вміли ходити „тихимъ учебнымъ шагомъ“. От в чому наука отсього „шагу“: командир виводить повагом р—р—р—а—а—а—з! а жовнір иза його голосом, звістно, також повагом, здіймають ліву ногу все в гору та в гору доти, доки він веде свій „раз“! Уся штука в тому, щоб здіяти ногу так, щоб постать не подавала ся ні назад, ні наперед, не колихала ся, не тремтіла, була нерухомою; щоб коліна піднятої ноги не випрочували ся в гору, щоб носок чобота не драв ся в гору, а хилив ся в низ так, щоб закривав свою підшву, і на-решті, щоб тоді, коли одну ногу витягуєм, друга стояла нерухомо усею підшвою.

Я цілком певен, що отся премудрость і не могла дати ся Тарасови при його постати навіть і тоді, коли-б він бажав її засвоїти. Тим то я виразно бачу, як страждав поет на муштрі, і цілком йму віри Косареви, що після муштри поет з розпущею було каже: „Не навчити ся мині отєї примудрости, хоч ляж тай помірай!“

Страждання Шевченка від муштри були такі тяжкі, що їх не можна було не помітити.

Дехто з офіцерів говорив іноді Потапову: „зглянь ся ти на Шевченка! хіба таки ти сам не бачиш, що він зовсім не вдатен до муштри“.

Потапов не вважав ні на що. „Мині“, каже, „треба відповідати за його перед начальством“.

Раз якось після муштри один молодий офіцер мовив до Шевченка жартома:

„Що, брате! ліпше-б було, коли-б знов вирядили тебе служити на морі, або повернули на козака. Вам, Запорожцям, ліпше до вподоби служба на чайці, або на коні, ніж пішми“.

„Ще ліпше-б було зовсім мині не родити ся, або швидче вмерти“, відповів Тарас, повісивши голову, і дві буйні слезини скотили ся йому на вуси¹⁾.

Молодий офіцер, здіймаючи таку бесіду, певна річ, не мав і на думці вколоти наболіле Тарасове серце; не тямив, сердешний, що своїм жартом, немов швайкою тією, він коле поета так, що, як ото свідчить Косарев, у того покотили ся слези з очей.

Нам з вами, читачу мій! читаючи лишень про Шевченкові страждання на муштрі, трудно здержати своє серце, щоб воно не застогло, щоб думки наші не обізвали ся проти „розпинателів“ нашого поета; а йому, переносячи на собі оті Потаповські муштровання і знущання, не можна було і стогнати на муштрі; наче той саморух він повинен був мовчки слухати ся і корити ся, бо инакше не можна було. Він тямив, що не тільки Потапов, а навіть „дядько“ темний і паний, має право покарати його не тільки арештом, але й бійкою по тілу. Тим то „серце було тремтить, аж замірає“, признаєть ся Шевченко²⁾, „а я собі мащу вуси, надягаю мундир і ставлю ся перед лице отця-командира, а лице у його з хмелю червоне“. — „Тепер“, каже він далі (тепер, значить вже р. 1857), „сьмішно, бо я вже до сієї гидоти при звичаїв ся, а яково то було мині тоді, коли я не вмів муштри і мусів хоронити в собі усяке людське почуття, та, зробившись бездушним саморуком, мовчки, не червоніючи, не полотніючи слухати моральне напучування з вуст грабіжників та кровопійників! Е! тоді не до сьміху було!... Гидко, паскудно. Чи доживу я, питаєть ся сам у себе Тарас, до тієї радісної години, щоб отся моральна гидота зникла з моєї пам'яті? Ледви, бо вона повагом і глибоко в'їдала ся в неї“.

Знущав ся Потапов з Шевченка, не тільки муштруючи його з рушницею, але ще й „іспитами“. Отсе було, як стане рота лавами на муштру, підпийлий ротний викличе наперед усіх нашого поета і почне ради глуму питати його з „словесности“:

1) Київ. Стар. 1889 кн. 3 стор. 573.

2) Записки стор. 21.

хто у тебе ротний начальник, хто баталіонний, дивізійний і т. д. аж до міністра; як їх звати і величати? як бравий солдат повинен поводити ся? за що він повинен любити Бога і своїх начальників, починаючи з „дядька“ та капрального ефрайтера?¹⁾.

IV.

Муштра була тільки частиною того катовання, що судило ся переживати Тарасови — яко чоловікови, яко поетови, яко художникови.

Загляньмо в життя його не на муштрі.

Вже з того, що досі ми бачили, не можна не помітити лиходійного впливу догляду, неволі і муштри на духовий і моральний стан чоловіка. Але все те — тільки частини цілого. Треба-б нам побачити увесь духовно-моральний орґанізм Шевченка під тяжку годину перших років перебування його в Новопетровському форті. Так же нема в світі такого зеркала, щоб вмістило в себе і показало нам усю суму тих моральних мук, що лиха доля щедрою рукою наділила Шевченкови! Ні! ми ніколи не побачимо, тай жахливо-б було побачити, усю картину того огню пекельного, що палив Шевченка; усю картину того, як на тому огні повагом горів величезний талант; як повагом „ковбання бруду морального“, нікому незримо, затопляла чоловіка, поета, художника і величезнійшого патріота-горожанина дорогої нашої України. Жаден психолоґ не згуртує нам суцільного становища Тарасового духа під ту невимовно тяжку годину. Жаден художник не спроможен зробити нам суцільний малюнок того, як день скрізь день мордовано, аж доки не замордовано за волю України її найліпшого сина! Шевченко в своїх стражданнях за Україну такий неосяжно великий, що ми — діти і внуки його ледви чи варті зняти чоботи з ноги його!

Спробуймо, на скільки стане моєї кебети, показати хоч деякі частинки з його многострадального життя в Новопетровському форті за перші два-три роки.

Перш за все ми помічаємо, що за увесь час від 7/19 березня 1850 аж до 12/24 січня р. 1851 Шевченко не написав ні до кого ніже єдиного листа. Нехай, доки не прибув він до Новопетровського, доки томив ся в казематі та на степах, йому

¹⁾ ibidem.

не можна було писати; хоч би й хотів, то-б не дали. За перші три місяці перебування в Новопетровському він пише єдиний лист до княжни Репніної, і в тому листі каже¹⁾: „як тяжко минули вони (чотири роки заслання) над моєю головою; вони перемінили мене так, що я сам себе не познаю. Вобразіть собі безжизненного флеїму, ото і буду я“.

З того часу аж до 1 липня р. 1852 не маємо жадного листу Шевченкового. Я певен, що за увесь отсей час він і не обзивався ні до кого. Дві причини я вбачаю задля того: перша та, що переписка його була обставлена великим доглядом: усі листи до його і від його повинні були, перш ніж дійти до його, перейти військову цензуру, не тільки звичайну задля кожного жовніра, але ще й окрему, призначену Обручовим спеціально задля Шевченка. Вже-ж, певна річ, не хотів він листи свої подавати до цензури Потапову, а інакше не можна було, аж доки не спекався він його. Друга причина та, що на листи його, вислані до Андрія Лизогуба ще з Оренбурга 8 листопада р. 1849 і до Репніної 7 березня 1850 і 12 січня 1851, не приходило до його відповіді. Не відаючи певної тому причини, він гадав, що приятелі забули про його, і не хотів вже докучати їм.

В листі ще з Оренбурга, писаному 1 січня р. 1850, поет, жахаючись нового походу в степ, писав про страшну можливість, що коли піде він у степ, дак мусить спинити листовання з княжною на довгі роки, „а може й на віки...“ Знаємо, що сподіваного походу Шевченко не зазнав; пішов він не на той степ, а проте віщовання його про переписку його взагалі з людьми близькими справдилося на довго, а з Лизогубом і з Репніною і на віки. Причини тому, кажу я, Шевченко не відав, і наболілій душі його зовсім натурально було гадати, що „ближній моїй отдалече мене стає“, що старі приятелі не вимерли, а відцуралися безталанного свого друга²⁾.

Нема певних фактів, щоб сказати, чи Лизогуб і Репніна відписали що Тарасови на оті в горі згадані листи його, чи ні? Можна гадати і те й друге: може й відписали, але листи їх не дійшли до Шевченка, бо тоді саме, коли повинні-б були прийти відповіді, Шевченко сидів вже в арешті, і ті, на чії руки прийшла відповідь (напр. Герн, або Лазаревський) не відважили

1) Київ. Стар. 1893 кн. 2 стор. 272.

2) Чалий стор. 69.

ся, або й спроможности не мали доручити відповідь Тарасови. Могло бути й так, що Лизогуб і Репніна не відповідали Тарасови з тієї причини, яка примусила їх зовсім вже не листувати ся з ним. Причина ся на стільки цікава і характерна, що варто спинити ся біля неї довше.

Відомо нам, що при ревізії у Шевченка в квітні р. 1850 забрали у його між инчими листи Лизогуба і Репніної; листи, звісно, не минули рук Дубельта і Орлова. Репніна про те нічого не відала. Людина високого гуманізму християнського, людина значного розвитку горожанського, якого ми ще й нині між нашим жіноцтвом бачимо вельми превельми на омаль, Варвара Миколаївна вважала за честь і за обов'язок Українки і горожанки заступити ся за Шевченка перед всемогутнім тоді шефом жандарів графом Орловим. Він же доводив ся їй і родичем, хоч і далеким. Гадаючи, що в серці Орлова, прикритому жандареським убранем, є таки хоч крапля почуття людського, почуття справедливости і жалю до чоловіка, Варвара Миколаївна ще 18 лютого р. 1848 написала лист до Орлова. Лист її я вважаю за історичний документ такої ваги, що треба подати його цілком, в перекладі з мови французької, якою він був писаний. „Пане Графе!“ писала княжна Репніна: „Вам наділено великої власти, а силою свого становища високого та характеру свого благородного ви призовані діяти добро людям. Коли завданням державного сановника і добродійного чоловіка єсть оберегати лад і карати вчинки лиходійні, дак чи не є вашим завданням добродійности те, щоб стежити пильно, аби-б справедливість не повертала ся в жорстокість, а перемінюлась би милосердем. Перенята отаким переконанєм, я стаю перед вами, Пане Графе! заступницею за безталанного Шевченка. Я добре знаю Шевченка: тим то й можна міні запевне сьвідчити, що хоч би яка не була за ним вина, він — відданєм його в салдати і засланнем з рідного краю, стільки вже покарав ся і спокутовав її, що ледви чи є яка потреба до сїєї кари додавати ще тонкої жорстокости, забороняючи йому малювати. Сподіваю ся, Пане Графе, ви зрозумієте, що знаючи добре Шевченка, знаючи, що він одинокий на цілому сему сьвіті, я вважала за свій обов'язок зробити усе, що тільки можливо міні зробити, на те щоб полекшала його доля лиха. А щоб досягти сего, нема у мене другої стежки опріч тієї, щоб вдати ся до вас і благодіяти вас, щоб ви виклопотали йому дозвіл малювати. Такої ласки я благаю у вас, згорнувши на грудях руки. Хоча сама по собі я нічого не значу, але, яко

доня мого батька, що стільки страждав і страждав безневинно, я вважаю за собою право обзивати ся за безщасних во ім'я пам'яті мого батька!... А він так вас шановав! Прошу вас, Пане Графе! вибачте моєму, як кажуть люди, докучанню. Що до мене, так я певна, що дію те, що повинна діяти, бажаючи вас за безталанного, омиленого, але вартого всякого жалю чоловіка, що не має ні родини, ні заступників. Прийміть, Пане Графе, запевнене моє до вас шаноби і, бажала-б я сказати, моєї подяки глибокої¹⁾.

Зміст і високий, найблагородніший тон слова горожанки-Українки не дійшов до заскоринілого під синім мундуром серця; навпаки, добутками благання княжни Репніної вийшло щось не тільки несподіване, а навіть зовсім вже нелюдське, щось таке велетенськи чудовищне, що не личить і жандару!

Орлов ще за два тижні до написання Варварою Миколаівною свого листу до його, питав 30 січня р. 1848 Обручова: „в якому полку перебуває „рядовой“ Шевченко, чи щирий він до служби, як поводить ся, яких він думок і чи заробив він на те, щоб клопотатись у царя про дозвіл йому малювати?“ З Оренбурга генерал Толмачов (Обручова на той час не було в Оренбурзі) одіслав Орлову 30 березня відповідь вельми добру задля Шевченка²⁾. Можна гадати, що лист Репніної з Яготина ішов до Орлова не більш двох тижнів. Таким чином майже одночасно в руках Орлова була можливість вводити благання княжни Репніної, сего вимагала найпростіjšа справедливість.

Одначе Орлов замовк і лишень 12 грудня 1849 вже на запитання Обручова, відповів, що цар не призволив на дозвіл Шевченкови малювати. Коли-ж Орлов довідав ся про колотнечу, скоєну Обручовим по доносу Ісаєва, та про ревізію і арешт Шевченка і помітив, що з останнім листувала ся княжна Репніна, він написав до неї сувору, жоретку і доволі нерозумну догану, написав їй тоном невідповідним відносінам державного сановника до жінчини з високою освітою і цивілізацією. „Листоване ваше з Шевченком“, писав граф Орлов до княжни Репніної, „як і те, що ви ще й перше вдавали ся до мене з благанням пільги отому „рядовому“, доводить, що ви „принимали въ немъ (себто в Шевченку) участіе, неприличное по его порочнымъ и развратнымъ свойствамъ“³⁾. Годі говорити, яку

¹⁾ Київ. Стар. 1889 кн. 2 стор. 467.

²⁾ *ibid.* 1896 кн. 2 стор. 133.

³⁾ Київ. Ст. 1888 кн. X. стор. 19.

ціну має остання фраза! вона занадто характеризує нам не тільки самого Орлова, але й звичаї „III відділення“ і показує межі примітивної ввічливості. На сам кінець граф Орлов притомно вимагав, щоб княжна Репніна не втручала ся „въ дѣла Мало-росіи“, бо инакше, похваляв ся Орлов, вона сама собі придбас прикрі добутки.

Що було діяти княжні? Вже-ж пак нічого більш, як не покоритись волі Орлова: бо раз — коли б вона не послухала ся і стала таки листовати ся з Шевченком, так можна було сподівати ся, що Орлов пометить ся за те дуже; і пометить ся, ще більш скрутивши Шевченка; а вдруге — вона тямил повне безправе російських підданих перед волею шафа жандарів; безправе те вона бачила над своїм батьком, і не можна було їй не бути певною, що ні Орлов, ні цар Микола не спинять ся перед думкою закинути й її, коли не на Киртізьські степи, так до якого небудь панянського монастиря на півночі. Стиснувши серце, мусіла вона не листовати ся більше з Шевченком.

Що до Андрія Лизогуба, так от що чув я з уст людей певних (на жаль, вони заборонили мині називати їх!). Літуючи р. 1850 в Чернигові у своїх свояків Занькевичів, Орлов через чернігівського губернатора Павла Гессе покликав до себе Лизогуба. Віч-на-віч він ганьбив його за приятелювання і листовання з Шевченком і царським іменем заборонив йому листовати ся з ним, похваляючись, що инакше „і про його — Лизогуба — знайдець ся місце там, де перебуває Шевченко“. За Лизогубом з того часу був потайний догляд поліції¹⁾.

Нічого отсего бідолашний Тарас не знав, не відав, і не маючи ні від Лизогуба, ні від Репніної відповіді на свої листи до них, зневолений мученик переняв ся думкою, що „ближній моїм отдалече мене стає“.

Така думка, певна річ, огнем пекла наболіле серце поета. А до того і читати нічого було. Які були у його книжки в Оренбурзі, їх одібрали при ревізії і не вернули йому.

V.

Таким чином бачимо, що, закинувши Шевченка в Новопетровську тюрму, у його одібрали усе, чисто усе, не тільки яко у поета, у художника, але яко у звичайного чоловіка, у якого

¹⁾ З приватн. листу Л. М. Ж.

не скаменіло ще серце, не охолов до краю дух. У його одібрали, йому заборонили геть чисто усе те, що хоч на одну краплю спромоглося би полегшити йому тяжкий побут! В великому численному гурті людей Шевченко був самотнім, а округи його було усе те, що гнобило, мордовало його, дратувало нерви.

Річ відома, як тяжко людині почувати себе самотнім у гурті людей, де нема чоловіка під мисли, нема душі, що розуміла-б нас і спочувала-б нам. Тоді люде, що оточають нас, стають нам осоружними, ніби ворожими. Такий гурт людей — чужих і духово і морально, замість розваги, завдає чоловікови ще більшої туги. Інчої ради тут нема, як опріч того, щоб швидче покинути такий гурт, втікти від його та вдати ся до товариства природи і власних думок.

Певна річ, що хоч яка нудна була природа Новопетровського форту, а вона-б більш розважила Тараса, ніж „смердяча казарма“. Також не можна було в усяку пору, коли-б того схотів, покинути казарму: військові статuti, накази і догляд — приковували його до казарми, немов Прометея до скелі. А коли-б він і рушив з казарми, так слідом за ним рушав і догляд в особі „дядьки“ чи инчого унтер-офіцера. Догляд ходив за ним гірш, ніж тінь: де-б в темному закутку може не бути тіни, а такого закутку, де-б не було за Шевченком догляду, не було. „Опріч казарми ніде не можна бути“¹⁾, писав він до Бодяньського, вже геть пізнійше (15 листопада р. 1852). Отсе одно, а друге що й природа була занадто одноманітна, нудна: „Хоч би на що хороше подивити ся“, каже Тарас: може-б стара душа моя мучена стрепенула ся“²⁾.

І подивить ся ні на що і потоваришувати, хоч би навіть розмовляти по душі ні з ким було Тарасови. Про офіцерів — годі й гадати: одні з них були „начальством“, як от Потанов і Обрядін, другі такі, як отей два, треті — полохливі, четверті — доносчики, або п'яниці такі, як Камп'юні (з ним небавом спізнаємо ся). Зі споминів Косарева знати, що офіцери взагалі в перший рік перебування Шевченка в Новопетровському тримали ся від його осторонь.

Було в Новопетровському кілька засланих Поляків, теж „політичних злочинців“, але з усього знати, що то були здебільша люде переполошені, обережні і занадто сторожкі. Коли-ж з ким

¹⁾ Русс. Стар. 1883 кн. IX.

²⁾ Основа 1862 кн. 7.

з них, опріч свого щирого приятеля Броніслава Залеского, Тарас і потоваришив, так то вже стало ся геть пізнійш, а що до р. 1851—2 — так не маємо жадного натякання на товаришування Шевченка з засланими Поляками. Одно слово — за перші два роки перебування Шевченка в Новопетровському ми не бачимо у його ніже єдиного, хоч трохи інтелігентного товариша. Відомо тільки, що між жовнірами поталанило йому опріч Скобелева, знайти ще ближшого земляка — Андрія Обеременка. Обеременко розважав-поділяв з ним за увесь семилітний час журбугу, і нам не можна не завести сюди усе, що знаємо про його з уст самого Шевченка.

„Небавом після того, як прибув я“, пише Шевченко¹⁾ „до Новопетровської фортеці, поміж салдацькою одноманітною та мізерною публікою помітив я зовсім таки не салдацьку постать. Твар його, хода, навіть шапка-чабанка, усе давало знати, що він земляк мій. Питаю ся про його, хто він такий? Кажуть: земляк мій, Андрій, слуга при шпиталю, „хахол“. Отсе-ж то мині й треба. Твар його здавала ся мині більш суворою, ніж звичайно у земляків моїх. Тим-то спізнавати ся з ним почав я здалека, обережно. У найближшого начальства його я довідав ся, що Андрій Обеременко зразок людини чесної й обережної. Тоді почав я шукати нагоди, щоб побалакати з ним по нашому вічна-віч. А він, здавало ся мині, ніби помітив мої заходи тай пильнує уникнути такої чести. Через се мене ще більш кортіло спізнати ся з ним. Більшу частину ночий безсонних провів я у Новопетровському, сидячи на рундуці. Раз якось зимою, було се в третій годині ночі, сиджу я своїм звичаєм на рундуці, дивлю ся, аж із за шпиталевої пекарні видибас Андрій. Він був тоді за квасника і за пекаря хліба. Потім уже склопотав я йому „завидну“ посаду городника.

„А що, Андрію“, озвав ся я до його: „мабуть і тебе сон не бере?“

„Та не бере-ж, матері його ковинька“.

Я затремтів, почувши рідну мову, чисту, не попсовану. Я прохав його посидіти біля мене хоч годиночку. Він згодив ся, але не охоче. Я зняв бесіду, спитавши, як звичайно буває між салдатами: з якої він губернії?

Андрій відповів, що він „губернії Київської, повіту Звенигородського, з села Різаної, отам біля Лисянки, коли чували“.

¹⁾ Записки стор. 89.

Я відповів, що не тільки чував, а навіть бував у Лисянці і в Ріваній і скрізь. Стало знати, що ми земляки та ще й вельми близькі.

„Я й сам бачу“, мовив Андрій „що ми свої, та не тямлю, як до вас підступити, бо ви, коли не з офіцерами, так з Ляхами. Як тут, думаю, до його підступити? може він і сам Лях, та тільки ману пускає“.

Я почав його запевняти, що я суцільний земляк його, і бажав довше з ним побалакати, але тут саме прозвонило три години і він пішов топити піч на хліб.

Отак-от почала ся у нас знайомість з Андрієм Обеременком. Чим далі, тим більш спізнавали ми один одного і більш звикли один до одного. Але наші відносини околишні (за увесь час перебування в Новопетровському) лишали ся такими, якими вони були і тоді, коли ми побачили ся першим разом. Обеременко не зробив ніже єдиного ступня околишнього до сприяння і ні на зерно не показав підлабузнювання; при других він навіть не кланяв ся мині, боячись, щоб хто з боку не подумав, що він мостить ся до мене в приятелі. Місцем, де ми завжди бачили ся, був рундук. Бачили ся ми звичайно в ночі, коли вже все спить, окріч вартових. Спокійна, холодна, навіть сувора твар Андрієва вдавала з його людину жорстоку, байдужу, але се була тільки маска. Малих діток він кохав загарливо, а се певна ознака серця доброго, благого. Я, яко маляр, часто любовав, дивлячись, як його темно-оливкова твар вусата прилипає з ніжнотою до рожевої щічки дитини. Я полюбив його не за саму тільки вдачу його просту та благородну, а ще більш за те, що за всі 20 років бридкого, огидливого побуту салдацького він не опаскудив, не принизив свого достоїнства національного і людського. Всіма сторонами він лишив ся вірним своїй прекрасній національності. Така риса благородить людину. Коли в моєму довголітньому заточеню темному мигали інколи хвилини ясні, так тих ясних хвилин наділяв мині простий друзяка Андрій Обеременко. Пошли-ж, Боже!“ говорив Тарас, покидаючи р. 1857 свою тюрму і прашаючись з Обеременком, „швидче кінець твоєму мордованню, мій друже незрадливий! Поможі тобі, Пресвятая Мати, перейти отєї пустелі безводні та напийти ся солодкої води Дніпрової і в свої вмучені груди набрати животного повітря нашої любой України“.

VI.

З усього того, що сказано мною в горі, виразно можна собі уявити те становище матеріяльне, духове і моральне, в якому карався геній українського слова в Новопетровському форті. Сам поет побут свій малює слізми — кровію в своїх листах. „Побут і жите моє моральне таке огидливе, що й писати про його не хочеться. „Живу я, можна сказати, життям публичною, сиріч в казармах“, пише він до Козачковського 16 липня р. 1852¹⁾. „Щодня муштруюся, хожу в калавур і т. инч. Одно слово: салдат, та ще який! Просто воронячий страхопуд! Вуси здоровенні, лисина завбільшки з кавун. Дві каплі води — „салдацький портрет“, що змалював Кузьма Трохимович“²⁾. Останніми словами ніби жартує Тарас, але ми бачимо, ми серцем чуємо, як спід того жарту капають гарячі слези!

Майже одночасно пише він до другого свого старого приятеля Артемовського³⁾: „наче скіпка та відколота ношуся я без шляху по хвилях моря житейського. Впродовж отсіх бідолашних п'яти літ де тільки мене не носило. З краю до краю ізходив степ Киргізький і вздовж і впоперек переплив море Аральське, а тепер сиджу в Новопетровській фортеці. Стоїть вона на північно-східному березі моря Каспійського в пустині. Дійсна пустиня: пісок та камінь; хоч би тобі травиця; хоч би тобі деревце! нема нічого! Навіть гори доброї нема. Просто чорт зна що! Дивисься, дивисься, да така тебе нудьга візьме, що хоч вішайся. Також й повіситься ні на чому. Сподівався я довго, тай рукою махнув. В неволі родився, а помру, здається, салдатом. Та вже який би там не був кінець, аби швидче він приходив. Остогидло так жити“.

Трохи згодя пише він до Бодяньського⁴⁾: „в житті моєму радощів було мало, та було хоч на людські радощі подивившись, а тепер і чужого щастя не бачиш. Навкруги горе та пустиня; а в пустині казарми, а в казармах салдати; а салдатам які радощі до лиця? От в якій сфері я чеврію; опріч казарми ніде не можна бути“. „І досі (р. 1853) боять ся дозволити мені за-

¹⁾ Основа 1862 кн. IV.

²⁾ Див. Квітчинне оповідання „Салдацький Портрет“.

³⁾ Основа 1862 кн. VII стор. 9.

⁴⁾ Русс. Стар. 1883 кн. IX.

хистити ся де небудь опріч казарми“, додає поет-страдальник у листі до Броніслава Залеского¹⁾. „Мині заборонено писати і малювати. От де дійена і страшенна кара. Вже шість років мучу ся я; вболіває художник-мученик у листі до Артемовського²⁾, без олівця та без красок. Горе, та й ще горе... Старію ся, слабую; мабуть з нудьги та з неволі і не бачу краю сумної моєї перспективи. Та без протекції, правда, його й бачити не можна. А у мене яка протекція? Правда — були деякі люде, але-ж!

Однихъ ужъ нѣтъ, а тѣ далече,
Какъ Пушкинъ нѣкогда сказалъ...

І мині тепер зістасть ся одно: ходити отут по степену, довго ще ходити да курникати:

„Доле моя, доле моя! чом ти не такая,
Як пича чужая“.

В иньшому листі³⁾ поета читаємо „про новинки в письменстві, в музиці, в театрі — нічого не відаю, навіть „Сфверную Пчелу“⁴⁾ забув вже як звати. Нічого читати — спершу було для мене страх як тяжко, потім став при звичаюватись, здасть ся і зовсім привикну, коли-б тільки швидче... А то сидиш, сидиш, згорнувши руки, тай забажаєш чого небудь новенького прочитати, а його й нема, і так тобі боляче зробить ся, що не тямиш, куди й подіти ся. Але найбільш мучить мене те, що не дозволяють малювати“. Помиляв ся Тарас, сподіваючись, що при звичаїть ся жити, нічого не читаючи: як без хліба, без їжи материяльної, так і без корму духового не можна жити людині осьвіченій, тим паче людині з таким великим духом, яким природа наділила нашого поета. Бачимо, що за півроку після наведеного листу, він пише до професора Бодянського, просячи книжок, і каже⁵⁾: „від початку мого заслання я ниже єдиного слова не прочитав про нашу бідолашну Україну, а що знав про неї перше, дак і те мале забуваю... Опріч страждання духового, яке я терплю, я нічогоісенько не маю, як тільки салдацьку порцію; не маю, нарешті, карбованця гроший, щоб хоч сьвятці

1) Київ. Стар. 1883, кн. 2.

2) Основа 1862 кн. VII стор. 11.

3) Основа 1862 кн. 7. ст. 9.

4) Колишня російська часопись.

5) Русс. Стар. 1888 кн. IX.

купити, а про журнал щоб виписати, марне й думати. От яке лихо упало на мене. Просити сором, а красти гріх“.

Бодяньський, скоро трапила ся добра нагода, переслав поетови книжки (відбитки з „Чтеній“) через Олександра Головачова і посилаючи казав собі на думці: „а чей же за ними Шевченко проведе приємно яку годину в своїй самотині і згадає старовину... і я щодня старію, не стільки від свого віку, тільки від обставин“¹⁾.

Позичити книжку — перечитати — ні в кого; „з усього форту один тільки лікар передплачує щось літературне, а останні немов і читати не вміють. Отож хіба у лікаря що виблагаєш прочитати, а то хоч ляж тай плач“²⁾!

До всего отого лиха прикинув ся ще й недуг фізичний; поради проти його Тарас прохав у лікаря Козачковського³⁾.

От за якими обставинами пережив Тарас перші два роки своєї тяжкої неволі в Новопетровському форті! Безводний, без-

¹⁾ Р. Стар 1883 IX стор. 643.

²⁾ Небавом після того, саме в жовтні р. 1853 Бодяньський з Олександром Данилевським провідали Гоголя, що перебував тоді в Москві. Вийшла річ про твори Шевченка. — „Якої ви думки про його?“ спитав Бодяньський.

Гоголь насупив ся і відповів: „Гарно, що й казати, але доля його варта жалю і вболівання“.

— „На що сюди примішувати долю: ви кажіть про його талант і поезию?“

— „Дегтю западто; навіть більш ніж поезії: відповів Гоголь. Нам з вами яко Українцям се приємно; але-ж не в усіх такі поєси... Тай мова...“

Бодяньський заняв ся і став змагати ся. Нарешті Гоголь мовив:

— „Нам треба писати по російськи; задля нас, Чехів, Сербів — єдиною сьвятиною повинна бути мова Пушкіна; а ви провансальського поета Жасмена хочете поставити на рівні з Мюлером та з Шатобріаном“.

— „Та який же він Жосмен! крикнув Бодяньський: хіба-ж їх можна рівняти! Що це ви! Ви-ж самі Українець!“

— „Нам „руським“ треба однієї поезії, мовив Гоголь: я знаю і люблю Ш — ка, яко талановитого земляка і художника; мні й самому трапило ся де-чим допомогти йому при першому поліпшенню його долі (мабуть розумів Гоголь — викуп з крпацтва), але його погубили наші „умники“, пхнувши його до творів, невластивих певному таланту. Нам треба об'єдинитися“.

Бодяньський горяче змагав ся і вийшовши від Гоголя, мовив до Данилевського: „Не признавати значіння Шевченка!... Ба! мабуть сьогодні не тією ногою встав“ (И. В. 1886 т. 26 стор. 473—479).

³⁾ Основа 1862 кн. 4 стор. 19.

людний, голий степ; у степу казарма, в казармі бруд, нечисть, смород, фізична робота в форті, калавурня і инча служба жовніра, щоденна муштра, щогодинний догляд; знущання і глузування Потапова; брак товариства, заборона писати і малювати; повна недостача книжок; повний брак листування, безсонні ночі, салдацька їжа (просто голодування) і нарешті — недуг!... „Не легко, вельми не легко“, каже Косарев, „було жити Шевченкови в Новопетровському“¹⁾. І зовсім натурально було, коли з змучених грудей поета вирвалися слова розпуки: „ліпше-б було мині на сьвіт не родити ся, або швидче вмерти...“²⁾.

„Неяче лютая змня
Розтоптана в степу здихає,
Заходу сонця дожидає...
Отак то я тепер терплю,
Та смерть із степу виглядаю.
А за що? Далебіг не знаю...“

Знаючи все отсе, нам можна тільки побіжно дивовати ся незвичайно великому духу і міцному організму моральному поета, що не дали йому наложити на себе руки. В листах його, що належать до часу заслання в Новопетровське, не раз прокидала ся у страдальника в години тяжких мук тінь розпуки і думка наложити на себе руки. Єдиним спасителем його в такі години була без краю глибока і міцна любов до його рідної України! Мучить ся поет за Україну всіма муками неволі, пустині, казарми, муштри, приниження, муками голоду, холоду, недугу, а проте „все таки любить свою Україну широку!“ Отся любов, віра в свою ідею, в велику будущину української ідеї — завжди проганяли з душі нашого поета і темну тінь розпуки і думки про самогубство.

Перед такою любовію і вірою не можна нам не положити приземного поклону!

VII.

З наведених у мене в горі певних фактів і Шевченкових листів ми бачили цілком супротивне тому, що подав д. Чалий в своїй примітці до споминок Наталки Ускової, переказаних

¹⁾ Киев. Ст. 1889 кн. 3 стор. 573.

²⁾ ibidem.

Зорянком¹⁾. Останній, правда — не подаючи жадних фактів, каже зовсім справедливо, що Шевченкови в перші роки життя тяжко було в Новопетровському, що найблизше начальство поводило ся з ним вельми строго. А д. Чалий, наче наперекір Зорянкови, говорить, між инчим, що Шевченка не посилали на чорну роботу, і що комендант Маєвський вмер, дак Шевченкови наче-б то погіршало жити. Не зовсім так воно було.

З уст Косарева ми вже чули, що Тараса „водили на фортові роботи“²⁾. Бачили і те, як поводив ся з ним найблизший його начальник Потапов, мордуючи дрібними, непотрібними причіпками та трусеницею в кишенях і т. инч. З власних записок Шевченка бачимо, що ніколи він не чинив того, що каже д. Чалий, і ніколи не вдавав ся за протекцією до лікаря Никольського. Нарешті бачили, що добряга Маєвський не спроможен був, хоча-б і хотів того, значно пільжити Шевченкови.

Можна сказати, що мордовання Шевченка в першій половині р. 1852 доведене було до того зеніту, де воно повинно було або спинити ся, бо далі нікуди було йому йти, і — або стояти нерухомо, або спускати ся з своєї висшини в низ.

Почало ся з того, що головного справника мордовання над Шевченком і дозорника над відносинами до поета коменданта Маєвського — капітана Потапова взяли з Новопетровського до Уфи. Найблизшим начальником Шевченка став Косарев, хоч теж великий формаліст, але не така безсердна людина, як Потапов. Се стало ся літом р. 1852. Маєвський тямив, що Косарева не треба так стерегти ся, як його попередника. Він дозволив Тарасови обізвати ся без цензури до своїх колишніх приятелів на Україні, пишучи, звісно, обережно, і вже сам комендант знав, яким шляхом пересилати ті листи так, щоб вони доходили до рук адресатів, не заходячи ні до чийх инчих рук в Новопетровському. Відповіді на ті листи приходили на адресу самого Маєвського. Отся, суще невеличка пільга, стала великою тоді задля Шевченка. І ми бачимо, що листовання його, після більш ніж 2½ років, знов оновляеть ся 1 липня р. 1852 листом до Семена Артемовського. Косарев каже³⁾, що в червні р. 1852 дозволено було Шевченкови малювати і писати під доглядом офіцерів. Але тут Косарев зробив велику помилку. Малювати Шевченкови

1) Київ. Стар. 1889 кн. 2. ст. 298.

2) Київ. Ст. 1889 кн. 3. ст. 572.

3) Київ. Стар. 1889 кн. 3. ст. 573.

ніколи не було дозволено, як се небавом побачимо, а писати дозволили, не р. 1852, а 18⁵⁴, тай то тільки по російському, під пильною цензурою офіцерів. Певна річ, що час від часу Маєвський все більше б пільжив Тарасови, аде небавом після виїзду Потапова лиха доля і тут вмішала ся і на довгий знов час припинила пільгу. Під кінець р. 1852 Маєвський вмер, і зараз же смерть його лиходійно обізвала ся на Шевченку. На адресу Маєвського прийшов задля Шевченка від Артемовського лист і 10 карбованців гроший. Нового коменданта ще довгий час не було, прибув він лишень на весні р. 1853, а коли й прибув, дак він натурально вагав ся прийняти лист, адресований до Маєвського. Тим то „великої праці треба було, щоб новий комендант прийняв той лист і розпечатав“¹⁾.

Тимчасом і головна адміністрація в Оренбурзі перемінилася. Обручова забрали. Генерал-губернатором став граф Василь Перовський. Він комендантом Новопетровського форту послав, замісто Маєвського, свого ад'ютанта Іраклія Ускова²⁾. Нового коменданта хоча і затверджено 17 січня р. 1853, але через повний брак комунікації до Новопетровського форту прибув він ледви в квітні³⁾. Таким чином заким приїхав Усков та заким Тарас спізнав ся з ним і запевнив ся, що він людина добра, минуло трохи що не півроку.

Знаємо, що Шевченко з природи не був людина довірлива, а до того лиха доля цілий вік його навчала гірким досвідом, щоб з першого разу не вельми довіряв ся людям: „Сходяв ся він з людьми в Новопетровському не швидко і якось з опаскою. Коли зустрінь ся було з чоловіком малознаємим, або з таким, до якого не чув він приязни, дак слова було від його не добеш ся: сидить мовчки, наче він води в рот набрав“⁴⁾. Тим то вже сего самого досить би було, щоб він не швидко зійшов ся з новим комендантом, що теж мав якийсь, наче суворий вид. Але-ж трапила ся ще й друга перешкода.

В форті ніхто гаразд не відав, що за людина новий комендант. З Оренбургу приходили не певні і не однакові про се звістки, і з них Шевченко переняв ся не доброю думкою проти Ускова. „Спершу“, пише до мене вдова Ускова, „бояв ся він

¹⁾ Основа 1862 кн. VII.

²⁾ Усков вмер в Москві 15 липня р. 1882.

³⁾ Лист А. О. Ускової.

⁴⁾ К. Стар. 1893 кн. 3 стор. 574.

мого чоловіка, уважав його за деспота, за великого формаліста, ще гіршого, як Косарев, за строгого і придирливого начальника“, а через те, натурально вже, сторонив ся від його. Такі відносини почали ліпшати трохи, та й то вельми повагом, тоді вже, як прибула до форта родина Ускова, себто в маю.

Шевченко, як се добре відомо, загарливо любив малих дітей. В Ускових було їх двійко — син Дмитро і доня. Шевченко, побачивши їх, забув про своє упередження проти Ускова

Іраклій Усков.

і сприятив ся з дітьми. Небавом побачив, що й неня їх людина добра й осявічена. Він став ряди в годі заходити в господу до коменданта, але вибираючи такий час, коли саме Ускова не було в господі. „Треба було минї“, пише панї Ускова, „ужити богацько праці, щоб переконати Шевченка, що він помиляєть ся в своїх думках про вдачу і звичаї мого чоловіка; треба було доволї часу, щоб вони близше спізнали ся і зійшли ся“.

Звісно, Усков першими часами, доки добре не роздивився, що таке Новопетровський форт і його людність військова, мусів обережно поводити ся з Шевченком, хоча, виїздячи з Оренбургу, у його був і привід і бажання, де в чому можна, пільжити Шевченкови.

Знаємо, що в Оренбурзі лишили ся не зрадливі приятелі Тарасові Лазаревський, Герн і інші. Всі вони щиро ждали поліпшити Тарасову долю. Маючи і безпосередно і через других вагу і вплив, найпаче Герн і Матвієв, і не маючи вже такого Шевченкового лиходія, як Обручов, вони й пильновали звернути увагу і Перовського й Ускова на тяжку долю безталанного Тараса. Коли Усков в переддень свого виїзду з Оренбурга до Новопетровського ходив попрощати ся з графом Перовським, останній натякнув йому здалека, щоб він чим спроможно буде поліпшив Шевченків побут, звісно, не сходячи з ґрунту легального, а з проквола і обережно. „Без отсего натякання“, каже пані Ускова, „і не можна-б було Іраклію Олександровичу зрушати і нівечити той догляд за Шевченком і ті відносини до його, які позаводили попередники, відповідно наказу Обручова“.

Тут мушу я спинити ся і хоча трохи збочу, але уважаю за свій обовязок знівечити ті звістки, що дехто позаводив їх навіть до житєпису Шевченка. Річ іде про звістки, ніби то Шевченка на засланню карано по тілу.

Скільки мині відомо, першим сіячем сієї брехні був Петро Мартос. Він у своїх „Епизодахъ изъ жизни Шевченка“¹⁾ пустив звістку, ніби то Шевченко прислав з заслання до однієї своєї знаємої свій портрет, намалювавши себе по пояс без всякої одежи; руки заложені на голову, біля ніг салдацька амуніція, а з обох боків стоять жовнірі, замахуючись лозинами, щоб бити його. Одно слово: зовсім так як було гонять салдатів „скрозь строй“. А під тим портретом підпис: „отак як бачите“.

Може бути, що Шевченко і прислав такий портрет, але яко жарт, або бажаючи показати, як в війську поводять ся з жовнірами. Брати-ж такий малюнок за факт кари над самим Шевченком можна хіба тільки тому, хто бажає, отак як Мартос, зневажити поета. Треба на се все не аби якої відваги, а ще більш непошанованвя самого себе. Злорадство до Шевченка було, як знати, у Мартоса таке велике, що він не посоромив ся до-

¹⁾ Вѣстн. Юг. Зап. и Зап. Россіи 1863 кн. 1.

дати: „голова лишила ся у Тараса на плечах, але платила ся епина і підспинне“.

Правда, за часів царя Миколи I кара салдатів шпіцрутенами („скрозь строй“, або „зеленая аллея“) була річ звичайна, інколи трапляло ся, що карали нею і студентів, як се було в 30 х рр. в Київському університеті, але-ж на таку кару треба було в усякому разі або судового присуду, або царського приказу. Ні того, ні другого, тим паче самої екзекуції сховати не можна, і про неї-б знали люде з певних джерел. Вдова Ускова пише до мене: „коли б з Шевченком трапило ся хоч що небудь подібне, дак би про се люде говорили і в Оренбурзі і в Новопетровському, але я ніколи не чула й слова про що будь по-хоже на те, що повідали Мартос і Лесков“.

Слідом за Мартосом пішли й інші. Так от Бартенев подав звістку, що буцім би Перовський, „котрий по принципу не любив письменників і двічі карав по тілу російського письменника Достоевського, розгнівавшись на Шевченка, ударив його в лице“. Сю звістку оголосив письменник Микола Лесков, у 4 кн. Историч. Вѣст. р. 1882, додаючи, ніби з уст самого Шевченка чув, що Перовський дозволив собі отсей бридкий вчинок.

Д. Чалий завів отсі звістки до житєпису Шевченка без всякої критики¹⁾, хоча сам же кілька рядків попереду, змагаючись проти покліпу Мартоса, казав, що в сему разі певним свідком стає Лазаревський. Очевидна річ, що у д. Чалого була тоді-ж, як він реєстрував звістку Бартенева і Лєскова, повна спроможність розпитати ся з Лазаревським і не пускати в світ брехливої звістки; а то вона цілих сім літ кружала, яко звістка певна, і не заслужено плямовала Перовського. Лишень року 1889 д. Чалий в примітці до споминок Наталки Ускової додав те, що подала мині і вдова Ускова, себто, що Перовський ніколи в Новопетровському форті не був; значить і не мав спроможности вдарити Шевченка в лице. Я не маю на думці виправдувати Перовського, але проста справедливість вимагає сказати, що він був чоловік добре освічений, вихований, глибокий монархіст і щирий прихильник царський. Вдачі він був суворой, чоловік строгий. Відаючи, що цар Микола дуже обурений проти Шевченка і зазнавши р. 1850 неудачі в своїому клопоті про пільгу для Шевченка, Перовський, ставши р. 1852 генерал-губернатором,

¹⁾ Жизнь и произведенія Шевченка ст. 80—81 і Киев. Ст. 1893 кн. 2 стор. 272.

не сприяв нашому кобзарю. Про се Шевченко відав і в своїх листах до Залеского справедливо нарікав, що Перовський проти його упереджений¹⁾.

На мою думку, ледви Шевченко чи й був коли знаємий з Лесковим, принаймні нема на те жадної указки. Того часу, коли Шевченко перебував у Петербурзі, вернувши ся з заслання, Лесков ледви починав свою літературну кар'єру і першими своїми писаннями належав до того табору, до якого у Шевченка не могло бути і не було симпатії. До того-ж Шевченко тоді приятелював з головними робітниками сатиричного журналу „Искры“ братами Курочкиними; а в „Искрі“, я памятаю добре, доводі таки глузували з Лескова. Таким чином треба признати гидкою брехнею усякі звістки про кару Шевченка по тілу під час заслання.

VIII.

В споминках Наталки Ускової, переказаних Зорянком, читаємо²⁾, що „Усков вперше побачив Шевченка, коли ставила ся перед ним на огляд уся новопетровська залога“, себто в кінці квітня, або з початку мая р. 1853. „Не минуло і кількох днів після того, як Шевченко здобув собі в домі Ускова тепле спочуте і найприязніший привіт“. До сих слів д. Чалий додав, що Усков у перший рік свого комендантства поводив ся з Шевченком занадто обережно, остерегаючись доносів, якими аж кишив той забутий Богом і проклятий людьми край³⁾.

Правди більш у словах добродія Чалого. Я вже казав, що Шевченко був упереджений проти Ускова, і сам Зорянко каже,

¹⁾ Факт кари по тілу Достоевського, по приказу Перовського — на віки лишити ся чорною плямою на образі Перовського; але-ж сказати, що „Перовський не любив писателів по принципу“ значить сказати неправду; і сказати се може тільки той, хто зовсім не тямив Перовського. Факт певний, що він пильнував, аби на службі при йому були люде освічені. Досить згадати імена Л. Жемчужникова, В. Григорєва, В. Веляминова-Зернова і ин. Нарешті — згадаймо про відносини Перовського до заслання — поета Плещєєва. Тоді ми зрозуміємо, що відносини до Шевченка — виходили не з принципу зневаги, або нелюбоби до письменників. Граф. Орлов чи не більш за всіх сприяв упередити Перовського проти Шевченка. (Див. Русс. Стар. 1895 стор. 409—429; 524—551).

²⁾ Київ. Стар. 1889 кн. 2 стор. 298.

³⁾ ibidem.

що Шевченко був „суворий і непривітний“. Сходив ся він з людьми не скоро і вельми озираючись. Говорив я, що сторонити ся від Ускова кинув Шевченко перегодом навіть після того, як приїхала жінка коменданта, людина сердешна, а до приїзду її Шевченко ледви чи й був в господі Ускова.

Аїата Омеляновна Ускова ще в Оренбурзі знала про Шевченка; приятелі його попилювали прихилити її до бідолашного поета, таким чином вона приїхала до форту з думками і безпо-

Аїата Ускова.

середно самій і впливом на свого чоловіка сприяти Шевченкови. Певна річ, що до того часу Шевченко не стрівав у Новопетровському жінчини освіченої, до якої-б вабило його симпатії хоча стільки, скільки се властиво кожній хоч трохи культурній людині. Казав я, що перш за все привабили до себе поета діти Ускових, а сердешність, простота і ласкава увага нені їх ще більш вплинули на воскове серце Тараса. З першої знайомости Тарас сподобав ся пані Усковій; „його“, пише вона до мене,

„розумне високе чоло, велика лисина, добродушне, чесне лице, ясний ласкавий погляд надавали йому поважання і надили до себе. Рухи його були поважні; голос м'який, симпатичний; говорив він виразно, плавко, чисто. Кожне слово його було продумане, тепле, віяло воно розумом“. У словах пані Ускової жадного прибільшання я не бачу. Капітан Косарев теж каже, що „не можна було не полюбити Шевченка, бо він умів і поводити ся з людьми гарно, і був чоловік розумний, добрий, сердешний. Розмовляти з ним, хоч би й не нашому братови-простому офіцерови, було не тільки приємно, але і корисно“¹⁾.

Агата Омелянівна, порадивши ся з чоловіком, запросила Шевченка приходити до них щодня обідати, а у вечері пити чай. Тарас спершу варовав ся, тримавсь якось хмуро, тільки з дітьми весело розмовляв. Але незабавом простосерда щирість Ускових знівелили і упереджене і вароване Шевченка, і став він ходити до них щодня. „Доки діти не підуть спати, він все було щебече з ними; а скоро нянька поведе дітей спати, він бере було книжку і читає нам голосно. Читав він виразно, з експресією, з почутем, найпаче, коли читав що таке, що йому подобало ся. Читане звичайно викликало розмови, змагання і небавом стало нам знати“, каже пані Ускова, „що Шевченко чоловік чесний, розумний, правдивий і високо моральний. До дітей же наших, найпаче до трьохлітнього сина нашого Дмитра, він просто листочком прилип“.

Любов його до отсїєї дитини найбільш за все прихилила до Шевченка супругів Ускових, найпаче коли вона виявила ся тоді, як лиха доля простягла свою руку і на дитину — Тарасового любленника. Дигина занедужала і Богу душу віддала. Смерть маленького Ускова тяжко вразила Тарасове серце. Тугу його можемо потроху бачити в листі його, писаному 30 червня р. 1853 до Козачковського²⁾. „Люба, прекрасна дитина (була). Я так полюбив її, так воно привикло до мене, що було і в сні кличе до себе „лишого дядю“. Що-ж! воно горопашне занедужало, тай померло. Шкода мині мого маленького друга. Я сумую за ним. Іноді я приношу квітки на його ранню могилу і плачу. Я-ж чужий йому; а що дієть ся з його батьком, найпаче з ненею його? Відолашна мати. Вона поховала свого первісточка“.

¹⁾ ibidem.

²⁾ Основа 1862, квітень.

Могили маленького Ускова Тарас пильно доглядав. „Він зробив малюнок пам'ятника, кермував роботою, був, властиво, будівничим пам'ятника і зробив його з білого каменя прекрасно в лицарському штибі“¹⁾.

Вже-ж хоч би яке черстве серце не було у батьків, а не змогло-б воно не обізвати ся, немов струна до струни до того серця, що так полюбило їх дитину любу; тим паче повинно було обізвати ся до Тараса серце добряги Ускова і його жінки. Ускови „полюбили Шевченка наче свого рідного, близького чоловіка, він став не тільки щоденним, дорогим для них гостем, а товаришем, спільником і горя і радощів, став сем'янином їх. З початку дехто з офіцерів ремствовав, що комендант сажає за стіл попліч з ними простого жовніра, але з часом призвичаїли ся і замовкли“²⁾.

І от з того часу починають ся, повагом, деякі, хоча й невеличкі, полегкості задля Шевченка, яко жовніра засланого „за політичне злочинство“.

Усков помітив і звернув увагу де-кого з офіцерів, що Шевченко зовсім не вдатен до служби в „строю“, і можна-б його виписати в „нестроевые“; або хоча не обтяжати його марне військовими „науками“, себто маршируванням і муштрою з рушницею, тай не вимагати від його такої ретельної служби, якої вимагає військовий статут і дисципліна від звичайного „рядового“ жовніра. Досить з його, щоб він перебував в „строю“ тільки тоді, коли сего жадним чином не можна вже уникнути.

Отсе була перша пільга Тарасови після трохи що не повних трьох років перебування в „смердячій казармі“ Новопетровського форту. Зорянко³⁾ каже, що з часу приїзду Ускова Шевченкови можна стало жити не в казармі, як досі було; став він жити зимою в кого небудь з офіцерів, а літом в альтанці в комендантському саду. Се звістка не зовсім вірна; сад і альтанку спорудили пізнійш, а що до житя в квартирі кого з офіцерів, дак сего сам Тарас унікав, знаючи, що сего не можна по закону. Певна річ, що сего й Усков не тільки не дозволив, але й не порадив би. Правда: був у форті один офіцер Мостовский, що підсоглашав Шевченка жити з ним, але Тарас подяковав за се. Та й запросини Мостовского були р. 1855, а не 1853⁴⁾.

¹⁾ З листу пані Ускової.

²⁾ *ibidem*.

³⁾ Київ. Стар. 1889 кн. 2 стор. 300.

⁴⁾ Записки стор. 15.

Капітан Мостовський був артилерист, людина освічена, проста, добра і самотня. До приїзду Ускова се був самотній офіцер, з усієї залоги, окрім Маєвського, що інколи до його навідувався Тарас охоче¹⁾. Перегодом, вже року 1855, коли сира земля прийняла царя Миколу, і дух людського життя трошки повіяв у Росії, Мостовський кликав Тараса перебрати ся з казарми жити до його. Тарас не згодив ся і добре зробив, бо року 1857 по доносу якогось цейхвахтера Мешкова²⁾ велено було за щось арештовати Мостовського. Шевченко кілька разів провідував його в арешті, і 28 липня Мостовський, прощаючи ся з ним, подякував за те, що позаторік не згодив ся на його благородні запитання жити у його на квартирі. „Він“, читаємо в Тарасовому журналі, „тільки тепер зрозумів, яку-б подлу клявзу спорудив би Мешков з того, що ми живемо вкупі. У Мешкова не затремтіла-б рука покористовати ся з військових законів, де прописано, що коли хто з офіцерів дозволить собі попросту поводити ся з салдатами, той іде під військовий суд. Тепер тільки Мостовський побачив ту безодню, від якої я його відвів, знаючи ліпше за його вдачу огидливого „надворного радника Мешкова“³⁾.

Факт певний, що Шевченко майже до кінця свого страждання в Новопетровському форті перебував зимою в казармі. Так само і від вартової служби визволили його і дозволили замість себе наймати жовніра лишень на весні р. 1857, коли вже в форті стало запевне відомо, що цар призволив на амністію Шевченкови.

ІХ.

Ще на весні р. 1853 Шевченко знайшов десь біля форту добру глину і лебастер, придатні до липляних робіт, і хотів заходити ся біля виліплювання фігур. Але й тут не обійшло ся без перешкоди. Комендант Маєвський вмер, новий тоді ще не приїхав, а начальство, що під той час правило фортом, не тямило і вагало ся: чи можна Тарасови дозволити займатися скульптурою? чи не треба вважати її за теж саме мальованне,

¹⁾ З листу А. О. Ускової.

²⁾ Мешков був чоловік підтоптаний, а жінка у його була молода, він страшенно її ревнував. П. Ускова пише, що у форті ходила думка, що до доносу спричинила ся якась родинна історія.

³⁾ Записки стор. 86.

яке царем заборонено Шевченкови? Отсе головоломне питання і стояло без відповіді, аж доки не приїхав Усков і не роз'явив вузлики простими словами: „що не заборонене, те дозволене“¹⁾. От тоді тільки й не боронили вже Шевченкови ліпити. Одначе для сієї праці треба було хоч трохи відповідного місця, а його саме й бракувало. „Тепер отсе з нудьги захожуся над скульптурою“, писав Тарас 15 червня р. 1853 до Семена Артемовського²⁾. „Але, Боже! як нікчемно захожуся біля отсієї нової для мене штуки в казармі, де міститься ціла рота салдатів. А про модель і балакати нічого! Бідолашні заходи!“

Поміж колишніх приятелів-художників був у Тараса товариш по академії — Іохим. Тарас згадав, що він спроможен тепер в справі скульптури стати йому з великою допомогою; але довго не відважувався вдатися до його безпосередно, боячись, що і Іохим не обізветься, не признається до його так само, як се зробили з ним інші товариші, як от напр. зробив Михайлов: „тай чи один же Михайлов?“ пише він в тому-ж таки листі до Артемовського: „як Перовський привіз до Оренбургу мого товариша по академії Гороневича³⁾, і коли його спитали: чи він зі мною знаємий? він відповів, що ніколи й не бачив мене“. Одначе відважився, нарешті, Тарас написати до Іохима „невеличку цідулку“, просячи, коли він і тепер працює коло гальванопластики, дак певне має у себе форми, що замінили-б моделі; так от би вислав йому одну чи дві зграбнійших, та поділився-б з ним порадою, як ліпше взятися до скульптури, і нарешті вислав би йому фізику Писаревського. Шевченко гадав собі полірувати ті фігурки, вони-б стали йому за натурників, або натурниць. „Проси його, брате Семене! Я виліпив був з гіпсу невеличкий барелеф і хотів один примірник послати до тебе, та не відаю, чи доведе почта таку хрустку річ; отсе раз, а друге те, що соромно посилати в столицю таку нікчемну річ, як мій первісточок-барелеф. А от як дасть Біг вивчуся, та виліплю другого, дак тоді вже заллю його стеарином та пошлю до тебе. Я чув, що граф Толстой захожувався спробувати виливати медалі з іутаперчу. Спитай у Іохима, чи не відомо йому яких добутків досяг граф Толстой? От би добре

¹⁾ З листу А. О. Ускової.

²⁾ Основа 1862 кн. VII стор. 11.

³⁾ Здається, не буде помилки гадати, що Гороневич був Українець, коли не з Полтавщини, дак з Херсонщини.

було! я-б і собі придбав тутанперчу тай заходив ся-б виливати свої твори убогі. Я вже мірковав собі спорудити невеличкий гальванопластичний апарат. Так що-ж! У великому місті Астрахані опріч кумису да тарані нічого не можна достати, навіть горшка неполивного, неминуче потрібного в сій справі, а про дріт з міді в Астрахані і не чули. От місто, дак місто“. В листі сему Тарас, своїм звичаєм, шильнує „вдарити лихом об землю“ і жартує додаючи: „Еге! то то-б було тобі, дурний Тарасе! не писати поганих віршів, та не впивати ся почаству горілкою, а було учити ся чому доброму, користному, от би тепер як нахідка. А то посивів, дурню! оголомозів, тай захожуєть ся вчити фізику! Не думаю“, переходить він мимо волі з жартливого до скорботного тону: „щоб з сего що вийшло; бо я з природи вийшов якимсь не докінченим: учив ся живописи і не довчив ся; попробовав писати і вийшов з мене салдат, да який ще й салдат! чисто копія з того салдацького портрета, що намалював Кузьма Трохимович у небіщика Основяненка. А тим часом старію ся та болію. Господь його відає, з чого воно? мабуть з нудьги, та з неволі. А краю все таки не бачу моєї скорботної перспективи“¹⁾.

Не вважаючи на всі перешкоди, Тарас жваво взяв ся до скульптурної праці. Інакше не можна було й сподівати ся. Згододнілий і придавлений дух поета повинен був хоч трохи підбадьоритись. Ліплення теж частина штуки прекрасної і в усякому разі не те, що муштра та „тихій, учебний шаг“.

Виліпив Шевченко чимало. З листів його до Залеского і Артемовського знаємо його роботу „Тріо“ і инчі, а Косарєв розповідає, що він бачив чимало статуеток і фігурок, виліплених Тарасом. Найбільш памятає він одну, де був Христос мордований Жидами. Він сидів у терновому вінку, а перед ним присів на-вколінках Жид та висолопивши язика, дрючить Христа. Позаду стояв другий і бив Христа батою по спині. Була й иньша група — з житя Киртізів: в кибітці сидить Киртіз, надівши на бакир повстану шапку; він задоволений і грає на домбрі (ніби балабайка), а перед кибіткою, повернувшись лицем до Киртіза, стоїть його жінка, товче просо і усьміхає ся; біля ніг у неї двоє малих, голих Киртізчат, вони собі бавлять ся. Вправоруч біля кибітки лежить привязане теля, а з лівого боку

¹⁾ Основа 1862 кн. VII стор. 12.

дві кози. Ті ірупи Тарас подаровав Косареву; але у останнього при переїзді вони побилися на шматочки¹⁾).

Літом р. 1853 приїздив до Новопетровського відомий учений академик Бер. Через камердинера його Петра Шевченко переслав Артемовському свої скульптурні роботи: „не чепурні вони“, писав художник у листі 6 жовтня²⁾), „але щож діяти! виліпити я як небудь виліпив, а вилити і досі не вмію; не то, правду сказати, що не вмію, але материялу доброго; сиріч алябастру, не маю; нема де взяти. Прийми, що єсть, тай не осуди. На той рік, дасть Бог, пришлю що небудь краще і то тоді тільки, як дістану алябастру з тієї поганої Астрахані... Іохимови не показуй мого Трію, а то, я добре знаю, він мене вилає; поклонися йому і попроси, щоб переслав міні який-небудь маленький барелефик. А щоб йому не тратити ся на пошту, то нехай віддасть тобі, а ти от-сему Петрови, а Петро привезе в марті місяці аж в Астрахань. Академик Бер буде у нас знов на весні і привезе міні той подарунок. Бач, через що прошу я якого небудь барелефа; ти відаєш, що малювати міні заборонено, а ліпити ні; то я й ліплю тепер, а кругом себе не бачу нічого опріч стегу та моря; хотіло ся-б подивити ся на що небудь хороше. Може-б, подивившись, і моя стара, мучена душа стрепенула ся-б, а хоча-б і не стрепенула ся, так на старости тяженько заплакала-б, дивлячись на прекрасний твір душі людської. Тепер хоч би на старости постояти коло тієї академії, а перше! та що те перше і згадувати...“

Того-ж таки літа доля післала Тарасови ще одну втіху. З Бером приїздив молодий московський учений Головачов і привіз лист і книжки від Бодяньського. „Я з ним пробув“, писав Тарас 15 листопада до Бодяньського³⁾), „кільки годин; найпрекрасніших годин, яких я давно вже не зазнаю. О Боже мій! чого — чого ми з ним не переговарили! він розповів міні про все, що є нового в письменстві, на сцені і взагалі в штуці. Про тебе Головачов говорив з захватом. О 9 годині вечера ми мусіли розлучити ся. (Скоро пробють зорю, міні опріч казарми ніде не можна бути)...“

Як знати з листів Шевченка до Залеского, так того-ж таки часу була у нашого художника думка взяти ся ще за фотогра-

1) Основа 1862 кн. VII стор. 12.

2) Київ. Стар. 1896 кн. 3 стор. 577.

3) Основа 1862 кн. VII стор. 14.

4) Русск. Стар. 1883 кн. IX стор. 643.

фію; але не знаємо, через що з того нічого не вийшло. Гадаю, що через недостачу грошей і матеріалів до фотографії. Фотографія була тоді ділом новим і працювати коло неї голоруч не можна було. Та фотографію теж могли вважати мальованнем і заборонити. Працювати коло ліплення було і дешевше і зручнійше задля Шевченка.

Х.

Ми вже відаємо, що в Новопетровському був голий степ, ані одної деревини. Не кажучи вже про те, що така одноманітність невеселої природи хоч на кого нажене сум; але важно й те, що під спеку нікуди й з хати вийти, щоб де в холодку подихати свіжим повітрям. Вважаючи отсю ваду вельми шкодливою і для фізичного і задля психічного здоров'я людей, Усков, щоб запобігти лиху, примірковав розвести сад. Думкою своєю він поділився з Шевченком. Українська душа, що звикла поринати в море зелені, загарливо обізвалася на думку Ускова. Тарас вибрав під сад місце, верстов зо дві біля форту, зробив план саду, розмітив, деякі дерева садити, і в осени р. 1853 закипіла робота біля саду. Жовнірі працювали охоче після остогидлого муштровання; копали ями під дерева, прорізували і трамбовали доріжки; дерева повиписували що з Астрахані, що з Гурева, а здебільш попривозили, за порадою Шевченка, великі вже дерева з урочища Ханга-Баба; більш за все з Ханга-Баби попривозили шовковиці¹⁾. На тому місці, що вибрали під сад, росла вже одна єдина верба, посаджена Шевченком. Переходячи через Гурев, коли ото в жовтні р. 1850 його провадили до Новопетровського, Тарас підняв на улиці вербову ломаку. Вона служила йому палицею в дорозі. Прибувши до Новопетровська, він заткнув ту ломаку в землю на салдацькому огороді, і з неї виросла добра деревина. В саду збудовали задля родини коменданта літний домок, а біля його альтанку; нарешті Усков казав біля альтанки спорудити землянку на аршин в землю, а на два аршини поверх землі²⁾. Отся землянка стала Тарасови в великий пригоді³⁾.

¹⁾ Мерва.

²⁾ Русск. Стар. 1891 кн. 5 стор. 434 і лист Ускової.

³⁾ Форт Новопетровський велено скасовати р. 1857 і повернути те місто з назвою Александровське на повітове місто Мангишлякського повіта. Сад став міським і зоветься садом Шевченка; а землянка та — домком Шевченка.

Ще як був живий Маєвський, але вже за місяць чи що до своєї смерті, він дозволяв Шевченкови писати мовою російською і малювати, але не інакше як у його в кабінеті, так щоб ніхто не бачив і ніхто про те не відав. Тоді ото і розпочав Шевченко писати свої оповідання мовою російською. Першим оповіданням його було оповідання „Княгиня“. Таких фактів, щоб з них виразно було знати, коли саме Тарас писав „Княгиню“ — досі нема. В оповістці „Основи“ (1862 кн. 3) „Княгиню“ датовано р. 1853; і в листі до Залеского 21 квітня, Тарас пише: „ще посилаю до тебе Варнака і Княгиню. Полагодь їх і відішли в Петербург до Осипова, а коли там є у тебе добрий і надійний чоловік, дак пішли до його, щоб спожив, як відомо“¹⁾).

На сьому місці я не спиняю му ся спеціально коло хронології Шевченкових оповідань, писаних мовою російською, намічу лишень свою гадку про те, чому я вважаю, що „Княгиня“ була першим оповіданням, написаним Шевченком на заслання мовою російською. Я спостерегаю, що поет хотів до своїх оповідань російською мовою позаводити окремі епізоди з свого життя, так, щоб з них склалося суцільне автобіографічне оповідання, і перший такий епізод бачимо в „Княгині“.

Але що можна було Маєвському — яко людині самотній, те вельми трудно, майже не можливо було Ускову, яко чоловіку родинному; йому треба було озирати ся і на прислугу і на гостей. Як його було устерегтись, аби не пішла гутірка, що Шевченко пише і малює у коменданта? тим паче треба було стерегтись, щоб були офіцери, які ворогували вже й за те, що у коменданта попліч з ними сїдає обідати „політичний злочинець“, простий жовнір.

Тямлячи повну незручність і небезпечність, щоб Шевченко писав і малював, себто зрушав царську волю з дозволу коменданта і у його в квартирі, Усков перш за все вдався до Оренбургу, просячи дозволу Шевченкови тільки писати, і писати тільки мовою російською, під доглядом і цензурою офіцерів. Дозвіл прийшов вельми не скоро, не раніш весни р. 1854²⁾.

¹⁾ Київ. Стар. 1883.

²⁾ З листу п. Ускової, Косарев (Київ. Стар. 1889 кн. 3 стор. 573, каже: „здається“, що дозвіл писати і малювати дано Шевченкови в червні р. 1852. Це очевидна помилка. Малювати ніколи йому не було дозволено, малював він так сказати „неофіційно“; а про дозвіл писати почав клопотатись не Маєвський, а Усков в осени р. 1853.

Отже, доки прийшов той дозвіл, Усков дозволив Шевченкові писати і малювати в землянці. Землянку ту вважали як окремий кабінет Ускова і нікому туди без його дозволу не вільно було ходити. Таким чином нікому не можна було й знати, що там Шевченко пише і малює.

Гадаю я, що отоді Шевченко й написав оповідання „Наймичка“ під впливом матерньої туги, яку він бачив на Агаті Омеляновні, коли та похоронила свого сина Дмитра. Принаймні він читав свою „Наймичку“ Усковим „якось на сьвятах або в самому кінці р. 1853, або з самого початку р. 1854“, і казав при тій нагоді, що такого змісту є у його поема мовою українською ще не друкована і лишилась вона у когось на Україні.

Тямив очевидячки Усков, що в землянці можна писати залюбки, але малювати зовсім не зручно. Тямив він і те, як нудьгує Тарас через заборону малювати. Нудьга його була така велика, що навіть вона і нам стає страшною з самих тільки листів Шевченка. Найгірш заборона мордувала його через те, що він не знаходив задля неї жадного за собою приводу і не знаходив його цілком справедливо; бо приводу того, дійсно, ніхто-б і не міг знайти, дійсно, його ні в чому не було, окрім непорозуміння царем Миколою в докладі графа Орлова слів: „ізображалъ каррикатуры“. Цар зрозумів сі слова буквально, себто, що — малював карикатури. „За що заборонили міні малювати, того не скаже і сам судия верховний“, голосить художник у своєму журналі¹⁾. „Мині заборонили писати, а найгірше, і малювати. І я пропадаю отут в казармі між салдатами; ні з ким слова промовити. Нудьга, нудьга така, що вона незабаром вжене мене в домовину. Не знаю, чи карав ся ще хто на сьвітї так, як я тепер караю ся, і не відаю за що“, читаємо в листі його до Бодяньського²⁾. В другому листі до його він пише: „заборонили міні малювати, а я за цілий свій вік не вивів ніже єдиної злочинної риси. Не давати чоловікови працювати коло тієї штуки, на яку він присвятив увесь свій вік, се найжахливіша кара³⁾. „Найгірш мучить мене“, пише Тарас до Артемовського, „те, що не дають міні малювати. А з якої причини? — не відаю. Тяжко! страх як тяжко!“⁴⁾ — „Мучу ся

1) Записки стор. 19—20.

2) Русск. Стар., IX 1883 стор. 641.

3) Ibidem.

4) Основа 1862 кн. VII.

без олівця та без красок“, читаємо в другому листі його 15 червня р. 1853 до того-ж Артемовського¹⁾. „От-де дійсно страшенна кара! Горе тай ще горе!“

Нам, що відгороджені від того часу муром більш ніж со-рока літ, тяжко і боляче читати оті голосіння поетової душі, вилиті на мертвий папір, вже-ж певна річ, що і Усковим не легко було чути тугу з живих вуст страдальника, і не можна було не обізвати ся спочуттем і бажанням допомогти. Усков при-міркував, щоб Тарас прохав дозволу собі намалювати олійними красками запрестольний образ у Новопетровську церкву. Звістно — раз би начальство дало той дозвіл, так фактично і вся заборона малювати більш менш зникла-б. Тарасови дали-б яке-небудь по-міщення під робітню, тут би можна було йому розташовати ся зовсім по малярськи, з усіма малярськими прирядами, малювати той образ довгий час, прикриваючи їм усякі иньші роботи ху-дожника. Здавало ся, що начальство Оренбуржське не відмовить дозволу на таке добре діло, як оздоба церкви добрим запре-стольним образом.

І от Шевченко урядовим шляхом висловив комендантові прозьбу, дозволити йому власним коштом намалювати той образ. Комендант спитав найблизшого начальника Тарасового капітана Косарева. Сей відповів, що за увесь час перебування Шевченка в Новопетровському він не помітив за ним нічого лихого, і по-водить ся він взагалі дуже добре. Комендант 7/19 січня р. 1854 вдав ся до начальства в Оренбург. Минуло більш трох місяців; жадної відповіді не було, нарешті прийшла вона і холодним північним вітром розвіяла Тарасову надію. Начальник штабу оренбуржського війська — генерал-майор Фонтан-де Верройон 16 квітня р. 1854 повідомив Ускова, що начальник війська не призволив згодити ся на дозвіл „рядовому оренбургського линей-ного N 1 баталіону Тарасу Шевченку нарисовать запрестольный образъ въ церковь Новопетровскаго укрѣпленія“²⁾.

Така відмова жорстоко вразила Тараса; він, як знати з ли-стів його, називав її катастрофою; вона знов пригнобила йому дух; йому знов ввижаєть ся, що він ніколи вже не діжде по-ліпшення своєї долі. „Не тямлю вже, що й гадати“, пише Тарас до Залєського, „про мое уперте нещастє! чи Львов (начальник баталіону), чи хто виший спричинив ся тому“. „Найгірша

¹⁾ Ibidem.

²⁾ Русск. Стар. 1891, май стор. 440.

отрута нашого побуту морального — безнадійність, і отсею жорстоку отруту я вповні почуваю¹⁾. „Остання невдача так мене приголомшила, що я згубив всяку надію хоч на аби-яке поліпшення моєї долі гіркої після отакої катастрофи. Вона справді про мене катастрофа“.

З отсієї відмови ми бачимо, що начальник оренбуржського війська добре тямив, чим найгірше можна допікати Шевченкови. Останні три місяці після того ще тяжко почував недозвіл і писав до Залеского: „Скорботно, невимовно скорботно! При таких невдачах і найбільший поет зречеться усякої надії на ліпшу долю, а міні безталанному і давно можна заплющити очі задля ліпшої будучини“²⁾. Що саме спричинилося відмові дозволу намалювати образ — про те певної звістки нема: відаємо тільки про гутірку, що того часу кружала у форті. Гомоніли, що хтось з офіцерів, довідавшись, що Усков вдав ся про дозвіл в Оренбург, післав донос в Уральськ до баталіонного командира майора Львова. А Львов би то вельми образив ся за те, що Усков не спитав у його, минув його і вдав ся безпосередно до Оренбурга і від себе вже написав до Оренбурга, щоб не давали того дозволу. Таку гутірку підтримують і нарікання на Львова, вимовлені у наведеному в горі листі Шевченка до Залеского. Хоча се все вельми подібно до правди, найпаче бюрократична образливість Львова, але всего сего не досить на те, щоб признати донос фактом. Може в уральськім архіві і знайшлись би певні указки, щоб розв'язати се цікаве питання. Можна ще гадати й те, що оренбуржська військова адміністрація теж няла віри, що Шевченко малював карикатури на царя, і не відважила ся не тільки сама дати дозвіл малювати образ, а навіть бояла ся вдати ся в Петербург про такий дозвіл, гадаючи мабуть, що не личить їй турбувати царя згадкою про чоловіка, що „за добродійство“ царське заплатив малюванням карикатур на свого „добродія“. До того-ж під ту саме пору не було в Оренбурзі ні Герна, ні Залеского, а инчі Тарасові приятелі в Оренбурзі не відали про подання Ускова, а через те й не могли поклопотати ся, як треба було.

1) Київ. Стар. 1883 кн. 1 стор. 170.

2) Київ. Ст. 1883 кн. 2.

XI.

Великою втіхою Шевченкови під оту тяжку годину стали листи приятелів його. Найпаче листовання з Броніславом Залеским, присилка йому книжок приятелями а більш за все приїзд — хоч на короткий час — з експедицією Бера молодого ученого Українця Данилевського. Данилевський вельми сподобався Тарасови: „Така людина, як Данилевський“, писав він 9 жовтня р. 1854¹⁾, до Залеского, „в нашій пустині може закрутити і мою голову. Доки він тут був, я майже не розлучався з ним. Він своїм перебуванням нагадував мені самотньому минулі дні прекрасні. Я був з ним щасливий, тим то й не писав довго до тебе“. (Дійсно, бачимо, що більш як чотири місяці — з 6 червня до 9 жовтня — нема Тарасових листів ні до кого). „Ти, яко щирий друг, вибачиш мені, і серце твоє зрадїє з моїх коротких радощів. Данилевський тепер поїхав на якийсь час до устя Емби, а я користуюся з того і пишу до тебе. Але все те, що я бажав би написати до тебе про Н. Данилевського, не помістилося-б і на 24 аркушах паперу. Тимто скажу тільки, що він всіма сторонами людина прекрасна! От тільки шкода, що він людина учена, а то бувби з його суцїй поет“.

Коли потім в осени експедиція покинула Новопетровськ, Шевченко знов вертається до згадок про Данилевського і знов пише про його до Залеского²⁾: „він, Данилевський, пробув тут два місяці. За сей час я найщирїйш з ним сприятелився, не що давно (лист писаний 8/20 листопада) поїхав він до Астрахани, а я, провівши його, трохи не здурїв. Вперше на своїм віку я вазнаю такого почуття. Ніколи самотність не здавалася мені такою суворою, як тепер, і лист твій прийшов до мене так в пору, що я не тямлю, як і дякувати тобі за його. Приймавши його, я почав приходити до пам'яті, почав думати. Правда, думи мої не веселі, а все-ж таки думи. Кажеш ти, що ти звичайсь до свого кутка, так думав і я, доки в моїй широкій тюрмі не показався чоловік розумний і благородний. Але-ж показався на те тільки, щоб збентежити мою бідну дрімання душу“.

¹⁾ Київ. Ст. 1883 кн. 1 стор. 173.

²⁾ Київ. Стар. 1883 кн. 3 стор. 611.

З від'їздом Данилевського¹⁾ тяжкий сум самотності серед натовпу „широкої тюрми“ неминучо повинен був з більшою потужністю обгорнути душу поета; тим паче, що від'їзд трапився тоді саме, коли і природа сприяла більш почувати той сум. Літом, oprіч товариства Данилевського, у Тараса був город, був холодок під вербою, була землянка і альтанка; значить, був який-такий захисток, де можна було сховати ся від казарми і від її товариства і сумованне своє розважати писанням і малюванням; журбу свою можна було втопити хоч в оглядування неба і непривітної природи. Тепер і сего нічого не стало. Літо минуло; по степу заквилив-застогнав вітер холодний та звір голодний; на морі заревли-заголосили „заспані хвилі“ і, бючись ребрами об скелю розбудили приспаний в літку сум і журбу „забутої Богом і проклятої людьми пустині“. Ожедею холодною та снігом — піском падала на журливий форт, на сумну живу та повну людського жалю і скорбот могилу та німа туга-гризота, що стискає людям серце і німо, незримо ссе його, висисаючи не саму тільки кров, а тепло почуття, жвавість і бадьорість духа.

Стисла вона серце і Тарасови, загнавши його знов на цілий піврік до „смердячої казарми“.

Можна, читаючи споминки про сей час Зорянка і Косарева гадати, що у Тараса було тоді товариство офіцерів. Зорянко каже: „Тарас Григорович був душею товариства в Новопетровському форті. Рідко коли пікнік, або прогулька обходили ся без його. Тоді він звичайно сїдав на той екіпаж, де були харчі; брав під свій догляд пляшки з горілкою, але на місце прогульки привозив пляшки геть не повні“²⁾, себто в дорозі випивав. А в споминках Косарева³⁾ читаємо: „коли ми (офіцери) довідали ся, за що Шевченко попав під „червону шапку“ (себто в салдати), дак усі його полюбили і почали приймати його скрізь як свого і в родинних і в нежонатих товариствах, починаючи з коменданта, де він учив дітей. Тай трудно було-б не полюбити його; він був чоловік розумний, сердешний. Інколи, хоча й не часто, було як розбалакаєть ся Тарас, як почне розповідати приказки, можебилиці та побрехеньки — а він знав

¹⁾ Данилевський доживав віку і вмер кілька років назад на хуторі своєму біля села Мшатки, на південному березі Крима.

²⁾ Київ. Ст. 1889 кн. 2 стор. 302.

³⁾ Ibid. кн. 3 стор. 573.

їх силу силенну — або як почне передражнювати пошів, дяків, крамарів і т. ин. — і на се він був великий майстер, так сьміху і реготу було без краю“. Тим часом пані Ускова подала мині зовсім инчу звістку. „Офіцери в форті“, каже вона, „не любили Тараса, бо відали, що він зневажливої про їх думки, уважав їх дурнями і пияницями. Шевченко дійсно був такої думки про велику більшість офіцерів, і така думка його відповідала сумній дійсности. Він не любив товариства офіцерів і уникав їх“.

Як же погодити отсі геть не однакові звістки і яку з них уважати певною?

Споминки Зорянка я приймаю так скептично, що мушу майже цілком їх знехтовати скрізь, де тільки вони не підперті инчими певними звітками. Споминки Зорянко написав властиво не свої, а переказані йому донею Ускових Наталкою (вона опріч того надруковала свої споминки і в другому ще місці¹⁾). Відаємо, що Наталія Іракліївна побачила сьвіт божий вже в Новопетровському, значить, не ранійш літа року 1853, і була на четвертому році, коли Шевченко покинув Новопетровський форт. Які ж споминки про поета могла зберегти така мала дитина? що могло лвшити ся в памяти її майже через тридцять літ?

Споминки Косарева треба брати теж вельми обережно, хоча вони і більш правдиві. На лихо Косарев, переказав їх генералови Миколі Дементевичу Новицькому²⁾, тоді вже, коли память його зовсім зрешетіла, не слухала його, а через те в споминках його стільки плутанини і суперечок³⁾, що брати з них можна тільки те, на що не падає ні на зерно тінь непевности.

Що до звісток Аїати Омеляновни, так їх підтримують і власноручні споминки Шевченка. З записок його бачимо, що Новопетровське „інтелігентне“ товариство він називає „брудною ковбанею“. Ми вже бачили, що за люде були офіцери Обрядин, Потапов, Мешков; подивимо ся ще на де-кого з них і тоді ска-

¹⁾ СПбургскія Вѣдом. 1882 N 75 з підписом „Нато“; так звав Шевченко Наталію Іракліївну.

²⁾ Київ. Ст. 1889 кн. 2.

³⁾ Щоб не бути голословним, подам кілька прикмет такої плутанини і суперечок. „Шевченко, каже Косарев (Київ. Ст. 1893 кн. 2 стор. 241 і далі) написав в Новопетровському „Кобзаря“. — Знаємо, що там Шевченко до мая р. 1857 не написав по українськи ніже єдиного слова! Шевченко виїхав з форта через Астрахань 2 серпня 1857, а Косарев каже, що він поїхав в кінці серпня через Уральск до Києва і т. далі.

жемо, чи можна було чистій душі Шевченка товаришувати з такими людьми?

От напр. поручник Кампiонi, iнжiнер, значить, людина з освiтою висшiй школи. Перегодом я подам факти, який се був п'яниця i людина високо неморальна¹⁾.

Бачимо другого офiцера, що, взявши четвертину вiдра горiлки, торжественно йде з нею до свого нареченого тестя, не з ним i сварить ся доти, доки „тесть потяг по лобi свого нареченого зятя так, що з шляхетного чола заюшила кров. Поранений зять бiжить окровавлений до швачки, бере там ту сукню, що казав пошити пiд вiнець своїй молодiй i вiддає її шинкареви в заставу за двi чарки горiлки²⁾.

А от третiй зразок³⁾. Прийшла думка одному офiцерови повеселити свою молоду; вiн скликав з обох рот салдатiв сiпiвакiв з бубоном, з тарiлками, з ложками, з трохкутником i ще з якимись брязкильцями. Коли пересiпiвали, звiсно, з танцями, увесь салдацький репертуар, тодi офiцер казав салдатам „покачати“ його. Але коли салдати, пiдкидаючи в гору в десятий раз свого п'яного начальника, гукали: урра! показав ся несподiвано комендант; салдати з переляку покинули серед вулицi свого „отця-командира“, та на втiкача; а вiн не спроможен був пiдвести ся, „був бо на смерть п'яний“.

Рiч зовсiм натуральна, що Шевченкови не можна було товаришувати з такими людьми. I якiй-б розваги вiн зазнав в товариствi таких офiцерiв? „Хто не пiячив, той в карти грав; а Шевченко, пише панi Ускова, карт не любив, гидовав їми“.

Так само уникав вiн i жiночого товариства, бо там панувало пащикованнє. „Бачучи раз-у-раз перед себе людей, або тупих, або п'яних, каже Тарас до Залеского 10 лютого р. 1855⁴⁾, чоловiкови i бiльш за мене байдужому не диво збожеволiти“. В листi до Осипова⁵⁾ 20 мая р. 1856 читаємо: „я дуже радiю, що вам трапило ся побачити хоч одну з тих амфiбiй, серед яких я стiльки вже лiт чеврiю. Одначе зауважте, що ви бачили лiпший екземпляр, одухотворений чимсь таким, що скидаєть ся на думку i почуттє, а коли-б ви побачили инчих з отсiєї по-

1) Записки Шевченка ст. 30—34.

2) ibidem 15.

3) ibidem 48.

4) Кiев. Стар. 1883 кн. III ст. 612.

5) Москов. Вiдом. 1862 N. 45.

роди! та ні! не приведи Господи, щоб вам і в сні привиділа ся така гидота людська. Їоти, між якими на берегах Дунаю доживав віку Овідій Назон, так і ті найцілковитійші створіння Божі. Вони були хижі варвари, та не п'яницї, а отсї, що округи мене, так і те і друге". „І в отаких людей", читаємо в листі Тарасовому до Артемовського¹⁾, я в кулаці сижу; давлать, без всякого милосердя давлать, а я повинен ще й кланяти ся, а то візьме, тай роздавить наче ту вошу між ногтями".

Звістно, не без того, що і в „брудній ковбані" були такі люде, до яких навідував ся Шевченко, що-б трохи розвіяти свій сум. Са було старе супруже Зигмунтовських. Побачимо зараз, що вони не могли задовольнити Шевченка, але коли-б і таких не було, так, певна річ, Тарас навідував ся би хоч ради-в-годи і до кого будь гіршого; бо чоловік по своїй природі може обходити ся без усього, але без чоловіка — ні за-що не обійдеть ся.

Зигмунтовські були люде доволі цікаві і оригінальні. Колись він був латинської, вона лютеранської віри, потім перейшли на православіє. „Він", читаємо в Шевченковому журналі²⁾, „дідусь простосердий, доброї душі і зовсім не шкідливий брехунець. Свій рід він виводив з якогось Зигмунда, короля польського. Про ближних предків і про батьків не згадував. Дитинний вік його поринає в якійсь темряві. Першу половину віку парубочого учителював він у фабриканта тютюну в Петербурзі Головкина. Оттоді то й стала ся з ним чудна пригода. Буцїм би то раз-якось серед вулиці схопили його два гайдуки, завязали йому очі, посадили в темну карету і привезли до якоїсь красуні-богатирки в ро-скішний будуар. Тут пішло у них таємниче кохання. Потім знов відвезли його з завязаними очима, давши йому 20 тисячів карб. Перегородом пішов він в актори, зажив собі незвичайної слави, але через інтригу актора Яковлева мусїв покинути сцену і пішов служити на флот. З корабля перейшов на службу в земський суд в Одесі; став би то голінним чаркуном, пристав до якогось товариства політичного і попав в тюрму без терміну, а потім послали його поліціантом в Астрахань. Звідсіля вже він і перебрав ся до Новопетровського форту. Пані Зигмунтовська була невинна цокотуха і трошки сентиментальна бабуса. Тарас прозвав їх Філемоном і Бавкидою. Він приносив їм з городу петрушки, кропу, редьки; за те читав у них „СПбурґскія Вѣдомости", пив чай і слухав оповідання про чарівні події Філемона.

1) Основа 1862 кн. 7 стор. 16.

2) Записки стор. 36—38.

ХІІ.

Косарев розповідає, що Шевченко любив єспівати українські пісні, частійш за все єспівав: „Віють вітри, віють буйні“. Єспівав він і в церкві в хорі. Голос був у його доволі чистий і дзвінкий тенор¹⁾.

Що Тарас любив єспівати — се річ відома; одначе пані Ускова каже, що вона майже ніколи не бачила Шевченка в церкві. Не доводилось їй чувати, щоб пісні він єспівав де у товаристві; а на городі, або в саду, було єспіває раз-у-раз на півголоса.

Брав би то Шевченко участь і в аматорських сценічних забавках. Спектаклі аматорські розпочали ся в Новопетровському ще за Маєвського. Сцену спорудили в казармі: декорації малювали свої-ж художники; завісу з червоної шовкової матерії дала одна офіцерша, за люстру і канделябри — правили штики (багнети). На перший спектакль вибрали комедию Островского — „Свои люди — сочтемся“. Жіночі ролі справляли мужчини. Шевченко грав ролю урядника Розноложенского. Перший спектакль був 26 грудня р. 1850²⁾. — На мою думку ледви чи не помилив ся тут Косарев: трудно мині згодити ся, щоб Шевченко — після шестимісячного арешту в Ореському казематі, після тяжкої подорожі до Новопетровська, за два місяці після того, як прибув до форту, став би грати, та ще в пєсі російській!

„Коли показав ся на сцені Шевченко“, каже Косарев, „єсміншно було дивити ся на його. Одягнений він був в старий і трохи вузкий на його фрак з синього сукна; короткі штани горіхової барви; жилетка зелена, вилиняла; чоботи латані і один скривлений. На голові старий, помнятий бриль. Убранє і грим були такі, що перед вами був пяничка урядник, що ще добре й не виспав ся з переною. Ролю свою він грав як не можна ліпше“.

„Після другого спектакля Шевченко, перебравшись в українську одежу“, каже Косарев, „танцював під музику українського тропака і всіх здивовав вдатністю танцювати. З того часу, додає Косарев, у кого тільки траплялись вечірки з танцями, туди

¹⁾ Київ. Стар. 1893 кн. 2 стор. 263.

²⁾ Київ. Ст. 1893 кн. 2 ст. 251.

запрошували і Шевченка, і він ніколи не відмовляв танцювати тропака¹⁾.

Пані Ускова навпаки каже, що вона не пригадує собі, щоб Шевченко грав в спектаклях; а вже-ж цього-б вона не забула, найпаче коли-б хоч раз побачила, як він витинав на сцені тропака. „За увесь час, скільки при нас був Шевченко в форті, я, каже вона, ні разу не чула і не бачила, щоб Шевченко де-небудь танцював“.

Коли-б у мене не було отсієї звістки від Агати Омелянівни, то-б і тоді я сказав, що звістки Косарева про танцювання Шевченка такі не певні, що їх треба брати за вигадку. Раз, що Шевченкова постать зовсім не придатна була до танців; а друге, що національно-моральне почуття не дало-б йому в пустині на заслання смішити чужих людей і між ними своїх катів, танцюючи національний танок. Національна самоповага була у Шевченка і глибока і висока! Та й чи до танців було йому? Ні во вік Шевченко не образив би, не принизив би такими танцями і при таких обставинах свого національного достоїнства. Звістно, були, як от напр. брати Карпенки Стецько і Грицько, і тепер є такі українські актори, що їздячи по Московщині, „морозять хохлика“ на те, щоб потішити товстокишених московських крамарів; але у таких „Українців“, певна річ, ледві чи є й на макове зерно національної самосвідомости і почуття національного достоїнства, а у Шевченка і того і цього було повно до краю і не пішов би він танцювати по українськи перед „гідкою ковбанею“. Я навіть не певен, щоб Шевченко і взагалі брав участь у спектаклях.

Тієї зими, про яку саме іде тепер у мене бесіда, себто кінця 1854 і початку р. 1855, єдиною певною утіхою задля Шевченка була родина Ускових. Сюди вабили його діти. Є звістка, от хоч би й у Косарева, що Шевченко учив дітей Ускових. Се звістка зовсім непевна. Обидві доні Ускових родилися вже в Новопетровському, значить, навіть тоді, коли Тарас вже покидав Новопетровське, їх учити ще не можна було, бо вони були на те вельми малими; навіть старшенька — Наталочка і та ще не вміла добре говорити і не спроможна була вимовити слово „Григорович“, а вимовляла „Горич“. Тарас тільки бавився з ними, тішив їх, а вони, яко діти, любили „лишого дядю Горича“.

¹⁾ ibidem.

Більш за дітей вабила Тараса нenia їх.

Змученому, пораненому, відчуженому від людей ніжному серцю поета зовсім натурально було закохати ся в молоду, освічену і симпатичну жінчину, так натурально, як натурально людині, що любить красу природи, після довгої і незвичайно холодної зими любити і впивати ся бадьорою красою свіжої весни; як натурально чоловікові після довгого недугу важкого вдихати в себе весняне, чисте запашне повітря, любити з квіток, з місячної ясної ночі, з пісень солов'я.

Згадаймо, що впродовж семи років Шевченко майже не бачив жіночого товариства; а він його так любив! він любив огрійливе тепле слово жіноче! Закинений спершу в орську казарму, далі на Кас-Арал, потім у каземат і нарешті в „смердячу широку тюрму Новопетровську“, він томив ся в темному льоху дикої пустині, поміж темного грубіяництва, піяцтва, поміж здеморалізованого офіцерства. Він сім років не бачив того зоряного світу жіночих очей, що гріє серце, бадьорить дух, веселить життя! Та йому „ні на що хороше було й подивити ся“. І от по сімох роках темрявних мигнув перед ним ясний промінь жіночих очей; він почув голос теплий, почув віяння тієї незримі сили, що йдучи з жіночого серця, надає енергії, надії, надає животворної сили і бажання жити. Атата Омелянівна явилась перед страдальником поетом, немов посланниця самого неба. Прості, сердешні, привітні відносини до Тараса повинні були „святим огнем“ запалити йому серце. Почуття у чоловіка наче та пара: чим більше та довше давити її, тим більшу дасть вона реакцію, тим з більшою силою вибухне вона. Так було і з почуттям Шевченка. Та жадним чином инакше й не могло бути.

Було б зовсім не натурально, коли-б він не кохав ся. „Атата“, пише він до свого друга Залеского 9 жовтня р. 1855, „молодиця прекрасна; для мене вона суцця Божа благодать. Се одна єдина душа, що інколи підіймає у мене поривання аж до поезії. Значить, я більш менш щасливий; можна сказати: я зовсім щасливий; тай чи може бути инакше, коли з тобою високоморальна і фізично прекрасна молодича? Ніколи ні одного мого листу до тебе я не кінчив так весело, як отсей. Велике діло спочуття до всього прекрасного в природі, до всього благородного. А коли се почуття чоловік поділяє з другим, тоді він не може не бути щасливим“¹⁾.

¹⁾ Київ. Стар. 1883 кн. 1 стор. 173.

Очевидна річ, що почуття поета глибшало та глибшало. За п'ять місяців він пише до того-ж таки свого друга: „я покохав її чисто, високо, всім серцем і всією благородною душею. Не гадай, друже мій! і тіни чого небудь гріховного в моему коханню непорочному“¹⁾.

Ми добре відаємо чистоту поглядів Шевченка на кохання і тому то ймемо йому повної віри, що до кохання його ні на макове зерно не примішувалося гріховної думки. „Яке чудове дивне створіння жінщина непорочна“, пише він у тому-ж листі: „в вінці створіння се найліпша перла“. І Тарас таким був зачарованим, що бажав, щоб в тій „перлині“ не було жадної, найменшої вади. Досить було йому раз єдиний помітити, що Агата Омелянівна грає в карти, щоб душа його охмарила ся. За два місяці після наведеного в горі листу, він 10 квітня р. 1855²⁾ висловлює вже Залескому своє нїби розчарування: „моя моральна, моя єдина опора і та тепер похитнула ся і зробила ся порожнечєю і без життя. Картьярка, більш нічого. Чи се міні так здасть ся, чи воно справді так?“

Певна річ, що було перше; бо сам закоханий поет не висловлює фактів інших, окрім гри в карти; а цього вельми мало на те, щоб признати жінчину, що вона похитнула ся і стала „порожнечєю“. Нарікання Шевченкові вирвало ся під впливом іншої причини, котра „так приголомшила його, що“, як каже він у тому листі, „я ледві розпізнаю біле від чорного“.

Ми не маємо жадної основи на те, щоб запевне сказати, як приймала Агата Омелянівна Тарасове почуття? навіть не скажемо, чи вона відала напевно, що поет її кохає? Знаємо тільки, що вона вважала на пащикования і скоро довідала ся, що новопетровські „сороки“ захожують ся клепати про неї язиками, вона так остерегла ся, що такої обережності не вжила-б людина, яка глибоко кохає.

Агата Омелянівна майже що дня під добру погоду ходила гуляти побіля фарту; ходив інколи з нею і Шевченко. Ходили вони на киргїзські гробовища. „Я“, каже вона в листі до мене: „рада була ходити з Шевченком; він умів на могильних памятниках Киргїзів розбирати, що визначає та, чи інча річ, зброя, чи струмент, який зроблений на памятнику. З них Шевченко розумів, чим той чи інчий померший займав ся за життя, коло

¹⁾ ibidem кн. 3 стор. 612.

²⁾ Київ. Стар. 1883 кн. III стор. 621.

чого працював? Та й взагалі під час прогульок у Шевченка, яко у людини освіченої, ніколи не бракувало теми задля цікавої бесіди. Завжди було він здійсмає бесіду геть далеку від дрібних інтересів щоденного занадто дрібного життя новопетровської людности. Таким чином прогульки наші тягли ся довгий час, аж доки я не довідала ся, що про ті невинні прогульки наші починають кленати недобрі речі. Раз якось прийшов до нас лікар Никольский і розповів міні, ніби жартуючи, що Шевченко закоханий у мене, і коли я бажаю, дак він покаже міні те місце, де Шевченко або стоїть, або ходить, дожидаючи, доки я не вийду на прогульку, і в яку сторону я піду, туди невідмінно піде і Шевченко. Міні зробило ся з того так прикро, що я перестала ходити на прогульку з Шевченком. Він вельми тому дивовав ся, але я ніколи не висловила йому дійсної причини“.

Не можна не гадати, що таке поводження Аїати Омелянівни вразило Шевченка більш, ніж гра її в карти, і значно охолодило його кохання; хоча й без того-б кохання його не минуче повинно було охолонути. Не ті вже года були! в пошматованому серці поета не можна було довго і з однаковою силою палати огню кохання. А про те до самого виїзду Шевченка з Новопетровського між ним і Аїатою Омелянівною зберегли ся найліпші дружні відносини. За місяць до виїзду він писав у своєму журналі¹⁾: „в саду літня резиденція нашої камендантки і я тепер увесь вільний час перебуваю там у родині Ускових. Отсе єдиний мій спочин і розвага в отсему глухому і огидливому закутку-форті“.

XIII.

Під кінець літа р. 1854. генерал Фрейман приїздив з Оренбурга ревізувати Новопетровський форт. Усков представив йому Шевченка і розповів про безталанну долю його. Фрейман розглядував Шевченкові малюнки, зроблені ним нишком, потай людей в землянці. Малюнки сподобали ся генералови. Художник прохав його прийняти один на спомин. То була акварель Ніч.

Усков звернув увагу Фреймана, що Шевченка конфірмовано з правом вислуги. Пробувши більш семи років простим жовніром, художник тим самим, не говорячи вже про заслуги його в експе-

¹⁾ Записки стор. 45.

диції Бутакова, придбав право вислуги хоч на унтер-офіцера. А се значно поліпишило-б долю художника; ставши унтер-офіцером, він чимало-б спекався деяких тяжких обов'язків звичайного салдата, а головна річ — се був би перший ступінь до визволення з неволі.

Фрейман, поділяючи думки Ускова, взяв ся клопотатись в сій справі і, вернувшись до Оренбурга, зробив подане до графа Перовського. Вже-ж не тільки у Шевченка, але і в Ускова була певна надія, що за протекцією Фреймана поет небавом стане унтер-офіцером. Але час минав, а з Оренбурга не приходило про се жадної звістки. Нарешті вже в квітні прийшла вона — і чорною хмарою темного суму розвіяла Тарасову надію. Ог що читаємо в листах його того часу: „Торік“, пише він до А. Плещеева, „генерал Фрейман вдався з поданням, щоб мене зробили унтер-офіцером. Отсею убогою надією я жив до кінця березія сього (1855) року. Коли-ж перед самим великоднем (великдень того року був 27 березія) почта привезла сюди приказ майора Львова (баталіонного командира), щоб мене взяли в руки, та до приїзду його сюди зробили з мене фронтовика на зразок, а инакше щоб я ніколи не сподівався поліпшення моєї долі. Гарно зустрів я великдень! Минули свята, а по святах з мене 50 літнього діда¹⁾ щодня по вісім годин тягнуть жили, муштруючи²⁾).

10 квітня він пише до Броніслава Залеского: „за вісім літ, здасть ся, можна-б було звикти до всяких невдач і до великого нещастя. Отже ні! теперішнє горе так страшенно розтурбовало мене, що я ледві собою володію. Я досі ще не спроможу ся прийти до пам'яті... Так мене приголомшила отся невдача, що я ледви відрізняю біле від чорного³⁾).

„Яка була причина тому“, питаєть ся поет, „що незгода майора Львова переважила подання генерала Фреймана?“ Отсе питання і до нині стоїть без відповіді певної. Сам Тарас на порозі вже з своєї „широкої тюрми“ відповідав собі так: „запевне не відаю, чому повинен я дякувати, що за десять років не зробили мене навіть унтер-офіцером? чи тій упертій антипатії, що сидить у мині до військового стану, чи моїй „хаклацькій“ нестемній завзятості? мабуть і тій і другій. Того, до віку незабутнього дня, коли мині вичитали конфірмацію,

1) Тоді Шевченкови йшов 42-й рік.

2) Основа 1862 кн. V.

3) Київ. Стар. 1883 кн. 3 стор. 621.

я сказав сам собі, що з мене не зроблять салдата. Так і не зробили. Не тільки глибоко, а хоча-б навіть по верхам, я не вивчив ні одного артикулу з рушницею. І отсе влещус моєму самолюбству. Я й подумати бояв ся, щоб походити на бравого салдата¹⁾.

Відмовлення зробити Шевченка унтер-офіцером стає нам за свідка, що фраза ужита в царській конфірмації „сь правомъ выслуги“, була ужита так собі, для людського ока, а зреалізувати її не можна було без призовлення на те якого-небудь баталіонного командира!

Тоді саме, коли Львов і Перовський вбили в Тарасовому серці надію на поліпшення долі його тяжкої, зробивши його унтер-офіцером, став ся такий факт, з якого не можна було Шевченкови не переняти ся повною надією на визволення з неволі.

18 лютого р. 1855 помер цар Микола, чоловік упереджений проти нашого поета. Оцарював цар Олександр. Річ звичайна, що нове оцарювання приносить амнестію покараним. Вже ж кому більш як не Шевченкови можна було сподівати ся амнестії? Нового царя виховував той самий поет Василь Жуковський, що так багачько сприяв викупу Шевченка з крпацтва. Не можна не гадати, що Олександр II, ще як був наступником трону, чув від Жуковського про Шевченка, відав, що усе „злочинство“ Шевченкове були „баламутні вірші“, тимив, що поета покарано на ґрунті чисто літературному і покарано незвичайно жорстоко. Значить, він розумів, що найпростіша справедливість вимагає, яко мога швидче, знівечити велику батьківську неправду.

Перший маніфест новий цар видає на великдень 27 березня р. 1855. Ні залізниця, ні телеграфу тоді до Оренбурга ще не було, через те звістки приходили вельми не скоро; напр. у вересні того року в Новопетровському форті ще не відали змісту маніфесту і не знали, хто саме підійшов під амнестію. Шевченко 25 вересня питає ся у Залеского²⁾: чи царський маніфест не забув про мою долю?“

Але марна була твоя надія, наш великий страстотерпче! Маніфест минув тебе, і твое наболіле серце зовсім справедливо виливає кривавий жаль! Тарас був певен, що коли не визволять

1) Записки стор. 19.

2) Київ. Ст. 1883 кн. 3 стор. 614.

його зовсім з неволі по маніфесту, так, що найменш зроблять унтер-офіцером! Трохи що не цілий рік він жив тією надією і „страстний тиждень перед великоднем р. 1856 перебув він в найнеспокійнішому, в найтяжшому сподіванню. Впродовж великого посту, а найпаче на страстному тижні, читаємо в листі його до графині Анастасії Толстої¹⁾: „коли у нас почала ся комунікація водою, я все ждав почти з Оренбурга. Вона повинна була привезти мині визволення по царському маніфесту з приводу оцарювання нового імператора. І щож?... Мене не призначили до царської ласки. Мене не виписали з реєстру мучеників! Про мене забули! Гірко, та ще й як гірко одержати отаку-от тяжку звістку, та ще на такий великий день (великдень того року був 15 квітня). Се страшений глум долі, що карає мене. О, не приведи Господи нікого, щоб так, як я, зустрів отсей великий, радісний день. Безнадійна звістка так була придавила мене, що я був близько до розпуки. Скорботно! невимовно скорботно!...“ Тяжка журба безнадійности, так була обгорнула душу страдальника, що він і за п'ять тижнів не визволився спід її впливу. Та таки нікому й нічим було розважити його. Кохання його потроху хололо, погляд на паню Ускову охмарив ся, і треба, неминуче треба було чимсь і якось угамувати тугу. 20 мая в листі до Осипова²⁾ Тарас пише-ридає: „14 квітня прийшла з Оренбургу звістка, що забули подати подання, аби з поводу нового оцарювання зробити мене унтер-офіцером. Отся тяжка звістка так мене приголомшила, що я не тямив, що й діяти з собою. Справу сю я вважаю яко діло зовсім скінчене. Да хіба-ж можна було инакше гадати! Овва! царська ласка була про всіх, та тільки не про мене. Огидливий глум лихої долі“.

До того-ж часу належить і лист Тарасів до Зиґмунда Сераковського. Визволений з неволі Сераковський поспішив попитати і свого друга далекого з надіями на нове оцарювання. „Батьку“! писав він до Тараса: „сей рік — рік радощів і щастя. Сьогодні сонце вознесло ся на небі до зеніта. Броніслава Залеского зовсім визволили, і не далі 1 червня він вертаєть ся до родини на нашу рідну землю, і я поїду з ним. І серце, і розум, і Броніслав кажуть: перше діло твоє. Батьку, Бог благословив мої заміри, Він і зміцнить їх, жили ми з тобою на сході

¹⁾ Русская Стар. 1874 кн. X стор. 287.

²⁾ Моск. Вѣд. 1862 Ч. 45.

і зрозуміли велике значіння слів Алла Екбер (Віг Великий). Во імя Боже їду до Петербургу і на береги Дніпра. Не бій ся, тебе не забуду. Дніпро нагадає мині про тебе. Полк, до якого мене призначено, зимовати ме біля Катеринослава, на місці Січи. При першій звістці про се я написав послання. Ти його одержиш сього року. Стиль у йому слабій, але думка висока; вона не моє, а почуте моє. Думка ся про з'єднання одноплемінних братів, що живуть по обом бокам Дніпра. Їду з повною надією, що доля твоя полегшає. Бог великий, цар милостивий. Батьку! Великі люди притерпіли і великі страждання. Одна з найбільших — дика пустиня, в пустині і ти тепер перебуваєш, наш лебедю¹⁾.

Мушу тут трохи збочити.

Почуте і прихильність до свого товариша по заслання, до найліпшого сина України, висловлені сином Польщі, здають ся мині зовсім щирими і чистими, властивими кожному, хто сам притерпів і спочував товаришеви, що ще більш за його страждає. Та таки простий обовязок моральний казав Сераковському²⁾ чинити те саме, що він чинив і ужити усіх заходів, яких тільки спроможно йому ужити, щоб поліпшити Шевченкову долю. Таке підбадьорювання духа многострадальному узникови не може не викликати подяки. Отже на жаль і на диво один з Тарасових біографів в листі Сераковського знайшов нещирість, „єзуїтизм“. Сераковський в відносинах до Шевченка кермував ся-б то правилом єзуїтів і, користуючись з довірливості і простодушності Шевченка, він у купі-б то з Подлевським (!) примірковали собі, щоб з українського народнього поета зробити український прапор, прихилити його до себе і з лютого ворога польської національності вони хотіли-б то зробити з Шевченка зброю справи польської. От до такої-б то мети і простовало оте послання Сераковського до нашого кобзаря³⁾.

Не треба тут змагати ся проти наведеної і нічим у автора її не доведеної думки. Досить з мене заретістровати факт і додати, що Шевченко, хоча і був ворогом польского, як і всякого инчого, без ріжниць національної, паньства, але він ніколи не ворогував проти польської національності. Досить на доказ сього згадати його послання „до Ляхів“ —

¹⁾ Жизнь и произвед. Шевченка, Чалий стор. 83.

²⁾ Сераковський р. 1863 брав значну долю в польській революції. По наказу Муравєва його повішено.

³⁾ Жизнь и произвед. Шевченка стор. 83.

„Подай же руку козакови
І серце чистеє подай
І знову іменем Христовим
Возобновим наш давній рай“.

Безнадійність так переняла Тараса, що ентузіастичне щире слово Сераковського не підбадьорило його. Дійсне, не можна було йому не тужити; куди не глянь на вкруги — стоїть височезний мур безнадійности! Такої безнадійности, що легко примушує людей шукати виходу або в воді глибокій, або на гилі високій. Шевченко встояв: моральний його орґанізм був наче з дулевини, загартованої любовю до України, вірою в свою ідею, надією, що наше сонце прийде і за собою наш день приведе. З таким орґанізмом дійсні патріоти не накладають на себе рук і страждають до кінця — до краю. Муки їх страшенно великі, але і образ їх ще більший!

Тяжко було ієнію нашого слова сидіти в кулаці у майора Львова, а про те у відповіді його до Сераковського ми не чуємо розпуки. „Радий-би я був відповідати тобі“, писав він, „тим же серцю любим словом, але я такий заляканий, що бою ся рідного любого звуку. Найпаче тепер, я ледви спроможен хоч аби як висловлюватись. Про горе моє теперішнє пишу до А. Плещєва. Ти у його прочитаєш гідкі подробиці. Дякую вам, други мої, брати мої! що ви не покидаєте мене“.

XIV.

Ще в літку 1854, коли до Новопетровського приїздила учена експедиція академіка Бера, Усков, познайомивши останнього з Шевченком і з його гіркою долею, прохав його поклопотати в столиці — де тільки можна, щоб поільжити Шевченкови. Певна річ, що про се прохав і сам Шевченко і Данилевський; але під той сумний час годі було сподівати ся якої пільги від царя, зовсім не по правді упередженого проти Шевченка. Усе що можна було Бєрови зробити — се вдати ся до віце-президента академії художеств, до графа Федора Толстого, щоб він по спроможности заступив ся за колишнього ученика академії і друга Брюлова. Він мабуть прирадив Тарасови написати лист від себе до графа Толстого¹⁾.

¹⁾ Основа 1862 кн. V.

Сам Толстой і його пані Анастасія своєю освітою, гуманністю і благородним спочутем до всього чистого і прекрасного,

Граф Федор Толстой.

до всього приниженого деспотизмом були людьми видатними. Федор Петрович родився 10 лютого р. 1783 і головував в академії з року 1828; значить того часу, про який у мене бесіда,

він віком був людина стара вже, але дух його був свіжий, бадьорий; немов час, події і дух царювання Миколи минали його, йдучи геть-геть далеко від його. В очах у його світився розум і молодість душі і серця¹⁾. В поводженні його з людьми сяло благородство і простота. Графиня Анастасія Іванівна була молодниця щира, привітна, розумна, гостинна і з почутем незвичайно огрійливим для людей, придавлених лихою долею. Гостинна господи Толстих була тихим пристановищем за для людей освічених: тут збиралися репрезентанти штуки, письменства і науки. Тут лунала щира розмова про інтереси освіти, добробиту, поступу взагалі, про інтереси поезії, штуки, письменства і науки. Граф спочував усьому доброму; усе світле, чесне було близьким його благородній душі. Високо стояв він і як художник, і як чоловік, але свого авторитету він ніколи не випинав наперед. Авторитет його, як се звичайно буває у людей, дійсно перенятих світом і гуманізмом, сам, без його волі випинав ся, але нікого не придавлював. Кожен перед ним почував не боязкість, не нікчемність, а навпаки переймав ся пориванням до всього дійсно поступового.

Толстії взяли ся до справи Тарасової практично і обережно. По просьбі їх художник Осипов писав до Шевченка: „граф Толстой щиро вболіває над вашим нещастем і душею радий ужити всіх можливих йому заходів, щоб доля ваша поліпшала, коли тільки ступінь вашої вини не стане йому перешкодою. Початок вже зроблено“²⁾. Запевне не відомо, який був той початок. Певно, що граф попробував ґрунт навкруги, а ґрунт був вельми твердий! Тридцятилітній переліг! щоб перейти по йому з плугом гуманности, треба було не аби-якого і лемеша і чересла.

Тим часом коротенький лист Осипова упав на душу зневоленого поета свіжою росиною. Поет відповідав не гаючись, та на лихо відповідь його не застала вже Осипова в столиці: він пішов до ополчення і рушив на південь. Графиня Толстая прийняла той лист, знаючи від кого він, розпечатала і, прочитавши, побачила, як страждає Тарас. Вона поспішила написати до його. „Поспішаю написати до вас“, читаємо в листі графині Толстої³⁾), „що Осипов не відписав до вас через те, що пішов з опол-

¹⁾ Чалий стор. 88.

²⁾ Русск. Стар. 1877 кн. X стор. 284—7.

³⁾ Чалий стор. 188.

ченням до Севастополя; але він доручив мині, людині вам невідомій, яка одначе бере теплу і живу участь у вашій долі, написати до вас. Прошу вас прийняти в душу свою радісну гостю-надію на милосерде Боже і нашого царя (нового вже), на серці у котрого повно бажання щастя своїм підданам. Вірте-ж у ліпшу будучину. Вам каже се женщина, сьвідома усього прекрасного, мати родини, жінка художника, котрого люблять і поважають“.

Шевченкови не трудно було вгадати: хто такий ота „невідома йому“ кореспондентка; а нам ще менш трудно зрозуміти, яким почутєм переняла поетову душу гостя-надія! Та в сьому разі зеркалом тієї хвилини стає нам Шевченків лист до графині, писаний 22 квітня р. 1856¹⁾; не можна не подати тут власних слів поета: „Нагороди, Господи!“ писав Тарас до графині, „і вас і близьких ваших радощами і нестеменим щастєм. Я ожив! воскрес! і останні дні великодних сьвят²⁾ перебуваю немов в рідній сім'ї з вами, з Миколою Осиповичем (Осиповим), мої любі, мої добрі, мої великодушні друзі! З вашого привіту я такий обрадований, такий щасливий, що забуваю про девятилітні страждання, що гнітили мене. Еге! вже девять літ караю. ся за грішні вчинки моєї молодости. Кара без краю. Я не тямлю, що отсе за знак: конфірмовано мене з правом вислуги, служу я, яко суцций салдат, одна у мене вада: з рушницею ні як не справлю ся так, як бравий ефрейтор. Але-ж мині вже 50 літ! Вірші писати мині заборонили — я знаю за що і не нарікаю на кару. Але за що заборонили малювати? Беру за сьвідка Бога, що не відаю; тай суді мої про се відають не більш за мене. А кара страшенна! увесь свій вік я присьвятив штуці божественній, а що з того? Мовчу вже про муки материяльні, про нужденність, що охолоджує серце; але яка мука моральна! О! не приведи Господи нікого. Хоч і вельми було трудно, одначе я зрік ся неминуче потрібного; задовольняю ся з того, що цар дає жовнірови. Одначе як же його зректи ся думки, почутя і непогашеної любови до штуки прекрасної? О! спасіть мене! ще один рік і я пропаду! Яка у мене будучина? що у мене на обрію? Хвала Богови, коли шпиталь, а може!... О, да не смущаєт ся

¹⁾ Русск. Стар. 1887 кн. X стор. 287.

²⁾ Згадаймо (ливись виписку в горі) — що саме перед великоднем почта привезла до форту звістку, що маніфест 21 березія минув його і що його „не виписали з реєстру мучеників. Про його забули“.

серце ваше! ніколи мині сниться ся горопашний учень Мартоса і перший учитель Виталі. Віщованне малодушне, недостойне! але-ж вода, падаючи на камінь, і його пробиває. Коронування царя — се край моєї єдиної надії. Не мов у Бога милосердного, так я йму віри у ваше милосерде, та іменем отєї віри сьвятої і подайте від себе просьбу до великої княгині (президента академії). Принесіть отсю жертву. Такі жертви приносять матери та сестри; але-ж у мене ні сестри, ні матери, нікого нема. Заступіть мині і ту і другу; заступіть мині друга єдиного“.

За місяць прийшов до Тараса лист і від Осипова. З відповіді Тарасової на той лист, писаної 20 мая¹⁾ подаємо виписку; вона показує нам становище його душі: „Тепер вже літо, і я гадаю, що ви принаймні в Полтавщині, відпочиваєте біля білої хати в холодку, під вишнею, чи під черешнею, покритою цвітотом. О, краю мій любий! краю мій рідний! чи я тебе побачу хоч коли-небудь?!... Пишу я не про те, що думаю!“ Переказуючи в довгому листі до Осипова ті муки, що пережив він, і ті надії, яких надав йому наведений в горі лист графині Толстої, Шевченко пише далі: „кажете ви, щоб я написав до вас про мій побит. Ось вам один, зауважте, радіснійший епізод. Р. 1850, коли ото в жовтню вели мене з Орського до Новопетровського, я на вулиці у Гуреві підняв сьвіжу вербову ломаку, приніс її в Новопетровське і ткнув у землю на салдатеькому городі. Я вже й забув про неї, як ось на весні городник нагадав мині, каже, що моя ломака росте. Справді, вона пустила паросте. Я тоді — ну її поливати, а вона — ну рости, і тепер вона буде вершків шість в перерізі, та принаймні сяжнів три заввишки, молода та розкішна така! Правда, чимало я на неї води вилив, зате-ж тепер за вільної години і з дозволу фельдфебля я розкошую біля неї в густому холодку. Сього літа гадаю намалювати її, звістно, потай людей. Вона така вже груба і висока, що спід олівця Каллама вийшов би з неї прекрасний етюд. Ог вам один єдиний епізод радісний з мого одноманітного побуту безрадісного. Верба моя нагадує мині про розбишаку, що покаяв ся. Деся в темному лісі спасав ся пустельник праведний. В тому-ж лісі лютував розбишака кровопийник. Раз якось, взявши свою дубину, окуту залізом, іде він до праведника і прохає сповідати його, а не висповідаш, каже, так убу тебе. Що діяти? смерть не свій брат. Праведник зликав ся і за допомогою Божою взяв ся

¹⁾ Основа 1862 кн. IV стор. 24.

сповідати розбишаку того. Але гріхи у його були такі великі, такі тяжкі, що праведник не спроможен був зараз наложити за них покуту і прохав у грішника три дні на поміркованне та на молитву. Через три дні прийшов знов розбишака той. „Ну, що, каже, старче Божий! що доброго приміркував ти?“ Праведник повів його з лісу в поле, привів на високу гору, узяв у його оту страшну дубину, забив її у землю і каже до грішника, щоб він ротом носив з глибокого яру воду та поливав ту дубину. Тоді, каже, відпустять ся тобі гріхи твої, коли з отсієї смертоносної палиці виросте дерево і вродить плоди. Сказавши се, пішов до своєї келії спасати ся, а грішник взяв ся до роботи. Минуло скільки там літ, схимник вже й забув про свого сина духовного. Раз якось вийшов він з лісу в поле погуляти, гуляючи підійшов до тієї гори і чує незвичайно гарні пахощі. Він пішов шукати того пахучого дерева. Довго ходив, нарешті зійшов на гору. І що-ж побачили його здивовані очі? Велеліпне дерево, груша, а зрілі плоди так і вкрили його. Під грушею в холодку спочиває дідусь, з довгою по самі пята бородою, от як св. Онуфрій. Схимник пізнав, хто той спорохнїлий дід, і підійшов до його по благословенне, бо, бачте, дід той став праведником більшим за його.

Верба моя теж виросла і під спеку захищує мене в густому холодку, а проте гріхам моїм відпущеня нема й нема. Ба! то був розбишака, а я. Овва! я сочинитель!...”

Нарешті Шевченко благає Осипова: „пишіть до того великодушного аноніма (граф. Толстої), благайте, щоб не покидав мене. Коронування імператора — се край моєї надії і уповання. Подякуйте за її прихильність щиро, за її материнський лист“.

Запевне невідомо в подробицях, яких саме заходів ужив граф Толстой. Доня його Катерина Федор. Юнге, що під той час була ще підлітком, повідала¹⁾, що зимою з 1855 на 1856 тато її вдавав ся і до міністра царського двору і до великої княгині Марії Миколаївни прохати за Шевченка, але скрізь йому відмовляли. Тоді він став на тому, щоб чинити на власну руку і самому подати до царя просьбу тоді, як справлятиметь ся учта коронування.

Може і дійсно так він зробив і був певен, що сподівана широка коронаційна амнестія не мине Шевченка, і з такою певністю з початком літа він рушив за границю ратувати

¹⁾ Вѣстн. Евр. 1883, VIII стор. 832.

власне здоров'я. З ним поїхала і графиня. Шевченко про се не відав, і жадна звістка про заходи графа не доходила до його. Тим то в літку р. 1856, коли до Новопетровського форту приїздив з якоюсь експедицією відомий автор відомої „Горької Судьбини“ Олексій Писемський, Шевченко прохав його написати до Толстої і нагадати про його. Писемський відповів з Астрахани, що до Толстої не писав, бо не відав, як її величати по батьку. Але разом з такою журливою звісткою Писемський подав Тарасови і маленьку втіху; „на одному вечері писав він¹⁾), „я бачив чоловіка з 20 ваших земляків: вони, читаючи ваші твори, плакали і благоговійно говорили про вас. Я сам письменник і не бажав би собі більшої слави і популярности, як отаке завічи пошанованнє. Нехайже воно стане вам утіхою в життю вашому безрадісному“. В PS—ті Писемський додав, що написав вже до Толстої і що бачив ся з стареньким Бером, і він обіцяв написати до графа Толстого, бо тепер саме час клопотати, коронація буде в серпню.

Що сподівана амнестія коронаційна не мине Шевченка, про се були певні усі, хто інтересовав ся Шевченком, а побиwali ся тоді про його опріч графа Ф. Толстого і графині Настасії Івановни, Сераковський, брати Жемчужникові і родич їх відомий поет граф Алексій Толстой.

XV.

26 серпня ст. ст. р. 1856 цар Олександр II покороновав ся і видав доволі широку амнестію; але тенія українського слова вона знов минула!... Що тому спричинило ся?

Певних фактів, якіб дали на се питання відповідь — нема, та ледви чи й будуть коли.

Не можна гадати, щоб і на сей раз забули про Шевченка. Ні, сього не могло бути, і що сього дійсне не було, на те є доволі значні указки.

Катерина Фед. Юнгє каже²⁾), що сам цар вимажав Шевченка з реєстру людей, що належали до першої амнестії. Р. 1861, коли цар був у Полтаві, так один з людей близьких до його, д. Р—в казав мині, що так само цар зробив і в реєстрі до

¹⁾ Чалий стор. 93.

²⁾ Вѣст. Евр. VIII. 1883.

амнестії р. 1856. Трудно не няти сему віри. Коли до реєстру були заведені Куліш і Костомарів, так не могло бути, щоб упорядчики реєстру забули про Шевченка, покараного тією-ж самою конфірмацією, що й Куліш і Костомарів. Можна зробити ще й другу гадку: в маніфесті 26 серпня в § XVI було сказано: „людям, які за політичні злочинства карають ся в службі військовій, і впродовж їх служби безпосередне начальство подобрувало їх, так таким людям будуть надані окремо від сього маніфесту полегкості і пільги, тим ладом, який буде визначено тоді, коли поприходять сподівані відомості з подробицями про службу і поводження кожного з таких злочинців“.

Річ очевидна: коли-б оренбурське начальство бажало, так би йому можна і легко було отсей важний § взяти за основу задля амнестії, або полегкості Шевченкови. Одначе воно сього не зробило. Царське коронованне і на макове зерно не пільжило Шевченку. А се-ж був простий моральний обовязок начальства. Чом же воно не справило його? Я гадаю, що коли в Оренбург теж дійшла звістка про царську неласку до Шевченка, так генерал-губернатор оренбурський не відважив ся вже згадувати про Шевченка, щоб попільжити йому силою XVI § маніфесту р. 1856. Очевидно, що полохливість взяла гору і своєю хмарою покрила совістість, якої вимагав моральний, правний і побутовий обовязок.

Але-ж з якої речі новий цар, вихованець гуманного Жуковського, так немилосердно гнівав ся на Шевченка?

На се питання той же таки Р—в казав мині, що причиною лиха була тут стара цариця мати, Миколина вдова Олександра Федорівна. Вона-б то не спроможна була забути тієї постаті цариці, що в Шевченковому „Сні“

„Мов опеньок засушений,
Тонка, довгонога,
Та ще на лихо сердешна
Хита головою“.

Молодий цар відав би то, що мати його обурена на нашого поета, гадав, що помилованне автора „Сну“ буде прикрим старій нені; тим то й не хотів миловати так, щоб вона про се знала, а охоче помиловав його приказом сепаратним, якого ніколи не було оголошено, і стара цариця, перебуваючи в Нищі, не відала про ту амнестію.

Яка-б там не була причина, а факт фактом: дві амнестії минули чоловіка, тяжко покараного на ґрунті чисто літературному. Виходило, ніби наш поет страшніший задля російського уряду і трону більш ніж усі декабристи, усі „злочинці політичні“, помиловані маніфестами 1855 і 1856 р. Коли саме дійшла до Шевченка звістка, що сподіваній гості-надії противний вітер не дав долетіти в Новопетровську „могилу“ поета, запевне невідомо. Але з листу його до Залеского знати, що ще 8 листопаду в Новопетровському не було нічого відомо, про коронаційні помилування, і Шевченко наче-б то й не жде собі нічого від маніфесту: „я“, каже він, „не тішу себе ніже малою надією. Чим мині звівечити упередження Перовського? Є у мене вивід, та я не відважуся справити його. Треба, щоб Перовський спитав у графа Орлова: чиїм коштом я жив, як був в академії? і за що мині заборонено малювати? Нехай би Орлов з'ясував оту темну конфірмацію. Але-ж хто з людей легко кидає своє упередження?“¹⁾.

Одначе, коли прийшла певна звістка, що маніфест обминув Шевченка, зараз зникла, і не можна було не зникнути тій ніби байдужості, яку сплював ся поет висловити в наведеному вгорі листі до Залеского. „Шевченко“, каже Косарев у своїх споминках, „вельми зажурился, так бідолашний зажурился, що иноді я боялся за його; боялся, щоб він не наложив на себе рук“.

Отоді саме і став він пити, каже Косарев, вельми пити. Трапляло ся й ранійш, що він „бив муху“, але хіба тільки в товаристві. Часто я тоді вмовляв його, втішав, казав йому: „Біг не без милости“, а він було тільки рукою махне, та скаже: „задля всіх, та тільки мабуть не для мене“.

До речі буде отут навести слова з листу до мене пані Ускової про оте „прославлене“ пияцтво Шевченка, хоча у мене буде нагода ще не раз в иньшому місці позвати і иньших певних свідків про те, що пияцтво оте — ніщо більш як брехня — і не було його ніколи, опріч хіба після того часу, коли Шевченко довідав ся, що маніфест 26 серпня минув його. Але-ж, хто з нас попавши в такі нелюдські обставини, як Шевченко, встояв би?... „У нас“, каже Атата Омелянівна, „Шевченко щодня обідав і пив у вечері чай; ніколи, опріч одного разу, не приходив паний. В останній рік свого перебування в форті він почав запивати. У нас він не пив, але трапляло

¹⁾ Київ. Стар. 1883 кн. 4. ст. 853.

ся бачити його, як він літом на городі в товаристві одного чи двох з молодих салдатів веде було бесіду за чаркою, закусуючи воблю (рибою). Раз ми обідали в альтанці. Іраклій Олександрович сидів вже за столом. Шевченка не було. Аж ось і він іде, підпираючи стіну і їдає за стіл. Мині стало прикро за його. Я встала зза столу і мовила, що не бажаю обідати з ним, коли він у такому виді. На другий день він прохав вибачити його і розповів, що коли він сидів в альтанці, так лакей, прийшовши лаштовати стіл до обіду, гукнув на його „геть з відсіль“. Отсе так образило його, що він пішов тай випив, щоб „загасити образу“. Мині здається, що отсе й була та, „маленька контра“, про яку Шевченко натякав в листі до Залеского, писаному року 1856¹⁾ (коли саме — запевне невідомо, дати нема, але я той лист реєструю до осені): „Атата“, пише він, „була така не обережна, що попрекнула мене своїм добродійством, і я „отряхнуль прахъ отъ ногъ моихъ“ і переказую слова великого флорентинського засланця.

„Горекъ хлѣбъ подаанія,
И жестки ступени чужаго крыльца“.

Випадок прикрій, але я тепер почуваю себе вільніш і спокійніш, ніж під меценатством отсих дійсно добрих людей“.

Не вгадати, до чого туга і безнадійність довели-б безталанного страдальника, коли-б графиня Анастасія Толстая, вернувши ся зза границі, не поспішилась повідомити його, що і після коронації надія на амнистию не зникла. „Не гадайте“, писала вона 8 жовтня, „що коли мене не було в Петербурзі, так хоч на одну хвилину я забула про вашу справу. Все, що можна було зробити, те зроблено. Небавом сподіваю ся подати вам звістку, а може й побачити ся з вами, а до того часу нехай не хвилює вашої душі безнадійність. Сьміливо вдавайте ся до мене з вашими нуждами, так як би ви вдавали ся, не скажу до матери (у мене старша доня 13 літ), але так, як до рідної сестри своєї“²⁾.

Лист сей, висланий тоді вже, коли пішла крига Волгою і навігація по Каспійському морю спинила ся, прийшов до Новопетровського в кінці грудня, мабуть одночасно з урядовими звістками про амнистию 26 серпня.

¹⁾ Київ. Ст. 1883 кн. IV стор. 856.

²⁾ Чаллий стор. 89.

Запевне невідомо мині, через що лист графині Толстої доручено Шевченкови лишень 1 січня р. 1857. Відповідаючи на його 9 січня, поет перш за все нарікає справедливо за таке діяння: „вони“, каже він, „несьвідомо крадуть з мого катованого житя найяснійші і найрадіснійші дні“¹⁾.

Я гадаю, що опріч листу Толстої були у Шевченка ще инчі, які до нас не дістали ся і які надавали йому надії на амністію через 6 місяців. В листі до Толстої він говорить: „досить і шестимісячного дождання, що гнітить душу“. Може в тих листах звістки були виразнійші і може амністію звязували або з будучим Великоднем, або з 17 квітня, днем царського народження. Тоді як раз виходить шість місяців від дня написання Толстою останнього листа, 9 жовтня, до великодних свят — 7 квітня р. 1857. З листів поета до Залеского, писаних 15 лютого і мая 1857, знати, що амністії він сподівався спершу в січні, а потім на Великдень того року.

З листу до Толстої, писаного 9 січня, ми не помічаємо у Тараса безнадійности, хоча і цілком повного спокійного сподівання не бачимо. Бачимо тільки, що змучена душа його переняла ся пориванням радісного почуття до волі і світу, vlastивого узникові темного льоху, коли туди зазирає до його соняшний промінь. „Богови мила сестро моя, ніколи мною не видана“, пише поет до Толстої: „чим я віддячу, чим заплачу за радощі, за щастє, якого ти наділила моїй скорботній душі. Сльози безкрасі подяки приношу до твого серця благородного! Радуй ся, найблагороднійша заступнице моя! радуй ся, сестро моя сердешная, так як я тепер радуюсь! Радуй ся, ти з безодні розпукки вивела душу мою малу, горопашну. Ти помолила ся тому, хто опріч добра нічого не діяв. Ти помолила ся йому молитвою ангелів безтілесних, і радість твоя, як і моя подяка, без краю. Заким взяв ся я написати отсей лист, я кілька день ходив навкруги форту, не з самим тільки листом вашим безцінним, але й з вами, сестро моя, Богови любя! і про що тільки я з вами не розмовляв, чого тільки не розповів! усе темне минуле і ясне сподіване. В своїх гадках я дійшов до того, що мині ввижало ся, буцім я вже на Василевському острові²⁾ в убогій келії художника з одним вікном, працюю над мідяною дошкою. Далі марив, що я вже добрий гравер, роблю гравюри сепією з зна-

1) Русс. Стар. 1877 кн. X стор. 289.

2) Частина Петербургу; там і академія художеств.

менитих творів в академії і в Єрмітажі, та з отаким запасом рушаю на мою любу Україну, і там на хуторі у кого небудь з моїх приятелів, поклонників муз і грацій, творю ірравюроу знамениті малюнки! Які солодкі, радісні мрії! Яке повне, тихе щастє! і я йму тому міри! я мацаю мое щастє — пришло“. — З яким веселим упованнем сповідає художник свої надії про будущу роботу свою! ще й ранійш того він у листі до Залєскоґо висловлює бажанне і надію взяти ся до ірравюри! і з яким кротким серцем незлобним він поглядає на своє минуле! „як золото з огню, як немовлятко з купелю, я вихожу тепер з свого суворого чистилища, щоб розпочати нову благороднійшу путь житя!“¹⁾.

XVI.

Час ішов собі своєю чергою; обставини околиці не перемінили ся; „гидота“ не поменшала; але з тогочасних листів Тарасових бачимо більш спокійне і надійне становище його духа. Знати, що надія міцно переняла його. Можна навіть думати, — йому здавало ся інколи, що визволення його вже факт, що цар підписав вже амнестию коли не 1 січня, так 19 лютого; коли-ж не приходить про се урядова звістка, так причиною тому бюрократичне длянне та брак зимою комунікації, бо зимою почта з Петербурґа до Новопетровського йшла часом три місяці, напр. Лазаревський Михайло вислав до його лист і цигари 17 січня, а Тарас прийняв їх тілґки 7 квітня.

Той лист Лазаревського²⁾ хоч і не приніс Тарасови певної звістки про визволення яко про факт, але не приніс і розчарування, навпаки, приніс йому бадьорости, і разом з листами старого приятеля Якова Кухаренка з Чорноморщини³⁾ і Андрія Марковича з Петербурґа⁴⁾, став Тарасови сьвітлим і радісним привітом на Великдень.

Тимчасом коло амнії Шевченкової працювали не тільки граф і графиня Толстії, але ще й инчі люде, між ними Сераковський, Лазаревський, і граф поет Алексій Толстой, котрого лю-

1) Основа 1862 кн. 3. ст. 6.

2) Чалий стор. 94.

3) Основа 1861 кн. X стор. 8.

4) Чалий стор. 94.

били і цар і цариця і котрий користовав ся кожною зручною нагодою посприяти Шевченку. Граф Алексій Толстой хоча особисто і не знав Шевченка, але відав про його і високо становив його поетичний таланти¹⁾.

Петербурські земляки Шевченка були певні, що на сей раз цар дасть поетови амністію і тямилу потребу Шевченкови грошей на дорогу. Вони поспішили за допомогою. Андрій Маркович, посилаючи гроші, писав: „Відай, що добрі люде пильновали і пильнують перед царем про тебе, і може він помилує і верне тебе на ясні зорі, на тихі води, у край веселий, у мир хрещений“²⁾.

Радів Тарас з тих листів. Гляньмо на ясні його радощі, що в перший день Великодня — 7 квітня — обгорнули йому душу! Радощі ті сьвітять ся нам з трох листів його, написаних 22 квітня.

„Удав ся-ж мині сьогорічний Великдень!“ писав він до Михайла Лазаревського³⁾: „Такого радісного Великодня у мене ще з роду не було. Як раз 7 квітня прийшла до нас почта і привезла твою дорогу посылку і твоє радісне письмо від 17 січня. Я трохи не здурів, прочитавши його! Та ще як закупив твою циґару (я десять років не купив циґар!) та як закупив твою гавану, то так мині запахло волею, що я заплакав як та дитина. От чого ти наробив з моїми старими очима! Нехай тобі Господь милосердий заплатить за твою роботу. Та-ж сама почта привезла мині лист з Чорноморії і 25 карбованців від д. Я. Кухаренка, але він нічого про волю не пише мині. Та-ж сама почта привезла мині 16 карб. і лист з Петербурга від А. Марковича з товаришами. Се буде син того самого Марковича, що написав Малоросійську історію. З батьком його ми були колись великі приятелі, але сина його, осьього Андрія, я, здаєть ся, не бачив, а може і бачив та ще дитиною“.

В листі Тарасовому до Кухаренка читаємо: „Лазаревський упевняє мене, що незабаром випустять мене з отсєї широкої хурдиги, що цар дав приказ розбивати мої кайдани. І плачу, і молю ся, і все таки не вірю. (Десять літ неволі знівечили мою віру і надію, а вони були колись чисті, непорочні, наче та дитиночка, взята з купелі, чисті і кріпкі, як той самоцвіт-

¹⁾ З приватн. листу Л. М. Ж.

²⁾ Чалий стор. 94.

³⁾ Основа 1862 кн. 3 стор. 6.

камінь відшліфований). Я трохи не здурів на сім тиждні. Тай тиждень же вдав ся. Не даремне я його виглядав десять літ. Десять літ! друже мій єдиний! вимовити страшно; а витерпіть же! і за що витерпіть? Цур йому, а то справді одурію¹⁾.

Гадаючи, що визволення не далеко, Тарас скомпонував собі плян своєї подорожі з „широкої хурдиги“. „Як дасть Біг, діжду ся з корпусного штабу визволення, так гадаю навпростець через Астрахань ушкварити на Чорноморщину. Я ще з роду її не бачив“, додає він у листі до Кухаренка. „Треба хоч на старість подивити ся, що то таке ота славна Чорноморщина. Одного бою ся, щоб часом не сказали мінії прибути до Оренбургу. А може, дасть Біг, не скажуть“. (Будемо бачити, що Тарас помилив ся!) Далі згадуючи про присланий до його 1 т. „Записокъ о Южной Руси“ (2-ий т. тоді саме друковано), поет писав: „мене добрі люде, спасибіг їм, книжками не забувають, нема, нема тай пришлють, а журнала вже десять літ і в вічі не бачив. Не відаю, що там і дієть ся в тій новій літературі. Сам не писав нічого. Тай як його було писати? А тепер вже, Біг його сьвятий знає, чи напишу що путнього? А може дасть Біг милосердїй відпочину та на старість попробую писати прозу. Об віршах вже нічого й думати“²⁾.

Річ очевидна, що поет розумів тут прозу мовою українською. В Новопетровському до мая р. 1857 він дійсно рідною мовою нічого не писав, бо й не можна було писати. Прозою-ж російською він написав на заслання девять оповідань. Вельми помилив ся поет говорячи, що про писання віршів „нічого й думати“. Ледви тхнуло на його дихання волі, він ще в Новопетровському, ще за два місяці до виїзду написав свою прекрасну „Москалеву криницю“. Не такий у ієїя нашого слова був дрібний талант і характер, щоб десятилітніми кайданами можна було цілком його знівечити. Поет небавом після сього листу до Кухаренка сам запевнив ся, що він „не зледащів, не захолонув в неволі“, а що „нікому тільки було огню підложити під його горем недобите старе серце“, як каже він через 6 тижнів після 22 квітня в другому листі до Кухаренка³⁾: „а ти, друже мій, догадав ся, взяв тай підкинув огню того сьвятого. Довго я читав твій лист, дочитав ся до того, що не тільки очі мої, а серце

1) Основа 1861 кн. X стор. 8.

2) ibidem.

3) ibidem стор. 9.

мое заплакало, мов та дитина голодна. А серце, сказано — не дитина; його газушкою не нагодуєш. Вставши раненько, помолвив ся Богови, заковав рукави тай заходив ся коло отсїєї „Москалевої криниці“. Поміг Бог, скінчив, минї трохи й полегшало“.

Останнім, підкрисленим словам поета я надаю великої ваги. Поет, сам того не бажаючи, показує нам, що дар поезії єсть та висока сила, якої ніякі утиски й кривди не спромогли ся повернути в нівець; що се та сила, яка може лежати придушеною тільки доти, доки не доторкнеть ся до неї „божественний глагол“. Головна же річ, з підкрислених слів бачимо, як тяжко було поетови переносити заборону писати вірші!

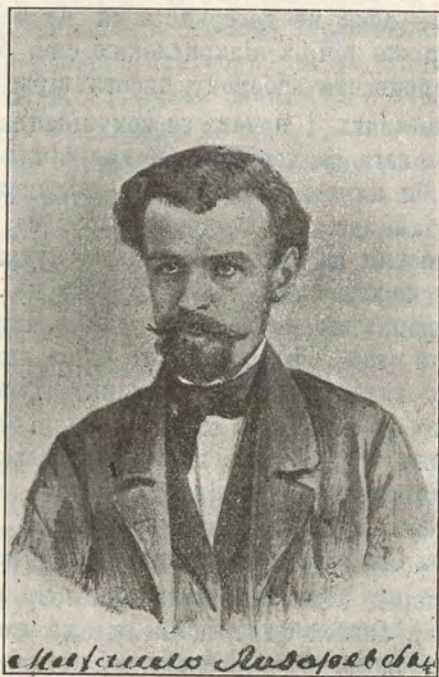
Скоро пішла крига, і почала ся комунікація водою, у Тараса більш та більш рветь ся терпець. 8 мая він пише до Лазаревського, так як би амнестия була вже підписана царем і він дивуєть ся, що „й досї нічого нема з корпусу; добивають мене недолюдки, не боячи ся Бога. А нудьга, нудьга! Я ще зроду такої нудьги не коштував. Руки ні до чого не лежать, а в голові така нехворощ, що й ради не дам. Читаю по листочку біографію Гоголя тай бою ся: може й по листочку не стане, доки прийде моє визволення. Нудно минї. Думаю, чи не стане легше, як я з тобою поговорю хоч на папері, але... перо з рук випадає“¹⁾. Нарешті приходить лист Лазаревського, писаний 11 квітня, і наш страдальник довідуєть ся, що справа амнестії буде підписана лишень 17 квітня — і у поета „серце бєть ся — якось горячково. Ох, коли-б то швидче його заспокоїти“.

Мимоволї перед мене стає питання: чому і на сей раз так задіяла ся справа визволення? що коли вже для амнестії треба було якогось урочистого дня, так чому її не підписано напр. 19 лютого, або 7 квітня? Певних фактів на відповідь нема, одначе ледві я чи помилю ся, гадаючи, що спричинила ся тому звичайна російська канцелярська формалїстика, що вміє шпарко і хутко зневолювати людей, закидаючи їх в хурдигу, та не вміє швидко визволяти з хурдиги. Певна річ, що просьба графинї Толстої до царя про визволення Шевченка перейшла через шефа жандарів до військового міністра, а сей почав питати Оренбург, а Оренбург — своєю чергою Уральск: як поводить ся „рядовий“ Шевченко? Нарешті не можна було не спитати згоди

¹⁾ Основа 1862 кн. III стор. 8.

і у міністра внутрішніх справ. От всі отсі запитання і про-
контнули може цілого півроку.

Та вже як там воно не було, а певна річ, що не вельми
хватали ся визволити Шевченка, не вважаючи на те, що гр.
Толстой заподавлює побивав ся, щоб прискорити сю справу.
Як уся родина Толстих, тремтячи, дожидала підписання царем
амністії, бачимо з споминок К. Ф. Юнге¹⁾. „Раз якось на весні

р. 1857“, оповідає вона, „в ночі, коли ми вже кріпко спали,
нас (дітей графині Анастасії) розбудили, говорячи: „вставайте,
діти! велика радість!“ Ми, одяглись нашвидку, повибігали в залу;
а тут тато, неня, художник Осипов і всі домашні. На столі повні
бокали шампанського. „Шевченка визволили!“ кажуть до нас,
цілуючи нас, неначе на великдень! і ми радіємо з захватом,
пемо, бігаємо по залі“.

¹⁾ Вѣст. Евр. 1883, VIII, стор. 838.

2 мая Лазаревський Михайло писав до Шевченка: „Поздоровляю тебе з великою царською ласкою. По просьбі графині Толстої і по свідомству графа Толстого тобі дадуть увільнення („отставку“), і ти вибереш собі „родъ жизни“. Скажи, будь ласкав, Дармогравви (псевдонім Шевченків), щоб він на радощах не накоїв чого такого, що не личить. Бережи себе, мій голубе! приїзди швидче до Петербурга, а на Україну не їзди, про се просить тебе і графиня, а ти повинен послухати ся її. У неї є про тебе гроші, вона поклала їх в банк, заким ти приїдеш. Білозерський радить тобі до Оренбурга не їздити, а дожити на місці (в Новопетровському) „отставки“¹⁾.

Лист сей, з 75 карб., на дорогу прийшов до Тараса 3 червня. Не треба говорити, що діяло ся з страдальником в ту годину, коли він читав того листа. Хто вдатен зрозуміти хоч трохи те, що пережив Шевченко за десять років тяжкої неволі, той легко виобразить собі, яким животворним світлом волі, яким цілющим теплом пронизав усього Шевченка лист Лазаревського з звісткою, що довго сподівана „гостя-надія“ — амнестія — тепер вже факт!

XVII.

До „хурдиги“ амнестія повинна була прийти, переходячи через усі бюрократичні митарства, і доки вона не прийшла стежкою урядовою, доки її не оголосив своїм приказом комендант форту, доти визволений великий мученик і *de facto* і *de jure* був ще все таки „рядовымъ 2 роты“ і мусів справляти військову службу. Амнестія йшла вельми мляво, і доки вона приплентала ся до форту — багацько ще і фізичних і моральних мук зазнав теній нашого слова. В „Записках“ його, наче в зеркалі ми день крізь день бачимо ті муки довготерпеливого ждання.

„Тепер“, читаємо в журналі його 16 червня²⁾, „коли найближші мої начальники: фельдфебель і ротний командир (Косарев) довідали ся про моє визволення, вони не ослобонили мене від муштри та від калавурних відбутків, одначе не заборонили, коли буде у мене вільний час, перебувати на городі. Я і за се їм сердешно дякую“.

¹⁾ Чалий стор. 95.

²⁾ Записки стор. 15.

Визволений від перебування в казармі, поет впливає ся на городі під своєю вербою — раюванням з самотності. „Відколи не забороняють міні перебувати на самоті, я незвичайно полюбив самотність. Люба самотність! в житю не може бути нічого більш солодкого, більш чарівного, як самотність. Найпаче перед лицем ненї природи, коли вона квітчаєть ся, всьміхаєть ся, під чарівним її впливом, людина мимоволї поринає сама в себе і „бачить Бога на землі“. Міні і перш не подобала ся гучна діяльність, або ліпше мовити, гучне байдикование; а після того, як я перебув десять років житя в казармі, самотність міні здаєть ся дійсним раєм. Отже все таки не спроможен ні до чого взяти ся. До праці найменшої охоти нема. Цілі години, коли не лежу, так мовчки сижу під моєю вербою, і, хоч би на глум, що небудь заворушило ся в голові. Отака нудьга напала на мене з 7 квітня, з того дня, як приняв лист від Лазаревського. Воля і подорож усього мене проковтнули“¹⁾.

Порада, висловлена Лазаревським в останньому листі — не їхати зразу на Україну, звівечила перший плян подорожі. Перше Шевченко гадав, щоб, перепливши Каспійське море, поїхати в Катеринодар до Кухаренка і, „надивившись до схочу на отсю благородну людину, рушити через Крим, Харьків та Полтаву, на Київ і Несвиж в село Чирковичі до свого друга і товариша по заслання до Броніслава Залеского, а тоді через Вильну до Петербурга“; тепер же він примірковав инчий, найблизший шлях до столиці: з Астрахани Волгою до Нижнього Новгороду, звідтіль диліжансом у Москву, „з Москви, помолившись за Фудьтонову душу, за 22 годин у Петербурзі. Але-ж!“ прокидаєть ся у поета жаклива думка 13 червня: „може скоїти ся, що я в своїй хламиді, почимчикую до Уральська. Ще всього можна сподівати ся“.

Поет починає лаштовати ся в дорогу³⁾: каже пошити йому торбу, насушити сухарів, виготовляє на дорогу шинку; піклуєть ся про книжки, щоб було що в дорозі читати і т. инч. В купі з тим міркує він в гадках і про дальший свій побут. „Про живопись“, каже він, тепер годі міні й гадати, я й перше не був добрим художником, а тепер тим паче. Десять літ непрацювання спроможні і з великого віртуоза зробити корчемного балаешника. Я думаю взяти ся до іравюри aqua tinta. Гадаю,

¹⁾ Записки стор. 17.

²⁾ Ibidem 9—10.

досить двох років на се. Потім переберу ся на дешевий хліб до моєї України любої і там візьму ся за естампи. Першим моїм естампом буде „казарма“ з картини Тенера. Опріч списків з великих творів гадаю пустити в світ перегодом і власне чадю: „Притчу про блудного сина“, припасовану до наших сучасних звичаїв, найпаче до звичаїв крамарського стану“.

Коли поет, сидючи під вербою за своїм журналом, хоч трохи спекував ся нудьги доживання і впливу військової неволі, і гадаючи про прийшле, відривав ся від сучасних обставин, найближше його начальство, немов наумисно пильновало, щоб розганяти його гадки і кидати його в ковбаню тих обставин і обов'язків жовніра, які тепер, зовсім натурально, стали поетови ще більш огидливими і тяжкими.

У вечері 18 червня приплив парохід з Гурева і привіз звістку, що упереджений проти Шевченка командир баталіону майор Львов їде на ревізію форту і залоги. Тараса погнали зараз прилаштовувати муніцію. „Яке гідке оце прилаштовування“, (нише він у журналі): „чи вже отсе ще не останнім разом виводять мене на пляц показувати, немов ту безсловесну животину? Сором і приниження. Трудно, тяжко, не можливо пригломшити в собі всяку людську повагу; стояти „на витяжку“, слухати команди і рушати, буцім бездушна та машина“.

На другий день майор Львов, „наче той Кроніон-тучегонитель, суне в темній хмарі на нас безсловесних салдатів. Чекаючи на сього страшного судию і карателя, ті що попропивали ся до снаги, благають тепер лікаря, що-б прийняв їх до шпиталю, яко недужих, і таким чином лікар спасає їх від праведного суда „Кроніона-Громоносця“. „Я“, каже Шевченко, „ніколи не ховав ся до шпиталю під отакі критичні години. Тремтить було серце, аж замирає, а я мащу вуси, одягаю ся в мундур і стаю перед лице отця-командира. А лице у його з хмелю червоне“.

„Першим ділом баталіонного командира було оббігати казарми та надавати по зубах фельдфеблям і салдатам, а ротних командирів і інших офіцерів повчити по батьківськи, як і що кому личить. Потім звелів виходити салдатам на огляд. Бідолашна рота, до якої і я належав, з ранку о 5 годині 24 червня, умита, причепурена з намащеними вусами, вистроїла ся на пляцу, наче та іграшка вирізана з картини. З 5 до 7 години рота все „рівняла ся“. О годині 7 явив ся сам судия і мордовав бідолашну роту до 12 години; на сам кінець вилаяв жовнірів за-

гальною салдацькою лайкою і пострахав різками та шпіцруте-
нами“. — По обіді о годині 5 конфірмовані, а з ними і наш
поет, ставили ся перед лице Львова на гірший іспит. „Про сей
іспит“, записує Тарас: „я був зовсім байдужим, яко людина на
половину вже визволена; але-ж! ледви став перед неублаганим
судиею, у мене не лишило ся і тіни чого-небудь такого, що на-
гадувало-б чоловіка, наполовину вже визволеного. Мене обгор-
нуло теж саме почуте, яке і завжди обгортало, тяжко-болюче
почуте; мене усього пронизало тремтінне. Ні, не почуте, а мертва
нечулисть проняла мене. Скоро я глянув на ту деревяну, розма-
льовану постать, я обернув ся в нівець... Іспит відбув ся так
самісенько, слово в слово, як і десять літ назад, на четвертину
літери не побільшало його, ні поменшало. За теж і я ні на
зерно не рушив наперед по шляху військової осьвіти. Так само,
як і в ті годи, командир спитав у кожного з нас, за яку про-
винність пошановали його солодким для серця обовязком жовніра?

— „Тебе за що? (спитав Львов у поета).“

— „За написаніе возмутительныхъ стиховъ, ваше высоко-
благородіе“.

— „Сподіваю ся, що більш не писати меш“.

Яке вражінне справив отсей огляд і іспит майора Львова
на Тараса, про те читаємо в його журналі¹⁾: „минуло вже три
дні, як поїхав від нас отець-командир, а я й досі не спроможу
ся спекати ся того тяжкого вражіння, що нагнало на мене його
коротке у нас перебуванне. Мої блискучі, мої рожеві гадки так
приголомшив той огляд і всього мене так збентежив, що коли-б
в руках у мене не було листу від Лазаревського, так я зовсім
би знесилів від отсього тяжкого вражіння. Хвала Богови, що є
у мене в руках канва, а по їй можна виводити найріжноманіт-
нйші везерунки!“

Огляд і іспит Львова не були останнім вже актом гноби-
тельства і мордовання поета. Судило ся йому на порозі з своєї
„широкої тюрми“ зазнати і пережити ще гірші вражіння.

27 червня у ночі, йдучи повз флігель, де жили офіцери,
Тарас почув, що там сьпівають нову для його пісню: „Коврики
на коврики, шатрики на шатрики“. Далі вже не можна було
розібрати слів, бо сьпівака взяв занадто густим басом, тоді
одчайдуха п'яниця інженер Кампіоні, вийшовши з флігеля і по-
бачивши Шевченка, вхопив його за руку і потяг до сьвітлиці,

¹⁾ Записки стор. 27.

щоб там познайомити з приїзжими, як він казав, „милими ребятами“. В сьвітлиці на розісланому лямці сиділи і лежали „милые ребята“, а перед ними пишала ся піввідерна сулія з горілкою. Шевченко вирвав ся, та на втікача — на пляц; а Кампіоні за ним, тай ну гукати на чергового унтер-офіцера і звелів йому відвести Шевченка в арешт на гавптвахту за те, що ніби то поет „зневажив офіцера“. Мусів поет ночувати в арешті. На другий день покликали його до коменданта. Усков дав йому прочитати донос від Кампіоні. Там було написано, що вчора Шевченко заподівав йому — Кампіоні образу, вилаявши в батька і в матір. „Я остовпів“, каже Шевченко¹⁾, „прочитавши донос, а заспокоївшись трохи, питаю коменданта: „Порадьте, що міні діяти?“ — „Нема другої ради опріч попрохати у Кампіоні прощення, і щоб взяв свій донос назад; инакше, відповідно військовій дисципліні — ви арештант. У вас є сьвідки, що ви були тверезим, а він знайде сьвідків, що ви його лаяли“.

— „Я заприсягну, що се брехня“.

— „А він заприсягне, що правда; він офіцер, а ви... ви ще салдат“.

„Ох, як же тяжко залунало отсе слово! а я“, каже Тарас, „почав був забувати його“. Мусів Шевченко, „на половину виволений вже“, одягти салдацький мундур і йти до Кампіоні перепрошувати. Дві години стояв поет у передпокою, заким Кампіоні вийшов до його. „Богацько було треба висловити просьб, перепрошування і приниження, доки Кампіоні наділив прощенням, але з „умовою, щоб я зараз же купив четвертину відра горілки. Я послав по горілку, а Кампіоні послав до коменданта забрати свою ябеду. Принесли горілку. Кампіоні кличе своїх „благородных“ сьвідків, і один з них каже до мене: „А що! не хотіли ви з доброї волі познайомитись з нами, як годить ся людям благородним, дак ми вас примусили“, і все пяне товариство зареготало“.

От тепер читач мій легко спроможеть ся відповісти: чи можна було Шевченкови „любити і шанувати“ таких от офіцерів? чи можна було йому таких людей не вважати за „дурнів, за паниць та за патентованих поганців?“

Не проминув і Косарев, щоб на останні дні перебування Шевченка в Новопетровському не завдати йому пекучого болю.

¹⁾ Записки стор. 30—34.

Липня 6-го приїхав до форту з Астрахани якийсь Татарин і пустив гутірку, що в Астрахани сподіваються, що під кінець серпня приїде туди великий князь генерал-адмірал Костянтин. „Капітан Косарев зараз імкнув, що треба лаштувати поважний калавур (а чейже з Астрахани князь поверне і до Новопетровського!) „і до того калавuru, з ласки писаря Петрова, призначив і мене“, записано в журналі у Шевченка: „7 липня, ледви задніло, догнали нас прилаштовувати амуніцію; потім о годині 7 вивели на пляц. Вийшов і Косарев в усьому своєму осячому величю, підійшов до мене, потрепав по плечу і мовив: „а що, брате, визволення!? Ні! ми ще зробимо з тебе видатного фронтовика на правий флані, та тоді і з Богом“. І зараз же звелів капральному ефрейторови щодня по чотири години муштровати мене з рушницею. Мене кинуло в жах, як почув я такий наказ! От тобі і спокійна самотина на городі... Комендант, довідавшись про такі заходи Косарева, зробив йому нагану... Господи! чи приїде коли день мого визволення? чи прийдуть коли такі дні, що я отею сумну та правдиву хроніку читатиму, яко вигадку, яко сон?“

XVIII.

Підлягаючи (бо не можна було нічого проти того вдіяти) такому гнобительству Львова, Кампiонi, Косарева і инч., чи можна-ж було Шевченкови не нудити ся, не страждати; найпаче, коли він довідав ся, що амнестия йому прийшла до Оренбурга не пізнійш 15 мая; бо в той день невідома нам пані Ейсуня, пишучи до його з Оренбурга, витала його з волею¹⁾. „А воля моя“, сумує Тарас, „де-небудь у шинку з писарем гуляє: се певна річ, бо найбільші мої гнобителі займають ся муштрою, пияцтвом, картами, а канцелярією кермує який небудь писар Петров, повернений в салдати за шахрайство. Так воно заведено з давніх давен, і вже-ж коли-б отакий лад зрушиди задля якогось там „рядового“ Шевченка, то се-б було і проти заповіту батьків і проти статуту“.

За три дні після сього Тарас у листі до Лазаревського пише²⁾: „вже я списав цілий зшиток, що зладив на дорогу;

¹⁾ Записки стор. 33.

²⁾ Основа 1862 кн. III стор. 11.

вже і покривало від комарів, що придбав собі на дорогу, у мене вкрали, а з Оренбурга ні слуху, ні духу. Молю Господа, щоб отсе був останній мій лист до тебе з отсього клятого форту“.

Сподівав ся нарешті Тарас, що почта з Гурєва прийде і привезе йому волю 15 липня, а 16-го він покине „паскудний форт“, а доки те буде, нудьга душила його. Розважав він її найбільш за все на городі, під своєю вербою. „Під отсї тяжкі дні сподівання“, каже він¹⁾: „журнал мій став мині таким чимсь неминуче потрібним, як хорому лікар. А друга річ, що я придбав собі на дорогу — чайник — став неминучо потрібним задля мого журналу, так само, як журнал для мене. Без чайника та без чаю я якось ліниво брав ся за журнал, а тепер аби налив склянку чаю, так само перо просить ся в руки. Який добрий ієній шепнув мині завести журнал! ну, щоб я робив цілий місяць! без краю довгий місяць! Все таки отся робота (журнал) що дня кілька годин віднімає у моєї неволі та нудьги, котрих я неспроможен спекати ся. Коли-б не трапило ся отсього тяжкого дождання, ніколи-б і на думку мині не впадо завести отсю еластичну мебель, на якій я що дня тепер так спокійно відпочиваю“²⁾.

Але-ж чи було то дійсне відпочивання? А коли й було, так вельми короткий час. Нудьга занадто гнітила його, і він майже що години тільки й гадає, чи скоро прийде почта та привезе йому волю. Навіть у ночі сон його не брав, а коли й засне, так і тут ввижаєть ся йому те, що так вабить його до себе: академія, Україна, приятелі: Куліш, Костомарів, Гулак, Лазаревський і иньші³⁾.

Зазираєть у записки поета хоч з 9 липня, і ви, наче в зеркалі, бачити мете, що діяло ся в душі його. Виображаючи поштовий човен, як він пливе, поет раз-у-раз позирає на вітрячок і відповідно простованню вітра гадає собі, де саме той човен? як він пливе? чи скоро пливе? „Зняв ся свіжий вітер від норд-оста прямо в ніс нашому пощовому човну. Він тепер на відкритому морі кинув якір; а коли рушить, Господь відає“ (9 липня). „Вітер той самий!... Туга та-ж сама“ (10 липня). „Опівночі вітер перемінив ся і пішов на норд-вест“ (11 липня). „Вітер той самий; значить, човен мусить дождати ся оренбур-

¹⁾ Записки стор. 41.

²⁾ Ibidem 59.

³⁾ Див. Записки 1—20 липня.

ської почти. Чим ближше до мене отся радісна подія, тим більш стаю я нетерплячим і полохливим. Сім тяжких років в отьому невихідному заточенню не здавали ся мині такими довгими і страшними, як отєї останні дні мого мордовання“ (13 липня). „Вітер той самий! чи не час би йому взяти на норд-ост! О! як би він мене порадовав, коли-б хоч к завтрому повернув. Ліпше з одного разу ударити обухом, ніж пилати деревяною пилкою дождання“ (14 липня). „Вітер все той же — норд; хоч би на одну четвертину румба взяв на ост; все-б таки було мині легше. Два літа плавав я по Аральському морю і ні разу не подивив ся на компас; а за отєї останні, безкраю довгі дні і ночі я вивчив його всіма сторонами. О, вітре, вітре! коли-б ти міг спочувати мойому невиспущому горю, ти-б ще третього дня був повернув на норд-ост, і я сьогодні сидів би вже аріонавтом з олівцем у руці на чердаці татарського корабля, що йде до Астрахані і останнім разом малював би вид своєї тюрми“ (15/VII). „По заході сонця заштиліло, а опівночи зняв ся вітер від зюд-осту; вітер тихий, рівний, саме такий, якого треба на наш почтовий човен. Сьвітом я зліз на найвищий шпиль скелі прибережної і сидів там до півдня. Не спостерігши на обрію сподіваного жаглика, я з тугою вернув ся на огород і взяв ся їсти шинку, що виготовив на дорогу“ (16/VII). „Вітер все той же, немов зачарований“ (17 липня). „По заході сонця вітер пішов на зюд-ост; але слабий, безнадійний! Чи буде, нарешті, край отакого скорботного істновання, отього одноманітного записування одноманітних безкраїх днів?“ (18 липня). Нарешті 19 липня Тарас записує, що вітер пішов на норд, „я зрадів і почав ходити округи форту і доки пробарабанили „зорю“ я обійшов його чотири рази, значить пройшов 12 верстов... Ніч ясна, прекрасна, я не пішов в альтану, а сів під вербою, щоб зручнійш спостерегати вітер, дивлячись на вітрачок. О 12 год. ночі вітер не перемінив ся, не поменшав; добра ознака...“ Тим часом доки Тарас писав 19 липня свій журнал, „вітер пішов на вест, і „Жайворонок“ (другий почтовий човен) полетів з Новопетровського на Гурєв. „Марудний вітер! тяжка невідомість“, — так Шевченко кінчить свій журнал 19 липня.

Читаючи отєї спостереження вітру, ми ясно бачимо, як Тарасову душу гризе нудьга, не дає йому спати, „люта туга, гризе і ганяє його наче на корді, навкруги городу...“¹⁾ О, тяжко йому було в неволі! тяжко довело ся ждати і волі.

¹⁾ Записки 9 липня.

Шевченко був певен, що 20 липня попращаєть ся з своєю тюрмою, так написав і до Лазаревського і до Кухаренка, але вітер зробив инакше. „Що діяти!“ сумує Тарас: „посидимо ще за морем та подождемо погоди! Цілий день і ніч 20 липня вітер і не поворухнув ся. Мертва тиша“¹⁾.

В неділю 21 липня Тарас пішов ранком до форту поголити ся, йдучи стрів ся з унтер-офіцером Куліхом і від його першого довідав ся, що ранком о годині 9-й прилетіла „Ласточка“ (почтовий човен). Поголившись, стиснувши серце, вертав він на город до своєї верби, стрів Бурцова і від його довідав ся, що прийшла нарешті його воля!...

XIX.

Одначе і тут ще не наступив край мордованню нашого поета в широкий тюрмі. Канцелярська мертвота чи не хотіла, чи не спроможно їй було зразу зняти з Шевченка кайдани і зразу випустити його на волю. Вона, випускаючи його з Новопетровської хурдиги, приборкала його. З Уральська прислали до Новопетровського коменданта приказ лишень проте, що „рядовой Шевченко уволенъ въ отставку“. Але-ж на те, щоб виїхати з Новопетровського і по дорозі ніде не зачепити ся, треба було мати „установленный видъ“. Здавалось би: чого тут мірковати? взяти баталіонному начальству написати і одіслати в Новопетровське, щоб доручили Шевченкови той „вид“, та на тому і край. Ні, се було-б вельми просто, було-б зовсім по людськи, та не було-б по канцелярському, було-б „не по формі“.

Комендант Усков, принявши приказ з Уральська, наказав ротному командиру Косареву виписати Шевченка з реєстру жовнірів і оголосити про се по роті. Більш нічого Ускову й не можна було зробити, і ніхто не тямив, що-ж далі діяти? Де добути Шевченкови „вид“? Комендант 23 липня повідав Тарасови, що не може видати йому білет на виїзд через Астрахань до Петербурга, бо немає ще приказа „по корпусу“, і що коли того приказа з корпусу не привезе наступна почта, так чи не доведеть ся Шевченкови плентати ся до Оренбурга за „видом“. Се значило зробити тисячу зайвих верстов! Про се Тарас не вельми ще сумує, сподіваючись, що в Оренбурзі за допомогою

¹⁾ Записки 10 і 20 липня.

приятелів його Герна і Бюрно, він полагодить свої діраві фінанси, але йому велика шкода, що він вже не застане в Петербурзі вистави в академії художеств, і на довго відтягнеться побачення його з граф. Толстими — добродіями його.

26 липня Тарас вислав до графа Федора Петровича лист з подякою за визволення. Міркуючи з Усковим далі, стали на тому, що треба подождати нової пошти. Щоб розважити нудьгу нового дозидання, Тарас умовився з Фіялковським і з Обеременком іти в яр і там „чаєм шклянкою, та горілки чаркою“ справити „прощання“. Але Фіялковський зрадив, бо загрався в „орлянку“, і Тарас з Обеременком, замість яру, справили „прощання“ під вербою. А вночі на 29 липня Тарасови наблизилися до Артемовського, Куліш, Лазаревський і „все дороге серцю“. Підвечір того-ж дня Шевченко змалював собі вид з Новопетровського, сподіваючись колись з того малюнку зробити акварельний малюнок. Вернувшись під вербу, він застав тут свого приятеля Обеременка і умовилися „завтра раненько піти в балку снідати“.

З записок поета (5 серпня) відаємо, що 31 липня Усков несподівано згодився дати йому білет, і о 9 годині ранком 2/14 серпня р. 1857 Шевченко на рибальському човні поплив з Новопетровського на Астрахань.

Таким чином Тарас Григорович Шевченко перебував в Новопетровському форті, яко „рядовий“, шість літ і дев'ять з половиною місяців. В неволю полонили його 5 квітня р. 1847. Виходить, що взагалі в неволі його мордовано десять літ, три місяці і двадцять шість днів. Час сей становить трохи що не четвертину всього віку поета і четвертину найліпшу, ту саме, коли талант його став широко розвиватися всіма сторонами. Розвиток його спинили і примусили невимовно тяжко страждати за Україну. Салдацька неволя, найпаче неволя приміркована Обручовим, дійсно, проковтнула, як мовив сам поет —

„Моє не злато — сребро,
Мої літа, моє добро“.

Вона проковтнула величезніший скарб не тільки України, не тільки Славянщини, а скарб усіх освічених людей.

Тепер, щоб виразніше зрозуміти добуток такої довгої і невимовно тяжкої неволі, уявім собі два образи того самого Шевченка: уявім його таким, яким ми бачили його в січні

р. 1847, коли він бояриновав на весіллі у Куліша, і таким, яким він виїхав з Новопетровського форту.

З боку фізичного побачимо страшенну ріжницю.

Під „червону шапку“ взяли Шевченка веселим, бадьорим, 33 літнім, з міцним здоров'єм, з густим русавим волосем на голові. Спід „червоної шапки“, як мовив Костомарів, вернули його з здоров'єм на віки покаліченим, сивобородого, з головою чисто лисою!

Духово-морального образу неволя і покалічення його організма фізичного не перемінили. „Усе отсе мов“, каже Шевченко, „невимовно тяжке горе, усі різні недуги мої, усе приниження минули, ніби не чіпаючи мене. Найменшого сліду вони не лишили. Кажуть, що досвід єсть найлучший наш учитель. Але гідкий досвід пройшов повз мене невидимкою. Мині здаєть ся, що я і нині (після заслання) точнісенько такий самий, яким був і десять літ назад. В мойому образі внутрішньому не перемінила ся ні єдина риса. Чи добре се...? Добре. І я з глибини душі моєї дякую Богови за те, що він не дав отому страшному досвіду зачепити своїми залізними пазурами моїх думок, поглядів і віровань, ясних, наче у дитини. Дещо вияснило ся, покругліїшало, набрало ся більш природного розміру і вигляду, але все те є добуток старого Сатурна, що летить незупинно, а не добуток гіркого досвіду“¹⁾.

¹⁾ Записки стор. 21.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

В ДОРОЗІ З ЗАСЛАННЯ.

(2 серпня 1857 до 27 березня 1858 р.).

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

В ДОПОЛН. З. ЗАКЛЮЧЕН

(2 сентя 1857 по 27 сентя 1858 г.)

І примиренному приснять ся
 І люди добрі, і любов,
 І все добро і встане в ранці
 Веселий і забуде знов
 Свою недолю; і в недолі
 Пізнає рай, пізнає волю
 І всеворящую любов.

Шевченко „Кобзарь“, т. II, ст. 188]

I.

За три дні переплив Шевченко на хисткому човні Каспійське озеро-море і о 5 годині вечера 5/17 серпня 1857 р. дістав ся в Астрахань. Колишня столиця татарсько-астраханського царства, а тепер місто портове не сподобало ся Тарасови. Підпливаючи до Астраханя поет бачив біля берега сотні кораблів і цілий ліс щогол і гадав собі, що Астрахань щось походить на Венецію під час дожив, але-ж... Побачив, що, хоча рукав Волги, завбільшки як Босфор і підперізує, але не Золотий Ріг, „а купують смердячого“. Кажучи правду, що могло сподобати ся поетови в Астрахані? Хоча він цілих сім літ нічого не бачив, опріч дикого степу та убогих будівель казарменних у Новопетровському, а проте його чуття художницьке не виявило; любов до зграбного, до гарного не виснажила ся. Тим часом Астрахань і тепер ще місто майже не культурне; а тоді тим паче. „Будівлі убогі, на улицях брудота, ні готелів, ні путящих ресторанів нема; крамниці убогі, тільки бібліотека мізерна, жіноцтво неприродно біле і переважно сухорляве. Панує твар комлицька. Вираз її простодушний і рахманий“. Тарас спостеріг, що ліпші слуги і робітники з Комликів. „Житло Комликів — каже він в своєму журналі, — кибітка, професія — рибальство і взагалі важкі роботи“.

Ще в Новопетровському Шевченко приміркував собі їхати з Астрахані до Нижнього Новгороду водою по Волзі. А припливши в Астрахань довідався, що парохід вернеться з Нижнього не швидко і попливе назад з Астрахані після 20 серпня. Плисти на пароході в каюті Тарасови браковало грошей. Треба було плисти на барці, що йти ме на буксирі у парохода. Купивши білет на плавбу, мусів він сидіти в Астрахані і нудити ся більш двох тижнів, доки рушить парохід. В Астрахані перебував тоді в якихсь урядових справах пляц-ад'ютант Бурцов. Тарас заквартировав у його, але не надовго, бо Бурцов заходився дружити ся; 17 серпня мусіло бути весілля; тим то Тарасови треба було знайти собі иньчу квартиру. Попошукавши днів зо два, він, нарешті, знайшов якусь комірчину за 20 коп. денно і перебрався сюди 12 серпня. Переночувавши на новій квартирі, в ранці пішов Тарас відчинити віконницю. Ледві став відчиняти, „якийсь бородач“ линув з вікна помями і, звісно немисне, облив Тараса, та ще, каже Шевченко, „мене-ж і вилаяв, кажучи, що мене чорт носить так рано попід віконню“. І я вилаяв його „старим ослом бородатим“ — признається ся Тарас¹⁾.

В новому чужому місті приїзжій людині, що не має там ні діла, ні знаємих, завжди нудно сидіти, та ще отак як Шевченкови, що вирвав ся з неволі і, натурально, жадав швидче дістатися до столиці. Треба було чимсь розганяти нудьгу і денебудь дівати нудний час дозидання пароходу. Річ натуральна — оглядати місто. Тарас так і робить: вештається по брудних улицах Астрахані і бачить, що „Астрахань просто остров, перерізаний кількома смердячими болотами. Будівлі порозкидані, і всю оту величезну та незграбну, сіру купу валяви увінчують зубчасті білі мури Кремля, та стрійний собор велеліпний на п'ять бань московського стибу XVII віку. Губернаторський дім здається озисю, як прирівняти його до сусідніх халупчин: під домом репрезентанта вищої адміністрації — крамниці з кумисом“. Обійшовши усі улицы, поперечитувавши усі великі і малі вивіски, провідавши і книгарню, взагалі огледівши Астрахань, Тарас виводить з сього огляду, що „се місто погане, зовсім нікчемне, осоружне“ і каже: усаке місто, хоч би таке, як Белебей в Оренбурщині, повинно-б справити добре вражіння на людину, що отак, як я, чевріла сім років в пустині голій. Отже зі мною не так стало ся: значить, я ще не зовсім здичавів... Се добре!²⁾

¹⁾ Записки стор. 100.

²⁾ Записки стор. 94—98.

На другий тиждень обставини і умови перебування Шевченка в Астрахані перемінилися трохи на ліпше і та переміна зробила добрий вплив на його дух.

Одночасно з ним були визволені з Новопетровської хурдині декотрі Поляки, що справляли там тяжку каторгу за любов до волі рідного краю. Між ними був і Фіялковський. Одночасно з Шевченком і вони приплили в Астрахань. Тут повитав їх земляк їх лікар Зброжек Тимко, годованець київського університету. Довідавшись від своїх земляків, що й Шевченко визволений з неволі і по дорозі перебуває в Астрахані, Зброжек подав про се звістку своїм знаєним Українцям, які були на той час в Астрахані: Іванови Клопотовському, Незабитовському, Одинцеві і ин., дітям київської *Alma Mater*-і. Дехто з них, як от Клопотовський, перебуваючи у Києві, особисто знав Шевченка і всі вони глибоко шанували його, яко національного поета і страдальника за волю і добро рідного народу. Усі вони кинули ся витати Шевченка в його комірчині.

15 серпня в журналі Шевченка Клопотовський власною рукою записує, що в той день він повитав „з превеликою радостю в далекій чужині старого свого професора, найдорожшого та любого поета; повитав його яко батька, яко брата, яко друга великого“.

Не тільки Українці, але дехто з Великоросів з ентузіазмом витали визволеного з неволі поета. Так Федор Чельцов у Шевченковому журналі 16 серпня „вельми дякує Богови, що сподобив бути кілька годин у купі з батьком милим Тарасом Григоровичем Шевченком“.

Поляки теж не відстали й собі. „Славетний Кобзарю Народний! — витає Тараса Зброжек: — Твоє теперішнє перебування серед нас робить мене зовсім щасливим і отєї години ніколи не зникнуть з моєї пам'яті. Стократ благословляю отсей день великий, коли небо дало мині спізнати особисто Тебе, великого і непохитного оповідача правди“. [Записки стор. 103].

В Астрахані перебував тоді саме богатир-мільонник О. О. Сапожников. Шевченко знав його ще року 1842 невеличким хлопцем. Тепер він відав, що Сапожников живе в Астрахані і проходячи раз по одній улиці, помітив великий будинок з написом: „Домъ Сапожникова“; але згадавши, що Сапожников „на астраханському обрію є зорею брилянтовою, та ще й безплатним метрдотелем“, Тарас не пішов до його. Тим часом Зброжек 15 серпня переказав Сапожникову, що Шевченко в Астрахані, і на

другий день Сапожников і Шевченко оновили стару знаємість. В особі Сапожникова Тарас зустрів людину просту, добру і високоблагородну.

Ото-ж новим і старим знаємим Шевченка прийшла добра думка пошановати нашого поета гуртовим бенкетом.

От що пише Шевченко про другий тиждень свого перебування в Астрахані: „З 15 до 22 серпня у мене в курявій і брудній Астрахані було таке сьвітле сьвято, якого на моєму віку мині ще не трапляло ся. Земляки мої, більшість їх Кияни, так щиро, так радісно, так по братерськи привитали моє визволення з неволі і свою гостинність так розгорнули, що не дали мині самому провадити свої записки, а взяли на себе“.

Очевидна і зовсім натуральна річ, що астраханські привитання окрилили, підбадьорили сьвіжою силою дух поета, так як ту квітку, причавлену спекою, бадьорить і сьвіжить чиста, сьвіжа роса. Привитання астраханські були першим ступнем по тій стежці, де Українці сьвідомо справляли свій сьвятий обов'язок прилюдного і заслуженого пошановання ієнія рідного слова і великого страдальника. З Астрахані почав ся прилюдний суд і осуд тієї великої історичної несправедливості тяжкої, що заподіяно над Шевченком 30 мая 1847 р.

„Спасибіг вам! — дякує Тарас своїм астраханським прихильникам: — ви наділили мене таким щастем, ви надали мині таких радощів, що моє вдячне серце ледви їх вміщує. Память про отсі найщасливіші дні я не до прозаїчних записок своїх заведу, а схочу в скарбниці серця свого“¹⁾.

Сапожникову тоді саме треба було з усією своєю родиною їхати теж до Петербурга. Він наняв собі до Нижнього Новгороду той самий пароплав „Князь Пожарський“, на буксирній барці, котрим бажав плисти і Шевченко, і купив собі білет. Тепер Сапожников прохав Шевченка подорожувати з ним у каюті.

Тарас згодив ся: куплений білет він віддав капітану пароплава, просячи подарувати його першому злидареві. Капітан „Князя Пожарського“ Кашкин на той білет взяв, замість одного, п'ятох злидарів, що не спроможні були навіть по одному карбованцю заплатити за переїзд до Нижнього.

22 серпня „Князь Пожарський“ рушив з Астраханя.

1) Записки стор. 104.

II.

Не по рудому киргізьському степу пустині подорожував тепер Тарас; не „по заспаних хвилях“ моря Аральського плив він тепер. Перед очима поета розгорнувся широкий, блакитно-сріблястий шлях красуні Волги, облямованої зеленими, часто стрімкими, берегами. І плив тепер Тарас не в гурті темних, часом п'яних, зневолених жовніврів, а в товаристві людей освічених і прихильних до його. А про те всі обетавини плавби на „Князю Пожарському“ запевне зворушували в Тарасовому серці пережите тяжке минуле... і, певна річ, нікому не чуле питання: за що? нераз здійснювалося на серці у поета. Хоч би яке любляче, м'яке, всепрощаюче серце не було у чоловіка, він до віку не спроможен забути незаслуженої тяжкої наруги і зневаги, та ще таких, яких зазнав Шевченко.

Забути їх живій людині — значить забути самого себе. А чи се річ можлива? Можна простити їх; але забути не можна. Я ще раз певен, що пливучи з Астраханя, Шевченкови не можна було не нагадати плавби і по Аральському озеру і по Уралу в Гурев-городок і по Каспійському морю човном до Новопетровського в жовтні 1850 р. Я певен, що споминки його в ту годину бризкали кров'ю з самого серця так, як колесо „Князя Пожарського“ бризкало срібною піною.

Пливе „Пожарський“. Носом своїм він ріже-оре шкляний шлях Волги і гуде тихо, поважно, наче він гордує, що везе на собі найдорогоцінніший скарб України. Природні обетавини надають ще більш гордощів і торжественно-тихого бенкету. „Ночі тихі, місячні; чарівничо-поетичні ночі. Волга поняла ся прозорим туманом і, немов те зеркало безкрає, відбиває в собі красуню ніч, бліду, чарівну ніч. Відбиває і стрімкий берег, інде порослий купами зелених дерев. Декорация невимовно гарна“. Вона солодким спокоєм наповняла і заспокоювала збентежені Тарасові нерви і, наче та ніжна няня, голубила-присипляла і запевняла, що ні барабан, ні „Заря“ не потурбують вже ізмученого серця поета. Замість барабана і „Зари“ покриває гук иньчий; покриває німа гармонія привабливої, чарівної краси природи, та задушений голос скрипки, що серед тихої ночі так чарівно, мелодійно лунає з чердака пароплава. Шевченко взагалі любив музику, а скрипку тим паче. І от він слухає вже третю ніч, як на пароході вільно-віддушений з кріпаків розливає ча-

рівні гуки Шопенових мазурок. „Отсих славянських пісень сердечно-глибоко сумних я ніколи не наслухаюсь, — пише Шевченко 27 серпня: з тієї скрипки, — додає далі поет, — вилітають стогнання і зливають ся в один стогін протяжний та суворий. Чи скоро-ж сей стогін долетить до твого уха, наш Боже праведний?“ — питаєть ся поет.

Нові обставини, нове товариство інтелігентних людей і воля, так впливали на Тараса, що першими днями плавби він не спроможен був ні до чого взяти ся; навіть ретельно не писав кілька день свого журналу. „Усе нове товариство, подорожні люде — пише Тарас в журналі, такі щирі і приязні, прості, що я з радощів не тямлю, що й робити; тільки то назад, то наперед бігаю по чердаку, неначе той школяр, що вирвав ся з школи. Отакий несподіваний зненацька контраст не дає мені прийти до себе. Людське поводження зо мною здаєть ся мені чимсь неприродним, неймовірним...“

А властиво в поводженню з Тарасом його подорожніх товаришів не було нічого незвичайного. Десятилітнє життє в казармі в пустині, життє зневоленням жовніром налило в душу до його такої нелюдської трути, що діло звичайної уваги і приязни людської здавало ся йому незвичайним чимсь. От з отих підкрислених в горі слів ще раз бачимо, які були відносини до Шевченка на заслання і які умови життя довело ся йому перетерпіти.

Сапожников дав Тарасови багацько книжок і нових журналів. Коли перші вражіння нових обставин трохи втихомирили ся, Тарас пильно взяв ся до духового корму: взяв ся читати. Кілько то часу він майже нічого не читав; нова література, нові напрямки, слово, трохи визволене по смерті царя Миколи з цензурної неволі, не доходили до Новопетровської тюрми. Тим то тепер Шевченко походив на чоловіка, що довгий час голодував, животіючи єдине хлібом та водою.

Капітаном на пароході трапив ся чоловік освічений, охочий до ліберальних і артистичних творів письменства, яких у його в портфелі було чимало в запасі. І от 2-ого дня вересня на „Пожарському“ в каюті капітана пішли літературні читання. Читали твори Венедиктова, Салтикова Щедрина, „Полярную Звѣзду“ Герцена і в ній твори повішеного 14 грудня Рилєєва: „Войнаровський“, „Наливайко“, — й інші з минулого історичного життя України... Шевченко впиваєть ся змістом і думками тих творів. В журналі своїм 5 вересня під впливом читаного

поет пише: „Гоголе, наш безсмертний Гоголе! Якими радощами раділа-б душа твоя благородна, побачивши навкруги себе таких учеників ієнїяльних (як Салтиков). Други мої, щирі мої! пишїть, подавайте голос за оту чернь горопашну, за отого смерда безсловесного, зневоленого“.

Завжди помічаємо ми, скоро стрїнеть ся Шевченко чи з освіченими людьми, чи з новими звістками часописними, першим ділом і більш за все займає його питання про визволення кріпаків. Тодї вся Росія і все її письменство жило тим питанням. І скрізь помічаємо ми, що десятилітня неволя не викоренила у Шевченка благороднїйшого бажання визволення кріпаків з неволї.

Але природа надїлила нашого поета не тільки огнем любови до чоловіка, до волї і свїту; вона дала йому і огонь ненависти, огонь гнїву і обурення проти неправди, неволї, проти гнобительства і утисків. Проти прихильників кріпацької неволї він так обурював ся, що не спроможен був інколи провадити з ними звичайну бесїду.

В дорозї ми й стрїваємо саме такий приклад. 9-ого вересня в каюту до капітана зібрало ся подорожне товариство пити чай. Прийшов з другого парохода капітан Яків Возницин, дїдич з тверської губернії. Спостерїгши з розмови, що Возницин, хоч „і ліберал, а про скасування кріпацтва говорить з невтїхою“, Тарас не схотїв вже й говорити з ним.

Дунав був Тарас, пливучи пароходом, малювати образки з красовидів Волги і виготовив на те альбом. „З кожною годиною береги Волги стають більш привабливими, читаємо в „Записках“ 29 серпня. Заходив ся був зробити з одного місця нарис. „Овва! річ зовсїм неможлива: чердак тремтить і контури берегів швидко переминяють ся. Мушу попрощати ся з колишньою своєю Новопетровською гадкою змалювати береги Волги“. Одначе коли випадала зручна година підчас стоянки паропливу, Тарас пильновав скористати ту годину і зробити малюнки. Так от він змалював комишинську пристань і правий берег Волги біля Комишина і иньч. Вельми бажав він змалювати нарис з так званої могили Степана Рязина; але не пощастило йому; повз могилу проплили перед свїтом, коли ще було темно.

Почавши з Саратова встають перед Тарасом живї свїдки того тяжкого мордовання, яке справляли над ним в лиходїйному про його р. 1847.

Як вже відаємо, Миколу Костомарова, видержавши цілий рік у тюремній фортеці, повернули на службу в канцелярію губернатора в Саратові. Тут перебував наш історик аж доки не визволено його коронаційним маніфестом царя Олександра II, 26-го серпня р. 1856. На весні р. 1857 Костомарів поїхав за границю, щоб видихати хоч трохи життя на заслання і освіжити свій дух духом життя і природи європейської. Підчас проїзду Шевченка, Костомарова в Саратові не було; жила там тільки блага няня його, що переїхала до Саратова зараз, скоро р. 1848 привезено туди її сина.

30-ого серпня „Князь Пожарський“ зупинився біля Саратова. Тарас зараз подався до Тетяни Петрівни. „Блага бабуса, читаємо в „Записках“, по голосу мене пізнала; але подивившись на мене, стала непевною: чи не помиляєть ся вона. Коли-ж запевнилася, що се більш ніхто, як я, вона, наче сина рідного, привитала мене радісними поцілунками та щирими слізми. До першої години ночі я сидів у неї. І Господи! чого тільки ми з нею не нагадали! про що ми не балакали! Вона показувала мені і листи свого Миколи з заграниці і лепісточку фіялок, що він прислав до неї в листі, писаному з Штокгольму 30 мая. Сей день нагадав нам тяжкий день 30 мая року 1847-ого і ми, немов діти ті, заридали“¹⁾.

Шевченко списав тоді Тетяні Петрівні відомі вже читачам моїм вірші: „Весело сонечко ховалось“, вірші писані 19 мая 1847 р., з того приводу, що сидючи в арешті, він побачив з вікна, як няня Костомарова приголомшена лихом, проходила повз вікна і була з скорбот та журби „чорнійша чорної землі...“²⁾

На другий день за пів години до того, як „Князь Пожарський“, ладен був відчалювати від Саратова, в капітанську кайоту прийшов Петро Чекмаров і привитавшись промовив до Шевченка, що „Марія Григорівна, людина вам невідома, ваша землячка і поклонниця наказала мені переказати вам її сестрин поцілунок і привіт з бажаною волею“. Чекмаров привитав нашого поета і від „саратівської братії“. Тарас „довго себе не тямив від такого несподіваного щастя“³⁾.

З Саратова вісім день плили до Симбірська: погода мінялася, звісно: вересень, осінь і не давала Тарасови малювати. Пли-

¹⁾ Кобзарь, т. III. Записки, стор. 108.

²⁾ Русск. Стар., март, 1880 р., стор. 601.

³⁾ Записки стор. 109.

вучи повз одинокую голу гору „Царев Курган“, куди-б то цар Петро І, плаваючи по Волзі, заходив, Шевченко згадує гору біля села Гудзівки в Звенигородському повіті в Київщині і каже: „Може і Гудзівську гору який великий пан освятив тим, що був на ній, але земляки мої якісь не вдатні до того, щоб зберегати в своїй пам'яті отакі вчинки. Либонь чи не домірковалися мої земляки, що коли цар зійде на отаку от гору, то се вже не дурно і треба сподівати ся, що він зробив се на те, щоб своїм невиситимим оком оглянути і, коли він вояка, дак спостерегти, скільки за одним разом можна вбити вірношідданих; а коли він, крий Боже, агроном, так ще гірш, найпаче коли трапить ся, що там околиця не родюча. Він тоді „высочайше повелѣтъ соизволить“ зробити її родючою... От тоді й заходять ся потом та кровю хрестян гноїти неродючі солончаки (млаки...)“

Вабило Тараса зайти в Симбірськ та подивити ся на пам'ятник російському історіографови Карамзину. Не поталанило: „Пожарський“ у вечері вже пристав до Симбірська, та ще як на те-ж: дощ, сніг, слота осіння, болото по коліна. „Другий отсе раз, — пише Тарас у журналі 9-ого вересня, — проїзжаю повз Симбірськ і не таланти мені побачити пам'ятник. Першим разом мене везли через Симбірськ р. 1847-ого. Тоді було не до пам'ятника: тоді мене притьмом треба було на щось в Оренбурзі і фельд'єгер на осьмий день примчав мене туди“.

13-ого вересня „Пожарський“ спинив ся біля Казані. Тарас вийшовши на берег, пішов до міста і зайшов в університет, щоб розпитати ся, чи не скаже хто, де тепер його київські товариші, кирило-методіївські братчики Андрузьський і Посяда, заслані того ж таки р. 1847-ого в Казань, щоб тут кінчили університет? Марна праця! Про своїх союзників він нічого не довідав ся, а тільки вразив своє серце несподіваною сценою: вийшовши з університетського двору на улицу почув він барабан і побачив натовп людей, що проводив якогось злочинця на кару катованнем. Поміж людьми, що бігли подивити ся на його гідку процесию, помітив поет молоденьку дівчину з „катеринкою“ і обідранця-хлопця з тамбурином... Поетови „стало не то, що-б сумно, а якось занадто паскудно“ і він швидче вернув ся на пароплав.

Поміж подорожнім товариством трапляли ся іменинники. Вже-ж Сапожников не забував справити чи іменини, чи день

народження і таким чином кілька разів за всю дорогу водою були веселі товариські бенкету. Нарешті ранком о годині 11-ій вересня 20 дня „Князь Пожарський“ приплив і об'якорив ся біля Нижнього Новгорода¹⁾.

III.

День 20 вересня був морозний; сонечко привітливо освітило Нижній Новгород і прегарні околиці його. Ясно було і на душі в Шевченка. Він проїхав $\frac{2}{3}$ своєї дороги; поперед його вже невелика частина і не такого трудного шляху: $1\frac{1}{2}$ дня до Москви кіньми, а там за 27 годин залізницею до Петербурга; виходить, що через 2—3 дні він обійме своїх друзяків щирих Лазаревського і Гулака; поцілує руку своєї „заступниці святаї“ графині Анастасії Толстої і, головна річ, побачить свою *Alm-u Mater* — Академію. Певна річ, що такі ясні надії світили в Тарасовій душі, коли він вийшов на берег. Перш за все він пішов у гімназію до Бобржинського, свого земляка і годіванця київського університету. Бобржинського не було в господі. Тарас пішов оглядати місто з його Кремлем і з стародавніми церквами. Стародавний штиб цікавив його, яко художника. Оглянувши пам'ятник Пожарському і Минїну, Тарас знайшов, що сей пам'ятник — „копієчний ганебний подарунок від невдячних нащадків“. Церкву св. Юрія, будовану ще в XVII в., він признає красунею, а новий собор йому не подобав ся: „будівля гідка, просто величезна ступа з п'ятьома короткими товчачами“.

Не заставши й другим разом Бобржинського в господі, Тарас пішов на квартиру до Сапожникова. Тут зустріла його така несподівана звістка, що знов збентежила йому заспокоєну було трохи душу. Управитель пароходного товариства Микола Брилкин повідав йому, що прийшов наказ з поліції, скоро Шевченко припливе до Нижнього, зараз повідомити про те поліцію.

„Хоч я і бував в бувальцях, — читаємо в журналі поета 20 вересня, — а про те отся несподіванка вельми мене збентежила“. Що воно за притичина і з якої річі — ніхто нічого не відав.

Перенїсши свій пакунок з пароходу до Брилкина і ждучи, чого там довідасть ся Брилкин в поліції, Тарас пішов третім

¹⁾ Записки стор. 123.

разом до Бобржинського. Ширий земляцький привіт, теплі обійми трохи заспокоїли Тараса. На другий день за порадою Брилкина й Овсянникова, Шевченко став на тому, щоб прикинути ся хорим і „лицимірством“ перемогти подлость і до 1-ої години лежав, читаючи „Голоси изъ Россіи“, але остогидло лежати, він пішов попрощати ся з Сапожниковим, що поїхав далі до Петербурга. „От тобі й Москва, от тобі і Петербург і Ермітаж і Академія!“ — тужить поет у „Записках“ і не диво, що з наболілого серця його вириваєть ся „проклін корпусним і иньчим командирам, безкарним мучителям...“

Зараз побачимо, що така жорстка фраза буде доволі мягкою, коли зрозуміємо, що через канцелярську дурницю поет трохи знов не попав в хурдиґу і все таки мусів трохи не пів року перебути в Нижньому Новгороді.

Амнести́я, дарована Шевченкови царем Олександром II. в квітні 1857 р., не була повною. Велено було визволити його з військової служби, але заборонено приїздити йому до обох столиць — до Петербурга і до Москви; не дозволено їхати на Україну а перебувати в Оренбурзі. Про се Оренбуржський генерал-губернатор граф Перовський повідомив 28 мая 1857 р. (день в день через 10 літ після конфірмації Шевченка) начальника 23 пішої дівізії, (до неї належала залога Новопетровської фортеці). Від начальника дівізії такий приказ пішов до начальника I-ого баталіону в Уральск. Цілий місяць треба було на те, щоб командир баталіону післав відповідний приказ своїм підручним в Новопетровське. Тоді саме, коли командир I-ого баталіону Львов робив огляд Новопетровської залоги і муштровав Шевченка прилюдно, у його в канцелярії в Уральську лежав уже приказ про амнестію і тоді то, себто 26 червня, помічник його підполковник Михальський написав приказ до ротного командира капітана Косарева, що заслані в Новопетровську залогу жовніри Хрибчинський, Ольшевський, Фіялковський, Доморацький (все Поляки) і Тарас Шевченко по царському приказу визволені з військової служби; Михальський наказав Косареву, вирядити їх в Уральск поштовим човном через Гурєв-город.

В приказі Михальського ніже єдиного слова не було про те, що Шевченкови заборонено їхати в столиці і на Україну. Чому про се не написав Михальський, трудно вгадати. Може він гадав, що те обмежованне треба було таїти і повідати про його Шевченкови тоді лишень, коли він прибуде в Уральск? Вже-ж він був певен, що наказ його буде справлений сьвято,

слово в слово і Шевченко невідмінно прибуде до Уральська. А може то була просто писарська помилка — хто його вгадає. Новопетровський комендант Іраклій Усков в листі до Шевченка 7 січня 1858 р. між иньчим про отой приказ Михальского висловив ся так: „Отой Михальский написав галиматні (нісенітниці) про ваше визволення з війська...“

Іраклій Олександрович Усков був добряга і сердечно спочував Тарасови. З приказу Михальского він бачив, що жадного обмежовання Шевченкови не прописано; значить: до Уральська його кличуть єдине на те, щоб видати йому „указъ обь отставкѣ“; але-ж „указ“ можна і переслати; а плентати ся за тисячу верстов — щоб взяти той „указ“, се-ж буде нове мордовання Шевченкови. Міркуючи так гуманно і льогічно, майор Усков згодив ся, щоб Шевченко не ходив до Уральська і вилав йому проїздний білет до Петербурга, а до командира баталіону написав, що коли Шевченка кликали до Уральська на те, щоб видати йому гроші на дорогу, дак Шевченко відцурав ся тих гроший; коли-ж його кликано на те, щоб видати йому „указъ обь отставкѣ“, дак Шевченко прохав переслати йому той „указ“ через Академію художеств у Петербург, де він жити ме“.

Здавало ся, усе гаразд. Тимчасом 23-ого серпня прийшла з Уральська звістка до Ускова про ті обмежовання, які в амнестії постановлено задля Шевченка! Усков спостеріг халецу. Властиво кажучи, жадної помилки він не вчинив; але-ж військова формалістика та дисципліна вимагали, щоб Косарев вирядив Шевченка до Уральська, ретельно справляючи наказ свого начальника. Отсе раз; а друге — ще гірш: Усков дав Шевченкови в білеті дозвіл їхати туди саме, куди їздити Тарасови цар заборонив!

Усков переполнишив ся і ту-ж мить післав в Астрахань наказ до свого ад'ютанта Бурцова, щоб він, коли Шевченко ще в Астрахані, спинив його, відібрав проїздний білет і вирядив до Уральська. А коли Шевченка в Астрахані вже нема, дак зараз відіслати до поліції в Нижній Новгород, в Москву і Петербург прохання його, Ускова, щоб зараз спинити Шевченка, скоро він туди приїде.

На превелике щастє, тоді, коли Усков писав своє послання до Бурцова — Шевченка не було вже в Астрахані. Але якої знов лихії долі зазнав би наш горопах, коли-б був посидів в Астрахані ще з тиждень? Мусів би безапеляційно знов перепливати через Каспійське море і подорожувати до Уральська,

а далі й до Оренбурга і там сидіти знов в „широкій“ тюрмі. Мабуть лиха доля на сей раз заспала, а добра тим часом посприяла Тарасови.

Бурцов одержав папери від Ускова 29 серпня, коли „Князь Пожарський“ з Шевченком підпливав вже до Саратова. Довідавшись, що Шевченка нема вже в Астрахані, Бурцов післав по адресі прохання Ускова і, певна річ, додав і від себе звістку Нижегородській поліції, що Шевченко пливе на „Князі Пожарському“. Ся звістка попередила Шевченка, прийшла до Нижнього Новгороду раніш ніж приплив „Князь Пожарський“. І от поліція повинна була відібрати у Шевченка білет і самого його повернути до Уральська!¹⁾

„Що-ж його тепер діяти з такою пригодою?“ — журив ся Тарас: коли-б не порада добрих людей, так, каже він²⁾, „довело ся-б міні тепер сидіти за ґратками і дожидати „указа обь отставкѣ“, або просто кинути ся в обійми красуні Волги. Здасть ся, останнє чи не було-б лекше“.

Поліцмайстром у Нижньому Новгороді був тоді ґвардії полковник Лапа, а помічником у його Кудлай; люди освічені. Вони розуміли, що вимагання — повернути Шевченка до Уральська, було-б нелюдським мордованнем чоловіка і так вже доволі вимученого і що тут опріч нікчемного формалізму — нема про що й говорити. До того-ж і ґубернатором тоді у Нижньому був чоловік трохи ліберальний, Муравев (не той, що потім вішав людей у Вильні). Нарешті і час тоді був в Росії — добрий: над нею витав дух оновлення і, здавало ся, над нею сходить сонце волі і правди.

Тим то поліція не турбовала Шевченка. 1-ого жовтня Лапа з лікарем Гартвігом завітали до його і списали протокол, що поет слабує на якийсь довгий недуг. Тарас став певним, що подорож його до Оренбурга річ непевна тепер³⁾.

Ґубернатор Муравев, давши Шевченкови дозвіл перебувати „до одужання“ в Нижньому Новгороді, післав в Оренбург лікарське свідощтво Гартвіга. А сам Шевченко за порадою добрих приятелів, а більш за все графині Толстої, післав просьби: в Оренбург — до нового ґенерал-ґубернатора Катеніна, щоб не вимагали від його приїзду в Оренбург і в Уральск за „указом“;

¹⁾ Русск. Стар., май, 1891 р.

²⁾ Записки 124.

³⁾ ibidem стор. 128.

а в Петербург до графа Федора Толстого, щоб виклопотав йому дозвіл хоч на два роки приїхати до столиці, повчиги ся в Академії.

Уся отся нова переписка неминуче мусіла дізнати проволоки вже через те єдине, що залізниці тоді з Нижнього Новгороду ще не було, а почта ходила собі повагом. Мусів поет сидіти в Нижньому Новгороді і „хоровати“, доки не прийде та чи иньча відповідь. Надії більш було на добру відповідь.

IV.

Ждати відповіді довело ся Шевченкови трохи не цілого пів року. Не можна сказати, щоб за сей час життя його в Нижньому Новгороді трапляли ся які незвичайні пригоди, щоб видавали ся лихою чи доброю стороною: до таких можна хіба заресструвати невдатне сватання його до Піунової, та приїзд до Н. Новгороду його великого друга артиста Михайла Щепкина.

Звістно, і без таких надзвичайних випадків життя поета не йшло рівною ходюю, як воно йде у людей звичайних; повно у йому переходів, перемін у становищі духа, повно енергії, як завжди буває з такими як Тарас великими і глибоко перенятливими людьми. Прокидало ся те фактами дрібними, але прокидало ся під барвою властивою тільки людям видатнішим. Жадного дрібного вчинку в життю Шевченка не треба й не годить ся нехтовати. Тим то ми й переглянемо життя його в Нижньому Новгороді день скрізь день.

На знаємості в Нижньому Новгороді з людьми інтелігентними Тарасови недостачі не було. Нижегородці щиросердо і гостинно витали його і ми вважаємо за обов'язок висловити сердечну подяку Українцям Нижегородцям за привітну гостинність до нашого поета. Ледви чи була в Нижньому Новгороді така освічена господа, щоб двері її не були на встеж відчинені задля віщого кобзаря України. Не тільки люди звичайні, але й люди видатніші, аристократи, богатирі, князі, починаючи з губерського маршалка, вважали за честь і шанобу для себе знаємств з тим, кого три місяці назад капітан Косарев велів муштровати прилюдно на пляцу по кілька годин що дня.

Окрім Брилкина, Овсянникова і Шрейдерса, яким Шевченко і які Шевченкови стали людьми своїми, близькими, між знаємими Тараса в Н. Новгороді бачимо князів Голіцина і Тру-

бецького, генералів Ваймарна і Фрайліха, начальницю дівочого інститута генеральшу Дорохову, бачимо відомого критика музичного Удлбашева і иньч. і иньч. Ми не можемо не радіти читаючи звістки, як сердечно витали в Нижньому Новгороді нашого поета.

Бачимо, одно слово, що життя Тараса пішло не згірш і з боку околиць: ні що не нагадувало йому, що він все таки сидить на припоні, під доглядом поліції.

З свого перебування в Ниж. Новгороді Шевченко пильнує скористовати ся перш за все задля свого духа і свого олівця художницького. Перебуваючи на заслання він майже зовсім не мав хліба духового. В листі 12 листопада р. 1857 до графині Толстої він щиро признаєть ся, як він з'убожів на хліб духовий: „Мені, — пише він, — неминуче треба було якоїсь зупинки між Північною Пальмірою і степом киртізським: інакше я прибув би до вас есущим Киртізом. Впродовж 10 літ я, опріч „Русскаго Инвалида“ нічого не читав. От ви і гадайте собі, яким темним чудакон прибув би я в товариство людей осьвічених! Тепер книжок у мене сила. Я читаю запоем і раюю читаючи“.

Книжок дійсне не бракувало. Опріч звичайної преси російської того часу, опріч книжок українських, що поприсилали до його з столиці Куліш, Лазаревський і иньч. приятелі, він добував ще російські книжки, видані за границею. У Англичанина Гранда роздобув він видану Герценом у Лондоні „Полярную Звѣзду“ р. 1856. „Намальовані на обкладиці її портрети наших апостолів-мучеників (повішених за 14 грудня) вразили мене, — пише Тарас 3 грудня, — так тяжко, так скорботно, що я не спроможу ся відпочити від сего темрявого вплину. Як би то добре було, коли-б хто на спомин отсієї скорботної події видав медалю. З одного боку вибити-б портрети отсих велико-мучеників тай підписати „перші російські благовістники волі“, а з другого боку портрет „Неудобозабываемого Тормаза“, під ним підписати: „не перший російський катюга коронований“¹⁾.

Кладучи поклони перед подією 14 грудня р. 1825, глибоко шануючи діячів її, так званих „декабристів“, Тарас стосуєть ся одначе до них небезкритично. В „Записках“ його читаємо про декого з декабристів от які замітки: „У Якобі стрівав ся і благоговійно спізнав ся з декабристом Іваном Анненковим, що вертає з Сибіру (по амністії 26 серпня). Сивий, благий і величавий

¹⁾ Записки стор. 141.

засланець. В бесіді його нема й тіни озвірення на своїх жорстоких суддів, навіть добродушно кепкує з фаворитів коронового фельдфебля, з Чернишова і з Левшина, що був головою верховного суду (над декабристами). Благоговію перед Тобою, один з наших первозванних апостолів¹⁾. Але трапила ся другим разом нагода записати дещо з життя другого декабриста. Тарас стрів нешлюбну доню одного з декабристів „дівчину на предиво гарну, любу і шпарку“, і каже: „Туга бере мене, коли я бачу таких (нешлюбних) дітей. Нікому, тим паче заступникови волі людської, я не прощаю такої незалежності неморальної; вона спутує таких горопашних дітей. Нехай вже який небудь гультай-гусарин, або дідич-собачник! Таким можна вибачити, але декабриста, що поніс свого хреста в пустиню Сибіру во ім'я людської волі, тому не можна вибачити такої незалежності. Коли він не спроможен був стати висше звичайного чоловіка, дак не повинен був принижати себе перед людьми звичайними“²⁾. Другим разом з приводу того-ж таки декабриста, Шевченко записує про його такі звістки: „Він — батько Ніни, займає в Москві якусь значну посаду, а мати проста Якутка, живе в Ялutorовську. Він одружив ся з богатиркєю, вдовою К властиво на те-б то, щоб добре виховати свою Ніночку.. гідкий батько“³⁾.

Радіє Тарас почувши від Варенцова, приятеля Костомарова, що в Москві поміж молодіжю ходить лист Костомарова до царя, лист повний правди і взагалі розумнійший і ширший ніж лист до царя від Герцена. Лист написав Костомарів з Лондону. „Коли се правда, — додає Тарас, — так запевне можна сказати, що Микола Іванович „сопричтен“ до собору наших закордонних апостолів. Благослови його Господи, на отсему великому шляху“⁴⁾.

Куліш, надруковавши „Оповідання“ Марка Вовчка, а далі і II-ий том „Записокъ о Южной Руси“, переслав їх до Шевченка. „Посилаю Тобі, брате Тарасе, „Оповідання“ Вовчка. Бач, які дива творять ся: уже й каміння починає вопіяти! Де-ж пак не диво, що Московка преобразилась в Українку, та такі повісті удрала, що хоч би й тобі, мій друже, так прийшлося би в міру. Як то ти їх уподобаєш? Пиши щиро, бо ти у нас Голова на

¹⁾ *ibid.* стор. 136.

²⁾ *ibid.* стор. 142.

³⁾ *ibid.* стор. 144.

⁴⁾ *ibid.* стор. 135.

всю Україну. Пишуть до мене з Москви, щоб у московському журналі („Русская Бесѣда“) що небудь твоє напечатати. Не квапся на сєє, мій голубе, до якого часу. Одно, що треба тобі спростовати дорогу до столиці, а друге — треба тепер з великою увагою роздивляти ся, що напечатати, а що й придержати. Слава твоя письменська тепер на зеніті; то вже треба оглашати себе голоснійшим ділом, а не аби-яким. Після року 1847-ого ждуть від тебе земляки річій великих, а після вже й малими до їх обізвеш ся. От як би Ти Гуса згадав, або на ново скомпонував. Ми знаємо тільки початок:

„Кругом тіснота і неволя,
Народ закований мовчить,
А на апостольським престолі
Чернець годований сидить...“

У 4-ій книжці „Р. Бесѣды“ єсть дещо про Гуса, прочитай тай тай виведи свою красну мову про його. Коли є у тебе гарні вірші і без Гуса, дак пришли перше міні їх на перегляд, щоб пішло воно з моєї руки, як „Наймичка“, котрої, сам бачиш, я не зіпсовав. Щиро кохаю твою музу і не пожалую часу переписати, що вона внушила. Нехай не виходить між люде розхрістаною і простоволосою циганкою, а явить ся гарною дівчиною, отецькою дочкою, щоб з дочки знати було й батька⁽¹⁾.

Шевченко тоді ще не відав, що псевдонімом „Вовчка“ підписуєть ся жінка Опанаса Марковича — Маруся; про се він довідав ся тільки 18 грудня і бажав до неї написати і подякувати „за ті радощі, яких надає її книжка натхнена“.

Другий том „Записокъ о Южной Руси“ дуже сподобав ся Тарасови. Дякуючи Кулішеви за його, він у листі 5/17 грудня пише: „Спасибіг тобі за „Наймичку“. Чи не знайдеш там у панночки-хуторяночки в альбомі і мого Івана Гуса? Добре-б було, як би знайшов; а то шкода буде, як пропаде. Що за дивний чоловіка Л. Жемчужников! Поцілуй його за мене, як побачиш. Ще ось що: як би міні хотіло ся, щоб ти свої „Записки о Южной Руси“ зробив періодичним виданнєм, от як журнали. Нам з тобою треба добре поговорити об сїм сьвятім ділі...“⁽²⁾.

Тут саме до речі треба сказати дещо про поему „Наймичка“, тим паче, що один з наших письменників Франко, зма-

1) Чалий: „Жизнь и произведения Шевченка“.

2) Записки стор. 174.

гаєть ся, що сю поему Шевченко написав після повісти „Наймичка“, написаної мовою великоруською. Річ відома, що Шевченко манускрипти своїх творів зіставляв у різних своїх приятелів. Останнім разем перед арештом, їздячи по Чернігівщині в лютому і березілі р. 1847, він збирав свої манускрипти, гадаючи улаштувати, що можна задля печати. Виїздячи від Андрія Лизогуба з Седнева, Тарас лишив у його чимало своїх ще надрукованих творів; між ними була і українська поема „Наймичка“. Коли Лизогуб довідався, що Шевченка арештовали, йому зовсім натурально можна було сподівати ся, що і його не мине ревізія. Тим то він, замість того, щоб палити Шевченкові твори, як се иньчі люди зробили, заховав їх десь „у стріху“ і там в доброму секрету берегли ся вони. Без сего, певна річ, Україна не побачила-б ні „Наймички“, ні „Стодолі“, ні „Псалмів Давидових“, ні чимало иньчого. Коли Куліша визволено з неволі, брат його жінки, Білозерський, поїхав в Седнів, забрав у Лизогуба Шевченкові твори і через Л. М. Жемчужникова переслав їх до Куліша в Петербург. Куліш тоді саме лаштував свій II-ий том „Записокъ“ і туди завів і „Наймичку“. Але тоді саме, се-б то з початком р. 1857, йшла робота графа Ф. П. Толстого про амністію задля Шевченка. Куліш добре відав, що „Наймичку“ написав ніхто як Шевченко і написав її, як каже він у листі¹⁾ 18 липня 1845 р. „ще до свого москалювання“; але тямив і те, що під той час незручно було виводити в печаті ймення Шевченка, яко українського письменника, тим то він і надруковав „Наймичку“ без авторового підпису, кажучи в передмові, що поему списав з альбома у однієї української панночки. Тепер знаємо вже, що та „хуторянка“ був Андрій Лизогуб.

Того-ж таки часу Куліш надруковав у Петербурзі свою „Граматку“. Варенцов, вернувшись 10 грудня з Петербурга, привіз Тарасови з Москви від Осипа Бодяньського нову книжку його „О времени происхожденія славянскихъ письменъ“, а від Куліша „Граматку“. Тарасови подобала ся остання; він каже²⁾, що вона „скомпонована гарно, розумно і благородно; що се перший вільний промінь того світу, що може зазирнути до здавленої панамі голови невольників“. Про отсю „Граматку“ і Костомарів писав до Тараса, що „вона порадовала його, та не так вона сама, як думка писати для народу. Приходить час про-

¹⁾ Лист ще не оголошений.

²⁾ Записки стор 150.

снути ся нашому люду і розумом працювати. Треба, щоб по селам учили дїтвору по нашому, а на те треба того, з чого учити ся. Міні здаєть ся, що погляд Кудішів не годить ся до букварів: народу треба тепер не лагоминків, а твердої тверезої страви. Тепер нам треба граматики своєї мови, короткої історії натуральної, короткої географії та космографії; книжки про закони, на скільки вони потрібні для народа¹⁾.

Тут варто до слова сказати, що погляди на освіту в народній мові, погляди на потреби і зміст підручників, — взагалі погляди на потребу освіти реальної зійшли ся однаковісенько, у наших старійших братів-письменників з поглядами молодих Українців. В сій справі погляди „батьків і дітей“ ні в чому у нас не відрізняли ся.

Та система освіти, про яку Костомарів писав до Тараса, панувала по недільних школах на Україні, принаймні в Полтаві ми і без книжок учили дїтвору по українськи тому, про що пише наш історик. Небавом і книжечки такі були скомпоновані. Я подав до цензури власні рукописи географії, історії і про закони, потрібні селянам у життю щоденному. Нічого того цензура не вернула, окрім арифметики та прописів.

Кудіш, як відомо, не гадав обмежовати ся „Граматкою“; він писав до Тараса, щоб поробив малюнки до історичних дум наших і до своїх ліпших віршів, а „ми виріжемо ті малюнки на дереві, напечатаємо фарбами трошки лучче від лубочних московських і продавати мемо по 2—4 шаги (1—2 копійки) і будуть вони продавати ся по всіх ярмарках і наліплювати муть їх у кожній хаті, замість московсько-суздальського плюгавства... Я й сам би понамальовував, та у мене ті нариси не будуть такі характеристичні, як у тебе. Ти як не поведеш пером, то все воно закарлючеть ся по художницьки...“²⁾.

V.

Доки стояла така погода, що можна було на дворі малювати, Тарас Григорович пильнував, яко мога більш, змалювати видів з нижгородських будівель, переважно з церков. Трапляло ся йому інде в церкві зустріти занадто чудні образи; напр.

¹⁾ Чалий стор. 116.

²⁾ Чалий стор. 122.

в церкві св. Георгія він аж вжахнувся, побачивши образ якогось незугарного „чудовища“, намальованого на круглій дошці, завбільшки в 3 аршини. „Спершу (записано у його в журналі 27 жовтня) я подумав, що се індійський Ману або Вешад заблудилися до християнського храму, щоб поласувати оливою та ладаном. Аж ось вийшла в церкву молодиця розкішно прибрана, тричі перехрестила ся і поклонилася перед тим чудовищем... Безглузде ідолопоклонство! — додає поет: — де ж християне, де християнки? де безплотна ідея чистоти-добра? У мене не хватало духу перехрестити ся. Я вийшов на вулицю: на темному фоні широкого дугу я побачив, як іграціозно вється красуня Волга; зітхнув і перехрестив ся“.

Цікаво-б довідати ся, де поділи ся усі оті малюнки, що поробив Шевченко підчас своєї подорожі? Чи не можна-б їх яко власність цілої України позбирати до громадського музею?

Небавом погода перемінилася; на дворі годі було малювати. Перші дні під негодь Тарас сидів було в хаті та „запоєм“ читав; але вже 6 листопада почув він, що в хаті сидіти нудно; почув, що його тягне на вулицю.

„Звідкіль взяла ся у мене отся дурна впадоба до вулиці?“ — питає він сам себе і цілком справедливо дає зовсім натуральну відповідь: „Після десятилітнього посту, я прожогом кинув ся до книжок; об'їв ся і тепер хорую на нестравність. Іншої причини такого томливого, неморального безділля я не відаю. Малювати — нічого путящого не зможу, не придумаю, та й кватира на те невідповідна. Малювати-б портрети за гроші, так ні з кого; а працювати на дурничку — ніяково“.

Гроший, значить, і заробітку Тарасови дійсно треба було. Вийшов він з Новопетровського майже без грошей і без одяжі; сподівався придбати одягу в Москві; але-ж до Москви не доїхав; приятелі не встигли ще вислати йому грошей, а одягу треба було справити.

Дехто з нижегородських приятелів його спостеріг його трудне становище. І от починають то сей, то той прохати його змалювати портрет. Перший портрет за гроші, за 24 карб., він змалював з першої красуні у Нижньому Новгороді з Т. М. Попової. Таку плату він уважав щедрою. Небавом 1 листопада він малює портрет з Дорохової¹⁾ і з її годованки Ніни Пущинівни,

¹⁾ Дорохова, з роду Плещеевих, була директрисою дівочого інституту в Н. Новгороді 1856 — 1864; умерла р. 1867.

далі портрет Якобі, з жінки Варенцова і з сина їх; нарешті приятелі його Шрейдерс, Кандинський і Фрейліх прохали змалювати їх портрети і дали Тарасови гроші з гори. Отут з тими грішми склала ся трагі-комічна пригода. „Взявши гроші і добре помогоричивши, пішов я, — пише Тарас 26 листопада — до чарівної сем'ї m-me Гільде і тут у мене украдено ті гроші 125 карб.“

Звістно, гроші пропали. Та не так ще була шкода грошей, коли б разом з тим не склала ся друга пригода. Тієї ночі переїздив через Н. Новгород друга Тарасів Федір Лазаревський. Він скрізь шукав Тараса і не знайшовши, лишив йому картку „яко страшений докір совісті“. Другого дня хотів, не хотів, а мусів він обідати у Даля, до которого теж заїздив Лазаревський. У Даля мусів „висловити брехню ляконічну, що тієї лиходійної ночі їздив ради розваги з Брилкиним в Балакну“.

Комічно трохи склали ся відносини Шевченка до відомого російського письменника Даля. З ним Тарас був знаємий, ще як перебував в академії, але ніколи до його не надило Тарасового серця. Зупинившись в Н. Новгороді, Шевченко хоч і відав, що тут живе і Даль, але не хотів оновляти знаємости, коли ж графиня Толстая порадила те вчинити, Тарас мусів піти до Даля... 17 листопада він зробив Далеви візиту. Даль повитав його щиро і прохав заходити до його яко до старого приятеля. Перегодом вже 17 грудня він зайшов у вечері до Даля¹⁾. Несподівано в розмові зачепили Давидові Псалми. Даль помітив, що наш поет не байдужий до стародавньої поезії і спитав у його, чи він читав Апокаліпсис? — „Читав, — каже поет, — та нічого не зрозумів“. Тоді Даль дав йому власний переклад і коментарі Апокаліпсиса, просячи перечитати і повідати свою думку.

„Не по душі міні, — признасть ся Тарас, — остання умова; без неї можна-б не читавши подяковати; а тепереньки треба читати. А читаючи Апокаліпсис на мові церковно-словянській, приходить думка, що апостол писав його задля своїх неофітів. А може його кермовала і мета матеріальна, щоб дозорці його подумали, що старий збожеволів і верзе нісенітницю і тоді може швидче визводять його з заслання. З якої речі Даль перекладав і товкмачив отсю нісенітницю? І з якою думкою дав

¹⁾ Записки стор. 152.

міні перечитати свій убогий твір? Яку-ж думку свою я висловлю йому? Ради ввічливості мушу брехати..."

Коли трапляв ся у Шевченка вільний час, він не марновав його аби як. Вдовольняючи звичайну і властиву чоловікові потребу розваги між людьми, в товаристві знаємих, Шевченко не забував працювати і коло власних творів.

Ще під кінець жовтня взяв ся він переглянути своє оповідання „Матроз“, що написав мовою російською р. 1856 в Новопетровському. Першу частину оповідання він відіслав ще з Новопетровського до Лазаревського, щоб дав до якого журналу друкувати. Другу частину переписав йому теж у Новопетровському прапорщик Нечаєв „один з ліпших кадетів Непросьвського оренбуржського корпусу“. Перечитуючи тепер оповідання, автор спостеріг велику силу граматичних помилок і помітив, що треба перемінити назву: „Нехай буде не „Матрось“, а „Прогулка съ пользою и не безъ морали“.

Переглянувши оповідання, Тарас вдасть ся до Куліша, щоб поклопотав ся надрукувати се оповідання і відіслані ще ранійш „Княгиню“ і „Варнака“. Куліш за те відповів йому: „Про московські твої повісти скажу, що зневажиш ти їми себе перед сьвітом, та й більш нічого. Як би у мене гроші були, я купив би їх усі у тебе разом, та й спалив. Читав я твою „Княгиню“ і „Матроса“. Може ти міні віри не піймеш; може скажеш, що я московщини не люблю, дак тим і ганю, так отже тобі: ні одна редакция журнальна не схотіла їх друкувати. Тут не одного талану треба. Прочитуючи твої московські повісти, земляки твої кивають головами, а Москалі відкидають геть; а вірші твої рідні, так Москалі шанують, а земляки наче псалтир той промовляють“¹⁾.

Тарас вважав літературний суд Куліша занадто строгим; „коли ти хочеш зберегти з ним добрі відносини, ніколи не говори йому правди“ — писав він до Куліша²⁾.

Дійсне, усі Шевченкові твори, писані мовою великоруською, не досягають тієї краси високої і літературно-художньої ваги, як його твори мовою українською. Головну причину тому висловив ліпше за всіх Костомарів; він зовсім справедливо говорить, що в творах Шевченка, писаних мовою російською сьвітять ся ознаки великого таланту, вірність характерів, глибина і благо-

¹⁾ Чалий стор. 118.

²⁾ *ibidem* стор. 121.

родство думок і почуття і багатенько образів; але вони не оброблені¹⁾. І дійсно, oprіч „Наймички“, писані вони немов прихватком. Інакше й не могло бути: усі вони писані на засланню, під доглядом, а иньчі писані нишком, ще тоді, коли йому і по російськи не дозволено було нічого писати, oprіч листів.

Але властиво не тільки в сему одному була причина того, що редакції російських журналів не друкували Шевченкових творів, писаних мовою російською. Коли Тарас не згодився з Кулішевою думкою і вдався до благого дідуса Сергія Аксакова, щоб поклопотати ся про надрукування його „Княгині“ і „Матроса“, дак і Аксаков не радив його друкувати, кажучи²⁾, що твори ті „без порівняння низше вашого (Тарасового) величезного таланту віршотворного. Ви лірик, естет; гумор ваш невеселий. Правда, де річ іде про природу, де діло доходить до живописі, там у вас усе прекрасно. Але се не викупляє вади в цілому оповіданню („Княгиня“). Я не опасую ся сказати вам голу правду. Я тієї думки, що такому таланту, як ваш, можна сміливо говорити правду, не боячись образити людське самолюбство. Богатій людині несоромно обути діряві чоботи. Маючи перед себе такий сяєвний обшир, де ви повний господар, ви не образитесь, коли вам скажу, що ви не зугарні перейти по якій-будь степовій стежечці“.

Oпріч отсих причин, на мою думку були ще иньчі. Зміст Шевченкових оповідань не вдовольняв тій „злові дня“, яка панувала тоді по російській журналістиці. Вона жила тоді і повинна була жити некучими сучасними потребами життя людей, що прокинули ся на благовість до оновлення зневоленого і темного царства. В Шевченкових оповіданнях сего не було і не могло бути, через те, що вони писали ся під доглядом. Костомарів знов справедливо помітив, що коли-б Шевченкова „Наймичка“ російська була надрукована раніш його „Наймички“ української, так публіка привитала-б її яко твір незвичайний³⁾.

Перечитавши „Матроса“, Шевченко перегадом почув у собі знов „божественний глагол“ рідної музи української. 5, 6 і 7 грудня р. 1858 він пише нову поему мовою українською з життя перших християн. То була поема „Неофіти“. Він присвятив її Щепкину і вельми бажав перечитати йому її і послухати його

¹⁾ Русская Старина, март, 1880 р., стор. 607—610.

²⁾ Чалий стор. 119.

³⁾ Русская Старина, март, 1880 р., стор. 607—610.

приятну і певну думку про неї¹⁾). Небавом приятель його Овсяников їхав у Петербург. Через його він переслав „Неофітів“ до Куліша, пишучи в листі, що „поема добре не викінчена“ і прохав переписати і переслати її до Щепкина.

Кулішеві здалося, що Шевченко хоче зараз друкувати поему. Він відраджує авторови і пише: „Неофіти“ гарна штука, та не для друку. Не годить ся доброму синові нагадувати про діла його батька, ждучи від сина, якого небудь добра. Він же у нас тепер первий чоловік. Як би не він, то й дихнути-б нам не дали. А воля кріпаків, теж його діло. Найблизші тепер до його люде писателі, а не пани пузаті. Дак не тільки „Неофітів“ друкувати рано, але позволь міні не посилати їх і до Щепкина, бо він з ними у люде носити меть ся і піде про тебе така чутка, що притьмом не треба тебе пускати в столицю“.

„Та який там нечистий тобі казав, — відписує Кулішеви Шевченко 26 січня, — що я приготував „Неофітів“ задля друку? і гадки і думки у мене не було. Я послав тобі прочитати, щоб ти бачив, що я не сиджу склавши руки. І старий Щепкин не такий, щоб возив ся з ними по Москві наче з торбою. Ти оддай їх гарненько переписати і пошли старому, бо він знає вже, що „Неофіти“ в твоїх руках“.

Як бачимо, дак Кулішева обережність переходила за межі потреби! Річ відома, що „Неофітів“ надруковано в „Основі“ зараз по смерті Шевченка і надруковано в той час, коли хмара реакції на обрію царювання Олександра II, почала вже виразно виступати. Очевидно, що Куліш починав тоді хворати на той недуг „обережности більш ніж вимагає того уряд“, який, на наше безталаннє, став паном нашого часу.

Гадав собі Тарас, скінчивши „Неофітів“, написати ще поему „Сатрап і Дервіш“, але так ся думка і не перейшла в діло, хоча поет почував, що його вельми тягне до написання її. 13 грудня він записує: „Сьогодні беру ся за „Сатрапа і Дервіша“. Як дасть Біг успішно скінчити, присвячу її щедрим, честним і благородним землякам моїм“. (Не буде помилки гадати, що під тими земляками Шевченко розумів Михайла Лазаревського і Л. Жемчужникова, бо від останнього Лазаревський одержав і того самого 13 грудня прийшла від його про се звістка до Тараса, 175 руб., вібраних для поета невідомо ким“). „Хочеть ся міні, — чита-

¹⁾ Записки стор. 150.

ємо далі, написати „Сатрапа“ епопеею. Ся форма зовсім нова для мене. Не відаю, як я з нею поладжу¹⁾.

Коли додамо ще, що 9 лютого 1858 Шевченко написав вірші: „Доля“, „Муза“ і „Слава“, то отсе буде і все те, що нового віршованого написав він підчас свого перебування в Нижньому Новгороді.

За те він чимало працював над старими своїми творами, над тими саме, що він називає „Невольницькою поезією“. Про се річ трохи згодя.

VI.

На око, здавалось би кому, що Шевченкови нічого вельми нудьговати та сумувати! По всему місту і по всіх станах його людности, є у його і нові знаємі і нові приятелі. Від поїздки в Оренбург його визволили: 23 жовтня прийшла з Оренбурга від генерал-губернатора відповідь, що Шевченкови заборонено їздити в столиці і що він перебувати ме в Нижньому Новгороді під потайним доглядом поліції. Звістка ся вразила Шевченка. „Гарна, каже він — отсе воля! Собака на припоні!“²⁾.

Бачимо, що Тарас все таки нудить ся, сумує, чує себе серед натовпу самотнім. Такі натури як Шевченко часто-густо зазнають самотности, хоч серед якого натовпу, коли біля них нема душі близької, нема серця спорідненого.

У Тараса в Нижньому чимало було приятелів; але то були приятелі чоловіка-страдальника, покараного тяжко, не по заслужі: йому серед тих приятелів бракувало людини, щоб розуміла його українську національну душу; щоб розуміла і серцем спочувала його думкам і ідеям. Хоч і як добре йому в Н. Новгороді, але він чув і бачив, що він на чужині, та ще й на припоні!... Душа його рвала ся летіти до любої академії, до друзяків Українців. Раз якось під годину такої нудьги серце шепнуло йому добру думку, покликати до себе Куліша, Щепкина і Лазаревського.

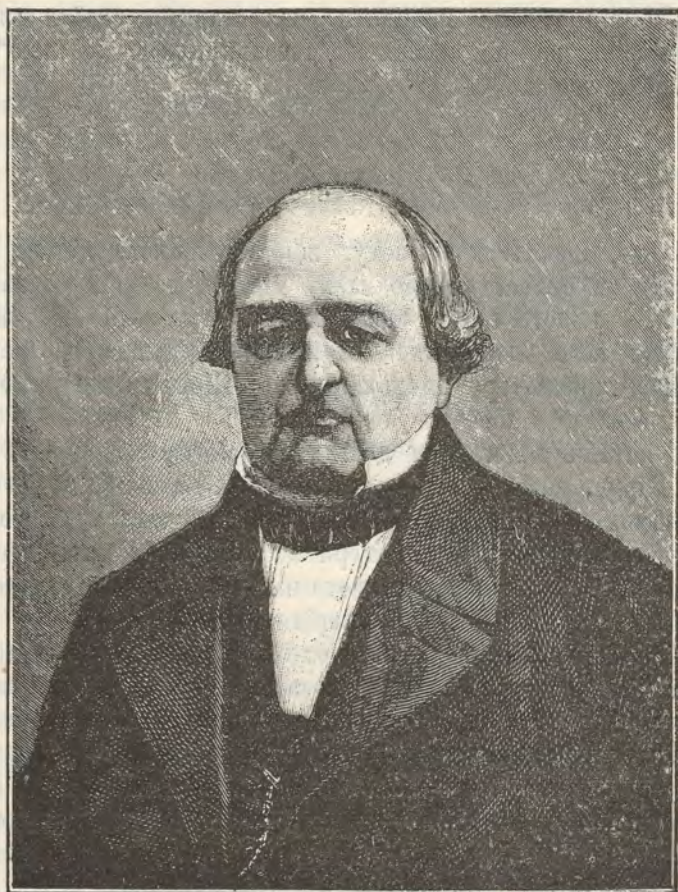
Михайло Семенович Щепкин³⁾ був щирий і давній Шевченків друзяка. Давно єднали їх і обставини і погляди і думки.

¹⁾ Записки стор. 152.

²⁾ *ibid.*, стор. 137.

³⁾ Помер в Ялті 11 серпня р. 1863.

Щепкин, як і Шевченко — син кріпака і самоук з геніяльним талантом артиста. Як і Шевченко — він власними силами проптав стежку в сферу людей освічених, в сферу ліпших людей свого часу. Погляди його, соціяльно-моральний і національний

Михайло Щепкин.

світогляд сходив ся з Шевченковим. „Опіка“ не минула і його. Коли йому йшов вже 70-ий рік його віку, московський генерал-губернатор Закревський зареєстровав його до гурту „неблагонадеждныхъ“ і дав атестацію, що „Щепкинъ жаеаетъ перево-роту и на все готовъ“. Такою думкою Закревський переняв ся

з того, що довідав ся, що на одній вечірці Щепкин радив драматургам, щоб вони теми задля драм брали з творів Герцена.

З Шевченком Щепкин спізнав ся і сприятелив ся ще за кілька років до свого заслання.

12 листопада Шевченко пише до Щепкина: „Друже мій давний! Друже єдиний!... Як би то нам побачити ся, як би то нам часиночку подивити ся один на одного; хоч годиночку поговорити... Я ожив би, я напоїв би серце своє твоїми тихими речами, неначе живущою водою. Тепер я в Нижньому Новгороді на волі, та на якій волі! як собака на привязі. Так щоб подивити ся на тебе, великий мій друже, я, сидючи отут, отщо видував: чи не найдець ся коло Москви якого села, або хутора з добрим чоловіком? Як що можна буде побачити ся нам і поколядовать на сіх сьвятках, то поколядуємо укупі¹⁾).

Щепкин зараз дає відповідь, що можна їм з'їхати ся в селі Никольському (маєтність його сина) за 40 верстов від Москви і додав: „а коли така поїздка буде тобі через що небудь неможливою, то я сам приїду в Нижній, не на те тільки, щоб побачити ся і поколядовати укупі, а щоб побалакати про дещо богацько. Може моя стара голова наведе й твою на добру думку“²⁾).

Невимовно мусів зрадіти Тарас з такої відповіді Щепкина і 5 грудня між иньшим пише до Куліша³⁾: „А що як би і ти забіг за ним (за Щепкиним) та в купочці і прилетіли-б до мене... Тут би ми порадили ся з старим майстром і про твої записки і про моє нікчемне добро. Придітай, мій голубе сивий, хоч на тиждень; хоч на один день... Я жду тебе, а ти стань міні за рідного брата“. Посилаючи отсей лист Шевченко каже собі на думці⁴⁾: „Який би я був щасливий, коли-б стало ся так як я бажаю! А чей же може й станеть ся!“

Ні, не стало ся, або певнійш сказати: стало ся та не зовсім так. На огонь щиро-сердних, радісних сподіванок поета, Куліш линув цебром холодної води⁵⁾: „Не подобає міні, — відповів він Тарасови: — їздити на розмову до тебе в Нижній; бо про тебе побивають ся, як би тебе залучити до столиці; якже піде

1) Основа 1861 кн. X, стор. 12.

2) Чалий стор. 109.

3) Основа 1862 кн. 4.

4) Записки стор. 150.

5) Чалий стор. 109.

слава, що вже й тепер до тебе збирають ся земляки, як жида до рабіна, то, гляди, й поспуєть ся твоє діло у великих панів..."

Не поїхав і Лазаревський з Артимовським. Тільки Щепкин не підляг холодним гадкам і зробив те, що казало йому серце! Поїхав.

„Сьогодні (23 грудня), — писав Шевченко до Осипова¹⁾ — жду до себе дорогого гостя з Москви. І кого-б, ви думали, я так тремтяче дожидаю? Семидесяти-літнього знаменитого старця Михайла Семеновича Щепкина! Чи не правда-ж, що дорогий гість? Та ще й який дорогий, єдиний! І справді, се єдиний і щасливий чоловік між людьми. Дожити до такого старого віку і зберегти всю сьвіжість моральну. Се річ незвичайна. Ми не бачили ся з ним від року 1847 і як міні заборонено їздити до столиці, то він старець-юнак, не вважаючи на мороз і фуґу, їде за тим єдине, щоб мене поціловати. Чи не правда-ж: юнак і який ще юнак сердешний, палкий! Я горджу ся моїм старим, моїм ієні-яльним другом і горджу ся справедливо“²⁾.

Дійсне з радощів Тарас тремтів: „Після завтра, — читаємо в його журналі — я обіюмо мого старого друга!... Який я щасливий! Не багатьох з нас Бог наділив такими повними радощами. І вельми-вельми не багацько таких людей, що доживши до осьмого десятка, зберегли таку поетичну сьвіжість серця, як Щепкин. Щасливий патріарх-артист“.

Радощів Тарасови додала ще й графиня Толстая, подаючи йому надію, що може й пустять його до столиці в Академію. А 24 грудня саме на куту у Тараса був „праздниковъ праздникъ и торжество изъ торжествъ!“ О 3-ій годині ночі приїхав Щепкин..."

Шість день раював Шевченко; шість день Щепкин був у Н. Новгороді і тричі грав на сцені, виступивши один раз у найліпшій своїй ролі Чупруна (жарт Котляревського „Москаль чарівник“).

Одним ментом задля Шевченка минули ті щасливі шість день. На превеликий жаль у нас нема жадної звістки, про що переважно йшла тоді бесіда у Тараса з Щепкиним? В Тарасовому журналі, за дні перебування Щепкина у Н. Новгороді з 25 до 29 грудня нічого не записано; а 29-ого читаємо: „О 1-ій годині з півночі поїхав від мене Щепкин. Я, Овсянников, Брил-

¹⁾ Основа 1862 кн. IV стор. 29.

²⁾ Записки стор. 155.

кин і Олійников провели мого великого друга до першої стації. Шість день повного радісного життя! І чим я відплачу тобі, мій єдиний друже? Чим заплачу за отсе щастє, за отєї радісні, солодкі сльози? Любовю? Таже я давно люблю тебе. Молитвою? Опріч щирої молитви за тебе я нічого не маю“.

І другого дня поет ще не прийшов в себе після чарівного гарного видіння: все ще перед очима у його стояли: Городничий („Ревізор“ Гоголів), Михайло Чупрун і Любим Торцов („Бѣдность не порокъ“ Островського). „Але яскравійш і блискуче-промінисто, більш за великого артиста, стоїть великий чоловік, що рахманно так усміхаєть ся, мій друзяка єдиний, мій щирий, мій незабутній Михайло Семенович Щепкин!...“¹⁾

Щепкин налив Тарасове серце повно до краю високим вражінням: воно било великою, може чи й зримою кому, хвилею високого духа і серця. Та хвиля пригноблена була десять років. Вражіння чистого, огрійливого була сила-силенна; виливши частину його в журналі, Тарас частину виливає в листі до графині Толстої, писаному 2 січня р. 1858. „Я щасливий, — пише він, — без краю щасливий, маючи такого друга, як Щепкин... Він трома спектаклями довів Нижегородців до тремтіння, до захвату, а мене переніс, не на семе, а на семидесяте небо... Яка жива, свіжа, поетична натура! Великий артист, великий чоловік і, кажу гордо: мій найщирійший, найніжнійший друг. З отсего, через край повного, щастя я був не при собі і не спроможен був взяти ся за перо, щоб написати до вас“²⁾.

Знов і з листу до Куліша³⁾, писаного за тиждень після виїзду Щепкина знати, що почуттє радощів не втихомирило ся, не улягло ся в Тарасовому серці. „Наробив він міні, отсей старий (Щепкин) лиха: і досі ще ходжу, неначе з тяжкого похмілля від його колядок. Учистив старий, аж пальці знать! і де у його взяла ся така жива, сердешно тремтяча натура? Диво, тай годі!“

VII.

Недовго одначе ясне сонце радощів світило Тарасови і гріло його серце. Ледві минув місяць, як душа його була охмарена зовсім несподівано, гідко і вразливо.

¹⁾ ibidem стор. 156.

²⁾ Русск. Стар. 1877 кн. X.

³⁾ Основа 1862 кн. V.

Річ відома: де люди, там і заздрість. Де заздрість, там і брехні і покліп. В натовпі людському завжди трапляють ся люди, що заздять, не переносять людий видатнійших; хоч останні зовсім не стоять їм впоперек дороги, а про те їх нечисте, неблагородне, хоре на егоїзм серце завжди пильнує принизити людину видатнішу, причавити її, щоб вона не стояла висше, а була, коли не низше, дак хоч врівень з усіма. І частогусто в таких випадках хорі морально егоїсти уживають найпаскудніших заходів, щоб нашкодити тому, кого природа поставила висше за їх на цілу, як кажуть, голову.

Так трапило ся і з Шевченком в Нижньому-Новгороді. Знаємо, що він нікому тут і ні в чому дороги не переходив; популярности він ніколи не шукав; не бігав за славою; а вона сама рвала ся до його і через двері і через вікна. Отже таки знайшла ся якась „добра“ людина, що з'охотила ся пускати про його покліп, їтати неславу. Звістно, той, про кого брешуть, завжди останнім довідуєть ся про брехні.

Так було і з Шевченком. Впиваєть ся він собі споминками тих радощів, що надав йому Щепкин і байдуже собі, аж ось з початку лютого приходить до його лист, де старий друзяка його, Михайло Семенович, з розжалобленого серця пише про його „недоладне і нетверезе“ життє: „Чим міні запевнити його, каже собі по думці Тарас, що се неправда?“¹⁾ 10-го лютого він пише до Щепкина²⁾: „Яка отсе сорока-брехуха на хвості принесла до

¹⁾ Записки стор. 142.

²⁾ Редакция „Кіевской Старины“ надруковала отсей лист (кн. II, 1885 р., стор. 333) яко писаний Шевченком до Максимовича, та ще й запевняє, що „поет виправдуєть ся перед своїм другом очевидно против...“ брехень. А в примітці до листу, де річ іде про лист директора харківського театру і сказано, що „Тетяна цілує тебе як батька рідного“, редакция „Кіев. Стар.“ додала, що мабуть річ іде про Піунову і перехід її на столичну сцену. — Не збагнути міні, яким робом можна було Шан. Редакції наробити стільки і таких грубих помилок! Досить самого змісту сего листу, щоб запевнити ся, що він не до Максимовича. До останнього Шевченко не вдав ся-б з таким щирим сердешним словом! З Максимовичем тоді не було навіть приятельсько-теплих стосунків у Тараса. Зазиривши до Тарасового „Дневника“ (журнала) в „Основу“ легко було побачити, що се лист до Щепкина і що Тарас пікловав ся про перехід Піуновни, як се будемо бачити, на харківську, а не на столичну сцену. Одначе цікаво-б вияснити, яким чином лист до Щепкина опинив ся в паперах Максимовича...? Редакция „Кіев. Старины“ правду сказала: „Ничто такъ не случайно, какъ судьба пи-

тебе, що я тут нічого не роблю, тільки бенькетую? Брехня! ей-же Богу, брехня. Ти-ж сам гарненько подумай: хто-ж нас шанувати ме, коли ми самі себе не шануємо? Я-ж уже не хлопець нерозумний і від старости, слава Богу, не одурів, щоб таке виробляти, як ти пишеш. Плюнь, мій голубе сизий, на отсю паскудну брехню, і знай, що коли мене неволя і горе не побороли, то сам я не звалю ся. А тобі велике-превелике спасибіг за твою щирю любов. Я аж заплакав на старости, як прочитав твоє письмо, повне чистої, некупленої любови... Люби мене оклеветаного“.

Можна-б вгадати і назвати оту „сороку-брехуху“, але се про нас ваги не має. Ліпше погляньмо: чи не гуляв, не пиячив часом справді Шевченко в Нижньому-Новгороді? Нехай він сам дасть нам відповідь в своєму журналі, де він нічого не таїв.

Ми відаємо вже, що нашого поета Нижегородці приязно впитали, часто кликали його на обіди і на вечері, але-ж про яке будь пияцтво в тому товаристві не може бути й речі. Про яке пияцтво можна говорити у директорки дівочого інституту Дорохової, або у небоги губернатора Голинської, у губерньського маршала Болтина, у Варенцова, у Граса, у Якобі, у Попова, у Татаринова, у Даля, у князів Іоліцина, Трубецького і ин. Так де-ж ото, у кого „бенькетовав і пиячив“ Шевченко?

Хіба чи не „в дворянському клубі?“¹⁾ Правда, інколи Шевченко заходив туди. Клуба він взагалі не любив а заходив туди більш за все за тим, щоб послухати бесіду приватну поміж шляхтою про визволення кріпаків. Се питаннє: вельми його цікавило, тим паче, що у Ниж.-Новгороді була значна „партия“ поклонників кріпацтва і на з'їзді шляхти вона пильновала загальмовати визволення. Тарас признаєть в журналі, що у клубі двичі трапляло ся йому „пьянственное глумление“: раз з приятелями після вибору старшин, а вдруге на що-річному обіді, „де була гуртова гомерична випивачка“. Признаєть ся ще, що „з досади“, коли його обікрадено, він „нализав ся“; нарешті четвертим разом він був „несподівано на пів п'яному музичному

семи“. Тим то, скажу я, друкуючи листи видатніших людей, треба поводитись вельми з ними уважно і обережно. Додам, що редакція помиляєть ся, гадаючи, що переписка Шевченка з Максимовичем була „дѣятельною и обильною“. Ні, не була вона такою; принаймні сього ні з чого не знати. Швидче навпаки, як побачимо се з фактів і як се знати з книги Чалого.

¹⁾ Клуб = казино.

вечері¹⁾. Нехай, скажемо, що й на сему вечері він „нализав ся“; але сі всі чотири рази трапили ся за довго (останній за три тижні) до приїзду Щейкіна; значить „сорока“ не про сі рази „стрекотала“. Нарешті зауважмо, що у Шевченка була така сила роботи, що не було й часу „бенькетовати“. Ми вже бачили його щоденну працю, коли не коло малюнків, дак коло портретів; коли не над літературою, дак коло листовання з приятелями. З тих листів поета, які досі оголошено, знати, що він з Ниж.-Новгороду написав неменш 30 листів і що дня провадив свої „Записки“.

Виходить, що фактів „бенькетовання і пияцтва“ треба шукати вже після виїзду Щейкіна з Ниж.-Новгороду, себто в продовж січня 1858 р. Але за сей час в журналі нема навіть і натякання хоч би на невеличке „пьянственное глумленіє“, навпаки виразно бачимо, що тоді саме не в інтересі Тараса було-б випивати; він заходжував ся тоді саме біля такої чистої справи, яка, навпаки вимагала у його найбільшої тверезости.

Таким чином, „сорочина“ брехня дійсне була клеветливою брехнею.

VIII.

Ми вже відаємо, що Шевченко дуже любив театр і музику. Знаємо, що ще коли жив у Ширяєва, а тим паче коли сприяв ся з Брюловим, він часто ходив до театру і на концерти. Опинившись на заслання він десять років не був ні в театрі, ні на концертах; не чув ні драми, ні опери, ні взагалі музики, не зазнав жадної людської громадської розваги без казарменно-військового характеру. Задля кожної більш-менш освіченої людини, тим паче задля художника-поета, такий „піст“ вельми тяжкий.

І коли у Шевченка прокинуло ся в Нижньому Новгороді бажання задовольнити отсю людську потребу громадським та товариськими розвагами, до яких він звик за молоду в Петербурзі, то се було цілком натурально.

Одначе в Нижньому Новгороді не геть-то багацько було такої розваги. Був добрий будинок театральний; але сталої трупи не було. Приїздила вона тільки на ярмарок та інколи зимою, коли трапляли ся „вибори“, або який иньчий з'їзд шляхти.

¹⁾ Записки стор. 149.

Зимою р. 1887 зібрала ся до губерньского міста шляхта на пораду по приказу царя „про скасування кріпацтва“. Трупя прибула заздалегідь до сего з'їзду і розпочала спектаклі, 1 жовтня драмою Потехіна „Судъ людской не Божій“. Шевченко ходив на спектаклі доволі часто, хоча ні гра акторів, ні репертуар не задовольняли його. Драму Потехіна він справедливо признає „ка-зна-чим“. Сподобала ся йому тільки оркестра; вона добре грала Моцартову увертуру з „Дон-Жуана“. Другим разом він був в театрі 5 жовтня і каже, що „вперше бачив драму Коцебує „Сынъ Любви“. Головну ролю грала артистка московського театру Василева, грала натурально, благородно, а всі останні по партацьки¹⁾. За тиждень він знов в театрі і помітив, що „молоденька акторка Піунова грала натурально, граціозно. Легенька, жартовлива роля пристала їй і до лиця і до віку“. Молодість і свіжість Піунової звернули на себе Тарасову увагу, до того-ж і цілий спектакль випав добре. Виходячи з театру, він нехотя згадав Петербург і подумав собі: „А які то там тепер спектаклі? Хоч би одним оком подивити ся“²⁾.

З того дня Тарас починає частійш ходити до театру, знаємих ся особисто з акторами і перебувати в товаристві їх. Найбільш подобали ся йому актори Володимиров, Платонов, Климівський і Піунівна.

Остання була з себе вродлива, шпарка, але вельми мало освічена і зовсім з нерозвиненою головою. Певна річ, що коли-б не приїхав був старий чарівник Щепкин, дак поет наш дальше звичайної уваги до Піунівни, — не пішов би. Але Щепкин хотів, яко мога більш радощів налити в пошматоване серце поета і побажав справити на нижегородській сцені український жарт „Москаль-Чарівник“. На ролю Тетяни він взяв Піунівну; вона не вміла по українськи ні говорити, ні акцентувати. За науку взяв ся Шевченко; наука дала ся з таким поспіхом, що ролю Тетяни Піунівна справила чарівливо, і Щепкин сказав Тарасови, що „вона перша артистка, з якою він, раюючи, справляв ролю Чупруна і що знаменита Самойлова, як прирівнати її до скромної Піунівни, дак просто салдатка“³⁾.

Уласкавлене і нагріте отсіми спектаклями серце поета, стрепенуло ся і листочком прилипло до Піунівни. Щоб частійш ба-

1) Записки стор. 134.

2) *ibid.* стор. 157.

3) *ibid.* стор. 157.

чити її, впливати на поширення її освіти і розвитку, Шевченко дістає їй книжок читати; сам читає з нею; знаємить її з освіченою родиною Брилкина, з Дороховою і з ин. Нові знайомости вельми подобають ся Піунівні; але вона з своєї темноти не спроможна була оцінити Тараса, яко поета і страдальника за волю людську і не розуміла, що величезну частину тієї привітливості і гостинності, якою наділяли її Дорохова, Брилкини і ин., треба віддати на рахунок поета.

Перенятливе серце Тараса що раз більше та глибше тоне в чарах молодости і жвавості Піунівни. Після спектакля 6 січня йому здасть ся, що Піунівна не то що петербурській, але й парижській публіці сподобаєть ся і „коли замужество не пошкодить їй, з неї вийде самостійна, велика артистка“¹⁾). Та де там пошкодить! „Вона“, каже поет собі на думці: „любить читати і далеко сягне в штуці“²⁾).

Діло очевидне, що Тарас не спостеріг тоді ще, що дієть ся у його на серці; не помітив, що на очи йому, найпаче на очи духові, пала полуда кохання, властива усім закоханим людям. Він не бачив, що його поняло марево кохання, він забув ріжницю віку свого — йому йшов тоді 44 рік — і Піунівниного; забув, що голова його лиса і що Піунівна дивити меть ся на ту лисину, яко на лисину, а не яко на сяєво слави поета, на вінець його великого страждання за великі і сьвяті ідеї добра, правди і волі людської!... Молодість звичайно горнеть ся до молодости. Молоду дівчину, та ще таку неосвічену, не задовольнить славу поета...

Але-ж до 11 січня поет не тямив ще, що на серці у його встають хвилі кохання. 11-го січня виїздив з Ниж.-Новгорода Тарасів приятель Кашкин. Провівши його і вернувшись до господи, Тарас „почув себе зовсім сиротою“. „Тяжка самотність моя, — каже він, — була недовгою. Я згадав, що я — один з людей щасливих на сему сьвіті. Щепкин, виїздячи, казав міні полюбити його любу Тетяну — Піунівну... Я достотно виконав його прохання“, — ніби жартує Тарас і у вечері йде до Піунівни... Тут вони читали літературні твори. Тарас признаєть ся, що від того читання його переняв захват і він вернув ся до господи зовсім щасливим. „А чом би нам не побратися“, міркує собі поет: „доки-ж міні бурлаковати? Час вже знайти теплий і за-

¹⁾ Записки стор 158.

²⁾ *ibid.*, стор. 163.

тишний захисток у другому серці. За молоду Енгельгардове крепацтво не дало побрати ся з чорноокою Дунею Гашковською. Другим разом з кирилівською попівною розлучили батьки її. А чей же тепер ніхто і ніщо не перешкодить...“

Коли-б округи Тарасових очий не стояв такий густий, хоч і рожевий туман, він би помітив, що на дорозі йому до шлюбу стоїть і ріжниця віку і брак у його достатків економічних; а останнє задля Піунових мало найпершу вагу, та нарешті помітив би, що до Піунівни лицяв ся тоді молодий провізор Фус, всіма сторонами задля Піунових більш бажаний, ніж лисий і убогий Шевченко!

Але ж нічого сего Тарас не бачив і 12 січня, взявши твори Пушкіна і Гоголя пішов він до Піунівни; читав з нею „Каменного гостя“ і „нагрівав свою душу“¹⁾. Другого дня теж саме.

„А от у мене, — каже Піунівна: — небавом кінець театального року; треба пікловати ся про оновлення умови. А не хочеть ся, страх як не хочеть ся, зіставати ся тут; та не тямлю куда-б його подати ся? Є охота до Казані, але-ж там є якась Прокофєва, страшенна інтригантка“²⁾.

Ментом в голові Шевченка прокидаєть ся щаслива думка і на неокрайному крилі несе його в рідну Україну, в Харків. „Ба! каже він собі по думці: у Харкові у Щербини є трупа. От би туди Катрусю, а з нею і я! Чого й ліпше! Треба взяти ся до сієї справи“.

І не гаючись він пише листи до Щербини і до Щепкіна, просячи у останнього рекомендації задля Піунівни.

Тимчасом Піунівна виступає вдруге в ролі Тетяни і „грає чарівливо, так як і вперше“, і знов додала тепла серцю поета. 21 січня був бенефіс Піунівни, „театер повнісенський, бенефіціантка-чарівниця“. Приходить закоханому Тарасови думка надруковати рецензію про сей бенефіс. Він пише і друкує в 5 числі „Нижегородскихъ Губерн. Вѣдомостей“.

Думкою про своє одружіння він ділить ся з Кулішем і з Костомаровим. З Піунівною він ще про те ні слова не говорив; але з поведіння її був певен, що вона піде за його; „думаю одружити ся, пише він до Куліша³⁾, обієкло бурлаковати, цур йому“.

¹⁾ Записки стор. 160.

²⁾ Записки стор. 161.

³⁾ Основа 1862 кн. V.

Холодну відповідь дістав Тарас від Куліша¹⁾. „Засмутив ти мене, брате, сказавши, що хочеш одружити ся, писав Куліш. Не гарну ти пору вибрав: не вибивсь ти з своєї нужди, не вийшов на простий шлях, треба-б тобі з цім ділом подождати. Інакше-б ти його навпослі розміркував. А в мене була така думка, щоб тебе за границю спровадити, щоб ти ширше по світу поглядив. Ся думка була у мене і р. 1847, коли ти не забув. А тепер якась Маруся, чи Одарка, чи Ганна стане тобі на дорозі. А не багато тобі й треба, щоб дійти свого розуму — вчинитись великим поетом по всі вічні роки“.

„Далєбіг дуже добре зробив би ти, мій єдиний друже, коли-б оженив ся; відповідав Тарасови Костомаров, хоч би на старости — літах, після такої глибокої, гіркої коновки лиха, трохи відпочити душею, щоб тобі Бог заплатив за всі ті муки, які переніс ти. А що про мене пишеш так тяж правда; та що-ж робити, коли у отсему Саратові нема ні одної жіночої душі, щоб мині подобала ся. Московки лукаві та не щирі, рідко трапляєть ся що небудь добре“²⁾.

Яка глибока, величезна ріжниця в порадах Куліша і Костомарова! Виходила вона з ріжниці душі, серця і з цілої натури їх. У одного говорив тільки холодний розум, у другого говорило щире серце в гармонії з незамерзлим мозком. Один радить запечатати серце, причавити природні потреби його, і вволити спершу потреби тієї нужди, що й так вже більш 10 літ висисала з поетового серця найліпший елемент: прирощенну усім людям потребу обопільного почутя і з ним тихого спокою, а Костомарів вважає за першу річ вволити нужду живого серця у живого ще чоловіка.

IX.

Прийшла масниця — національний „карнавал“ у великоросів, однаково властивий і інтелігенції і простому народови. Головну частину масниці становить їжа „блинов“ (млиниців) та катане на конях. Катане річ добра, справді заласна, та ще коли сприяє тому погода, санна путь, ясна тиха година і невеличкий мороз. Коні мчать ся по біло-срібному шляху; аж парують вони,

¹⁾ Чалий стор. 95.

²⁾ Ibid. стор. 116.

здіймаючи срібне куряво. Мороз румянить тобі твар; надає жва-
вості; чуєш бадьорість тіла і веселість в серці.

Шевченко спорудив катане задля Піунович. Поїхали в якесь село Бор. Тут чаювали; Шевченко всю дорогу був веселий, жартовав. Стара Піуниха добре тямала, що Тарас кохає її Катрю і імкнула собі, що під такий веселий час, він може зняти бесіду про кохання, почне сватати ся, а віддавати доню за вбогого поета, вона не хотіла. Тай Піунівна не горнула ся до його чистим серцем дівочим; вона тільки женихала ся, жартовала, а щоб побратися не було у неї на думці. Не був він їй під мисли. Вона недоросла до розуміння великого щастя, стати дружиною великого поета мученика і його „старі плечи“ підперти своїми молодими плечима. Ото-ж на катаню мабуть за порадою нені, вона й стала сьпівати великоруські народні пісні весільні, про те як „миленький“ не радить брати ся, доки не буде повен „сундукъ“ (скриня) добра, коробокъ холста“ (полотно).

А Тарас слухає тієї пісні, тай думає собі: „У московського чоловіка жидівська основа: без віна він навіть і покохати не може“. А про те й на думку поетови не впадає, що Катруся сьпіває ту пісню не тільки задля його, але й до його! В неділю на масниці йде він формально сватати Піунівну.

Катруся саме збирала ся йти на репетицію. Помітивши, що Тарас якийсь згуртований і серйозний, дівчина імкнула собі, що саме у його на думці і хватала ся швидче вийти з хати.

— Тривай, дівчино, не йди, спинив її Шевченко.

— Пустіть, не спиняйте мене; міні треба на репетицію швидче; — змагаєть ся Піунівна.

— Постривай бо, серденько — благає Тарас.

Катря спинила ся, сіла.

В хаті сидів Катрин батько. Тарас прохав покликати й матір. Прийшла й та; сіла, а Катря встала, стоїть серед хати, не роздягаєть ся. Тарас почав українським звичаєм промовляти про „стрільців, про куніцю, про куниця“ і т. ин. і на-решті каже:

— Батьку й мати! віддайте за мене доню.

Піунівна стояла наче вкопана. Мати моргнула оком, щоб швидче ішла вже вона з хати.

А мати стала казати, що Катруся ще дитина, зовсім ще недоросла, віком зовсім не під пару Тарасови і т. ин.

Легко вгадати, що діяло ся в душі поета. А Піунівна тим часом благовістила в театрі про „гарбуз“. Так я гадаю з того,

що в журналі Тарасовому про вечір того дня записано: про якісь „пащикования“.

Одначе-ж Тарас не вважав ще, що справа сватання його на віки пропала. Йому здалося, що він сам посповав діло і не з'умів висловитися так, як треба було, а висловився так, що Піунівна взяла його „або за божевільного, або за п'яного“. Береться він полагодити діло і пише до неї лист. „Я вас кохаю, — пише він, — і кажу вам се просто: ви занадто розумні. щоб сподівалися від мене палкого висловлювання кохання; а я занадто кохаю і шаную вас, щоб уживати тих дурниць, яких уживають люди звичайно. Побратися з вами — се для мене величезніше щастє, а відректись від цієї думки — буде трудно міні. Але коли судилося інакше, так нічого діяти, треба коритися долі. Як що ви чи не можете, чи не хочете стати зі мною у парі, так лишіть міні хоча єдину втіху: бути вашим другом... Сподіваюся на відповідь“.

Відповідь не приходила, але 2 лютого прийшов до Тараса сам Піунов і засвідчив, що Катря те сватання взяла за театральну сцену. У Тараса знов ожила надія „що справа його не так стоїть лихо, як він гадав“. Чи не хотів він, чи марево не давало йому розібрати діло і зрозуміти, що Піунов прийшов до його єдине в справі переходу доні його в Харків. Марево і надія так ще панували над Тарасом, що він не спроможен був кинути надію, хоча бачив, що Піунівна „не хоче з ним бачитися“, а батько її „про те сватання не висловив виразно своєї думки“.

Очевидно, що Піунови добре тямали, що доки не скінчена справа їх чи з оновленням контракту, чи з переходом Піунівни в Харків, доти не треба зовсім цуратися Шевченка, бо харківська справа більш-менш у його в руках. Тим то Піунов і не висловив виразно своєї думки про Тарасове сватання.

А Тарас кидається всіма сторонами, щоб не вилетіла з рук його надія. Вдається він за допомогою до Дорохової; пильнує, де можна побачитися з Катрусєю і йме віри словам старого Піунова. Одно слово — цілий тиждень ходив він у хмарі надії! Хто знає, чи довго-б він не спекався тієї хмари, коли-б 7 лютого не прийшла до його відповідь Щербини. Відповідь була вельми користна задля Піунівни. Шевченко радіє і біжить до Піунових подати добру звістку. Молодої не було в господі, а стара повитала його так, що я, каже він¹⁾ „ледві чи відважуся більш

¹⁾ Записки стор. 168.

переступити поріг моєї протезе..." Але-ж!... Другого дня скоро Піунівна покликала його — він пішов до неї.

Піунівна висловила свої умови переходу її на харківську сцену.

Сподівав ся Тарас при сій нагоді побалакати і про свою справу, „але стара буркотиха-мати й одного ступня не зробила з хати“ і мусів він рушити назад з самими лишень препоруками в Харків¹⁾.

Минув ще тиждень. Тарас живе надією і міркує собі, яким чином „побачити ся з Піунівною око-на-око і побалакати з нею, заким вона не виїхала в Харків“. Піунівна не йде у його з думки ні в день, ні в ночі. Що ночі вона снить ся йому. У вечері 16 лютого були в театрі живі картини; Тарас у фое зустрів ся з Піуновим. Старий почав його прохати, щоб запоміг його Катрі, що небудь, перечитати на нових живих картинах. Тарас за се обіруч. Другого дня дістає „Фавста“, вибирає сцену з Маргаритою, посилає її до Піунівни, а за три години і сам іде до неї... Овва! Піунівна каже, що ту сцену читати чомусь незручно; а мати швидче викликає її до другої хати; і він, побалакавши з пів години з батьком, пішов, піймавши облизня²⁾.

Чув Тарас, як прикро поводять ся Піунови з його самолюбством, але-ж сила кохання брала гору, аж доки 23 лютого не розв'язав ся вузлик на віки. Тарас довідав ся, що Піунівна³⁾, не діждавшись відповіді з Харкова, поєднала ся знов на Нижегородській сцені.

Тут вже не можна було йому не обурити ся. Але й тут більш за Щепкина ніж за себе обурюєть ся він: „Яких же відносин до Щербини наробила вона міні і Щепкину? Огидливих! От воно де моральне злидарство!... Приятельство на бік і чорти в воду. Хто зрушив своє слово, у того і клятьба байдуже“ — каже Тарас.

От на сему і край того сватання. На другий день поет, зустрівши Піунівну навіть не поклонив ся їй. „А чи давно я, пише він у журналі 24 лютого, сподівав ся стати з нею в парі? Сподівав ся, що вона буде міні дружиною, янголом хранителем, за котрого я був ладен душу свою наложити. Огидливий контраст! Несамостійність се чудові ліки проти любовців. У мене мов хто

1) Ibidem.

2) Записки стор. 172.

3) Ibidem стор. 175.

рукою зняв. Я-б швидче вибачив їй найжвавійше лицання ніж отсю дрібну несаможиттєвість. Вона мене, а головна річ мого старого дружка, повернула на таке становище, що вельми не личить. Погань панна Піунова, від ногтя до волосся погань...“

Не жалковав і потім Шевченко, що не побрався з Піунівною. Щоб було з мене, коли-б я був побрався з Титясею? писав він до Щепкина вже під кінець р. 1858¹⁾.

Х.

Один з Шевченкових біографів Вп. М. Чалий²⁾ повідав, що „після відказу Піунівни Шевченко запив на довго“. Невідомо міні з яких жерел д. Чалий взяв такі звістки, а я, уважно переглянувши Шевченкові листи і Записки, певен, що присуд сей зовсім несправедливий, як несправедливі і дальші слова д. Чалого, що Шевченко пильновав, ходячи до театру, піймати Піунівну за кулісами, але вона втікала від його пьяного, доки він не повалить ся було де будь на вільну канапку.

З щоденних Тарасових записок я зробив чимало виписок за ті три тижні, впродовж котрих тягла ся пасія його сватання. День скрізь день, ранок і вечір, наче в прозорій воді гірської криниці, бачили ми не тільки те, що він діяв, але й те, що з ним діяли і діяло ся: і раз тільки, єдиний раз Тарас признає, що „провів безпутно ніч“. Се було після того разу, коли Піунови найбільш вразили його самолюбство. Нехай буде, що тієї ночі ображений і знесилений поет, заливав випивачкою болі кохання і образи.

Ще виразнійше стоїть річ про „куліси“ і „канапки“. 3-го лютого наступав того року великий піст; значить тоді до театру ніхто не ходив і спектаклів у піст не було і не могло бути. Правда 16 лютого були в театрі живі картини і Шевченко був у фое і сидів з Піуновим; але досить згадати, що в тих картинах брала участь годованка Дорохової — Пущина і Дорохова пильновала коло її. А Шевченко так шановав і Дорохову і Пущину, що сама ота шаноба не дала-б йому показати ся пьяним в театрі, та ще за кулісами.

¹⁾ Київ. Стар. 1898 кн. 2 стор. 208.

²⁾ Чалий стор. 115.

Найгірший з психічного боку був у Шевченка останній день того сватання, день 23 лютого, і не було-б нічого чудного, коли-б він в той день „нализався“, як він казав, чи „запив“, як каже д. Чалий. Але-ж із „Записок“ знати, що того дня він одержав лист від Куліша і міркування його над змістом того листу, свідчить вам, що у Тараса в голові „чмелі не гули“. Навпаки: він міркує свіжою головою і обмірковуючи тільки що пережите сердешне лихо, каже: „Завтра Кудлай їде до Владимира¹⁾. Прохати му його взяти й мене з собою. З Владимира якось допхаюся до села Никольского і там, в обіймах мого старого дружки (Щекина), Віг дасть забуду і про Піунову і про всі мої гіркі безталання і невдачі. Спочину тай візьмуся переписувати для друку мою невольницьку поезию“.

Річ певна, що так би воно й сталося, але-ж доля змилостивилася над страдальником. Мабуть лихий долі або вже соромно стало за таке раз-у-разне гнобління чоловіка, або вона втомилася гнобити Шевченка, мусіла спочити, заснути на якийсь час, а в ту саме годину і блиснув Тарасови промінь путі не в Никольске, а шляхом сподіваним і бажаним.

25 лютого в день Тарасового народження приходить до його лист від Лазаревського з радісною звісткою, що на прохання графа Ф. П. Толстого дозволено Тарасови жити в Петербурзі під доглядом поліції і під кермою графа, щоб він (Тарас) навчався живописі в Академії художеств. „Графиня, — додав Лазаревський, незвичайно рада, що ти приїдеш сюди і просить, щоб ти поспішав, а головна річ, щоб не ображував ся умовами (доглядом), бо се тільки одна форма. Тобою тепер цікавляться усі художники і бажають, щоб ти швидче приїздив...“

Не треба міні говорити про те, як зрадів Тарас з такої звістки. „Ліпшого поздоровлення з моїми іменинами не можна й бажати“.

О 3 годині того-ж дня нижегородські приятелі Тараса шанували його, яко іменинника обідом. „За обідом було весело; бо все товариство було однодушне, просте і до високого ступня благородне. За шампанським — каже поет у „Записках“ — я зняв промову, подяковав за зроблену міні шанобу і нарешті додав, що я не ремствувати му на Бога, коли скрізь стрічати му таких добрих людей, як вони — нині сущії зо мною і що

¹⁾ Владимир губер. місто на шляху в Москву.

пам'ять про них я на віки збережу в своєму серці¹⁾). Того-ж дня Шевченко писав до Лазаревського: „З роду ніхто в світі не поздоровляв мене з іменинами так весело, як ти мене сьогодні повітав. Спасибіг! Подякуй за мене Толстих. За тиждень сам подякую їх особисто“²⁾).

Обіцяючи достати ся за тиждень до столиці, Тарас не звернув уваги, що йому треба діждати ся в Н. Новгороді урядової звістки, інакше не можна їхати йому. Ждати йому довело ся ще більш тижня, доки одержав він у свої руки формальний дозвіл їхати в столицю.

Мусимо розглянути, що робив Шевченко за останні дні свого перебування в Н. Новгороді. Може чи не „запивав“ він на радощах? Почалося ніби то з того.

Приятьель і земляк його Товбич запросив його, актора Володимирова і якусь „голінну людину“ Сашу Очеретникову проїхати з ним за 75 верстов у село Міднівку. Тут були вони два дні і, я гадаю, що тут не обійшло ся без випивачки. Тарас пише в своєму журналі 28 лютого: „Подорож наша була веселою і не без користи. Саша Очеретникова була огидлива, без милосердя пиячила і на кожній стації зражувала не розбираючи людей. Бідолашне і пропаще на віки, хоча і прекрасне створіння. Жажлива драма!“

Першого березія прийшла і від міністра вн. справ звістка, що Тарасови можна їхати до Петербурга. А на другий день ластівкою весняною прийшов до його теплий, сердешний лист його „св'ятої заступниці“. „Мої заповітні мрії справляють ся, — писала графиня Толстая: небавом я побачу вас, наш бажаний гостю, Тарасе Григоровичу! От уже тиждень як цар дозволив вам жити в столиці і вчити ся в Академії. Приїздіть швидче! Більш неспроможна писати; з радощів та з нетерплячки руки тремтять“.

Ще кілька днів мусів Шевченко задержати ся в Н. Новгороді, і час той віддав переважно на перегляд своєї „невольницької поезії“.

Річ певна, що під „невольницькою поезією“ він розумів свої українські твори, що понаписував на заслання. Тут виникає цікаве питання: звідкіль у поета взяли ся в Нижньому Новгороді його „невольницькі поезії? Річ запевне відома, що коли

1) Записки стор. 177.

2) Основа 1862 кн. III.

в квітні р. 1850 у його була зроблена ревізія паперів і його взяли в арешт, закинули спершу в каземат¹⁾, а потім заслали в Новопетровське, дак під час тієї ревізії у його забрали з українських віршів тільки вірші Псьолівни „Свячена вода“, а власних його не взяли; бо Герн з Лазаревським встигли забрати їх до себе ще до ревізії. Ті вірші укупі з иньчим Тарасовим добром віставали ся у Герна. Йдучи на заслання до Новопетровського, вже-ж пак Тарасови не можна їх було взяти, та Герн ї не дав би з обережности. З переписки поета з Броніславом Залеским відаємо, що увесь час, доки поета не визволено з неволі, — речі його, що зацілили від рук ревізорів, були в Оренбурзі у Герна. Знаємо, що Шевченко, як був в Астрахані, писав 10 серпня 1857 до Герна. Зміст того листу нам невідомий, листа того досі неоголошено, тай чи зацілів він у кого? Герни — чоловік і жінка повмирали. Я тієї думки, що в тому листі Шевченко прохав Герна вислати в Петербург на адресу Лазаревського його папери. Мабуть Герн і вислав, але коли Тараса спинили в Н. Новгороді, то вже-ж не рука була Лазаревському пересилати ті папери до поета по почті; а коли й пересилати, дак хіба через певні руки. Коли-ж Герн не відіслав їх до Лазаревського по почті, то можна гадати, що він переслав їх через Круликевича. Останній вертаючи з заслання з Сир-Дар'ї і їдучи через Н. Новгород, бачив ся 7 січня р. 1858 з Шевченком²⁾. А 26 січня Тарас пише до Куліша, що українських поезій для друку у його є на добрих дві книжки; тільки перепиши, тай друкуй³⁾.

Одначе повстає й друга думка, може чи не більш певна.

Що у Шевченка не було тоді, як він прибув до Н. Новгорода, „невольницької поезії“, проти сього не можна змагати ся! Була-б вона у його, то-б він не гаяв ся переглянути її; дав би перевагу їй, а не „Матросу“ і де небудь згадав би про неї в своєму журналі; а то він про неї згадує вже в лютому, коли Шрейдерс-земляк і приятель його вернув ся з Петербурга 19 лютого і „привіз лист від Лазаревського⁴⁾. Певне, що з тим листом Шрейдерс привіз і „невольницьку поезію“, бо 21 лютого

¹⁾ Историческій Вѣстникъ 1836, кн. 1.

²⁾ Записки стор. 158.

³⁾ Основа 1862, кн. V.

⁴⁾ Записки стор. 174.

поет „почав переписувати для друку свої вірші писані від року 1847 до 1858“¹⁾.

Перебираючи свою „невольницьку поезию“, Шевченко 4—6 березія полагодив свою „Відьму“²⁾, „Лилію“ і „Русалку“.

7-го березія прийшов до його жандар, що відвозив у Вятку якогось неслухняного свому батькови сина капітана Шлієнбаха. Вертаючи до Петербурга, він довідав ся, що й Шевченко хоче їхати і прийшов, чи не хоче вкупі їхати, а він за 10 карб. довезе його до Москви. Всіма сторонами попутчик трапляв ся вигідний. Тарас поєднав ся з ним за ціну і другого дня попращав ся з нижегородськими приятелями, а 8 березія о 3 годині після півдня рушив з Нижнього Новгорода.

¹⁾ ibidem.

²⁾ Відомо, що „Відьму“ під назвою „Олена“ Шевченко написав 7 березія р. 1847 в Седневі. Тоді-ж він ламтосав нове видання „Кобзаря“ і написав до його цікаву передмову, котру з інчими паперами забрали у його жандарі під час арешту у Києві 5 квітня 1847. Ту передмову пр. Стороженко хоч і надруковав в „Русск. Мысл-ї“ за червень 1898 р., але в перекладі і з пропусками.

Дословний список передмови тієї з оригіналу я дістав тільки 17/29 листопаду 1898 — і подаю її слово в слово, яко досі навідомо. „Ви-пущкаю, оце, в люде другого „Кобзаря“ свого і щоб не с порожніми торбами, то наділяю його „Предисловієм“. До вас слово, о братія моя Украинская возлюбленная! Великая туга осіла мою душу. Чую, а іноді і читаю: Ляхи друкують, Чехи, Сербі, Болгаре, Черногори, Москалі, всі друкують, а у нас — ані телень, неначе всім заціпило. Чого се ви так, братія моя! Може злякались нашествія іноплеменних журналістів? Не бійте ся! Собака лає, а вітер несе. Вони кричать — чому ми по московськи не пишем? А чом москалі самі нічого не пишуть по своєму, а тільки переводять та й то чорт зна по якому. Натовмачать якихсь і н д и в и д у и з м і в, то що, так що аж язик отерпне поки вимовиш. Кричать о братстві, а гризуться мов скажені собаки. — Кричать о єдиній славянській літературі, а не хочуть і заглянуть, що робитьця у Славян. Чи розібрали вони хоч одну книжку Польську, Чеську, Сербську, або хоч і нашу? Бо і ми таки, слава Богу, не німці. Не розібрали. Чом? Тим що не тямлять. Наша книжка, як попадетця у їх руки, то вони аж рецують та й хвалять те що найпоганіше, а наші патріоти — хуторяне і собі за ними: „преочаровательно“. В чарах тих ось що: жиди, шинки, свині і п'яні баби. Може се по їх утопченної натурі і справді добре, а на наші мужицькі очі, то дуже погано. Воно і то правда, що і ми самі тут трохи винні, бо ми не бачили нашого народу, так, як його Бог сотворив. У шинку і наш, і москаль і навіть — німець — усі схожі на свиню. У хату прийти до його, або до себе покликати по братерськи не можна, бо він злякаетця; та може ще й те, що він пізнає дурня у жувані. Прочитали собі по складам Енеїду,

XI.

Виїхали вони саньми: але пригріла весна і у Владимир прийшли на колесах. Тут на стації Шевченко зустрів старого свого знайомого Бутакова, що р. 1848 і 49 плавав з ним по Аральському озеру-морю. З того часу вони не бачили ся. Тепер Бутаков їхав на береги Сир-Дар'ї. У Шевченка аж на серці походило від самих споминок про ту пустиню¹⁾.

та й натіснялись коло шинку, тай думають, що от коли вже вони розшукали своїх мужиків. Е, ні, братіки! прочитайте ви думи, пісні; послухайте, як вони сьпівають; як вони говорять між собою, шапок не скидаючи; або в дружньому бенкеті, як вони згадують старовину і як вони плачуть, неначе справді у турецькій неволі, або у польського магнатства, кайдани волочать; то тоді і скажете, що Енеїда добра, а все таки сьміховна на московський штат. Отак то, братія моя возлюбленная! щоб знать людей, то треба самому стати чоловіком, а не марнотратителем чернила і наперу. Отоді пишіть і друкуйте а труд ваш буде трудом честним. А на москалів не вважайте, нехай вони пишуть по своєму, а ми — по своєму: у їх народ і слово і у нас народ і слово; а чиє краще — нехай судять люди. Вони здаються на Гоголя, що він пише не по своєму, а по московському, або на В. Скотта, що і той не по своєму писав. Гоголь виріс в Ніжині, а не в Малоросії і свого языка не знав, а В. Скотт в Единбурзі, а не в Шотландії, а Верс — усе таки — поет народний і великий. І наш Сковорода таким би був, як би його не збила з толку латинь, а потім московщина. Покойний дуже добре приглядався на народ, та не прислухався до языка, бо може його не чув в колиці од матері, а Артемовський хоч і чув, так забув, бо в пани постригся. Горе нам: Бозуміє нас обуяло з тим мерзостним і богопротивним панством! нехай би вже оті Карпи Гуцукосієнки сутяги — їх Бог, за тяжкі гріхи наші, ще до зачаття в утробі матері осудив киснуть і гнить в чернилах, а то мужі мудрі і учені проміняли свою добру, рідну матір на панию непотрібницю, а випридаток і въ додали. Чому Караджич і Шафарик і інші не постриглись у німці (ім би зручніше було), а остались слов'янами, щирими синами матерей своїх, і славу добрую стяжали. Горе нам! Но, братія! не вдавайтесь в тугу, а моліться Богу і работайте розумно во ім'я матері нашої України безталанної. Амінь. А щоб ви знали, що труд ваш не мимо іде і щоб не дуже чванилась московська братія свого Ростопчиною, то от вам Свячена вода (відомі вірші Олександри Псьолівни), написана паничкою, та ще і хорошою, тільки не скажу якою; бо вона ще молода і боязлива; а переверить пудові журнали та пошукать чи нема там чого небудь такого. І не турбуйтеся; бо — ей-Богу! — не найдете. Седнев 8 марта, 1847.

¹⁾ ibidem стор. 180.

В ночі о годині 11 березія 10-го наш поет дістав ся в Москву і заквартировав у якомусь готелю, а ранком знайшов квартиру Щепкина тай перебрав ся до його. Ще в дорозі почало боліти у Тараса око; в Москві погіршало; розпухло, почервоніло, а на лобі прикинули ся прищі. Треба було до лікаря. Він вдав ся до свого нижегородського знайомого лікаря Ван-Путерена. Лікар, виписавши ліки, казав не виходити з хати принаймні цілий тиждень. „От тобі й столиця, — каже Тарас у журналі 11 березія: — сиди в хаті та дивись з вікна на старого, незграбного Пимена“¹⁾.

„Сам чорт простяг ся серед шляху, не пускає мене до вас“, — писав він тоді до Лазаревського.

Тимчасом дехто і з українських і з російських письменників, довідавшись, що поет у Москві, почали відвідувати його. Першим прийшов старий Михайло Максимович. „Молодіє дідусь, — каже про його Тарас у журналі своєму: — запустив вуси та і вус не дме“. А у вечері того-ж дня, зібрали ся до Щепкина відомі письменники того часу Афанасєв, Бабет і Кетчер. Щепкин прохав Тараса, не вважаючи на недуг і на завязане око, вийти до гостинної сьвітлиці. Вийшов Тарас. „Час до вечери хутко минув. Подали вечеру, сіли до столу, а я пішов до своєї келії (бо лікар призначив йому диету). От клята хвороба!“ — гніваєсь ся Тарас. Дійсне хвороба не кидала його. Ван-Путерен поїхав до Нижнього, а Тараса передав якомусь своєму знайомому лікарю Німцю. Щепкин тимчасом покликав свого лікаря, професора Мина, відомого перекладника на мову російську Дантового „Пекла“.

Лишень 16 березія почало Тарасови лекшати, одначе лікарі, відвідавши хорого 17 березія, радили не виходити ще з хати. „Але я, — признаєсь ся поет, — не послухав ся і у вечері нищечком відвідав свого старого друга княжну Варвару Репніну. Вона щасливо перемінила ся, буцім помолодшала і вдарила ся до ханженства“²⁾.

Річ певна, що і Репніна, як і Тарас „не ті сгали“, бо „не ті годя!“ Десять років на обох лишили свій слід. Княжна бачила Шевченка останнім разом перед арештом його. „Тоді він був чоловіком молодим, при здоровю; повно було у його надії на пришло; тепер перед нею був трохи що не дідусь: твар

¹⁾ Церква в імя св. Пимена.

²⁾ Записки стор. 181—183.

покрита червоними плямами (добутки циніи), в очах погляд апатичний і увесь він зруйнований і фізично і морально¹⁾.

Княжна Рєпніна в 1850 рр.

На превеликий жаль ніхто не лишив нам подробиць цього побачення в останнє. (Княжна по смерті Тараса жила ще тридцять років). Княжна, коли її розпитували р. 1855 про те побачення, казала, що подробиці упили у неї з пам'яті; але

¹⁾ Київ. Стар. 1888 кн. X, стаття проф. Миколи Стороженка.

загальне вражіння було скорботне. І княжна і поет силковалися „попасти в колишній тон“, та ні, вже: трудна річ! Десятилітнє заслання лежало між ними непереходною розпругою! Княжні здалося тоді, що „Шевченко зовсім вже потух!“

Властиво кажучи, так тоді Шевченко ще не потух, але починав вже потухати. Сьвятий огонь поезії не спроможений був палати тим полум'ям, яким він палав у „Кавказі“, в „Єретикі“, в „Розритій могилі“ і ин. Море тяжкого страждання задило те полум'я. Море нікому незримих сліз кривавих проковтнуло поета-художника тією пащею, яку скомпанували руки Дубельта та графа Орлова.

Певна річ, що і княжні і поетови не легко було бачити самі тільки останки того, що „проковтнуло море“. А проковтнуло воно:

„Моє не злато-серебро,
Мої літа, — моє добро...
Гії незримії скрижалі,
Незримим писані пером...“

Недугуючи, Тарас скінчив переписування своїх віршів з р. 1847 і жалкує, що нема з ким дотепним прочитати їх. „Михайло Семенович, — каже він: — не суддя міні в сій справі. Він занадто втішається ними. Максимович просто благоволіє перед моїми віршами, Бодяньський те-ж. Треба буде підодждати Куліша; сей хоча й жоретого, а інколи скаже правду. За те, коли ти хочеш зберегти з ним добрі відносини, так не кажи йому правди“¹⁾.

Того ж дня (18 березня) зазнав Тарас двичі такої втіхи, якої давно вже не зазнавав. Заїхали вони з Щенкином до Максимовича. Небавом вернула ся з церкви Максимовичка — „любє, гарнє створіннє, чистий, незрушений тип землячки“. Вона заграла на роялі кілька українських пісень; а поет переписав їй на спомин свої вірші „Весняний вечір“.

У вечері Тарас був у старого приятеля професора Осипа Бодяньського і тут „доєнть набалакали ся про Славян взагалі, а про своїх земляків тим паче“.

Три дні з ряду Тарас коли сам, а більш того, що з Щенкиним, оглядував Москву і знайомив ся з видатнійшими московськими людьми того часу, як ото Бабет, Кетчер, Якушкин, Забелин, і признається, що йому гріх нарікати на долю за те,

¹⁾ Записки стор. 183.

що вона загальмувала йому поїздку до Петербурга. „Впродовж тиждня, — каже він, — я зустрів таких людей, що й впродовж кількох років не довелось би зустріти. Нема значить лиха без добра¹⁾. А день 22 березія він називає „радіснійшим з радісних днів“. Річ в тому, що поет сердечно шанував благого дідуса Сергія Аксакова; останній теж сердечно любив і поважав нашого поета і за його твори і за його долю і страждання. Тоді саме, як Шевченко був у Москві, старий Аксаков хоровав і нікого не приймав. Тим то Шевченко і не сподівався бачити ся з ним, а поїхав з Щепкиним поклонити ся дітям його.

Скоро недужий дідусь довідався, що в господі у його такі великі таланти, як Шевченко і Щепкин, він знехтовав лікарську заборону: нікого не приймати і казав попросити бажаних гостей до себе.

Перед Тарасом була „прекрасна, благородна, стариківська постать“. Бачили ся вони кілька хвилин; „але, — каже Шевченко, — ті хвилини зробили мене щасливим на цілий день і на віки вони зістануть ся в найяснійших моїх споминах“. За день поет ще раз провідав „чарівного старика“. Аксаков просив його до себе на все літо в село: „Мабуть чи встою я проти такої спокуси! Хіба що запопадлива поліція не пустить“.

Син Щепкина Микола 24 березія справляв бенкет вхідчин своєї книгарні і задав обід московським ученим і літературним знаменитостям. На отсей обід запросили і нашого поета. „Що за чарівні отсі люди, — записує Шевченко в своєму журналі: — молоді, жваві, вольні. Тут на обіді були Афанасєв, Чичерин, Мин, Бабет, Корш, Крузе, Станкевич, Кетчер і кілька иньчих. Зустрів ся з ними, буцім з людьми давно знайомими, рідними!“

Другого дня старий Максимович задав обід на пошанованне Тараса і між иньчими покликав і своїх „ветхих деньми“ товаришів-учених Шевирєва і Погодина. Шевирєв не сподобав ся Тарасови: „дідок до нудоти солодкий“. За обідом Максимович вславляв Шевченка власними віршами, саме на той раз скомпонованими.

В останній день свого перебування в Москві, Шевченко ще раз заїхав до Аксакових. Але старий спав і не поталанило поетови „поцілувати його прекрасну голову сиву“. До 10-ої години вечера він сидів у родині Аксакових і „раював слуша-

¹⁾ Записки стор. 185.

ючи свої рідні пісні, що співала доня Аксакова. Уся родина Аксакових, — записує Шевченко: — щиро-сердечно спочував Українці, її пісням і взагалі її поезії“¹). По 10-ій годині Іван і Константин Аксакови повезли Шевченка до відомого письменника Кошелева. Тут він спізнав ся і з головою тодішнього панславизму з Хомяковим, що, по думці Івана Аксакова, в своїх віршах висловив „цѣлое славянское вѣроисповѣданіе“²). Тутечки-ж був і старий декабрист князь Волконський. Останній „добродушно розповів деякі епізоди з свого 30-літнього заслання і додав, що ті з його товаришів, яких на заслання позакладали в самотні келії-тюрми, всі помирали; а ті, що мордовали ся по кільки вкупі, між ними і він, ті пережили свої муки“.

Нарешті Тарас зовсім одужав і 26 березія, попрощавши ся з Щепкиним і з його родиною, „забрав свою мізерію“ і рушив на залізницю. О годині 2-ій, „запакований в вагоні“, покинув гостинну Москву. „В Москві, — каже він в журналі 26 березія: — більш за все радовало мене те, що між освіченими Москалями, найпаче в родині С. Т. Аксакова, зустрів я теплий привіт до себе і щире спочуття до моїх поезій...“³).

¹) Іван Аксаков потім у своєму „Діѣ“, а ще більш у своїй „Руси“ неприхильно стосовав ся до розвитку нашої мови і письменства. На те, щоб в елементарні школи на Україні завести народню мову, він зовсім не згоджував ся і змагав ся незгірш Каткова. А мову і письменство наше бажав, щоб обмежовали потребою задля „домашнього обихода“.

²) Етнографическая выставка. Москва 1867 р. стор. 251.

³) Записки, стор. 185 і 188.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

ПІД ЧАС ПЕРЕБУВАННЯ ЙОГО В ПЕТЕРБУРЗІ

(з 28 березня 1858 до червня 1859 р.).

I.

В четвер 27 березія р. 1858 о годині 8 у вечері головний лѣкомотив московської залізниці засвистів і спинив ся в Петербурзі. З ваїону III класи вийшов сивобородий чоловік в кожусі, в українській шапці.

То був Тарас Шевченко.

Ще-б два місяці і було-б рівно одинадцять років з того часу, як він зневолено покинув столицю; минуло-б 11 літ з того часу, як на отсему самому вокзалі його під вартою посадовили на поїзд яко невольника військового уряду і фельд'єтер помчав його в Азію, в неволю, на заслання. Тепер, майже по 11 роках тяжкого життя-сну в „смердячій казармі“ Шевченка визволено; йому вернули ніби-то волю (бо все таки на половину та воля була спаралізована доглядом поліції), але не вернули йому, тай ніхто в світі не спроможен був вернути, того найкращого добра його, яке проковтнула неволя: його літ і здоровя. Природа, як се ми відаємо добре, наділила Шевченка добрим, міцним здоровем. Уважаючи на ту міць, шеф жандарів Орлов і прирадив цареві повернути поета-художника в військо простим солдатом. Але, каже доктор медицини Андрій Козачковський²⁾ — яка людська природа спроможна була встояти і не зломити ся в тій боротьбі, на яку цар і його підручники вирядили Шевченка в дикі, безлюдні степи киргизські? З заслання Шевченко вернув ся до Петербургу з здоровем розбитим цілком, з організмом на віки і завчасно покаліченим, знесиленим, виснаженим.

Річ певна, що під останній повист лѣкомотива не можна було серцю нашого кобзаря не затремітти, не забити ся: в одну

¹⁾ Кобзарь т. III, Записки Шевченка стор. 188.

²⁾ Київській Телеграфъ 1875 ч. 25.

і ту саму хвилину в серці страдальника зустрівся вплив двох супротивних сил: лиходійної сили тяжких скорботних споминок минулого, і добродійної — радісно-сподіваного побачення з людьми близькими, дорогими і з надією на нове життя на волі. Вже-ж хоч яке було добре, незлоблिवе серце у Тараса, а не спроможно було воно здержати ся і не дати ворухити ся споминок минулого. З першим ступнем по ґрунту Петербургу не можна було, щоб перед очима поета не воскресли темні образи Енгельгардта, Ширяєва, Петрова, Дубельта, Орлова, Обручова, Ісаєва і Потапова з їх лиходійними вчинками супроти нього. Одночасно з ними воскресли і ясні образи Сошенка, Венеціянова, Брюлова, Жуковского, Гребінки, графів Толстих, а з ними і визволення його з кріпацтва і з військового полону. За перше Тарас заплатив з свого найдорожшого скарбу — 24 роками свого дитинного і паробочого віку, за друге — розбитим і покаліченим здоров'єм. Перед очима художника і в минулому і в близькому сподіваному стояла люба його академія художеств, криниця його освіти, його alma mater.

Не можна вгадати запевне, що в ту хвилину, коли Шевченко вийшов з вокзалу, більш хвилювала йому серце: чи споминок минулого, чи близьке сподіване? Мині здасть ся, що відповідно перенятливій вдачі, — сьвітлі образи Лазаревського, Артемовського, графів Толстих взяли гору і своїм сьвітлом закрили темні тіні Дубельтів і Орлових! Будівля і галерії академії художеств закрили будівлю і тюремні келії „3-го отділення“. Минуле мусіло одійти геть; хоч воно було і невимовно тяжке, але воно минуло!... воно минуло вже на віки...

З поїзду Шевченко зараз же поїхав до Михайла Лазаревського і за годину був у його в хаті і в палких дружніх обіймах його¹⁾. Ні поет, ні його друга не лишили нам ніяких звісток про ту зустріч і бесіду їх; але, здасть ся мині, що легко вгадати і ту і другу. В обох приятелів на серці була така сила щирого почуття, що годі було виявляти його словами; словам тут не було місця. В таких випадках слова у людей ніби замерзають, уста німіють; говорять тільки душа та серце, але говорять вони своєю мовою, без слів.

¹⁾ Кобзарь т. III стор. 188.

II.

Ранком другого дня на дворі стояла негодь; падав сніг, була слота, сираво. Памятаючи, що кілька день назад у Москві Тарас перебув недуг, йому годилось би під таку негодь не виходити з хати; але яка-ж сила спроможна була вдержати його в хаті? Натурально було йому жадати швидче подивити ся на те, чого він не бачив 11 років. І от він не вважаючи на негодь, пішов зранку оглядувати столицю. „Оббігавши, каже він у своєму журналі¹⁾, половину міста, він зайшов спочити і поснідати в ресторан Клея. Тут несподівано зустрів свого старого знайомого дуку-дідича з Прилуцького повіту Грицька Галагана. Галаган тільки що приїхав і привіз Тарасови з Москви від Максимовича знайденого в Москві Тарасового „Єретика“ себто „Івана Гуса“. Автор був певен, що поема та на віки пропала. Не диво, що він зрадів тій знаходці, та на лихо знайдено не цілу поему, а тільки невеличку частину її²⁾ і Шевченко, пишучи 5 квітня до Максимовича, прохав його попрохати Бутенева, чи не знайде він і другої половини поеми „бо без неї нічого не вдієш“.

Поснідавши, Тарас о годині 3-й вернув ся до дому „і тут обняв свого щирого друга Семена Артемовського, через пів години був у його в господі, буцім у своїй рідній хаті. „Богацько і богацько ми дечого згадали і де про що перебалакали, записує Шевченко в своєму журналі³⁾, а ще більш лишило ся того, про що не встигли ні згадати, ні перебалакати. Дві години проминуло швидче однієї хвилини“.

О 6-й годині у вечері Шевченко пішов з Лазаревським до графині Н. Ів. Толстої. Про зустріч його у Толстих маємо дві певні звістки: одну — доні Толстих — Катерини Юнге, що була того часу 14-и літнім підлітком, а другу — самого Тараса.

Родина Толстих горіла бажанєм швидче побачити свого сподіваного дорогого гостя. Толсті не поїхали стрівати його на вокзал, не бажаючи своє почуте показувати прилюдно: властивим скромність, сьвятість і щирість почуття вимагали вилити його у власній господі.

¹⁾ Кобзарь 1895 т. III ст. 189.

²⁾ Дивись т. I. стор. 169 і 237.

³⁾ Кобзарь 1895 т. 3 стор. 189.

„Серце замирало, ждучи Шевченка“, каже Катерина Федор. Юнге¹⁾. Нарешті прийшов той день, коли він повинен був при-

Катерина Юнге.

бути... Жданне перейшло в нетерплячість. Аж ось подзвонили і в світлицю увійшов поет, з довгою бородою, з добродушною усьмішкою, з очима повними любови і сліз“.

¹⁾ Вѣст. Евр. 1883. VIII стор. 838.

— „Серденята мої! други мої!“ промовив крізь слези поет і припав губами до рук графині.

„Я вже й не тямлю, читаємо далі у Юнґе, що тоді було у нас! усі цілювали ся; усі плакали, усі говорили разом“.

Шевченко про сю саму зустріч говорить теж короткими, але повними глибокого, горячого почуття і великого значіння словами. „Ніхто і ніколи, каже він¹⁾ не зустрічав мене, і нікого і ніколи і я не стрівав більш сердешно і більш радісно, як зустріли ся ми з моєю сьвятою заступницею і з графом Федором Петровичем. Зустріч наша була щирійш зустрічі кривняків. Богацько хотів я висловити їй і нічого не висловив. Фляшкою шампанського вина осьвятили ми наше сьвяте, радісне побачення і о годині 8-й розійшли ся“.

Від Толстих, з серцем повним радощів, Шевченко пішов до Василя Білозерського, свого соузника і сусіду в тюрмі р. 1847. Тут зустрів своїх товаришів по заслання в Оренбурзі, Сераковського, Станевича, Сову. Зустріч була весела, радісна. Після щирої розмови залунали рідні, любі пісні. З голосом рідної пісні годі було і Тарасови, і Білозерському не згадати кінця січня р. 1847: гостювання Шевченка в Мотронівці, Кулішевого весіля, надій, що тоді панували, і инчого всього того, що під той час гріло, живило, бадьорило душі і серця невеличкого гурту українських патріотів і патріоток.

III.

Опріч найпершого, сьвятого, високоморального обовязку вдячності до Толстих, був у Шевченка теж на одному з перших місць і другий обовязок, правда — супротивлений змістом, але невідкладний; хоч який осоружний був сей обовязок, але відбути його треба було не минуче і не гаючись.

Перебувати Шевченкови в столиці цар Олександр II призволив 10 лютого р. 1858 з такою умовою, щоб „отставной рядовой Шевченко былъ подвергнутъ строгому полицейскому надзору и чтобы начальство академіи художествъ имѣло за нимъ должное наблюденіе, дабы онъ не обращалъ во зло (не повертав на лихо) своего таланта“²⁾.

¹⁾ Кобзарь 1895 т. 3 ст. 189.

²⁾ Истор. Вѣстн. 1896, червень стор. 897.

Умова догляду поліції вимагала від Шевченка, щоб він зараз, скоро прибув до столиці, став перед лице свого доглядника — „опікуна“, себто начальника поліції. Отсе ставлення про всякого чоловіка, якому доля поталанила покоштовати його, річ морально гідка, прикра, а задля Шевченка і поготів: воно нагадувало йому пережите ставлення перед лице баталіонних і інших військових начальників в Орську та в Новопетровському. Одначе не ставити ся не можна було.

І от ранком 29 березія починає наш поет в образі „отставного рядового“ переходити бюрократичні митарства „піднадзорного“ життя. Починати їх, звичайно, треба „по начальству“, йдучи з низу в гору сходами „установленими по закону“.

На першому ступню стояв начальник канцелярії обер-поліціймейстера Іван Таволга-Мокрицький, Українець з Пириятинського повіту, давній Шевченків знаємий. „Прикинувшись казанською сиротою, пише Тарас у своєму журналі 29 березія¹⁾), а о годині 10-ій ранку пішов до Мокрицького. Він повитав мене не то щоб по урядницьки, але не то щоб і по земляцьки. Стара знаємість пригадала ся десь з боку. На сам кінець він порадив мині зголити бороду, щоб не зробити прикрого вражіння на його патрона графа Шувалова (обер-поліціймейстера), а до сього мушу ставити ся, яко до головного свого доглядника“.

Порада — зголити бороду — мала на той час свою рацию. Жовнірам, хоч би й вислуженим вже, не можна було носити бороди; а Шевченко перед поліцією був нічим більш, як тільки „вислужений жовнір“, і йому не варт було дратувати свого „опікуна“. Одначе не хотів він і бороду голити; бажав принаймні зробити фотографію свою з бородою, щоб послати М. О. Дороховій в Нижній Новгород. 30 березія він сфотографовав ся з бородою, в кожусі і в українській високій шапці²⁾.

Зголивши бороду і одягшись у фрак Шевченко „мусів відбути велике нещастє: ставити ся перед свого головного „опікуна графа Шувалова“. Обер-поліціймейстер прийняв його по просту, не по урядницьки і, головна річ, без отих напучувань, що „личать нагоді“, і тим зробив на його добре вражіння“³⁾.

¹⁾ Кобзарь 1895 т. 3 стор. 189.

²⁾ Такі Шевченкові фотографії дуже рідкі; я бачив їх тільки дві — одну у Миколи Лисенка. Фотографія — що звичайно буває при „Кобзарі“, де поет теж у шапці і в кожусі, але без бороди, зроблена вже після 6 квітня р. 1858.

³⁾ Кобзарь III ст. 192.

Відбувши се „нещастє“, Тарас при нагоді зайшов знов до Мокрицького і познайомив ся з його жінкою, Українкою з роду Сьвічок: очевидно, вона зробила на Тараса добре вражіннє. Увечері того-ж дня поет був у Толстих, розповів про авдиєнцію у Шувалова. Графиня порадила йому представити ся ще й найвишшому „опікуну“ шефу жандарів князю Долгорукову. Отсе ставленнє не було потрібним „по закону“; тим паче прикро було Тарасови справити його. Але справити радила графиня Настасія Івановна, не послухати її було якось ніяково; та коли вже вона радить, так радить не на лихо йому; вона-ж знає усі звичаї вишого сьвіту, тямить, що часом знехтованнє якого будь найдрібнішого звичаю може чимало нашкодити людині.

Шевченко згодив ся і „щоб вволити волю графині Н. Ів., ставив ся 15 квітня перед лице шефа жандарів“. Князь Василь Долгорукий не втерпів, щоб не наділити нашого поета ввічливим, яке „личить нагоді“, напучуваннєм. На тому і скінчила ся авдиєнція¹⁾.

IV.

За кілька днів по приїзді в Петербург починає у Шевченка зростати широка знаємість, переважно між письменниками, артистами і взагалі між людьми освіченими. Більш за все сприяла тому родина графа Ф. П. Толстого своїми неділями і обідом на честь Шевченка. Взагалі по приїзді поета в столицю „житє його пішло добре і радісно. Його оточала тепла дружба і ті інтелектуальні раювання, яких він так довгий час не зазнавав“. Дім Толстих він уважав своїм рідним. У Толстих бували майже всі його приятелі. Тут що неділі збирали ся поети, літератори, артисти, учені, взагалі те освічене товариство, якого він був позбавлений цілих 11 літ. Натурально, що в такій атмосфері „він ніби ожив і своїм ласкавим, добрим поведженнєм, оживляв усіх, що були округ його“, каже К. Ф. Юнгє: „він впливав на всіх чарівливо і всі його любили“²⁾. В листі до Ускова 4 липня 1858 він правду писав³⁾: „В Петербурзі мині добре; живу в академії, товариші-художники мене полюбили, а сила-силенна земляків мене просто на руках несуть. Одно слово — я цілком щасливий“.

¹⁾ Кобзарь 1895 т. 3 ст. 195.

²⁾ Вѣсти. Европы, Августъ 1883 стор. 839.

³⁾ Київ. Ст. 1889 кн. 2 стор. 311.

Можна сказати, що трохи що не з першого дня приїзду його до столиці починаєть ся знайомість його з ліпшими інтелігентними людьми. У вечері 30 березія у Толстих зібрав ся великий гурт осьвічених гостей. Скоро графиня Настасія Ів. представила їм Шевченка, „вони повитали його, яко давно сподіваного дорогого гостя“. Спасибіг їм, каже Тарас і висловлює в своєму журналі¹⁾ страх, щоб йому „не зробити ся модною фігурою в Петербурзі“.

З першого погляду, той інтерес, який викликав до себе Шевченко серед столичної інтелігенції, справді скидав ся на „моду“, але дійсне — побачити Шевченка, спізнати ся з ним, виявити спочутє до його — була не мода, а потреба душі осьвічених людей Росії. Шевченко був великою, нічим неоправданою жертвою того ладу державного, що пановав над Росією під увесь час царювання Миколи І. За нового царя, здавало ся, той лад починав конати, мусів зникнути, перемінити ся на новий, ліпший, більш відповідний волі людського духа. Першою ознакою сподіваної зорі оновлення Росії, здавала ся хоч невеличка, не скажу — воля друкованого слова, а щось похуже на неї. Ще більшою ознакою була праця коло скасування крєпацтва. Отож в образі Шевченка стояв живий, виразний образ недобитка-крєпака, що так тяжко постраждав за свої поетичні твори. Тут була не сама проста цікавість, а ще й наука, що, треба чинити, щоб спекати ся тих зразків неволі і самовластя чоловіка над чоловіком, які так не полюдськи були заповідані над Шевченком. Треба гадати, що в той час кожен з осьвічених і вольнолюбних людей, дивлячись на Шевченка, почув і себе хоч трохи винним перед страдальником; бо сяк, чи так, а кожен з осьвічених людей, скоро він сьвідомий неволі і безправя і нічим не протестує проти лиходійних вчинків самовластя, він причиняєть ся до пановання того лихого ладу. Крєпацтво, неволя і инчий такий лад панували з волі не одного тільки чоловіка. Брак життя вільного, добродійного ніде і ніколи не залежав від волі одного чоловіка, хто-б він не був: державний, соціальний і инчі“. Устрій життя єсть продукт культури, осьвіти і звичаїв більшости людности.

Я добре розумію міць і вагу моди, але, кажу ще раз — що відносини столичної інтелігенції до Шевченка і повитання його не були продуктом моди, се був живий суд історії.

¹⁾ Кобзарь 1895 т. 3 стор. 190.

Суд сей розпочавсь іще в Астрахані в серпні р. 1857 і не скінчивсь він ще й досі. Історія казала: судити з одного боку Шевченка за його „злочинні баламутні“ твори, а з другого — третєодділенську юстицію за її „справедливість“. Скрізь по дорозі з Астрахані до Петербурга ми чули той суд і присуд. Тепер прийшла черга до Петербурга. Тут найвиразнійше сей суд і присуд відбув ся на обіді у Толстих 12 квітня на честь Шевченка.

На той обід зібрало ся богацько гостей. Перший тост підняв господар на здорове царя, дякуючи йому за визволення Шевченка. Обійти ся без такого тосту ні в якому разі не можна було, вже по тому одному, що граф Толстой, яко віце-президент академії художеств, був царський урядник. Промови за обідом сказали поет Щербина, графиня Настасія Ів. і М. Д. Старов. Графиня, вславляючи високий патріотизм Шевченка і глибоку без краю любов його до рідної України, бажала, щоб любов ту люде брали собі за взірєць, за науку того, як треба любити свій рідний край. Промову Старова я подаю дословно, такою як списав її і прислав Лазаревському сам оратор: „Нещастє Шевченка скінчило ся, мовив бесїдник, і тим знесено одну з величезнійших неправд. Ми не зневажимо скромности тих, чие піклованне сприяло сему доброму ділу і придбало собі подяку кожного, хто спочуває повазі сього діла благого. Ми скажемо, що нам радісно бачити того Шевченка, що серед жажливих, душегубних обставин, в суворих мурах „казарми смердячої“, не знесилїв духом, не впав в розпуку, але зберіг любов до своєї долї тяжкої, бо та доля його благородна. Вже отсе одно варто обезсмертити ймення Шевченка. Дозвольте-ж мині піднести тост вдячности за того Шевченка, що своїми стражданнями піддержав сьвяту віру в те, що дійсне моральної природи чоловіка жадні обставини не спроможні побороти“¹⁾.

Привитання висловлені за обідом до Шевченка глибоко запали в серце кожному хто їх чув; вони у кожного зворушили дух і думку. В усіх гостей лица були блїдо-зеленими, а що до Тараса, так він признаєть ся, що „йому було і приємно і якось нїяково“ — „я, каже він, не сподївав ся такої великої шаноби. Для мене се була чиста новина“²⁾.

¹⁾ Кобзарь 1895 т. 3 стор. 195.

²⁾ Ibidem 194.

V.

Таким ото чином Шевченко за короткий час опинив ся серед великої сім'ї ліпших людей того часу. Се був, коли згадати собі про Новопетровський форт, більш різкий контраст, ніж той, що перебув Шевченко 30 літ тому назад, коли доля з темного горища маляра Ширяєва перекинула його в світлі салі академії художеств!

З Шевченкового журналу бачимо, що починаючи трохи не з першого дня приїзду поета в Петербург ледви чи вибереть ся день, чи два таких, щоб Тараса не покликав хто пошановати його вечерою або обідом, і певна річ, кожен добре тямив, що властиво більш за все поет шанує того, у кого приймає собі пошановання. Скрізь він був гостем бажаним, сподіваним, любленим, скрізь перед ним двері були навстеж, яко перед людиною близькою, рідною, що приносить з собою велику честь тому, до кого вона завітає. Треба ще раз сказати, що Шевченко ніколи й ніде не шукав популярности і слави. Популярність і слава самі за ним бігали.

Гляньмо короткими хоча словами, як люде, наче на перебії один у одного, закликають до себе нашого поета, щоб поклонити ся його ієнію і його стражданням.

Почнемо з 1 квітня. В той день закликав його до себе на обід Білозерський, а на вечір графиня Толста. На другий день відвідують його: Каменецький, Сераковский, Кроневиц, Дзюба. „Треба буде, ніби жартує Тарас, деє сховати ся, бо не дають часу і листів написати“. Справді — між листами його того року ми не знаходимо ніже єдиноєго, писаного в квітні, маю і в червні!

2 квітня його шанує обідом Дзюба; 3 квітня він дякує і не йде на обід до Семаковского; але того-ж дня він на вечерку у Галагана, а на другий день у Толстих.

8 квітня на вечерку у Круевича: „тут було богацько Поляків і чимало Москалів і між останніми дві знаменитости — граф Толстой (Лев), автор салдацької севастопольської пісні і оборонник Севастополя генерал Хрулев“¹⁾.

12 квітня відомий вже нам обід у Толстих. На другий день наш земляк знаменитий учений математик Остроградський витає Шевченка, „яко свого семиянина, що був на довго кудись

¹⁾ ibidem стор. 194 — 195.

заїхав“. 14 квітня знайомить ся з ним молодий Енгельгардт, син колишнього його пана. З тієї знаємості, каже поет „богато-пребогато дечого зворушило ся в душі моїй... Але! забуте минулому, мир і любов сучасному“.

Небавом знаємлять ся з ним і витають російські письменники і поети: Громека, Бенедіктов, Мей, Курочкін, а потім Турґенєв і інші. Графиня Настасія Ів. кожен раз, коли трапляється нагода, не пропускає її, щоб не познаємити з Шевченком ту чи іншу знаменитість.

„Друже наш Тарасе Григоровичу! пише вона до його: приходьте до нас сьогодні обідати, я почастаню вас бесідою з декабристом Штеніелем“¹⁾. Того-ж самого дня, наче перебиваючи у Толстої, запрошує Тараса на обід Сошальський. „Ми з Лазаревським, каже Тарас“²⁾, сподобали декабриста більш ніж борщ у Сошальського і пішли до графині“. За день — запросини на обід до професора Кавеліна. Далі від Брилкіна, знов від Остроградського і знов записка від Толстої: „приходьте сьогодні, будуть у нас Плєтневи“. Перегородом кличе його Турґенєв, пишучи: „приходьте обідати, усі ми будемо дуже раді бачити вас“. Кличе до себе „на гербату“ і „брат по серцю і по думці“ — польський поет Желіговський і т. д.

Знайомлять нашого поета з відомими того часу сьпіваками Грінберґ і Дарґомижським. Тарас вельми любив сьпіви, музику, як і взагалі всяку благородну штуку; тим то радо заходив до сьпівачки Грінберґ³⁾.

З усього знати, що знаємість у Тараса так розросла ся, що інколи йому бракувало часу провідувати своїх близьких приятелів. Напр. він не встигав бувати „на варениках“ у Кочубея, у Макарова і инч.: про се сьвідчать нам записки до його. Пані Макарова дорікаючи, що Тарас не був у неї в один четвер, просить його „порадовати її і прийти“. Пані Суханова пише до його: „сама приїздила до вас, недобрий земляче! прохати до себе завтра у вечері на вареники. Коли не прийдете, значить — зовсім мене забули“.

Знайомість Тараса з Наталією Борисівною Сухановою-Подколзіною вимагає того, щоб про неї говорити ширше, бо тут зустрічаємо чимало дорогоцінного матеріалу задля характеристики

¹⁾ *ibid.* стор. 196.

²⁾ Записки Шевченка — квітень 1858 стор. 191—199.

³⁾ *ibidem* 196.

Шевченка і людей того часу. Але попереду скінчимо річ взагалі про знайомости нашого поета.

Знайомість ще більш поширшала в осені того року і з початку зими р. 1859. Тоді в Петербурзі була мода на так звані „літературні вечери“. Звістно, Шевченко був завжди на них го-стем бажаним.

Ще в червню з ним спізнав ся молодий художник Мікешін, що лишив нам свої споминки про Тараса. Хоча, каже Мікешін в тих споминках¹⁾ — Шевченко називає мене „недоробком і паничем“, але я був про його чоловіком корисним, а часом і неминуче потрібним, яко надійний і прихильний поводити в його вечірніх екскурсиях напр. до поета Полонського, до Грінберга і по иньших знаємих, а часом і в доми великосвітські, куди закликали тоді літератів і художників на вечерки. Такі вечерки трапляли ся і у президента академії художеств Великої княжни Марії Николаївни, куди був запрошений і Шевченко — яко письменник і яко художник. Майже завжди, каже Мікешін, Тарас на ті вечерки приходив на підпитку, і коли тільки трапляла ся нагода, дак в продовж вечера він ще більш напивав ся. Про пригоду з Тарасом на одному з таких вечірок — Мікешін розповів в Збірнику „Нѣчто изъ артистическаго мира“ (Спб. 1895 стор. 140), але усе те оповідання здасть ся мині таким неймовірним, таким повним вигадок, що я не спиняю ся коло його. Скажу тільки, що до споминок Мікешіна нам доведеть ся ще не один раз вертати і бачити, що на превеликий жаль більшість з того, про що розповідає він, мусимо знехтовати, признати їх неправдивими, не певними. Зовсім не поправді каже Мікешім про свою дружбу з Шевченком. „Шевченко був з ним тільки знайомий, як і з усіма инчими художниками; зовсім не знати було приятелювання його з Мікешіним; він часто ганьбив його“²⁾.

На сей раз нам треба спинити ся перш за все на „препрославленному“ і в „споминках“ дечнїх і в декотрих біографіях піячестві Шевченка. Спинимо ся, щоб, вказавши на вигадки і пустомельство про се піячество, не вертати ся вже до його, аж доти, доки воно не покажеть ся перед нами яко факт цілком певний, хоч і тяжко скерботний.

„У Тараса, каже Мікешін, було дві вади: випивання і вдавання з себе цинїка. Від сього він би то не здержував ся навіть при молоденьких донях графів Толстих“.

¹⁾ Кобзарь 1867 т. II стор. XV і далі.

²⁾ Лист до мене К. Ф. Юнге.

А послухаймо, що каже про се саме доня Толстих Катерина Федоровна Юнге. „Впродовж двох років я майже що дня бачила ся з Шевченком, каже вона¹⁾ і ні разу не бачила його п'яним; ні разу не чула з уст його якого не будь такого слова, що не личило-б, і ні разу не помітила, щоб він в поведінню чим небудь відрізняв ся від людей добре вихованих. Ми відали, що він любить випити, і пильнували здержувати його, але єдине ради того, щоб зайва чарка не пошкодила його здоров'ю. Становлячи було перед ним ром, я було, жартуючи кажу до його: „глядіть же: не ром з чаєм, а чай з ромом“. Незабутними мині до віку будуть поїздки наші в літку на морські „тоні“. Тут і пили і сьпівали. Коли-б Шевченко дозволив собі що небудь зайве, або таке, що не личить, так, певна річ, такий вчинок здивовав би і мене і маму мою“.

Здаєть ся одного сьвідоцтва досить на те, щоб „п'яцтво і цинізм“, що Мікешін спостеріг за Шевченком, признати в ліпшому разі легкодушною вигадкою; але опріч Юнге, є у нас ще й иньші сьвідки проти Мікешіна.

Ученик Тарасів Борис Гаврилович Суханов-Підколзін, що був тоді майже однолітком з п. Юнге, розповідав нам от-що²⁾: „в домі моєї нєні Шевченко обідав вельми часто. За обідом усяких вин було до схочу. Одначе ніхто ніколи не помітив, щоб Шевченко був хоч на підпитку; ніхто ніколи не спостеріг, щоб він уживав цинічних виразів, або хоч таких, що не личать. Тай чи можна-ж гадати, щоб моя нєня, людина сьвітська, аристократка, розумна і добре вихована пускала мене самого учити ся до такого чоловіка, що п'ячив і був циніком? Може, каже далі Борис Гаврилович, потім, коли вже я не ходив учити ся до Шевченка (себто вже р. 1860) він і запивав, але я про те не відаю; перед мене образ Шевченка стоїть цілком чистим від надужитя алькоголем“.

Можна-б навести сьвідоцтво проти Мікешіна ще й иньших людей, як от напр. Костомарова, Білозерського, але досить і того. Запевне ми бачимо одно: що коли Тарасови і трапляло ся инколи випити зайву чарку, або, як сам він каже „нализати ся“, так трапляло ся се до осени р. 1860 тільки в товаристві

¹⁾ Вѣсти. Европы, VIII 1883.

²⁾ Киев. Стар. 1885, II стор. 232.

таких людей, що самі не вміли вгадати міри та і його спокушали, силовали до чарки, а він у такому разі не орудовав стільки потужною силою характеру, щоб встояти проти спокуси. Товариське почуте розвинено було у його так широко, що з того часто надуживали товариші його на лихо доброму і потульному поетови.

VI.

Певний факт широкої знайомости Шевченка в Петербурзі і непевні вигадливі звістки про його „піячество“, стали де-кому з його біографів основою до того, щоб сказати, що він у Петербурзі нічого не робив, тільки гуляв та „предавався возлізіямъ Бахусу“.

Дійсність показує нам, що не так воно було. Вимученому і морально зголоднілому організму зовсім натурально було погостити, хоч трохи, рани десятилітнього голодування властивими людям культурним розвагами, себто добрим освіченим товариством, музикою, театром і т. ин. І бачимо, що Шевченко ходить на спектаклі, ще частійш навідується до співачки Грнібері, впивається співачами її, Артемовських і иньш.¹⁾, їздить з Толстими і з иньшими товаришами на беріг моря, в Павловськ і т. ин. Але ще яснійш бачимо, що він не забуває і працювати коло улюбленого свого діла. Правда, за той час майже до самого р. 1859 Тарас трохи що не зовсім нічого з творів поетичних не написав, але-ж суціль поет — не ремісник, він не може писати раз-у-раз; він творить тоді тільки, коли до його завитає та гостя, що зоветься натхненням. Знати одначе, що й коло поезії Тарас по спроможности працював.

4 квітня Каменецький доручив йому усі його поезії, що попереписував Куліш. Він захожується зробити з них вибір і взяти ся до видання і за тиждень справив се діло. 11 квітня він передав Каменецькому вибрані поезії і прохав його клопотатись в цензурному комітеті про дозвіл надрукувати їх „під фірмою — Поезії Т. Ш.“²⁾. Будемо бачити, що справу з дозволом і друкуванням „Кобзаря“ воловодили трохи не два роки. Тоді-ж таки поет захожувався писати „Лунатіку“³⁾, та нема

1) Записки Шевченка стор. 196—202.

2) Записки стор. 191 і 192.

3) Ibidem 196.

жадної указки на те, щоб він її написав. Маємо певні факти, що наш художник, не гаючись по приїзді в столицю, взяв ся працювати коло іравюри¹⁾. До іравюри тягла його більш за все власна охота, але були й інші спонукання, як материяльні так і моральні, викликані умовами дозволу жити йому в Петербурзі, і почутем самоповаги.

Граф Толстой піклуючись про дозвіл Шевченкови працювати в академії, в мотивах своєї просьби більш за все налягав на те, щоб дати художникови спромогу більш навчити ся штуки і поширити свою художницьку освіту. Він взяв на себе, так сказати, поруку за Шевченка. Останній добре тямив велику вагу моральну тієї поруки, уважав на неї і пильновав довести фактами, що граф Федір Петрович не помиляв ся, даючи за його поруку, і не каятиметь ся, що дав її. Фактом такого доводу могла бути тільки Тарасова праця — яко художника, поступ його в штуці і признание сього поступу людьми компетентними. Тямив Тарас і те, що з погляду практичного треба йому придбати ступень академіка.

Таким чином він при першій зустрічі з знаменитим тоді професором іравіровання Йорданом, зняв бесіду про свої заміри працювати коло іравюри. Йордан висловив ся, що охоче буде допомагати йому, і Тарас „зрадівши такої любій та щирій заохоті, зараз же, по розмові з Йорданом, двічі обійшов усі салі Ермітажу, щоб вибрати картину на першу пробу з акватінтою. Після уважного огляду, спинив ся він на ескизі Мурільо „Сьвята Родина“. „Простосердий, каже Шевченко, гарний твір, я не бачив з таким змістом картини, щоб до неї так припадала назва, як до геніяльного ескизу Мурільо. Дак отсе за помочию Бога та Йордана і візьму ся за пробу!“²⁾. Се було 3 мая, за місяць по приїзді його до Петербурга.

Дійсно бачимо, що Тарас жваво береть ся за роботу: кілька разів стріваємо його зранку до 4-ї години в Ермітажі за роботою, навіть і в такі дні як 14 і 18 мая, коли в Петербурзі був великий друзяка його Михайло Семенович Щепкин³⁾.

Трудно, певнійш мовити — не можливо, художникови працювати, не маючи власної майстерні, а Шевченко, не маючи навіть власної квартири, і живучи в Артемовського, працював

¹⁾ Записки стор. 203—205.

²⁾ Записки стор. 200.

³⁾ *ibid.* 207.

цілий місяць, доки улаштував ся з власною кватерою і робітнею. По наказу начальства, Шевченко повинен був жити у графа Толстого, під його доглядом; в квартирі графа бракувало відповідної світлиці¹⁾. Тарас прохав Толстих, щоб дали йому квартиру де-небудь в академії²⁾. Бажання його ввели тільки з початку червня³⁾.

Під квартиру Шевченкові дали в академії дві світлички: одну задля снання і задля кабінету в антресолях, другу під нею, опостінь з церквою. В остатній була у його робітня художника. Обидві світлички були маленькі і вельми тісні і вузкі, найпаче робітня з одним вікном⁴⁾. Тут був і стіл з книжками та з естампами, мольберт, проста канапка, два зовсім вже простих дзиглики! Убога ширма (параван) відгороджувала в хаті двері. Жадної оздобы в світличці не було... Шевченко працював тут яко художник, — сидячи, звичайно під вікном. З робітні виходили маленькі двері, що узенькими тісними сходами вели на антресолю, в кабінет поета. Се була низенька, невеличка, теж з одним вікном світличка. В кутку „кабінету“ з правого боку стояв стіл, на йому Шевченко звичайно писав. Далі стояло ліжко з убогою постелею, на ліжку лежав кожух. В ногах ліжка стояв другий, зовсім простий стіл, на йому графин з водою, та убогий прибор до питя чаю, під столом рукомийник. Ні на вікнах, ні на стінах оздобы і тут не було; жив поет, як кажуть, наче в поході, про жадний комфорт не дбав він⁵⁾.

Чимало людей освічених заходило до Шевченка, але сам тільки Мікешін⁶⁾ спостеріг в квартирі його бруд і велику неохайність, і розповідає, що поет рідко коли прибирав свою світличку. На столі, каже він, валяли ся у його слоїки з їдкими квасами, неминуче потрібними при роботі офортів; а біля них українське намисто і свиняче сало. Прибирати в світличці Тарас не забороняв би то своєму слугі тільки в ті „торжественні“ дні, коли ждав до себе Ольдridжа. Тоді слуга причепурював і постіль, що завжди стояла не прибраною; на їй валяла ся відлога, пучки барвінку, сухої рути та иньших степових квіток

¹⁾ Вѣст. Евр. 1883, VIII, стор. 838.

²⁾ Кобзарь 1895, т. 3.

³⁾ Истор. Вѣстн. 1896 кн. VI стор. 898.

⁴⁾ Киев. Стар. 1889 кн. II стор. 731.

⁵⁾ Русская Рѣчь 1861. Ч. 19 і 20. Кобзарь 1876 Споминки Полонского.

⁶⁾ Кобзарь 1876. Споминки Мікешіна. У Чалого дивись ст. 132.

з України. Слуга прибираючи в світлиці, злорадно викидав ті квітки геть з хати. Виходить із слів Мікешіна, що Тарас не дбав би то зовсім, щоб у хаті у його було чисто, охайно, чепурно. Але я сьому зовсім не йму віри. Перейшовши усе жите Шевченка, я запевнив ся, що він, навпаки тому, що каже Мікешін, був чистюк, людина чепурна, любив охайність і в себе і в других. Та коли-б дійсно був той бруд і неохайність, то не можна-ж гадати, ніби з инчих Шевченкових провідачів, що заходили до його не „в торжественні“ дні, а звичайні і несподівано, ніхто не помітив того бруду і нехлюйства. Вже хто-хто, а такий незвичайно великий чистюк як Костомаров, не проминув би звернути на се увагу і згадав би в своїх споминках. Отже ні він, ні Полонський, ні Турієв, ні Жемчужников ні хто инший про неохайність та бруд у Шевченковій квартирі ні словом не споминають, а К. Ф. Юнге в листі до мене пише, що в квартирі Шевченка в академії жадного бруду, або неохайности не було. Служив йому один з сторожів академії, вельми добродушний старик, котрий чепурив кімнатки хоч і не так, як би се було під доглядом жіночого ока, але що-дня прибирав так, що ніяка неохайність не кидала ся у вічі. Шевченко любив чистоту і все красиве, зграбне і неминучий нелад життя бурлацького, нежонаті людини був про його вельми тяжким“. Звернув би увагу на бруд, коли-б він був, така перенятлива людина як син Н. Б. Суханові. Останній кілька разів на тиждень приходив до Шевченка вчити ся малювати, і ми в споминках Бориса Гавриловича¹⁾ читаємо супротивне тому, про що просторікує небіжчик Мікешін.

„Мині, каже Суханов, вельми прикро було читати, що Мікешін про Шевченкову робітню розповідає, немов про який свинущик. Студія Тараса Григоровича і спальня його в антресолях не були *interieur* ом голяндського *Minherra*, але ж не було там і того гайна, про яке розповідає Мікешін. Хто бував у студії художника та ще убогого, той відає, який там звичайно гармідер, що виходить з самої роботи“.

VII.

Перебравшись на власну квартиру в академію, Шевченко пильно, загарливо, як властиво було його палкій натурі, взяв ся

¹⁾ Київ. Стар. 1885 кн. 2 стор. 252.

до праці над офортами і кожен вдатний відбиток надавав йому радісного захвату¹⁾.

Гравюра вимагала праці сталої, упертої, посадачої. З початку червня трапляло ся, що гості-провідачі і запросини на обіді і різні вечерки відривали художника від праці. Але небавом більшість знайомих порозїздила ся літувати, хто на села, на хуторі, хто за границю, і Тарас почав так пильно працювати коло гравюри, що мабуть, віддаючи їй увесь час, покинув далі писати і свій журнал щоденний, закінчивши його властиво ще 19 мая, після чого до журналу він вдав ся тільки раз єдиний, записавши 13 липня прекрасні свої вірші Сон („На панщині пшеницю жала“). Спинивши свій щоденний журнал, Шевченко позбавив і своїх біографів найдорогоціннішого і певного материялу житєписного, через що за час з червня р. 1858 материял наш знов убожіє. „Запрягшись в роботу, як той щирий віл, я, писав Шевченко до Щепкина, сплю на етюдах, з натурального класу не вихожу. Так ніколи, так ніколи, що часу нема написати і невеликої цїдулки“²⁾.

Хоча Шевченко працював і коло иньшої, опріч гравюри, малярської штуки, але гравюра найбільш його захочувала і найбільш брала у його часу.

Ми вже трохи знаємо, які спонукання кермовали його взяти ся до гравюри. Признаючи себе невидатним живописцем і до заслання, він тямив, що 10 літ заслання і непрактикування в живописі лиходійно вплинули на його талант. Тимто ще в Новопетровському він прирадив собі, вернувшись до Петербурга, взяти ся до гравюри, попрацювати коло неї два роки, а потім, перебравшись на Україну, взяти ся робити гравюри акватінтою. Не самі тільки особисті інтереси материяльні тягли його до гравюри: кермовала ним ще иньша високоблагородна думка громадська, патріотична. Він відав, що велика сила прекрасних творів живописи приступна тільки богатилям, а гравюру, яко річ дешеву, можна ширити і в масі. Опріч гравюр з великих творів живописи, він гадав з часом пустити в світ і гравюри з власного твору „Притчу про блудного сина“ припасовуючи її до сучасних норівів людських³⁾. Була у його думка гравірувати і пу-

¹⁾ К. Юнге, Вѣсти. Евр. VIII 1883.

²⁾ Основа 1861 кн. X стор. 16.

³⁾ Кобзарь 1895 т. 3.

скати в масу малюнки з історії і побиту України. Початок цього він потроху зробив колись у своїй „Живописній Україні“¹⁾.

Взявшись до роботи коло іржавюри, наш художник, очевидно, інтересовався великим в офорті і живописи авторитетом Рембрандтом²⁾. Працями його за той час були п'ять іржавюр з Рембрандта: „Виноградарі“, „Сцена в купецькій конторі“ і ин. До того-ж часу належать його офорти: „Дві Українки“, „Одаліска“, „Голівка“, „Українець-прочанин“, „Розхрістана жінчина, що спить, тримаючи в роті папіроску“, і власний портрет його³⁾.

Окрім іржавюри Шевченко малював олівцем, сепією, акварелею і олійними красками. Сюжети на свої малюнки він брав переважно з історії і з сучасного йому побиту України. Напр. великий малюнок сепією „Дніпрові Русалки“, „Хмельницький перед кримським Ханом“, „Смерть Хмельницького“, „Смерть Мазепи“. До цього-ж часу належить богацько ескизів його з життя каварменного і з природи закаспійських степів⁴⁾.

Б. Г. Суханов пам'ятає, що на замовлення Кочубея Тарас малював олійними красками портрет з того Кочубея, що зробив царю Петру донос на Мазепу. Збираючись малювати той портрет, художник наш, взявши раз з собою Суханова (тоді ще підлітка) пішов з ним в якусь величезну академічну комору і довго продовго рився там між всякою старовиною, шукаючи якийсь портрет з якогось гетьмана, потрібний йому на те, щоб вірно зобразити убранє на Кочубею. Нарешті знайшов портрет якогось старого чубатого пана; охрестив його „Мазеною“ і поволик у студію. Художники, що провідували Шевченка тоді, як він малював Кочубея, в один голос хвалили його роботу, а він вельми з того радів і отсе було підійде до свого Кочубея і почне прикладувати до його різні привзища, хоч і лайливі, але ніжні⁵⁾.

З малюнків сепією д. Суханов пригадує „Турка“ з одаліскою біля його; на другому малюнку були дніпрові русалки, що тягли на дно річки молодого козака; козак чомусь не добре виходив і Тарас Григорович кілька разів змивав його, називаючи „бісовою дитиною“. Натурником за для козака доводилось бути Суханову кілька разів. Мусів він лежати на канапці, спустивши

¹⁾ Рус. 1883 кн. IX.

²⁾ Истоп. Вѣстн. 1896, червень стор. 899.

³⁾ Ibidem 901.

⁴⁾ Ibidem 900.

⁵⁾ Кієв. Ст. 1885 кн. 2 стор. 233—4.

руку й ногу, часом в позі доволі трудній. Приходячи учити ся до Шевченка, д. Суханову ні разу не трапляло ся стрівати у його натурниць. З сього знати, як обережно пікловав ся наш художник про свого молодого учня. Ми зараз побачимо, що до його приходили натурниці за для русалок, але він беріг свого учня, щоб в молоде серце до його ні на єдину хвилину не залетіла яка будь не добра думка, дивлячись на натурницю!

З Тарасового листу до Макарева¹⁾ знаємо, що він малював „Русалку“ (її потім придбав собі Петро Кочубей). Художник довго бідкав ся, щоб знайти задля тієї „русалки“ відповідну гарну натурницю з козацькою вродою. Запоміг Тарасови в отсій справі молодий художник Грицько Честахівський. В Петербурзі перебувала тоді родина Українців, крепаків князя Іоліцина — Соколенків. У тій родині була вельми вродлива дівчина Одарка. Пани віддали її до однієї модниці-Француженки учити ся шитву. Честахівський став прохати Одарчину сестру Горпину, щоб пішла з нею до Тараса. Сестри довго змагались, нарешті згодились. На другий день Шевченко, дякуючи Грицькови, говорив: „учора вперше після того як лиха доля вигнала мене з України, у мене був великдень. Учора, я зрадів, повеселів, оновив ся серцем, так як радіють віруючі, коли дочитають ся до Христа під великдень. У мене наче важкий камінь з грудей зсунув ся. Перебувши 10 літ на заслання, наче в густому тумані, не бачив я сонця, а вчора чорнява Одарка, як маків цвіт на сонці, загоріла ся в моїх очах, освітила їх і розігнала туман на душі. Яка вона люба, душа у неї славна, чиста, ще не зачумила ся смердючим духом. Як пташка божя вона нащобетала мині в отсіх мурах сумних. Наче неня Україна тхнула мині в серце теплим, легким духом, пахучими нивами, запашистим квітом вишневого садку та трави зеленої. Як побачив я чистісеньку свою людину, як почув рідну мову, так і потягло мене на Україну. Коли-б швидче літо, помандрую туди“. Честахівський розповів Тарасови, що Одарка крепачка, що один її брат Федір кухарем, другий — Микола слугою у князя, а третій Петро — маляр — лакей у княгині. Тарас насупив брови, наче темна хмара насумрила йому очи і мовив: „горе, горенько в сьвіті, лишенько тяжке! Яке добро гине, а ратовати нікому!“²⁾.

¹⁾ Зоря 1896 ч. 5.

²⁾ Київ. Стар. 1895 кн. 2 стор. 141—3.

VIII.

В домі графів Толстих спізнав ся Шевченко з дідичкою, про яку ми згадували в Слобідській Україні, Наталією Борисівною Сухановою, людиною, освіченою, розумною і велико-світською аристократкою. У неї, отак як і у Толстих, збирали ся в Петербурзі письменники, художники й учені. Небавом і наші

Наталія Суханова.

поет став бажаним відвідувачем гостинного дому Суханової. Усі в домі, найпаче діти, зараз же полюбили „присадковатого, вусатого, лисого Шевченка“. Найпаче-ж горнули ся до його і пильновали догодити йому крепаки-слуги Суханової. Усі вони (Українці) давно знали про його, усім їм він був близьким, дякуючи тому, що у „дворецького“ Пивоваренка був „Кобзарь“ старого видання (років сорокових). Отя маленька, заяложена книжка

переходила з рук в руки, з пекарні в прихожу і навпаки. Вірші з неї слуги повиучували на память. Ті вірші своїми теплими, рідними мотивами помагали крепакам бідолашним перелітати в думках на рідну Україну. Простота, ласкавість і симпатичність поета так, мимо волі, вабили кожного до себе, що він, познаємившись з домом Суханової-Подколзної, зразу придбав собі симпатії усіх домашніх, починаючи з зашнурованих гувернанток-англичанок і кінчаючи лакеєм. Трохи важкі, але ніскільки не вульгарні, рухи його, його проста річ, його добра розумна усмішка, усе якось вабило до його, причаровувало, робило вражіння старої знайомости, старої дружби“.

Отак, майже через 25 років після смерті Тараса Григоровича, згадує про його син Суханової Борис Гаврилович¹⁾.

Шевченко тоді вельми бідкав ся на гроші; у його було, як писав він до Щепкина²⁾, „таке безгрошівє, що ні за що було і „Гуґенотів“ подивити ся“. Щоб допомогти йому просто, давши гроші, хоч би в позику, про се годі було й думати, ні в кого-б не повернув ся язик і вимовити се. Так от Суханова і вдала ся до його, просячи вчити сина її живописи і таким чином гонорар за науку став запомогою. Малий Суханов тричі що-тижня приходив у студію до Шевченка. Наука обмежовувала ся мальованнем горшка з квітками в різних положеннях. „Наука, каже Б. Г. Суханов, великої ваги не мала, бо була монотонна, але задля мене було суцїм сьвятом їздити задля неї в академію“. Інколи Шевченко спиняв науку і брав свого учня в академічну бібліотеку, або в Ермітаж, чи до кого з колекціонерів, щоб подивити ся на який небудь, невиданий ще Рембрантовський офорт. Ученик ішов з своїм учителем радо, з гордощами. Інколи було Тарас Григорович почне своєму учневи читати „тихим, добрим своїм голосом“ свої українські вірші. Дитина не гаразд розуміла нашу мову, одначе слухаючи вірші, готова була плакати, так жалістно, так ніжно читав кобзарь свої твори. Перечитавши, поет виясняв тему. Напр. раз прочитавши Сон („На панщині пшеницю жала“), Шевченко довго розповідав хлопцеві про те, як тяжко бідують крепаки і що з визволенням їх з крѣпачтва почнеть ся задля них нове житє.

¹⁾ Київ. Стар. кн. 2 стор. 229—238.

²⁾ Основа 1861 кн. X стор. 16.

Поправляючи роботу свого учня, художник часто розповідав йому про своє жите салдацьке в степу киртізькому. Раз якось, розповідаючи про побут салдатів, він показував йому і малюнок, як карають горопашних жовнірів шпід-рутенами. Оповідане довело дитину до сліз. На другому малюнку з тієї-ж самої теки, було намальовано, як п'яні крамарі пражуть яешню, розвівши огонь з „кредитних білетів“ (банкнотів). Коли учню нудно стане

Борис Суханов.

було малювати квітки, він почне розпитувати художника про Україну, про Січ, про гетьманів: добряга учитель з великою охотою розповідав, як наші козаки „без пощади били Ляхів“.

В робітню до Шевченка вельми часто заходили провідати його Українці, частійш за все Куліш. Розмова тоді зараз переходила на українську мову. Суханову траплялося бачити в таких випадках сердешні сцени, з палкими поцілунками, горячими обіймами і навіть з слізми.

Раз якось хтось з таких провідачів приніс Тарасови великий портфель малюнків, що був у когось на схованці. Тарас вельми радів, розглядаючи малюнки з того портфелю. Між малюнками був акварельний ескиз Карла Брюлова. Шевченко подаровав його своєму учневи; потім достав з поміж тих малюнків „портрет якогось молодого чоловіка з свічкою в руці і спитав Суханова: чи вгадає, кого то намальовано? Суханов не вгадав. Тоді Тарас повідав, що то його власний і власної його роботи портрет, зроблений ще за молоду.

Того-ж часу Шевченко подарував Сухановій власної роботи малюнок, зроблений тушем. Се та казарма, яку я згадував в нарисі про перше заслання поета. Сей малюнок інтересний ще й тим, що то була перша праця Тарасова на заслання. Б. Г. Суханов береже у себе в альбомі той малюнок, яко „святую цінність“¹⁾. Се самий малюнок спричинив ся і неприязни, що стала ся потім між Сухановою і художником.

Минуло більш року з того часу як Шевченко подаровав той малюнок Н. Б. Сухановій. За сей час він вельми часто, попросту, коли тільки бажав — приходив до Суханових і став не мов сім'янином їх. Якось став Тарас прохати Наталію Борисівну, щоб дала йому той малюнок, бо він хоче зробити з його фотографію. Сухановій здало ся, що поет не говорить їй правди; але щоб не образити його, відмовивши йому просто, вона сказала, що спитає у професора Піменова, що він скаже. Піменов був приятелем обох їх і щиро відповів, що Шевченко жалкує, що так легковажно позбув ся того малюнку. Опріч того Суханова зауважила, що альбом, куди заклеєно той малюнок, такий великий і коштовний, що якось ніяково давати його незнайомому їй фотографови, а через те вона написала Тарасови, що сама повезе альбом до відомого в той час фотографа Робиляра. Тарас відповів на те гнівно і перестав ходити до Суханових. Довго після того і сама Суханова і приятелі її і Шевченка захожувались всяким чином умовити Тараса Григоровича, щоб вернути добрі старі відносини. Нічого з тих заходів не вийшло²⁾.

Одначе високе поважання до нашого поета через отсю пригоду ні на одну волосину не поменшало в родині Суханових. Споминки Бориса Гавриловича дишуть не тільки сердешно-теп-

¹⁾ Київ. Стар. 1885 кн. 2 ст. 238.

²⁾ Київ. Стар. 1885 кн. 2 ст. 239.

люю любовю, але й глибоким поважанням до пам'яті свого славетного учителя.

Трапляло ся, що наш поет художник давав, і доволі оригінально — лекції живописи і доні графів Толстих Катерині Федорівні. Інколи було зовсім несподівано по обіді заїде він до неї і каже: „Серденько моє! берить швидче олівець да ходімо“.

— „Куди се? питаєть ся Катерина Федорівна.

— „Да я отам знайшов дерево; та ще-ж чи не дерево! ходім!“

— Та де-ж се чудо?

— „Та отут недалечко, на „Середньому проспекті!“¹⁾ ходім бо вже швидче“.

Ідуть і стоячи малюють вони в свої альбоми те дерево на „Середньому проспекті“, а потім ідуть вони на набережжя Неви і любують з переливів тонів сонця при заході.

Не відаю, каже Катерина Федорівна, кого з нас більш обгортав захват: чи мене — дитину, чи його, старого, що в своїй многострадальній душі зберіг таку силу дитячо-свіжого почуття до краси природи²⁾.

IX.

В літку того 1858 року саме 20 липня приїхав до столиці Микола Костомарів³⁾. Довідавшись, що Шевченко живе в академії, він якось ранком о годині 7 прийшов до його.

Тарас сидів за роботою.

— „Здоров був, Тарасе! мовив наш історик, ввійшовши в робітню до Шевченка!

Поет не пізнав свого старого друга. Вставши з місця, зробив два ступні наперед і скинувши на Костомарова здивовані очі, стояв мовчки та оглядував його з голови до ніг. Нарешті мовив по російськи:

— „Дозвольте довідати ся — кого маю честь бачити?“

— „Хіба таки не пізнаєш?“

— „Ні! не пізнаю“.

¹⁾ Назва вулиці на Василевському острові в Петербурзі.

²⁾ Вѣстн. Евр. VIII. 1883 стор. 839.

³⁾ Литер. Наслѣдіе стор. 106.

— „Та не може бути! ось ну, лишень, придивись! прислухайся до голосу, згадай минуле. Памятаєш: Київ, Петербург, „Цѣпной“ мостъ“¹⁾.

Шевченко дивився, придивлявся, пригадував, нарешті стеновав плечима і каже: „Ні, не вгадаю! вибачте“.

Ще якийсь час Костомарів не казав хто він, сподіваючись, що Тарас пізнає його. Даремно!... Потім кинувши холодно-ввічливий тон і перейшовши на приятельський, Тарас мовив:

— „Та годі вже! не пізнаю. Кажіть хто ви, не мордуйте мене“.

— „Ти-ж, Тарасе! колись віщував, що ми побачимось в Петербурзі. От воно так і сталося“, мовив Костомарів, все таки не кажучи, хто він.

Але Шевченко і після сего не догадався... Міркуючи, згадуючи і розводячи руками, він мовив, що жадним чином не може пізнати. Тоді Костомарів назвав себе.

Шевченко вельми схвилюваний припав до його і з слізми на очах, почав обнимати та цілувати його.

З того дня і доки в кінці серпня Костомарів не виїхав в Саратов, вони бачилися що дня, чи у кого з знайомих, чи в ресторані Палкина, де Костомарів звичайно вечеряв.

Отоді Костомарів спостеріг за Шевченком другу вже — перша була у Києві р. 1846 — „вихватку запорожського чудацтва“²⁾.

Умовилися вони піти до якогось антикваря в Петербурзі, щоб пошукати якоїсь рідкості бібліографічної. Тарас одягся в полотняну блізу, доволі подерту і вельми замізькану в краски; на ноги обув — поганенькі, зношені шкарбани, а на голову пошматований картуз. Уся постать його нагадувала, або козака Голоту з української думи, або якого-небудь урядника-п'яничку, що його прогнали з служби, а він, зустрічаючи прохожих, промовляє до них: „пожертвуйте бідному дворянину“. В такому убранні Тарас пішов з Костомаровим через Невський Проспект. Що се було чудацтво, каже Костомарів, знати з того, що Тарас ні до того, ні після того ніколи більш не ходив в такому убранні³⁾.

Що Шевченко любив таки часом почудаковати, можна отут до речі пригадати і інші вчинки його з тим же таки — до-

¹⁾ Біля „Цѣпного Мосту“ було 3-є отдѣленіє.

²⁾ Литер. Наслѣдіє стор. 107—108 и Р. Стар. 1880 кн. 3 ст. 603.

³⁾ ibidem.

брюгою художником-істориком. Р. 1859, коли Костомарів став професоровати в Петербурському університеті, він вельми працював тоді по бібліотеках, найпаче в Публичній Бібліотеці. Щоб не марновати дорогого часу на ходню, історик заквартировав поруч з Бібліотекою в домі Балабанова. Кватера була добра — простора і світла; та на лихо опостінь з нею був ресторан, де раз по раз грав орґан і різав історикови уха ариями з Ріголето, Трубадура і Травіати. Цілий день історик наш працює було в бібліотеці, а до господи приходив тільки в вечері. Шевченко заходив до його часто і глумився з його кватери, говорячи, що вона зовсім не личить професорови, що вона суто гусарська, а не професорська кватера і більш би личило зустріти тут купу порожніх пляшок, ніж книжки і папери. Раз якось Шевченко зайшов до Костомарова під таку годину, коли тому було дуже ніколи, він готовався на завтра до відчиту в університеті. Костомарів, відчинивши йому двері, мовив: „чорт тебе приніс, Тарасе! не давати меш мині працювати“. — „Сількісь! відповів Тарас: мині тебе не треба: я прийшов до твого Хоми (слуга)¹⁾, а не до тебе. Я хочу переслати поклін твоїй нені, а про тебе мині й діла нема“. Слово по слові розбалакалися. Шевченко переогодом встане отсе, щоб іти, а Костомарів його не пускає, „посидь, каже, ще трошки“, та отак і пробалакали аж до глумої нощі²⁾.

Другим разом знов так само прийшов поет у вечері, коли історик притьмом мусів працювати на завтра³⁾. Він сказав Тарасови, що йому неминуче треба до половини нощі працювати. Тарас зараз же попрощався з ним і пішов, але завернув в ресторан, що був опостінь, застав там декого з своїх знайомих і сів пити чай, а слугі з ресторану звелів грати саме ті арії, які (се він добре відав) надопікали Костомарову. Годин зо дві музика та мордовала історика, нарешті терпець його порвав. Він тямив, що поет наумисне дратує його, побіг в ресторан і почав благати Шевченка, щоб він, ради гуманности, не мордовав його такою мукою. „Еге! коли була охота селити ся в „застінку“, відповів Тарас, дак і терпи тепер муку“. Знайомі, почувши сю розмову, казали спинити музику, але Шевченко не

1) Хома був у Костомарова, можна сказати, „вічним“ слугою. Помер він небавом по смерті свого пана, в маю р. 1885.

2) Вѣстн. Евр. 1883 VIII. стор. 841.

3) Русск. Стар., 1880, III. стор. 604.

давав і гукав: „Ні, ні! валяй з Трубадура, з Ріголето, з Травати. Я се дуже люблю...“ З того часу Тарас не заходив вже до Костомарова некликаний, знаючи запевне, що коли історик кличе до себе, значить буде тоді вільний від праці. Кличучи любого і дорогого гостя, каже Костомарів¹⁾, я купував пляшку рому до чаю. Шевченко випивав її за один вечір і каже було: „ти цілої пляшки не став мині, а тільки половину, а другу половину сховай, як прийду до тебе другим разом, тоді й почастуєш; а то скільки-б ти не поставив, я все виню, хоч би й ціле ведро, дак я й ведро виню; а поставив пів пляшки, то й того з мене досить“. Пяним його і тоді, як і перше, Костомарів не бачив ні разу.

Костомарів каже, що він тоді спостеріг, що Шевченко в своїх поглядах і переконаннях лишив ся таким же чистим, яким був і до заслання²⁾, а перш за все він був глибоким демократом не тільки в поглядах, по теорії, він був демократ по самій природі своїй. Вже через отсе одно він ненавидів крпацтво всіма сторонами своєї душі³⁾. Помітив Костомарів і підупад Тарасового таланту. Було говорено вже, що десятилітнє заслання чисто зруйновало фізичний організм Шевченка. Отся руїна не могла не відбити ся і на таланті його. З заслання до столиці поет вернув ся на 44 році свого віку. Задля такого великого таланту, який природа наділила новому кобзарю України, се не такий ще старий вік, щоб при звичайних умовах жити талант підупадав уже. В такі роки талант, зміцнившись думками і переконаннями і окрилившись відповідно їм, дає найліпші свої твори. Не так було з Шевченком. Самовласте дуже рано обрубало крила тенію нашого слова, замкнуло йому уста і ужило всіх заходів, щоб зруйновати йому і здорове і талант.

І нема нічого дивного, що коли вернув ся Шевченко до Петербургу, дак Костомарову і иньшим старим приятелям поета стало знати, що великий талант підупав. Костомарів помітив, що „почуте поетичне було ще у Шевченка сьвіже; любов його до всього доброго, прекрасного пробивала ся ще міцно в боротьбі його з околишньою розпустою, але талант великої творчости його починав вже вянути. Останнє почував і сам Тарас і з остраху перед безоднею, що стояла перед ним, силковав ся відвернути

1) Русск. Стар. *ibidem* стор. 605.

2) Основа 1861 кн. 3 стор. 50.

3) Кобзарь 1876, Споминки Полонського.

ся і запевнити самого себе, що ще не прийшло те, що загрожувало йому¹⁾.

Не прийшло тоді ще, се правда, але воно йшло, наближувалося, і умови життя в столиці сприяли йому йти швидче, ніж йшло-б воно напр. на Україні. Людям стороннім, найпаче верхоглядним, і тим, що бачили його нашвидку, не помітно було, що діється з поетом: їм здавалося, що він здоровий, тим часом він цілу осінь р. 1858 хоровав. Гниле повітря петербурського болота точило, наче той шашель, зруйноване Тарасове здоров'я. Ніхто не помічав того, що Тарас нездужав. Тяжкий вплив недугу нікому незримого, а разом з ним і тягар роботи Шевченко висловив одному тільки Щенкину в листі 22 листопаду та ще самому собі в віршах писаних того-ж дня:

„Я не нездужаю, нівроку,
А щось таке бачить око
І серце жде чогось, болить,
Болить і плаче, і не спить
Мов негодована дитина...“

Х.

За увесь час, починаючи з приїзду Тараса в Петербург, бачимо серед письменників наших, російських і польських найсердечніші відносини до його і ту повагу, на яку мав право і його великий талант і пережиті ним дійсно великі страждання.

В справах літературних українських він став не тільки ясною зорею, робітником, але й головним радником, „первоначальником“, як мовив дуже вірно Білозерський.

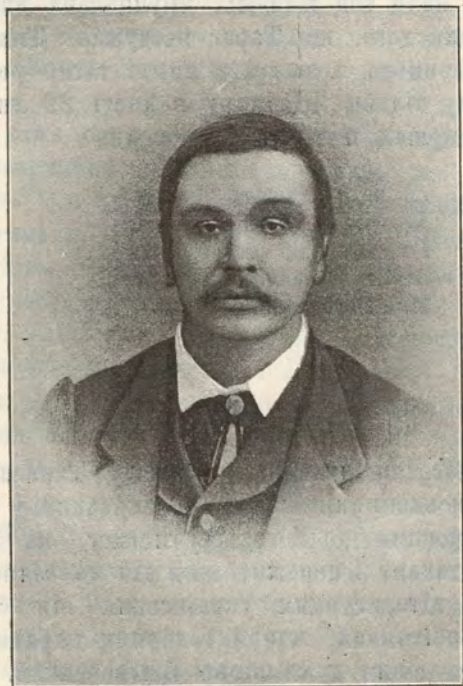
Сердешні відносини до Шевченка Білозерського, Куліша і Марка-Вовчка виразно бачимо з їх коротеньких цидулок. Білозерський²⁾ поспішає до його поділити ся з ним своїми радощами родинними і не заставши його в господі пише до його: „сегодні ранком Бог дав нам сина. Маємо надію, що не відмовите з нами покуматися. Благословіть же малого козака на виріст і на розум“.

В невеличкій сім'ї українських письменників, що того часу перебували в Петербурзі, значне місце займала тоді жінка одного

¹⁾ Основа 1861 кн. 3 стор. 50.

²⁾ Чалий стор. 131.

з Кирило-методіївських братчиків, Опанаса Марковича, що теж кілька років перебував на заслання в Ореті — Маруся. „На-
родні оповідання“ видані р. 1857 під псевдонімом Марка-Вовчка,
коло яких чи не більш за підписаного автора працював сам
Опанас, зажили Марковичці великої слави. Шевченко ракував,
читаючи ті оповідання, ще до приїзду в столицю. Перебуваючи
в Нижньому Новгороді, він від проїзжого земляка лікаря Ма-

Опанас Маркович.

люги довідався, хто пише під псевдонімом Марка - Вовчка
і в записках своїх 18 лютого р. 1858¹⁾ помітив: „Яке високе
творіння прекрасне отоя жінщина (Марковичка); треба буде
написати до неї і подякувати за радощі, яких надає книжка її
натхнення“.

Річ певна, що особисто з Марковичкою Шевченко спізнав
ся або в кінці р. 1858, або з самого початку 1859, бо вже

¹⁾ Кобзарь т. 3 стор. 173.

24 січня 1859 у його вилили ся дивно прекрасні, присвячені Марковичці, вірші:

„Не давно я поза Уралом
Блукав і Господа благав:
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмрало.
І виблагав. Господь послав
Тебе, нам кроткого пророка,
І обличителя жестоких
Людей неситих...“

Була гутірка, що спізнавшись з Марковичкою, Шевченко був якийсь час навіть закоханий в ній. Фактичної указки на се ми досі ніде, ні в чиїх споминках або в листах не помітили і ні з чого не знати, щоб між Шевченком і Тургенєвим було притягнє ворогованнє за відносини до Марковички. З одного листу Тараса¹⁾ знати тільки, що він з душевним теплим поважаннєм поводив ся з нею і називав її „любою донею“. А з переписки Тургенєва відомо, що великий романіст російський був прихильником Марковички і геть несправедливої був думки про її чоловіка Опанаса. Геть пізнійш першої знайомости з Шевченком, саме в осени р. 1860, Марковичка перебувала в Парижу. Там був і Тургенєв і 12 жовтня писав до одного свого приятеля в Петербург, просячи допомогти Опанасови дістати посаду, кажучи, що „коли Опанас мати ме добру платню на посаді, то принаймні не грабоватиме її (своїї жінки)²⁾. Але-ж, кажу я, що до Шевченка, так ніде не зустрічав я найменшого натякання на ворожі відносини між ним і Тургенєвим. Можна сказати, що останній до якогось ступня дивив ся на Шевченка, як кажуть, з гори, — такий принаймні тон пробиваєть ся де інде в його споминках.

Такий тон, і то де-неде почув ся мині тільки у Тургенєва, з иньших видатнійших письменників російських, з якими Шевченко був тоді знаємий, усі поводили ся до його з високим поважаннєм, пильновали трактувати його яко свого сямнина, а иньші були найщирійшими приятелями його. Бачимо, що коли 40 чоловіка письменників російських спорудили 10 березіля р. 1859 обід на честь актора Мартинова, вони запросили до свого гурту і Шевченка³⁾.

¹⁾ Правда 1875 стор. 174.

²⁾ В. Европ. 1885 кн. 3 стор. 36.

³⁾ Русск. Стар. 1890 X стор. 155.

Бачимо знов, що твори його пильнували перекладати і друкувати в журналах російських поети: Курочкин, Мей, Гербель і інші, а Іван Аксаков хотів у своєму виданні „Парусь“ друкувати в оригіналі Шевченкові твори. Епізод запросини Шевченка до участі в „Парусі“ дуже цікавий. Сучасним українським письменникам варто зауважити на його і дещо з його замітити. Тим то я і спинюся трохи біля його.

В пресі російській, здавалося, починало тоді дніти; повстав був незвичайний рух мисли і видавання нових журналів. Славянофіли на чолі з Іваном Аксаковим не вдовольняли себе вже своєю московською „Русскою Бесѣдою“ і заходилися видавати в Москві новий свій тижневий орган „Парусь“ під редакторством Івана Аксакова. Одному з головних робітників Р. Бесѣди, Михайлови Максимовичу доручено було запросини до „Паруса“ Шевченка, Куліша і ин. українських письменників. У Максимовича з Кулішем тоді саме трапилися не добрі відносини, через що він вдав ся безпосередно тільки до Шевченка, просячи його покликати до „Паруса“ і Куліша. 15 листопаду Максимович між иньшим писав до Шевченка: „Аксаков притьмом просить, щоб йому (можна було) надрукувати в „Парусі“ ті твої вірші (Вечір, Пустка і інші), що лишив ти задля „Бесіди“, і коли книжка твоя „Кобзарь“ вийде до нового року, так чи не можна иньших твоїх віршів наділити йому задля першого числа „Парусу“?

Не видаємо власних слів Шевченка, якими він відписав до Максимовича, але маємо в сій справі Кулішів лист, такий цікавий і великоважний, що не можемо не навести його цілком. От що Куліш написав до Шевченка¹⁾.

„Дивуюся я, не надивуюся: чого-б мені плисти з своїми віршами по суші під „Парусом“? Хиба я Олег, нехай Біг криє, або що! „Парус“ у своєму універсалі перелічив усі народности, тільки забув про нашу, бо ми, бач, дуже однакові, близькі родичі: як наш батько горів, так їх (батько) грів ся. Не годить ся мені давати свої вірші під „Парусь“ і того ради, що його надуває чоловік, котрий вступавсь за князя любителя хлости. А вже коли в Москві даватимуть хлосту, то даватимуть її і на Україні. Ще цар Микола постановив в своїх артикулах, щоб москалів (жовнірів) з Українців карати більш соромом і карати словами, або розумно вимовляти, а не сікти різками. От се й знак,

¹⁾ Чалій стор. 136.

що наш народ вийшов уже з того росту, щоб їсти березову кашу, а хазяїн „Парусу“, маючи нашу народність ні за що, думає, що „для хахловъ усякий законъ бряде“.

Отсі золоті слова Куліша і нині не стратили своєї великої ваги задля Українців, що охоче і притємом біжать працювати під чужими „парусами“; шкода тільки, що сам Куліш зрушив свій символ і плавав під парусом „Русскаго Обзорѣнія“.

Шевченко зрозумів велику правду Кулішевих слів і яко великий патріот і наскрізь щирий син України, згодився з ними і написав про те до Максимовича. Одначе останній, замість того щоб і самому стати на ґрунті інтересів України, почав велюгати і писав до Тараса: „дурний би лоцман був, коли-б не забажав і не запрохав такого як ти, споружаючи свого дуба, чи паруса. А що він (Аксаков) не доглядів був посадити і нас, то се не зовсім гарно, але і не так вже погано, щоб зовсім цурати ся доброго чоловіка. Недоглядня дуже була і його оборона того вельможного, що збрехнув погане слово про березову кашу. Мині также як і тобі прийшлося воно дуже не по нутру. А коли-б ти бачив, як розходив ся був старий Щепкин, так і Господи! Ти знаєш ще: те вельможне княжа само з роду нікому не давало ні одної ложки березової каші, мабуть з роду воно не бачило, як і годують єю, хоч і наварило такого кулішу, що я: кажуть у нас: „крупина за крупиною ганяєть ся з дубиною“. А тепер воно, як баранча між вовками і само було задумало завити по вовчому, та схаменуло ся. І кому на віку не трапляло ся помилити ся то в слові, то в ділі. От хоч би й наш горячий Куліш! Ну та Господь з ним! і з тим вельможним і з лоцманом! щастя їм Боже на все добре, бо всі вони хочуть добре і рвуть ся на добро, кожен по своєму його розуміючи“¹⁾.

В тому-ж таки листі Максимович згадує про якусь цікаву і досі нез'ясовану пригоду, що „якийсь паливода навіжений за границею напакостив Тарасови“. З дальших слів знати, що „пакость“ та дотикалась до Тарасових віршів, бо Максимович пише далі: „твоя збірка вийшла-б і спід тутешньої цензури, нехай би сам шеф жандарів процензував з своїми многоокими архиянголами. Не все-ж у тебе таке, що не можна пропустити. Більша половина такого, що й ваш (петербурський) гасило Мацкевич (цензор) і московський Безпомикин підпишуть: „пе-

¹⁾ ibidem стор. 137.

чатать дозволяється“. Ну з таких і нехай буде тепер нова збірка, а що у тебе є такого, що скаже, те нехай вилежить ся, наче добрий лен“.

XI.

З письменників російських Шевченко найбільш сприятелив ся з братами поетами Василем і Миколою Курочкіними. Вперше спізнав ся він з ними на обіді, споруженому на честь його 26 квітня нашим земляком дідичем Сошальським¹⁾, і небагом після того вони щиро сприятелили ся. Спонукало їх до дружніх відносин — раз те, що між ними в перенятливости натури і на шляху життя було чимало дечого спільного, а вдруге і те, що Василь Курочкін був щирим „обличителем людей неситих“ і всякої „неправди людської“. Він, як і Шевченко, страх як не любив служби військової, а про те мусів іти до неї, хоча й не довго служив. Убожество і спеціальна освіта кадета пхнули його до війська. Перенятлива, як і у Тараса, повна спочутя до вбогого, темного і придавленого брата, спочутя до сьвіту, до правди і до поступу, а разом з тим такаж непрактична, як і у Шевченка, і такаж благородна душа Василя Курочкіна не спроможна була байдуже дивити ся на гнобительство і неправду в війську. Він скомпонував з того приводу одну поему, за яку (друкована вона не була) його тримали цілий рік на гавптвахті військової, а потім цілий місяць в казематі у фортеці. Відбувши кару, він покинув військову службу і заснував з 1 січня р. 1859 сатиричний журнал „Искру“²⁾. Журнал зараз же зажив собі великої популярности, бо опріч того що там працювали такі поети як О. Толстой, О. Жемчужников і ин. і такий високоталановитий карикатурист як Микола Степанов, Искра в той час була можна сказати „Колоколом“ „сь дозволенія цензуры“ і без милосердя, не поблажливо выводила на сьвіт темні сторони і урядників і суспільства.

Які були сердешні відносини між Курочкіним і Шевченком, бачимо з кількох коротеньких записок першого до останнього, що подав у своїй книзі д. Чалий. „Переклав я, пише Курочкін до Тараса, твої „Слези“, та не скажу, чи до ладу. Коли Гер-

¹⁾ Кобзарь т. 3 стор. 198.

²⁾ Искра існувала до р. 1873.

бель прохати ме у тебе отсіх перекладів, так дурно не давай йому“.

Друга: „Що отсе за знак, Тарасоньку! що про тебе ні слуху, ні духу? Я тричі заходив в академію, стукав ся в ті двері, на яких крейдою написано Ш., але ніхто не відчинив, так я й назад. Тим часом не відаю, чи вподобав ти мої переклади твоїх „Долі“ і „Музи“? Дай мині ще твоїх заповітних віршів“.

Не маємо жадної звістки, щоб Шевченко спізнав ся з тодішнім популярним поетом російським Некрасовим. Д. Чалий справедливо дивує, що Некрасов, котрий своїми народніми думками повинен би найблизше стояти до нашого національного поета, лишив ся „ніби з боку“, а Шевченко, що дорожив знайомостію з кождим, навіть невеликим талантом, не тільки не старавсь спізнати ся з Некрасовим, а навіть не признавав його поетом, а казав, що він віршомаз партацький. Певна річ, що причина сьому лежала не в „конкуренції“, а десь глибше¹⁾.

Д. Чалий не висловив нам власної думки про ту цікаву причину? Мині здаєть ся, причина перш за все в природі двох письменників: Шевченко родив ся крепак ом, Некрасов — володарем крепаків; перший був демократ з крепаків, ворог всякої неволі; Некрасов — демократ з панів і, оплакуючи неволю крепаків, не визволяв з неволі власних рабів. Така ріжниця тяжкого плачу, висьпіваного хоч би в „Парадному под'їзді“, з сумним фактом володіння автором крепак ами, річ певна, вражала Шевченка, у котрого слово не розходило ся з ділом. До того-ж Шевченко запевне чув і ті гутірки, які ходили в Петербурзі про Некрасова і про які, хто цікавий, нехай прочитає в споминках Головачевої²⁾.

Польські письменники і взагалі осьвічені Поляки поводили ся що до нашого кобзаря з великою шанобою. Виразно бачимо шанобу в відносинах до Шевченка поета польского Желітовського. Перед поданням до цензури своєї драми з побуту народного Желітовський запрошує до себе нашого поета, щоб перечитати йому ту драму³⁾. Коли Поляки заходили ся в Петербурзі видавати свою часопись *Slowo*, на пораду в сій справі прохали

¹⁾ Чалий стор. 134.

²⁾ Ист. Вѣст. т. 37 стор. 486 і далі.

³⁾ Чалий стор. 131.

і Тараса. Нарешті Желітовський присвятив йому прекрасні свої вірші: „Do Brata Tarasa Szewczenka“¹⁾.

Д. Чалий, не ймучи віри в щирість відносин Поляків до Шевченка, каже²⁾:

„Вони, величаючи Тараса батьком, пильнували прищепити до його свої тенденції. Не з проста-б то поет польський Сова присвятив йому свої вірші „Do poety ludu“, читав серед Українців свою патріотичну драму і гукав: „kochajmy się“. Ще більш налягав на нашого кобзаря Сераковський. Не відомо, на чому-б скінчила ся ся дружба, питаєть ся д. Чалий, коли-б кобзар дожив був до р. 1863, себто до польської революції“.

Мині здаєть ся, що висловлені д. Чалим думки такі хоробливі, що не варто довго змагати ся проти них. Ми не маємо жадної основи не няти віри в щирість відносин Поляків до Шевченка. Ми вже відаємо, скільки запомоги моральної зазнав наш кобзар в Оренбурзі і в Новопетровському від Герна, Сераковського, Броніслава Залеського і ин. Знаємо, що Сераковський і в Петербурзі додавав праці, щоб добути Шевченкови амнестію. Чи можна-ж гадати, щоб його добре серце не почувало до Поляків вдячності і відвертало ся від них! Але не саме тільки почуте особисте викликало у його відомі вірші „Ляхам“. Ні, рукою його водила, коли він писав ті вірші, та сьвідома думка, яку він з иньшими Українцями положив в основу програми Кирило-Методіївського братства.

Не скажу, чи читав д. Чалий Совині вірші, присвячені Шевченкови, але в них нема й натяканя про яку будь польську тенденцію. Сова перш за все витає нашого кобзаря за те, що він „pracował nie na sławę, lecz serc braci słuchał krzyku“ і „powtórzył głośnem echem zabronionych jęków dźwięki“³⁾.

Трудна і невдячна річ вгадувати, на чому-б скінчило ся приятелювання Поляків з Шевченком, коли-б він був дожив до революції р. 1863? Певна річ, що він не пристав би ні до відбудовання шляхетської Польщі р. 1772, ні взагалі до панських тенденцій, але не пристав би і до „обрусенія“, не пішов би служити йому, як се зробив дехто з Українців.

¹⁾ Записки стор. 204.

²⁾ Чалий стор. 128.

³⁾ Записки стор. 204.

XII.

В грудні 1858 р. приїздив до Петербурга великий трагік, артист у Шекспірівських ролях Айри Ольдридж. Час його перебування в Петербурзі був у Шевченка часом великого раювання.

Ми вже знаємо, що Шевченко вельми любив театр і завжди, скоро мав спромогу, ходив на спектаклі драматичні і оперні. Після першого спектакля, де Ольдридж виступив в ролі Отелльо, Шевченко не пропускав вже ні одного разу. Небавом йому довелося особисто спізнати ся і сприятелити ся з великим Мурином.

Грудня 29 графиня Настасія Іванівна прислала до Шевченка таку записку: „Будьте ласкаві, Тарасе Григоровичу! Приходьте завтра до нас. У нас від 7 до 10 години читати ме Ольдридж. Покличте Гулака і Кудіша“¹⁾.

Ольдридж говорив мовою англійською, якої Шевченко не розумів, Ольдридж не розумів мови української або російської, а про те, за годину після першої їх особистої знайомости у Толстих, вони вже були приятелями. Посприяли сьому доні Толстих, ставши задля поета і трагіка товмачами²⁾.

Але ще більш сприяли тут обопільність душ. Душа великого поета-мученика розуміла і без слів душу великого трагіка, такого-ж з природи демократа вольнолюбного і жерця благородної штуки, як і Шевченко. „Ім не можна було не сприятелити ся, справедливо говорить К. Ф. Юнге³⁾. В обох у них було занадто багачько загального, в обох душі були чисті, чесні; обидва вони дійсно суцці художники, обох тяжили гіркі споминки молодого віку і утисків. Ольдридж з самого молоду загарливо любив театр, але „цивілізаторі“ Муринів заборонили їм, нарівні з собаками, входити в театр. Щоб попасти в оту „святую-святих“, Ольдридж мусів наняти ся за лакея до одного актора... А Шевченко? Хиба він з ласки Енгельгардта не зазнав кари на тілі за те, що полюбив штуку малярську!“

¹⁾ Чалий стор. 131.

²⁾ Кобзарь 1876, Споминки Мікешіна.

³⁾ Вѣст. Евр. 1883 VIII стор. 840.

Ольдриджеви вельми трудно було вимовляти наші наймення, через те він не називав Шевченка Тарасом Григоровичем, а звав його The artist.

Гостюючи у Толстих, Ольдридж і Шевченко часто співали один одному свої народні пісні. Часом до них прилучував ся третій знаменитий артист Антін Контекский: він або підгравав Тарасови українські пісні, або наганяв тиху тугу величними звуками Моцартового Requiem, або після того звеселяв слухачів мазуркою Шопена¹⁾. Українські пісні Ольдридж вельми любив, а музика Контекского доводила його до захвату.

Він часто з дітьми Толстих ходив гостювати до Шевченка; Шевченко малював з його портрет. Прийшовши, він якийсь час сеансу сидів поважно, спокійно, давав малювати, але жива натура його довго не видержувала спокою, він починав жартовати, кривляти ся, а гляне отсе на його Шевченко — він вдає з себе переляканого. Діти реготали. Тоді Ольдридж, забувши про сеанс, починав співати оригінальні, меланхолічні пісні Муринів. А Тарас слухає і так заслухаєть ся, що й одівець упустить з рук. Отоді вже трафік пускав ся в танок і витинав „gig“. Не вважаючи на оригінальність таких сеансів, Шевченко небавом скінчив портрет. Підписаний художником і трафіком той портрет зберігала К. Ф. Юнге²⁾, а потім вона подарувала його в галерію Третьякова в Москві³⁾.

Мікешін каже, що портрет той вийшов би то не гаразд добре⁴⁾.

В театрі на спектаклях Ольдриджа Шевченко сидів в льожі або у Суханових, або частіш у льожі гр. Толстих. Ольдриджова гра робила на його величезний вплив взагалі, а в сценах патетичних він переймав ся таким радісним захватом, що часом звертав на себе увагу публіки. Такому-ж впливу підлягав і приятель його і Суханових Микола Старов, що теж сидів у льожі з Шевченком. Суханова захожувала ся вгамовати їх захват, даремна річ! вони були немов несамовиті, і спинити їх не можна було. Така велика була сила високого сьвіжого почуття! Раз у льожі Суханових опріч Шевченка і Старова були пані аристократки, вони образили ся на Шевченка і на Старова і напи-

¹⁾ Ibidem.

²⁾ Ibidem.

³⁾ Лист до мене К. Ф. Юнге.

⁴⁾ Кобзарь 1876, Споминки Мікешіна стор. XVIII.

сали до Суханової докірливий лист. Суханова стала на тому, щоб не брати більш до себе в лъожу ні Шевченка, ні Старова. Вони повинили ся, прохали вибачити їм і обіцяли ся бути здержливими, але на другому-ж спектаклі стало знати, що вони не спроможні додержати своїх обіцянок; перенявшись захватом від гри Ольдриджа, вони наробили галасу на цілний театр¹⁾.

В споминках Михайла Мікешіна²⁾ знаходимо оповідання про такий факт. Після спектакля, коли Ольдридж справляв ролю короля Ліра, Мікешін зайшов у сьвітличку театральну до трафіка. Він, утомлений грою, лежав і спочивав на фотелю так, як вийшов зі сцени в убрані і з гримом своєї ролі. Коло трафіка був Шевченко: припавши до Ольдриджа він з слезами на очах цілував його лице, руки, плечи і промовляв загарливо ласкаві слова подяки.

ХІІІ.

Вельми мало маємо материялу на те, щоб подати ширші і докладні звістки про жите нашого поета за лютий—май р. 1859, доки він не виїхав на Україну. Річ певна — що йшло воно своєю чергою, нічим не відріжняючись від попереднього. З 17 січня аж до 25 березія зовсім не маємо навіть листів ні до Шевченка, ні від Шевченка. Треба гадати, що за сей час нічого більш менш видатного в житю поета не трапило ся, але-ж нас інтересують не самі видатні факти, а кожна подробиця з його життя. На жаль, не маємо навіть звісток про те, що ото за величання було 10 квітня в страстну п'ятницю у Куліша, на котре він запрошував Шевченка³⁾, щоб поблагословив те величання.

Одначе я не бою ся, що зроблю помилку, постановивши собі дві гадки: а) що за перші три місяці р. 1859 Шевченко більш за все працював коло іравюри, і б) що осередком думок його того часу було сподіване скасування крѣпацтва.

Першу гадку я вивожу з того, що в квітні наш художник подав до ради академічної свої іравюрні роботи, просячи надати йому звання академіка: він до своєї просьби додав, що коли ті іравюри не задовольнять, так щоб рада академічна за-

¹⁾ Київ. Стар. 1885 кн. 2 стор. 237.

²⁾ Кобзарь 1876 стор. XVIII.

³⁾ Чалий стор. 131.

гадала йому свою програму. Рада признала ті ігравюри вповні відповідними. 16 квітня прирадила вважати Шевченка признаним в академії¹⁾.

Другу мою гадку, опріч всього иньшого підтримують вірші поета написані того часу.

Діло відоме, що діявість урядових робіт в справі визволення крепаків дивовала тоді і хвилювала усіх ліпших людей Росії. Ретрогради і прихильники крпацтва всіма заходами пильновали гальмовати визволення і коли можна — загальмовати його на довгі літа. Ретрогради і обскуранти часом так зручно впливали на молодого царя з нетвердим характером, що здавалося — от-от пропаде справа визволення. До того-ж справу проводили в тайні, в пресі майже не було звісток про рух справи, в відносинах до преси починали пробивати ся віщуни реакції; задля досліду над пресою оріанізовано потайний комітет²⁾. Все отсе, певна річ, тяжко відбивало ся на змученій душі поета, і не диво, що вилило ся в віршах його, майже повних розпуки:

„Не жди сподіваної волі!³⁾
Вона заснула. Цар Микола
Її приспав; а щоб збудить
Хиренну волю — треба миром,
Громадою обух сталить“⁴⁾
Та добре вигострить сокиру;
Тай заходить ся вже будить;
А то проспить собі, небога,
До суду Божого страшного...”

Скоро знов чутка перемінила ся, і стали говорити, що справа визволення крепаків не заснула, наш поет переймасть ся ясною надією, що небавом

„Спочинуть невольничі
Утомлені руки
І коліна відпочинуть
Кайданами куті.

1) Истор. Вѣсти. 1896 VI стор. 900.

2) Див. Днев. Никитенка за 1858 р. в Русс. Стар.

3) Кобзарь 1876 т. 2 стор. 210.

4) По всіх кобзарях в отсих віршах друкують спалить, коли се очевидно помилка. Обух а спалить не можна, і Шевченко не вжив би слова спалить. Обух звичайно сталають на те, щоб він добре бив і не плющив ся.

Радуйте ся, вбогодухі,
 Не лякайтесь дива:
 Се Бог судить, визволяє
 Довготерпеливих¹⁾.

І от в думках віщого поета росте-спіє сподівання, що по скасованню крпацтва:

„Оживуть степи, озера
 І не верстовії,
 А вольнії, широкії
 Скрізь шляхи сьвятії
 Простелють ся і не знайдуть
 Шляхів тих владики,
 А раби тими шляхами
 Без івалту, без крику
 Повіходять ся до купи
 Раді та веселі;
 І пустиню опанують
 Веселії села“²⁾.

Крпацтво — се була та глибочезно і невимовно болюча рана поета, про яку він не спроможен був говорити байдуже, а в змаганнях доходив до патосу. Правда, що він і взагалі коли змагав ся, так горячив ся; в горячності його не було ні злости, ні лихи, був тільки сьвятий огонь почуття правди і справедливості³⁾. Тільки тоді, коли він помічав, що суперечник його набираєт ся лихи, він тоді змагав ся причеписто і різко. Тоді він якось систематично вередив своє наболіле серце споминками свого життя гіркого та споминками з крпацтва, тоді він ніби зростав, доходив до патосу, починав імпровізувати, і імпровізація його силою свого чуття і огню нагадувала геніяльного трагіка Ольдріджа⁴⁾. В змаганнях він часто висловлював ся так гостро, що бесіда його примушувала його розмовників бояти ся його, або затикати уха і втікати. В годину великого хвилювання душі, каже в своїх споминках Яків Полонський⁵⁾, він відпихнув би хоч кого хижим проявом своєї загарливої ненависти до всього, що нагадувало йому крпацьке житє. Раз якось він, коли був

¹⁾ Кобзарь 1876 т. 1 стор. 250.

²⁾ *ibid.* 250.

³⁾ Вѣстн. Евр. 1883 VIII.

⁴⁾ Кобзарь 1876 стор. XVI.

⁵⁾ *ibidem* стор. X—XIV.

в гостях у Полонського, згадав свій вік дитинний, згадав, що кривняки його ще й досі в крпацтві, з тих споминок він аж заплакав, аж зубами заскреготів і нарешті так кулаком об стіл ударив, що чашки з чаєм полетіли зі столу на долівку і побилися на черепки. В ту хвилину, додає Полонський годі було втихомирити Шевченка, та я й не бажав заспокоювати його, бо вповні поділяв його ненависть до всякої неволі.

Додамо ще, що як знати з віршів Тарасових „Така як ти колись лилея“ — так 19 квітня якась „Лилея“, якийсь „Дніпровий цвіт“ чимсь зворушила йому душу і викликала оті високопрекрасні вірші. В день написання він передав їх Честаківському, а останній, на превеликий жаль, почив, не повідавши нам про те, а він певне знав, які умови викликали ті вірши.

Отсе і все, що відомо нам з життя Тарасового в Петербурзі за перші чотири місяці р. 1859. Додати хіба, словами К. Ф. Юнге, „що ще була одна хмара на обрії тодішнього Тарасового життя: його тягло на дорогу йому рідну Україну. Як часто, каже Катерина Федорівна, він мені говорив про свій рідний край любий! Говорив він богацько, говорив гарно. Він малював мені і стени з їх могилами самотніми і хуторі, що тонуть в садах черешневих, і старі верби, що схилили віти, і крутий берег Кієва, і його монастирі золоті верхи. „От би де нам з вами пожити, говорив він. От би де вмерти!“ Слухаючи його поетичні бесіди захватні, я полюбила незнайомий мені край“.

Бажання кобзаря поїхати на Україну здійснило ся в червні 1859 року.

XIV.

На сам кінець гляньмо на той портрет Тараса Григоровича, що подали нам з тих часів видатніші письменники російські: Полонський і Турґенев¹⁾.

Турґенев повідав нам у своїх споминках, що з Шевченком він вперше спізнав ся в студії якогось художника (він, на жаль, не назвав його). Приїхав він до того художника

¹⁾ Кобзарь 1876, споминки Турґенева і Полонського.

з Марковичкою (Марко-Вовчок), що зажила тоді великої популярності, найпаче серед молодіжи, „своїми“ Народніми оповіданнями.

От яким малює нам Турґенєв Шевченка: широкоплечий, присадковатий, коренастий, се був козак з слідами салдацької муштри. Голова у його була гостроверха, майже зовсім лиса, чоло високе, зморшковате, очі невеликі, сірі, ніс широкий, губи були прикриті широкими, густими, довгими, сивими вусами. Погляд у Шевченка був здебільша суворий і недовірчивий, інколи сьвітив ся ніжною ласкою, вкупі з доброю, гарною усьмішкою. Постать кобзаря була вайловата і мало хупава, рухи спокійні, хода поважна. Голос трохи хрипкий, вимова „чисто-русская“. Не скажу, що розумів Турґенєв під терміном „чисто-русская“? Коли нашу вимову українську — так се правда. Люде, що особисто знали Шевченка, казали міні, що по його вимові з третього слова знати було, що він Українець. Інакше воно й не могло бути.

Одягав ся Шевченко в високу смушкову шапку і в кожух з чорним коміром; се був, каже Турґенєв — суцций, певний Українець. З людьми він поводив ся обережно і майже ніколи не висловлював ся до краю, ні з ким він не зблизив ся вповні, а все був наче на узбіч. Мабуть Турґенєв тут розумів письменників великоросійських, так і тоді не зовсім вірно, бо, як я казав, з Курочкіним, з Старовим він зійшов ся зовсім близько! Письменникам російським добре була відома Шевченкова доля, талант його вабив їх своєю ориґінальністю і силою, але, додає Турґенєв — ледви хто з нас (письменників) надавав таланту його те величезне, трохи що не всесьвітнє значінне, яке надавали йому Українці¹. Тут у Турґенєва величезна помилка, бо річ відома, що і Добролюбов і ще більш Гріґорєв дивили ся на Шевченків талант, яко на талант великий, що мав велике значінне¹). Час, що минув по смерті Шевченка, показав, що слова Гріґорєва²) були пророчими, хоча вага і значінне Шевченка і його творів, дякуючи цензурним і всяким иньшим ли-

¹) Время 1861 кн. 4, статя Аполлона Гріґорєва, стор. 636—7.

²) Навіть д. Скабичевський, хоч і зазив Шевченка до історії „Новѣйшей Русской Литератури“, хоч і каже, що задля Великоросів не треба перекладати українських творів Шевченка, бо Великорос дуже легко „понимаетъ рѣчь хахла слово въ слово“, а про те признає і він, Скабичевський, що Шевченко на віки зістанеть ся „великимъ украинскимъ поэтомъ“ (ст. 479—481).

ходійним умовам в Росії, ще й досі далеко-далеко від свого зеніту.

Самолюбство у Шевченка було велике, але простосерде; без сього самолюбства, без віри в своє призначення, він пропав би на заслання. От з останньою умовою, що каже Турґєнєв, згодити ся не можна. Вірити в своє призначення і призначення було за Шевченком повне право, але від погибелі спасла його иньша віра, віра в свою національно-народню ідею, в свій ідеал.

Інакше трохи з сього боку змалював Шевченка д. Полонський. „Шевченко, каже він, зовсім не здавав ся придавленим, з людьми поводив ся просто і свободно, ніколи не пишав ся, так як се звичайно буває з людьми, котрих доля, обминувши дарами високими, наділила бісом самолюбства“. Перегойдом і Турґєнєв додає, що, при всьому самолюбстві у Шевченка була прирожденна скромність. Взагалі натура у його була загарлива, нездержлива, придавлена, але не зломана: він був простолюдин і поет. Але-ж „елемент поетичний з'являв ся у його рідко“. Шевченко справляв вражіння людини ніби грубіянської, загартованої, з запасом гіркоти на дні душі, неприступної задля чужого ока. Просьвітки добродушності і веселоців пробивали ся у його не на довго. Жарту у його зовсім не було“, каже Турґєнєв.

Раз якось він читав у Турґєнєва свої прекрасні вірші „Вечір“, читав просто, щиро, виразно. Читанє переняло усіх слухачів. Українська задума, рахманність і поетична цівка, що була в Шевченку, виступили тоді на верх“.

Читав Шевченко, каже далі Турґєнєв, мало, а знав ще менш але переконання його були нестеменно міцні.

Шевченко, повідає Полонський, не був веселим балаклієм. Розумний з природи, він не був ні ученим, ні начитаним. По своїм поглядам він був демократом, не з теорії, а з самої природи. В своїому демократизмі він не дав би собі справоздання, так само, як і в тому, через що він так глибоко переняв ся духом народніх українських пісень і дум, що і становить характерну рису його музи.

Пушкіна він не любив єдине за те, що той був автором поеми „Полтава“. З погляду Шевченка, Кочубей був тільки доносчиком. Чим більш Полонський боронив Пушкіна, тим більш Шевченко ганьбив його. Полонський дивує, що після такого змагання Шевченко зберіг до його щиро приятель, бо каже він,

Шевченко не був з тих людей, що легко сходять ся з людьми, котрі не такої думки, як вони, найпаче, коли думки, чи змагання йдуть про рідний край. „Не скажу, читаємо далі у Полонського, яких політичних думок тримав ся Шевченко, в усякому разі гадаю, що політичні переконання його були стільки-ж непрактичні, скільки благородні. Катерину II він уважав виноватою за закріпощення народу на Україні і більш вже нічого не хотів ні чути, ні бачити. Крепацтво він ненавидів всіма сторонами своєї душі¹⁾).

Як бачимо, духовий і моральний портрет нашого поета не всюди зовсім вірний, але лагодити його я тут не буду, спиню ся тільки коло однієї ще риси, що зовсім не вірно вивів на Шевченковому портреті Турґєнєв.

„Підчас свого перебування в Петербурзі Шевченко доміркував ся, як каже Турґєнєв, до того, що не жартома став носити ся з думкою написати щось таке нове, чого ще не було, і можливе тільки задля його, себто написати поему такою мовою, щоб була однаково зрозумілою і Великоросу („Русскому“) і Українцеві („Малоросу“), він навіть прийняв ся був писати і початок тієї поеми читав Турґєнєву. Одначе проба не вдала ся, і вірші тієї поеми були вялими і найгіршими з усього, що написав Шевченко, вийшло безбарвне наслідування Пушкіну²⁾).

Жадної основи нема у мене на те, щоб не няти віри Турґєнєву, але нема її і на те, щоб згодити ся, що Шевченко дійсно не жартома брав ся написати оту чудну поему.

Саме підчас знайомости Турґєнєва з Шевченком в російській пресі починали вже гомоніти, що української мови нема, а те, що ми називаємо мовою українською, єсть „нарѣчіє“ мови „руської“ і що літературна мова „русская“ однаково зрозуміла і Великоросам і Українцями. Тоді вже в деяких органах преси російської починало ся і глузовання з української мови. Мова наша зазнала такого глузування і від самого Турґєнєва. Перегородом, правда, він инакше глянув на нашу мову, переклавши на мову російську „Народні оповідання“ Марка-Вовчка. Річ певна, що Шевченко памятовав, як один з героїв Турґє-

¹⁾ Кобзарь 1876, споминки Полонського.

²⁾ Кобзарь 1876, споминки Турґєнєва VI.

нева — Пігасов (в повісті „Рудинь“, написаній ще року 1855)¹⁾ глузує і з української мови і з українських поетів, і взагалі з Українців!

Хоча Шевченко і не був чоловіком ученим, а все-ж він був настільки освіченим і розвиненим, що своїм значним природженим розумом тямив всю неможливість написати поему такою „руською“ мовою, щоб однаково була зрозумілою і Великоросам і Українцям. Тямив він, що такої мови нема, і при умовах, які панують у Росії, її і не може бути, бо в Росії перш за все зовсім бракує тих факторів, які, при иньших умовах устрою державного і життя політичного, соціяльно-морального і взагалі культурного впродовж вельми довгого часу може-б спроможні були-б вплинути на вироблення однієї загальної мови задля Росиян більш менш освічених. Тямив також Шевченко, що сучасна мова російська загальна на всю Росию тільки урядово, та ще й з примусу, яко мова державна, але-ж дорогою примусу і гнобительства мови иньших народів ніколи не можна досягти „обєдиненія“ мови. Тямлячи се все, і не можна було Шевченкови брати ся не жартома до написання поеми такою мовою, якої на сьвітї нема; коли-ж він до сього брав ся, так брав ся не інак як саме жартома, та тільки Тургєнєв не догадав ся, що поет наш жартує.

Ми всі добре відаємо, що Шевченко без краю любив свою рідну мову і певна річ — не проміняв би її ні на яку в сьвітї. Правда, він чимало написав і мовою російською, але писання його доводять яскраво, яку величезну вагу має про письменника його рідна мова! Шевченко поет-український і Шевченко повістяр російський не одно те саме! ріжниця тут страшенна, спостережена ще Сергієм Аксаким і ріжниця та тим більше бере за очі, що велика більшість Шевченкових повістей мовою російською написана з життя Українців!

Двома заходами брав ся Шевченко писати мовою російською, обидва рази не з доброї волї, і обидва нещасливо. Першим разом його примусила російська критика, другим — російська неволя. Першим разом він хотїв довести, що мовою російською орудує він не згірше, і щоб не казали мо-

¹⁾ Дивись Писання Тургєнєва виб. 1869 р. т. 3 стор. 257.

скалі, що „я языка ихъ не знаю“, як писав він у листі до Григорія Тарновського; другим разом не можна йому було писати инакше, як не по російськи: писати на заслання дозволено було йому лишень мовою російською, а рідною забороняли.

Факт певний, що Шевченко великоросійської мови не любив, називав її черствою²⁾, але не любити не значить вороговати. Шовіністом, або найменшим хоча ворогом якого будь народу і його мови — наш поет ніколи не був.

¹⁾ Див. лист його до Кухаренка 30 вересня р. 1842. Зоря 1895 ч. 5.

²⁾ Основа 1861 кн. 5 стор. 5.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

ПІД ЧАС ОСТАННЬОЇ ЙОГО ПОДОРОЖІ НА УКРАЇНУ

(3/15 червня—7/19 вересня 1859 р.).

Збірка М. С. ВОЗНЯКА

ЭПИГРАММЫ И ПОСЛАНИЯ

Блукав я по світу чимало,
Носив і свиту і жупан:
На що вже лихо за Уралом
Отим Киргізам: от же й там
Йй же Богу лучче жити
Ніж нам на Вкраїні...

Якось недавно довелось
Мині заїхати на Вкраїну
І я, заплакавши, назад
Поїхав знову на чужину.

Т. Шевченко.

I.

За увесь час свого тяжкого перебування на засланню Шевченко ніколи не покидав заповітної своєї думки, загарливої своєї жадоби вернути ся на Україну. Бачили ми, що більш за все нудила йому дух, сеала йому серце журлива гадка: що він може вмерти на чужині, що поховать його не на Україні!

„Холоне серце, як згадаю,
„Що не в Україні поховать!...“

Такою думкою журив ся наш Кобзарь, з самого початку і до кінця свого заслання. І скоро прийшла до його звістка, що „цар звелів розбивати його кайдани“, першою думкою і заходами його було: з Новопетровського рушити на Чорноморщину, а звідтіль через Крим на Україну¹⁾.

Перегодом, за порадою Лазаревського, Шевченко мусів покинути отсю думку і простовати з заслання через Нижній-Новгород до Петербурга, а потім, гадав він попрацювати над іра-

¹⁾ Кобзарь 1895 т. 3 стор. 10.

вюрою два роки, зовсім вже перебрати ся на свою любу Україну¹⁾).

По приїзді в столицю думка про поїздку на Україну ніби трохи притихла була; властиво ні з чого не знати, щоб вона стояла у Тараса раз-по-раз на першому місці і турбовала його. Річ натуральна: після зневоленого житя жовнірського жите в столиці, в академії, нові обставини, старі і нові приятелі і знаємі, повитання, далі праця, клопоти — все отсе полонило своїм впливом думку про поїздку на Україну і тримало її в полоні більш за пів року. Скоро-ж Тарас хоч трохи улаштував своє жите в столиці і скоро улягли ся перші натуральні хвилювання, зараз прокинула ся стара зановітна настерна думка, побачити Україну, побачити дорогих серцю братів і сестру.

І от в листопадї того-ж 1858 року, пишучи до Максимовички, Тарас виразно призначає час своєї подорожі на Україну: „на те літо, каже він, як Біг поможе, буду в Києві і на Михайловій горі“²⁾).

Така велика подорож вимагала під той час, коли на цілу Росию тільки й було залізниць, що з Петербурга до Царського Села та до Москви, чимало коштів. Шевченко сподівав ся, що на гроші він розживеть ся з видання свого „Кобзаря“. Коло сієї справи він заходив ся небавом по приїзді до столиці, і хоча справа з цензурою йшла млаво, одначе в березілі р. 1859 у поета була надія, що до мая він скінчить се діло і тоді, писав він 25 березія до Максимовички, „насиплю повну кишеню грошей тай чкурну через Москву на Михайлову гору. Та вже хоч і без грошей, а сього літа придибаю до вас“.

Одначе цензура гаяла ся з дозволом надруковати „Кобзаря“; а щоб продати право на видання і взяти гроші перш, ніж цензура дала дозвіл, на се годї було сподівати ся. Небавом стало запевне знати, що „Кобзарь“ не дасть кобзареві грошей на подорож. Разом знати й те, що на кошти десь розжив ся Шевченко і гадав собі рушити на Україну зараз у слід за тим, як Марковичі — Опанас з жінкою (Марко Вовчок) — виїдуть за границю.

Трапила ся одначе несподівана перешкода.

Річ відома, що в Петербурзі Шевченко перебував під пильним доглядом поліції, і начальство академії художеств „повинно

¹⁾ ibidem стор. 28.

²⁾ Киев. Стар. 1885, кн. 3 стор. 355; Михайлова гора — хутір Максимовича біля Дніпра в Золотоношському повіті.

було по царському наказу пильнувати, щоб він не повертав на лихо свого таланту¹⁾. Значить на виїзд з Петербурга йому треба було не тільки дозволу академії, а ще й „виду“ (паспорту з поліції).

Канцелярією начальника петербурської поліції (обер-поліціймейстера) правив тоді земляк і давній Шевченків знайомий Іван Мокрицький²⁾. Тим то, покладаючись на його протекцію, він сподівався, що поліція не воловодити ме його і швидко видасть йому „вид“. Але-ж коли він вдав ся до поліції, так показало ся, що дістати „видь“ — річ не так-то проста: треба перейти кілька бюрократичних „митарств“, треба, щоб поліція мала згоду не тільки від академії художеств, але ще й від „3-ого отдѣлення“; тоді тільки може вона видати „вид“ „отставному рядовому оренбургскаго линейнаго Н. 1. баталіону“ Тарасу Шевченку³⁾.

Мусів Шевченко вдатися з проською до „правління“ академії, щоб видало йому „вид“ на 5 місяців на поїздку в Київщину, Чернигівщину і Полтавщину: їхав він задля того, щоб поправити здоров'я і малювати етюди з натури⁴⁾.

Граф Федір Толстой мусів спитати „III отдѣление“, чи не має воно якої перешкоди на поїздку Шевченка на Україну, і додав найкращу атестацію про поведження і „образъ мыслей“ Шевченка. Інакше йому не можна було діяти. Отся переписка бентежила Шевченка. 10 мая він пише до Максимовички⁵⁾: „клопочу ся коло паспорту, тай не знаю — чи дадуть мині його, чи ні? Перш в столицю не пускали, а тепер з сієї поганої столиці не випускають. Доки вони будуть знущати ся з мене! я не знаю, що мині робити і що почати? Утікти хіба нишком тай сховати ся у вас? Здається, я так і зроблю: до 15 мая ждатиму паспорту, а там — що буде те й буде“.

11-го мая Марковичі рушили за границю. Тарас лишив ся в Петербурзі. Минуло і 15 мая, а „виду“ йому не давали, бо з „III отдѣлення“ не приходила відповідь. 25 мая Тарас писав до Марковички в Дрезден⁶⁾: „я й досі ще тут (у Петербурзі).

1) Истор. Вѣсти. 1896 кн. VI стор. 897.

2) Кобзар т. 3 р. 1895 стор. 189.

3) Киев. Стар. 1885 кн. 3 стор. 329.

4) Истор. Вѣсти. 1896 кн. VI стор. 902.

5) Киев. Стар. 1885 кн. 3 стор. 357.

6) Правда 1875 стор. 574.

Не пускають до дому і печатати („Кобзаря“) не дають. Не знаю, що й робити? чи не повіситись? Ні, не повішу ся, а втечу на Україну“.

Нарешті 29 мая „ІІІ отдѣленіє“ повідомило академію, що воно не має перешкоди на поїздку Шевченка на Україну¹⁾. Академія написала в поліцію і з початку червня обер-поліціймейстер видав Шевченкови „вид“, написавши до київської адміністрації, щоб поліція доглядала за Шевченком під час перебування його в Київщині²⁾.

Жадної звістки не маємо про те, коли саме Шевченко виїхав з Петербургу; однак день той можна визначити без помилки. Під віршами його „Пісьня“ („Ой по горі ромен цвите“)³⁾ стоїть дата „7 червня 1859, Лихвин“. Село Лихвин в Харківщині, майже на межі з Полтавщиною. На те, щоб приїхати сюди з Петербурга, не зупиняючись ніде в дорозі, треба 5—6 день. З сього й виходить, що Шевченко рушив з Петербурга не пізнійш 3/15 червня.

II.

В петербурзькому комітеті, організованому в справі скасування крпацтва, заступником Харківцями був дідич Хрущов. Здасть ся, з ним Шевченко спізнав ся у другого харківського дідича молодого генерала Крилова. Останнього Тарас не вподобав, він здав ся йому хоч і приязним, але не симпатичним; а обід його, справлений на честь Тараса, хоча й був „трохи, що не царський“, але показав ся Тарасови приємним⁴⁾.

Так ото укупі з Хрущовим Шевченко і виїхав з Петербурга. Маєтність Хрущова була біля міста Лебедин в селі Лихвині. Хрущов прохав Тараса завітати до його.

Чи в самому Лихвині, чи може в Лебедині, поет наш спізнав ся з двома братами Заліськими Олексієм і Максимом (попом) та з художником Цеге фон Мантейфелем⁵⁾. Брати Заліські були ширі Українці, люде гостинні і на цілу околицю вславили ся вмілостію варити і пити варенуху. Кажуть, що біля їх у Лебедині

¹⁾ Истор. Вѣстн. 1896 кн. VI стор. 902.

²⁾ Чалий стор. 142.

³⁾ Хата 1860 стор. 90.

⁴⁾ Записки Шевченка стор. 195.

⁵⁾ Лист д. Абрамцова.

був невеличкий кружок „варенушників“, який потроху нагадував колишнє товариство Закревського — „мочимордів“. Головою „варенушників“ був Олексій Заліський. Ніхто ліпше і смачніше за його не вдатен був зварити варенуху.

Лебединські варенушники заходилися на честь Шевченка зварити „кашу“. Тарас охоче прийняв запросини на ту „кашу“. Після 12-літнього вигнання з рідного краю він тепер був серед рідної любові України, серед її природи, що саме тоді розповнилася всією своєю красою весняною; серед її людей, а до того перед ними воскресали, хоч і не вповні, образи колишнього товариства щирого в пирятинських степах.

Варити кашу зібралися на хуторі Хрущова „Новь“, біля Лихвина, на березі веселої річки Псьола. Звістним звичаєм, спершу ловили рибу, потім вже варили кашу і смаковали варенухою. Варенушники — ті по своєму „статуту“, опріч варенухи, жадних напоїв не вживали.

Шевченко лишив нам пам'ятку того „варенухопиття“. Перед мене лежить фотографія з малюнку, де він змалював, мабуть, вже фінал варенухопиття. На малюнку бачимо, опріч пристроїв до варенухопиття — пляшки, шклянки і т. ін., трох варенушників. Один з них так вже „наваренушився“, що не спроможен сидіти; він лежить, голови його не видно (кажуть: то і єсть отець Максим). Останні два варенушники сидять обнявшись і куняють; один підпер голову лівшою, заплющив очі і ніби зажурився чогось, тримаючи правою рукою свого товариша, що обняв його, і тупить свою твар до його, щоб поціловати ся. Під малюнком власною рукою Шевченка написано: „Варенушному архимайстрови О. М. Заліському на пам'ять 9-го юня 1859 на Нови Т. Шевченко“¹⁾.

Коли не в ніч і після „каши“, так рано вранці другого дня Шевченко рушив від Хрущова і 10 червня був в Пирятині. Тут він написав вірши: „Ой маю я оченята“²⁾. Після сего стріваємо нашого кобзаря в Переяславі у його старого приятеля доктора Андрія Козачковського. Сюди він приїхав вранці не пізнійш 12 червня, саме під час ярмарку в дев'яту п'ятницю.

¹⁾ Фототипію з цього малюнку надруковано в ч. 8. 1896 року в одеській часописи „По морю и суши“. На фототипії, замість підпису, зробленого Шевченком, стоїть, не знати з якої річи, підпис по московськи: „Компанія“.

²⁾ Кобзарь 1886 т. 1 стор. 352.

Значить він цілу добу їхав до Переяслава і ні до кого по дорозі не звертав. Тай ні докого було йому заїхати. Стара Вільхівська з Мосівки була вже на тім сьвіті, і Мосівку шарпали судовими процесами Селецький, Тарновський (Василь Петрович) і иньші, правлячи ті гроші, що сліпа й глуха 80-літня бабуся „позичала“ у них, властиво програвала у карти. Де-Бальменни — „не ті стали“; Закревський, кажуть, ледви ноги волочив... В Яготині (через Яготин і шлях лежав!) княжни Репніної не було, вона жила в Москві, а хоч би й була в Яготині, так ледви чи заїхав би до неї поет після того вражіння, яке зробила на його княжна, коли вони бачили ся вперше в Москві.

III.

Так ото ранком під ярмарок сидів собі Козачковський в господі та журив ся думкою про сподіване перенесення з Переяслава в Полтаву духовної семінарії, де він і учителював і лікарював. Перенесення було йому зовсім не на руку. Родинні і матеріальні умови не давали йому перебирати ся в Полтаву, значить — мусів він іти на пенсію, а пенсія та була така мізерна, що з неї жадним чином прожити не можна. Правда — про перенесення семінарії тоді ще тільки говорили, фактом стало ся воно лишень року 1862, але-ж чутка та не могла не турбувати старого Андрія Йосиповича. І от, може в тих думках, згадав він і Андруші, і той свій хуторець, де р. 1845 садили вони з Шевченком дерева. А коли згадав се, то вже-ж не минуче подумав: де то тепер Тарас? Думає Андрій Йосипович і дивлячись у вікно, бачить — люде рушають на ярмарок. Аж ось відчиняєть ся брама, і до його в двір в'їздить поштовий возок, парокінь, а на возі якийсь сивоусий чоловік в білому літньому пальті... То був Тарас Григорович. Мовчки вони привитали ся, пішли до сьвітлиці, мовчки привитав Шевченко родину Козачковського і почав ходити по хаті. Походивши, спинив ся проти вікна, постояв, подивив ся, як люде ідуть і їдуть ярмарковати і висловив Козачковському бажання піти й собі подивити ся на ярмарок¹⁾.

1) Київський Телеграфъ 1875 Ч. 25.

Я зовсім розумію становище Тарасової душі в той час, розумію, чому він мовчав: спомини минулого і сила почуття не давали говорити. Величезна маса споминок, мимо волі його, не минуче повинна була стати перед ним і придавити його так, що уста німіли. З того часу, коли він останнім разом бачився в Андрушах з Козачковським, „минали дні, минали ночі“ і минуло 14 літ, та яких літ! яких тяжких літ! Він тоді був молодим парубком, повним здоров'я, повним рожевих надій побратися з молоденькою Федосією Григоровною Кошицівною, „тай жити, як всі люде живуть...“¹⁾. Де все те діло ся? Все лишилось отам в степу безлюдному, в Азії. Вітер розвіяв надії, заслання та казарма проковтнули і літа і здорове... Все те він мусів згадати, не можна було не згадати... згадав і „те, що вимовить не вмію...“ Що він тепер? Бурлака-дід, недобиток „московського блага“, без сили, без здоров'я... І думне чоло його похмаріло, і найліпше, що можна було зробити в ту годину, піти на ярмарок — глянути на тих людей, яких він не бачив так довго-довго!

Вернувшись з ярмарку, Козачковський почав читати з голови деякі вірши, написані Тарасом ще до заслання. Тарас не пам'ятав їх, позабував і позаписував їх собі тепер з уст Козачковського. Стало тоді розмовникам знати, що чимало віршів написаних Шевченком до року 1846, пропало на віки.

По обіді Тарас висловив бажання подивитися на хутір Козачковського та на Дніпро. Козачковський казав запрягти бричку, але Тарас не схотів дождитися; вельми вже тягло його швидче побачити як

„...Сивий наш козак
Дніпро з лугами виграє“.

Він, не дождаючи заким злаштують бричку, пішов сам пішки. Коли Козачковський догнав його, він сидів на траві біля роздорожжя; може не відав кудю йти, чи на право, чи на ліво? чи може, певніш гадати останнє, він присів полюбовати з краси природи. Було під вечір, картина могла бути дивна, та, яку він змалював у своєму „Сні“²⁾.

„Вечірнє сонечко гай золотило,
Дніпро і поле золотом крило...
Собор Мазепин сяє-біліє,
Батька-Богдана могила мріє;

¹⁾ Русская Старина 1883 кн. IX, лист до Бодяньського.

²⁾ Кобзар 1876 т. 11 стор. 99.

Київським шляхом верби похили
Требрятні давні могили вкрили;
З Трубайлом Альта між осокою
Зійшлись, з'єднались, мов брат з сестрою.
І все те, все те радує очі,
А серце плаче...“

Можна без помилки гадати, що того вечера серце й душа нашого поета переживали оті самі вражіння, почуття і думки, які він вложив в душу і в серце дідови-Українцеві в своєму прекрасному „Сні“. (NB. Я певен, що „Сон“ Шевченко написав після заслання і не вірно його зареєстровано до творів 1847).

У вечері заходилися ловити рибу. Риба не йшла, хоча її все таки наловили і зварили кашу. Та хоч би яка там смашна не вдалася каша, а гору брала чарівна сила природи. „Ніч, каже Козачковський, була тиха, місячна, українська ніч з міріадами зірок на чистому блакитному небі. Своєю величавою красою чарівною вона привитала так давно знайомого їй поета. Дивлячись навкруги і любуючи з чарівної краси, Тарас мовив: „як добре було-б жити поетови, коли-б йому можна було бути тільки поетом, і не бути горожанином“¹⁾.

Лежачи на березі Дніпра-Славути, старі приятелі вели щирі бесіди і про минуле України і про сучасне. На превеликий жаль Козачковський не списав нам усіх подробиць тієї цікавої розмови, але не трудно здебільша вгадати зміст її, відаючи, що Козачковський був чоловік осявічений, щирий і певний син України: він до кінця свого віку не стратив, як і Шевченко, віри, що „Українці не позбулися ще, не сплюндрували ще спадщини своїх батьків, себто тих елементів, з яких складалася і повинна скластися в будущині, хоча і в иньшій формі, відповідній своєму часу, наша слава“²⁾. Розмовники трохи не вийшлися в своїх думках про близьке тоді скасування кріпацтва. Звістно, Шевченкові думки йшли геть даліше ніж думки Козачковського. Але се ні на зерно не шкодило їй щирому приятельству. Козачковський глибоко шановав і любив Шевченка, високо ставив його твори і був тієї думки, що твори дорогого йому гостя-друга — „стать за для щирого Українця живою, тужливо-ра-

¹⁾ Київ. Телегр. 1875 Ч. 25.

²⁾ Чалий стор. 176.

дісною, як і наша пісня народня, картиною; що показує нам наше славне минуле та не безрадісне ще, і не до решти ще пропаще сучасне¹⁾.

На другий день Шевченко попрощався з своїм старим другом і поплив „дубом“ по Дніпру на село Прохорівку до другого свого приятеля до Михайла Максимовича, що перебував тоді у себе на хуторі — Михайловій горі²⁾.

IV.

У Максимовичів Тарас Григорович гостював більш тижня. Сюди, oprіч всього иньшого, вабила поета сподіванка, що Максимовичка знайде йому „молоду княгиню“ і оженить його³⁾. Час перебування поета на Михайловій горі я вважаю з погляду психологічного за час великої ваги, тим то радо-б записав до отсієї хроніки усяку найменшу дрібничку з Тарасового життя на Михайловій горі. Подробиці того життя показали-б нам і психологічне і моральне становище під той час і Шевченка і Максимовича, можна-б було нам з тих подробиць запевне знати, що саме спричинилося тій різкій переміні в поглядах Максимовича на Шевченка, на його поведження і на його твори? На превеликий жаль, про час перебування поета на Михайловій горі Максимович не тільки не списав споминок, а навіть не хотів розповісти про те Маслову, коли останній прохав його про се. Максимович не радив навіть Маслову писати Шевченкову житєпись, говорячи, що „в житю нашого поета стільки бридкого і неморального, що ся сторона покрийє усеї останні добрі сторони його життя“. Тільки всього й повідав він Маслову, що Шевченко, перебуваючи у його на хуторі, приходив до його хати тільки ночувати, а увесь останній час вештався в полі і де инде; там малював, розмовляв з селянами, та пиячив; а в розмовах з жінкою його богохульствовав; се він вельми часто чинив і в великому товаристві⁴⁾.

Такі Максимовичові думки здають ся мині занадто чудними і ледви чи правдиві вони. З фактів, заведених вже до попе-

¹⁾ Київ. Телегр. 1875 Ч. 25.

²⁾ ibidem.

³⁾ Київ. Стар. 1885 кн. 3 стор. 335.

⁴⁾ Чалий стор. 202—203.

редніх моїх нарисів відаємо, як глибоко Максимович шановав Шевченка, як він виявляв свою приязнь до його напр. в Москві, в березілі р. 1858. Тоді він шановав його гучним бенкетом, вєлавляв його і промовами і віршами; в листах¹⁾ величав його „любим та дорогим“, дяковав йому за „прегарні листи до його і до його Марусеньки“, радів думкою, щоб одружити Тараса на Михайловій горі“ і т. ин., а тепер в якихсь Тарасових вчинках знайшов силу чогось і бридкого і неморального. На те, щоб так різко перемінити думку про свого друга, треба щоб за останнім були дійсно великі вчинки паскудні. Обвинувачуючи так Шевченка, Максимович ніби забув про свій моральний обовязок — властивий кожній людині, що шанує сама себе і своє слово: обовязок, певними фактами довести своє обвинувачуваннє. Максимович не вказав ніже єдиного бридкого і неморального Шевченкового вчинку... А цікаво-б було знати нам ті вчинки, а то тепер без них, стиснувши серце, мусимо в словах Максимовича добачити тільки самий покліп. Я гадаю, що й оте „пиячество й богохульство“, що справляв би то Шевченко, перебуваючи на Михайловій горі — просто вигадка, викликана якимсь невідомим нам незадоволенням Максимовича на Шевченка. Коли-б Шевченкове пиячество і богохульство були правдою, так якже його погодити з тим бенкетом на честь Шевченка, що справляв Максимович у себе на хуторі в липню 1859, як се зараз побачимо? Ганьблячи перед Масловим не тільки Шевченка, але й твори його, Максимович не добачав у його навіть „жадного естетичного розвитку і жадного художественного ідеалу“. Вірші свої Шевченко, писав би то здебільшого „під п'яну руку“²⁾. Вияснити причину отакого осуду Шевченка і його творів не тільки цікаво, але й вельми важно задля біографії Шевченка, а ще більш задля характеристики Максимовича. Небіжчик Маслов гадав, що до такої переміни поглядів Максимовича спричинила ся літературна заздрість його і старий його вік. На мою думку, сього не досить.

V.

Лишивши у Максимовича свій пакунок і деякі речі, Шевченко переправив ся дубом на правий берег Дніпра у Канів, а з відтіль поїхав кіньми до своїх родичів в Кирилівку. Про-

¹⁾ Чалий стор. 137.

²⁾ Чалий стор. 203.

стовав він через містечко Городище (звідкіль був родом Семен Гулак-Артемівський). Городище було маєтністю князя Воронцова, і на землі його брати Семеренки спорудили добру цукроварню і чимало де-чого иншого промислового і культурного, такого, що на той час звертало на себе велику увагу. Платон Семеренко користувався не тільки на Україні, але й далеко поза нею доброю славою не тільки яко промисловець, але яко розвинений і гуманний Українець, демократ і патріот. Вже-ж Шевченкові цікаво було спинити ся в Городищі, щоб подивити ся на цукроварню і спізнати ся з Семеренком і з управителем його Хропалем. В Городищі перебув Шевченко один тільки день і поїхав далі в Кирилівку¹⁾.

В батьківській хаті Шевченка жив тоді старший за його брат Микита, жінка його Палажка і діти їх: Петро літ 12, Прокіп на 6-м році, та сестра їх Ірина, тоді ще дівка, (потім вона побрала ся з Ковтуном). Другий молодший брат Тарасів — Йосип, побравшись з сестрою Варфоломея Шевченка, Мотрею, жив окремо, як і сестра Ірина, тоді вже вдова Бойчиха. Коли Тарас приїхав до батьківської хати, Микити Григоровича не було дома (розповіла мені р. 1892 вдова Микитиха). Дівка (себто Ярина) була на городі, а Микитиха порала ся то коло печі, то по хаті дещо прибирала. „Було ранком в суботу, добре памятаю, за день перед Петром, казала мені Микитиха. Чую собаки на когось гавкають: глянула я з вікна, бачу хтось такий незнайомий йде з вулиці в двір, прямо до хати. Я вийшла на зустріч йому в сїни. Прийшов він до сїней, я стою на порозі, дивлю ся та думаю: що воно таке, мовчить і не привитаєть ся, тільки дивить ся на мене, дивить ся так якось журливо; дивлюсь і я та не тямлю, хто такий отсе з довгими, сивими вусами. А далі як промовив він: „Не пізнаєш, Палажко?“ так той голос так і покотив ся до мене в серце на саме дно. Я тоді як крикну: „братіку мій, Тарасе! де ти взяв ся!“ та так на груди йому і впала. Обнімає він мене, цілує, слюзи йому так і капать, а нічого не говорить, мовчить“.

Розпитавшись про жите, Тарас пішов оглянути батьківський двір і сад. Тринадцять літ не бачив він їх, не бачив родичів і рідного села, але переміна не велика! та сама хата, що й була, з чорним димарем, тільки трохи похилила ся, та біля причілку нема вже яблоні, біля котрої був колись квітник „незабутної

¹⁾ Київ. Стар. 1889 кн. 2 стор. 460.

сестри Катерини, його няньки ніжчої“; яблоня всохла, зрубали її; всохла і розлога верба, що стояла біля воріт, а все останнє по давньому; крєпацька неволя, а з нею робота тяжка не на себе, злидні, сум, та журба. Тарас посидів трохи в саду коло ручая, потім пішов до сестри Ірини.

„Була я тоді на городі, розповідала д. Чалому Ірина Григорівна¹⁾: грядки копала. Дивлюся — біжить моя дівчинка: „мамо, мамо! вас якийсь Тарас кличе. Скажи, каже, матери, що до неї Тарас прийшов“. „Який Тарас? питаю, а сама і з місця не рушу. Аж ось і сам він іде“.

„Здрастуй, сестро!“

Я вже й не пам'ятаю, що зо мною діялося тоді! От ми сіли на призьбі, він сердешний, положив голову до мене на коліна, та все просить, щоб я розказувала про своє жите гірке. От я й розказую: він, покійничок, слухав, та все додає: „е-ге-ж! так, сестро, так“. Наплакалася я доволі, доки розказала до кінця, як мій чоловік вмер. Тарас встав, подививсь на небо, перехристивсь і каже: „молись, сестро! молися, і ти вільна і я вільний“.

„Ти вільна“ — се значило, що вона повдовіла і позбулася свого чоловіка п'яниці.

„А коли-ж ми всі будемо вільні від панів“? спитала Палажка.

Тарас махнув рукою і мовив: „ще, сестро! до того не раз тебе вибють на панщині“.

Другого дня Тарас пішов до церкви. З церкви він прийшов до батьківської хати з своїми старими, ще шкільними товаришами Тарасом Гончаренком і Петром Бондаренком. Небавом поприходили інші люди та все розпитували у Тараса: чи скоро вийде сподівана воля?

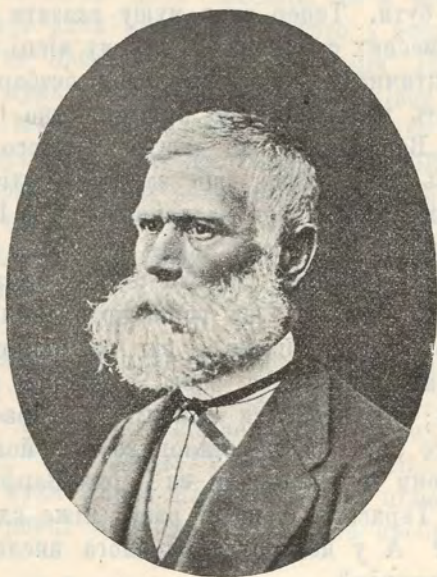
У вечері (29 червня) Тарас пішов до попа отця Григорія Кошиці: він хотів більш за все побачити старе своє кохання Федосію Григорівну. Але вона й не вийшла до його, „щоб не завдавать серцю жалю“.

З Кирилівки Тарас поїхав до свояка Варфоломея Шевченка. По дорозі заїздив в Моринці, оглядав церкву в середині і, казали міні люди р. 1891, щось малював. Що саме він малював? Певне вид з церкви, або з іконостасу, але я про те не довідався і не скажу, чи був, чи є який малюнок з Моринець між тими, що лишилися по смерті художника.

¹⁾ Чалий стор. 139.

VI.

Про приїзд Тараса в Корсунь¹⁾, до Варфоломея останній розповів так²⁾: „В червні бачу я, щось приїхало до моєї квартири простим возом парокінь. На возі сидить хтось з великими сивими вусами. На йому сіре парусинове пальто і літній бриль. Бачу я, той приїзжий минув двері до моєї хати, що були з вулиці, та йде до брами. Я подумав, що то мабуть, хтось з тих,

Варфоломей Шевченко.

що шукають собі служби в околицях, одначе серце моє щось неспокійно тїохнуло, і я якось інстинктивно вибіг на вулицю, щоб зустрінути приїзжого. А він тим часом встиг перейти через двір та через другі двері в сіни. Я вернув ся, дивлю ся — він відчинив двері в хату, тай каже до мене: „Ну, познавай же!“ „Я й не стямив ся!“

¹⁾ З Кирилівки до Корсуня верстов 25.

²⁾ Правда 1876 стор. 27.

„Батьку ти мій рідний!“ скрикнув я і прожогом кинув ся йому на груди. То був Тарас. Ми мовчали та тільки обнявшись ридали, мов ті діти. Вибігла моя жінка, та й собі в сльози. В ту годину усі ми ніби оніміли. Так ми стояли, аж доки не прийшов Тарасів фурман і не спитав, що йому робити? Тарас закватеровав у мене на увесь час, доки думав пробути на Україні. „Так, так, братіку! говорив він, у тебе, у тебе буду я, на всій Україні ніде і ні в кого не буде міні так тепло, як у тебе“.

У мене вже була нагода говорити, що Варфоломей до своїх споминок про Тараса позаводив чимало такого, чого дійсно не було і не могло бути. Тепер знов мушу сказати де-що про непевність Варфоломеевих споминок. В одному місці навіть д. Чалий глянув на їх скептично і назвав їх „доволі безбарвними“. У мене виникає непевність не тільки про приятельство і дружні відносини Тараса до Варфоломея до часу останнього приїзду поета в Корсунь. Якось воно чудно, що за всі 13 літ, з того часу, як Тарас останнім разом перед засланням був в Кирилівці, приятелі і свояки ні разу не перекинули ся ніже єдиним словом! Правда, що Тарас не обзивав ся і до рідних братів і до сестри, але се могло бути через те, що вони люде темні, неписьменні, крепаци і трудно було сподівати ся від них відповіді. Що иньше Варфоломей, людина письменна, занадто обачна, занадто спостережлива і метка; чи написати самому до Тараса першим, чи відповісти на його лист, се не становило про його жадної трудности. Чом же вони не листували ся? Чом Варфоломей за увесь час перебування Тараса в Азії ні разу, ніже єдиною копійкою не запоміг йому? А у його була спромога вислати хоч раз на рік кілька карбованців?

Оті думки примушували мене вистежити скільки можливо, коли саме Варфоломей спізнав ся з Тарасом особисто: чи до заслання останнього, чи вже після заслання. Тарасів небіж Прокіп Шевченко казав міні, що дядько спізнавсь з Варфоломеем особисто, лише під час останнього приїзду свого в Кирилівку. Але уважаючи на те, що під той час Прокопови не було ще й 6 літ, я не покладав ся на його; а з певного джерела (з метрики) довідав ся, що Тарасів брат Йосип побрав ся з Варфоломеевою сестрою Мотрею 28 вересня р. 1841, коли Тарас був у Петербурзі. Значить особисто він спізнавсь з Варфоломеем не раніш р. 1843. Але знаємість їх до р. 1859 була тільки знаємість, а до щирого приятельства не доходило тоді у них.

В споминках Варфоломеевих бачимо такі очевидні невірності, що дивуємось, як він відважився писати їх і друкувати. Сам він каже, що Тарас приїхав до його вкінці червня. Запевне відав Варфоломей, що Тараса арештовано тим разом в половині липня; Тарас після арешту вже не вертав ся ні до Кирилівки ні до Корсуня; не вважаючи на се все, Варфоломей каже, що „Тарас під час того приїзду прожив у його в Корсуні місяців зо два, або може трохи й менше“¹⁾.

Річ певна, що коли-б і не трапила ся Тарасови та пригода, що не дала йому перебути в Каневському і в Звенигородському повітах більш двох тижнів, то й тоді-б він не прожив у Варфоломея двох місяців, бо сього у його й на думці не було. В листі до Лазаревського з Межиріч 10 липня 1859²⁾ він писав, що думає виїздити вже в Гирівку (Конотопського повіту, де жила неня Лазаревських). До всього сього не можна міні не зауважити ще й от що: Варфоломей Шевченко служив того часу за управителя чи за оконома у князя Лопухіна, значить чи хотів, чи не хотів, а мусів орудувати і орудував крпацькими „душами“. Не треба нагадувати, як Тарас дивив ся на крпацтво, на працю їх на панів і на всяких панських сїнак.

Отже чи захотів би він сидіти в Корсуні і щодня бачити, як його свояк і приятель, його названий брат, що й сам був колись крпаком, жене на панщину сотні таких же многострадалних молодиць як і Ірина Григорівна! Ні! певна річ! на такі добровільні муки Тарас Григорович не пішов би! І дійсно бачимо, що в Корсуні у Варфоломея Тарас пробув тільки ледви кілька день.

Перебуваючи в Корсуні, Тарас, каже Варфоломей, вставав вельми рано, о 4 годині, і йшов гуляти в лопухинський сад та в парк³⁾. Сад в Корсуні, перерізаний річкою Росю, з її прегарними гранітовими берегами, з її прозорою водою, порогами і водоспадами, така чарівна місцевість, що не можна було Тарасови художникови і поетови не надивитись туди. Він вибирав в саду затишний куточок, сїдав на камені і малював красвиди до самого обїду... „Здасть ся, каже Варфоломей⁴⁾, не минув він ні одного

¹⁾ ibidem.

²⁾ Основа 1862 кн. III стор. 18.

³⁾ Про корсунський сад дивись мою статю в Зорі 1862 ч 5 „Подорож в рідні села Шевченка“.

⁴⁾ Правда 1876 стор. 64.

куточка, щоб не змалювати його в своєму альбомі". Я ладен сьому няти віри, одначе не відаю, кому дістав ся той альбом і ніколи не трапляло ся мині чути, щоб у кого-небудь були Тарасові малюнки з краєвидів корсунського саду.

Трапляло ся, каже Варфоломей, що Тарас їздив з ним в поле дивити ся на роботу (на косовицю, або на жнива), і їздячи, завжди звертав його увагу на те, щоб яко мога більш заводити машин „щоб більш працювала пара, а менш людські руки"¹⁾. Я певен, що таких поїздок було вельми, вельми мало. „Їздячи Тарас инколи розкаже було де-що з свого тяжкого житя на заслання, але як розкаже? почне, скаже кільки коротких, рваних слів тай годі. Він не любив ворушити свого давнього лиха", так каже Варфоломей. Що Тарас не любив розповідати про своє заслання — річ се відома і певна, і ледви чи розповідав він Варфоломееви навіть і те, що написав останній в своїх споминках. Факти, подані Варфоломеем, які він чув би то з уст Тараса, занадто вже сухі і ще більш непевні: хіба-ж можна допустити, щоб Тарас розповідав таку нісенітницю, що „його з Петербурга заслали р. 1847 прямо за Арал"?? Дивує мене ще й от-що. Небавом по смерті Тараса Варфоломей подав д. Чалому свою переписку з поетом, а д. Чалий надруковав її²⁾. Чом же тоді Варфоломей не розповів усього того, що чув від Тараса про його заслання, а заходив ся згадувати і друкувати через 16 років після Тарасової смерті³⁾?

„Тарас любив, каже Варфоломей, жити семянином. Бачачи родинне житє, він нераз казав Варфоломееви: чи сподобить то Господь мене завести своє кішло, хатину і жінку та діждати дітей". „Часто ми, каже Варфоломей, розмовляли про се діло, і Тарас прохав мене, знайти йому місце задля оселі й дівчину. Але дівчина щоб доконче була Українкою, проста, не панського роду, сирота і наймичка".

Не йму я віри, щоб Тарас говорив тоді підкреслені слова; він дійсне писав їх до Варфоломея, але геть пізнійш, коли Варфоломей став впевняти його, щоб він побрав ся з панночкою. (Про се буде річ далі).

„От, каже далі Варфоломей, стали ми з ним їздити і шукати такого місця, „щоб Дніпро був під самим порогом" і не-

¹⁾ Правда 1876 стор. 64.

²⁾ Основа 1862 май—червень.

³⁾ Правда 1876 стор. 65.

бавом знайшли справді чудове місце, над самим Дніпром з невеличким ліском. Ся земелька, десятин може зо дві, належала на власність пану Парчевському. Стали ми його єднати, він ні се, ні те, рад би й продати, та видко, що чогось мулить ся, наче хоче воловодити“.

Земля та (лежить вона між Каневом і селом Пекарями) дійсно вельми сподобала ся Тарасови. Їздячи оглядати землі, Тарас спізнав ся з управителем Парчевського — Вольським і умовили ся з ним перш ніж єднати ся в ціні обміряти землю. На обмір призначили 10 липня. Землеміра мусів привезти Вольський. Ранком 10 липня вони і з'їхали ся в Межирічі. Але перш ніж взяти ся до роботи, річ звичайна, сіли „випили по чарці та перекусили“. Тим часом сюди-ж таки приїхали польські шляхтичі — брат Вольського, Козловський і иньші, приїхали вони ніби то польовати, але, я гадаю, що дійсно притягла їх туди цікавість побачити Шевченка, познайомити ся з ним. Мисливці розташовали ся в холодку під розлогою грушою, запросили до сього гурту Тараса і землеміра і заходили ся „полювати“ на чарку. Спершу розмова йшла туго, Тарас сидів мовчки і не виявляв своєї дивовижі з Козловського. А дивовати ся було з чого: на польованє Козловський приїхав наче на баль: на йому був фрак, ясні рукавички новенькі, лакировані ботики на ногах. Хоч зараз до вальсу. Чарка, друга „старки“ розв'язала язики, і мабуть таки вона головним чином спричинила ся вельми важній, вельми характерній і дуже прикрій пригоді, що знівечила те обмірюване землі, знівечила заходи Тарасові придбати ту землю і самого його примусила покинути Україну і вертати швидче до столиці.

Жадної звістки не маємо, на чому саме скінчило ся обмірювання землі Парчевського. Тільки й відомо нам, що того-ж дня Шевченко, вернувшись в Межирічі, написав листи: згаданий в горі до Лазаревського і до Марковички (останній до нас не дійшов). З листу його до Варфоломея 13 липня знати, що при тому обмірюванню землі Варфоломея не було, і що Тарас умовив ся з Парчевським побачити ся у Межирічах і вже-ж ні на що більш, як на те, щоб поєднати ся за землю. Одначе Парчевський не приїхав, принаймні Шевченко його не діждав ся і поїхав у Канїв; там купив „гербового“ паперу, задля написання акту про землю і посилаючи папір по Варфоломея, прохав „писати на тому папері, що знаєте і що вам Біг на розум пошле“; се значило, що зміст акту на ту землю він віддавав

на волю Варфоломееви. На листі до Варфоломея не визначено, з відкіль він його писав. Річ певна, що гербового паперу опріч Канева ніде було купити, купити його можна було тільки в „казначействі“ і то в день, до вечера. Значить, Тарасови можна було дістати того паперу тільки 11 липня. На мою думку того-ж дня він з Канева рушив в Городище до Семеренка і приїхав туди коли не в ночі, так у вечері.

В Городищі заквартировав він у Хропаля (Семеренкового управителя). Тут зазнав поет великої до себе поваги. Кватуру йому улаштували з повним комфортом. Обідати кликав до себе Семеренко і сам ходив з ним показувати йому цукроварню, школу і ин. Тарас, оглядуючи школу, так радіє з неї, що кинувся ціловати Семеренка і мовив: „Батьку! чого ти тут наробив!“ В обох показалися на очах сльози¹⁾.

Д. Чалий оповідає²⁾, що Тарас прожив тоді у Городищі три дні і в ті дні по всяк вечір до Хропаля збирала ся городищанська інтелігенція, щоб подивити ся на рідного поета, послухати його і хоч одним словом перекинути ся з ним. Він був веселий, розповідав анекдоти, — а на се він був великий майстер! — читав свої твори. Такого читання художницького, розповів нам Хропаль, нікому з нас ні до того, ні після того не доводило ся чути. В пам'ять Хропаля найбільш глибоко запало читання віршів „На панщині пшеницю жала“. Отсі вірші, каже Хропаль³⁾, немов громовина та, бентежили і хвилювали усіх нас, хто слухав, як автор читав їх“.

Оглядаючи Семеренків сад, Шевченко похвалив ся мабуть, що купує собі шматок землі, щоб осадити свій хутір, і висловив, що бажав би завести і собі садок. Семеренко обіцяв допомогти йому в сій справі. Допомогти було легко. Платон Федорович кохав ся в рослинні, держав добрих садівників і великий потомник ріжних дерев і кущів. От він і обіцяв з свого розсадника спорудити Тарасови такий садок, щоб був йому до смаку, не вимагаючи від поета ні клопоту, ні коштів.

В розмові з Семеренком зайшла якось річ про те, що давно вже нема „Кобзаря“ в продажі. Тарас на те мовив, що видавці-кацапи вельми скупі, а у самого його на видання коштів нема. Платон Федорович взяв ся охоче допомогти поетови в сій справі, і потім, дійсно запомір.

¹⁾ Київ. Стар. 1889 кн. II стор. 460 — 462.

²⁾ Ibidem.

³⁾ ibidem.

Раділи Городищанці гостюванню у них найліпшого сина України, запевно сподіваючись, що він перебуде у них довший час. Аж ось у вечері все перемінило ся.

Хропаль, зайшовши чогось до одного з своїх урядників, де звичайно заквартировував, коли приїздив чого в Городище, становий пристав з Мошен, застав тут, як оповідає д. Чалий¹⁾, станового Добржинського. В розмові Хропаль похвалив ся, що у його ночує Шевченко.

„Який се Шевченко? чи не академик²⁾?“ спитав Добржинський.

„Він самий“, відповів Хропаль.

„От, спасибіг, що похвалили ся. Я отсе саме приняв приказ від ісправника Табачнікова, щоб доглядати за Шевченком“.

Звістно, Хропаль, хоч і добре відав про Шевченкову долю, але треба гадати, що „прикультивованим“ нам звичаєм і виду не подав і розпитав в Добржинського, з якої причини Табачніков дав такий приказ? Показало ся, що то добуток зносин петербурської поліції з київською, щоб доглядати за Шевченком.

Д. Чалий³⁾ розповідаючи, мабуть чи не з переказу Хропалю, про те перебування Шевченка в Городищі, додає, що Добржинський зрадів, довідавшись, що Тарас у Семеренка, і мовив ніби сам до себе: „тепер знаючи, де Шевченко, я відзначу ся перед начальством“. І більш би то нічого не сказав. В останній вечір свого гостювання, вже при заході сонця, Шевченко ніби про щось згадав і прохав Хропалю дати коней йому їхати зараз в Кирилівку, а потім в Корсунь до Варфоломея. Коней дали, і він зараз же поїхав. Тим часом ісправник Табачніков, принявши якийсь донос на Шевченка, звелів становому Добржинському арештовати його. Становий і арештовав його на Дніпрі.

Арешт Шевченка факт. Про сей арешт, про причини його і про перебування Шевченка в арешті, спершу в Мошнах, потім у Черкасах, досі написано вельми багато, але певного мало. Щоб хоч трохи підійти ближше до правди, мусимо критично переглянути видатніші звістки про сю подію. Мусимо вернути ся аж до того обмірювання землі Парчевського біля Межиріч,

¹⁾ *ibidem*.

²⁾ Треба замітити, що Шевченко тоді ще не був академиком. Петербурська поліція знала його тільки яко „отставного рядового“ і писати про його яко про академіка вона не могла.

³⁾ Київ. Стар. 1880 кн. II стор. 462.

де ми бачили вже Шевченка 10 липня в гурті з Вольським, Козловським і иньшими.

VII.

Д. Чалий¹⁾ і всі иньші, хто подавав про Тарасову пригоду звістки, в один голос кажуть, що тут був донос. Донос такий факт певний, як і самий арешт Шевченка, але, хто і з якого приводу зробив той донос?

Небіжчик Турґенєв на весні 1861, коли Шевченка не було вже на сім сьвітї, подав небіжчику Герцену звістку, що один ісправник „Чернигівської губернії“, арештовавши Шевченка, вирядив його, наче „колодника“ до губерньського міста за те, що Шевченко не схотїв намалювати з його олійними красками портрету на цілу постать. В „Колоколі“ 1 жовтня р. 1861 додано, що Табачніков, арештовавши Ш—ка, писав до київського губернатора Гессе, що полонив Шевченка за „богохульство і боговідступництво“. А Гессе казав вирядити Ш—ка під вартою до Києва, і колиб за Шевченка не заступився жандар, то довелося би йому довго гостювати в київській поліції²⁾.

Ледви чи треба говорити про непевність отсих звісток. Минї траплялося говорити з людьми, що добре знали Табачнікова. Ніхто не обзивався про його добрим словом, але усі казали, що неможливо навіть гадати, аби він допустився такої нахабности, щоб став вимагати у Шевченка намальовання портрета без грошей, та ще, як сказано в „Колоколі“ безошибочно і нарешті, щоб відважився арештовати Шевченка з тої причини, яку подав „Колокол“ і Турґенєв! Самовольство київської поліції і адміністрації нехай і буде, що річ звичайна, але-ж то був такий час, що „шила-б в мішку не сховав“ ні Табачніков, ні Гессе!

Таким чином отсей привід до доносу, мусимо цілком знехтовати. Так само треба знехтовати і звістку М. Ф.³⁾ що Шевченка арештовано за якусь промову „на базарі в Межирічах на возі з сіном“. Треба минї незвичайно бистрокрилої та широкої фантазії на те, щоб виобразити собі, хоч в гадках, що Шевченко виліз серед базару на високий віз сіна і звідтіл

¹⁾ Чалий стор. 141.

²⁾ Див. Листочки до вінка на могилу Шевченка.

³⁾ Ист. Вѣст. т. 42 стор. 823.

держав промову! Я не спроможен свого виобразити навіть задля легенди!

Певнійш від иньших сьвідків в сій справі можна-б було взяти Варфоломея Шевченка. Він розповів нам¹⁾, що коли на отому польованню в Межирічах зайшла в веселому товаристві весела бесіда і почали балакати про ченців, так Тарас висловив те, що думав про них. „В той час, немов наумисне, був в Мижирічі жандар-офіцер. Поляки зараз послали до його жида з доносом, що Шевченко богохульствує. Жандар покликав до себе Тараса і каже до його: „про вас говорять, що ви богохульствуете?“ „Може й говорять, відповів Тарас, про мене можна всячину плести, бо я чоловік „патентований“. От про вас так певне нічого не скажуть“. І повезли Тараса в Черкаси, а потім у Київ“²⁾.

Я вже говорив, що Варфоломея в Межирічах не було; побачимо, що не було там і жандара. Бачили ми теж, що Тарас після 10 липня був у Каневі і в Городищі і арешт його стався за кілька день після того „польовання“. Нарешті з Варфоломеевого оповідання виходить так, ніби Поляки те „польовання“ ужили, яко засаду проти Тараса і злапали його. Коли-б воно справді так було, так, певна річ, Поляки-б зуміли спорудити якусь иньшу, розумнійшу западню і повели-б справу так, щоб не знати було їх рук. Як би хтіли вони спокушати Шевченка, заманюючи його до „противозаконной“ бесіди, вони-б вирядили на се „польовання“ когось вдатнійшого і розумнійшого, ніж пан Козловський в бальному убранню.

Таким чином і оповідання Варфоломеевого не можна прийняти, яко певне.

Д. Чалий з переказу Максимовича і Марка Андрієвського, що був урядником у генерал-губернатора князя Васильчикова і по наказу останнього брав Шевченка на опит, инакше знов розповів про сю пригоду. Коли Шевченко з своїми товаришами оглядав землю Парчевського, сказано у д. Чалого, до їх підійшов якийсь Поляк, убраний у фрак, рукавички, лякові ботики і з рушницею за плечима. III—ко спитав: звідкіль він і чого йому треба? Той по польски мовив: „na polowanie“. Шевченко став кепковати з його убрання і голосно мовив: „дивись яка кумедна фігура“. Поляк образився і нагадав, що він сам служив ста-

¹⁾ Правда 1876 стор. 66.

²⁾ *ibidem*.

новим. „Еге! так ви ще й алтинник!“ мовив регочучи Шевченко. Пан той обурив ся, вернув ся в Межирічі і подав донос жандару, але жандар на той донос не звернув уваги. Тоді той Поляк послав донос в Черкаси, до ісправника Табачнікова, а сей, ворогуючи з жандарем, щоб накапостити йому, а самому вислужитись, звелів приставу Добржинському арештовати Шевченка¹⁾.

І тут знов бачимо щось не ясне, недокінчене: раз — не названо того панка-доносчика, а друге, — не розказано, що таке він написав в доносї, що давало право Табачнікову ужити такого гострого заходу, як арешт?

Минї поталанило у д. В. Т — ого перечитати те „обьясненіє“, що дав Шевченко на опитї Андрієвському. Він оповів, що в Київщину прибув на те, щоб побачити ся з родичами і придбати собі шматок землі. Знайшовши землю між Каневом і Пекарями в маєтности Парчевського, він з управителем останнього Вольским, взявши землеміра, поїхали обміряти ту землю. В Межирічі приїхали якось між 10—13 липня. Ще не скінчили вони роботи, як приїхали туди брат Вольского і з ним кривняк землеміра шляхтич Козловський. Шевченко, побачивши на останньому фрак і білі рукавички, мимо волі став реготати і кптити. Коли-ж Козловський образив ся, він попрохав у його вибачення і покликав до себе під липу вишити і закусити. Тут були і два робітники і чули їх розмову, але ледви чи розуміли її, бо розмовляли по польски. Козловський зняв бесїду змісту релігійного і вдав ся в богословські змагання. Щоб спинити таку бесїду, Ш—ко мовив по московськи: „Теологія без живаго Бога не в состоянні (не спроможна) создать даже (навіть) вот такого липоваго листочка“. Козловський замовк, але переогодом знов спитав Ш—ка: якої він думки про матір Ієуса Христа? Шевченко, замієць відповіди, спитав, якої думки пан Козловський про Пречисту Діву? Козловський мовчав, а Тарас мовив: „ми повинні благоговіти перед Матірью Того, хто приняв за людей муки і смерть на хресті“. Потім вони розійшли ся. Шевченко на другий день поїхав в Городище до Семеренка, де пробув одну добу і поїхав в Корсунь, потім у Кирилівку, знов в Межирічі, в Пекарі, а звідтілї в Порохівку до Максимовича.

Так розповів Шевченко на опитї. Вже-ж пак і у його не все сказано щиро, звістно, на опитї!... він мусів де про що про-

1) Чалий стор. 142.

мовчати, не сказати подробиць отих „богословських дебатів“ і те що сказав, може, сказав не зовсім так, як було воно справді. Вже-ж не можна за се і дорікати йому, хоча не можна приймати цілком яко правдиве його пояснення.

Річ очевидна тільки, що була якась розмова, що стала ся приводом обвинувачувати його за богохульство. Що то за „богохульство“ таке було? Драгоманов¹⁾ гадав, що Шевченко читав мужикам частини з своєї поеми „Марія“, або говорив про неї, а слова його перекрутили яко зневагу на Пречисту Діву! І адка ся не здасть ся мині відповідною, вже через те, що „Марію“ Шевченко написав чотири місяці після „польовання“ в Межирічах.

З другого джерела відомо: що жандарський офіцер Грабовський стежив за Шевченком і довідав ся, ніби поет, як був у Городищі, дак збирав слуг, пив з ними горілку і показуючи одному листок з дерева спитав: хто сотворив оцей листок? Той відповів: „Бог“. За се III—ко став ганьбити його і вельми „богохульствовати“. Таким чином „богохульство“ перейшло вже аж в Городище!

Одно слово, з усіх звісток нами наведених, жадної не можна брати, як цілком певну. Такої нестеменно певної звістки і не мати мемо, доки не будуть оголошені акти урядові про арешт Шевченка, а вони повинні бути в архівах київського губернатора і генерал-губернатора.

Коли з того, що доси відомо, повибирати ті зернята, які здають ся нам певними, так усю пригоду про привід до арешту Шевченка можна уявити собі так:

На отому обмірюванню землі, на отому „полюванні“ біля Межирічи і Шевченко і все товариство, яке там трафило ся, добряче випили. Відомо, що на підпитку Тарас не вмів держати язика за зубами, на слово був він не здержливий. Отож коли зайшла не відповідна усім умовам, між людьми підпилими, бесіда про Матір-Діву, так Шевченко не остеріг ся висловити ті думки про непорочність Марії, які висловив в поезії з сією назвою, був собі безпечен, тай поїхав у Городище, може й забувши вже про свої „богословські дебати“. А тим часом Козловський, роздратований за кепкування з його, щоб пімстити ся, подав донос Табачнікову, чи сам, чи через кого иньшого. По приказу Табачнікова Добржинський, довідавшись, де Шевченко, і приїхав

¹⁾ Ист. Вѣстн. т. 43 стор. 822.

в Городище. Він тямив, одначе, що арешт Шевченка, чи в домі такої людини як Семеренко, чи в домі його управителя Хропаля, про них річ не тільки дуже прикра, а й страховита. Тим то він і вдався до Хропаля, щоб потайно остерегти його, про сподіваний арешт. Вже-ж і Семеренко і Хропаль бажали, щоб сю подію пристав справив не на очах у їх, і не в Городищі, а гадаю, що Добржинський, взявши доброго хабаря з Семеренка, порадив їм швидче вирядити Шевченка з Городища. Тоді дали коней Тарасови і він на всю ніч поїхав в Корсунь, а Добржинський за ним назирцем і був певен, що Шевченка він з очей не спустить і що поет не втече його рук. Таким чином виїзд Шевченка з Городища стався несподівано швидко, і певна річ, що поет пробув у Городищі не більш однієї доби, як він і сказав Андрієвському, а не три доби, як каже д. Чалий.

VIII.

Про те, коли саме, де і за якими обставинами пристав Добржинський арештовав Ш—ка теж не однакові звістки.

Сам Шевченко розповів Андрієвському, що коли він підїздив до Максимовичового саду, так Добржинський з соцькими і десятниками наздогнав його, арештовав і повіз в Мошни. Другого дня ранком, каже Ш—ко, я бачився в Мошнах з ісправником і з жандарським офіцером і вони сказали, що я, як був у Мошнах, дак паний „богохульствовав“, мене се так здивовало і насмішило, що я не схотів про се і говорити“.

Інакше розповідає про се д. Чалий.

Спершу він казав¹⁾, що пристав арештовав Ш—ка, коли поет їхав до Максимовича на обід, споружений на шанобу йому.

Другим разом²⁾ д. Чалий, з переказу Максимовичової сестри, що була ігуменею паняньського монастиря біля Ржищева, розповів, що Ш—ко, нічого не відаючи про донос, приїхав до Максимовича на парадний обід. Коли саме гості обідали, пристав становий і хотів зараз же зза обіду брати Ш—ка, але Максимович упрохав його подождати, заким Ш—ко, пообідавши, поїде від його. „Щоб не в мене в господі се стало ся“, говорив він приставу, вийшовши до його в прихожу. Становий пристав зго-

¹⁾ Чалий стор. 142.

²⁾ Київ. Ст. 1889 кн. 2 стор. 462.

див ся, поїхав собі і засїв біля Дніпра. Ледви Шевченко, вертаючись з обіду, відплив кільки сажнів від берега, Добржинський наздогнав його, спинив, пересадив до себе на дуба і тоді поплив з своїм бранцем в Мошни.

Між отсіма звістками бачимо непевноту і противоріч. Перш за все не знати якого саме дня стала ся отся сумна подія.

Далі мині здасть ся: ледви чи був Шевченко на тому обіді у Максимовича, бо инакше він, вертаючись, забрав би і всі свої річи. Отсе одно. А друге — бачимо, що про арешт Ш—ка Максимович довідав ся тільки „перед Ілєю (себто перед 20 липня ст. ст.) від висланого гонця з Пекарів“¹⁾. Вже-ж коли-б було так, як розповіла Чалому ота черниця, так чи можна-ж гадати, щоб Максимович, не вирядив кого подивити ся і сказати йому: чи гаразд Ш—ко переправить ся через Дніпер? Нарешті перевозчики, що перевозили Ш—ка на правий берег, подали-б Максимовичу, не гаючись, звістку про пригоду з його гостем!

А що до дня арешту, так мині здасть ся, що без помилки можна сказати, що став ся він 15 липня; Тарас в оповіданню Андрієвському каже, що 17 липня в Мошни прибули і брали його на опит Табачніков і жандарський офіцер Кржижицький. А прибули вони, одержавши звістку від Добржинського, що вислав її до Черкас, на другий день, після того, як полонив Шевченка.

Таким чином треба признати найбільш правдивими ті обставини арешту, які розповів Шевченко Андрієвському.

Після опиту Тарас прохав Кржижицького взяти його з собою і відвезти до Києва, куди Кржижицький того-ж дня їхав; але той не згодив ся, говорячи, що в екипажі у його нема місця²⁾.

Довідавшись, що Тарас в Мошнях в арешті, Семеренко, Хропаль і Варфоломей їздили туди і прохали головного управителя маєтности Воронцова, Ягницького, щоб він заступив ся за Тараса перед Табачніковим і умовив його випустити поета з арешту. „Тут саме у Ягницького трапив ся жандарський офіцер (Кржижицький), каже д. Чалий, людина добра; він не надавав Шевченковому вчинку ваги і обіцяв, що вдасть ся до генерал-губернатора і особисто пояснить йому справу на користь Шевченка“. В Мошнях пробув Шевченко три дні, жив в домі пол-

¹⁾ Чалий стор. 142.

²⁾ Показаніє Андрієвському.

ковника Грудзинського, під доглядом соцького, гуляв по Воронцовському парку, „та сь горя предавался Бахусу“¹⁾, додає шановний біограф!... Віддаючи з „показанія“ Шевченка, що 18 липня його під вартою відвезли в Черкаси, мині не вдасться певною наведеною в горі звістка про Кржижицького. Опит Шевченка в Мошнах справляли Табачніков з Кржижицьким 17 липня і того-ж дня в купі поїхали в Черкаси. Хоч з Черкас до Городища не більш 25 верстов, але все таки трудно мині припустити таку добрість у Кржижицького, щоб він того-ж самого дня поїхав до Ягницького, ніби то віддаючи, що Семеренко клопочеться про того самого Шевченка, якого він, Кржижицький не схотів брати з собою і допустив везти на простому возі під вартою десятників!...

Коли Тараса привезли з Мошен до Черкас, Табачніков лишив його у себе на квартирі під вартою, ждучи з Київа відповіді на питання, що чинити далі з Шевченком?

Відповіді треба було ждати кілька днів, бо телеграфу з Черкас до Київа тоді не було. І заким прийшла відповідь, Шевченко мусів сидіти в арешті у Табачнікова. Що діяло ся тоді у поета на душі, знати з віршів його, написаних в Черкасах: 20 липня „До Сестри“ і 21-го „Кодись дурною головою“. Намалювавши жахливу картину загального побуту крпаків, а найпаче побуту своєї „єдиної многострадальної сьвятої сестри“, поет прокидається ніби після сну, де йому ввижало ся, що та сестра вже на волі „неначе в раї спочиває“. І бачить, він замість раю, що на яву сестра на панщині, а він в неволі, як воно і дійсно було! Поет на другий день питається сам у себе:

„І де я в сьвітї заховаюсь?
Що день Пилати розпинають,
Морозять, шкварять на огні“.

21 липня Тарас посилав листа до Кржижицького, просячи швидче його випустити з арешту. Відповіді не прийшло.

Сидячи ще в Мошнах Тарас послав через післанця лист до Максимовича, просячи віддати гонцеві тому річи, що залишив він на Михайловій горі. Максимович 23 липня прислав до його пакунок, скриньку і 50 руб. грошей, пишучи, що то гроші Тарасові „а останні сам привезу в Мошни“. Лист Максимовича прийшов до Тараса вже в Черкаси і певна річ, хоч трохи ро-

¹⁾ Київ. Стар. 1889 кн. II стор. 462.

зогнав йому нудьгу. Варго навести тут початок того листу, щоб запевнити ся, що про приїзд Добржинського до Максимовича звістка не певна. „Дуже тужимо над вашою пригодою, писав Максимович, бо нам перед Іллею (себто до 20 липня) сказав післанець з Пекарів, що вас уже випустили з Мошен і що ви з Пекарів поїхали в Межиріч до пана Парчевського, а вчора сказали, що ви вже аж в Переяславі, бачу все отсе брехня, ви і доси в Мошнах“¹⁾.

Нарешті 24 липня прийшов з Київа наказ: привезти туди Шевченка. Того-ж дня під вартою соцького повезли його на пароході в Київ.

Генерал-губернатором у Київі був тоді князь Васильчиков, чоловік не лютий. Він звелів своєму урядникови Андрієвському взяти Шевченка на опит. Шевченко розповів те все, що я в горі подав з його „об'ясненія“. Після опиту Васильчиков покликав до себе Шевченка, говорив з ним і запевнив ся, що „Шевченко безумовно преданъ вѣрѣ своихъ предковъ“, а вся справа з „богохульством“ виникла з непорозуміння тих людей, перед котрими він розмовляв, а може сприяла тут і ворожнеча за глузування з Козловського. Генерал-губернатор велів визволити Шевченка, дозволивши йому перебувати в Київі скільки треба і мовив: „Ідьте швидче до столиці, там люде більш розвинені і не чепляють ся до дрібниць ради того, щоб вислужити ся коштом ближнього“²⁾. Д. Чалий чув від Андрієвського, що коли Васильчиков покликав до себе Шевченка, щоб особисто розпитати його про пригоду з ним, так Тарас так перелякав ся, що виправдуючись перед князем, плакав³⁾.

Не було-б нічого чудного, коли-б Тарас справді до сліз перелякав ся. Знав він добре з тяжкого досвіду, який у нас *Habeas corpus!* Не трудно було йому злякати ся, згадавши пережиті їм десять літ в неволі. Але-ж ми відаємо, що навіть в лабетах Дубельта і Орлова, а потім Обручова і Потапова він не лякав ся. Певнійш буде сказати, що слези його перед Васильчиковим, коли вони були, стають нам певним свідком не переполоху а того, до якого високого ступня була зруйнована і збен-тежена уся нервова система у поета, як підупало його здорове фізичне.

¹⁾ Чалий стор. 142.

²⁾ Чалий стор. 143.

³⁾ Чалий стор. 143.

Шеф жандарів князь Долгорукий, одержавши з Київа або князя Васильчикова звістку про пригоду з Шевченком, велів покликати поета, висловити йому сувору догану і остерегти, що коли він не буде дуже обережним, так нехай не нарікає тоді „на нас“ за ті добутки, на які заробить.

IX.

Визволений з полону Тарас Григорович закватеровав у художника фотографа Гудавського (?)¹⁾ Тут він спізнав ся з сьвящеником з Троїцької церкви Єфимом Ботвиновським, чоловіком добрим, гостинним, але трохи чудним і питухою. Отець Єфим своєю простотою сподобав ся Тарасови. На другий день Ботвиновський, закликавши свого приятеля Балабуху, теж доброго питуху, і ще декого, та вкупі з Тарасом і рушили погуляти на лівий беріг Дніпра. Там, розповідає д. Чалий, вони „пили до положенія риз“. Тарас би то так напив ся, що „зарившись по саму шию в пісок, не хотів з відтіль вилазити, бажаючи, щоб його не займали і лишили ночувати на лузі, бо там йому так гарно“²⁾.

Небагом після сього Ботвиновський запросив до себе на вечерок Шевченка. Гостей зібрало ся чимало. Бесіда йшла весела, і гості не спостерегли, як і ніч минала. Аж ось о годині 3 ночі Тарас зразу заходив ся прощати ся. Отець Ботвиновський і його гості стали прохати Тараса ще посидіти. Він наче й згодив ся був, але за кільки хвилин попрощав ся і пішов. Брама була на замку, і отець Єфим з своєї щирої гостинности не велів відмикати її і нікого з гостей не випускати з двору, а сам благав Тараса не йти і вернути ся до сьвітлиці. Де там! Скоро Тарас почув приказ: „нікого не випускати з двору“, він так люто обурив ся, що господар мусів звеліти відімкнути браму і знов прохати Тараса вернути ся до сьвітлиці і підождати, заким запряжуть йому бричку. Тарас і слухати не хотів, зараз же, скоро відімкнули браму, пішов пішки до господи, не вважаючи, що на вулиці було болото, а він був без калош. Гості гадали собі, що се просто Тарасові витребеньки, але потім вже по довшім часі де-хто довідався сущої тому причини. Між го-

¹⁾ Русскій Инвалидъ 1861 ч. 268.

²⁾ Чалий стор. 150.

стями Ботвиновського Шевченко помітив одного, що показав ся йому людиною небезпечною, наче-б то шпігом. Подаючи отсю звістку¹⁾, автор її Н—в не назвав на ймення того небезпечного чоловіка, але з нятякань його можна гадати, що то був Віктор Асоченський, колишній професор Київської духовної академії. Він спізнав ся з Шевченком ще року 1846, тоді він був учителем у Сіягина, небожа тодішнього київського генерал-губернатора Бібікова і жив у його. У Києві ходила про Асоченського вельми лиха чутка. Отого небезпечного чоловіка, додав Н—в, „ніхто не вважав за чоловіка путящого, але його усі приймали, він скрізь бував і скрізь де можна було напивав ся“. Шевченкови здало ся, що він прийшов і до Ботвиновського, яко „соглядатай“.

Після сього Шевченко став на тому, що ліпше кинути квартиру у Гудовського та знайти собі хату де небудь на передмісті Києва. Пішов він шукати на Преварку. Іде по Преварці²⁾ бачить, — стоїть хатина, не то панська не то мужича, біла, наче сметана, та ще й садочком обросла, а на дворі порозвішувані дитські сороченята, сушать ся вони та рукавчатами махають, ніби кличуть його до себе. Він зайшов і прохав господиню прийняти його на квартиру, погодовати і напоїти його „на віру“, бо тоді у його грошей не було. Господиня була трохи холодна і трохи через те чудна собі; почувши від чоловіка зовсім їй невідомого таку оригінальну прозьбу, вона згодила ся прийняти його наборг на квартиру. Потім вже вона довідала ся, що то був Шевченко.

„Не минуло й тиждня, як Шевченко на новій квартирі став своїм чоловіком і став звати господиню дядиною. Швидко спізнав ся він і з сусідами, а найпаче з їх білоголовою діворою. Діти бігали за ним гуртом і кричали: „дядьку! розкажи нам ще одну казочку“. Небавом Шевченко прохав господиню позичити йому 10 копійок, „бо дуже треба“, і дозволити наймичці її Оришці випрати йому сорочки його і хустки. Водю його ввели. Перучи хустки Шевченкові, Оришка знайшла в них позавязувані в узликах гроші: в одному 25 карб., в другому 3. Потім, переглядаючи Шевченкові річі, господиня знайшла в одній книжці його ще 15 карб. Шевченко дуже зрадів тій „находці“;

¹⁾ Русскій Инвалидъ 1861 Ч. 268.

²⁾ Пчела 1875. Споминки про Шевченка Крапивині (Степаниди Лободихи).

але „цілий день ходив потім якийсь замислений і все пригадував собі, коли він позакладав в книжки та позавязував в хустки оті гроші? Одначе так і не згадав“.

Тут не буде зайвим пригадати, що в переддень виїзду Шевченка з Черкасів Максимович прислав йому 50 карб. Не можна міні згодити ся, щоб Шевченко був таким розкидливим і таким забудьком, яким видає його Лободиха. Принаймні не доводило ся міні стрівати в житю Шевченка фактів, щоб свідчили про таку його розкиданість і непамять.

З отих „знайдених“ грошей Тарас не хотів заплатити за квартиру, „бо то, мабуть, дурні якісь гроші“, казав він, а діждавшись неділі справив за ті гроші бенкет задля сусідних дітей. Пішов він на базар і накупив там таку силу іграшок і ласощів, що ледви доніс, утомив ся вельми дуже, увесь був у поті, у куряві; бараняча шапка була у його на потилиці, у сорочці комір розхристаний, сам він веселий і радий. Двір посипали свіжою травою, дівтора раділа, грала ся, качала ся по траві, а Тарас теж радів і говорив: „припадають сердешні діти наче до рідної матери, а подумаєш ізза чого? ізза жмені горіхів“.

По обіді перекупка, договорена Шевченком, привезла цілий візок яблук, груш, пряників, бубликів і иньших ласощів. З двору бенкет перейшов на вигін. Шевченко бігав, метушив ся, поучував дівтору, реготав і змагав ся з хлопцями, що радили, аби він дівчатам давав менше ласощів, „бо вони плакси і смаркаті“. Посходили ся і люде дорослі, дивили ся і голосно говорили, що „отсей старий (Шевченко) мабуть божевільний“.

Живучи на Преварці, Шевченко вставав з сонцем, „щоб бачити як тополі прошумлять на добридень, і чути як птаство прощобече свій перший привіт ранку“. Вставши, витягав з коłodізя відро свіжої води, вмивав ся нею, молив ся Богу, випивав до чаю чарку горілки і заїдав її пшоном. Пшоно було раз-у-раз у його в кишені. Чай хоч і пив, але не дуже його любив і жартуючи говорив: чай зветь ся (по польски) гербатюю; хто його пє, той на старість горбатіє. З страви він більш за все любив борщ, затовчений пшоном та старим салом, гречані вареники з сиром та галушки. Але після вареників і галушок у його була раз-у-раз печія. Печію проганяв він пшоном, та „трошки горілочки, бо клин треба виганяти клином“. Любив кавуни й сливи. По обіді ішов в сад, лягав під яблонею і гукав до себе дітей. Діти лазили по йому, пустовали, він був про них іграшкою. „Кого люблять діти, говорив він, значить той не зо-

всім ще поганий чоловік". Засипаючи Тарас починав хропіти: тоді діти втікали геть, знаючи, що коли „дядько“ заснув, так вже не до іграшки з ним. Проспавши годин зо дві Тарас знов випивав чарку і заїдав пшоном. П'яним ніхто ні разу не спостеріг його. Під чаркою він був тільки веселим, більш говірким і жартовливим і прохав єспівати йому пісень. А в розкішні темносині оксамитові ночі українські він трохи не до самого сьвіту ходив по двору та по саду, кажучи, що нечислені зірочки не пускають його до хати, кивають йому, щоб він не спав. Звичайно спав він дуже мало¹⁾.

Живучи на квартирі, навідував ся і в Київ і заходив до свого старого приятеля Сошенка. Тут з ним спізнав ся і Михайло Корнієвич Чалий, що був тоді інспектором другої київської гімназії. Раз якось у Спасівку Михайло Корнієвич, прийшовши ранком до Сошенка, застав тут і Шевченка: приятелі снідали солоним судаком. Окрім Сошенкової жінки і небоги його Ганни, була тоді в гостях у Сошенків якась панна Леонтина. Тарас був веселий, жартовав з Леонтиною, кепковав з „старого ледаща“, себто з Сошенка, говорив комплєменти його чорноокій небозі і нарешті засьпівав люблені його пісні „Зіронуку“, „Сірі гуси“ і ин. З Сошенчиною і Леонтиною він розмовляв по польски, хоча обидві вони дуже добре говорили мовою російською²⁾. Панна Леонтина переняла ся захватом від приязні нашого поета до неї, і нишком казала Сошенчиси, що „Pan Szewczenko bardzo dobrze mówi po polsku, lecz w jego mowie zawsze jest coś chłopskiego“. Тарас не тільки не образив ся за се, а навпаки, се влещувало йому, бо він, говорячи мовою польскою, все таки, не страчував свого демократичного характеру. Але панна Леонтина йому не сподобала ся і потім в листі з Петербурга він радив Сошенковій небозі „не радитись з панною Леонтиною, бо вона добру не навчить“.

Після сїєї зустрічи з д. Чалим Шевченко на другий день у вечері завітав і до його. В розмові критиковав Некрасова, занадто вєславляв „Оповідання“ Марка-Вовчка і рівняючи Марковичку до Жорж-Занда, казав, що остання не годить ся першій і в куховарки³⁾. Потім Тарас, Чалий і Сошенко пішли любовати Дніпром в ночі. „Під впливом чарівної картини Дніпра

¹⁾ Пчела, *ibidem*.

²⁾ Чалий стор. 146—7

³⁾ *ibidem* 148.

у Шевченка зараз зникла веселість, він замовк і став сумним. Що було тоді у його на душі, каже д. Чалий, те лишило ся про нас загадкою. На щасте такий настрій стояв не довго. Сошенко своїми споминками про давнє жите в Петербурзі, споминками, повними чистого гумору, потроху розвеселив Шевченка, і він на сей раз якось ніби покинув свою замкненість і розповів дещо з своєї плавної по Аральському морю¹⁾.

З часу тодішнього перебування Шевченка у Києві Бартенєв розповів Маслоу такий випадок. Один старий генерал бажав пошанувати нашого поета бучним обідом і запросив на той обід гостей з великих панів. Довго ждали Шевченка на обід, а його нема. Генерал, нарешті, послав свого лакея довідать ся: чи буде Шевченко. Слуга вернувшись, повідав, що Шевченко давно вже в пекарні і розмовляє з фірманами тих гостей, що поприїздили на обід. Д. Чалий, заводячи до свого „Своду“ отсей случай, додав, що чи умисне, чи не умисне Шевченко вчинив таку незвичайність, але вчинок той треба признати недобрим, коли, опріч Бартенєва, ствердять його ще иньші люде²⁾.

Про сей обід чув і я у Києві. Казано мині, що той генерал був — Селецький. Селецький з Шевченком був дійсно знайомий, бо стрівав його у Вільхівської в Мосївці. Поет не любив його і зневажав³⁾, а про те, я певен, що раз би Тарас згодив ся прийти до його на обід, то такого вчинку не заподіяв би. Ще більш певен я, що від Селецького Шевченко не згодив ся-б прийняти обід. Бачив ся він у Києві з старими знайомими професорами університету Сіліним та Іванішевим. Не відомо як вони поводити ся з поетом. Мабуть добре, бо в листі до Тарновського 28 вересня р. 1859⁴⁾ він переказує їм поклін і просить поціловати їх.

Увесь останній вечір свого перебування у Києві — 13 серпня Шевченко гостював в учителя Івана Красковського і ракував слухаючи, як пані Красковська сьпівала українські пісні. Рано вранці 14 серпня Тарас „до педантизма вірно розплатив ся на Преварці“. (Перед тим до його прийшли гроші з Петербурга). „Щедро обдарував він слуг, особливо дурну голубку Оришку, що не вміла утаїти грошей, знайдених у його в хустках“. Су-

1) Ті етюди я позаводив у сю хроніку на відповідних місцях.

2) *ibid.* 150.

3) Правда 1875 стор. 971.

4) Київ. Стар. 1883 кн. 2 ст. 406.

сїдови-робітнику, що черебивав ся з поденщини і ходив Тарасови по горілку, він дав на прощанє тільки 10 коп., „бо він потурав старому голову морочити“¹⁾).

З Київа Шевченко того-ж дня виїхав на Переяслав. Д. Чалий²⁾ каже, що він „направив свою путь в Конотопський повіт до матери Лазаревських“, але се не зовсім справедливо: правда, він заїздив до Лазаревської, але з Київа поїхав не просто до неї, а заїздив в Переяслав.

Х.

На першу Пречисту 15 серпня в одній з переяславських церков, в тій би то, де присягав Хмельницький і московські послы р. 1654, був храм. Мабуть не буде помилкою гадати, що Шевченко тому й поїхав на Переяслав і поїхав саме 14 серпня, щоб подивити ся на масу простого народу, яка зійде ся на той храм.

Ще меншою помилкою буде сказати, що те, що бачив Тарас в Переяславі, зробило на душу його тяжке вражіння, таке тяжке, що в день свого виїзду з Переяслава він написав їдке дорікання Богданови Хмельницькому:

„Як би то ти, Богдане паний!

Тепер на Переяслав глянув

Та на замчище подививсь,

Упив ся-б, здорово-б упивсь!“

Дійсно, було чим впити ся! Замість обіцяного і сподіваного житя „вільного з вільним, рівного з рівним“, стояла „кругом“ така „калюжа“ всякого лиха, всякої „неправди і неволі“, що було-б в чому „утопити ся“. Міязми тієї „смердячої калюжі“ повинні були великим сумом-журбою огорнути поетову душу. І Козачківський повідав³⁾ нам, що поет, перебуваючи у його, як вертав ся з Київа, був вельми охмарений. Між иньшим він хвалив ся Козачківському, що хоче взяти в оренду (державу) не великий шматок землі на правому березі, на Дніпрових

1) Правда 1876 стор. 105.

2) Чалий стор. 151.

3) Київській Телеграфъ 1875 Ч. 25.

горах проти Прохорівки, збудує там собі оселю і доживати ме свого віку.

Думка оселити ся власним кишлом на Україні панувала тоді в душі поета. 20 серпня, переїздячи через Прилуку, він пише до Варфоломея¹⁾: „чи ти зробив що з Вольським? як ні, так зроби як умієш і як тобі Біг pomoже, бо мині і в день і в ночі снить ся ота благодать над Дніпром, що ми з тобою оглядали“. Того-ж дня Тарас рушив на Конотоп, а з відтілю на хутір до Лазаревських. „Родина Лазаревських, мати і шість синів, каже д. Чалий²⁾, була рідким взірцем родинної прихильності і любови. Усі шість синів вельми любили свою неню. Не було такого року, щоб на день її іменин, два, або три з них не приїхали до неї, а иньший рік і всі зїздили ся на хутір. З Федором і з Михайлом Шевченко спізнав ся в Оренбурзі р. 1847, а з Василем в Петербурзі р. 1858. Стару Лазаревську він називав „божественною бабусею“. Померла вона р. 1879.

26 серпня Шевченко був вже в Кролевіці і взяв там з казначейства „подорожнюю“³⁾ за N. 1260 на проїзд поштовими кінями від міста Севека до міста Кром⁴⁾. Значить, у Лазаревської він був вельми не довго, бо опріч її він заїздив ще і в Качанівку до Василя Тарновського⁵⁾ і в Сокиринці. У Тараса трапило ся тоді таке безгрошівє, що, як писав він 28 вересня⁵⁾ до В. Тарновського, коли-б не заїхав був до його, так довело ся-б і в Москві захряснути на безгрошіві.

В Качанівку Шевченко приїхав на жидівській балагулі, одягнений в літнє пальто полотняне, на голові солом'яний бриль. Не доїздячи до панського будинку, він спинив ся в тому дворі, де стайні, і звідтілю пішов в будинок до панів. Тоді ще був живий старий Василь Тарновський (наступник Григорія), що вельми щиро шановав нашого кобзаря. Двері в будинку були не замкнені, в прихожій сьвітлиці нікого не було, слуги сиділи в буфетному покою. Тарас пішов на гору сходами і деклямовав якісь вірші. Слуги почувши ступні і незнаємий голос, вибігли з буфету. Старійший з них зараз пізнав Шевченка, привитав

1) Правда 1875 стор. 926 і Основа 1862 кн. VI.

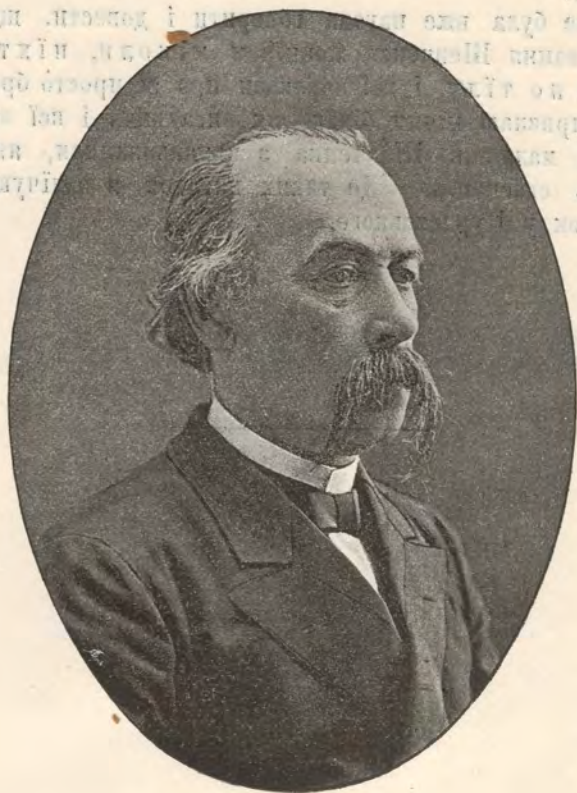
2) Чалий 151.

3) „Подорожня“ — піби білет урядовий з дозволом брати, звістно за гроші, поштових коний. Ся „подорожня“ зберегаєть ся в музеї Василя Тарновського.

4) Повітові міста в Орловщині.

5) Київ. Стар. 1883 кн. II стор. 406.

його, поцілювали ся. Старого пана не було в господі, а молодий син його Василь, почувши від слуги, що прийшов Шевченко, зараз вибіг на зустріч і привитав його сердешно¹⁾. Не довго Шевченко перебував у Качанівці; 27 серпня він був вже в Сєвску; тут, як ськазати за „подорожньої“, він взяв

Василь Тарновський.

почтових коней і рушив на Кроми. До міста Кром 110 верстов, значить, не далі другого дня Тарас пересів у Кромах в пошто-вий диліжанс і поїхав далі. На переїзд до Петербурга треба було не більш 3—4 днів. А як Тарас ранком 7 вересня²⁾ був вже в Петербурзі, то з сього знати, що він, трохи чи не з тиж-день перебував в Москві.

¹⁾ З листу до мене О. М. Плачиндаря.

²⁾ Правда 1875 стор. 926.

Про се перебування тільки й відомо нам, що він заходив там до Семеренкового агента Пурлевського, обідав у його і подаровав би то йому власної роботи малюнок, намальовавши самого себе, як його, коли він був жовніром на заслання, бють з обох боків різками, а під малюнком тим підписав: „отакі ми! отак нас“¹⁾.

У мене була вже нагода говорити і довести, що за увесь час перебування Шевченка жовніром ніколи, ніхто не карав його по тілу, і всі перекази про се просто брехні гидкі. Тим-то я признаю нічим більш як вигадками і всі звістки про портрети і малюнки Шевченка з намальованнем, як над ним справляють екзекуцію. До таких вигадок я залічую і звістку про малюнок у Пурлевського.

¹⁾ Київ. Стар. 1885 кн. 2 ст. 45.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

В ОСТАННІ ЧАСИ СВОГО ВІКУ

(7 вересня 1859 — 26 лютого 1861 р.).

Всего в 1901 году было получено 12 1/2 тысяч рублей, что составляет 1/10 часть от суммы, полученной в 1900 году. В 1901 году было получено 12 1/2 тысяч рублей, что составляет 1/10 часть от суммы, полученной в 1900 году. В 1901 году было получено 12 1/2 тысяч рублей, что составляет 1/10 часть от суммы, полученной в 1900 году.

В 1901 году было получено 12 1/2 тысяч рублей, что составляет 1/10 часть от суммы, полученной в 1900 году. В 1901 году было получено 12 1/2 тысяч рублей, что составляет 1/10 часть от суммы, полученной в 1900 году. В 1901 году было получено 12 1/2 тысяч рублей, что составляет 1/10 часть от суммы, полученной в 1900 году.

ТАБЛИЦА ШЕВЧЕНКО

В СОСТАВЛЕНИИ ТАБЛИЦЫ ШЕВЧЕНКО

(В издании 1880 — 20. Издание 1901 г.)

А) 1875

Збірка М. С. ВОЗНІКА

I.

Вранці 7 вересня р. 1859 Шевченко вернув з подорожі на Україну¹⁾. Подорож та не відсвіжила його, не підкріпила йому здоров'я, не підбадьорила йому духа. Навпаки, вона ще більш нагнала на душу йому журби, ще більш охмарила його: отрута тяжкого життя ще глибше розлила ся по всьому організму. Коли-б поет не зазнав був тієї огидливої пригоди, яку спорудив йому в Черкасах якийсь донощик та ісправник Табачников, то й тоді подорож на Україну не принесла-б йому великої користі, хіба-б тільки відсвіжила йому трохи покалічене здорове тіла. Раз, що подорож та була вельми коротка — три тільки місяці, а друге, що на кожному ступню на Україні він бачив те лихо, що цілий вік гризло його, що „в Сибір його водило“, він бачив на Україні народ в ярмі, своїх рідних братів і сестер бачив на панщині, бачив, що „кругом неправда і неволя“. Заспокоїтись нічим йому було! Спочити нема де, ніже єдиного кутка вільного, щасливого!

Туга і сльози за зневолену Україну на довгий час одірвали були його від рідного краю, від родичів, від приятелів і закинули в пустиню, в казарму. Десять літ скнів він там самотнім, самотнім. Повернув ся на Україну і побачивши віч на віч її долю, він „минаючи убогі села, понаддніпрянські не веселі“, думав: „де я прихилюсь?“

А прихилити ся змученій душі десь треба було. Він заходив ся шукати собі такого притулку. Знайшов його, але дякуючи ябеді і тому лиходійно-бюрократичному ладу, що пановав на Україні, поет мусів „заплакавши, їхати назад знов на чужину“.

¹⁾ Правда 1875 стор. 926.

З часу поїздки на Україну цілком опановало його і вже ніколи не покидало дві думки, два головні бажання його, що в інтересах переважно особистих кермували усім останнім віком його. То були ті зовсім натуральні, природжені усім людям бажання, про які поет зовсім справедливо сказав у своїх віршах:

„...я так мало, не багато
Благав у Бога: тільки хату,
Одну хатиночку в гаю,
Та дві тополі біля неї,
Та безталанну мою,
Мою Оксаночку“.

Завести на Україні власну оселю, одружити ся і працюючи коло гравюри на користь народові, доживати тихо свого віку тяжкого, политого і облитого скорботним горем та горячими сльозами — от ті бажання! Поет добре тямив, почував і бачив, що жите його в столиці, як прирівняти до недавно минулого життя підневольного в казармі, можна назвати сьвітлим раєм. Але сей рай був на чужині, не було в сьому раю рідного поетови народу і, опріч усього иньшого, — гниде повітря сего „сьвітлого раю“ тяжко впливало на його здорове, руйнуючи і так вже досить зруйновані сили. Жите в Петербурзі, хоч яке-б воно добре не було, мусіло дуже хвилювати Тарасову душу. Не можна йому було не почувати, що на серці у його є такий незаповнений ніким куточок, якого ніхто з його приятелів не заповнить — заповнити, здавало ся, йому може тільки друге серце, жіноче серце... Поет розумів, що й страшна хмара недугу починає ближше та ближше насувати ся на його. Коли раз якось Лев Мих. Жемчужников, глибоко люблячи і шануючи Тараса і яко поета і яко чоловіка, відважив ся розгорнути перед ним можливу будущину його самотнього життя в столиці, так у Тараса сльози виступили і він утерши їх, промовив: „Правда! Крий Боже, крий Боже!“¹⁾

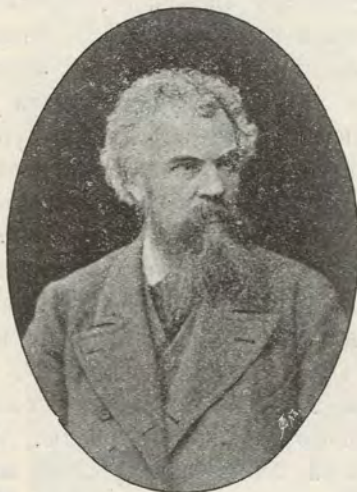
Сьвідомість такого становища неминуче повинна були збільшувати тугу і скорб душі поетової, роз'ятрувати незадоволення самим собою і своїм житєм і гнати його з столиці на Україну, гнати в обійми якогось любленого товариша — друга — жінки, щоб хоч на останку віку спочити „дурячи себе самого“.

¹⁾ Основа 1861 кн. 3 стор. 2.

Згуртовавши все отсе, нам стане ясно, чому Шевченко вернувшись до Петербургу, увесь переняв ся бажанням швидче перебрати ся на власне кишло на Україну та одружити ся.

На третій день по приїзді в Петербург поет береть ся турбовати листами про справу придбання землі свого названого брата і свояка Варфоломея.

Ми знаємо, що вони в двох знайшли в добрах Парчевського біля Канева такий шматок землі, що вельми подобав ся Тарасови; виїздячи з України, він прохав Варфоломея швидче скінчити справу про ту землю. Але, як писав Варфоломей, показало

Лев Жемчужников.

ся, що Парчевському не вільно продати ту землю, а волен він віддати її в найми на 25 років. „Як би ти, пише Тарас 10 вересня¹⁾ до Варфоломея, побачив ся з Вольським (управитель в добрах Парчевського) та з ним добре поговорив, та умовив ся. Та вже роби, як там знаєш і вмієш та тільки роби, бо мині і досі снить ся Дніпро і темний ліс похід горою. Грошей, як треба буде на тім тижні пошлю“. Тарас був певен, що справа за ту землю скінчить ся хутко, і в тому-ж листі додає Варфоломеєви: „Добре-б було коли-б Йосип, або Микита²⁾ взяли ся за постройку (житла), веселійш би гроші платить“.

¹⁾ Правда 1875 стор. 926.

²⁾ Рідні брати Тарасові, обидва теслі.

Варфоломей — не вгадати — чи не тямив, чи не хотів зрозуміти тієї величезної ваги, яку мала про Тараса скорість в придбанню землі і швидчий переїзд його на Україну. Взагалі в сій справі поведження Варфоломея здається нам якимсь млявим; чинить він якось дляво, мішаючи часом до сієї справи що иньше, невідповідне інтересам Тараса.

Трохи чи не цілих два місяці Варфоломей не прислав до Тараса жадної звістки. Нарешті, як знати се з Тарасового листу, писаного 2 листопаду, справа з Парчевським десь і через щось загаковалась, щось таке її загальмовало. Варфоломей не написав навіть Тарасови виразно: чи буде що з тієї справи, чи ні, і Тарас мусів писати до Вольського, просячи, щоб він казав „просто: чи буде що з сего, чи ні?“¹⁾ Очевидно, що він сподівався ще на добрі добутки, тим то й додає в листі до Варфоломея: „А доки каша — будемо масла добувати. У мене думка ось яка. Поки що буде (з землею), купити-б у Вольського лісу: дубів 40, вирубати, та нехай собі сохне. А скласти їх можна біля Пекарів²⁾ на Росі³⁾, на жидівській лісовій пристані і пильні⁴⁾. Як ти думаєш: чи до ладу воно буде? Як що до ладу — напиши мині хутенько, я зараз і гроші вишлю. Чи так, чи сяк, а треба десь зупинити ся, бо в Петербурзі я не всижу, він мене задушить. Нудьга така, що нехай Біг боронить всякого хрещеного і нехрещеного чоловіка“. Як би не робота, то я давно-б одурів. Аж надто стало тяжко на самоті. Сам не знаю, для кого і для чого роблю. Слава мині не може і, мині здається, як не заведу свого житла, то вона мене і вдруге поведе Макарові телята пасти. Макенмович уступає мині в Прохорівці таке саме добро (землю) як і в Парчевського, тільки що не біля Дніпра; от мос лихо! Видно Дніпро, та далеко, а мині його треба коло порога. Ні вже! нехай Вольський хоч чорта перескочить, а докаже мині дружбу“.

Парчевський, замість простої відповіді, почав воловодити. Здається, він не тямив на яку ступити і як в сій справі повести діло так, щоб і Богови догодити і чорта не дратувати? Під впливом інтересів кишені і поради Вольського він і хотів би відступити Тарасови ту земельку, але-ж з другого боку він

¹⁾ Правда 1875 стор. 926.

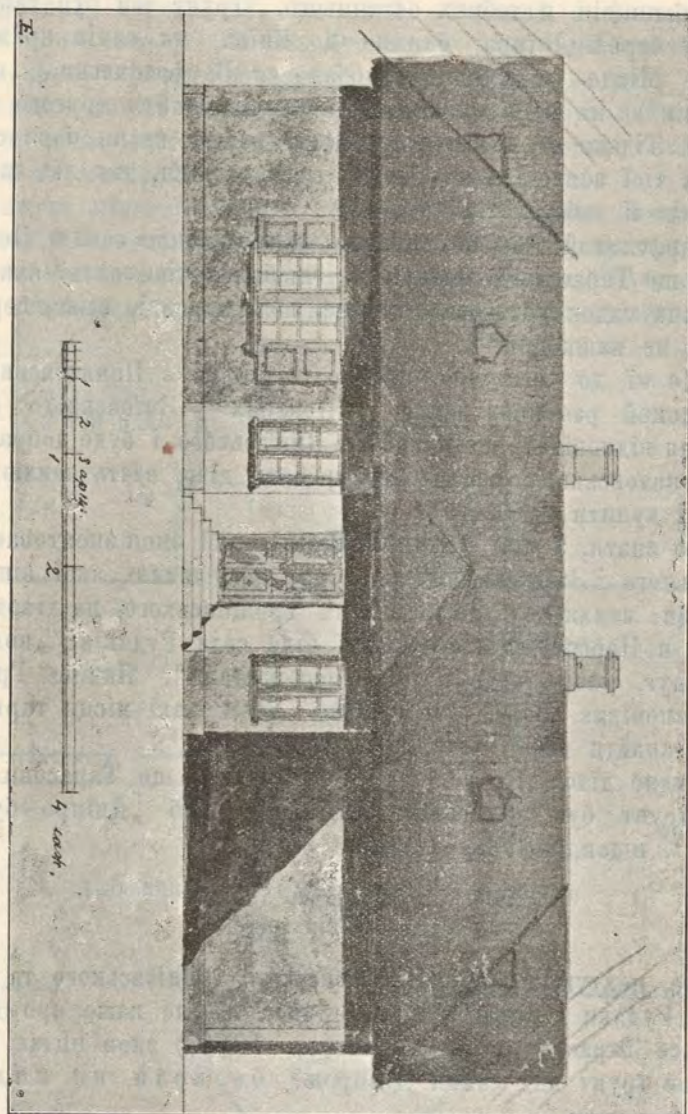
²⁾ Села біля Канева.

³⁾ Річка, біля Пекарів вона вливається в Дніпро.

⁴⁾ Тартак.

бояв ся, щоб сусідня шляхта не ремствовала на його за те, що він посприяє сісти біля неї ворогу шляхетських тенденцій і кре-

Проект дому Шевченка

пацько-панських інтересів. Як потім стало знати, канівський маршалок Яковський і інші шляхтичі дуже змагали ся проти того, щоб Шевченко оселив ся в Канівському повіті.

Прийнявши від Вольського і від Варфоломея звістку про крутанину „шепотинника“ Парчевського, Тарас 7 грудня¹⁾ пише до Варфоломея, щоб торговав ся з дідичем Понятовським за ту землю, яку обібрав він в добрах останнього. Ґрунт той був також на правому березі Дніпра, ближше до Київа, на самім краю села Стайок. Місце те вельми сподобало ся Варфоломееви, „мабуть, казав він²⁾), на всій довжині Дніпра не знайти другого такого гарного. Тільки от лихо: старий Дніпро що весни бере собі по троху з тієї землі і коли він не одвернеть ся, так літ за 20 — 30 і всю її забере“.

Варфоломей так не виразно написав про землю Понятовського, що Тарас мусів питати ся: чи багато тієї землі? яка вона? чи можна садок розвести? Та ще, щоб справді, каже, сердитий Дніпро не нашкодив³⁾).

Ще ні до чого не прийшло в справі з Понятовським, як Варфоломей рає нову землю в Пекарях у Змієвського. Тарас 12 січня відповідає, що нехай на Змієвського і буде добра надія, а з Понятовським треба тепер зробити діло, взять землю в посесію і купити дубового лісу.

Не знати, з якої причини Варфоломей знов знехтовав і Понятовського і Змієвського і знов рає нову землю, якої він і сам не бачив: земля та була власність Трошинського, на лівому боці Дніпра в Переяславському повіті біля села Рудяків: „коло села є ліс, луг, озера кругом лісом пообростали“. Якийсь Григорович розповідав Варфоломееви, що „там такі місця гарні, що трудно знайти такі і понад цілим Дніпром“⁴⁾.

Чудне діло: Варфоломей добре відав, що Тарасови треба, „щоб ґрунт був над самим Дніпром“, щоб „Дніпро був біля порога“, відав, що Тарас жадає

„Щоб хоч умерти на Дніпрі
Хоч на малесенькій горі“,

а проте, нехтуючи землі Понятовського і Змієвського та пропонуючи Рудяки і озера з лугами, ні слова не каже про Дніпро. Через се Тарас у листі 1 лютого р. 1860⁵⁾ знов питає у його: „чи той ґрунт над самим Дніпром? бо коли не над Дні-

1) Правда 1875 стор. 927.

2) Правда 1875 стор. 627.

3) Правда 1875 стор. 628.

4) Основа 1862 кн. VI стор. 14.

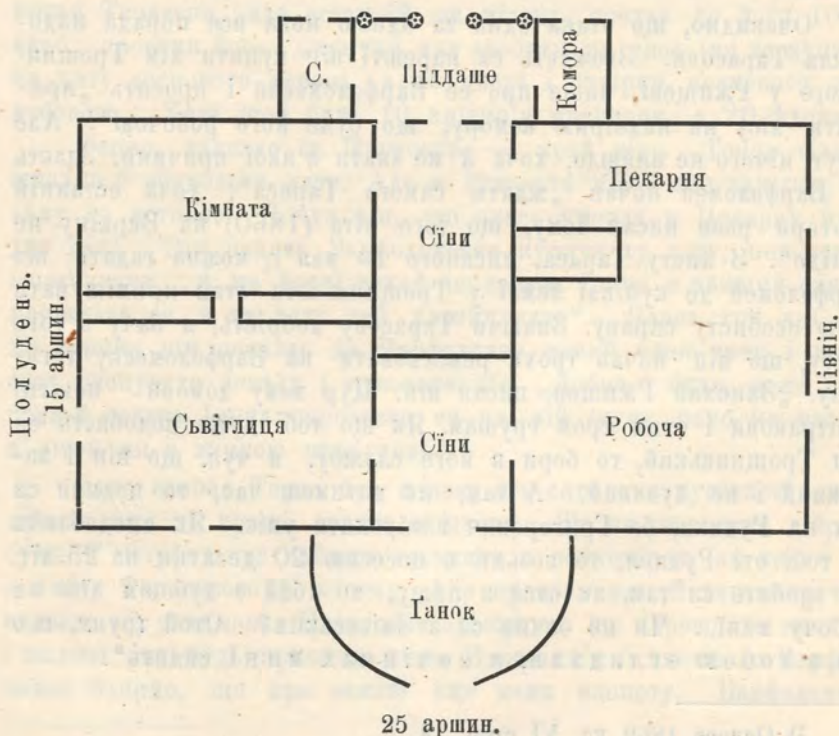
5) Кобзарь 1876 т. 2 стор. 151.

пром, так минї його й за копу не треба“. Не маючи відповіди, він знов пише до його 18 лютого¹⁾, питаючи, що зроблено з Трощинським? „Як що добре зроблено за ґрунт, то дбай дубовий, берестовий, ясеневий, кленовий і лищовий ліс і пиши про дерево“. Тарас був певен, що Варфоломей довів уже до краю справу з землею і при листі тому посилав до його плян хати і каже: „поміркуй і роби, як сам добре знаєш. Минї тільки й треба, щоб робоча хата була дубова, та круглий ганок скляний на Дніпро“²⁾.

Минуло півтора місяця. Варфоломей „замок, немов йому заціпило“. „Чи ти вмер, чи тільки ще занедужав, чи може, крий Боже! записав ся?“ питаєть ся Тарас листом 23 березія³⁾. Знати, що справа з землею кортить йому, що діявість і водо-

1) Правда 1875 стор. 929.

2) Ось той плян, що прислав Шевченко:

3) Правда 1875 кн. VI стор. 14.

водінне хвилює його. „Чи ти зробив що з Понятовським, або з Трощинським? питаєть ся він: як що ні, чи не зробиш чого з Змієвським? От би добре було! А дубового, кленового, липового і ясенowego лісу чи придбав?“

Через день, 25 березія прийшла Варфоломеева відповідь і лист Трощинського. Знати, що останній за землю хотів 1500 карб., а Варфоломей писав, що як зрахували той ліс, що треба на хату по Тарасовому пляну, так вийшло його на 1100 карб., а ще-ж то треба і комору і повітку. І от з цієї причини Варфоломей знов подає иньшу раду: „У Трощинського, каже він¹⁾, єсть хороший дім у Ржищеві²⁾, за містечком, над Дніпром, на дуже, дуже хорошему місці; він купив його за 2500 карб., а продає за 1500. Є при домі великий город, вітрак і иньше“. Варфоломей радить купити сей дім, „а як не сподобаєть ся, так у Трощинського є иньший ґрунт над самим Дніпром в лісі, тільки на лівому березі і не так далеко видно, як з правого берега“.

Очевидно, що отака одна за одною нова все порада надопекла Тарасови. Згожуєть ся нарешті він купити дім Трощинського у Ржищеві, пише про се Варфоломееви і просить „придбати лісу на надвірню комору, що буде його робочою“. Але й тут нічого не вийшло, хоча й не знати з якої причини. Здаєть ся, Варфоломей почав „ждати самого Тараса“, хоча останній „чотири рази писав йому, що того літа (1860) на Україну не приїде“. З листу Тараса, писаного 15 мая³⁾, можна гадати, що Варфоломей до купівлі землі у Трощинського став примішувати свою особисту справу. Знаючи Тарасову добрість, я бачу з того листу, що він почав трохи реметвовати на Варфоломееву тяганину. „Занехай Ржищев, писав він. Цур тому домови повітці і вітракови і отим тром грушам. Як що тобі дуже подобаєть ся пан Трощинський, то бери в його службу, я чув, що він і заможний і не лукавий. А там, як матимеш час, то подиви ся сам на Рудяки, бо Григорович і збрехати уміє. Як сподобають ся тобі оті Рудяки, то возьми в посесию 20 десятин на 25 літ. Як зробить ся так, як отсе я пишу, то дбай о дубовім лісі на робочу мині... Чи не бачив ся з Змієвським? Отой ґрунт, що ми з тобою оглядали, в печінках мині сидить“.

¹⁾ Основа 1862 кн. VI стор. 14.

²⁾ Містечко на правім березі Д пр.

³⁾ Правда 1875 стор. 967.

Минуло знов півтора місяця. Знов Варфоломей замовк. А Тарасови з думки не йде своє кішло біля Дніпра і 29 червня він знов питає Варфоломея: „чи був у тих Рудяках? що там бачив і чи зробив що з Трощинським“¹⁾. Але приходить звістка²⁾, що Варфоломей, залишивши і Забару, і Ржищев, і Рудяки і Межирічі, вибрав иньшу землю „вище по Дніпру від того місця, де сам Тарас вибрав біля Пекарів, між Каневом та Пекарями на високій горі міських земель Канева є лісочок, посеред його поляна. Далеко від міста. На тій горі дуже багато дичок, яблонь і груш і завести садочок можна. А Дніпро буде тобі під ногами. Кринишна вода недалеко. Риба що ранку буде сьвіжа, бо рибалки попід порогом возити муть її до міста“.

Зрадів Тарас і 1 липня відписує Варфоломееви: „бери 10 десятин землі з умовою виплатити гроші в продовж году трома ратами і зараз же напиши, чи багачько тобі треба гроший на почин“?

Не відомо, — Варфоломей не подав звістки, що він відписав Тарасови, але останній за місяць послав до його 1000 карб., просячи його: „купчий акт зробити на своє ім'я та купити на хату соснового дерева, а на двері і одвірки ясенowego, або дубового. Хата щоб була 10 аршинів виоперек, а 20 вдовж“.

Тепер, здавалося Тарасови, — край ділу. Тепер тільки швидче б збудувати хату. Але-ж будувати нову вже запізно, на зиму не встигне. Почув він, що якась понада в Пекарях продає хату. Він радить Варфоломееви купити ту хату, перевезти і поставити. „А на весні нехай би сестра Ірина з меншим сином перевезла ся в ту хату тай хазяйнувала“. Через три дні — 25 серпня він посилав до Варфоломея новий плян хати і просить окопувати леваду і купувати ліс. „Добре-б було, каже він, коли-б сестра Ірина перевезла ся на мій ґрунт рано на весні, а літом ми з жінкою прибудемо“.

Одно слово: Тарас був певен, що справа з купівлею землі дійшла вже до краю, зовсім скінчена. Та не так воно дійсно було. У Варфоломея зайшла тяганина з землеміром, як знати се з листу Тарасового 5 жовтня. Але прецінь вже й тяганина та, здавалося, уладжена. Перегородом здавалось, що перешкода зникла і жадної якої-будь причини нема. З останніх 5 листів до Варфоломея бачимо, що про землю вже нема клопоту. Варфоломей

1) Правда 1875 стор. 967.

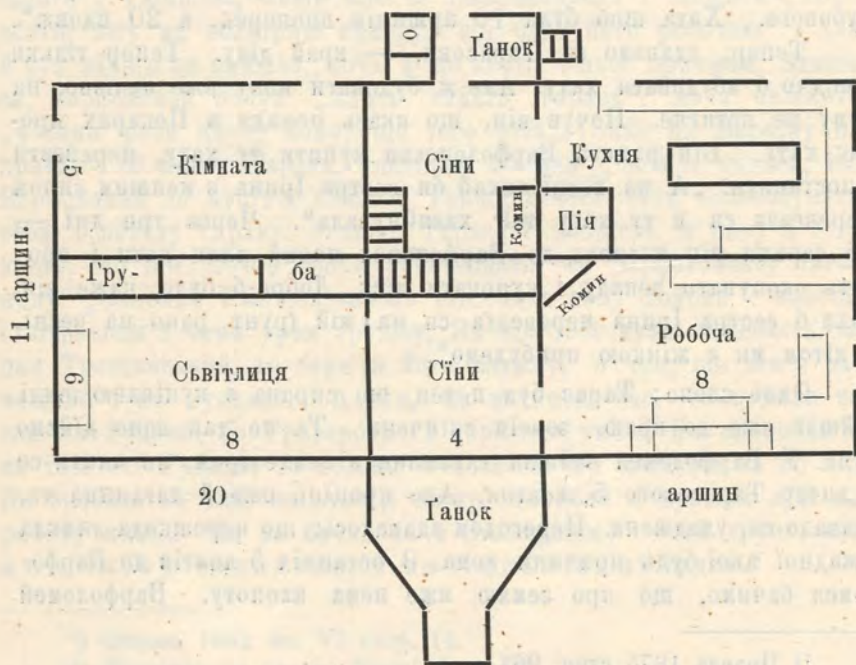
2) Основа 1862 кн. VI стор. 19.

вдасть ся до його вже з своїми особистими справами: то треба йому кредиту, бо він має думку крамарювати книжками та часом; то просить Тараса купити в Петербурзі задля його ремінну свиту з відлогою, то поклопотатись за дітей його, щоб прийняли одного в ту, другого в другу школу, і в останній справі написати в Київ до Селецького, що був тоді, здасть ся, віце-губернатором. Тарас усе те охоче справляє, окріч останнього, бо що до Селецького, так 23 грудня він писав Варфоломееви так: „я лучче тричі чорта в... поцілую, як маю писати отому поганому Селецькому. Я тобі вже писав: як будеш у Києві, порадь ся з Чалим та з Сошенком, вони тебе на все добре наставлять“¹⁾.

Тим часом сіпака землемір щось крутив, і Тарас в листі 22 січня 1861 радить Варфоломееви: „заткни пельку отому клятому землемірови“, попросту сказавши — радив дати хабаря. З того-ж листу бачимо, що справа з землею ще не доведена до

¹⁾ Правда 1875 стор. 971.

Ось той другий план:

Ріка Дніпро.

краю а се бентежило нашого кобзаря, тоді вже безнадійно хорого! Він просить Варфоломея: „роби швидче з тим сердешним ґрунтом та зараз же і напиши мині, щоб я знав, що з собою робити: чи їхати весною в Канев, чи ні“¹⁾). За тиждень, 29 січня в своєму останньому листі до Варфоломея знов він просить „кінчати швидче в Каневі, та написати, як скінчиш, щоб я знав, що робити з собою на весні“²⁾).

Але-ж! лиха доля в сьому разі тяжко поглумила ся з безталанного страдальника. Вона не дала йому дожити до весни і живому приїхати в нову хату на той ґрунт. На весні на той самий ґрунт біля Канева прибула хата-домовина з кістками Тарасовими.

Таким чином майже за цілих два роки з усіх Тарасових заходів і клопотів, придбати собі оселю біля Дніпра, нічого не вийшло. Ні в споминах Варфоломея³⁾, ні де инде мині не довело ся знайти певної звістки про те: на чому саме Тарасова смерть застала справу про придбання задля його землі біля Канева, на тій Чернечій горі, де він тепер спочиває? На превеликий жаль, Варфоломей Шевченко не розповів того, що ліпше за всіх, а може тільки оден він і відав, і повинен був широко розповісти, розказати усї подробиці, що не дали придбати Тарасови ґрунт на Чернечій горі. Варфоломей тільки й сказав, що скрізь, де знаходив він ґрунти, трапляла ся одна та сама головна притичина: „треба спитати генерал-губернатора, чи можна Шевченкови купувати землю“⁴⁾).

Добре! Але-ж чи питав ся хто? чи питала ся канівська міська рада? і коли питала ся, так що відповів на те генерал-губернатор?

Ми знаємо, що Шевченко ніколи не був позбавлений прав горожанських, значить, ні за ким і не було права ані заборонити йому купувати землю, ані дозволити те, що й не було заборонене, значить, і питати ся про дозвіл у генерал-губернатора не треба було.

¹⁾ Правда 1872 стор. 972.

²⁾ Ibidem.

³⁾ Ibidem 1876 стор. 64—69.

⁴⁾ Правда 1876 стор. 66.

II.

Разом з бажанням завести власне кішло на Україні огортає Шевченка друге ще більш палке, загарливе бажання одружити ся. Ми вже відаємо, що се бажання цілий вік не покидало його; починаючи з малку, він голубив його, жив їм до останку.

Відаємо, що потреба житя родинного була у Шевченка глибока, зростала вона і міцніла разом з його літами. Ще коли він був, так мовити, на порозі віку парубочого, коли йому „тринадцятий минав“, він сподівався одружити ся колись з тією Оксаною, з якою „у купочці собі росли“ і „маленькими собі любились“¹⁾. Але-ж вони „малими розійшлись, та вже й не сходились ніколи“. Тараса „поволі і неволі носило всюди“, а тим часом Оксана, „ота маленька кучерява, помандровала за москалями та й пропала“.

Відомо, що Шевченко, як був молодим парубком, покохав „любу чернооку Дуню Гашковську“. Крепацька неволя не дала йому одружити ся з нею...

Року 1843 він покохав доню кирилівського попа Григорія Кошиці, молоденьку Федосію. І вона його кохала; ждали вони побрати ся, та не було на те волі батьків Федосії.

З того часу аж до р. 1854, коли Шевченко „високо, чисто, всім серцем, всею благородною душею покохав паню Ускову²⁾“, ми не маємо жадної, хоч трохи певної звістки, щоб він кого небудь кохав глибоко, серйозно. Правда, у споминках Чужбинського³⁾ стріваємо звістки, що першими роками знайомости з ним (виходить що р. 1844—5) Шевченко аж тричі поривав ся коханням раз до якоїсь молодиці, але не надовго: „Славна молодичка, казав він Чужбинському, здасть ся й забудеш про неї, а побачиш ся з нею, так тебе до неї й потягне“. Вдруге на короткий час поривав ся він до якоїсь красуні в Києві, що тоді (1846) причаровувала до себе всіх. Згадує Чужбинський ще про одно поривання Шевченка до якоїсь зарученої вже гарненької селянської панночки, але додає, що всі ті поривання не були серйозні, і він „за увесь час своєї знайомости з Шевченком не помітив, щоб поет хоч раз єдиний був закоханий

¹⁾ Кобзарь т. 1 стор. 235.

²⁾ Київ. Стар. 1883 кн. III стор. 612.

³⁾ Воспоминанія о Шевченкѣ, 1861 стор. 32—35.

серйозно: жіноче товариство він любив і поривався, але завжди не на довго¹⁾).

Останню рису ми спостерегаємо за Шевченком цілий вік його: вдача його в відносинах до жіноцтва — швидко займати ся коханням і швидко гаснути. Глибока, палка перенятливість і тут, як і взагалі, була ознакою його вдачі і темпераменту.

Ускову він покохав глибоко, але теж не на довго. В жовтні 1854 „Агата“ була задля його „суца Божа благодать“, а в квітні р. 1855 „його єдина моральна опора“ стає „людиною без життя, порожнечою“ і настає розчаровання і край кохання²⁾).

Кохання в Нижньому Новгороді до Піунівни було може й палке, глибоке, але протягло ся воно у поета, як бачили ми, менш двох місяців.

Поривання до Довгополенківни і Полусмаківни, як побачимо, не мали в собі й сліду серйозного глибокого кохання. Се була тільки остання іскра, певнійш сказати — теплий ще попіл великого, палкого, але змученого і перегорілого вже серця. Останні два сватання його, говорячи правду, були властиво потребою не кохання, а єдине потребою спекати ся самотності. Шевченко тямив, що сили його духово-моральні зруйновані, що вони гаснуть, але він не хотів сам собі признати ся в тому, сам себе дурив і гадав, що коли він побереть ся, так спекаєть ся того лиха, руїни, якого жадним чином спекати ся вже не можна було. Він гадав, що коли чийсь „плечі молодії“, людини молодії, свіжої, бадьорої „підопруть його старі плечі“, так дух його, серце, увесь духово-моральний організм його теж помолодіє, набереть ся свіжости, бадьорости; він, зовсім натурально, жадаючи спочину і спокою, шукав саме того, чого вже не було в йому самому. Він гадав, що молоде подружжє з свого свіжого серця перелле в його старе серце росу молодости, омолодить його, осявіжить! Овва! помилка стара, як світ!

Спостерегаючи усі відомі нам випадки Тарасового кохання, не можна не помітити, що часом якого будь дрібного вчинку, зробленого любленою їм женщиною, такого вчинку, що здавав ся йому не моральним, досить було на те, щоб кохання його дійшло до берега, розбилось і згасло.

1) Воспоминания о Шевченкѣ Спб. 1891.

2) Київ. Ст. 1883 кн. 1 стор. 173.

В цьому разі не додержанне свого слова найбільш вражало поета і відтрчувало його. Київську красуню він кидає за те, що вона не додержала обіцянки, кликавши його до себе. На Піунівну він лютує страшенно тяж за недодержанне свого слова. Ускова розчаровує його тим, що грає в карти.

Важно-б було довідати ся, які саме жінщини подобали ся Шевченкови? та на превеликий жаль на се вельми бракує нам материялу. Чужбинський не списав нам хоч би рисами загальними ні єдиного портрету з того жіноцтва, до якого він спостережав у Шевченка поривання серця, тільки й повідав, що „Шевченко любив жінщини живої вдачі, щоб жінчина була палка, загарлива, щоб під нею земля горіла на три сяжні“.

Коли в останніх словах розуміти силу жвавости і енергії, то такою, говорено мині, і була Федосія Кошицівна, Харитина Довгополенківна „молодою була проворна та жвава, наче та дзига“¹⁾. Трохи такою здаєть ся мині і Піунівна, але таким вимаганням, ледви чи відповідала Полусмаківна.

Що подобало ся Шевченкови з жіночої краси фізичної? Задля відповіді можна крихтами назбирати материялу.

Карі, іноді чорні, очі та чорні брови так подобали ся Тарасови, що він вважав їх за нероз'єднану приналежність краси жіночої; де краса, там карі очі, чорні брови, біле лице²⁾, там стан гнучкий³⁾. Що така саме жіноча краса вабила його і здіймала в серці у його кохання, бачимо з того, що любя його Дуня Гашковська була чорноброва⁴⁾. У Федосії Кошицівни чорні густі брови облямовували великі карі очі⁵⁾. У Довгополенківни „з під тонких дужковатих брівок дивлять ся поглядом трохи гострим великі чорні очі⁶⁾. Лікєрия тяж кароока. В обох їх стан гнучкий, тонкий⁷⁾. Взагалі можна сказати, що усі відомі нам, яко Шевченкові люблєниці, дівчата були вродливі, гарні з себе.

1) Воспominання о Шевченкѣ стор. 34.

2) Лист П. Л. Крамарєнківни.

3) Див. Кобзар 1876 т. 1 стор. 194, 215, 300 т. II стор. 86.

4) *ibid.* 1 т. стор. 236.

5) Кобзар т. 3 стор. 111.

6) Розповів Прокіп Шевченко.

7) Лист П. Л. Крамарєнківни.

III.

Не побравшись з Піунівною і розцуравшись з нею, Тарас переїздячи через Москву, висловив Максимовичці своє бажання одружити ся на Україні. Скоро він улаштував ся в Петербурзі і скоро заходив ся коло сердечної своєї думки поїхати на Україну, вкупі з тим займаєть ся у його й бажання одружити ся. „Як би ви згадали і про те, про що я прохав вас у Москві, пише він 22 листопаду 1858 р. до Максимовички¹⁾, тай заходили ся гарненько коло сього святаго діла, то се було-б так! А ви, мабуть, вже й забули мою просьбу; то от я вам нагадаю. Я просив, щоб ви мене оженили. Оженіть, будьте ласкаві, а то, як ви не ожените, то й сам Біг не оженить, так і пропаду бурлакою на чужині“.

Старий Максимович, знати, спочував Тарасовому бажанню. В листі 1 грудня він пише: „а як би Біг поміг нам тебе одружити на Михайловій горі, тото-б удрали весіле таке, що аж сині гори Дніпрові здвигнулись би (стенулись) на radoшах. Розпочав би я з тобою і ту пляшечку вистоялки, що налита ще року 1808, як мій дядько Ілля Тимковський оженив ся з Софією Халанською“²⁾.

Не знати, хто був на прикметі у Максимовичів і кого вони гадали сватати за Шевченка; але що така людина була — так се річ цілком певна. Шевченко в листі 25 березія р. 1859³⁾ пише до Максимовички, що він в той день був у Кулішних і вона показувала йому останній лист до неї від Максимовички, а в тому листі є згадка і про Тарасову просьбу. Дякуючи за те, він додає: „придибаю таки до вас сего літа, та як Біг та ви допоможете, то й одружу ся. Як би то так стало ся, дуже-б добре було. Аж страх обісіло вже бурлаковати“. Максимовичка бажала, щоб Тарас прислав свою фотографію, очевидно на те, щоб показати „їй“, але „фотограф збрехав, не приніс фотографії Тарасової, і останній в тому-ж таки листі пише: „нехай (портрет) до другого разу, а тепер скажіть їй, що я лисий і сивоусий, то вона, сердешна, і злякаєть ся“.

1) Київ. Стар. 1885 кн. 2 стор. 335.

1) Чалий стор. 137.

1) Київ. Стар. 1895 кн. 3 стор. 336.

Перегодом при листі 10 мая поет послав свій портрет просячи, щоб Максимовичка не показувала його дівчатам, а то вони злякають ся; подумають, додає Тарас, „що я гайдамацький батько, та ні одна й не піде заміж за такого паливоду. А тим часом одній найкращій скажіть тихенько, щоб рушники дбала та на своєму городі гарбузів не сажала“¹⁾.

Хоча в останніх словах як і в цілому листі чуємо властивий поетови жарт з самого себе, а про те з цього листу знати, що вже й тоді Шевченко прийшов до думки висловленої пізнійш того в листі до Варфоломея, що дружиною йому не може стати „панська кров“, а може бути тільки наймичка крепачка.

Яку долю мали оті заходи Максимовички? На се жадної відповіді не маємо. Чи Шевченко не вибрав там собі дівчини до вподоби, чи його не сподобали, чи може сій справі пошкодила несподівана пригода, заподіяна лиходійним вчинком черкаського ісправника Табачнікова? Певнійш останнє.

З початку листопаду р. 1859 Шевченко знов здійсмає бесіду про потребу одружити ся, але здійсмає її вже з Варфоломеем. В листі до останнього, 2 листопаду р. 1859²⁾, він питає його: „чи Хариту не приходив ще ніхто сватать? Як що ні, то спитай у неї нишком, чи не дала-б за мене рушників? Або нехай сестра питає, се жіноча річ. Оті одуковані та недруковані паночки у мене у зубах завязали. Нехворощ, тай більш нічого“.

Харита, властиво Харитина, була дочкою селянина з крепаків князя Лопухіна Василя Довгополенка, з села Самородні, Канівського повіту. Варфоломей Шевченко розповів нам³⁾, що жінка його взяла Харитину ще дитиною і вигодовала її. Під час приїзду Тараса в Корсунь їй було 18 літ. „Не можна, каже він, сказати, щоб Харитина була красива, але було у неї щось симпатичне, тихий характер, ніжне серце і чиста душа були її красою“.

Трохи не такі звістки дала сама Харитина, коли її розпитувала р. 1894 П. Л. Крамаренківна, по моїй просьбі. Вона розповіла, що її на 15 році віку, без її згоди, навіть проти її волі, не питаючи батьків, взяли від них і віддали служити до Варфоломея, що був тоді економом у Лопухіна. Годованкою Варфоломеевої жінки вона ніколи не була. Вона не хотіла йти служити до Варфоломея, навіть плакала, але на те не вважали.

¹⁾ ibidem стор. 339.

²⁾ Правда 1875 стор. 926.

³⁾ Ibidem 1876 стор. 67.

Тут бачимо суперечність з Варфоломеевими споминками і мусимо дати віру словам Харитини: у неї не було найменшого приводу, або якого будь інтересу говорити неправду. До того-ж у Варфоломеевих споминках взагалі чимало помилок і просто вигадок. Нарешті я від року 1873 і до самої смерті Варфоломея (1892) знав його особисто, знав добре, і знайомість моя з ним примушує мене дати перевагу словам Харитини. П. Л. Крамаренківна бачила Харитину р. 1894 і писала до мене, що не вважаючи на свої 53 роки Харитина говірка, проворна і досі ще гарна, і „коли досі не втратила своєї вроди, то знати, що за молоду вона була дуже гарна“.

Коли Тарас гостював у Варфоломея, так Харитина зовсім не додивлялася і не спостережала, який він, і він ніколи з нею не балакав. Вона „тільки й примітила його волохатий кожух з відкидним коміром, та високу смушеву з червоним верхом шапку“.

Просячи Варфоломея посватати за його Харитину, Тарас у тому-ж листі додає: „Харитина мині дуже, дуже сподобала ся“. Тут питання: чим же саме сподобала ся йому Харитина?

Діло відоме, що вподоба серця — річ чисто суб'єктивна. Д. Чалий¹⁾ каже, що Тарас вперше вподобав Харитину, „як вона кабану їсти носила в хлів“. Я не тямлю, як розуміти отсі слова вп. біографа? чи вони іронія, чи серйозні?

Хочу гадати останнє. Харитина була молода, гарна, енергічна, проворна. Все ото і сприяло тому, щоб Тарасови вона сподобала ся. Але-ж те вподобання не було тим серйозним, глибоким почутєм, що зоветь ся любовю. Сватати Харитину примусило Тараса не кохання, а иньше почутє: тяжке почутє самотности! „Аж надто тяжко стало на самоті“, писав він до Варфоломея додаючи: „може Харитина скаже, що вона вбога, сирота, наймичка, а я багатий та гордий, то ти скажи їй, що в мене багато дечого нема, а часом і чистої сорочки, а гордощів та пихи я ще в моєї матери позичив, у мужички, у безталанної крепачки. Чи так, чи сяк, а я повинен женити ся, а то проклята нудьга зжене мене з сьвіта. Сестра Ярина обіцяла знайти мині дівчину в Кирилівці, та яку ще вона знайде. А Харита сама знайшлася. Навчи-ж її і врозуми, що вона безталанною зо мною не буде“²⁾).

¹⁾ Правда 1875 стор. 926.

²⁾ Ibidem.

Більш місяця ждав Тарас Варфоломеевої відповіді. Мабуть він був певен, що Харитина не дасть йому гарбуза, що вона заспокоїть його ранню, вельми ранню старість і своїми

„Плічми молодими
Його старого підопре“.

Така надія вилила ся тоді в прекрасних віршах його написаних того часу. Згадаймо, що саме тоді він пікловав ся через Варфоломея завести біля Дніпра і власне кішло. І от, ждучи Варфоломеевої відповіді і про Харитину і про землю під кішло, він в своїй фантазії бачить вже себе господарем хутора, бачить себе жонатим і „на спомин своїй єдиній дружині“ — сажає

„...коло хатини
І яблоню і грушечку...“

і марить далі, що ті дерева

„Дасть Біг виростуть. Дружина
Під деревами тими
Сяде собі в холодочку
З дітками малими...
А я буду груші рвати
Діткам подавати...
З дружиною єдиною
Тихо розмовляти.
„Тоді серце, як брали ся,
Сі древа садив я...
Щасливий я...“ „І я, друже!
З тобою щаслива“.

Рожеві сподіванки посприяли ще й тому, що він саме того часу переняв ся глибоким натхненням і в найліпшій своїй поемі „Марія“ списав образ матери, який він задумав ще на першому засланню і списати який досі у його не було потрібного і відповідного натхнення. Височезний ліризм тієї поеми і глибочезне почуте матери, вилите брилянтовими віршами, дає нам можливість зрозуміти те вражіння, яке панувало над поетом під час доживання Варфоломеевої відповіді...

Але не так стало ся, як поет сподівався.

Річ очевидна, що Варфоломееви не сподобало ся Тарасове сватання до Харитини: очевидно, він не зрозумів ваги тієї нудьги тяжкої, тієї страшенно жахливої самотності, які викликали те сватання і про які писав до його Тарас.

Замість простої відповіді про те, що сказала йому Харитина, Варфоломей заходився поучати Тараса і відвертати його від думки і бажання побратися з Харитиною. „Чоловік ти письменний, просторікував Варфоломей в своїй відповіді: діло твоє таке, що, живучи над Дніпром на самоті, тільки з жінкою, часом може-б треба похвалити ся жінці, що отсе мині прийшла така й така думка, що отсе я так написав, та й прочитати їй. Що-ж тобі скаже Харита? Тоді твоя нудьга ще побільшає. Та вже тоді хоч сядь тай плач, ніхто нічого не допоможе. Або як дасть Біг діточок: хто-ж їм стежку покаже“¹⁾.

Така відповідь д. Чалим записана з уст самого Варфоломея і в „Оснoві“²⁾ і в „Своді“³⁾, але вона не вся подана. З Тарасової відповіді на неї, писаної 7 грудня⁴⁾, знати, що Варфоломей, відраджуючи йому брати ся з Харитиною, раєв якусь другу дівчину, мабуть Наталку Шендерівну, що жила у його за гiвернантку.

Тарас, дякуючи за пораду, писав Варфоломеєви: „твоя порада добра, та тільки забув ти ось що, а се ти добре знаєш: я по плоті і духу син і рідний брат нашого безталанного народу, то як же себе я поєднаю з собачою панською кровію. Тай що та панночка одукована робити ме в моїй мужичій хаті? З нудьги пропаде тай мині укоротить недовгого віку. Харита мині подобала ся, хоч я її назирки бачив. Нехай ще сестра Ярина подивить ся на неї та що вона скаже, то так воно і буде. Мати всюди однакова мати: коли розумна та щира, то й діти вийдуть в люде; а хоч і одуковаоа та без розуму, без серця, то й діти виростуть, як те ледащо в шинку“.

Перегодом він знов пише до свата, дякуючи, що він зве сестру на пораду та на розглядини, питає: „що-ж Ірина побачить? те, що й я бачив: Хариту, тай більш нічого. А як би то твоя жінка сказала слово, то себ було до ладу. Попроси її, нехай скаже, нехай порадить“.

Знов минуло більш місяця. Варфоломей пише, що Ірина бачила Харитину і вподобала її, але про саму Харитину не пише ні слова. Тарас дуже радіє, що Харитина сподобала ся Ірині і 12 січня просить Варфоломея, коли Ірина і досі гостює

1) Основа 1862 кн. VI стор. 8.

2) *ibidem*.

3) Чалий стор. 161.

4) Правда 1876 стор. 927.

у його, „то нехай би вона нишком по своєму спитала Хариту, а ти-б мині і написав те слово: або сам спитай, що вона скаже“¹⁾).

Варфоломей хоч і присилає до Тараса листи з звітками про землю, але про Харитину мовчить: „Напиши мині хоч пів слова про Хариту, просить Тарас в листі 1 лютого р. 1860: вона мині спати не дає“²⁾). В другому листі він знов нагадує: „нехай Харита скаже: чи піде за мене? Як скаже, що піде, то прийми її в своїй хаті, як рідну сестру. Нехай вона сердешна від наймів трохи відпочине. На харч її і одержу я тобі пришлю гроші. Попроси за мене і жінку свою, щоб і вона її привитала“.

В сьому листі були і иньші запитання про землю то-що: Варфоломей на їх не загаяв ся відписати, а питання, головного питання про Харитину, наче й не чув, промовчав; тільки і подав вістку, що „Харитина крепачка, має батька й матір, на волю викупити її не можна, хіба тільки заміж треба вийти“³⁾).

18 лютого Тарас знов просить Варфоломея: „спитай у Харити, що вона скаже, щоб я знав, що мині думати і що робити“?

„Ще раз благаю тебе напиши, що скаже Харитина“, пише Тарас удруге, а Варфоломей як затяв ся! мовчить про Харитину, та, замість того, подає Тарасови нікчемну раду, що характеризує лишень його самого. Дословно тієї поради ми не відаємо, Варфоломей признав ся тільки, що радив Тарасови „написати яку небудь молитву, або оду, тай надруковати по всіх журналах. Бо я, каже він, що дня божого чую таке про тебе... Щоб люде не цурались, потурай їм, брате!“⁴⁾).

Довготерпеливий і без краю добрий наш кобзар властивим йому звичаєм, дякуючи за ту раду, жартома, іронічно питає 23 березія свого свата: „чого ти замовк, мов тобі заціпило? чи не завадила тобі ота казань, що ти для мене так мудро скомпоновував? Брехня сьому! я тільки не фарисей, не ідолопоклонник такий, як оті християне-сїпаки брехуни. Собака погавкає, а вітер рознесе... Чи ти казав що Харитині про мене і що вона тобі сказала? Будь ласкав! поверни отсїм ділом на мою руку, а то не втерплю, одружу ся з такою шерпою, що й тобі сором буде“.

1) Основа 1862 кп. VI стор. 10.

2) Основа *ibidem* ст. 11.

3) *ibidem* 12.

4) *ibid.* стор. 13.

Нарешті в день, навіки незабутний для Тараса, в день визволення його з крпацтва приймає він 22 квітня р. 1860 від Варфоломея лист з такою звісткою, що він з неї „трохи, трохи не записав ся в ченці“.

Очевидно, що похвалка Тарасова, одружити ся з якою небудь шерепою, пройняла Варфоломея і розвизала йому язик. Через пів року, після першого листу Тараса про Харитину, він нарешті написав, що „за Хариту не вмію тобі розказать, бо в мене від жалю багато жовчи розлило ся. Як я їй сказав, вона питаєть ся: „чи швидко-ж вони прийдуть?“ Я кажу: літом, або в осени. „Нехай же, каже, я піду поражусь з батьками“. Може ти, кажу, не віриш, то я тебе викуплю покіль він приїде?“ А вона каже: „я ще не думаю заміж, погуляю“. А сестрі Катерині сказала: „як викуплять, то й закрестять на цілий вік. Не хочу, Біг з ними!“

„Минї здаєть ся, що варто її зовсім забути“, радить Варфоломей.

Варфоломесви здавало ся, що на сьому і буде край сватанню до Харити, що Тарас його послухаєть ся; але не такої був думки Тарас. Він хоч і зажурив ся, але надія на ліпше не покинула його: „нехай, пише він до Варфоломея, Харитина погуляє до тієї весни, а ти тим часом врозумляй її по троху і жінку свою попроси і сестру Катерину і Ярину. Скажи їй, що ми з тобою такі пани, як вона панна. Викупувати її не треба, вона вже вільна і всі жінки і дівчата в нашім краю уже не панщане. Я вже Хариті і намисто і дукача і хрест купив. Ти її з очей не спускай, може ще що небудь і буде“¹⁾.

Отоді то Варфоломей виразно вже виступив з своєю думкою: зганивши Хариту, він пише до Тараса: „після того, як я з нею побалакав про тебе, мов не та дівчина стала; де взяли ся у свині роги; така що ні приступу, зробила ся грубіянка, без спросу шляєть ся (волочить ся), приходить спать тоді, коли вже всі послули, завела романси з писарем. Спитаєш її: де ти була? а вона відповідає: де-ж я була“²⁾.

Варфоломей тямив, що така звістка про Хариту хоч і вразить, зажурить Тараса, але й відтругить його від неї. Тим то, щоб утішити Тараса, він подає йому звістку, що знайшов дуже добре місце під кішло, та радячи Тарасови не журити ся, що

1) Основа 1862 VI стор. 15.

2) ibidem стор. 18.

Харитина зледащи́ла і не хоче йти за його, додає: „коли хоч, я зроблю так, що моя жінка висватає тобі Наталку Шендерівну. Людина розумна, з серцем, можна жити з нею до смаку“.

А Тарас йому відписує: „коли Харитина не схаменеться, попроси сестру Катерину і сестру Ірину чи не накинуть вони оком у Кирилівці огрядну, та чепурну дівчину, хоч і вдовицю, аби чесного роду, та щоб не стара і доладна була. Без жінки і над самісеньким Дніпром і в новій великій хаті і з тобою мій друже-брате! я буду на самоті, я буду самотній“.

Невдача сватання до Харитини збільшала у Тараса почуте самотності та нудьги; він почув ще більше потребу мати біля себе друга серця. Серце його виливає свої бажання в Молитвах, написаних саме тоді, коли Варфоломееві звістки про Харитину зажурили, засмутили його.

„Мині, мій Боже! на землі
Подай любов, сердешний рай,
І більш нічого не давай!“

благас він Бога в „Молитві“ 24 мая. На другий день теж саме!
Він молитъ Бога:

„Мині, о Господи, подай
Любити правду на землі
І друга щирого пошли“.

Мабуть не вельми він сподівався, щоб сестри знайшли йому в Кирилівці бажаного друга; тим то 30 мая він вдасться з листом до Полтави до свого старого товариша по академії, до Федота Ткаченка¹⁾. „Накинй оком, пише до його, Полтавку-кирпу, чорнобривку, та на ту весну будеш у мене старшим боярином. Скажи мині, чи буде з сього, чи ні? як що буде, то я на ту весну прибуду в Полтаву“.

Тим часом Варфоломей знов нагадує про Наталку, додаючи, що її хоче сватати якийсь добрий чоловік. Варфоломей якось швидко знов забув, що Тарас „рідний син і брат свого народу і не може єднати ся з панською кровію!“ Тарас 29 червня відписує до його: „Шкода, що ота Харитина зледащи́ла, а мині-б лучшої жінки і на краю світа шукати не треба. Я її (Наталку

¹⁾ Древн. и Новая Россія 1875 ч. 6

Шендерівну) добре не розглядів (тоді як торік ото був у Корсуні). Здасться трошки педантка і не дуже чепурна, а нечепурна жінка і циганови не дружина. Коли трапляється їй хороший неледачий чоловік, то нехай їй Біг помагає¹⁾.

От на сьому і край сватання Тарасового до Харитини. За невдачу не можна тут нікого винуватити. Варфоломей не гаразд тільки зробив, що воловодив Тараса майже цілий рік, а до того зовсім без потреби і неповинно кидав болотом на Харитину, ганьблячи її в листах до Тараса. Скоро Варфоломей прийняв Тарасів лист 2 листопаду р. 1859 з просьбою посватати Довгополенківну, він повинен був, не гаючись спитати у неї і просто, щиро відписати Тарасови про ту відповідь. Тим часом він гаявся трохи не пів року. Харитина з першого ж запитання відмовила через те, як казала вона, що їй ледви минуло 16 років, і вона була справді дуже молода задля Тараса. Так треба було і відписати Тарасови, а не вигадувати невідь-що на молоду дівчину.

В своїх споминках²⁾ Варфоломей виправдує себе тим, що „написати Тарасови правду — було все одно що пирнути його ножем в саме серце. Сказати йому, що він зістарівся задля 18-літної дівчини, значило нагадати йому, що його молодість, його пора брати ся з молодю вже минули на віки. Вмовляти Харитину — значило приневолювати її морально. Певне, що я і моя жінка, додає Варфоломей, могли-б умовити Харитину і видати її за „такого старого, лисого і з сивими вусами“, але чи не зробили-б ми Харитину безталанною? не нарікала-б вона опісля на нас?“

Ні з одним з наведених доводів згодитись не можна. Тарас сам добре тямив, що віком своїм він не рівня Харитині, але серце його жадало біля себе огрійливого, саме молодого серця. Одначе, яко людина правдива, він не образився-б за дівочу правду. Коли-ж Варфоломей так жалкував молодого віку Харитини, так же й Наталка була не вельми богацько старійша за Харитину, треба-ж було і Натальчиної молодости шкодувати, а тим часом ми бачили, що Варфоломей брався її висватати за Тараса.

Ні! тут не було такого гуманного жалкування молодого віку, про яке розповів потім Варфоломей. Він і його жінка таки

1) Основа 1862 кн. VI стор. 18.

2) Правда 1876.

умовляли Харитину, кликали і батьків її умовляти, доводили їй, що вона буде за Тарасом щасливою, жити ме на хуторі біля Канева, жити ме не вбого¹⁾, одначе Харитина не згодила ся і не згодилась тому, що була закохана в молодого і вродливого паробка Федора Гриненка, що був писарем. Не вгадати, чи була-б Харитина щасливою за Тарасом, але й за Гриненком вона була безталанна, бо Гриненко той був паниця великий.

IV.

За оті 10 місяців, з того дня, як Ш—ко вернув ся з України до Петербургу і доки скінчило ся його сватання до Харитини Довгополенківни, жите його в столиці йшло своєю звичайною ходою. Піклованне, придбати на Україні кишло та одружити ся, неминуче вимагало дбати про гроші, а заробити гроші у його не було иньшої путі опріч художника та письменника. Тим то увесь сей час бачимо, що він пильнує перш за все коло малюнків. Не забуває він і про поезию і взагалі про рідне письменство. Мулить йому стара думка, висловлена їм ще в 40 рр. а потім Кулішу в листі 5 грудня р. 1857²⁾, організувати український вістник періодичний. На сю думку, вже-ж, не могли не обізвати ся з щирою симпатією і енергією і всі наші видатніші люде, що того часу перебували в столиці, от як Костомарів, Куліш, Макаров, Білозерський, Каменецький і иньші. Спершу гадали вістник назвати Хатою і видавати під редакцією Куліша; але шеф жандарів не згодив ся дати Кулішеви дозвіл. Тоді перейшли на те, щоб редактором був Макаров, а далі, не відаю через що, редагування сподіваного вістника з назвою „Основа“ випало на долю Білозерського Василя.

Заким клопотали про дозвіл „Основи“, земляки наші, щоб не гаяти часу, прирадили собі дуже добре діло — видавати українські книжки. Така літературна, а тим паче видавнича робота, вимагала хоч якої небудь легонької організації людей. От звідсіль і виникла в Петербурзі під кінець р. 1859 так звана громада³⁾. На обовязку громади і лежало збирання матеріялу, упорядкованне і виданне українських книжок взагалі.

¹⁾ Лист Крамаренківни.

²⁾ Основа 1862 кн. VI стор. 79.

³⁾ Перша українська громада була організована в Полтаві р. 1858.

З споминок Недоборовського, надрукованих у Київській Старині і з споминок інженера Федора Черненка, переказаних мині особисто, коли я, вертаючись з заграниці з початку р. 1866 бачив ся з ним в Петербурзі, відомо мині, що громада збирала ся що тижня у Черненка¹⁾. Тут в головах усіх бесід, усіх порад, стояло піклування про українське слово, про народню осьвіту, про видання книжок. Часом же читали — або автори

Яків Кухаренко.

свої твори, або ті чи иньші реферати, сьпівали, а инколи трапляли ся і учені змагання. Перегодом побачимо в подробицях участь Шевченка в літературних і видавничих працях. Вони чимало брали у його часу, але більш за все віддавав він час на малювання. Він так був обтяжений працею, що инколи бракувало йому часу піти до знайомих, або листа написати. Ба-

¹⁾ Небіжчик Черненко був чоловік небогий, щирий Українець, людина гостинна і незвичайно добра.

чимо, що з того часу, як вернув ся він з України, він опріч Варфоломея, майже ні з ким не листовав ся. Коротенький лист до Кухаренка, та записочка до Ю. П. Ковалевського¹⁾ — от і все листованнє. Поздоровляючи останнього з іменинами, поет просить вибачити йому, що не має часу поздоровити особисто. „Легче, каже він, верблюдови в ушко голки пролізти, ніж доброму художникови покинути свою майстерню серед білого дня“.

З коротенького листу до Кухаренка²⁾ знати доволі цікаву експльоатацію імени поета і добрих відносин його з Кухаренком. Якийсь меткий пройдисьвіт, прийшовши до Кухаренка, назвав себе Тарасовим братом Петром і випрохав заповоги 10 карб. Довідавшись про се, Тарас пише Кухаренкови: „брата Петра у мене нема; Біг його знає, відкіль він узав ся? Та дарма! Нехай собі здоровий буде, а ти і здоровий і багатий“.

На громаду Тарас ходив пильно. Принаймні небіжчик Черненко не пригадав мині ніже єдиного випадку, щоб він не прийшов, скоро тільки недуга не приковувала його до своєї хати. На громадї він читав свої твори, сьпівав і часом змагав ся з Костомаровим; змагались вони палко, горяче, але ніколи не сварячись, і хоч би як довго і горяче змагали ся вони, а з громади вертали такими-ж приятелями щирими, якими й завждї були. Трапляло ся, що Костомарів брав иноді Тараса на жарти, але жартовав ніжно, ласкаво, і Тарас ніколи на його не гнівав ся. Що історик наш глибоко шановав і ніжно любив поета, про те посвідчила нам, опріч Черненка, і Василиха Білозерська. Костомарів, каже вона³⁾, вельми любив Шевченка, в характерах їх було богацько однакового: живість, перенятливість, великий талант, глибоке почуте поетичне, любов до всього прекрасного і огидливість до всякої фальши. Коли поет приходив до Білозерських, він часом сьпівав, сьпівав дуже гарно. Усе що в бесїді говорив він, було передуманим і висловлював він талановито, гарно. Він добре знав твори Байрона і Шекспіра, студиював їх пильно і часто говорив цитатами з них.

Приятелюваннє Шевченка з Костомаровим ще більш зміцнило ся, коли на весні р. 1860 перебрала ся до Петербурга блага неня Миколи Івановича і Костомарів закватеровав не да-

1) Русск. Стар. 1884 том 42 стор. 402.

2) Зоря 1894 ч. 5.

3) Русск. Стар., 1887 кн. 3 стор. 611.

леко від Академії художеств¹⁾. Що тижня у вівторок у Костомарова збирали ся знайомі. Шевченко до свого останнього недугу завжди бував на тих вівторках, опріч того заходив до історика і в инші дні. Він познайомив нашого історика і з родиною ір. Толстих.

Осьвічена, гуманна і гостинна родина Толстих вельми сподобала ся Костомарову, а Толстим не можна було не вподобати Шевченкового друга. Поет і історик стали звичайними гостями Толстих. Тут у Толстих вони стрічали великдень р. 1860, останній на віку Шевченка. Пючи каву, поет зняв з істориком якусь історичну бесіду, бесіда перейшла на горячу розмову, а потім і на палкі змагання. Тарас горяче і завзято нападав на історика, а останній ласкаво жартовав. Змагали ся вони до самого сьвіту, а потім пішли на берег Неві любовати з картини соняшного сходу. „Тут, каже д. Юнге, весело розмовляли, не маючи й на гадці, що вже ніколи більш не стрівати нам вкупі з Шевченком великодного сьвята“²⁾.

V.

Було вже говорено, що Шевченко, ще в дорозі з заслання, коли перебував в Нижньому Новгороді, взяв ся упорядковувати свої твори до друку. Прибувши до Петербургу, він прохав Каменецького взяти на себе клопіт в цензурі³⁾. Але з того часу минуло півтора року, а „Кобзарь“ не виходив на сьвіт Божий. Дві причини шкодили тому: перш за все цензура, а друге — брак коштів потрібних на видання.

Книгар Кожанчіков хоча і не від того був, щоб видати Шевченкові твори, але за право видання „Кобзаря“ давав автору дуже невеликий гонорар⁴⁾.

Шевченко тямив жмикруцтво книгарів і не хотів підлягати йому. Від експльоатації Кожанчікова і взагалі книгарів він остерігав і Марковичку, пишучи до неї 25 мая р. 1859⁵⁾: „Серденько! не посилайте нічого книгарям, доки вас лихо не прикрутило, бо вони не бачать, а носом чують наші злидні“.

1) *ibidem* 1880 кн. 3 стор. 605.

2) Вѣст. Евр. 1883, VIII, стор. 841.

3) Кобзарь т. 3.

4) Київ. Стар. 1889 кн. 2 стор. 463.

5) Правда 1875 стор. 574.

До всього того Кожанчіков маво якось брався за справу видання „Кобзаря“ і останнє своє слово про гонорар відкладав, доки не буде дозволу з цензури.

Добути дозвіл не легко було.

Хоча цар Микола був вже в могилі, і царював його син, а про те видана р. 1847 заборона друкувати Шевченкові твори не була скасована¹⁾. З другого боку хоча за нового царя повіяло ніби вільнішим вітром, і здавалося, починало дніти і займатися на світ, однак р. 1859 на пресу занесла руку реакція і досягла того, що задля погляду над пресою організовано потайний комітет майже з самих ретроградів. Академик Никитенко, що й сам належав до цензорів, каже²⁾, що той комітет деморалізовав молодіж („развращалъ“). Цензурні утиски слова ставали все більшими, лютість потайного комітету доходила до того, що напр. цензора Ярославлева засудили за те, що він в „Русск. Слов-і“ не заборонив такої фрази: „Гоголь былъ уважаемъ публикою до тѣхъ поръ, пока не началъ рабски воскурять фиміамъ царю земному и царю небесному“³⁾.

Тим то петербурські цензори вагалися з творами Шевченка, найпаче з його „Гайдамаками“, воловодили і не хотіли тай не могли самі по собі давати дозволу. Цілих шість тижнів Шевченко і його приятелі і знайомі ходили коло цензорів, але не можна було їх ублагати, на перешкоді більш за все стояла заборона р. 1847. Нарешті стали на тому, щоб вдатися безпосередно до міністра освіти, яко головного начальника цензури. Міністром на той час був українець Ковалевський, чоловік дійсно добре освічений і ліберальний; він знав Шевченка і шановав його і його музу, але-ж не відважився дати дозвіл, не порадившись з шефом жандарів і написав до князя Василя Долгорукова. Шевченко й собі вдався до його з листом, в котрому писав: „я притерпів кару єдине за мої рукописи, а що до моїх друкованих творів, дак вони і під час моєї служби в солдатах ходили по руках і нишком букинисти (антикварі) продавали їх; а заборону на їх положено (р. 1847) так мовити, „зауряд“, щоб збільшити мою кару. Вернувшись тепер до академії художеств, я підлягаю натуральному побутку мого заслання, — убожеству, з якого моя праця, яко художника, не спроможна — визволити

¹⁾ Русск. Стар. 1889 кн. XI Дневникъ Никитенка.

²⁾ Дневн. Никитенка за р. 1858.

³⁾ Русск. Стар. 1890 кн. XII стор. 606.

мене. Просячи скасовати заборону моїх творів, я прошу тільки дозволу користувати ся моїми літературними правами і на старості — літех мати кусок хліба насущного від праці молодих моїх літ“. Князь Долгорукий звелів зібрати справи про Шевченкові друковані твори; але його підручні не спішили ся з сїєю справою і міністер Ковалевський мусїв вдруге написати до шефа жандарів 16 січня; тоді тільки останній відповів, що принципіально він нічого не має проти дозволу Шевченкові друкувати його твори, але радить міністрови, щоб він дав приватно Шевченкові твори на цензуру спершу „члену Главнаго Управленія цензуры“ Тройницкому. Сей цензор перечитавши „Кобзаря“ — висловив, що віршів „Думи мої, думи“ ліпше не дозволяти; бо хоча в них нема нічого „предосудительнаго“, але загальна ідея їх ворожа „сліянню Малороссіи съ Великороссією“. Після цензури Тройницкого шеф жандарів дав свою згоду, але з умовою, щоб „Кобзаря“ ще раз переглядала цензура. Тоді „Кобзарь“ пішов на розгляд до цензора Бекетова, котрий глянув на його вельми суворо і замазував¹⁾ такі вірші, в яких не було нічого не цензурного. Нарешті дозвіл „28 ноября 1859“, вийшов з під пера цензора Бекетова.

Щоб зручнійш було читачеви уявити собі думку цензора Бекетова про те, що можна друкувати, а чого ні, наведу ті вірші, тільки з „Катерини“, яких Бекетов не дозволив надруковати. „В розділі III після віршу „Поки сльози лють ся“:

„Отаке то лихо! бачите, дівчата:
Жартуючи кинув Катрусю Москаль,
Недоля не бачить, з ким їй жартовати,
А люде хоч бачать, та людям не жаль:
„Нехай“, кажуть, „гине ледача дитина,
Коли не з'уміла себе шанувать“,
Шануйте ся-ж, любі, в недобру годину,
Щоб не довело ся Москаля шукать“.

Далі тамечки-ж після віршу „що мині робить“ не дозволено надруковати:

„Сирота собака має свою долю...
Моє добре слово в світі сирота;
Його бють і лають, закують в неволю,
Та ніхто про матір на сьміх не спита.

¹⁾ Русск. Мысль 1898 юнь стор. 196—200.

А Йвася питають, заранне питають,
 Не дадуть до мови дитині дожити...
 На кого собаки на вулиці лають?
 Хто голий, голодний під тином сидить?
 Хто лобуря водить...? Чорняві байстрята...
 Одна його доля: чорні бровенята,
 Тай тих люде заздрі не дають носити⁴.

Третій нездовіл — се початок IV розділу:

„Попід горою яром, долом,
 Мов ті діди високочолі,
 Дуби в Гетьманщині стоять;
 У яру гребля, верби в ряд,
 Ставок під кригою в неволі,
 І ополонка — воду брать...
 Мов покотило червоніє,
 Кризь хмару, — сонце занялось,
 Надув ся вітер, як повіє, —
 Нема нічого!... скрізь біліє...
 Та тільки лісом загуло“¹).

Визволивши „Кобзаря“, хоча й вельми покаліченого, з цензурної неволі, треба було поміркувати про кошти на видання.

В гурті Тарасових приятелів було не мало українських богатирів-дуків, от як напр. Галаган, Тарновський, Сошальський і ин. таких, що спроможні були на видання „Кобзаря“ вийняти кошти з власної кишені так, що кишеня з того не послабшала-б і навіть не почувла-б того. І кожен з них, вдаючи з себе патріота українського, тим самим реально довів би і свій патріотизм і своє пошановання до кобзаря-ієнія і до рідного слова. Потребу видання „Кобзаря“ всі вони добачали, а про те ні в кого не простягла ся рука дати потрібні кошти. Коли-б не трапило ся щасливої нагоди і заповоги Платона Семеренка, так річ певна — видання „Кобзаря“ не минуло-б жмикрутьських рук столичних книгарів.

Коли Шевченко в липні р. 1859 гостював на Україні і був у Платона Семеренка, так останній обіцяв, коли тільки цензура дасть дозвіл, то кошти на „Кобзаря“ будуть.

Пам'ятаючи про сю обіцянку, Шевченко, прийнявши дозвіл цензурний, написав до Олексія Хропаля (управителя Семерен-

¹) К. 1885, II с. 520—1. Не тямлю чому досі отсих заборон не заведено до „Кобзарів“, виданих після р. 1885. Тим часом опріч своєї краси, наведені вірші мають велику вагу в поемі і з иньшого боку.

кових дібр в Городищі): „Сьогодні, писав він, цензура випустила з своїх пазурів мої безталанні думи, та так проклята обчистила, що я ледви пізнав свої діточки. А „издатель“ — кацапська душа — половини не дасть того, що я прошу і що мині притьмом треба. З таким моїм лихом я отее до вас з Платоном Федоровичом: вишліть мині 1100 карбованців а я вам з великою подякою пришлю к новому року екземплярів книги на таку суму, або через рік гроші з невеликим процентом“¹⁾.

Семеренко не гаючись 11 грудня післав в Москву до свого комісiонера Пурлевського переслати Шевченкови потрібні йому гроші і того-ж дня, повідомляючи про се автора „Кобзаря“, додає: „усї ми часто згадуємо про вас. Ми з вами мало знайомі. Де про що бажав побалакати з вами, та не трапило ся зручної нагоди. Ви своїми оповіданнями поетичними так бадьорили мій дух, що я про все забув. Дасть Біг, побачимо ся і побалакаємо по правді. Атже ви за правду не гнївати мете ся? На перший раз скажіть мені по правді: з якої причини до мене ви написали листа одною мовою (російською), а до Олексія Івановича (Хропаля) другою? (українською). Коли таке нелїтературне листованнє, як моє, не втомить вас, так прошу вас і до мене коли небудь написати“²⁾.

Жадного слїду нема, щоб відповісти запевне: чи після наведеного листу переписували ся Шевченко й Семеренко, чи нї? Тільки з Тарасового листу 12 сїчня до Варфоломея знати, що поет писав про щось до Семеренка, мабуть прохав взяти до себе на службу Варфоломея, але лист сей до нас не дійшов.

Коли, нарешті, вийшов „Кобзарь“, Шевченко послав його до знайомих з власноручними написами. Пославши кілька примірників до Варфоломея, він писав до його, щоб прийнявши посылку, одвіз примірники „Кобзаря“ в Городище до Семеренка і до Хропаля.

Побачивши, що на „Кобзарі“ — „коштом Платона Семеренка“, останній, як переказує д. Чалий³⁾, вельми ремствував на Тараса, бо даючи гроші на виданнє, він не бажав, „щоб відала лївша про те, що діє правша“, і після того Семеренко вже не схотїв відповідати Тарасови.

¹⁾ Ibidem.

²⁾ ibidem.

³⁾ Чалий стор. 175

І Варфоломей¹⁾ свідчить, що справді Семеренко за те гнівав ся. Тарас же, довідавшись про його гнів, писав: „нехай собі сердить ся, коли у його така сердита натура“.

Дійсно Платон Семеренко був чоловік стільки-ж добрий, скільки скромний і ворог всякої реклями, але, кажучи правду, за „рекламу“ на „Кобзарі“ не слід було йому гнівати ся на Тараса. Коли хто й винен тут, так хіба ті люди, що, знаючи Семеренкову вдачу, не остерегли Шевченка, щоб на „Кобзарю“ не оголошував ймення видавника.

З листів, що приходили до Шевченка з подякою за „Кобзаря“, варто де-про-які згадати нам.

Старий приятель Тарасів доктор Козачковський горяче дякує за „Кобзаря“, як за дарунок дорогий своєю вартостію абсолютною. Навпаки другий старий приятель Максимович дуже якось холодно висловляє свою подяку, а дука Великорос Катєнін писав: „Спасибіг, що не забули і про мене. Живіть многі та многі літа і своїми творами поетичними, повними живої краси, драматизму та свідомости гідности чоловіка, будіть простованне до Правди і Добра“²⁾.

VI.

Справа скасування крєпацтва, по цілий вік гризла серце Шевченка, йшла дляво, і длявість та тепер повинна була ще більш турбувати йому душу. В Петербурзі тоді саме земляк наш і добрий знайомий Тарасів — Полтавець-дідич Олександр Оболонський видавав симпатичний вістник „Народное Чтеніє“, де було друковано кілька поезій нашого кобзаря. Вже-ж річ певна, що провідуючи Оболонського, Шевченко не один раз виливав перед ним своє тяжке вболівання про долю рідних братів і сестер. Отут нераз здіймали бесіду про те: яким його робом прискорити визволення з крєпацтва поетових братів і сестер? Примірковали перш за все в журналі Оболонського надруковати коротеньку автобіографію Шевченка. Останні слова тієї автобіографії, надрукованої в книжці за лютий р. 1860, наче той голосний дзвін ударили на івалт про долю крєпаків-Шевченків. „Моє минуле тим більш жахливе, писав в автобіографії поет,

¹⁾ Правда 1875 стор. 967.

²⁾ Чалий стор. 177.

що мої рідні брати і сестри і досі ще крепаки!... Так! вони і досі крепаки..."

Але яких же заходів ужити далі, коли отсі трагічні слова з'являлися ворогів кречактва? Годі було сподівати ся, щоб вони дійшли самі собою до ушей дуки Поляка Фльорковського, володаря Кирилівки і Шевченків. Річ певна, що Фльорковський журналів російських, та ще таких як „Народное Чтеніє“ не читав.

Примірковали вплинути на Фльорковського через комітет „Общества (товариства) для пособія (запомоги) литераторамъ и ученымъ“. Турієнєв, тоді вже особисто знайомий з Шевченком, був членом в Комітеті і взяв ся внести туди подання про визволєннє Шевченків з кречактва.

Комітет на засіданню 21 березія прирадив вдати ся до Фльорковського і прохати, щоб він випустив з кречактва Шевченкових родичів ради пошановання літературних заслуг Тараса і взагалі літератури¹⁾.

„Високоповажаний і Люблений товариш наш Тарас Григорович Шевченко, відомий на цілу Росію поет, писав Комітет до Фльорковського: між кречакми вашими має в селі Кирилівці двох рідних братів Микиту і Єсипа і сестру Ірину. Він дуже бажає, щоб вони стали вольними і тужить в розпуці за ними. Не відмовте Шан. Добродію! вволити палке бажаннє Тараса Григоровича і випустіть на волю його братів і сестру. Хоча він і відає, що небавом кречактво буде скасоване, але він так тужить за братом і сестрою, що ладен викупити їх, коли ви забажаєте викупу, аби тільки швидче вони були у купі з ним“. Комітет прохав назначити і ціну викупу, коли вже не можна без його.

Ще перед тим Тарас писав до Варфоломея, щоб швидче написав до його „як зовуть жаботинського і кирилівського пана і що воно таке? і як зовуть синів брата Микити і брата Йосипа і сестри Ярини“? Варфоломєєва відповідь чомусь загаяла ся, і Тарас через день після згаданої в горі приради Комітета, знов нагадує Варфоломєєви і додає: „робота моя коло їх волі (братів і сестер) аж шкварить, а ти мовчиш²⁾“. Як будуть питати брата Йосипа, на чийому ґрунті він живе? нехай каже: на своїм. За ґрунти положено якусь плату, то сестрі Катерині доведеть ся

¹⁾ Київ. Стар. 1890 кн. II стор. 335.

²⁾ Ibidem стор. 930.

потім платити, а Йосипови тепер без плати віддадуть“. За кілька днів після сього Тарас листом 28 березня просить Варфоломея поїхати в Кирилівку і сказати братам і сестрі Ірині, „щоб вони не квапили ся на волю без ґрунтів та без поля, нехай лучше підождуть“¹⁾.

Така порада була саме на часі і як раз добре остерегала Шевченків. Фльорковський, одержавши лист від Комітету, приміркував собі разом догодити Богу і мамоні; він тямив, що визволення крепаків річ неминуха, певно, що до його дійшли і звістки, що цар стоїть за те, щоб визволяючи крепаків, наділити їх землею. Фльорковський, перш ніж відповідати Комітету, казав Шевченковим братам хоч зараз виходити на волю, але без землі, і зараз же перенести ся куди-небудь з Кирилівки. Мабуть звістка про се дійшла до Тараса, бо в листі 22 квітня він просить Варфоломея сказати Микиті, аби спитав у Фльорковського, що він положить за ґрунти і за десятину поля? Фльорковський відповів, що випускаючи Шевченків на волю, він ні за які гроші не дасть їм землі, а Шевченки, маючи вже поперед братову пораду, не квапили ся на волю без землі.

Фльорковський не хапав ся відповідати Комітету і ледви 19 мая висловив свою відповідь²⁾, що він ладен хоч зараз випустити Шевченків на волю, а 16 червня подав другу відповідь, що Шевченки не хочуть іти на волю без землі.

Тим часом Комітет, не маючи довгий час відповіді Фльорковського і довідавшись, що з Петербургу їде на Україну, саме в ту країну, де жив Фльорковський, молодий Українець Микола Новицький³⁾, прохав його побачити ся з Фльорковським і спитати у його: чи гадає він вволити волю Комітета і випустити Шевченків на волю? коли бажає, так чи за гроші, чи без плати; чи з землею і т. д.?⁴⁾.

Припоруку д. Новицькому Комітет висловив 16 мая в листі голови товариства — Юрія Ковалевського.

Д. Новицький гадав небавом рушити з столиці, але з причини, яка від його не залежала, виїхав тільки на початку червня. Перед виїздом він доводі часто бачив ся з Тарасом. Про щоби тоді не заходила бесіда у них, Тарас на сам кінець зводив її

¹⁾ ibidem стор. 966.

²⁾ Київ. Стар. 1890 кн. 2 стор. 335.

³⁾ Нині генерал і командир корпусу.

⁴⁾ Київ. Стар. 1889 кн. 2 стор. 337.

на своїх братів і сестер і стискаючи Новицькому руки, говорив: „Голубчику! попильнуй, поклопочи за отих безталанних“¹⁾.

В перед-день свого виїзду з столиці д. Новицький зайшов до Шевченка попрощати ся. Увесь час, доки Новицький сидів у Тараса, поет був якийсь збентежений та такий експансивний і говіркий, яким доти Новицькому ніколи не доводило ся його бачити, показував йому свої малюнки, водив його по салях академії, спiniaючись перед видатнішими картинами. Найдовше стояли вони перед творами: Іванова — „Явлення Христа народу“, та Брюлова „Осада (облога) Пскова“. Художник хвалив подробиці картини Іванова, але суцільність її не вдовольняла його. Більш хвалив „Осаду Пскова“, згадував творця її свого учителя-друга і вказуючи на сцену, де Москалі і Поляки, знявши в гору коругви та сьвяті хрести, йдуть одні проти одних на смертельний бій, Тарас мовив: „Глянь! во ім'я і на славу Христа люде йдуть вбивати один одного! Острах і жах бере, коли згадаєш, скільки людської крові та сліз пролито іменем Христа!... Боже ти мій, Боже!“ Сидячи потім у своїй тісній квартирі-келії, Тарас читав своєму гостеві свої твори, иньші з них були написані на стіні. „Се так собі, говорив він: сижу, маюю, а прийде що в голову, я його й напишу на стіні“.

Прощаючись (то було останнє прощання!) Шевченко ще раз прохав поклопотати за братів і сестер, найпаче за Ярину: „Ох! Ярино, Ярино!“ промовив він, упав на вбогу канапку і заривав істерично, наче та дитина.

Новицький, приїхавши на Україну, перш за все, як і радив йому Тарас, побачив ся з його братами і з Варфоломеем, а тоді вже й з Фльорковським.

Фльорковський згодив ся, випускаючи Шевченків на волю, дати їм за гроші і ірунти, але ні за що не хотів наділити їм поля, говорячи, що сього не можна йому зробити, аби не спокушати иньших селян. „О! тай бестия-ж отсей Фльорковський, писав Новицький до Шевченка, ще й яка бестия! наймоднійша! Не скажу, що він заправить за ірунти, каже: про се треба помірковати“²⁾.

Небавом після того Фльорковський впевнив Шевченкових братів прийняти волю без ірунтів і без землі і 10 липня склав

¹⁾ *ibidem* 1889 кн. 3 стор. 731.

²⁾ Чалий стор. 174.

з ними умову, беручи на себе виплату 900 карб. довгу в банк, що позичав задля себе¹⁾. Про такий визвіл він повідомив Комітет і Тараса. Тарас з ввічливости подякував йому, але дійсно на таку волю обурився і написав до Варфоломея: „Микиті скажи, як побачиш його, що він дурний, ні з ким не порадившись, зробив чорт зна що! Порадь їм, щоб вони швидче записалися в міщане: один в Звенигородці, другий в Черкасах, а Ярина в Каневі. Мині тут так радять. Не знаю, як ти порадиш“.

Таким чином брати і сестра Тарасова з дітьми добули собі визвол з крпацтва за кілька місяців до скасування його; але жадної користі їм з того не було і була-б ще велика шкода, коли-б вони були не схаменули ся і коли-б був дідич Фльорковський сам себе не перемудрив. Аж до березія р. 1861 він не видавав Шевченкам на руки відпускного акту; а коли з початку березія оголошено було скасування крпацтва, так Шевченки схаменули ся і відцурали ся і акту і волі без землі: „на що нам тепер панська воля, казали вони, коли люде діждали ся волі царської з землею, а пан дає волю та вимагає кидати батьківщину, та ще й з рідного села каже тікати...“⁴

Фльорковський дійсне дав їм волю з умовою, щоб вони вибрали ся з Кирилівки, і тепер не звертав жадної уваги на їх неохоту кидати батьківщину і притьом вимагав, щоб вони покинули Кирилівку і виписали ся звідтіль. Коли прийшов час заводити уставні грамоти, Фльорковський написав, що Шевченки виписали ся з Кирилівської громади, а ґрунти і землі, що припадали на них, показав вакансовими. Адміністрація затвердила була таку грамоту, хоча Шевченки змагали ся і жили в Кирилівці на батьківських ґрунтах.

Річ певна, що Фльорковський випер би був Шевченків з ґрунтів і з Кирилівки, коли-б не трапила ся була польська революція р. 1863. Вона між иньшими викликала урядовий наказ перевірити уставні грамоти. Селянська адміністрація (мирові посередники і иньші урядники) з Поляків була перемінена новими людьми, переважно Українцями, а між ними були люди, що взагалі сприяли інтересам визволених крпаків. Перевірю-

¹⁾ За ту позичку були в заставі банку усі крпаки Фльорковського. Банк давав позичку не під землю, а під „душі“. По рахунку на душі Шевченкових родичів припадало позички 900 карб.

вати кирилівську грамоту довелося Лашкевичови. Отоді їй полагали ту шкоду, яку хотів був заподіяти Шевченкам Фльорковський. Шевченки лишилися в громаді кирилівських селян, при батьківських ґрунтах і з наділом поля¹⁾.

VII.

На літо р. 1860 трохи що не всі знайомі, а найпаче близькі приятелі Тарасові пороз'їздилися з Петербургу: хто на села, хто на „дачі“.

Граф Толстой з родиною виїхав на дачу до Виборґа (в Финляндії); звідтіля хоч і вернулися вони 15 липня, але зараз же рушили за границю. Костомарів спершу поїхав з Толстими, потім їздив в Новгород, в Москву і вернув ся вже в осени²⁾. Білозерський виїздив в Костромську губ. до жінчиної рідні³⁾. Ранійш за всіх рушив з Петербурґа Куліш, він простовав через Полтаву. Тут 9 мая полтавська громада справила йому в вокзалі міського саду бучний обід. На той обід зібралося чоловіка з 200, були тут і селяне-крепаки, і дідичі-дуки, і шевці, і кравці і генерали і письменники; були жиди і репрезентанти усіх славянських національностей. Звістно, переважала національність українська, і панувала її мова. За обідом були бесіди на всіх славянських мовах. Хоча обід був на шанобу Кулішеви, але властиво панувало в промовах імення автора „Кобзаря“, а в тоастих бажанні розцвіту української ідеї народньо-національної. До віку забути мині одного тоасту, що зняв вислужений жандар Біловодський. За кілька хвилин перед тим, як сідали до столу, до мене та до Трунова Василя, яко до розпорядників того обіду, підійшов з публіки (обід був прилюдний) невідомий мині мужчина і став прохати прийняти його до обіду. Я відповів, що взагалі страшенна тіснота, місця цілком бракує і я через те мусів відмовити вже більш ніж 20 чоловікам. „Вже як собі хочте, відповів він, возьміть з мене хоч вдесятеро (підписна ціна була 3 карб. з чоловіка), а пустіть хоч постояти біля столу, бо я той жандар, що р. 1847 відвозив Куліша в Тулу“. Порадившись з своїми товаришами Дмитром Пильчиковим та Ва-

¹⁾ Київ. Стар. 1889 кн. IV стор. 190—193.

²⁾ Литер. Наслѣдіє 116—118.

³⁾ Правда 1888 стор. 215.

силем Труновим, я згодив ся. Незнайомий гість сак-так примостив ся на кінці столу, на самому розі проти Куліша. І от після десятої чергової промови, він встав, просив слова без черги і в короткій, але енергичній промові, повитав Куліша яко „старого знайомого“. Памятаю, наче отсе зараз, здивовану твар Куліша; знати було, що він силкуєть ся пригадати собі, де він бачив сього оратора. Але останній поспішив повідати, хто він, як і відколи знає Куліша і підніс такий тоаст: „з уст вислуженого жандаря прийміть, люде добрі, щире бажання, щоб ширила ся, зміцняла ся і пишала ся по нашій рідній Ухраїні та ідея українська, за яку я відвозив Куліша на заслання в Тулу“.

Трудно уявити собі той ентузіязм і захват, яким переняла ся уся громада і та, що була за столом і та, що стояла навкруги салі під вікнами...

Взагалі той час — був часом, коли придавлений людський дух, вирвавшись хоч трохи на волю, зняв ся до такої висшини, до якої після того він не знімав ся вже в Полтаві.

Куліш, пишучи до Шевченка про той обід, зовсім правдиво говорив, що „скільки не було на тому бенкеті промов поважних, то, знайте, ваше славне і шановне ім'я споминали так, як рідна сім'я споминає про свого батька, що живе десь далеко на чужині. Пили нераз вам на здоров'я і просили мене вблагати вас, щоб ви хоч на ту весну пошанували Полтаву, явивши їй свою кохану і шановну персону. Запевняю вас, що ніде в світі таких щирих і прихильних до себе дітей не знайдете, як у тій Полтаві. Тут бо не то пани і паненята, але всяка душа письменна і щира з вашим „Кобзарем“, наче з яким скарбом дорогим, носить ся, та хутко їм і книжки не треба буде, бо повітверджують усі ваші стихи на память і тривайте, чи не по „Кобзарю“ вони й Богу молять ся¹⁾“.

З Тарасового листу до Варфоломея, писаного 25 серпня, знати, що Куліш з Полтави їздив у Корсунь. Варфоломей радив ся з ним про свою думку взяти ся до крамарства. Річ очевидна, що в сій справі він раховав більш за все на Тарасову допомогу і гадав крамарство своє розпочати книжками. „Бачу, відповів йому Тарас²⁾, що ти з Кулішем аж надто розфантазіровали ся. Книгар Кожанчіков сказав міні сьогодні от що (а він се діло добре знає), що „на 3000 готівки і 3000 кредиту в книжній

¹⁾ Чалий стор. 179.

²⁾ Основа 1862 кн. VI стор. 22.

торговлі можна получить 10% з великим трудом. Мині й самому не подобається твоє сіпачество, та нема де дітись. Бумага (папір) і чай се иньше діло. Напиши мині гарненько, чи багато тобі треба кредиту на се діло“?

Таким ото чином, коли нарешті виїхали з Петербургу Макаров, а потім і Новицький, Тарас лишився майже самотнім. Немов наумисне се сталося тоді саме, коли він запевнивсь, що з сватання його до Харитини нічого не буде, коли, значить, душа його понялася хмарою нудьги і коли саме, більш ніж коли будь, треба було йому дружньої поради і розваги.

„Його, каже Костомарів, переняла душолюбна туга, яку сплodiла самотність і ненормальне становище на висині слави після 10-літнього заслання, що розлучило його з освіченим миром“¹⁾.

Натурально, що туга та і гнала Тараса, може не свідомо задля його самого, куди небудь до людей, де-б почувти хоч рідне слово.

Недалеко біля Петербургу є село Стрільня, куди виїзять літовати чимало людей з столиці; на літо р. 1860 туди перебралася жінка Куліша і сестра її Надежда Забілиха з родиною. Ще на весні того року Тарасова землячка і знайома дідичка Карташевська, виїздячи за границю, упрохала Надежду Михайлівну взяти на літо до себе слугу її, покоївку Ликерію Полушмаківну, креначку брата Карташевської, дідича Олександра Макарова.

Ликерія була Українка з Ніжинського повіту. Дівчина молодода, літ під 20, сирота. Середнього зросту, кароока, кругловида, рот маленький, уста пишні, коралеві, коса густа, темно-русява, плечі широкі, круглі, постать гарна, стан гнучкий, тонкий. Такою малює її дочка Забілихи „Наталка-Полтавка“²⁾, що треба додати, не виявляє до Ликерії симпатії. Турґенев³⁾ каже, що Ликерія була „свіжа, молода, трошки необтесана, не вельми гарна, але по своєму приваблива з прегарною білявою косою і з якоюсь не то гордовитою, не то спокійною постатню фігурою, властивою її національності“³⁾. На смак Турґенева, що до жіночої краси і взагалі на його смак художницький можна сміливо покладати ся. Глянувши на портрет Ликерії⁴⁾, перечитавши

1) Русск. Стар. 1885 кн. VI стор. 626.

2) Зоря 1892 ч. 5.

3) Кобзарь 1876 стор. VI.

4) Пчела 1878 ч. 2.

те, що я виписав в горі, не можна не признати, що Ликерія була доволі гарна і краса її була та саме, що підходила до смаку Шевченкові. До сього треба сказати, що родина Карташевських тішила ся з Ликеріної вроди і не жалкувала коштів на дороге і зграбне національне убрання Ликерії¹⁾. Що до портрета духово-морального, так Наталка-Полтавка каже, що вона була розумна (трошки вміла читати), хитра, лїнива, нечепурна, з а в ж д і - б то ходила невмивана, з брудною шиєю і нечесаними косами, любила красовати ся, маїїрити ся, лицяти ся і „заводила любовні інтриги з лакеями сусід“²⁾.

Не все в отьому портреті здасть ся мині певним; можна-б до його додати ще де що з невеличкої замітки Лободихи³⁾, що писала під прибраною назвою Крапивини, але-ж замітку Лободишину я мушу цілком знехтовати і зауважити на неї тільки з недоброго проти Ликерії боку. Мене дивом дивує та відвага, з якою Лободиха надрукувала ту замітку! замітку занадто образливу задля гідности Ликерії, яко жєнщини, а для самої Лободихи яко письменки. На превеликий жаль, Лободишина замітка хоч і занадто бє в очі своєю вигадливістю, а про те д. Чалий без всякої критики завів її до своєї книжки⁴⁾. Тим часом коли хоч трохи прирівняти Лободишину замітку до споминок її, надрукованих у „Пчелі“ р. 1875, якими д. Чалий доволі користовав ся, зараз кинеть ся в очі, що Лободиха надрукувала такі вигадки про Ликерію, яких вона не чула і не могла ні сестра її, ні, тим паче сама вона, чути з уст Шевченка.

Треба сказати, що епізод з Ликерією трапив ся у Шевченка в другій половині р. 1860, себто рік після того, як Тарас кватерував у Києві у Лободишиної сестри!... Після сього епізоду Тарас з Петербурга не виїздив, так само, як Стефанія Матвіївна Лободиха до весни р. 1862 не виїздила нікуди з Полтави. Принаймні я, близько приятелюючи з її чоловіком Віктором Лободою, заходив до них кілька разів що тижня і не пригадаю ніже єдиного разу, щоб за увесь час, починаючи з року 1859, до переїзду Лободи р. 1862 в Смоленськ, я не заставав її в господі!

¹⁾ Пчела 1878 ч. 2 стор. 31.

²⁾ Зоря 1892 ч. 5 стор. 83.

³⁾ Пчела 1875 ч. 5.

⁴⁾ Сводь с. 171.

А коли Шевченко р. 1859 і не відав, що є на сьвітї Ликерія Полусмаківна, то яким же чином можна поняти віри, що в першій половині серпня р. 1859 він розповідав Лободишиній сестрі у Києві, що він „як чорт в суху вербу був закоханий в ту каторжну дівчину Луцьку“¹⁾).

Таким чином усе, що написала Лободиха про Ликерію, треба цілком знехтовати яко добуток власної фантазії Лободишиної.

В духово-моральному портреті Ликерії, списаному Наталкою-Полтавкою, я не йму віри ні в одну з ознак нечепурности. Ми знаємо, що Шевченко був чистюк; „нечепурна жінка, казав він, і циганови не годить ся“. А вже-ж і він і Туртєнєв помітили-б, коли-б Ликерія ходила такою неохайною невмиванкою з брудною шиєю. Нарешті, як погодила-б і Карташевська красу і дороге убране Лукерії з таким неохайним брудом?

Що до „лицяння і любовних інтриг з лакеями“, то нехай вони й були, бо й Кулішиха в листі до Макарова каже, що Ликерія вітрогонна, але-ж се був зовсім натуральний добуток впливу столичної „цивілізації“ на темну людину молоду, сьвідому своєї вродливости і вивезену з села на розпуте столичної деморалізації. Коли Ликерія своїм поведженнем не відповідала нашим моральним змаганням, так виновата тому не вона, а ті, хто, любуючи з краси такої покоївки, не жалковали грошей на убранне її, та не дбали, не пильновали про її освіту і виховання моральне. Ликерія була тим, чим була і більшість, коли не всі, крепачки-покоївки, відірвані від родини, завезені на чужину і тут пущені в деморалізований натовп без освіти, без доброго догляду, без певного виховання!

Взагалі що до споминок Наталки-Полтавки мушу я поводити ся скептично і брати з них тільки те, що не стоїть суперечно з фактами певними. На се маю такі причини: Під час епізоду, про який зараз буде річ, Наталка-Полтавка була вельми малою, на п'ятій весні свого віку, і хоч би яка добра не була у неї пам'ять, то се ваги не має. В даному разі важні спостереження над душевними пружинами і Ликерії і Шевченка, а сього жадна 4-літня дитина спостережати і спостерегти не вдатна і не зможе. Більшість своїх споминок Наталка-Полтавка (пані Кибальчич) списала з уст своєї матери, людини геть вже пристарковатої, людини такого віку, коли пам'ять часом вже не

¹⁾ Пчела 1878 ч. 5.

слухаєть ся. Тому то в Наталчиних споминках стрічаємо таке, чого не було і не могло бути. Напр. вона каже, що Ликерию Шевченко возив до графині Толстої, що Толстая привитала її дуже приязно і т. д.¹⁾. Отже дійсно нічого сього не було тай не могло бути, бо родина Толстих, вернувшись з Виборгу в липні, зараз виїхала за границю²⁾, з відкіль вернула ся до Петербургу вже тоді, коли Шевченка не було на світі³⁾.

Так от сю Ликерию, коли вона літовала в Стрільні „на дачі“, зустрів і познайомив ся з нею Шевченко.

VIII.

Знайомість Шевченка з Ликерією трапила ся саме в недобру задля поета годину, коли саме він був всіма сторонами охмарений, зажурений лихими материяльними і моральними обставинами. Нудьга, самотність, свідомість свого тяжкого розбитого життя і свідомість недугу свого, свідомість, що до його прийшла вже невідкараскана гостя старість, свідомість, що

„Минули літа молодії,
Холодним вітром од надії
Уже повіяло... Зима...
Сиди один в холодній хаті...
Нема з ким тихо розмовляти,
Ані порадитись... Нема!
А нікогісенько нема...“

Нарешті свідомість глибока і правдива свідомість, що поетови „нема з ким сісти, хліба з'їсти“. Сума сього всього становить такий тяжкий обух, що одним ментом приголомшує чоловіка. І під таку невимовно скорботну пору у чоловіка часто одна хвилина — рішає все!

В таку саме хвилину Шевченко стрічає молоду вродливу дівчину, саме йому під смак; сироту, крепачку, „сестру по плоті і крові“, стрічає її на тому розпутті, що таких як вона дуже легко приводить в ту безодню, з якої виходу до віку вже нема!... Один мент — і перенятлива душа поета стає на тому, щоб

1) Зоря 1892 ч. 5.

2) Лит. Наслѣд. ст. 117.

3) В. Европ. 1883 VIII стор. 842.

побрати ся з Ликерисю; звернути її з розпутя на добрий шлях і таким чином придбати й собі такого друга, з яким „хоч і як небудь на сім світі, а все таки-б якось жилось“¹⁾. Спекати ся „клятої самотності“, оженившись „хоча-б на чортовій сестрі“: отсе стало заданням душі, що тоді була майже цілком повита, недугом самотності, недугом розпуки.

Перенявшись таким бажанням, годі вже було Тарасови спостерегати духово-моральний образ Ликерії, годі було йому аналізувати її і себе самого! В таких випадках, розум спить, а чоловік слухаєть ся тільки голосу свого серця певнійше — своїх нервів. І от в липню 27²⁾ Тарас сватаєть ся до Ликерії. Ликерія згожуєть ся стати з ним у парі.

Переговоривши з Ликерисю (се було на дачі у Стрільні), Тарас зараз же оповів Забілісі, що „кохає“ Ликерію і хоче одружити ся з нею³⁾.

Забіліха, почувши від Тараса таку новину, так з'умила ся, що „їй здавало ся наче стеля упала їй на голову і придавила її“; вона навіть і образила ся „і не тямлячись від горя і здивовання, скрикнула: Боже мій! що ви задумали Тарасе Григоровичу! Хіба ви не знаєте, що то таке Ликерія“! Тай заходила ся розповідати усе, що знала недоброго про Ликерію, вмовляючи його покинути свій чудний замір“.

Здивованне таке я цілком розумію, але цілком не тямлю, за що вона образила ся...? Не вгадувати му, чи вона не спроможна була чи не хотіла зазирнути на дно Тарасового серця та подивити ся, що там тоді діялось? Вона-б спостерегла, що замір Тарасів, побрати ся з Ликерисю, з його погляду був зовсім не чудний. Коли-ж вже добре знати було, що Ликерія зовсім не відповідає Тарасови і не може вона стати йому тією дружиною, якої він жадає і якої йому треба, так годило ся-б ужити найделікатніших і гуманніших заходів, щоб відвернути поета від його заміру, але зробити се так, щоб поетови нігде не зашчміло, щоб він і сам того не помічаючи, впевнив ся, що Ликерія йому не до пари, і вже що найперше — не вимовити проти Ликерії ніже єдиного ганебного слова. Останнього вимагала проста людська ввічливість. А Забіліха не вважаючи на се і досягла добутків саме супротивних тому, чого бажала досягти.

¹⁾ Кобзарь 1876 т. 1 стор. 366.

²⁾ Чалий стор. 165.

³⁾ Зоря 1892 ч. 5.

Поради її Тарас, натурально, не послухав ся; ганьба Ликерії, людини, вибраної їм собі на дружину, натурально викликала у його гнів і він відповів:

„Хоч би і батько мій рідний устав з домовини, то я і його-б не послухав“.

В тій пораді, підбитій ганебними оповіданнями про Ликерію, Шевченко зовсім справедливо добачив „панський гонор, що не дав глянути на бідну крепачку, як на таку-ж людину, якою єсть і вона сама гордовита пані“¹⁾.

Звістки, подані Наталкою-Полтавкою, трохи суперечать звісткам, переказаним дядиною її Кулішихою в листі до Ликерійного дідича, до Олександра Макарова, що перебував тоді за границею. Кулішиха писала під свѣжим впливом несподіванки, хоча і вона чимало була обурена проти Ликерії, але лист її, писаний саме під час події, здається мені геть більш правдивим, ніж Наталчині споминки, написані 32 роки після тієї події, та ще і з чужих слів.

27 липня саме на Кулішеві іменини Шевченко обідав у Кулішихи. По обіді вийшовши в садок, Тарас мовив до останньої: „я приїхав до вас, щоб Ликерію сватати. Порадьте мені, у мене тут нікого нема“. „Ви й виобразити собі не можете, писала Кулішиха²⁾, як я зумила ся, не тому, що він хоче одружити ся з покоївкою, а тому, що він вибрав собі Ликерію! Що йому казати, відаючи потроху недобрі Ликеріїні вади, які чи неволя крепачка прищепила до неї, чи вона вже й на світ родила ся такою поцесованою. Я вважала потрібним висловити Тарасови щиро, щоб потім не докоряти самій собі за нещирість. Я висловила йому і добре і лихе. Останнього було більш. Він питає: чи не приблїшую я? Ні, кажу: я не розсерджусь, коли ви не піймете мені віри. Я мало знаю Ликерію, а ви перевірте мої спостереження, розпитайте ся у тих, що більш за мене знають Ликерію. Він подяковав мені і здається добре зрозумів, що я говорила щиро“. Далі читаємо: „А як холодно Ликерія взяла те сватання хоч за годину, вже всі в дворі відали про се! Яка вона інтересантка! Як вона пильнує стерти з себе усе те, що інтересує Тараса Григоровича! Вона хоче бути панею, а він шукає простоти і рідного слова. Її мучить, що сестра його ходить в національному костюмі. Питала у мене, в якому він був

¹⁾ Зоря *ibidem*.

²⁾ Чалий стор. 165.

убранню, тоді як був боярином у мене? Лице її аж сяло, коли я сказала, що на йому був фрак“.

„За день після сватання я була у Тараса Григоровича, писала далі Кулішиха; він прохав навідати ся до його, я гадала, чи не передумав він. Ні! він передав Ликерії Граматку і хрест. Взявши хрест, Ликерия спитала, що він коштує? а потім питає: „деж проба?“ Другим разом приїхавши до нас, Шевченко

Кулішиха.

дав Ликерії букет з полевих квіток. За кілька хвилин букет той валяв ся біля рундука. Боже! який він засліплений! Поет і проза! він виобразив собі ідеал і не хоче глянути простими очима, а нам так боляче за його!... Ликерия питає: чи він заможний? чи писати ме вірші, як переїде на село? „Він і старий і, здається, скупий, так не охота йти за його“. А потім знов заграє у неї виображене: „ні! піду! на злість дівчатам Карташевським піду, щоб вони збієли ся...“

„Ох, як скорботно за Тараса Григоровича! Пішов він в сад, сів з нею в альтанці. Зібрала ся уся челядь, усі ходили повз паркан та сьміяли ся... Серце розривало ся на шматки...“

„Коли-б він сказав вам про се перед тим, як ви виїздили, можна-б було зовсім инакше умістити Ликерію; ослобонити її від усякої брудної рожоти і скільки небудь підготувити її, а то чоловік хоче спасти її, як він каже, від підупаду, а я бою ся, щоб з нею не трапило ся того, що стало ся з Мотрею Марка-Вовчка... вона дуже вітрогонна. Здасть ся їй, що вона робить йому честь і так без поваги висловляє його наймення. Ми тепер мучимо ся, вказуючи їй, що те, чи иньше не зроблене нею, що вона заспана, або не причесана. Тарас Григорович буває у нас тут що неділі, вона подає обід, а я тужу увесь той час. Ликерія — українським звичаєм, ходить з квіткою на голові, як годить ся молодій (зарученій). Вона перед усіма хвалить ся своїм женихом...“

Бачимо, що в своїому теплому та щирому листі до Макарова Кудішіха не тайла ся. Кожне слово її тхне симпатією до поета, і нема ані єдиного слова на користь Ликерії!... А проте ми не бачимо в тій характеристиці жадної незвичайної вади у Ликерії: ми бачимо її зовсім такою, якою і повинна вона була бути під впливом крепацької неволі, темноти і панської псевдоцивілізації. Бачимо чимало і таких рис, що властиві кожній зарученій дівчині, хоч би і панночці. Яка-ж би заручена не інтересувала ся: чи не покине її дружина, переїхавши на село, писати вірші? що тут лихого? або хочби не-доброго...?

Послухаймо тепер самого Шевченка, якої він думки і про Ликерію і про тих своїх земляків і землячок, що пильновали розлучити його з Ликерією? В листі його до Варфоломея¹⁾ читаємо: „будуще подруже моє Ликерія — крепачка, сирота, така сама наймичка як і Харита, тільки розумнійша від неї, письменна і по московському не говорить. Вона землячка наша спід Ніжина. Тутешні земляки і землячки наші, а надто панночки, як почули, що мині Біг таке добро послав, то ще трошки подурнійшали. Івалтом голосять: „не до пари, не до пари! “Нехай їм здасть ся, що не до пари, а я добре знаю, що до пари...“

1) Основа 1862 кн. VI стор. 20.

„З осени, як обробиш ся з полем і обкєпасш наше будуще кішло, вибери на тому кішлі найкраще місце і посади яблоню і грушу на пам'ять року 1860 липня 28“.

Варфоломей Шевченко каже, що при тому-ж листі Тарас прислав окремо на шматочку вірші „Посажу коло хатини“, викликані впливом сподіваного шлюбу з Ликерією, і додав на тому шматочку: „тільки що спечено ще й не проходило“.

Вірші ті справді відповідають змістом своїм бажанню поета, висловленому в листі до Варфоломея:

„Посажу коло хатини
На спомин дружині
І яблоньку і грушечку
На спомин єдиній.“¹⁾

Одначе викликані вони сподіваним шлюбом не з Ликерією, а з Харитиною. Під ним стоїть дата 19 листопаду р. 1859, а 6-го грудня того-ж року ті самі вірші Шевченко записав в альбом Катерині Толстівні²⁾. Значить, вірші написані трохи що не рік ще попереду до того часу, коли поет спізнав ся з Ликерією.

IX.

За два дні після сватання Шевченко написав до Ликерійного пана Макарова в Ахен такий лист: „Біг в лиці Надежди і Олександри Михайловен помагає мині одружити ся з вашою дочкою і сестрою Ликерією. Помагайте-ж і ви вкуні з Варварою Яковлевною³⁾. Ликерія при купних наших друзях 28 липня сказала мині, що без братнього і батьківського вашого сьвятого слова не дасть мині такого-ж свого слова. (Розумна і щира душа!) Вертайте-ж швидче до нас та благословіть Ликерію з Тарасом“⁴⁾.

Ликерія попрохала Кулішиху написати від неї листа до Макарова⁵⁾. Вона казала йому, що їй знайшов ся жених і сва-

¹⁾ Кобзар 1876 т. 1 стор. 362.

²⁾ Вѣстн. Евр. VIII 1873 стор. 842.

³⁾ Карташевська, сестра Макарова.

⁴⁾ Чалий стор. 163.

⁵⁾ ibidem 164.

тає її: „жених той Тарас Григорович Шевченко, що й ви знаєте, так віддайте мене за його, коли можете зробити міні таке щастє. Та ще прошу: порадьте міні, чи виходити за його чи ні? Ви більш за мене його знаєте“¹⁾).

Приязні відносини Макарова до Шевченка і тон листу Тарасового свідчать нам, що просьба у Макарова згоди і благословення — була ні що більш, як простісенька звичайна ввічливість.

Вже-ж Тарас був цілком певен, що Макаров не відмовить, тим паче, що діло було, так сказати, в переддень знесення крпацтва. І Тарас і сама Ликерія за такими умовами мали повний і певний привід вважати Ликерію людиною вольною.

Не такої думки була Забілиха. Раз якось прислав Тарас до неї записку, просячи, щоб вона пустила Ликерію приїхати до його, та з ним поїхати в крамниці купити їй де що на посаг. Пані не пустила „побоюючись, як каже її доня, одвічальности, що спочивала на ній за молоду дівчину“. Тоді приїхав прохати сам Шевченко. „Мати (Наталки-Полтавки) категорично відказала. Тарас страшенно розгнівав ся за те і зі злою іронією спитав: „а як би ми були повінчані, то пустили-б?“

„Запевне пустила-б, бо яке-б тоді право мала я не пустити її!“

„Не тямлячись від гніву, Шевченко тут же написав відомі вірші: „До Ликерії“ — „Моя ти люблю! мій ти друже...“ Було се 5 серпня²⁾).

Так розповідає пані Кибальчич.

Гнів Тараса був зовсім справедливий. Не образити ся на заборону Ликерії поїхати з ним до міста через те єдине, що вони ще не повінчані, не зміг хоч би хто. Обурена душа поета не могла не промовити:

„Не ймуть нам віри без пона,
Не ймуть нам віри без хреста,
Раби, невольники недужі:
Заснули, мов свиня в калюжі
В своїй неволі“.

¹⁾ Лист сей в її імени написано мовою московською. Такою-ж мовою ведено цілу сю переписку, навіть з Шевченком. Факт цікавий і тим більш чудний і сумний, що Ликерії дорікали за те, що вона цураєть ся рідного слова...

²⁾ Зоря 1892 ч. 5 стор. 84.

Кроткий, вольнолюбний поет усіма своїми силами почув в тій забороні і деспотизм невольника над невольниками, і пансько-крепацькі звичаї „темного царства“! Він виразно побачив, яка безодня розділяє Ликерію, по один бік, а по другий панів, навіть ліберальних, навіть тих, що приятелюють з ним!

Добрим відносинам Шевченка до Забілихи не можна було після тієї заборони не порвати ся. Шевченко майже перестав їздити в Стрільню. Надєжда Мих. мабуть зраділа тому, гадаючи, що Тарас покине Ликерію; бо, признаєть ся і пані Кибальчич, „матери дуже хотіло ся, щоб він відкинув ся від Ликерії“¹⁾.

Тим часом прийшла відповідь Макарова. „Мій щирий друже Тарасе Григоровичу! писав він до Шевченка²⁾: моє благословенне і ліпші бажання душі моєї напутствують всякий рух життя вашого. Так буде і що до Ликерії, дочки моєї. Та инакше воно й не може бути, коли на те ваша і її добра воля. Але перш за все я бажав би, щоб ви були щасливими і спокійними. Тим то я гадаю, коли річ іде про ціле житє, так треба помірковувати добре і порадити ся усім вкупі. Писати про се не зручно. Підождіть мене, я хутко приїду“.

Пишучи до Ликерії, Макаров висловив і їй бажання, щоб вона підождала його приїзду. „А про те додав він, ти маєш повне право по всяк час вийти заміж, і будь певна, що приймеш моє благословенне і щирі бажання моєї душі“³⁾.

Відповіді, на око здають ся добрими, прихильними; але вони не були щирими. І не диво. Ми вже знаємо, який лист до Макарова написала Кулішиха, а Забілиха, пишучи⁴⁾ до його, так штаповала Ликерію: „Вона (Ликерія) завела вечєрниці; ми ляжемо спати, я кажу і їй лягати, а вона трошки посидить тай піде і вернеть ся о 3-ій годині, розмовляє, сьпіває, регочєть ся з москалями; ми чуємо те, та вийти не можна нам, бо вона дїє се тоді, коли у нас хто ночує. Тарас Григорович через свою заручену давав мині на місяць 26 карб., щоб я дала їй окрему сьвітличку, а я й за сотню не хочу її мати у себе, і хотіла написати вам ще до сватання, щоб ви згодили ся, аби я вирядила її в квартиру Карташевської“.

1) Зоря 1892 ч. 5.

2) Чалий стор. 164.

3) *ibidem* 165.

4) Чалий стор. 167. Д. Чалий помилив ся, говорячи, що се лист Білозерської. Зміст показує, що він від Забілихи.

Писав до Макарова в сій справі і Василь Білозерський. На його думку Шевченко хоч і свідомий, що зробив помилку, посватавши Ликерію, але самолюбство та упертість не дають йому бачити можливості звернути з тієї дороги, якою він пішов. Потай від самого себе він бажає, щоб сила стороння звела його з певної путі¹⁾.

Прийнявши такі звістки, Макаров хоч і написав до Шевченка і до Ликерії відповіді приязні, а про те того-ж таки дня 18/30 серпня писав до Забілихи що пинше. „Що ви допустили скоїти ся! вболівав він: чудно і гріх сказати, але коли-б Ликерія віддалась лакеєви, то серце моє не було-б так розбите, як тепер, коли я читав листи, що приходили до мене. Не можна сказати, щоб я знав Ликерію так як ви, але я давно розгадав її. Який тяжкий час...“²⁾

Шевченко нічого про сі листи не відав. Не відав він і того, що „Ликерія, як каже Наталка-Полтавка, з наївним би то цинізмом розповідала, що не любить свого жениха, бо він старий і поганий, але йде за його через те, що, кажуть, він багатий“³⁾.

Під кінець серпня Тарас довідав ся, що Ликерія занедужала. Він зараз же послав в Стрільню якусь „мизерію“, просячи передати її Ликерії і прислати міру з її ноги, щоб купити задля неї черевики. Наталка-Полтавка додає, що тоді Шевченко прислав і хрест Ликерії і вона вхопивши його, почала шкребти. Побачивши, що хрестик той не золотий, вона з серцем кинула його геть і мовила: „Бог зна що!... я думала, що золотий“.

Тут авторка „Споминок“ помилила ся. Ми вже відаємо, що хрест вкупі з Граматкою Тарас переслав Ликерії через Кулішнуху, на третій день після сватання!

Небавом після Ликеріиноного недугу Шевченко 5 вересня писав до Макарова, що, порадившись з Андрієм Марковичем, перевезли Ликерію на квартиру до сестри графині Толстої — Катер. Ів. Івановної. „Мині здаєть ся, додає Тарас, що ми добре зробили. Що ви на се скажете“⁴⁾.

1) Чалий стор. 168.

2) Зоря 1892 ч. 5.

3) *ibidem* стор. 84.

4) Чалий стор. 168.

Мині здасть ся, що переїзду Ликерії до Іванової дійсно не було, а було се тільки Тарасове бажання, коли-ж Ликерія і жила в Іванової, так хіба вельми короткий час. Небога Іванової, К. Х. Юнге¹⁾, категорично каже, що дійсно Тарас благав її дядину прийняти до себе Ликерію, але Іванова, не сподіваючись добра з того сватання, відмовила і не згодила ся прийняти Ликерію, хоч би тільки переночувати. Одначе вона помогла знайти недалеко від неї квартиру.

Про сей переїзд Наталка-Полтавка в своїх „Споминках“ розповідає зовсім що инше, і зовсім неподібне. „Шевченко, каже вона, приїхавши до нас, сказав матери, що графиня Толстая хоче взяти Ликерію до себе на житє. Мати поняла віри і порадившись з братом Макарова, згодила ся відпустити Ликерію, тільки щоб Маркович особисто відвіз її і передав з рук на руки графині. Так і зробили. Графиня дуже приязно привитала Тарасову заручену. Другого дня Ликерія прийшла до нас і розповіла, що у графині вона тільки переночувала, а Шевченконаняв їй окрему квартиру“²⁾.

З сього виходить, ніби-б то Тарас і Маркович умовили ся обдурити Забілиху, щоб як небудь забрати у неї Ликерію.

На щастє, знаємо, що се просто вигадка того, хто розповів її авторці „Споминок“. Я вже говорив, що тоді саме уся родина Толстих була за границею.

Х.

Здавало ся, що на обрїю у Тараса, чи певнїйш — на тїй стежцї, що веда його, по його думцї, до шлюбу з Ликерією, усі хмари розігнав вітер і перешкоди нема.

„Поберемо ся ми після Покрови, писав він до Варфоломея³⁾. На весні нехай би сестра Ярина перевезла ся на наше кішло тай хазайнувала, а тим часом і я з жінкою приїду, то вона і нам пораду дасть. Бо я і жінка моя, хоч і в неволі і в роботі зросли, але в простому, сільському ділі нічого не тямимо; то порада сестри Ярини була-б до ладу і мині і Ликерії. Отаке-то скоїло ся. Несподівано я приїду до тебе в гості з жінкою-сиро-

¹⁾ Вѣстн. Европы, 1883 VIII стор. 842.

²⁾ Зоря 1892 ч. 5.

³⁾ Основа 1862 кн. VI стор. 20.

тою наймичкою. Сказано: коли чоловік чого добре шукає, то й найде. Так і зо мною тепер трапило ся. Мині тепер не жаль, що Харитина трошки придурковата“.

В тому-ж листі Тарас просить прислати на весіле сушених карасів десяток, другий або й третій, та запеченого дніпрового ляща одного, другого, або й третього“.

6-го вересня Тарас послав записку до Забілихи, просячи передати через посланця Ликерію „мизерію“ і паспорт та дякував за „материнські попеченія о сиротѣ Ликеріи и за внимание“ до його. Записку ту написав по московськи; а се була у його ознака, що він не задоволений з того Українця, до якого пише або говорить по московськи.

Коли Ликерія поселила ся на окремій квартирі, Шевченко щодня провідував її, але ніколи не зіставав ся у неї пізнійш як до 9-ої години вечера¹⁾. З цього добре знати, як то він пильновав берегти добру славу своєї молодії, і як не добре чинили, не пускаючи Ликерію з ним серед дня до міста!

Запопадливо піклуючись про Ликерію, Тарас справив їй чимало доброї одежи, подарував їй коралі (добре намисто) і 200-6 то карб. срібними грошима²⁾. Останній подарунок здасть ся мині не певним.

Минуло кілька день, ледви чи більше тиждня. Ликерія прибігла в Стрільну і сказала, що вона вже розцурала ся з Шевченком.

Що саме спричинило ся розцурання, нестеменно певної відповіді немаємо. Наталка-Полтавка розповідає так: „Тарас прийшовши до Ликерії, побачив, що у неї в світличці великий безпорядок (гармидер): на столі патьоки води, тут же й гребінець з волосем і брудні панчохи, постіль не прибрана, хата не метена. Тарас би то кинув ся до неї з кулаками, гукаючи: „Я не хочу такої! мині не треба такої жінки!“ „І мині не треба такого чоловіка, старий, та поганий!“ відповіла Ликерія і побігла з хати.

Так розповідала матери пані Кибальчицевої сама-б Ликерія. Тарас про се нічого не розповідав, а тільки говорив: „гидота, погань!“ Д. Кибальчич гадає, що головною причиною розцурання були слова Ликерії: „і мені такого чоловіка не треба!

¹⁾ Вѣстн. Евр. VIII 1883 стор. 842.

²⁾ Зоря 1892 ч. 5 стор. 85.

старий та поганий!" вони вразили його і він побачив тепер тільки вперше, що Ликерия не любить його, а йде за його тільки з вигоди. Щира душа поняла була віри лукавій душі, додає Наталка-Полтавка і обманила ся в своїй вірі, от і все! просто, ясно і трагічно".

Що трагічно — се правда, але не так то воно ясно і просто. В душі поета, певна річ, справилася під ту годину велика драма, треба-ж що-б були на те і відповідні причини...

Щоб за неохайність, коли вона справді була, Тарас кинув ся з кулаками на свою молоду... ба! се така вигадка, що проти неї не варто й змагати ся.

Ми маємо вірші написані Шевченком 14 вересня і присвячені брату Олександра Макарова Миколі „на память 14 вересня“. З-самої присвяти я гадаю, що розцуранне з Ликерією стало ся в той день.

„Барвінок пьвів і зеленів,
Слав ся, ровстилав ся,
Та недосьвіт перед сьвітом
В садочок украв ся.
Потоптав веселі квіти,
Побив, поморозив...
Шкода того барвіночка
Й недосьвіта шкода!“¹⁾

Отсе ті вірші.

Кого поет розумів під барвіночком? Я гадаю, що Ликерію, а може й себе з нею... А недосьвіт? на мою думку, недосьвід — всі оті пащикования, що ширили про Ликерію. Хоч би й не так необережно їх простали, то все-ж якась частина їх дійшла до Тараса. Чуючи їх, чуючи навкруги: „не до пари, не до пари“, він натурально бентежив ся. Певна річ, що його підбивали проти Ликерії і довели до того, що досить було маленької якої іскорки, щоб стала ся в душі його велика пожежа! досить було дрібниці, щоб „недосьвід“ побив, потоптав, поморозив „веселі квіти“.

„Чудне щось робить ся зі мною, писав поет 18 вересня²⁾: душі моєї не шкода було для Ликерії, а тепер шкода нитки для неї“.

¹⁾ Кобзарь 1876 т. 1 стор. 363.

²⁾ Київ. Ст. 1885 кн. 2 стор. 133.

Неня Наталки-Полтавки¹⁾ бажала розвідати всю правду, через що Шевченко покинув Ликерію, прохала його, щоб прийшов і розказав, як було діло. Чудно, що вона не хотіла зрозуміти, яку рану вона тим самим роз'ятрить в серці поета! Чудно, але жіноча цікавість перемогла делікатність.

Шевченко згодився — з умовою, щоб при тому була Ликерія і Маркевич.

Приїхавши до Забілихи, Шевченко мовчки привитався і мовчки похмурий ходив по хаті. Потім промовив: „Нехай увійде“. Коли прийшла Ликерія, Тарас положив їй на плече руку і глухим голосом спитав: „Скажи правду, чи я коли вільно обходився з тобою?“

— „Ні!“ тихо відповіла Ликерія.

— „А може я сказав тобі коли яке незвичайне слово?“

— „Ні!“

„Тут Тарас, впавши в страшенну лютість, каже п. Кибальчич, підняв в гору руки, затупотів ногами і не своїм голосом крикнув: „Так геть же від мене, а то я тебе задушу. Усе верни! до нитки верни! і старих порваних черевиків тобі не подарую“.

„Усі сиділи мовчки, вражені сією сценою. Шевченко пройшов мовчки кілька разів по світлиці; мовчки стис усім руки і не промовивши ні слова, поїхав до дому“²⁾.

Сцена була, знати, занадто важка! можна тільки дивом дивувати, що неня Наталки-Полтавки була така необачна, що заздалегідь не зрозуміла, що иньшої сцени їй бути не могло і відважилася викликати її.

Знаючи хоч трохи людську душу, а тим паче перенятливу і вражливу душу Тарасову, ради простої гуманності треба було пильновати, щоб і не згадувати Тарасови про Ликерію, тимпаче не сприяти, щоб вони бачилися. Сього не хотіли чи не вміли зрозуміти. Цікавість, кажу вдруге, взяла гору. Але цікавість та, роз'ятривши йому свіжу рану, не була задовольнена. Шевченко, як бачимо з споминок Наталки-Полтавки, не довідав ні слова дійсної причини свого розцурання з Ликерією. Кількома словами розмови з нею, він дав тільки науку усім, хто при тому був, що можна було пускати з ним до міста Ликерію, хоч вони

¹⁾ Зоря 1892 ч. 5 стор. 85.

²⁾ Зоря 1892 ч. 5 стор. 86.

і не повінчані. На сю тему тільки й була його розмова. Дорого вона йому обійшла ся; та на жаль, знати з „Споминок“ Наталчиних, що і в сьому разі його не зрозуміли, навіть серцем того не вчули...

XI.

Річ натуральна, що поета переняла велика туга і скорботи; однак піклування завести свій хутор біля Дніпра хоч трохи ще розважало його надією на кращі години:

„Поставлю хату і кімнату,
Садок райочок посажу,
Посижу я і похожу
В своїй маленькій благодаті
Та в одній-самотині
В садочку буду спочивати...

Так утішав себе поет 24 вересня! В отсіх коротеньких і надійних і скорботних віршах можна вгадати і той ідеал, якого ще кілька днів назад поет сподівався від Ликерії! Тепер ті сподіванки вітром рознесло! Поет мріє, що вони хоч насняться йому „в його маленькій благодаті“:

„Присняться ся діточки мині,
Веселая приснить ся мати,
Давне-колишній та ясний
Приснить ся сон мині... і ти...
Ні, я не буду спочивати,
Бо й ти присниш ся...”¹⁾

Не хоче поет, щоб вона йому приснилася; він боїть ся, що вона „у малий його райочок спід тиха-тиха підкравшись, наробить лиха, западить рай той самітний...”¹⁾

Поетови здавало ся, що розцуранне з Ликерією єсть уже той Рубікон, за який не перейти йому, не вийти з самотності і годі сподівати ся йому одруження. Ліпші години, здавало ся йому, хоча й прийдуть ще до його, але-ж прийдуть до самітного, до бурлаки. Ображене і зневажене Ликерією серце пеета, зовсім натурально обурило ся, як каже Мікешін, взагалі

¹⁾ Кобзар т. 1 р. 1876 стор. 263.

проти жіноцтва. Але почуте самотності лежало глибше ніж обу-реннє і потреба житя родинного, хоч і була придавлена епізо-дом з Ликерією, та не надовго, і зараз прокинула ся і заняла ся, скоро до неї приложили хоч маленьку іскру.

26 вересня зайшов провідати Тараса Федір Черненко. Та-рас був спокійний, але смутний, зажурений. Черненко віддав причину журби і пильновав не зачепити її в розмові, а зняв бесіду про академію. Рада академії художеств прирадила „ува-жаючи на знання Шевченкове в штуці і вміість його в іра-вюрі, доведені роботами його на завдану йому програмами і инь-шими його працями, надати йому звання академіка. Оголошення сїєї приради повинно було відбутися з великою учтою, на торжественному прилюдному зібранні академії. Наймення нових академіків звичайно оголошують на таких зібраннях „при звукї трубъ и литавръ“.

Тарас повеселїйшав і почав говорити Черненкови про свої надії, переїхати на весні зовсім на Україну і там в затишку на хуторі працювати коло іравюри. Він гадав видавати, яко мога дешевше, іравюри з історії України і пускати їх дешево по 1—3 копійці, „щоб залити їми Україну і вигнати суздальську гидоту“ (лубочні суздальські малюнки).

Під ту саме бесіду принесли Тарасови лист з почти. Він прочитав його і мовив, що то пише старий приятель його --- товариш по академії Федот Ткаченко з Полтави і пише, що знайшов йому молоду доню одного їх знайомого Витавського. „Я її батька знаю, додав Тарас: він приїздив сюди не що давно і дав в „Основу“ свої байки, не згірш Гребінчиних“.

На мольберті лежав портрет Ликерії. Черненко гадав, що перед тим, як він прийшов, Тарас розглядав той портрет. Тарас нервово вхопив його і кинувши під стіл, мовив до Черненка: „А що, Федоре! як на твою думку: чи не поспробовать ще раз? В останнє? Не довело ся з креначкою, з мужичкою, може по-таланить з панночкою, тільки що... панночка...“

„З сим словом він скривив ся, наче кисллицю з'їв, зітхнув і мовив: „Тяжка клята самотність! вона мене з сьвіта зжене...“¹⁾

І знов в серці поета загоріло ся бажання житя родинного. 28 вересня він писав до Ткаченка²⁾: „Спасибіг тобі, мій давній друже, Федоте! за твоє письмо, а ще більш спасибіг за те, що

¹⁾ Оповідання з уст Черненка.

²⁾ Древи. и Новая Россія 1875 ч. 6.

ти діточок своїх ведеш не битим, але добрим шляхом. Спасибіг тобі і за кирпатеньку чорнобривку. Як що вона справді доладна і хоч трохи в батька вдала ся, то ти швиденько, та дрібненько напиши мині. Ти пишеш, що є у вас добрий фотограф німець; то хоч украдучи, або одурячи, нехай він зніме її подиче, а ти приходи до мене. Бач, яким я принцем зробив ся! Як що те... то я і весни не ждати му, а на пів зими до вас приїду. Самотина отут мене допікає..."

Прийшла й Покрова. Прийшли від Варфоломея і сушені карасі і запечені лящі Дніпрові, сподівані на весілля, та овва! не прийшло тільки весілля. Дякуючи за ту рибу, Шевченко 5 жовтня писав Варфоломеєви: „весілля того не буде. Дуже дуже добре ти зробив, що не посадив яблоні і груши. Я з своєю молодю, не побравшись, розійшов ся. Ликерия така самісенська як і Харита, дурнійша тільки тим од Харити, що письменна!... Що мині в світі робити! Я одурію на чужині та на самоті“¹⁾.

Мабуть надія на нове сватання трохи заспокоїла збентежену душу поета.

Може-б те лихо, що ссало йому серце і заснуло-б було на довший час, коли-б його не будили. Також мабуть саякі такі невідомі нам, може й вельми дрібні вчинки нагадували Тарасови про Ликерію і нагадували лихою стороною.

Не вгадати запевне, з якої причини він притьмом став налягати, щоб Ликерия вернула усе те, що він подаровав був їй. Властиво кажучи, подарунки ті були така дрібниця, що не варто-б і згадувати. Знаючи Тарасове добре серце, мині здається, що він би сам і не згадував про них, навіки-б забув про них, коли-б щось з боку не дратувало його. Правда, що й без Ликерії було чимало й не малих причин, що дратувало боляще серце. Справа з купівлею землі мало рушала реально, рідня випущена на волю без землі, скасування крѣпацтва не приходило до краю... Перегляньте Тарасові вірші, написані після 15 жовтня: легко помітити з них, що все його дратує. Спокійного кутка він собі не знайде: „і тут і всюди, скрізь погано!“ йому „нема з ким сісти, хліба з'їсти, промовить слова“; він бачить, що хоча

„Людей чимало на землі,
А доведеть ся одиноким,
В холодній хаті кривобокий
Або під тином простягтись...“

¹⁾ Основа 1862 кн. V стор. 22 і Правда 1875 стор. 970.

Заходить поет до знайомих, щоб між ними як небудь розвіяти хоч на хвилину свою скорботу і печаль, але-ж! не спекаєть ся їх!

„Не гріє сонце на чужині...“

Якось під кінець жовтня він з Черненком зайшов до Мікешіна, що під той час працював над роботою пам'ятника тисячоліття Росії. В студії Мікешіна що четверга збирали ся художники та письменники і здійснювали палкі змагання про ту чи иньшу особу історичну з тих, яким „указано“ бути на пам'ятнику. Заходив інколи і Шевченко, часом і він брав участь в змаганнях, але завжді з тактом, здержливо, хоча знати було, що він схвилюваний, бо в такому разі він не спроможен був сидіти, а ходив нервово по світлиці та хмуро дивив ся навкруги своїми ясними очима¹⁾. На сей раз де поділа ся його здержливість! „Гігантська статуя царя Петра I на пам'ятнику марою приголомшувала і дратувала Тараса“. Він почав ганьбити Петра. Роздратованне проти гнобителів України йшло все в гору та в гору і дійшло до патосу, коли він звернув ся до подій Катерини Другої! Він облив її усякими ганебними словами і проклинами за зруйнування Січі і за закріпощення народу. Нарешті промовив імпрізіацію

„Хоча лежачого не бють,
Та і полежать не дають
Ледачому. Тебе-ж, о суко!
І ми самі і наші внуки
І миром люде прокленуть...“²⁾

„Таким, говорив мині Черненко, я ніколи не бачив Шевченка, очі його — просто палали, він скидав ся на пророка, але-ж не доводило ся мині ніколи бачити його і таким як того разу схвилюваним і роздратованим“.

З уст Турієнєва³⁾, що кілька разів бачив його після роз'їзду з Ликерією, теж чуємо, що Тарас був вельми роздратований, збентежений.

Тим то людям, що стояли близько до Шевченка, годило ся-б було всіма заходами відвертати його від усього, що викликало у його згадки про Ликерію і здійснювало в душі його хвилю

¹⁾ Кобзарь 1876, Споминки Мікешіна, стор. XX.

²⁾ ibidem т. II стор. 256.

³⁾ Ibidem VII.

недоброго почуття. Щоб се робило ся, фактів я не відаю. А відомо, напр. що він 31 жовтня писав до Макарова: „чи сказали ви Ликері, щоб вернула мою мізерію? (реєстер повинен бути у Кулішихи). Як сказали, то ще додайте, щоб вона за тиждень заробила 4 карб. і послала в Чернігів на імя Тризни з надписю: „въ пользу воскресной школы“. Сією ціною окупить вона свою і мою погану славу“¹⁾.

Знати, що Макаров, одібравши у Ликері ті гроші і мізерію, повідомив про се Тараса, бо останній 5 листопаду писав до його: „Чотири карбованці пошліть од невідомого в Чернігів, а що зістало ся у Ликері, те спаліть тай годі“. І на сьому ще не кінець! Знати, що наведена відповідь не вдовольнила цікавих і вони знов питали Тараса про щось звязане з Ликерою; 9 листопаду він писав: „коли бить, так треба бить так, щоб боліло, а то не поможе, а тільки пошкодить. (Чернеча аксіома, вона і нам тепер до ладу). Ликерія збрехала перед вами, перед мною і перед Катериною Іванівною, за те вона повинна хоч украсти, а послать в Чернігів „на цѣль извѣстную“, креме вещей, которыя я просивъ васъ спалить при ѣи очахъ; треба щоб вона заплатила 14 руб. за квартиру і за ключ, нею потеряний, одного рубля. Ще раз прошу вас, як іскреннійшого мойого друга зробіть, як умісте і швидче — аминь“²⁾.

Досить зауважити на тон і мішанину мови, щоб вгадати, що діяло ся в душі поета! Яке хвилювання, яке обурення ще й тоді приймало його.

Більш нема жадних звісток про сей тяжкий епізод! Але й з того, що маємо, добре знати, якого страждання зазнав поет впродовж 3 місяців, найпаче після того, як розцурав ся вже з Полусмаківною!

Не будемо більш вдавати ся в аналіз та в оцінку отього занадто скорботного епізоду! Скажемо тільки, що він не тільки лишив тяжко-лихий слід на Тарасовому здоров'ю, але він прискорив кінець його віку... Моглоб бути инакше.

¹⁾ Чалий стор. 170.

²⁾ *ibidem*.

XII.

Нещасливе сватання до Полусмаківни було останньою краплею тієї отрути, що доля і люде щедрою рукою лили в Шевченків духово-моральний і материяльний орґанізм. Коли ми звернемо увагу на те, що Тарас зараз же, розцуравшись з Ликерією, вдав ся, як бачили ми, до Федота Ткаченка, просячи знайти йому „кирпатеньку чорнобривку“, так не можна нам не переняти ся, разом з Костомаровим¹⁾, думкою, що пильнування поета одружити ся було просто вже дориванням розпуки. І не диво було впасти в розпуку. Прожити сорок сім літ в неволі, в кайданах, в ярмі туги, скорбот та страждання за свій рідний край, за свій народ і не бачити задля себе й на останку спокійно-ясних днів!... Перекаланати такий тяжкий вік і нарешті запевнити ся, що нещастє просто глумить ся з його, наділяючи йому чисто на один глум нові та нові невдачі, немов на те, щоб він ще більш почував і тямив усю печаль гірку свого життя тужливого; щоб він зрозумів, що щастє людське, коли і є на землі, так не про його. Хто иньший з таким великим талантом, як Шевченків, але чоловік меньш за його скромний, утішив би себе надією, що за всі його страждання великі буде йому і нагорода велика, та велике щастє, що зоветь ся безсмертною славою в нащадках. Так же така утіха не властива була вдачі Шевченка... він добре бачив, що сьвятий огонь бадьорости, енергії і дару поетичного погасає; вже тільки чевріє і от-от згасне на віки. І почував і тямив великий страждальник, що пора

„...заходить ся рештувать
Вози в далекую дорогу
На той сьвіт...“

Сьвідомий свого нещастя, своєї недолі, поет не хоче, тай не може підлягти покірливо під неминучий задля всіх людей присуд! Він наче той Прометей, часом прокидаєть ся з розпуки, пробує порвати кайдани нещастя; його хоч і обгорнула розпука, а про те часом він переймаєть ся надією на ліпше і висловлює сьвідомість, що в ту „далеку дорогу“ йому лаштовати ся рано ще. За кілька день до смерти він збираєть ся

¹⁾ Русск. Стар. 1885 кн. VI стор. 626.

„До Ескулапа на ралець,
Чи не одурить він Харона
І парку-прялку“.

І сподіваєсь ся, що „тоді

Поки-б химерив мудрий дід,
Парили-б ми понад землею
Та все-б гексаметри плели“¹⁾.

Таку двоїсту свідомість, таку розпуку і надію я спостерегаю трохи що не по всіх Тарасових листах і віршах написаних після розцурання з Полусмаківною за останні п'ять місяців віку його.

„Що мині в світі робити! я одурію на чужині та на самоті...“ писав він до Варфоломея²⁾ і сподіваєсь ся, що на весні приїде на Україну...

В віршах написаних того-ж самого дня, поет, спершу ніби покірливо підлягає долі лихій і каже:

„Не нарікаю я на Бога,
Не нарікаю на нікого;
Я сам себе дурний дурю...
А більше, бачить ся, нікого...“

Але зараз же велика душа висловлює надію на „добрі жнива...“ Ще мент — надію покриває якась примрака, і поетови здаєсь ся, що він „дурить себе знову своїм химерним добрим словом...“³⁾

Минає десять день, і поет признаєсь ся, що

„Холодним вітром від надії
Уже повіяло... Зима...
Сиди один в холодній хаті...
Не жди весни святаї долі,
Вона не прийде вже ніколи
Садочок твій позеленить,
Твою надію оновить...
. Сиди
І нічогісенько не жди“⁴⁾.

¹⁾ Кобзарь 1876 т. 1 стор. 370.

²⁾ Основа 1862 кн. VI стор. 22

³⁾ Кобзарь т. 1 стор. 364.

⁴⁾ ibidem стор. 365.

За два тижні в душі поета знов блище надія, надія на сьвіт не тільки задля себе, але і задля свого народу. „Ледача воля“, стережучи „маленьку душу“, казала їй:

„Не зійде сонце!... Тьма і тьма,
І правди на землі нема“.
Ледача воля одурила
Маленьку душу: сонце йде
І за собою день веде...“⁴

Не довго, одначе, дуже не довго сьвіт сподівавий бадьорив дух поета. За чотири дні сьвідомість самотності і журбатуга чорною хмарою розпуки застилають душу наболілу:

„Як би з ким сісти, хліба з'їсти,
Промовить слово, то воно-б
І хоч як небудь на сім сьвіті
А все-б таки якимось жилось;
Та-ба! нема з ким... Сьвіт широкий,
Людей чимало на землі...
А доведеться самотним,
В холодній хаті кривобокій
Або під тином простягтись!...
Або... ні!... треба одружитись,
Хоча-б на чортовій сестрі!
Бо доведеться одуріти
В самотині...“⁴)

В отсїх віршах, наче в тій воді прозорій, ми бачимо поетову душу; бачимо її страждання, бачимо як вона в самотині не дасть собі ради... Прирівнявши зміст отсїх віршів до тих, що вилили ся на другий день, нам легко зрозуміти, яка жажлива ніч розділяла ті жахливі гуки, гуки болючі, що змучений дух вилив в ті вірші:

„І день іде і ніч іде,
І голову схопивши в руки,
Дивуєш ся: чому не йде
Апостол правди і науки!“

⁴) ibidem стор. 367.

XIII.

В отакому тяжкому становищі материяльному і духово-моральному Шевченко і почав „заливати“ свої болі; почав пити і уживати рому, як каже Костомарів „въ богатырскихъ размѣрахъ“¹⁾. Небавом стало знати лихі ознаки того недугу, що загнав Ш. в могилу. Звістно, не сама лишень Ликерия, не ром, а все попереднє житє, почавши з квітня р. 1847 сплодили той недуг! Ликерия, як я й казав, та випиваннє не в міру, буди тільки тією краплею, що переповнили чашу, тим вітром, що звалив дуба, у якого черва хоч і поточила корень, але, річ певна, при ліпших умовах він простояв би ще може багато років.

Небіжчик Федір Черненко розповідав міні, що вже під кінець вересня і з самого початку жовтня, провідуючи Шевченка, не можна було йому не помітити, що поет вельми хорий. Сам Шевченко не любив розповідати про свій недуг, взагалі не любив він свого суму і лиха розносить по чужих хатах. Навпаки, яко людина згуртована, він пильновав ховати від людей своє горе, не давати помітити свого недугу.

Тим то він, часом через силу і зовсім необережно, виходив і в театр і до знайомих. Костомарів бачив його в жовтні в театрі на представленні „Вільгельма Телля“. Шевченко, каже Костомарів²⁾, дуже любив сю оперу. Гра і сьпіви Тамберліка і Де-Бассіні переймали його просто дитячим захватом. Захват свій він висловлював по українськи, говорячи: „матері його сто копанок чортів, як же славно!“

Костомарів ціле літо був в поїздках і вернувшись до столиці, почув, що Шевченко захожуєть ся женити ся. Не відаючи, що поет вже розцурав ся з своєю молодю, він спитав його: „чи правда, Тарасе! що ти жениш ся?“

„Мабуть оженю ся тоді, як і ти“ відповів йому Тарас. „Коли-ж твоє весіле?“

„Тоді, мабуть, коли і твоє! Не женити ся нам з тобою; до смерти зістанем ся бурлаками“³⁾.

1) Рус. Стар. 1885 кн. VI стор. 661.

2) Рус. Стар. 1880 кн. 3 стор. 606.

3) Кобзарь 1876 стор. X.

З того вечера Шевченко почав провідувати історика що вівторка, але ніколи нічого не говорив про свої заміри одружити ся і про свої невдачі. Провідував він і Білозерських, де завжді був гостем бажаним. Афанасєв-Чужбинський кілька разів стрівав його у Білозерських. Але-ж, кажу я, про свій недуг нікому він тоді ще не хвалив ся.

Небавом у Лазаревського зустрів ся Тарас 23 листопаду¹⁾ з доктором Бари. Тоді вже недуг, мабуть, вельми прикрутив поета, бо він вдав ся до Бари за порадою, кажучи, що в грудях йому вельми болить. Сам він гадав, що у його солітер²⁾.

Доктор авскультував його і порадив йому берегти ся.

Перебуваючи в такому лихому становищі Шевченко і тепер показав, що у його, яко у сущого патріота рідної України дорогої, на першому місці стоїть праця і робота задля свого зневоленого, зрабованого і темнотою повитого народу. Народня осьвіта і тепер не йде у його з думки.

6-го листопаду він пише до Чалого, просячи написати „в імя Боже, що робить ся в наших воскресних школах?“ А тим часом береть ся komponувати шкільний буквар. Піклування про народню осьвіту не було чимсь новим у Шевченка. Хоча під той час скрізь по Росії люде інтелігентні взяли ся до осьвіти народу, але у Шевченка заповідливе дбаннє про народню осьвіту ми бачимо ще з початку р. 1849. Ще тоді він переняв ся певною думкою, що осьвіта народня єсть перша, велика і найважнійша потреба на Україні. Не задовольнивши тієї потреби, не можна дійти до духово-морального і матеріального добробиту. Без осьвіти і культура річ не можлива. Ще більш переймаєть ся він сією сьвятою думкою, ставши братчиком Кирило-Методіївського товариства, яке в головах своєї праці і роботи становило народню осьвіту. І до останньої години свого віку поет міцно тримав ся сього погляду і за кілька день до смерти працював в сфері народньої осьвіти.

Шевченко був глибокий націоналіст український з широкими поглядами на питання національне. Свою національність і її мову він любив більш за все. Він вболівав, що на Україні нема доброї школи національної, а така, яка є, „навчить всему опріч знання рідної мови“³⁾.

¹⁾ Основа 1862 кн. 3 стор. 3.

²⁾ Русск. Стар. 1885 кн. VI стор. 626.

³⁾ Поэмы и повѣсти Т. Г. Шевченка 1888 стор. 466.

Ми вже знаємо, що він вельми зрадів, коли Куліш видав свою „Граматку“ і глянув на неї, як на перший промінь сьвіта, що блисне в народній масі темній, задавленій крпацтвом. Ще більш радів він, коли на Україні р. 1858—60 зняв ся рух і праця коло недільних шкіл. Рух той, дійсно, був значний: в такому невеликому місті як Полтава було тоді з'організовано п'ять недільних, дві суботних задля Жидів і одна щоденна школа задля народу. Навіть невеличкі повітові міста позаводили у себе хлопчачі і дівочі школи недільні. В Кременчузі коло шкіл за-попадливо працював Петро Стронін; в Хоролі Модест Димський; в Лубнях Шевич; в Херсоні Коленко Надежда; в Чернигові Тризна і т. д. Ледви чи було на Україні таке місто, деб не було школи недільної. Тоді сама собою стала очевидною потреба книжок українських і науки мовою українською.

І з'явилися українські букварі, спершу Кулішова Граматка, а потім у Полтаві О. Строніна. Остання Шевченка не вдовольняла.

„Скажіть мині, говорив він одному своєму знайомому: задля кого вона написана? Я не знаю задля кого, але не задля тих, кого треба навчати розуму?“¹⁾.

Поет взяв ся компонувати елементарні книжки задля народу і скомпонував свій „Южно-Русскій Букварь“. Буквар той займає 24 сторінки, in 32; заведено туди „Отче наш“, молитву Ефрема Сирина і Символ Віри. Через те і мусів він перейти через дві цензури — сьвітську і духовну. Остання почала була змагати ся. Мусів хорий Шевченко надягти фрак і їхати до петербурського митрополіта Сидора та благати дозволу²⁾. Митрополіт не відмовив і 21 листопаду цензура дала дозвіл друкувати буквар.

Після Букваря Шевченко гадав скомпонувати і видати арифметику такої величини і на таку-ж ціну, 3 коп., як і Буквар; потім етнографію і географію по 5 коп., далі історію України по 10 коп. за примірник. „Як би Біг поміг отсе мале діло зробити, то велике і само зробилось би“, писав він до Чалого 4 січня р. 1861³⁾.

Коли Буквар був надрукований, Шевченко, не виходячи вже через недуг з хати, взяв ся розсилати його по Україні.

¹⁾ Русская Рѣчь 1861 ч. 19—20.

²⁾ Київ. Телегр. 1875 Ч. 25.

³⁾ Основа 1862 кн. VI стор. 26.

Тисячу примірників він відслав в Полтаву до Ткаченка, щоб віддав тому, хто кермує недільними школами¹⁾. Другу тисячу прислав в Київ до М. К. Чалого, пишучи до його: „я і чув і читав, що митрополіт Арсеній (Москвин) дуже возревновав о сільських школах і жалкує, що не печатають дешевих букварів. Покажіть йому мій Буквар, і як що вподобас, то я пришлю хоч 3000, звичайно за гроші, бо се не моє добро, а добро наших убогих воскресних шкіл“. А ті 1000 примірників прохав д. Чалого розпустити по повітових та по сільських школах²⁾.

Покладаючи таку надію на Арсенія, Шевченко не відав, що отець Москвин був запеклий обруситель і ворог свѣтської освіти. Про школи він „ревнував“ тільки про парафіяльні, тай то більш як про декорацію свого пікловання, а тим часом змагався і словом і ділом проти організації по селах Київщини свѣтських шкіл. По його наказу Київська консистория видала (правда, вже після смерти Шевченка) за N. 5955 такий циркуляр, щоб потай оповістити попів, аби вони усіма силами не давали дирекції свѣтських шкіл заводити свої школи по селах. Попам велено було прихиляти своїх парафіян, щоб вони цуралися свѣтських шкіл, коли-ж урядники міністерства освіти заведуть свою школу свѣтську в якому селі, так щоб попи і громади не давали задля тієї школи ні хати, ні книжок, ні дітей³⁾.

До того-ж треба сказати, що д. Чалий не вдався з Шевченковим Букварем сам до митрополіта, а препоручив сю справу отцю Петру Лебединцеву, чоловікови хоч трохи й прихильному до української ідеї, але занадто вже обережному. Отець Петро не пішов простою стежкою, а кинувся „політиковати...“ „Політика“ та довела до такого лишень skutku, що Отець Москвин, глянувши на Буквар і не беручи його до рук, тільки й промовив: „А! Южно-Русскій...“ На сьому і край!⁴⁾

До єпископа Чернігівського Філарета подав того Букваря Тризна. Глянувши на Буквар, єпископ мовив Тризни, що треба віддати спершу на розгляд Консисторії. „Як не поверни, писав 31 січня Тризна до Шевченка, а від Філарета нічого не діждеш

¹⁾ Древняя і Новая Россія 1875 Ч. 6.

²⁾ Основа 1862 кн. V стор. 26.

³⁾ Зоря 1887 стор. 236.

⁴⁾ Див. у Чалого стор. 182.

ся. Директор (шкіл сьвітських) теж мнеть ся і каже, що Букварів в училища мало треба“.

Такі звістки про Буквар вже-ж не радовали хорого Шевченка; а тут ще й Куліш, як оповідає д. Чалий¹⁾ заходив ся іронізувати, що „Шевченко почав „Кобзарем“, а скінчив „Букварем“.

Чи придатен був Шевченків Буквар, чи ні, з погляду педагогічного і національно-освітнього, про се я не говорити му, але не Кулішевим би устам личило іронізувати над Шевченковими заходами коло освіти народньої. Шевченкові спонукання завжді були чистими, високо благородними, він ніколи не відвертав ся від народу, від його темноти і злидарства, а навпаки завжді любив народ, завжді тужив і страждав з народом, з його тугою і його стражданнями. Шевченко, і се його величезна заслуга віковична, і нас людей інтелігентних повернув лицем до народу і примусив нас полюбити народ незрадливо. За Шевченком, як се відомо було Кулішу дуже добре, дійсно не було „зерна неправди за собою“.

XIV.

Минув листопад і перша половина грудня. Шевченко, очевидно, послухав ся був лікарської поради доктора Бари, беріг ся і не виходив з хати. На превеликий жаль, приятелі його не досить звернули увагу на той вплив самотности, який вона неминуче повинна була зробити на недужого Шевченка. Годилося-б було вчинити так, щоб не лишати його самотою, не давати йому поринати в свої думки, в своє тяжке минуле та в хмарне сучасне житє. Від сього треба було його відводити, а на те годилося би близьким до його людям постановити, щоб чи по червї, чи як инакше, а завжді щоб була біля його близька йому людина. Сего, на жаль, не зробили.

З листу його до Чалого, написаного 2 грудня²⁾, знати, що до його „що дня заходив Орловський“, але-ж Орловський тоді

²⁾ Ibidem стор. 180.

¹⁾ Київ. Стар. 1895 кн. 2. В тому листі Шевченко віщовав, що з Орловського „будуть люде“. Віщованне його справдило ся: Орловський, як знаємо, став відомим художником, але задля України з того не вийшло користи.

був вельми молодим, і розмова з ним не могла вдовольнити 47-літнього страдальника!...

У вечері 6 грудня провідав Шевченка Черненко. Тарас був доволі веселий, казав, що на здоров'є йому ліпше, що йому остогидло вже сидіти в „арешті“, і він гадає небавом виходити. Черненко остерігав його, радив берегти ся і не виходити цілу зиму.

„Щоб і на Різдво-б то не виходити? мовив до його Тарас: а кутя? а узвар? ні, не всижу; колядовати хоч рачки вилізу до куми“, і похвалившись, що 2 грудня провідала його кума його Н. В. Т., він прочитав Черненкови свої вірші написані зараз після того, як пішла від його кума. То відомі вірші:

„Великомученице кумо!
Дурна esi ти, нерозумна...¹⁾“

Можна гадати, що Тарас послухав ся таки дружньої ради і до Різдва беріг себе і не виходив з хати. 22 грудня прийняв він лист Варфоломеїв: останній прохав його написати до київського віце-губернатора Селецького, щоб сей запоміг Варфоломеєви в якійсь справі, мабуть в справі осьвіти дітей. „Я лучше тричі чорта в... поцілую, як мати му писати отому поганому Селецькому“, відповів Тарас 23 грудня²⁾. Того-ж дня він посилає листа до дідича Якова Тарновського, просячи, щоб прийняв Варфоломея до себе на службу за управителя. На весні він сподівається ся бути у Тарновського в Потоках³⁾.

XV.

На Різдвяних сьвятах Шевченко знехтовав пораду і лікаря і своїх приятелів. Мабуть на те спокусив його Якушкін (відомий етнограф великоруський), бо у вівторок у вечері вони вкупі прийшли до Костомарова. „Обидва вони були страшенно п'яні, найпаче Якушкін, каже Костомарів⁴⁾. Шевченко все таки тримав ся ліпше“. Покликавши поета осторонь, Костомарів, гово-

¹⁾ Кобзарь т. II стор. 260.

²⁾ Основа 1862 кн. VI стор. 24.

³⁾ Київ. Стар. 1883 кн. 2 стор. 407.

⁴⁾ Русск. Стар. 1880 кн. 3 ст. 606.

рячи, що у його богацько гостей зібрало ся, висловив йому, що про його простати муть не добру славу. „Се було, каже Костомарів, вперш і в останнє, що я бачив Шевченка цілком п'яного. Може спричинила ся тому та сердечна трагедія, що незадовго перед тим стала ся“ (сватання до Ликерії). Отсей вихід і випивання і звалили Шевченка з ніг!... Мабуть чи не був се останній його вихід, останнє його випивання!

„Небавом після того вечера, додає Костомарів, Шевченко занедужав“. А сам Тарас у листі до Варфоломея писав¹⁾: „погано я зустрів отсей новий рік! другий тиждень не вихожу з хати, чхаю та кашляю; аж обісіло“.

Ще виразнійш знати недуг його з того, що другого січня він не спроможен був піти до Білозерського. Редактор „Основи“ писав до його: „усі ми дуже жалковали, що ви недужі, але сподіваємо ся, що при доброму бажанню ви переможете трохи себе і не позбавите нас радощів бачити вас серед „Основян“, яко первоначальника загального нашого діла“, себ-то організації видання „Основи“.

З сієї коротенької записочки можна гадати, що Білозерський тоді ще не надавав великої ваги Тарасовому недугу, і сам Тарас не думав, що хвороба його небезпечна і що смерть не за горами, а за плечами. 4 і 12 січня писав він до Ткаченка²⁾. Довідавшись, що Витовська вже заручена за другого, поет не кидає властивого йому сердешного гумору і надії на весні поїхати на Україну. „Щоб тебе курка вбрикнула з твоею кирпатенькою чорнобривкою, тільки роздратовав мене. Я весною заїду до тебе, то як не знайдеш мині другу кирпу, то я тебе попомну“, жартує поет 4 січня, а 12 знов наказує Ткаченкови: „гляди: о кирпі не забудь. Я весною прибуду до тебе“.

Досі ні лікар, ні хто-будь з приятелів не відважували ся сказати Тарасови по правді, на який недуг він хорує. Тепер же, коли виразно стало знати, що недуг розвивається дуже швидко, годі було мовчати. Повідали йому, що у його водяна хвороба і що він повинен залишити ром і взагалі покинути пити. Він послухав ся, перестав пити і згодив ся лічити ся

¹⁾ Правда 1875 стор. 971.

²⁾ Древн. и Новая Россія 1875 ч. 6.

і слухати лікарської поради¹⁾. На жаль і на лихо — запізно вже було.

Одначе надія на поліпшання і тепер не покидає Шевченка. 22 січня пишучи до Варфоломея, щоб швидче доводив до краю справу з купівлею землі біля Канева, він просить зараз написати до його, „щоб я знав, що з собою робити, чи їхати мині весною в Канев, чи ні?“ 29 січня він знов пише до Варфоломея: „кінчай швидче в Каневі (з землею) та напиши, щоб я знав, що з собою робити весною“. Сумними словами скінчив Тарас коротенький і останній вже лист до Варфоломея 29 січня: „Прощай! Утомив ся! неначе копу жита за одним заходом змолотив“²⁾.

З того дня цілих два тиждні не бачимо ми ні віршів, ні листів Тарасових до кого будь. Лишень 14 лютого пише він свої останні вірші: „Чи не покинуть нам, небого...“ тай то не спроможен був довести їх до краю, а спинив ся на 36 рядку.

Знайомі почали частійш провідувати його. Між иньшими провідав його Н. Л—ов Шевченко не спроможен був зійти по сходах в нижню свою „світличку“ і приймав провідачів в антресолях. „Пропадаю, мовив він до свого гостя: бачте, яка з мене ледащиця стала“. В усій істоті недужого було щось дійсне жажливо-хоробливе, але не було жадної ознаки близької смерті. Тарас бідкав ся, що йому тяжко болять груди і дихавиця вельми його мучить:

„Пропаду“, мовив він, принявши мікстуру і кинув ложку на стіл. „Та годі про мене; кажіть, що доброго на Україні?“

Звістки і бесіда про Україну трохи заспокоїли недужого і підбадьорили йому дух. Збентеженність повагом переходила в почуте тієї живої та горячої любови до рідного краю, якої була така сила-силенна в великому і благородному серці великого страдальника за Україну. На столі перед ним лежало дві купки его „Букваря“. Бесіда перейшла на народню освіту, на книжку. Тарас висловив наведений вже в горі осуд граматики Строніна і почав розпитувати про шляхи на Україну,

¹⁾ Русск. Стар. 1885 кн. VI стор. 626.

²⁾ Правда 1875 стор. 971—2.

³⁾ Русск. Рѣчь 1861 ч. 19—20.

та про залізницю, що почали споруджати з Петербурга до Варшави.

„Не доїдеш на тих клятих „перекладныхъ“, а їхати треба, мовив він, бо коли зістану ся тут, так пропаду“.

XVI.

В неділю 19 лютого з початку другої години дня провідав Тараса Федір Черненко. Уся Росія сподівала ся, що в той день буде оголошений царський маніфест про скасування крпацтва. Вже-ж більш за всіх, і більш за всіх нетерпляче ждав того маніфесту Шевченко; тай як йому було не палати сподіваною волею, коли він цілий вік сьпівав-ридав над неволею, виливав за ту волю сльози-кров, цілий вік блимала перед ним жадана зоря-воля і він цілий вік босими ногами по колючій стерні йшов до тієї зорі, ішов сам і Україну вів. Тепер, здавало ся йому, він дійшов до неї, і сього дня — 19 лютого, в день оцарювання Олександра II, він побачить сяєво тієї зорі, і в болящому пошматованому серці своєму почує тепле, огрійливе проміння і сьвіт її.

Черненко застав, що поет стояв біля вікна, обпіраючись руками об стіл; він був збентежений, очі і вся болізна твар його виявляли хвилювання від ждання. Скоро Черненко війшов в сьвітличку, поет, замість звичайного привитання, спитав його:

„Що?... є!... є воля? є маніфест? і глянувши в вічі Черненкови, зрозумів відповідь... Глибоко зітхнувши, мовив: „Так нема?... Нема?... Коли-ж воно буде?!“ Пустивши міцну недруковану фразу, Тарас закрив лице руками і впавши на ліжку, заплакав.

Черненко став заспокоювати його: говорячи, що є певна звістка, що цар в той день підписав маніфест про скасування крпацтва, але звелів не оголошувати його до заговин на піст, себто до 5 березія, на те, „щоб народ зустрів свою волю не по шинках, а по церквах...“

Тарас гірко всьміхнувся і знов вимовив кілька недобрих слів на адресу гнобителів, потім почав жалкувати і нарікати, що брати його „велику дурницю“ зробили, принявши торік від Фльорковського безземельну волю.

Провідав його і Костомарів і застав, що поет сидів за столом, округ його лежали невикінчені роботи. Він повідав, що недуг його полекшав, здорове поправилось, на тім тиждні він невідмінно почне виходити і у-вівторок буде у Костомарова. Радіючи, Тарас показав золотий годинник, що недавно придбав собі. То був перший його власний годинник. Досі не було у його коштів на се. З якоюсь наче дїтською втіхою недужий дивив ся на нього¹⁾. Годинник дійсно був добрий, коштовний²⁾. Прощаючись, Костомарів взяв з його слово, коли спроможен буде, завітати до його у-вівторок, а коли ні, так подати звістку про своє здорове. Се було в п'ятницю 24 лютого.

Справді таки в той день, як був у його Костомарів, недужому стало трохи легше. Він згадав, що земляк його Та-волга-Мокрицький іменає і немаючи спроможности повитати його особисто, послав до його записку з поздоровленням. Записка та така характерна своєю ортографією і стає нам таким зеркалом задля душі недужого, що ми повинні подати її цілком без поправок: Ось вона: „Многоуважаемый Иванъ Николаевичъ! Поздравляю васъ съ вождеденіемъ днемъ вашего святого ангела извините что я не могу лично принести моего искренняго поздравленія я боленъ другой мѣсяцъ не только на улицу меня и въ коридоръ не поскать... и не знаю чѣмъ кончится мое затворничество? Глубоко кланяюся марьи львовни, и лобизаю вашихъ дѣточекъ. отъ души желаю вамъ повеселится по прошлогоднему Досвиданія. Искренній вашъ Т. Шевченко. 24. февраля 1861 г.“³⁾.

В отсіх 8 рядках маємо 26 помилок, та ще яких великих!

Се були останні слова, що написав наш до віку незабутний і дорогий Тарас Григорович Шевченко...

XVII.

На другий день, себто 25 лютого, був день народження і іменин Шевченка. Першим повитав його щирий другака його

¹⁾ Русск. Стар. 1880 кн. 3 стор. 606.

²⁾ Ист. Вѣстн. 1896 кн. VI.

³⁾ Киев. Стар. 1885 кн. III стор. 527.

Михайло Лазаревський¹⁾ і застав його в тяжких муках. Усю ніч на 25-е мучили його страшенні болі в грудях; йому не спроможно було лягти. Поет, як у ночі, так і тепер сидів на ліжку, впершись руками в матрац, і дихав вельми тяжко з великою напругою. „Напиши братови Варфоломею, що мині дуже недобре“, мовив він до Лазаревського. Небавом приїхав доктор Бари. Після авскульптації він сказав Лазаревському хоч і сподіваний, але страшенно жакливий присуд!... Водяна пішла на легкі... надії не було... Муки страдальника були невимовні, говорити йому майже не спроможно були; щоб вимовити слово, треба було збирати останні сили і зазнати тяжкої муки; а про те він не стогнав: муки, оповідає Л. М. Жемчужников²⁾, не вирвали з грудей його ніже єдиного стогону, він стискав зуби, виривав зубами вуси, давлячи в самому собі болі, що мучили його, а не стогнав“.

На груди недужому лікар казав положити шпанську мушку, вона трохи вгамовала болі. Тоді саме принесено йому телеграму з Харкова. Петро Трунов поздоровляв його з іменинами. Коли йому прочитали телеграму, він на превелику силу ледви спромігся промовити: „Спасибіг!“ Трохи згодом він казав відчинити у вікні кватерку, випив шклянку води з цитриною і ліг. Приятелі, що поприходили провідати недужого і поздоровити любого іменинника, пішли до другої його сьвітлички. Чорна сумна хмара недалеко вже краю трагічного і близького величезного горя національного поняла усіх, хто тут був... Приходили нові провідачі і всі мовчали німо, скорботно... Усі чули близьке дихання смерті.

В годині 3-ій нові провідачі, тихесенько ступаючи сходами, пішли повитати недужого. Він сидів на ліжку, що 5 хвилин все питався, коли приїде лікар, і висловив бажання прийняти опіуму, щоб заснути. Сказали йому, що лікар буде о годині третій. За кілька хвилин недужий знов почав тужити і знов питати: чи скоро приїде лікар? Провідачі розійшлися, з ним лишився сам тільки Михайло Лазаревський. Тарасови крихітку полекшало, він став говорити про своє бажання поїхати на Україну; що на весні невідмінно поїде. Лазаревський бадьорив його дружньою бесідою та обіцянкою поїхати з ним на Україну. Тарас радо слухав, говорив, що повітре краю рідного полагодить

¹⁾ Помер 3 мая р. 1867 в Москві.

²⁾ Основа 1861 кн. III.

йому здорове і зміцнить йому сили. „От як би до дому, там би може я і одужав“, мовив поет і кілька разів висловив, як йому не хочеться вмирати.

Приїхав лікар Бари, недужий був заспокоєний, лікар казав уживати і далі тих самих ліків.

О 6-й годині один з друзяків поетових привіз лікаря Круневича. Недужому тоді саме погіршало, стало знов йому трудно говорити. Очевидно було, що вже його переняла свідомість безнадійности... За три години знов приїхали обидва лікарі, знов авескультовали і запевнилися, що вода наливає легкі... що край стражданням наближається. Казали положити знов мушку.

Минуло кілька хвилин. Прийшла телеграма з Полтави. Недужому прочитали: „Батьку! Полтавці поздоровляють свого любого Кобзаря з іменинами і просять: утни, батьку! орле сизий. Полтавська громада“¹⁾. Повитання очевидно порадовало поета. „Спасибіг, що не забувають“, промовив він. Лікарі пішли; недужий мовив до друзяків, що були біля його: „Чи не засну я, візьміть огонь“.

Світло прийняли; але за п'ять хвилин він озвався: „Хто там!“ Коли прийшли на його голос, він прохав завернути лікаря Бари і мовив до його: „Знов пароксизм у мене починається; чи не можна його спинити?“ Поклали йому горчишники на руки.

Лазаревський спитав: чи не перешкаджають вони йому? „Справді так, мині хочеться говорити, а говорити трудно“.

Лишили його самого. На ніч біля недужого зівстався слуга Лазаревського. Майже цілу ніч Тарас Григорович не спроможен був лягти, усе сидів на ліжку, біль не давав йому лягти. Він то світив свічку, то гасив її, але не обзивався і нікого не кликав до себе. Так минула ота тяжка ніч остання.

Ранком о годині 5-ій Тарас Григорович покликав слугу і прохав дати йому чаю з молоком, випив і мовив до слуги:

¹⁾ У вечері в переддень Тарасових іменин громада збирала ся у Пильчикова, прирадила ту телеграму і доручила мині подати її. Квіток телеграфний на ту телеграму я переслав в архів „Просвіти“. На громаді того вечера, опріч мене і Пильчикова, були: Милорадовичка, Майнова, Лобода Виктор, Щелкан, Кизимовський Михайло, Трунов Василь, Кулик Василь, Шохин Петро і Гавриленко Григорій.

„Прибери ж ти тут, а я піду в низ!“ і пішов сходами в свою майстерню, не сподіваючись, що там жде його неублаганна смерть...

Прийшовши в майстерню наш великий страдальник охнув і упав... В половині години шостої великого сьвіточа України на віки на сїм сьвіті не стало... Заплакана Мати - Україна осиротіла...

Лишив ся тільки труп того, хто зробив своє велике діло, хто не зазнав щастя живим і кого ждало иньше щастє вже по смерти, тяжко зароблене щастє, безсмертна слава во віки і віки...

Прожив Шевченко день в день сорок сїм років...

ПОХОРОНИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

„Як умру, то поховайте
Мене на могилі
Серед степу широкого
На Вкраїні милій:
Щоб лани широкополі
І Дніпро і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий!..“

Т. Шевченко.

I.

Першу звістку про смерть Тараса Григоровича подав Михайлу Лазаревському слуга його¹⁾. Під вечер того-ж дня тіло усопшого, після панахиди, найблизші приятелі його перенесли в академічну церкву; а квартира його була замкнена і запечатана.

Після виносу тіла Українці, які були тоді на виносі, зібралися до Лазаревського²⁾ на пораду: як і чим ушанувати на віки ймення найкращого сина заплаканої Матері, — того сина, що своїми словами-слезам, своїми стражданнями великими розбудив сонних дітей України-Русі. Зараз же прирадили: 1) тіло помершого перевезти на Україну, щоб виконати поетичний заповіт його; 2) спорудити йому пам'ятник; 3) засновати народню школу його імені; 4) утримувати одного чи двох Шевченкових стипендистів в університетах на Україні (Київ, Харків і Одеса) і в Академії художеств; 5) видати в найліпшому виді його твори; 6) призначити премію за ліпшу житєпись його, мовою українською і за ліпший розгляд критичний творів його; 7) видавати народні учебники по різних наукам; 8) запомогати його

¹⁾ Литер. Наслѣдіє стор. 123.

²⁾ Основа 1861 кн. VI стор. 13.

кревникам і 9) комубудь з близьких приятелів його що року провідувати могилу його на Україні¹⁾.

Невідомо, з якої причини в петербурських часописах не було надруковано звичайної оповістки скорботної про смерть Шевченка²⁾; а проте на другий день смерті його зранку почали приходити і приїздити до академічної церкви Українці і не-Українці, щоб поклонити ся помершому.

Тіло небіжчика покоїло ся в труні, оббитій білим злато-главом. Труна стояла перед амвоном на чорному катафальку. Червоні занавіски на церковних вікнах, проти котрого стояла труна, були поспускані; червоновате світло з них спадало на спокійне лице небіжчика. На мертвому лиці, каже І. Л.—ов³⁾, лежала печать тих дум благородних, що не покидали ніколи Шевченка живого.

В головах небіжчика дяк академічної церкви читав дуже повагом і тихо псалтир. Свіжі квітки на труну привезла першою з Українців Наталя Суханова Подколзина⁴⁾. Треба сказати,

¹⁾ Відомо, що з отейх постанов небогато досі справлено. Тіло перевезено, а далі?... Є між постановами такі, що справити їх не дає уряд: напр. §. 2 і 3. Мені відомо, що кілька разів були заходи організувати школи імени Шевченка. Р. 1881 в день Шевченкової смерті 12 радних київської думи (Ради міської) вдавали ся в думу з петицією, щоб одну з київських елементарних шкіл назвати школою Шевченка. Дума, кермована своїм президентом Ейсманом, користуючись смутними подіями 1 березія (замордованне царя) не дала згоди на просьбу петиціонерів. Здасть ся, того-ж року хрестяни рідної Шевченкової Кирилівки зложили громадський присуд організувати у сьому селі школу імени поета; уряд не дав на те дозволу, а куратор київського округу Голубцов, довідавшись, що Кирилівців умовляв на те шкільний інспектор Самчевський, прогнав його з посади. Р. 1892 иньші три Українці захожували ся власним коштом організувати в селі Моринцях школу садівництва і убезпечити її капіталом 8.000 карб., але з умовою, щоб школа була з назвою імени Шевченка і науку викладано в школі мовою українською. І тут не поталанило. — Відомо знов, що здасть ся р. 1882 була просьба до уряду, щоб дозволив збирати гроші на пам'ятник Шевченкови; зв'єсно, дозволу не дано... Але-ж на те, щоб виконати §. 4 і 5, дозволу не треба питати; а що до §. 6 і 7, так відомо царським указом 18 мая р. 1876 заборонено в Росії друкувати мовою українською усе, окріч „произведений изыщной словесности“.

²⁾ Русск. Стар. 1885 кн. VI стор. 626.

³⁾ Русск. Рѣчь 1861 ч. 19 і 20.

⁴⁾ Кобзарь 1876. Споминки Полонського.

що з нею за останній час Шевченко ворогував. (Про причину того вороговання я розповів в нарисі „Тарас Шевченко підчас перебування в Петербурзі до подорожі на Україну“). Але у душах благородних смерть нівечить найзапеклійше вороговання.

II.

Підчас похоронного богослуження 28 лютого не тільки церква, але й коридори академічні були повнісенські інтелігентних людей. „Тяжко, невимовно тяжко — каже Лев Жемчужников¹⁾ — було останнє прощання; але, не вважаючи на те, якесь відрадне почуття і сьвіжість віяли на душу. Туга усіх переняла!... Побожність до помершого і незрушена тиша стояли навкруги. Щира любов і поважання до Шевченка міцно сприятливи усіх“.

Почались надгробні промови.

„Кожен, чуючи прилюдну оцінку поета-чоловіка, і плакав і радів. Кожне слово промови кожен з нас ладен був повторити голосно; бо воно належало усім“²⁾.

Першим говорив Куліш.

„Нема з нас ні одного, достойного проректи рідне українське слово над домовиною Шевченка; уся сила і вся краса нашої мови тільки йому одному відкрила ся“. Сказавши про велику вагу і значіння Шевченка яко поета і чоловіка, Куліш на сам кінець мовив: „Будь, Тарасе, певен, що ми твій заповіт соблюдемо і ніколи не звернемо з дороги, що ти нам проломив еси. Коли-ж у нас не стане снаги твоїм слідом простувати, коли не можна буде нам так, як ти, сьвятую правду глаголати, то лучче ми мовчати- мемо...“

Отсієї обіцянки, отсієї принародної і висловленої в таку незвичайну годину присяги Куліш, як відомо, не додержав і кілька разів висловлював „мішану правду“. Між иньшим у своїй „Історії возсоединенія Руси“, а потім і в „Южн. краю“ Куліш забувши свою присягу, набравшись незвичайно чудної відваги, „огидливо, як сказав Костомарів³⁾“, вилаяв музу Шевченка п'яною...

¹⁾ Основа 1861 кн. 3 стор. 5.

²⁾ Ibidem.

³⁾ Литерат. Наслѣдіе стор. 111—112.

Після Куліша над труною промовляли по українськи Білозерський і Костомарів; а потім озвав ся польський голос з уст Хорошевського. „Нехай же і польске слово обізветь ся над труною твоєю — мовив він — достойний поет український! Ти любив свій край рідний, свій Дніпер синій, свій народ убогий. Ти був могутнім сьпівакою свого народу! На слези його ти завжді відповідав слізми... Ти не любив Поляків за їх давні неправди (błędy), котрі на народ твій, що ти так палко любив, привели великі страждання. Твоїй нелюбови спричинило ся те, що ти „kochał wielu, żeś kochał wiele...“ За помилки батьків не відповідають діти. Не будемо згадувати минулого, а скажемо по братерськи: „Возлюбім друг друга“. О, коли-б твоя смерть, Тарасе, стала початком життя нового, то був би твій найпрекрасніший вінок і найвеличнійший пам'ятник...“

Промову по великоруськи висловив приятель небіжчика Курочкин. „Не дожив він — сказав під кінець Курочкин — до здійснення тих ідей, простанню яких він служив своїми піснями; та не будемо об тім тужити. Він зробив в життю своє діло“. — Усіх промов в церкві було сім¹⁾.

З церкви труну з тілом до самої могили на Смоленському гробовищі несли студенти університету. З професорів, опріч Костомарова, увесь час ішов пішки за труною д. А. Н. Пипін²⁾. Сила публіки, більшість з Великоросів, що йшла за труною, сьвідчила про велике співчуття і шанобу до Шевченка³⁾. Могилу задля нашого „останнього кобзаря і першого великого поета“⁴⁾ викопали на гробовищі на тому саме місці, де він инколи сидів і задумував ся. Він змалював те місце собі в альбом⁵⁾.

На гробовищі біля могили теж говорили промови і читали вірші. „Біля мене коло могили — оповідає Терпигорев⁶⁾ — стояв Костомарів незвичайно сумний і зажурений. Він здавав ся мені невимовно жалістним і сиротливим. Він почав промову незвичайно теплу, повну глибокого почуття; але не спроможен був довести її до краю, заривав, замовк і пішов...“

1) Русск. Рѣчь 1861 ч. 19 і 20.

2) Русск. Стар. 1885 кн. VI стор. 626.

3) Литер. Наслѣдіе стор. 124.

4) Врем. 1861 кн. 4.

5) Основа 1861 кн. 3 стор. 18.

6) Истор. Вѣст. 1896 кн. 6 стор. 57.

Похорони скінчили ся о 5 год. На сьвіжу могилу поклали багацько букетів з сьвіжих квіток¹⁾.

З усіх похорон, які доводило ся мині бачити з того часу, каже Терпигорев²⁾, ні одні не мали на собі такого відбитку простоти і щирости, як похорони Шевченка. Я бачив похорони Некрасова, Достоевського, Турґєнєва і Салтикова-Щедріна, але усі вони були отруєні осоружним, робленим, нещирим тенденційним духом демонстрацій. Похорони Шевченка були чисті від сего ярмарочного комедиянтства: не було тут ні пальмових ні лаврових вінків, ні иньших прикрас театральних...“

Зараз після похорону зібрали ся громадяни і прирадили прохати дозволу, щоб останки тінія нашого слова перевезти на Україну і поховати відповідно поетичному заповіту Кобзаря, висловленому в віршах його: „Як умру, то поховайте мене на могилі, серед степу широкого на Вкраїні милій“³⁾.

III.

В самий день смерти Шевченка петербурські Українці послали телеґрафом на Україну звістки про отсей скорботний факт. Дякуючи сему, Україна в один день з столицею Росії мала спроможність оплакувати свого тінія і в день похоронів його в столиці молити ся за його.

Наче отсе сьогодні памятаю ті сумні дні в Полтаві. Наче тепер бачу, як вранці 27 лютого прийшов до мене огорнений густою хмарою печалі і заплаканий Дмитро Пильчиков і показав телеґраму Данила Каменецького. Опівдні зібрала ся наша громада. Прирадили: 28 лютого в день похорону відслужити в Соборі торжественну панахиду; покликати на неї тімназистів і школярів з недільних шкіл; по панахиді роздати школярам Шевченкові „Псалми“; про час панахиди надрукувати оповістку.

Нікому і в голову не впало, щоб в отсій сьвятій справі трапила ся нам якабудь притичина. Тимчасом, коли під вечер я і Василь Трунов пішли до соборного ключара прохати, щоб завтра після півдня одслужив панахиду, ми почули дивовижну

¹⁾ Русск. Рѣчь 1861 ч. 20.

²⁾ Ист. В. 1896 кн. 3 стор. 18.

³⁾ Литерат. Наслѣдіе стор. 123—4.

відповідь. Отець ключар сказав, що по Шевченкови не можна правити панахиди, тому, що він був „политическій преступник“.

Хоча і як ми прохали і впевняли отця ключара, нічого не вдіяли. Треба було вдати ся до архієрея. Єпископом в Полтаві був наш щирий Українець, родом з Уманщини, відомий і популярний Соловецький герой під війну р. 1854, Олександр Павлович. З ним я був трохи знаємий. Владика повитав нас ласкаво, розпитав ся, що спричинило ся тому, що ми під таку незвичайну пору потурбовали його. Коли ми розповіли, його благу твар покрив сум з несподіваної звістки про смерть Шевченка. Він підвів ся, став перед образом, перехрестив ся і прочитав „со съвятими упокой...“ Потім, повернувшись до нас, положив мені на плечі свої руки і мовив:

„Вернітесь до ключара; скажіть, що були у мене, а я скавав вам от що: Як був я в Соловецькому монастирі архимандритом, дак пильнував знайти і знайшов могилу Петра Кальниша, спорудив над нею пам'ятник і що року правив панахиду. Коли отець ключар відає, хто був Кальниш, дак зрозуміє, що Шевченко був не такий „преступник“, як Кальниш... Більш нічого не кажіть“.

Після поради з протопопами і катехитами з гімназії, Миколою Думитрашком і з кадetskого корпусу Павлом Катраном, ми стали на тому, що скоро ключар не згодив ся по першій просьбі, дак тепер, після єпископського благословення не годить ся служити панахиду в Соборі, а відслужити її в Стрітенській церкві. Так і зробили. На панахиді, правленій соборно отцем Катраном, Думитрашком і Кузнецьким (попом з соборної церкви) церква була повнісенька. У вечері того дня громада зібрала ся у Милорадовички і прирадила, щоб на весні посадити в Полтаві дуба на пам'ять Шевченкови.

У Київ звістка про смерть Шевченка прийшла ще 26 лютого: „Вона — каже д. Чалий¹⁾ — громовиною рознесла ся по місту. В університетській церкві відслужили панахиду“.

В день похорону Шевченка в Петербурзі служили панахиди в Чернигові, в Харкові, в Кременчузі, Одесі, Херсоні, Катеринославі, Катеринодарі і скрізь по Україні, куди можна було подати звістку телеграфом.

Дійшла сумна звістка і до Галичини, до Дрездена, до Лондона.

¹⁾ Жизнь и произвед. Т. Шевченка стор. 187.

„Немов громом вдарила нас звістка про смерть Шевченка — каже доня графа Федора Толстого, Катерина Юнге¹⁾: — На чужині (в Дрездені) відправили ми панахиду, але душею і думками були біля Тарасової труни вкупі з його приятелями. Було щось незвичайно гірке, трагічне в смерті його, що стала ся саме під ту годину, коли усі мрії і бажання Шевченка, якими він жив, починали так ясно і радісно здійснювати ся. Люта доля поглумила ся і повалила його тоді саме, коли сьвіт волі (крепаків) осьвітчував його своїм сяєвом і починав гріти своїм промінням теплим“. (Одного тижня не дожив Шевченко до дня оголошення закону про скасування крпацтва. Гірко!)

Герцен у своєму „Колоколі“ (в Лондоні) помянув Шевченка коротеньким некрольоом: „Жаль бере — сказано в некрольозі — що горопанний страждальник закрив очі так близько до сподіваного визволення (крепаків). Кому більш, як не йому, належало по праву шанувати день визволення! Але й те вже добре, що рання зоря заняла ся ще за життя його і осьвіттила останні дні його“.

В тому-ж таки числі „Колокола“ ієродіакон Агапій (Андрій Гончаренко) надруковав кілька теплих слів про Шевченка мовою українською²⁾.

Що до преси російської, так ледві чи був тоді хоч один який журнал або часопись, деб не було подано звістки про смерть і значінне Шевченка. Видатнійша статя була Аполлона Григорєва (критика російського), надрукована в 4 ч. журналу „Время“. „Красою і силою поезії — писав Григорєв — багато дехто становить Шевченка врівень з Пушкіним і з Міцкевичем. Ми підемо далі: у Шевченка сяє та гола краса поезії народньої, якої у Пушкіна і у Міцкевича лишень іскорки блищать. Натура Шевченка сьвітлійше, простійше і щирійше натури Гоголя, великого поета України, що постановив себе в фалшиве становище, бути поетом цілком чужого йому побиту великоруського... Шевченко останній кобзар і перший великий поет нової великої літератури“³⁾.

¹⁾ Вѣстн. Европы 1883 Августъ, стор. 842.

²⁾ Киев. Стар. 1896, II стор. 52.

³⁾ Время 1862 кн. IV стор. 636—637.

IV.

За кілька днів після похорону квартиру небіжчика розпечатали. Поліція зробила реєстр усього, що лишилося після поета. Сьвідком при тому був Зосима Незаборовський, а цінував спадщину художник Григорій Честохівський. Усі стіни в сьвітлиці поета каже Незаборовський¹⁾, були обписані олівцем. Звідтіл Честохівський і Незаборовський посписували усе „що вважали потрібним“. Усю спадщину, яку завели до реєстру, віддали на схованку Михайлу Лазаревському.

Перегородом спадщину, що лишилася після поета пустили на ліцитацію. М. Лазаревський покликав і Л. М. Жемчужникова. „Усі ми поклонники поета, пише до мене останній в листі 28 січня 1898 р. з Москви, умовилися, щоб нічого з Шевченкового добра не випустити з своїх рук; тим перекупщикам, хоч їх і багацько зібралося на ліцитацію, нічого не довелося купити; за те-ж і ціну на Шевченкові речі набивали незвичайно високу: памятаю, що Красовський за Шевченків кожух заплатив більше сотні карбованців. Я купив кобеняк його і лампу, при котрій він працював. Калоши поетові пішли на різно: хтось купив одну, а другий другу. Перекупщики подивились, подивились і покинули набивати ціну, гадаючи, що ми люде божевільні“.

Політра, пензлі, муштовилі і скринька з красками, як подавав Д. Мордовець²⁾, були у Честохівського, а він при Мордовцеву передав все те Василю Тарновському з умовою, щоб усе те перейшло до громадського музею імені Шевченка.

Малюнки і ескизи Шевченка — усіх 280 — каже Мордовець, береглися у Коховського; а по смерті його вдова передала їх жінці Полтавського губ. маршала Бразоля, а пані Бразоль продавала їх, просячи 1500 карб.³⁾

V.

Дозвіл перевезти тіло Шевченка на Україну дано в квітні. Доки останки поета почивали в Петербурзі, земляки часто зби-

¹⁾ Київ. Стар. 1885 кн. 4 стор. 192—3.

²⁾ Новості 1896 ч. 159.

³⁾ Я чув, що В. В. Тарновський в березні р. 1898 купив ті малюнки за 1000 карб. для свого Музею Шевченка.

рали ся на гробовище, і тут на могилі наш земляк отець Опатович правив панахиди. На могилі Шевченка завсїгди було повно квіток і вінків; вона так була засипана їми, що спід квіток не знати було ні землі ні снігу; вона нагадувала більш весну, життє, ніж смерть¹⁾.

6 квітня в 40-ий день смерти Шевченка земляки зібрали ся відправити звичайну панахиду і попрощати ся з останками поета, перед тим як виразити їх на Україну. М. Костомарів після панахиди висловив промову. Дякуючи Тарасови за гіркі слези, що лив цїлий свій вік за Україну, прохав його: „Благослови, батьку, кінчати те діло, що обіляв ти гіркими слезами!“

Ранком 26 квітня усі Українці, які були в Петербурзі і мали спроможність, зібрали ся на гробовище. Відкопали могилу, виняли труну, вложили її в другу зроблену з цини, запаляли і постановили на ресорному возі, умісне на те зробленому.

Невимовно сумна, а величава була картина. Очи всіх, хто був, журливо дивили ся на чорну труну. В усіх лица охмарені глибокою тугою та скорботами; усіх проняла одна думка, що отсе остання хвилина прощання на віки з дорогим, любим поетом і чоловіком. „Доки Тарасова могила була в Петербурзі, здавало ся нам — каже редактор „Основи“ — що смерть ще не все взяла з собою; а тепер прощай, Тарасе, на віки прощай!“

Коли таким чином усіх гнітила печаль, виступив Куліш і мовив: „Що-ж оце, батьку Тарасе! Ти відїзжаєш на Україну без червоної китайки, заслуги козацької? Чим же ти низший од тих козацьких лицарів, що червоною китайкою вкривали ся, заслугою козацькою пишали ся? Ні один предок твій не сходив з сего сьвіта без сїєї останньої чести. Чи вже-ж ти чужим чуженицею вмер на чужині? Що-ж про нас скажуть на Україні, як ми тебе вирядимо непокритого червоною китайкою? Скажуть, що й ми такі перевертні, як ті дуки, що позабирали козацькі дуги й луки... Ні, батьку! Ще не поперевердились діти козацькі! Розкиньте-ж, небожата, червоний цвіт славетній на чорній сумній домовині Тарасовій! Отепер їдь, батьку! Нехай земляки знають, що ми тут в столиці своєї сьвятої старосьвітщини не занедбали“.

„З'яви ся, батьку, серед рідного краю під своєю червоною китайкою!“ — говорив Куліш потім в останній промові: — „та згромадь навкруги себе сліпих, глухих і без'язиких: нехай вони

¹⁾ Основа 1861 кн. VI стор. 29.

із мертвих уст твоїх почують твоє слово безсмертне та нехай, хоч помиляючись, почнуть говорити непозиченою мовою!...”

„Наш еси, поете, а ми народ твій і духом твоїм ми дихати-мемо во віки і віки...”

Тужливий поїзд рушив через увесь Петербург до вокзала залізниці; червона китайка давала людям знати, що то батько українського слова на віки покидає ту чужу столицю, де його за слово правди, волі і любови засуджено р. 1847 на нелюдське мордовання в степу киргизському.

Ол. Лазаревський і Гр. Честохівський.

Провожати труну до нової могили на Україні петербурська громада вирядила молодих своїх громадян Олександра Лазаревського та Григорія Честохівського.

Скрізь по дорозі від Петербурга до Київа більш-менш торжественно стрічали і проводжали по містах труну з останками нашого великого поета-страдальника. В Орлі бажали спорудити вельми торжественну зустріч і проводи; але звістка спізнила ся і Орлівці не мали спроможности справити своє бажання. Тут

опріч Українців зустрів труну Тарасів приятель Якушкин¹). Домовину, покриту червоною китайкою, поставили на дорозі. Прийшли гімназисти з своїм куратором, директором та з учителями, і відслужили панахиду. Народу зібрався великий натовп, хоча домовина стояла в Орлі тільки дві години. Виїхавши за місто, Орлівці відправили другу панахиду, випрохали собі вінки, що лежали на труні і один з них розділили поміж себе, а другий взяли на спомин в гімназію.

Нарешті 6 мая труна з останками поета прибула до Дніпра і мусіла тут спинитися і ждати дозволу адміністрації.

Не можна мені вгадати, на що треба було того дозволу. Раз дозволено було в столиці перевезти тіло на Україну, то якого ще иншого дозволу треба було? Але факт фактом.

За дозволом до генерал-губернатора, як оповідає наочний свідок Д. Чалий, поїхав Варфоломей Шевченко і отець Петро Лебединцев. Князь Васильчиков зараз же дав (та й не можна йому було не дати) дозвіл; але казав іти до митрополита і спитати, в якій церкві можна постановити труну до похорону. Митрополит казав везти тіло до церкви Різдва Христового, що стоїть біля берегу Дніпра, зараз при в'їзді в Київ з набережя.

Тоді молодіж випрягла коний і самотужки повезла домовину. На протязі більш пяти кілометрів часто зупиняли ся і говорили промови, читали вірші.

Тим часом поветало питання: де саме похоронити тілні останки генія українського слова? Петербурські громадяни сего питання вкінці не вирішили, лишень указували, що може-б придатніш за все похоронити у Києві. Знов же, коли хоронити у Києві, дак на якому гробовищі? Чи у Видубицькому монастирі, чи на „Аскольдовій могилі“, чи на Щекавиці? Але в усякому разі на горі, побіля Дніпра. Варфоломей Шевченко був тієї думки, щоб похоронити на Щекавиці, і казав там викопати могилу. Отже коли з труною приїхав Честохівський, дак все перемінило ся. Д. Чалий²) оповідає, що Честохівський сказав, що він був при останніх конаннях Тараса і, коли спитав його, де його похоронити, дак він відповів: „в Каневі“.

Честохівський розповів неправду: при смерті Тараса його не було, як се повів потім Ол. Лазаревський³); але думка його

¹) Сьверн. Пчела 1861 ч. 119.

²) Жизнь и произвед. Т. Шевченка стор. 191.

³) Киев. Стар. 1885 кн. 2 ст. 28—30.

усім подобала ся, бо вона більш-менш відповідала і Тарасовому бажанню. В своїх віршах, найпаче в „Заповіті“, він висловив бажання, щоб його поховали на горі біля Дніпра. А на Чернечій горі біля Канева Варфоломей тоді вже майже довів до краю придбання землі для Тараса під хутір, куди він бажав перебрати ся на весні. Таким чином могила його на Чернечій горі зовсім відповідала бажанню його, осадити на тій горі свою селитьбу. І ми тепер можемо тільки з подякою згадувати, що Честохівський не дав похоронити Шевченка на Щекавиці.

VI.

В неділю 7 мая йшов дощ; але він не перешкодив, щоб церква, де стояла Тарасова труна, і увесь цвинтар були повнісенькі народу підчас похоронної служби, котру правив отець Лебединець. Говорити в церкві промови адміністрація заборонила. Саме коли правила ся панахида, одна дама, уся в чорному, положила на труну терновий вінок. Се була найкраща мова без слів!...

З церкви похоронна процесія рушила по набережю до пароходу, щоб пароходом взяти тіло в Канів на Чернечу гору. По дорозі держали промови (тоді ще студенти) Антонович Володимир, Драгоманів Михайло і Стоянів Ол., нарешті інспектор II-ої київської гімназії д. Чалий. Чалий говорив мовою російською. „Поезія Шевченка“ — сказав він між иньшим — „завоювала нам право літературного горожанства і гучно подала свій голос в семі славянських народностей! От в чому велике значінне Шевченка і його слава, що до віку не зов'яне...“

Проводити тіло Шевченка поїхали на пароході Тарасові брати і сестри, Варфоломей з своєю родиною, Чалий і Сошенко з жінками, старий приятель Шевченків поет Віктор Забіла, Лазаревський, Честохівський і чимало студентів.

На другий день парохід приплив до Канева. На Дніпрі стояла тоді велика вода, через що парохід мусів спинити ся геть від берега. Не малої праці треба було ужити, щоб перенести труну на берег: нести на руках, бредучи по коліна в воді по грузькому дні, не можна було; звичайний човен не підняв би важкої труни... Довго міркували коло отєїї труднації і нарешті стали на тому, щоб привезти простий драбинчастий воловий віз і на його переложити з парохода труну. Так і зробили; від парохода повезли воза не кіньми, не волами, а самотужки.

На березі стояв великий тиск народу. Духовенство торжественно зустріло труну з дорогими для України останками найкращого сина заплаканої нені. Постановили труну на мари і з великою честію внесли в соборну церкву.

Яму на Чернечій горі викопали студенти та інші поклонники поета, що поприїздили до Канева.

10 мая з Канева і з околиці зібрало ся стільки народу, скільки може Канів і не бачив на своєму віку. Після торжественного богослуження усього соборного духовенства протопоп Мацкевич держав в церкві промову. Вказавши на великі заслуги і значінне Шевченка яко народньо-національного поета, оратор мовив; „Ти, стародавний Дніпре, що пишаєш ся своїми хвилями сивими! Тобі судило ся на своїх ребрах-хвилях привезти до нас Шевченкові останки; повідай же ти нам про дорогого для кожного Українця чоловіка-кобзаря! Був час, що про нашу Україну думали, що се край невдатний до високих чувств і думок; але Шевченко довів, що край се, де забути про освіту народню, має душу і серце приступне для всего високого та прекрасного. Так, померший брате! Сьвіт твій просьвітить ся перед людьми; вони побачили твої діла добрі і прославили отця, иже на небесах. Минуть віки, і далекі нащадки дітий України побачать і пізнають, хто був Тарас Шевченко! Бажав ти, брате, жити у Каневі; от і живи до кінця сьвіту. А ти, Україно! Побожно шануй наше місто, бо у нас почивають кістки Тараса Шевченка. Тут на одній з найвисших гір Дніпрових покоїти-меть ся прах його, і як на горі Голгофі, подібно хресту Господньому, стояти-ме хрест, котрий буде видно і по той і по сей бік вашого славного Дніпра“.

З собору похоронна процесія, оточена величезним тиском народа, рушила на Чернечу гору і тут на шпилью гори похоронили на віки останки того Велетня, якого „за Україну замучено колись...“

Над тією могилою генія українського слова нині стоїть височезний залізний хрест і німо промовляє до Українців:

„Любіть її во время люте...
За неї душу положіть...“

У Києві 1898. Грудень.

ПОКАЖЧИК ІЛЮСТРАЦІЙ В II. ТОМІ.

1.	Портрет Шевченка (в тюрмі)	на стор. VII
2.	Портрет Репніної	21
3.	„ Шевченка під час експедиції	28
4.	Власноручний портрет Шевченка роблений тушю	32
5.	Портрет Жуковського	44
6.	„ Брюлова	46
7.	„ Бодяньського	54
8.	Вид Новопетровського форту	77
9.	Портрет Ускова	101
10.	„ Ускової	105
11.	„ графа Толстого	132
12.	„ Михайла Лазаревського	146
13.	„ Щепкина	186
14.	„ Репніної	207
15.	„ Шевченка в Петербурзі (1858)	212
16.	„ Кат. Юнге	216
17.	„ Суханової	233
18.	„ Суханова	235
19.	„ Марковича	242
20.	„ Шевченка на Україні (1859)	262
21.	„ Варфоломея Шевченка	275
22.	„ Тарновського	297
23.	„ Шевченка 1860	301
24.	„ Жемчужникова	305
25.	Проект дому Шевченка	307
26.	Портрет Кухаренка (1859)	327
27.	„ Кулішихи	347
28.	„ Ол. Лазаревського і Честохівського	390

Реєстер головніших жерел

з яких користовав ся автор книжки „Тарас Шевченко-Грушівський“.

1. Народное Чтеніе, Спб. 1860.
2. „Кобзарь“ Т. Шевченка, вид. 1841, 1844, 1860 в Петербурзі і 1876 в Празі.
3. Хата, україн. альманах 1860 Спб.
4. Основа. Южно-русскій, учено-литературный вѣстникъ, Спб. 1861—2.
5. Taras Szweczenko, życie i pisma jego. Gwido Bataglia. Lwów, 1865.
6. Т. Г. Шевченко, Маслова. Москва 1874.
7. Жизнь и произведенія Тараса Шевченка, М. Чалый, Київ, 1882.
8. Правда, письмо літературно-політичне, Львів 1875, 1876, 1889—94.
9. Поэмы, повѣсти и рассказы Т. Г. Шевченка на русскомъ языкѣ, Київ, 1888.
10. Кобзарь Тараса Шевченка, частина третя, Львів, 1895.
11. Воспоминанія о Т. Г. Шевченкѣ А. Чужбинского (Афанасьева), Спб. 1861.
12. Свѣт, Літ. наук. вѣстник, Львів, 1881—2.
13. Зоря, письмо для родин, Львів, 1886—1897.
14. Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, Львів, т. I—XVIII.
15. Літерат. Наук. Вѣстник, Львів, 1898.
16. Киевская Старина 1882—1898.
17. Русская Старина, Спб. 1877, 1880, 1884—1892, 1896—8.
18. Русскій Архивъ, Москва, 1864, 1888, 1892—2, 1896—1898.
19. Историческій Вѣстникъ, 1886, 1889, 1896.
20. Современникъ 1861.
21. Русское Слово 1861.
22. Русск. Мысль, 1885, 1890, 1893, 1898.
23. Вѣстникъ Юго-зап. Россіи, Київ, 1863.
24. Київскій Телеграфъ, Київ, 1875.
25. Пчела, Спб. 1875, 1876 і 1878.
26. Древняя и Новая Россія, Спб. 1875.
27. Вѣстникъ Европы 1883 і 1888, Спб.

28. Библіот. Зап. Полосы Россіи, Київ, 1881.
29. Библіот. для Чтенія, Спб. 1840.
30. Сѣверн. Пчела, Спб. 1861.
31. Домашня Бесѣда, Спб. 1861.
32. Русскій Инвалидъ, Спб. 1861.
33. Русская Рѣчь, Спб. 1861.
34. Маякъ, Харків, 1842.
35. Оренбург. Листокъ, Оренбург, 1898.
36. Камен. Волж. Край, Казань, 1897.
37. По морю и сушѣ, Одесса, 1896.
38. Литературное Наслѣдіе, Н. Костомарова, Спб. 1890.
39. Украинская Старица, Харків, 1866.
40. Хуторна поезія П. Куліша, Львів, 1881.
41. Сочиненія Бѣлинскаго, т. V.
42. П. В. Анненковъ и его друзья, Спб. 1892.
43. Русск. Вѣдомости, Москва, 1895—97.
44. Нижегородскія Губ. Вѣдомости, 1858 і 1896.
45. Церковні метрики села Моринець 1814; села Кирилówki 1806 — 1829 і містечка Лисянки 1822—1829.
46. Листи приватні: А. О. Ускової, Л. М. Жемчужникова, П. А. Куліша, Б. Г. Суханова-Подколзїна, Н. Г. Стороженка, К. Ф. Юнгє, В. Г. Шевченка, П. М. Шевченка, П. М. Шевченка, А. Л. Костомарихи, дд. Абрамцова, Михайлова, Ефимовського, І. Шрага, О. Тишинського, П. Крамаренківни, К. Болеуновського, Котюха, Пляциндаря, Штангея, Тимченка і ин.
- 47—89 — дрібні друковані жерела.

ПОКАЖЧИК

імен осіб, історичних і географічних до I і IV т. Збірника
фільмольогічної секції*).

А.

Август — римський цїсар I. 244.
II. 9.
Агапій (Андрій Гончаренко), іє-
ромонах II. 387.
Адлерберг — міністер війни I.
247.
Азия I. 174, 248 II. 20, 75, 213,
269, 276.
Айвайзовський — художник I. 88.
Аксаков Іван II. 210, 244, 245.
— Константин II. 210. —
Сергій II. 209, 210.
Александровське м. II. 112.
Александровський Михайло II.
20, 24, 60.
Альта р. I. 99.
Амаловна р. II. 28.
Америка з. I. 196.
Англичани н. II. 175.
Андрієвський Марко, губерна-
торський урядник II. 283, 284,
286, 287, 289.
Андруський Юрій I. 153, 190,
196, 228, 231, 233, 234, 236,
240, 242 II. 169.

Андрущенко — студент унів. I.
231.

Андруші с. I. 167, 168.

Андрюков, ком. форт. роты II. 5.
Анненков В. П. I. 104, 105, 115.

— Іван декабрист II. 175.

Антигона — донька Єдина I. 68.

Антонович Володимир, історик
II. 392.

Апрелев, ротмістр царської гвар-
дії I. 92, 130.

Аральське озеро II. 25, 26, 29,
31, 35—37, 39, 40, 42, 43,
47, 49, 63, 64, 70, 95, 154,
165, 205, 294.

Аренс, петербургський горожа-
нин I. 82, 85.

Арсеній (Москвін) митрополит
II. 368.

Артемовський Гулак Петро I.
10, 98, 105, 195. — Семен I.
116. II. 96, 99, 100, 109—
111, 114, 115, 121, 156, 188,
214, 215, 226, 227.

Аскольдова могила II. 391.

Аскоченський Віктор, професор

*) скорочення: н. = нарід, м. = місто, с. = село, р. = ріка, г. = гори.

духовної академії І. 203, 204, 214. ІІ. 291.

Астрахань м. ІІ. 78, 110—112, 117, 119, 121, 137, 144, 148, 152, 154, 155, 161, 163—165, 172, 203, 221.

Афанасьєв, російський письменник ІІ. 206, 209.

Ахен м. ІІ. 349.

Б.

Бабет, російський письменник ІІ. 206, 208, 209.

Бавкида, мітична бабуса ІІ. 121.

Бажанов М. М. ІІ. 20.

Базаринський Іван, моринецький парох І. 12.

Байрон, авлійський поет І. 111, 128, 130, 131. ІІ. 328.

Бакунін, російський публіцист І. 104.

Балабанов ІІ. 239.

Балабуха ІІ. 290.

Балакна, м. ІІ. 181.

Де-Бальмен Яків, граф І. 124, 169, 237.

Бантши Камєнський, історик І. 108, 114.

Барн, доктор ІІ. 366, 369, 375, 376.

Барішєвка, с. І. 155.

Бартєнєв ІІ. 103, 294.

Бархвїц, поручник ІІ. 11.

Де Бассєнї, музик ІІ. 365.

Батий, татарський хан І. 109.

Батурин, м. І. 120.

Бахус, бог п'ятики І. 126, 156, 171.

Башилов І. 237.

Башкири ІІ. 27.

Безбородьки, княжа родина І. 174.

Безбородько, князь І. 115, 127, 174.

Безлюдний, художник, приятель Сошенка І. 78.

Безпомикин, московський цензор ІІ. 245.

Бекетов, цензор ІІ. 331.

Белебей, м. ІІ. 162.

Бенедіктов, російський письменник ІІ. 166, 223.

Бєнкендорф, граф, шеф жандармів І. 235.

Бєр, учений академик ІІ. 111, 117, 131.

Бєрезницький Іван, моринецький парох І. 12.

Бєрєстєчко, м. І. 184, 208.

Бєрлін, м. ІІ. 45.

Бєрнє, поєт ІІ. 205.

Бєтховєн, композитор І. 84.

Бєцький, редактор „Молодик-а“ І. 195.

Бєстриця, с. І. 127.

Бібіков, київський генерал-губернатор І. 162, 163, 178, 204, 206, 207, 227, 228, 231, 232, 234, 237, 246. ІІ. 37, 291.

Бігач, с. 218, 219.

Біла Русь, з. І. 197.

Біла Церков, м. І. 150.

Білевич Михайло І. 127.

Більбасов, історик ІІ. 45.

Біловодський, жандар ІІ. 339.

Білозерська Олександра, сестра Василя Б., жінка Куліша І. 194, 211—216. ІІ. 317, 328, 343, 346—349, 351, 352, 361.

Білозерський Василь І. 153, 189, 190, 192, 194, 195, 197, 211, 214, 217, 228, 233, 234, 236, 237, 238, 241, 242. ІІ. 147, 178, 217, 222, 225, 241, 326, 352, 371, 384. — Микола І. 217, 219, 220, 232. ІІ. 339.

Білозерські І. 215. ІІ. 328, 366.

Білоусов, жандармський полковник І. 228, 229.

Бобржинський ІІ. 170.

Богорський, дяк І. 20—22, 27—33, 52.

Богун Джуджа, ватажок гайдамаків І. 11.

Богуслав, м. І. 37, 58, 69, 152.

Бодилєвський Савва, генерал-

губернаторський урядник І. 225.

Бодянський Ілля, протопоп І. 163, 199. — Максимович Осип, професор московського університету І. 98, 117, 131, 136, 137, 146, 149. II. 13, 15, 30, 36, 38, 53, 54, 92, 95—97, 111, 114, 178, 208, 269.

Бойко Яким, дідко Тараса по матері І. 12.

Болгаре, н. II. 204.

Болгария, з. І. 197.

Болеуновський К. Д. І. 54, 56.

Болтин, губернський маршалок в Нижгороді II. 191.

Бондаренко Гнат, сусід Шевченків І. 34, 40, 159. — Петро, шкільний тов. Тараса II. 274.

Бор, с. II. 197.

Борзна, м. І. 200, 210, 117, 218, 221.

Борисов Інокентий, харківський архієпископ І. 195.

Борисполь, м. І. 141.

Боришполець, приятель Тараса І. 155.

Борквіц І. 130.

Борковська Ганна, дочка Василя І. 182. — Надія, дочка Дмитра І. 183.

Борковський Дунін Василь І. І. 139, 140, 172, 182. — Дунін Дмитро І. 183.

Боровиковський, український письменник І. 105.

Босспі, російський маляр І. 77.

Босфор, залив II. 161.

Ботвиновський Ефим, священник II. 290, 291.

Бразоль, губерн. маршал II. 388.

Браницька, графиня І. 11.

Брилкин Микола II. 170, 171, 174, 181, 188, 194, 223.

Броварі, с. І. 155, 208.

Брюлов Павлович Карло, маляр

художник І. 48, 64—66, 68—74, 77—86, 88—91, 94, 97, 109, 119, 120, 240. II. 46, 131, 192, 214, 236, 337.

Будища, с. І. 150.

Будков І. 138.

Бузачи, півострів II. 75.

Булатов, унтер-офіцер II. 68.

Бурти, м. І. 37.

Бурцов II. 162, 172, 173.

Бутаков Ал., капітан II. 26, 31, 32, 36—43, 47, 54, 57, 58, 60, 64, 66, 67, 70, 127, 205.

Бутенев II. 215.

Буша, м. І. 120.

Буяльський, проф. фізіології І. 90.

Бюрно, приятель Шевченка II. 156.

Белінський Висаріон, російський критик І. 104, 110—112, 114, 115, 195, 200, 234.

В.

Ваймарн, генерал II. 175.

Вальтер-Скот І. 90. II. 205.

Ван-Путерен, лікар в Москві II. 206.

Варва, с. І. 117.

Варенцов II. 176, 178, 181, 191.

Варшава, м. І. 45, 53—56, 74, 118, 234. II. 373.

Василівка, с. І. 168.

Василівський острів (в Петербурзі) І. 77, 82, 86, 141.

Василєв, історик II. 42, 54, 58.

Василєва, артистка II. 193.

Васильків, с. І. 150.

Васильчиков, князь, київський губернатор II. 283, 289, 290, 391.

Вато, фр. худож. II. 13.

Великороси, н. І. 9. II. 163, 334.

Веляминов Зернов. В. II. 104.

Венеція, м. II. 161.

Венецианов, професор академії

художеств І. 63, 68—70. II. 214.
 Вербки, с. І. 207.
 Верещики, с. І. 30.
 Вернер Хома, унтер-офіцер в Оренбурзі II. 37—39, 42, 49 59
 Версаль І. 124.
 Веселий Подол, с. І. 158, 159.
 Вешад, індійський бог II. 180.
 Виборг, м. І. 81. II. 339, 344.
 Виговський Іван, гетьман козацький І. 120, 208.
 Видлер, фельд'єгер І. 247.
 Видубицький монастир II. 391.
 Вильно, м. І. 47, 48, 50, 51, 54, 55, 67, 74. II. 148, 173.
 Витавська II. 371.
 Витавський II. 358.
 Вишневець, м. І. 184.
 Вишневецький Михайло, князь І. 164.
 Вільхівська Тютяна, панї І. 122, 124, 125, 132, 164. II. 268, 294.
 Вільшана, м. І. 10, 11, 38—40, 45—48, 55, 58—60, 67.
 Вільшана, р. І. 10.
 Владимир, м. II. 201, 205.
 Вовк-Карачевський Василь І. 4.
 Вознесенський повіт І. 157.
 Возницен Яків, капітан II. 167.
 Волга, р. II. 140, 148, 161, 162, 165, 167, 169, 173, 180.
 Волинь, з. І. 49, 152, 184, 195, 206—208. II. 64.
 Волконський, князь, декабрист II. 210.
 Вологда, м. І. 71, 242.
 Володимир Святий І. 125.
 Володимиров, актор II. 193, 202
 Волосевич Полікарп, єромонах, ректор Лубенської духовної школи І. 31.
 Волчанський повіт II. 62.
 Вольський, управитель у Парчевського II. 279, 282, 284, 296, 305, 306, 308.
 Вороніж, м. І. 71, 157.
 Вороніжчина, з. І. 188, 208.

Воронцов, князь II. 80, 273, 287, 288.
 Вюниці, с. 142, 168—170, 172, 173.
 Вятка, м. II. 204.
 Вельгорський, граф І. 64, 72, 73, 80.

Г.

Гавриленко Гриць, столяр І. 97. II. 376.
 Гайдамаки І. 11.
 Гайдамачинна І. 53.
 Галичина, з. І. 4, 207. II. 386
 Гантурка, р. І. 109.
 Гарбузів яр І. 37.
 Гартвіг II. 178.
 Гаршин, історик II. 42, 54, 57.
 Гашковська Дуня, любка Тараса І. 54. II. 195, 314, 316.
 Гербель Н., поет І. 128, 175. II. 244, 247.
 Гервасій, переяславський єпископ І. 11.
 Герн Іванович Карло, капітан І. 250. II. 24, 26, 38, 39, 41, 43, 49, 55—58, 67, 88, 102, 116, 156, 203, 248.
 Герцен, російський публіцист революціонер І. 200. II. 166, 175, 176, 187, 282, 387.
 Гессе, живописець І. 84, 181. — Павло, чернігівський губернатор II. 91, 282.
 Гільде, знакома Тараса II. 181.
 Глемязів, м. І. 182.
 Глібів Леонид, І. 175.
 Глоба, капітан II. 5, 10, 24.
 Глухів, м. І. 149, 150, 186.
 Гуачкос'єнко Карпо II. 205.
 Гявлі Будища, с. І. 151.
 Гявлі Тикач, р. І. 10.
 Гоголь М. письменник І. 140, 142, 157, 175, 209, 211. II. 44, 51, 52, 97, 167, 189, 195, 205, 330, 387.
 Голинська II. 191.

Головатий, атаман козацький І. 119.
 Головачева П. 247.
 Головачов Олександр П. 97, 111.
 Головкин, фабрикант в Петербурзі П. 121.
 Головко Микола Олексійович, магістер астрономії П. 55, 61, 62.
 Голубцов, куратор київського округу П. 382.
 Голяшкин, поліцмайстер І. 229, 230.
 Гольбайн, маляр І. 84.
 Гомер І. 90.
 Гонта, провідник гайдамаків І. 40.
 Гончаренко Олексій І. 12, 32. — Тарас шкільний тов. Шевченка П. 274.
 Горленки, прилучські полковники І. 164.
 Городище П. 273, 280, 281, 283, 284—286, 288, 333.
 Горонович, художник П. 109.
 Грабовський, польський письменник І. 138, 199. — жан-дармський офіцер П. 284.
 Грас П. 191.
 Гребінка Євгеній, письменник І. 64—66, 68, 80, 90, 97—100, 105, 108, 110, 114, 117, 122, 124, 175. П. 214.
 Греки, н. І. 174.
 Греція, з. І. 68, 90, 196.
 Григорович Василь, секретар академії художеств І. 64, 66, 68, 77. П. 308, 310.
 Григорев Аполлон, російський критик І. 105. П. 255, 387. — В. П. 104.
 Гриненко Федір, любовник Харити П. 326.
 Гришков І. 233.
 Громека Степан, сідлицький губернатор І. 182. П. 223.
 Грудзинський, полковник П. 288.
 Грушівський Грицько І. 11.

Грушівські І. 11.
 Губський Василь І. 20, 21. — Іван, кирилівський піп І. 20.
 Гудзівка, с. П. 169.
 Гудович Андрій, граф П. 46, 47.
 Гудовський, фотограф П. 290, 291.
 Гулак Микола Іванович І. 190, 192, 193, 195, 197, 198, 208, 225—228, 230, 233, 234, 236—238, 241, 251. П. 153, 170, 249, 273.
 Гуляй-Поле, м. І. 25.
 Гурев Городок, м. П. 49, 67, 68, 78, 112, 135, 149, 153, 154, 165, 171.
 Гус Іван І. 151, 155. П. 177.
 Густинський монастир І. 142.
 Густиня, с. І. 143, 163, 164, 166

Г.

Галаган Грицько, поміщик І. 48, 139, 140—142, 164, 172, 246. П. 215, 222, 332.
 Гатчина, м. І. 92
 Гете І. 90, 111, 128, 175.
 Глінка, артист музик І. 106.
 Голіцин, князь П. 174, 191, 232.
 Готи, н. І. 244. П. 9, 121.
 Гранд П. 175.
 Грінберґ, співачка П. 223, 224, 226.

Д.

Давид, псалмопівець І. 146. П. 181.
 Даль, російський письменник П. 181, 191.
 Данилевський Олександр, публіцист І. 99. П. 97, 117, 118, 131.
 Данненберґ, булочник І. 86.
 Данте, поет італійський І. 132, 244. П. 206.
 Дарюмижський, співак П. 223.
 Дахнівка, с. П. 37.

Даценко П. Н. II. 63.
 Догтярі, с. I. 164, 166.
 Дембський I. 87, 90, 106.
 Демидов, офіцер карасирів I. 92.
 Демич Ф. В. I. 219.
 Демченко Прокіп I. 161.
 Денисенко, другий чоловік Маловіківни I. 36.
 Дерпт, м. I. 190, 225.
 Дзюба II. 222.
 Димовський Іван, помічник Дмитренка I. 38, 39.
 Димський Модест II. 367.
 Дідова балка I. 25.
 Дікенс, французський письменник I. 68.
 Дмитренко, управитель дібр Енгельгардта I. 38—41, 45—47, 50, 53, 54, 59.
 Дніпро, р. I. 80, 83, 135, 152, 168, 201, 209, 221, 251. II. 19, 41, 81, 94, 130, 269, 270—272, 378, 279, 281, 287, 290, 293, 295, 305, 306, 308, 310, 311, 313, 317, 320, 321, 324, 357, 359, 381, 384, 391, 392, 393.
 Добржинський, становий II. 281, 284—288.
 Добролюбов, критик I. 112. II. 255.
 Довгополенківна Харитина II. 315, 316, 318—326, 341, 348, 349, 354, 359.
 Довгополенко Василь, батько Харитини II. 328.
 Долгорукий Василь, князь, шеф жандармів II. 219, 290, 330, 331.
 Домбровський В. М. I. 146.
 Доморадський II. 171.
 Дорохова М. О. вдовиця по генералі, директорка дівочого інститута в Н. Нов. I. 181. II. 175, 180, 191, 194, 198, 200, 218.
 Дорошенко Петро I. 182. — дідуч I. 207.
 Достоевський, російський письменник

I. 248. II. 103, 104, 385.
 Драгоманів Михайло II. 284, 392.
 Дрезден, м. II. 265, 386, 387.
 Дубельт, генерал I. 228, 234, 235, 237, 238, 240—243. II. 13, 21, 45, 46, 47, 61, 64, 69, 89, 208, 214, 289.
 Думитрашко Микола, катехит гімназії II. 386.
 Дунай, р. II. 50, 121.
 Дурново, міністер внутрішніх справ I. 194.
 Дустан, квітківський „багатир“ II. 27.
 Дюрер, майстер I. 84.
 Дяденко Григорій, хрещений батько Тараса I. 12.

Е.

Європа I. 174, 199.
 Единбург, м. II. 205.
 Едип, тебанський король I. 68.
 Ейсман, президент київської городської думи II. 382.
 Елькан, тов. Тараса з академії I. 91.
 Емба, р. II. 117.
 Енгельгардт Василь, поміщик I. 11, 38, 45. — Павло, поміщик I. 11, 12, 39, 48—53, 55, 56, 60, 66, 67, 69—74, 129, 165, 172, 195. II. 214, 223, 249.
 Епанешников, ком. форт. роти II. 5.
 Евкландов, хорунжий II. 68.
 Ескуляп II. 363.
 Ермань, м. I. 149.
 Ефрем, диякон в Лисянці I. 33.

Ж.

Жадовцев, лікар I. 70.
 Жасмен, провансальський поет II. 97.

Желех, сусід Шевченків І. 16, 24, 29.

Желіговський, польський поет П. 223, 247, 248.

Жемчужников М. Л. І. 71, 183. П. 47, 104, 137, 177, 178, 184, 229, 246, 304, 305, 375, 383, 388.

Жиди, н. І. 162. П. 110, 339.

Жовті Води, м. І. 120.

Жуковський Василь, російський поет І. 64—66, 69—73, 78, 80, 83, 84, 210, 211, 240. П. 43—46, 128, 138, 214.

3.

Забара, с. П. 311.

Забіла Віктор І 209, 210, 217. П. 392. — Надія, сестра Віктора Забіли І. 217. П. 311, — 345, 350—354, 356. — Яків І. 209.

Забелин П. 208.

Завадський, піп, у котрого хаті були сходниці Братчиків І 225.

Закревська, жінка Віктора Закр. І. 171.

Закревський Віктор, дідич І. 125, 126, 128, 133, 138—141, 150, 170, 173, 176. П. 186, 268.

Закревські, поміщача родина І. 170—173, 186.

Залізник, головний провідник Гайдамаків І. 40, 53.

Заліська, директорка дівочої школи І. 229.

Заліський Максим П. 266. — Олексій, піп П. 266, 267.

Заліський Броніслав, тов. тюремний Тараса І. 40, 54, 199. П. 37—39, 93, 96, 110, 111, 113, 115—117, 120, 124, 127—129, 139—141, 148, 248.

Занд Жорж, французький белетрист П. 293.

Занькевичі П. 91.

Запорожці І. 22. П. 86.

Заурвайд, приятель Брюлова І. 84.

Зброжек П. 163.

Звенигород, м. І. 109.

Звенигородок. м. П. 338.

Звенигородський повіт І. 9, 10, 25, 30, 152. П. 93, 169.

Зелена, с. І. 42. — Діброва І. 23, 28, 37.

Зигмунтовські П. 121.

Зінківський Трохим, український письменник-критик І. 110—112.

Змієвський П. 308, 310.

Золотаренки, віжинські полковники І. 174.

Золотий ріг П. 161.

Золотоношський повіт І. 182.

Зорянко П. 78, 99, 104, 107, 118, 119.

Зубов І. 115.

I.

Іванішев, історик І. 154, 205, 206, 221, 227. П. 294.

Іванов, художник-маляр П. 337.

Іванова (Івановна) Катерина сестра Анастазії Толстой П. 351, 353, 361

Івановський, цензор І. 104.

Ігнатів, граф, царський генерал-ад'ютант П. 60, 65, 66.

Іква, р. І. 207.

Іргин, р. П. 27.

Іртин, р. П. 82.

Ісаєв Г. офіцер П. 43, 55, 56, 58, 68, 90, 214.

Ісківці, с. І. 130, 131, 155, 173, 201.

Ісько Материнка І. 98.

Іскра, мужик в золотоношському повіті І. 97.

Італія, з. 86, 115.

Ішимова, редакторка „Звіздочка“ І. 104.

Й.

- Йоахим, художник тов. Шевченка І. 84. II. 109, 111, — каретник приятель Шевченка І. 84.
Йордан, професор гравірування II. 227.
Йосипович Андрій II. 268.

К.

- Кавелін, проф. петерб. універс. II. 223.
Кавенан, німецький критик І. 112.
Кавказ, гори І. 104, 169, 234, 237.
Казань, м. І. 242. II. 169, 195.
Кайданов, історик І. 114.
Кайдик. залив каспійського моря II. 75.
Каллам, маляр II. 135.
Кальніш Петро II. 386.
Каменець, м. І. 206.
Каменецький Данило II. 222, 226, 326, 329, 385.
Камишли-баша, озеро II. 29.
Кампейський Хома II. 44.
Кампівні, поручник інженер II. 92, 120, 150—152.
Кандицький II. 181.
Каневський повіт І. 9, 10, 152. II. 307, 318.
Канів, м. І. 182. II. 272, 279, 280, 283, 184, 305, 306, 311, 313, 326, 338, 372, 391—393.
Капніст В. О. дідич І. 123, 139, 140, 142.
Капністи, дворянська родина І. 133.
Капфер О. А. II. 4, 5. 29.
Карабутиха, р. II. 28.
Караджич Вук II. 205.
Каракуми, околиця в кіргізьському степу II. 28.
Карамзин, історик І. 248. II. 169.
Карп І. 235.

- Карпати, гори І. 9.
Кара-Тау, г. II. 49.
Карпенко Грицько II. 123. — Стецько II. 123.
Карташевська, дідичка II. 341, 342, 343, 347, 349, 351.
Каспійське море II. 49, 51, 57, 68, 75, 76, 95, 140, 148, 165, 172.
Катенін, губернатор оренб. II. 173, 334.
Катерина II, цариця І. 11, 127. II. 45, 360.
Катеринодар, м. II. 148, 386.
Катеринослав, м. І. 71. II. 130, 386.
Катков II. 210.
Катран Павло, піп з кадетського корпусу II. 386.
Качанівка, с. І. 106, 122, 132, 209, 210. II. 296, 297.
Кашкин, капітан II. 164, 194.
Квазімода І. 158.
Квітка-Основяненко І. 87, 98, 99, 103, 105—107, 110, 111, 114, 115, 235. II. 95, 110.
Кейкуатов, князь І. 218, 219.
Керстен Катерина І. 234.
Кетчер, письменник II. 206, 208, 209.
Кибальчич Наталка, письменка II. 343, 344, 346, 350—357.
Кизимовський Михайло II. 376.
Київ, м. 13, 25, 49, 50, 71, 72, 87, 129, 136, 146, 149—154, 157, 159, 162, 163, 166, 168, 173, 178, 179, 183—188, 190, 191, 194—198, 200—202, 205—211, 214—217, 221, 225—229, 231—233, 237, 246, 249, 251, 252. II. 12, 13, 21, 37, 119, 148, 204, 238, 264, 282, 287—291, 293—295, 308, 312, 314, 342, 343, 348, 381, 386, 390, 391, 393.
Київляни II. 164.
Київський повіт І. 58.
Київщина (київська губернія), з. І. 9, 55, 67, 124, 150, 206. II. 64, 93, 169, 265, 284, 368.

Килимет, поміщик І. 207.
 Киргізи, н. І. 168, 248. ІІ. 3, 12, 16, 25, 26, 27, 30, 36, 75, 76, 78, 110, 125, 175, 263.
 Кирилівка, с. І. 10—14, 17, 18, 20, 21, 30, 31, 33, 40, 48, 58, 130, 138, 159—163. ІІ. 272—275, 281, 284, 319, 324, 335, 336, 338, 382.
 Кирилівцї, мешканцї с. Кирилівки І. 11, 29. ІІ. 382.
 Кишинев, м. І. 157.
 Княни, мешканцї Київѧ І. 211, 212.
 Клей, реставратор в Петербурзі ІІ. 215.
 Климовський, актор ІІ. 193.
 Клоповський Іван ІІ. 163.
 Кльдт барон І. 87.
 Ковалевський ІІ. Ю., міністер ІІ. 328, 330, 331, 336.
 Ковальський Микита, дякон в Лисянці І. 32.
 Ковилѧ, м. 207.
 Ковтун, муж Ірини ІІ. 273.
 Кожанчиков, книгѧр в Петербурзі ІІ. 329, 330, 340.
 Козачківський, професор духовної семинарії І. 159, 167—169. — Андрій, доктор медицини І. 29. ІІ. 8, 13, 30, 37, 95, 97, 106, 213, 267, 268—270, 295, 334.
 Козловський, дідич ІІ. 279, 282—285, 289.
 Кокошкин, київський генерал-губернатор І. 141.
 Коленко Надежда ІІ. 367.
 Колївщина І. 40.
 Комаров М. ІІ. 389.
 Комишин, с. ІІ. 167.
 Комлика ІІ. 161.
 Кониский, автор Історії Руссов І. 97, 98, 108, 128, 151, 190. — Григорій, чернець І. 175.
 Конотоп, м. І. 120. ІІ. 296.
 Конотопський повіт ІІ. 53, 295.
 Конотопщина, з. І. 182.
 Константин, вел. князь ІІ. 152.

Контський Антїн, артист ІІ. 250.
 Кошівщина, частина Моринець І. 12.
 Кошїй, сусїд Шевченка, волокит І. 12, 13.
 Кошонї, с. І. 29.
 Корбе І. 116.
 Корнелїус, живописець І. 84.
 Корсаков, цензор І. 114.
 Корсун Олександр І. 110.
 Корсунѧ, м. І. 120. ІІ. 275—277, 281, 286, 318, 325, 340.
 Корш, російський письменник ІІ. 209.
 Кюс-Арал, острів на аральському озері ІІ. 31, 33, 35, 124.
 Косарев нач. новопетр. форта ІІ. 1, 4, 26, 76, 78, 80, 83, 84, 86, 92, 98, 99, 101, 106, 110, 111, 113, 118, 119, 122, 123, 139, 147, 151, 152, 155, 171, 172, 174.
 Костомарів Іван, батько Миколи І. 188. — Микола, історик І. 49, 56, 71, 105, 114, 115, 117, 184—200, 204—206, 208, 209, 211, 217, 218, 221, 222, 225, 228—239, 241—244, 247, 249, 251. ІІ. 138, 153, 157, 168, 176, 178, 179, 182, 183, 193, 196, 225, 229, 237, 239, 240, 326, 328, 329, 341, 362, 365, 370, 371, 374, 383, 384.
 Костомариха Тетяна, мати Миколи К. І. 188, 222, 239. ІІ. 168.
 Костромська губернія ІІ. 339.
 Костромитинов ІІ. 61.
 Костюрин петербургський горожанин І. 77.
 Котляревський Іван І. 4, 68, 98, 103—105, 114, 157. ІІ. 188.
 Коховський ІІ. 388.
 Коцебуе, драматург ІІ. 193.
 Кочубей Петро ІІ. 223, 231, 232, 256.
 Кошівщина Феодосія І. 159, 161. ІІ. 269, 274, 314, 316.
 Кошиця Григорій, піп І. 23, 29.

37, 38, 41, 159, 161, 162. II.
274, 314. — Ясьо, син Григорія І. 37.
Кошачиха, жінка попа Кошиці І. 161.
Крагейська І. 239, 251.
Крамаренківна Л. II. II. 316, 318, 319, 316.
Красицький, шури Тараса, муж Катерини І. 12, 23.
Красковський Іван II. 294.
Красовський II. 388.
Кравецький, публіцист І. 99.
Кременець, м. 184.
Кременчук, м. II. 367, 386.
Кременчужський повіт І. 187.
Кремль II. 162, 170.
Крещатик, частина Квіва І. 187.
Кржижицький, жандармський офіцер II. 287, 288.
Крилов, генерал II. 266.
Крим, з. II. 118, 148, 263
Кролевка, м. II. 296.
Кроми, м. II. 269, 297.
Кроневиц II. 222.
Крузе, російський письменник II. 209.
Круликевич II. 203.
Круневич, лікар II. 376.
Кубань, з. І. 46.
Кудлай, помічник полїцм. II. 173, 201.
Кузнецький, піп II. 386.
Кулик Василь II. 376.
Куліх, унтер-офіцер в Новоп. ф. II. 80, 155.
Куліш Пантелеймон І. 104, 105, 137, 138, 146, 152—154, 184, 185, 187, 190, 194, 197, 200, 209—213, 215—17, 234—236, 238, 240—242, 244, 245, 251. II. 138, 153, 156, 157, 175—179, 182—185, 187, 189, 195, 196, 201, 203, 208, 217, 226, 235, 241, 244, 245, 249, 251, 326, 339, 340, 341, 367, 369, 383, 384, 389.
Кульбашів ліч І. 26.
Кульнев, історичний герой І. 51.

Курбеський Андрій Михайлович, князь І. 207.
Курочкини, братя-редактори „Іскри“ II. 104.
Курочкин Василь, російський письменник II. 223, 244, 246, 255, 384.
Курочкин Микола II. 246.
Курськ, м. І. 186.
Курський повіт І. 157.
Куторга, професор зоології в Петербурзі І. 90, 104.
Кутузов, генерал І. 51.
Кухаренко Яків Герасимович І. 116—119, 123, 133, 143, 144, 146, 169. II. 142—144, 148, 155, 259, 327, 328.
Кушелев-Безбородько, граф І. 13

Л.

Лаврентев, писар форт. І. 5.
Ладженський, генерал II. 61.
Лазаревичка І. 231.
Лазаревська, мати Михайла і Федора II. 296.
Лазаревський Василь II. 2, 20, 21, 24, 53, 60, 88, 102, 103, 296. — Михайло II. 53, 60, 142, 143, 146—148, 150, 152, 153, 155, 156, 170, 175, 184, 185, 188, 201—203, 206, 214, 215, 221, 223, 263, 277, 279, 295, 296, 366, 375, 376, 381, 388. — М. О. І. 18, 19, 129, 182. — Олександр II. 53, 390—392. — Федір І. 249, 250. II. 2, 20, 34, 38, 49, 50, 53, 56, 57, 60, 61, 181, 182, 296.
Лапа, поліцмаїстер II. 173.
Лашкевич II. 339.
Лебедін, с. І. 109. II. 266.
Лебединець Петро, піп І. 10, 20, 59, 60. II. 368, 391, 392. — Феодан І. 10.
Лебединців І. 28.
Левицький Нечуй Іван І. 10. — Сергій, історик І. 248, 250.

П. 20, 24, 53—55, 59, 61, 62, 64, 70. — Федір, піп І. 244.

Левшин П. 175.

Лемериха І. 161.

Лермонтов, російський поет І. 158. П. 24, 57.

Лизогуби, козацька родина І. 182, 183, 218, 220, 221.

Лизогуб Андрій, маляр І. 139, 172, 177, 178, 182, 183, 219—221, 231, 249, 251. П. 13, 14, 15, 18, 19, 21—26, 40, 45, 46, 52, 57, 88, 89, 91, 178. — Дмитро, син Андрія І. 183. — Іван, син Кіндрата, уманський полковник І. 182. — Ілля, суддя, син Андрія І. 183, 196. — Ілля Іванович І. 182, 221. — Кіндрат, козак І. 182. — Федір син Андрія І. 182, 220. — Яків брат Андрія І. 183. — Яків син Кіндрата, канівський полковник І. 182.

Лимар Йона І. 30.

Лисенко Микола П. 218.

Лисянка, м. І. 10, 11, 30, 32, 33, 150. П. 93, 94.

Литва, з. І. 207.

Лихвин, с. в Харківщині П. 266, 267.

Лібельт І. 55.

Літній Сад І. 58, 60, 61, 66, 94, 97.

Лобода, піп І. 38. — Віктор П. 342, 376.

Лободиха Степанида (Крапивна) П. 291, 292, 342, 343.

Льондов, м. П. 175, 176, 386, 387.

Лопухин, князь П. 277, 318.

Лубенський повіт І. 186.

Лубни, м. І. 128, 155, 173—175. П. 367.

Лукашевич Плятон Володимирович І. 139—142, 170.

Луцянович Андрієвич Олександр І. 146, 155, 167, 186.

Луцьк, м. П. 343.

Любомирський Ксаверій, князь І. 109.

Лямші, патретник І. 53, 56.

Лякон І. 87.

Ляпландія, з. І. 50.

Ляхи, н. І. 52. П. 39, 94, 130, 204, 235, 248.

Левенталь, жандармський полковник П. 61, 62.

Лесков Микола, історик П. 103, 104.

Львов, начальник батальйону в Новоп. ф. П. 115, 116, 127, 128, 131, 149, 150, 152, 171.

М.

Мазепа Іван, гетьман І. 168, 236. П. 231, 269.

Мазуриха І. 239.

Майнова П. 376.

Макаров Микола, письменник І. 128. П. 223, 232, 326, 341, 343, 355. — Олександр, дідич П. 241, 346, 348—353, 355, 361.

Макарова П. 243.

Максимовичі П. 317.

Максимович Михайло І. 153, 154, 214. П. 190, 191, 206, 208, 209, 215, 244, 245, 271, 272, 283, 284, 286—289, 292, 306, 317, 334.

Максимовичка П. 317, 318.

Макшеев, капітан П. 30, 31, 32.

Маловіківна, третя жінка Івана Шевченка І. 36.

Малюга, лікар в Нижегороді П. 242.

Мангішлак, остров П. 49, 58, 59, 75, 76.

Мангішлакський повіт П. 112.

Ману, індійський бог П. 180.

Маня (Маруся) дочка виборського бургомістра, любка Тараса І. 81, 82.

Маринське, с. І. 146, 167.

Марія Миколаївна, велика княгиня II. 136.
 Маркевич Микола, історик I. 141.
 Маркович Андрій II. 142, 143, 352, 353. — Микола I. 116.
 — Опанас I. 190, 196, 197, 226, 228, 231, 233, 234, 251. II. 177, 242.
 Марковичка Марія (Марко Вовчок) II. 176, 177, 241—243, 255, 257, 264, 293, 329, 348.
 Мартинов, актор II. 243.
 Мартос Петро I. 56, 70, 72, 73, 84, 87, 99, 109, 105—108. II. 102, 103, 135.
 Масальський Константин I. 141.
 Маслов I. 19, 71, 132, 218. II. 11, 30, 271, 272, 294.
 Матвієв, полковник I. 249, 250. II. 102.
 Матов А. II. 4.
 Мацкевич, цензор в Петербурзі II. 245, 393.
 Маєвський, полковник комендант новоп. форта II. 78, 79, 99, 100, 108, 113, 122.
 Медічі Катерина I. 199.
 Межирічі, с. II. 279, 281—285, 289, 311.
 Мей, російський письменник II. 223, 244.
 Мейер, землеписець II. 76.
 Меншиков Александер, князь I. 120.
 Мизко, критик I. 157.
 Микешин, художник I. 135. II. 224, 225, 228, 229, 251, 357, 360.
 Микола I. цар I. 51, 57, 94, 126, 145, 157, 174, 241, 244, 250. II. 9, 17, 42, 46, 47, 64, 82, 91, 103, 108, 114, 128, 133, 220, 244, 252, 330.
 Миколаїв, місто II. 25.
 Миколаївка, с. I. 217.
 Милорадовичка II. 376. 386.
 Мильник Петро, дідко Миколи Костомарова по мамі I. 188.

Мин, проф. московського унів. II. 206, 209.
 Мийн II. 170.
 Миргород, м. I. 155.
 Миргородський повіт I. 146, 155, 186.
 Мирович, полковник I. 168.
 Мировицький-Ефимовський Іван II. 78.
 Михайлов, художник I. 82, 91, 94, 106. II. 109.
 Михайлова гора, хутір Максимовича коло Кнїва II. 264, 271, 272, 317.
 Михальський, підполк. II. 171, 172.
 Міднівка, с. II. 202.
 Міцкевич, поет I. 55, 130, 131. II. 387.
 Млопковський, російський сценічний артист I. 157.
 Мокривцький - Тавома Іван, нач. канц. оберпол. II. 218, 219, 265, 374.
 Молдавани, н. 170, 208.
 Молер, французський поет II. 97.
 Монастирище, с. I. 168.
 Морава, з. I. 197.
 Моргун, перший чоловік Мало-віківни I. 36.
 Мордва, н. II. 3.
 Мордовець Д. II. 383.
 Моринці, с. I. 10—13, 17, 23, 36, 74. II. 274, 382.
 Москалі, н. I. 36, 48, 112, 116, 123, 133, 163, 170, 190, 199, 200, 248. II. 3, 176, 182, 204, 222, 337.
 Москва, м. I. 117, 136, 137, 149, 150, 188, 247. II. 51, 53, 54, 81, 97, 148, 170—172, 176—178, 180, 184, 187, 188, 201, 204, 206, 208—210, 215, 244, 264, 268, 272, 296, 297, 317, 333, 339.
 Московщина, з. I. 49.
 Мостовський, капітан в Новоп. ф. II. 107, 108.
 Могрона, княгиня, основателька

мотронівського монастиря І. 109.
 Мотронівка, хутір І. 212, 216, 217.
 Мошни, с. П. 281, 286—289.
 Моцарт, композитор І. 84. П. 193, 250.
 Муравєв П. 130. — губернатор Новг. П. 173.
 Мурільо, маляр П. 227.
 Мусин Пушкін І. 105.
 Мусівка, с. І. 122, 124, 128, 132, 139, 140. П. 268, 294.
 Мшатка, с. П. 118.
 Мешков, ком. бат. П. 10, 26, 59, 63, 65—67, 119. — цейх-вахтер П. 108.

Н.

Навроцький, студент кнїв. унїв., Братчик І. 196, 197, 225, 226, 228, 234, 236, 242.
 Назон Овідій І. 244. П. 9, 121.
 Наливайко, козацький отаман І. 195.
 Нева, р. І. 90, 93, 119. П. 329.
 Недоборов, комендант орської ф. П. 67.
 Недоборовський, публіцист П. 327.
 Незабитовський П. 163.
 Незаборовський Зосима П. 388.
 Некрасов, російський поет П. 247, 293, 385.
 Несвиж, м. П. 148.
 Несельроде, граф, державний канцлер П. 60, 61.
 Нестеровський Іван, під І. 20, 21, 29. — Сава, під І. 151.
 Нижгородці П. 173, 189, 191.
 Нижній Новгород, м. І. 85, 163. П. 148, 162, 164, 170—172, 174, 175, 180, 181, 185, 187, 188, 190—192, 194, 202, 203, 204, 206, 218, 242, 263, 315, 329.
 Никитенко, академик П. 330.

Никольське, с. П. 201.
 Никольський, лікар П. 97, 126.
 Нивца, м. П. 138.
 Ніжин, м. І. 71, 124, 127, 173 — 175, 177. П. 53, 205, 348.
 Ніжинський повіт П. 341.
 Німці, н. І. 9, 48, 144, 159. П. 206.
 Новгород, м. П. 339.
 Новицький Микола, генерал П. 119, 336, 337, 341.
 Ново-Александровський форт П. 76.
 Новомиргород, м. І. 25.
 Новопетровський форт П. 22, 42, 49, 50, 62, 68, 66, 63, 75—80, 82, 83, 87, 88, 91—95, 97—100, 102, 103, 105, 107, 108, 111, 112, 115, 117, 119, 122, 123, 126, 128, 131, 135, 137, 139, 140, 142, 144, 151, 152, 154—157, 161—163, 165, 167, 171, 180, 182, 203, 218, 222, 230, 263.

О.

Обеременко Андрій, тюремний тов. Тараса П. 93, 94, 156.
 Оболонський Олександр, дідиц І. 13. П. 334.
 Обручов, оренбурський генерал І. 247. П. 12, 17, 24, 26, 38 — 43, 47—49, 56, 58—62, 64 — 71, 76, 79, 83, 88, 90, 100, 102, 156, 214, 289.
 Обрядин, поручник П. 80—83, 92, 119.
 Овідій, римський поет І. 94.
 Овсянников П. 171, 174, 184, 188.
 Оглав, с. І. 155.
 Одесса м. І. 19, 157, 183, 205. П. 21, 25, 121, 381, 386.
 Одпонець П. 163.
 Озеров, драматург І. 68.
 Оксана, товаришка дитинячих літ Тараса І. 34—36. П. 314.

Олександр II, цар I. 78, 233.
 II. 128, 137, 168, 171, 184,
 217, 373.
 Оленівка, с. I. 212.
 Олійник, приятель Шевченка II.
 189.
 Олонецька губернія I. 241, 242.
 Ольтерд, литовський князь I. 109.
 Ольдриджд Айри, артист-трагік
 II. 249—51, 253.
 Ольшевський II. 171.
 Ома, р. II. 82.
 Омськ, м. II. 81.
 Опатович, під II. 389.
 Ор, р. II. 7, 29.
 Орел, м. I. 149, 150. II. 390, 391.
 Оренбург, м. I. 247—250. II. 2,
 11, 13, 20, 22, 24, 26, 36,
 38—41, 47—49, 53, 55, 58,
 62; 63, 67, 78, 88, 90, 100,
 102, 103, 105, 109, 113, 115,
 116, 127—129, 138, 144, 145,
 147, 152, 153, 155, 169, 171,
 185, 217, 248, 296.
 Оренбурщина, з. I. 84, 87. II.
 162.
 Орлай I. 175.
 Орлов, граф, шеф жандармів I.
 101, 193, 194, 227, 228, 231,
 232, 234—236, 238, 240—
 242, 245, 246. II. 12, 17, 21,
 24, 41, 43, 45—48, 60 + 2,
 64—66, 89—91, 104, 114, 139,
 208, 213, 215, 289.
 Орловський II. 369.
 Орловщина, з. II. 296.
 Орловці, мешканці м. Орлова
 II. 390, 391.
 Орськ, м. I. 248, 250, 252. II.
 1—5, 11, 12, 15, 17—22, 25
 —27, 29, 30, 33, 35, 37, 59,
 62—64, 66—68, 218.
 Осипов Микола II. 120, 129, 133
 —136, 146, 188.
 Островна, с. II. 2.
 Островський, російський письменник II. 189.
 Остроградський, математик I.
 80. II. 53, 62, 222, 223.

Острожський повіт I. 186.
 Очеретникова Саша II. 202.

П.

Павлович Олександр II. 386
 Павловськ, м. II. 226.
 Павловський, під II. 63.
 Паісій, чернець I. 163, 164, 166.
 Палкин, реставратор II. 238.
 Пальміра, з. II. 175.
 Париз, м. I. 40, 119, 243
 Парнас, гори в Греції I. 112.
 Парчевський, дідич II. 279, 281,
 283, 289, 305, 306, 308.
 Педенівка, с. I. 18, 19, 26.
 Педенівська могила I. 16, 26, 28.
 Пекарі, с. II. 284, 287, 289, 306,
 308, 311.
 Переволочна, с. I. 97.
 Перепетиха, могила I. 206
 Переяслав, м. I. 142, 155, 159,
 167—169, 226. II. 268, 288,
 295.
 Переяславський повіт I. 142, 159.
 II. 308.
 Перовський Василь, граф, орен-
 бургський губернатор II. 17,
 19, 46, 100, 102—104, 109,
 127, 128, 139, 171. — Лез II.
 46, 47.
 Петербург, м. I. 50, 55, 56, 58,
 59, 63, 64, 67, 71, 74, 77,
 79, 81, 82, 84, 85, 87, 89,
 94, 99, 100, 104—107, 117,
 118, 121, 122, 124, 127, 134,
 136, 137, 143, 144, 146, 149,
 157, 169, 181, 197, 203, 210,
 211, 218, 226—228, 230—
 234, 237—239, 247—249, 251.
 II. 13, 21, 41, 42, 47, 50, 53,
 54, 59—63, 67, 104, 121, 130,
 140—142, 147, 148, 155, 156,
 164, 170—172, 174, 178, 184,
 192, 193, 201—203, 209, 211,
 213, 214, 219—222, 224, 226,
 227; 230, 232, 233, 237—
 241, 247—249, 254, 257, 263
 —266, 276, 293, 294, 296, 297,

- 304—306, 312, 317, 326—329, 334, 336, 339, 341, 342, 344, 373, 383, 386, 388—390.
- Петергоф І. 57, 94.
- Петро Великий, цар І. 110, 127. II. 168, 221, 360.
- Петров, російський критик І. 72, 73.
- Петров, писар Косарева II. 152. — Олексій, студент Київ унів. що зробив донос на Братчиків І. 191, 198, 225—227, 229, 237, 342. II. 214.
- Петровський Степанович Петро, товариш Тараса з академії художеств І. 81, 84, 86, 94.
- Пильоваренко II. 233.
- Пильчиків Дмитро І. 152, 190, 194, 197, 198, 200, 228, 229, 251 II. 339, 376, 385.
- Пнихоржевський, київський генерал І. 230.
- Пішін, російський критик І. 110, 111, 112. II. 384.
- Пирятин, м. І. 174, 226. II. 267.
- Пирятинський повіт І. 122, 155, 186.
- Писарев, секретар губернатора Бібікова І. 154, 227, 230, 234.
- Писаревський, фізик II. 109.
- Писемський Олексій II. 137.
- Підкамінь, с. 207.
- Піменов, професор II. 236.
- Піски, передмістя Петербурга І. 85.
- Піунівна Катерина, акторка II. 193—195, 197—200, 315—317.
- Піунов II. 198, 199.
- Піунова II. 174, 190, 193, 195, 197, 200, 201.
- Платонов, актор II. 193.
- Плачиндар М. О. II. 297.
- Плашов, єнерал І. 51, 52.
- Плетнев І. 210. II. 223.
- Плещеев Олексій, російський поет І. 248. II. 104, 131.
- Плюшар, лексикограф І. 108.
- Погодин, російський учений II. 209.
- Поділе, з. І. 39, 152, 296. II. 64.
- Подколзина Суханова Наталя II. 382.
- Подлевський II. 130.
- Подол, часть Київ І. 152.
- Пожарський II. 170.
- Паливой, маляр художник І. 145, 154.
- Полиняк І. 68.
- Полонський Яків, поет II. 224, 229, 253, 254, 256, 257, 282.
- Полтава, м. І. 71, 97, 98, 143, 157, 217, 226, 233. II. 50, 137, 148, 179, 268, 324, 326, 339, 340, 342, 358, 367, 368, 376, 385, 386.
- Полтавщина, з. І. 124, 163, 173, 174, 186, 197, 208, 225. II. 109, 135, 265.
- Полтавці, мешканці Полтави II. 334, 376.
- Полуботок Павло, козацький гетьман І. 119.
- Полусмаківна Ликерія II. 315, 316, 341—363, 365, 371.
- Поляки, п. І. 9, 48—50, 87, 130, 248. II. 12, 38, 39, 92, 93, 163, 171, 222, 247, 248, 283, 337, 384.
- Поль-де-Кок, французський письменник І. 87.
- Польща, з. І. 48, 49, 197. II. 248.
- Помазанський Терентій, піп І. 20.
- Пономарев, тов. Тараса з академії художеств І. 81, 84, 85, 86.
- Понятовський II. 303, 310.
- Попівка, р. І. 10.
- Попов, учитель Бєлінського І. 234, 235. II. 191.
- Попова М. Т. II. 180.
- Порохівка, с. II. 284.
- Посащенко І. 190.
- Пославський Дмитро І. 31.
- Посоховата, р. І. 10.

Поспелов, поручник в оренбургській фортеці II. 37, 38, 67.
 Посяда, братчик II. 169.
 Посяденко, братчик I. 228, 233, 238, 242.
 Потапов, капітан II. 68, 80, 82 — 86, 88, 92, 98, 99, 119, 214, 289.
 Потоки, с. I. 152, 168. II. 370.
 Потехін, російський драматург II. 193.
 Потьомкін, міністер Катерина II. I. 11, 115.
 Почетов, поручник II. 1.
 Почаїв, м. I. 184, 206.
 Преварка, передмістє Київа II. 291, 292, 294.
 Перевлоцький, художник I. 10, 59.
 Прехтель Степан Йосипович, управитель дібр Енгельгардта I. 67, 152.
 Прилука, м. I. 141, 142, 144, 163, 174. II. 296.
 Прилуцький повіт II. 215.
 Прокопович г. 175.
 Прокофєва II. 195.
 Прометей, грецький бог I. 115. II. 92, 362.
 Протасова, харківська акторка I. 157.
 Протопопов, професор філософії I. 195.
 Прохорівка, с. II. 270, 296, 306.
 Прушинський, художник I. 206.
 Пєков, м. I. 119. II. 337.
 Пєсол, річка II. 267.
 Пєсолівна Глафіра I. 172, 218. II. 203. — Олександра поетка II. 24, 57, 64, 205.
 Пурлевський, комісіонер Семеренка II. 298, 333.
 Пушкін Александер, російський поет I. 64, 199, 210, 245. II. 24, 57, 96, 97. 195, 256, 257, 387.
 Пушчівна Ніна II. 176, 180, 200.

Пяний Грицько, сусід Шевченків I. 21.

Р.

Раїм, м. II. 26, 27, 29, 31, 33, 28, 66.
 Седькин II. 52, 54.
 Рембрандт, маляр II. 231.
 Рєпін Микола, князь I. 122, 123, 143, 163, 170.
 Рєпінна Варвара, княгиня, дочка Миколи Рєпінна I. 123, 132, 141, 163, 172, 173, 178, 215. II. 6, 7, 11—16, 17—21, 23—26, 30, 32, 36, 37, 38, 43, 46, 51—53, 57, 83—91, 206, 207, 268. — княжна I. 71, 72, 122, 137—140, 142, 143, 158, 215, 235, 244, 251.
 Рєпінні, княжа родина I. 123, 131, 133, 138, 143, 154, 172, 226.
 Ржиців, с. II. 284, 310, 311.
 Рязєв II. 166.
 Рим, м. I. 88.
 Рігельман I. 228.
 Різана, с. II. 93, 94.
 Робиляр, фотограф II. 236.
 Ровно, м. I. 184, 195.
 Рогович, професор I. 207.
 Родзянки, дворянська родина I. 141, 158, 178.
 Родзянко Аркадій I. 158, 170 — Плятон I. 185.
 Ромадановський, московський полководець I. 120.
 Романченко, ватажок гайдамаків I. 11.
 Ромни, м. I. 156, 158, 186.
 Ромодан, шлях I. 158.
 Росава, с. I. 152.
 Росія, з. I. 13, 32, 48, 49, 70, 72, 81, 87, 103, 104, 111, 119, 127, 131, 133, 134, 163, 169, 195, 197, 205, 223, 228, 235, 244, 245, 247, 248. II. 6, 11, 75, 76, 108, 167, 171, 173,

220, 252, 256, 258, 335, 360,
366, 373, 332, 385.

Росіяни, н. І. 49.

Ростопчин, підпоручник П. 63.

Ростопчина, російська поетка
П. 205.

Рось, р. П. 277, 306.

Ротмистров Феоктист, дідко Оле-
ксандра Кониського І. 97.

Рубан, дяк І. 20, 21.

Рубікон, р. в Італії І. 58. П. 357.

Рудяки, с. П. 308, 310, 311.

Русь, з. І. 126. П. 383.

Рязни Степан П. 167.

С.

Савич, дідич І. 208, 225, 234,
237.

Сагайдачний Петро, гетьман
Запороззя І. 109.

Сажин Михайло, художник І.
184, 201.

Сакуна, с. І. 207.

Салтиков П. 166, 167.

Самійлович Іван, козацький геть-
ман І. 163, 164, 182.

Самойлова, акторка П. 193.

Самородня, с. П. 318.

Самчевський, шкільний інспек-
тор П. 382.

Сапожников О. О. П. 163, 164,
169—171.

Саратов, м. П. 167, 168, 173,
196, 238.

Сатурн, статуя римського бога
І. 94.

Севастополь, м. П. 134, 222.

Седнів, м. І. 178, 182, 183, 218
—221, 235, 249. П. 22, 52
178, 205.

Селецька Маруся І. 138. П. 312.

Селецький, віце-губернатор ки-
ївський І. 124. П. 268, 294,
370.

Селін, проф. університету І. 154.
227. П. 294.

Семаковський П. 222.

Семевський, цензор І. 127.

Семиренко, вл. цукров. П. 273,
280, 281, 284, 286—288, 298,
332—334.

Сербі, н. П. 97, 204.

Сербія, з. І. 197.

Серви, музик І. 165.

Сябір, з. І. 12, 170. П. 37, 175,
176, 303.

Сидор, петербурський митропо-
літ П. 367.

Сидорко, кучер Енгельгардта І.
52, 67.

Сямбірськ, м. 248. П. 168, 169.

Сипягин І. 203. П. 291.

Сир Дарія, р. П. 29, 31, 45,
203, 205.

Сирин Ефрем П. 367.

Сичов, друкар в Петербурзі І.
107.

Січ Запорозька І. 172. П. 130,
235, 360.

Скобелев, комендант петербур-
ської фортеці І. 118. П. 80,
81, 82, 93.

Сковорода С. Г., філософ І. 32,
47. П. 205.

Скоропадський, поміщик І. 48.

Скоропадські, дворянська ро-
дина І. 141.

Славяни І. 155, 194, 196—200,
205, 208. П. 39, 208.

Славянщина, з. 245, 250. П. 156.

Сліпород, р. І. 201.

Слобідська Україна П. 233.

Смалько, старий тов. Тараса І.
161.

Смоленськ, м. П. 342.

Смоленське гробовище П. 384.

Снов, р. І. 182, 183, 220.

Сова, тюремний тов. Шевченка,
польський поет П. 218, 248.

Совгир, дяк, учитель Тараса І.
19—22.

Сокиринці, с. П. 296.

Соколенки, крпацька родина
у кн. Голіцина П. 232.

Соколенківна Горпина П. 232.
— Одарка П. 232.

Соколенко Микола П. 232. —

- Петро II. 232. — Федір II. 232.
- Соколов, художник I. 84, 86.
- Сократ I. 90.
- Соловецький монастир II. 386.
- Солтановський, історик I. 49.
- Соляник Трохимович Карпо, артист сценічний I. 157.
- Сорока, с. I. 217.
- Сошальський, дідич II. 223, 246, 332.
- Сошенко Максимович Іван, художник I. 10, 54, 58—64, 67—71, 73, 74, 77—82, 89, 93, 94, 177. II. 214, 293, 312, 392.
- Сребдольська I. 217.
- Сребдольський, поміщик I. 214, 217.
- Ставровський, проф. унів. I. 227.
- Стайки, с. II. 308.
- Станкевич, жандармський полковник II. 61, 209, 217.
- Старов Д. М. II. 221, 250, 151, 255.
- Степанов, ком. форт. роти I. 5, 24. — Микола російський поет II. 246.
- Стороженко Микола, професор I. 123, 138, 173, 194, 218, 249. II. 11, 17, 18, 20, 50, 57, 204, 207.
- Стоянов Ол. II. 392.
- Стрільня, с. II. 341, 344, 345, 351, 352, 254.
- Стронін Петро II. 367, 372.
- Суботів, м. I. 142.
- Суворин, літерат I. 105.
- Судьєнко I. 207.
- Сула, р. I. 201.
- Сураж, м. I. 225.
- Суханов, Підколзін Борис II. 225, 229, 231, 232, 234, 35, 236.
- Суханова, Подколзінна Борисівна Наталія II. 223, 229, 233, 234, 236, 251.
- Сухинь, віжинський полковник I. 174.

- Сухиня, с. I. 36.
- Сухоставський I. 187, 189.
- Семек, м. II. 296, 297.
- Сераковський Зиґмунд II. 38, 39, 129—131, 137, 142, 217, 222, 248.
- Сьвічка Павло Вікторович, член тов. „Мочимордя“ I. 133, 157. II. 219.

Т.

- Табачніков, справник II. 281, 282, 284, 285, 287, 238, 303, 318.
- Таганрог, м. I. 146.
- Талько Гриневич I. 38.
- Тамберлік, музик II. 365.
- Танєр, маляр I. 90.
- Тарасівка, с. I. 32, 33.
- Таращанський повіт I. 9.
- Тарновські, дворянська родина I. 133, 141.
- Тарновський Петрович Василь (батько) основатель українського музею I. 107, 118, 124, 132, 140, 142, 211, 251. II. 259, 268, 294, 388. — Василь (син) поміщик I. 107. II. 297, 338. — Грицько, борзенський дідич I. 84, 106, 107, 110, 115, 118, 121—123, 172, 210. II. 296, 332. — Яків, дідич II. 370.
- Татари, н. I. 109. II. 3, 152.
- Тагаринів II. 191.
- Терещенко Микола, поміщик I. 11. — Степан, брат-звезденик Тараса I. 23, 24, 36 — перший муж Оксани, мачохи Тараса I. 36.
- Терещенчиха Оксана, мачуха Тараса I. 23, 27—30.
- Тертигорев II. 384, 385.
- Тетерюк, Кирилівський мужик I. 13.
- Тикач, р. I. 25, 32.
- Тим, тесль Бріюлова I. 81.

Тимковський Ілля, дядько Максимовича П. 317.

Тифліс, м. І. 183.

Тягорський, критик І. 117.

Тимашев Петро, піп П. 62.

Ткаченко Федот, тов. Тараса з академії художеств І. 54, 81. П. 324, 358, 362, 368, 371.

Товбич П. 202.

Толмачов, генер. П. 24, 90.

Толстая Анастасія, графиня П. 129, 132, 133, 136, 137, 140—142, 145—147, 170, 173, 175, 181, 188, 202, 214, 215, 317, 219—224, 226, 228, 233, 249, 329, 344, 352, 353.

Толстї, графська родина П. 339.

Толстой Лев, граф П. 222, 339. — Олексій, граф П. 46, 47, 109, 131, 137, 142, 133, 246. — Федір, граф І. 205. П. 329. — Петрович Федір П. 132, 133, 136, 137, 146, 156, 174, 178, 201, 202, 214, 215, 217, 219—222, 224, 226—228, 233, 265, 387.

Торвальдсен І. 62.

Траскин, генерал, куратор київського округу І. 226—229, 232.

Трахтемирів, с. І. 168.

Тризна П. 361, 367, 368.

Трипіле, с. І. 152.

Третьяковський І. 129.

Тройницький, член цензури П. 331.

Трошинський, поміщик І. 48. П. 308—311.

Трубецький, князь П. 174, 191.

Трунов Василь П. 339, 340, 376, 385. — Петро П. 375.

Тула, м. І. 149, 150. П. 339, 370.

Тулуб, Братчик І. 228, 231.

Туман Омелько, господар заїзду І. 150.

Тургенев, російський письменник І. 111. П. 223, 229, 243,

254—258, 282, 335, 341, 343, 360, 385.

Турівка, с. І. 141.

Турки, н. І. 109.

У.

Убіжище, хутір І. 122.

Уваров, граф П. 20. — Сергій, граф, міністер освіти І. 195, 215, 226

Удай, р. І. 164.

Україна, з. І. 10, 14, 21, 23, 34, 45, 48, 50, 59, 63, 64, 71, 81—83, 95, 97, 103—105, 107, 108—110, 113—116, 118—124, 127, 132, 133, 135—141, 143, 144, 149, 150, 152—157, 158, 170, 163, 166, 168, 169, 170, 174, 175, 183, 187, 190, 195, 196, 199, 200, 206—208, 210—215, 229, 231, 232, 237, 240—242, 245, 246, 250, 251. П. 2, 8, 12, 14, 15, 19, 22, 24, 33—35, 39, 41, 43, 47, 52, 64, 75, 81, 82, 87, 91, 94, 96, 98, 99, 114, 130, 131, 142, 147—149, 153, 152, 165, 166, 171, 174, 177, 180, 195, 205, 210, 221, 229—232, 234, 235, 241, 244, 245, 251, 254, 263—267, 270, 279, 281, 296, 303—307, 310, 314, 317, 326, 328, 332, 336, 337, 340, 358, 360, 363, 366, 267, 369, 371—373, 375, 377, 381—383, 385—391, 393,

Українці, нарід І. 5, 63, 64, 81, 97, 105, 106, 117, 121, 133, 144, 153, 157, 163, 169, 181, 188, 195, 199, 204, 207, 210, 212, 216, 225, 246. П. 2, 5, 11, 20, 38, 39, 49, 50, 53, 89, 90, 97, 109, 116, 163, 164, 174, 176, 179, 185, 218, 219, 232, 233, 233, 235, 244, 245, 248, 254, 255, 257, 258, 266, 370, 327, 336, 341, 354, 381, 382, 386, 389, 391, 393.

Улибашев, музичний критик П. 175.

Уманський повіт І. 9.

Уманщина, з. П. 386.

Урал, р. І. 3, 4, 7, 8, 33, 36, 75, 165. — гори І. 168. П. 1, 243.

Уральськ, м. П. 67, 68, 81, 116, 119, 145, 148, 155, 171, 172, 173.

Уральці П. 33.

Усков Дмитро, син Іраклія П. 101, 106, 107, 114.

Усков О. І., Новопетрівський комендант військовий І. 146. П. 17, 100—102, 104—109, 112—116, 123, 126, 127, 131, 140, 155, 156, 172, 173, 219.

Ускова Омелянівна Агата, жінка Іраклія П. 80, 83, 100, 101, 102, 105—109, 113—115, 119, 120, 122—126, 129, 139, 140, 314—316.

Ускова Наталка, дочка Іраклія П. 97, 103, 104, 118, 123.

Устрялов, історик І. 195.

Уфа, м. П. 99.

Ф.

Фастів, м. І. 206.

Феб, римський бог І. 96.

Федірка І. 93.

Федорівна Олександра, вдова по Миколі І., П. 138.

Федорович Платон П. 280, 333.

Федяев, генерал П. 26.

Фінляндія, з. І. 81.

Філемон, мітичний старець П. 121.

Фіни, н. І. 170, 208.

Фіцтум, інспектор петербурського університету І. 84.

Фіялковський П. 156, 163, 171.

Фльорковський, польський дука П. 335—339, 373. — Еразм, польський пан І. 11.

Фонтан де Верройон, генерал-майор, начальник оренбуржського війська П. 115.

Фортуната І. 62, 87.

Фрайліх, генерал П. 175, 181.

Франко Іван П. 177.

Французи, н. І. 48, 116.

Фрейман, генерал П. 126, 127.

Фультон П. 148.

Фундуклій, київський губерна-тор І. 211, 222, 226, 228—230, 233. П. 12—14, 21.

Х.

Халанська Софія, жінка Тимковського П. 317.

Ханха Баба, урочище П. 112.

Харків, м. І. 105, 110, 157, 194, 196, 246. П. 55, 62, 148, 195, 198, 199, 375, 381, 286.

Харківляни І. 235.

Харківщина, з. П. 62, 246.

Харон П. 363.

Херсон, м. П. 367, 386.

Херсонщина, з. І. 9, 25. П. 80, 109.

Хивинці П. 27.

Хлипівка, с. І. 32, 38.

Хмельницький Богдан І. 120, 136, 137, 142, 151, 174, 208, 234. П. 231, 295.

Хомяков П. 210.

Хорол, м. П. 367.

Хорольський повіт І. 187.

Хорошевський П. 384.

Хортиця, остров на Дніпрі І. 123, 133.

Хрибчинський П. 171.

Хропаль Олексій Іванович, упр. цукроварні П. 273, 280, 281, 286, 287, 332, 333.

Хрулев, генерал П. 222.

Хрущов, дідич П. 266.

Ч.

Чайковський, польський письменник І. 108, 109.

Чалий К. М. І. 3, 19, 20, 40, 53—55, 59, 69—73, 79, 82, 89, 93, 103, 108, 109, 122,

131, 132, 137, 138, 142, 143, 152, 159, 177, 178, 233. II. 11, 15, 18, 22, 25, 30, 37, 40, 52, 47, 78, 98, 99, 103, 104, 130, 133, 137, 140, 142, 143, 147, 177, 179, 182, 183, 187, 191, 196, 200, 201, 218, 241, 246—248, 251, 270—272, 275, 278, 280—284, 286, 287, 289, 290, 293—296, 312, 317, 319, 321, 333, 342, 349, 351, 352, 361, 366—369, 371, 386, 391, 392.

Чекмаров Петро II 168.

Чельцов Федір II. 163.

Ченстохівський Григорій II. 388, 390—392.

Черкаський повіт I. 9, 29.

Черкаси, м. II. 283, 284, 288, 292, 303, 338.

Черкеси, н. I. 169. II. 381.

Черненко Федір, інженер II. 327, 328, 358, 360, 365, 370, 373.

Чернеча гора, де є могила Тараса II. 313, 392, 393.

Чернігів, м. I. 71, 97, 129, 142, 173, 175, 177—182, 187, 189, 217, 218, 221. II. 50, 91, 361, 367, 386.

Чернігівщина, з. I. 124, 173, 174, 187, 217, 225, 231. II. 22, 60, 148, 265, 282.

Чернігівці I. 177, 182.

Чернігівський Філарет, єпископ II. 368.

Чернишев II. 24, 53, 57, 176.

Честахівський Грицько, маляр II. 232.

Чехи, н. I. 197.

Чехи, н. II. 97, 204.

Чеховський, проф. унів. I. 227.

Чигир, підполковник II. 62—67, 70.

Чигиринський повіт I. 9, 109.

Чигрин, м. I. 109.

Чижев, професор I. 234, 246.

Чирковичі, с. II. 148.

Чичерин, російський письменник II. 209.

Чорногорі, н. II. 204.

Чорноморщина II. 142—144, 263.

Чорноморе, к. I. 169.

Чубаров I. 183.

Чугаєв М. I. 141.

Чужбинський Афанасєв, приятель Тараса I. 92, 105, 122, 124—126, 128—131, 143, 134, 151, 156, 156, 158, 169—171, 173—181, 183, 186, 190, 201, 202, 203, 234. II. 414, 316, 366.

Ш.

Шаріюн, маляр II. 15.

Шатобріан, французський письменник II. 97.

Шафарик Н. I., I. 145, 168. II. 205.

Швачка, один з провідників гайдамаків I. 214.

Шевирєв, російський учений II. 209.

Шевци II. 367.

Шевченки I. 11. II. 335, 336, 339.

Шевченко Андрій, син Йосипа I. 12. — Варфоломей I. 11, 12, 18, 19, 30, 32, 139, 160—162. II. 263—276, 281, 283, 287, 296, 305, 306, 308—313, 318—325, 328, 333—337, 340, 348, 349, 353, 359, 363, 370, 372, 375, 391, 392. — Григорій, батько Тараса I. 11—13, 15, 23—25. — Евстрат I. 11. — Захар I. 11. — Йосип, брат Тараса I. 12, 15, 23, 36, 121, 130, 162. II. 273, 276, 305, 335, 336. — Грушівський Іван, дідко Тараса I. 11, 12, 20, 23, 25, 27, 30, 36, 39, 40, 53, 93, 97, 107. — Іван, син Йосипа I. 12. — Микита, брат Тараса I. 12, 15, 17, 18, 23, 30, 36, 37,

- 39, 93, 121, 162. II. 273, 305, 335, 336, 338. — Омелян, дядько Тараса I. 11. — Павло дядько Тараса I. 11, 24, 25. — Петро Павлович, брат стривчений Тараса I. 15, 16, 20, 25, 97, 29, 30, 34, 36, 38, 40. II. 328. — Петро, син Микити I. 12. II. 273. — — Прокоп, син Микити I. 12, 16, 20, 26, 27, 30, 36, 160. II. 273, 275, 316. — Савва, дядько Тараса. — Тарас I. 3, 4, 5, 7, 9, 11—48, 50—75, 77—101, 103—125, 128—147, 159—178, 180—192, 194, 197, 199—223, 225—228, 231—243, 245—242. II. 1—33, 35—43, 45—71, 72, 75, 76, 78—87, 89—93, 95—131, 133—157, 159, 161—165, 167—211, 213—241, 244—252, 254—259, 263—299, 303—309, 311, 314—356, 358—363, 365—377, 380—389, 391—393. — Трохим син Йосипа I. 12, 139. — Домникія, тітка Тараса I. 11. — Ірина (Ярина) сестра Тараса (за Бойком) I. 12, 15, 18, 23, 24, 29, 30, 36, 93, 109, 217. II. 274, 311, 319, 321, 323, 324, 335—338, 353. — Ірина, дочка Микити (за Ковтуном) I. 12. II. 273. — Катерина, мати Тараса I. 11, 12, 23. — Катерина, сестра Тараса I. 11, 12, 14, 15, 17, 18, 19, 25, 28, 36, 37, 42, 109. II. 274, 323, 324, 335. — Марія, сестра Тараса I. 12, 23, 27, 93, 109.
- Шевченкова Грушівська Марта, бабка Тарасова I. 11.
- Шевченко Мотря, сестра Варфоломея, жінка Йосипа, Шевченків I. 12, 130. II. 276. — Мотря, дочка Варфоломея II. 273. — Олена, тітка Тараса I. 11. — Палажка, жінка Микити II. 273.
- Шекспір Вільям I. 90, 111, 128, 175, 217. II. 24, 57, 249, 328.
- Шелкан II. 376.
- Шендерівка, м. I. 152.
- Шендерівна Наталка, гувернантка у Варфоломея II. 321, 324, 325.
- Шепталов, російський драматург I. 157.
- Шияєв, маляр I. 57—61, 63, 66, 68—79, 74, 78, 93, 94, 122. II. 192, 214, 222.
- Шілінг, фільософ I. 101.
- Шіллер I. 90, 175, 190.
- Шлісельбург, кріпосць I. 241.
- Шліпенбах, капітан II. 204.
- Шмідт, петербурський горожанин, приятель Шевченка I. 84.
- Шоен, музик I. 171. II. 166, 250.
- Шотландія, з. II. 205.
- Шохин II. 376.
- Шпола, м. I. 37. — р. I. 10.
- Моньсіна-Шпонвилна I. 221.
- Шпор, музик I. 165.
- Шрапченко, письменник I. 128.
- Шрейбер, генерал II. 30.
- Шрейдерс II. 174, 181, 203.
- Штайн, директор театральної трупи I. 157.
- Штенгель, декабрист II. 223.
- Штернберґ, тов. Тараса з академії художеств I. 81—84, 87, 88, 90, 106, 119.
- Штокгольм, м. II. 168.
- Штрадман, учитель у Репніні I. 235.
- Шувалов, граф, оберполціймейстер в Петербурзі II. 218.

Щ.

- Щедрин-Солтиков II. 166, 385.
- Щекавиця, гора II. 391, 392.
- Щепкин Михайло I. 116, 149, 157, 174. II. 183—190, 192

— 195, 199—201, 206, 208 —
210, 227, 230, 234, 241, 245.
Щербина, поет П. 195, 198, 199,
221.

Ц.

Царев Курган, гора П. 168.
Цеге фон Мантейфель, худож-
ник П. 266.

Ю.

Юдин, історик П. 1, 58.
Юзифович Михайло, помічник
куратора київського шкіль-
ного округу І. 153, 154, 217,
226—230.
Юнге Катерина, дочка графа
Толстого І. 205 П. 136, 137,
146, 215—217, 219, 224, 225,
229, 230, 237, 249, 250, 254,
329, 349, 353, 387.
Юргенс, реставратор І. 90.

Я.

Яблоновська, княгиня І. 11.
Яблоновський Ян, польський
князь І. 109.
Яворський Степан І. 175.

Ягницький, управитель дібр у
Воронцова П. 287, 288.

Яготин, м. І. 118, 122, 123, 131,
132, 142—144, 170. П. 22,
24, 51, 90, 268.

Якобі П. 175, 181, 191.

Яковлев, актор П. 131.

Якубович (батько) І. 158. —
Олександр (син) І. 158.

Якути, н. П. 176.

Якуткин, етнограф П. 208, 380,
391.

Якши-Кайрокли, р. П. 27.

Ялта, м. П. 185

Ялutorовськ, м. П. 176.

Ямаккала (орська фортеця) П. 3.

Ямни-Кайрокли, р. П. 27.

Ян Казимир, польський король
І. 109.

Яновський, канівський марша-
лок П. 307.

Ярославлев, цензор П. 330.

Яроцький Климент, дякон в Ли-
сянці І. 32.

Є.

Єлисаветград, м. І. 25.

Єрмолай, візник І. 149.

Єрохви, директор театральної
трупи І. 157.

З М І С Т.

	Сторона
Передне слово	I—IV
Тарас Шевченко на першому заслання (18/30 червня 1847— 17/29 жовтня 1850 р.)	1—71
Тарас Шевченко на другому заслання (17/29 жовтня 1850— 2/14 серпня 1857 р.)	73—157
Тарас Шевченко в дорозі з заслання (2 серпня 1857 до 27 березія 1858 р.)	159—210
Тарас Шевченко під час перебування його в Петербурзі (з 28 березія 1858 до червня 1859 р.)	211—259
Тарас Шевченко під час останньої його подорожі на Україну (3/15 червня—7/19 вересня 1859 р.)	261—298
Тарас Шевченко в останні часи свого віку (7 вересня 1859— 26 лютого 1861 р.)	299—377
Похорони Тараса Шевченка	379—393
Показчик ілюстрацій в II томі.	
Реєстер головніших жерел з яких користовав ся автор книжки „Тарас Шевченко-Грушівський“.	
Показчик імен осіб, історичних і географічних до I і IV т.	
Збірника фільольогічної секції	1—23

617576

-3666

В 3.666

1, 4

О. Кониський

ТАРАС ШЕВЧЕНКО-
ГРУШІВСЬКИЙ

12

О. Кониський

ТАРАС ШЕВЧЕНКО-ГРУШІВСЬКИЙ

